

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

GERÇEK VE ALGI ARASINDA II. MEŞRUTİYET'TEN
CUMHURİYET'E HALİDE EDİP ADIVAR (1908-1923)

Engin DENİZ
2502110055

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Fatih M. SANCAKTAR

İSTANBUL- 2025

ÖZ

GERÇEK VE ALGI ARASINDA II. MEŞRUTİYET'TEN CUMHURİYET'E HALİDE EDİP ADIVAR (1908-1923) ENGİN DENİZ

Çalışmamızda ilk olarak kuramsal ve kavramsal bir çerçeve çizilerek, geçmiş gerçeğin biricikliğine karşın tarihyazımında farklı hakikat algılarının ortaya çıkış zemini ve bunun oluşturduğu sorunlar irdelenmiştir. Bu bağlamda Tarihyazımıyla bilim arasındaki ilişki ve yaşamöyküsünün tarih bilimleri içindeki yeri açıklığa kavuşturulmaya çalışıldı.

Birinci bölümde, ilk olarak Halide Edib'in ömrühayatı süresince çevrelendiği insanların gözünden yansımalar bir kesit olarak verildi. Sonra, uzlaştırılmaz karşıtlıkların oluşturduğu bu manzaranın kökenindeki duruş çeşitliliği anlamlandırılmak istendi. Bu suretle Halide'nin yaşantısının anlam bağlamı olarak kimliği, kişiliği, entelektüel yapıtaşlarının döşendiği tahsil hayatı ele alındı. Bu bağlamda o, "Dönme Hanım" ve "Robert Kolejin Kızı" olarak nitelendirildi.

"Anglosakson Aşığı" olarak nitelendirildiği sonraki bölümde Halide'nin Osmanlı basınında Anglosaksonların üstünlüğünü ispatlama uğraşlarına yer verildi. Bunun yanısıra Anglosakson örnekliği üzerinden gerçekleştirmek istediği toplumsal dönüşüm çabalarına, misyonerlerle ilişki içinde yürüttüğü ve *feminism* bağlamına oturan faaliyetlerine yer açıldı.

Halide'nin "Türklerin Ulu ve Büyük Anası" olarak boy gösterdiği İkinci Meşrutiyet devrindeki fikirleri üçüncü bölümde ele alındı. Bu bağlamda sergilediği Türkçülükle bağdaştırmaya çalıştığı Amerikancılığın, karşısına çıkarttığı zorluklar ve içine girdiği tartışmalar ele alındı. Dünya savaşı sırasında Suriye'deki faaliyetleri ile Ermeni meselesine yaklaşımındaki dönüşüm masaya yatırıldı.

Dördüncü bölümde, Dünya Savaşından sonraki süreçte Halide'nin Turancılıktan Wilsonculuğa evrilişiyile yürüttüğü Amerikan propagandası ve Türkiye'de Amerikan Manda idaresi tesis etmek için yaptığı çalışmalar ortaya kondu. Ayrıca Millî Mücadele sırasındaki siyasi, askeri ve sanatsal faaliyetleri irdelendi. Halide Edib'in Amerika basınında mukavemetin kadın önderi [Joan of Arc] Türkiye'deyse Halide Onbaşı olarak öne çıktığı bu süreçte Millî Mücadelenin romanını [Ateşten Gömlek] kaleme aldı, Yunan mezalimini kayıt altına alan heyetin başkanlığını yaptı. Zaferden sonra muhalefetin tasfiye edildiği süreçte yurtdışına kaçıp, Mustafa Kemal yönetimini eleştirdi.

Anahtar Kelimeler: Sabetaycılık, Amerikancılık, Misyonerlik, Feminizm, Türkçülük, İslam

ABSTRACT

BETWEEN REALITY AND PERCEPTION FROM CONSTITUTIONAL MONARCHY TO REPUBLIC, HALİDE EDİP ADIVAR (1908-1923)

ENGİN DENİZ

In our study, firstly, we drawn a theoretical and conceptual framework which is about historiography and biography

In the first chapter, the reflections from the eyes of the people Halide was surrounded by throughout her life are presented as a cross-section. Then, the diversity of stances at the root of this landscape of irreconcilable opposites was sought to be made sense of. In this way, Halide's identity, personality, and her education, in which her intellectual building blocks were laid, were discussed as the context of meaning of her life. In this context, she was characterized as ‘Donmeh Hanum’ and ‘Daughter of Robert College’.

In the next chapter, where she is characterized as an “Anglo-Saxon Lover”, Halide's efforts to prove the superiority of the Anglo-Saxons in the Ottoman press were included. In addition to this, her efforts for social transformation that she wanted to realize through the Anglo-Saxon example, her activities carried out in relation to missionaries, and her activities that fit within the context of feminism were also covered.

In the third chapter, Halide's ideas during the Second Constitutional Era [1908-1918], when she emerged as the “Great and Great Mother of the Turks”, are discussed. In this context, the challenges posed by the Americanism she tried to reconcile with the Turkism she exhibited and the debates she was involved in were discussed. His activities in Syria during the World War and the transformation in his approach to the Armenian issue were discussed.

In the fourth chapter, Halide's evolution from Turanism to Wilsonianism in the period after the World War and her American propaganda to establish an American Mandate administration in Ottoman Empire, was discussed. In addition, her political, military and artistic activities during the Greco-Turkish War were analyzed. During this period when Halide Edib came to the forefront as the female leader of the resistance [Joan of Arc] in the American press and as Halide Onbaşı in Turkey, she wrote the novel of the Greco-Turkish War [Ateşten Gömlek] and headed the delegation that recorded the Greek atrocities. After the victory, when the opposition was purged, she had to fled abroad and criticized Mustafa Kemal's administration from abroad.

Keywords: Shabbetaianism, Americanism, Missionary, Feminism, Pan-Turkism, Islam

ÖNSÖZ

Halide Edib'in yaşamöyküsünün sözbaşında, çalışmanın öyküsüne kısaca yer açmak yerinde olacaktır. Bu bağlamda şunu söylemeliyiz ki, elinizdeki çalışmayı ortaya çıkartan ilk girişim, doktora sürecinde danışmanlığımı da üstlenecek olan hocam Fatih Mehmet Sancaktar Bey tarafından bir fikir olarak önüme kondu. Yakın tarihimizde kendine yer bulan herhangi bir şahsın yaşamöyküsünü kaleme almak için kişi seçimi bana bırakılsaydı Halide Edib iyimser bir yaklaşımla o dönemdeki muhayyel listemde belki son sıralarda kendine yer bulabilirdi. “Sanatkar bir kadının” yaşamöyküsünün inşası sırasında ortaya çıkabilecek sorunların zihnimi meşgul eden meselelerle arasındaki mesafe, [o dönemde ilginç bir eylemciden çok bir kuramcıya, bir sanatkardan çok bir filozof/düşünüre, bir kadından çok erkeğin yaşantısını ele almaya dönüktü] Halide Edib hakkında yazılanların oluşturduğu devasa yekûnu okumaya girişince ortadan kalkmaya başladı.

Doktora öğrenciliğimin ilk yılında, Türkiye Millî Kültür Vakfının burs desteğiyle Şevket Kâmil Akar Beyin dışarıdan yaptığı ‘korsan danışmanlık’ çalışmanın sürdürülebilmesi için önemliydi. İlk ders yılının sonunda, 2012 yaz ayında o zamanlar bilim ülküsünün kurumlaşması olarak kabul ettiğim [şimdiye büyük ölçüde bilimin anıtmezarı olarak gördüğüm] üniversiteye girişimin, çalışmalarım üzerinde bir dizi etkisi olmuştur.

Çankırı Karatekin Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi bölümünde başlayan okutmanlığım [sonradan öğretim görevliliği], çalışmamın ihtiyaç duyacağı maddi külfeti karşılama ve araştırma bulgularımı paylaşacak yeni bir muhit anlamına geliyordu. Fakat beni burada bekleyen haftalık otuz saatin üzerinde yıllarca seyreden ağır bir ders yükü oldu. Yıllarca aksini talep etmemize karşın, kanunen maaş karşılığı verilen azami ders yükünün takriben üç katına denk gelen bu angarya doktora çalışmamızı maddi açıdan olanaklı kılmasına karşın ona yönelmemiz için ihtiyaç duyduğumuz zamanı da elimizden aldı. Buna merakımızın bizi sürüklediği başka saha ve konular üzerinde yaptığımız okumalar, tezin önümüze çıkardığı meselelerden gayrimemnun olarak yaptığımız ‘kaçışlar’, ‘tembellik hakkını’ uzun uzadıya kullanmaların yadsınamaz etkisiyle tez çalışmamız yaygın bir biçimde icra edilenin aksine çarçabuk bitirilmedi. Tersine uzatılabileceği ölçüde uzatıldı ki nihayet ‘düzeltme’ ile kopartılan son altı ay da kâfi gelmedi ve kusurlarının yanısıra eksik bir biçimde karşınıza çıktı. Fakat bu süreç içerisinde bazen kısmen kendimizi vererek bazen de yoğunlaşarak çalışmamıza bağlı kaldık ve hiçbir zaman tam anlamıyla ondan kopmadık.

Tezin araştırma sürecine hemen ilk adımda geleneksel adımları atarak, tezle ilgili arşiv malzemelerini toplamaya koyulduk. Bu suretle Türkiye’deki çok sayıda kurum arşivi ve

kütüphaneyi ziyaret ettik. Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA], Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivi [ATASE], Türk İnkılap Tarih Enstitüsü Arşivi [TİTE], Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Millî Eğitim Bakanlığı Arşivi, Emekli Sandığı-Sosyal Güvenlik Kurumu Arşivi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi, Kızılay Arşivi, Türk Tarih Kurumu Arşivi, Amerikan Kız Koleji Arşivi, Türk Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Arşivi, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Marmara Üniversitesi Kütüphanesi, Milli Kütüphane, Bilim Sanat Vakfı Kütüphanesi, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, Çankırı Karatekin Üniversitesi Kütüphanesi, Yıldız Teknik Üniversitesi Kütüphanesi ve Ankara Üniversitesi Kütüphanesi, Budesarchiv-Lichterfelde, *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz* ve *Staatsbibliothek zu Berlin* ziyaret yerlerimiz oldu. Özellikle Üniversite kütüphaneleri üzerinden çeşitli elektronik veri tabanlarına erişim sağladık. Ayrıca yerli ve yabancı süreli yayınlara açık erişim olanağı tanıyan veri tabanlarından, kütüphane/arşivlerden faydalandık. Diğer yandan araştırma sürecinde elimiz boş bir şekilde ayrıldığımız arşivler oldu. Dolu dolu çıkıp umduğumuz katkıyı sağlamayan vesika yığını da bu sürecin bir parçası olarak geride kaldı. Yine Halide Edib'in [mezarından kalkıp] kendisiyle ilgili belgeler üzerinde inceleme yapmamız için noter onaylı bir izin belgesi vermesi durumunda, arşivlerindeki ilgili belgeleri paylaşabileceklerini ifade eden Emekli Sandığı-SGK Arşivi yetkilileri ile kurumsal mizahın harikulade örneklerini araştırma sürecinde tecrübe ettik. Konuyu ciddiye almakla birlikte söz konusu izni koparmak için tasarladığımız mezar ziyaretini maalesef gerçekleştiremedik.

Çankırı'da bulunmamızın tezin talihiyle bir dizi ilgisi mevcuttur. İlk olarak arşiv belgeleri yekûnunu, burada tanıştığım Ebubekir Keklik Bey ve Hatice Keklik Hanımın yardımlarıyla çözümlemem olmuştur ki bunun önemi son derece büyüktür. Bu bağlamda Erol Karcı Beyin iki sicil kaydını çözümlemedeki yardımını da anmadan edemeyiz. Tezin yazım sürecinde görüş alışverişinde bulunarak nihayet çalışmayı inceleme zahmetine de katlanarak Ebubekir Keklik Beyin sağladığı katkılar, kayda değerdir. Şüphesiz bu tecrit ve inziva diyarı olan Çankırı'nın, bilime en büyük katkısı zihnen yoğunlaşmaya getirdiği olanakla karşımıza çıkar ki bundan da hayli istifade ettiğimizi söylemeliyiz.

Ayrıca Hamza Günaydın Beyin çalışmamızı incelemeyi talep ederek başta imla hatalarının düzeltilmesi olmak üzere farklı noktalara da dikkatimizi çekmek suretiyle çalışmaya kattığı zenginlik mühimdir.

Murat Özata Bey eşsiz katkısıyla çalışmamıza sağlanan tarihsel verilerin yelpazesini genişletmiştir. Onun aracılığıyla Columbia Üniversitesi Nadir Eserler ve Yazmalar

Kütüphanesinden Halide Edib ile Charles Richard Crane arasındaki yazışmalara erişebildik. Yine, *New York Times*, *Christian Science Monitor* gibi çeşitli gazetelerin ilgili nüshalarını edinmemizdeki aracılığıyla çalışmamıza katkısı hayati düzeye ulaşmıştır.

Tez konusunun fikir babası olarak en başta tarihyazımında yöntem meselesi üzerine dikkatimi çeken, araştırma sürecinde konuyla ilgili olarak karşılaştığı verileri benimle paylaşan, İstanbul Üniversitesinde bulunan Halide Edib'in terekesine ve özlük dosyasına erişmemde yardımcı olan, nihai olarak çalışmayı titizlikle inceleyip geri dönüş yapan, yazdıklarım üzerinden benimle tartışan hocam Fatih Mehmet Sancaktar Beyin teze sağladığı katkı varoluşsal düzeyde olup çok katmanlıdır.

Tuba, Ali İlker ve Ahmet Alper, neredeyse tamamen evimizde gerçekleşen yazım süreci sırasında tezin mutfağında yer alıp yaptıkları arkadaşlıkla çalışmaya katkı sunanlar arasında yerini aldılar.

Başta kütüphane arşiv çalışanlarının araştırma sürecinde gösterdikleri yardımlar olmak üzere, tez yazım sürecinde bize kulak veren, soru soran, çalışmamızla ilgili bizi bir yazıdan, resimden, videodan, veyahut başka bir tarihsel veriden haberdar eden, eleştiren ve şimdi anımsayamadığım bir biçimde katkı sunan, yol gösteren çok sayıda kişinin az çok dahliyle bu çalışma inşa edilmiştir. Çalışmamıza farklı yollarla katkı sunan herkese müteşekkirim. Çalışmamızın yine de kaçınılmazcasına bünyesinde barındırdığı eksiklik ve hatalar mevcut olmalıdır, hem de bolca. Bunlar ise tamamen bana aittir.

Engin Deniz
Çankırı, 2025

İÇİNDEKİLER

ÖZ	II
ABSTRACT	III
ÖNSÖZ.....	IV
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DÖNME HANIM

1.1. TOPLUMUN AYNASINDA HALİDE	16
1.2. KİMLİK-KİŞİLİĞİN ANATOMİSİ	28
1.3. KÜÇÜK HALİDE’NİN DÜNYASI: MOR SALKIMLI EV.....	30
1.3.A. <i>Mor Salkımlı Ev’de Yitik Bir Kimlik: Dönmelik</i>	32
1.3.B. <i>Mor Salkımlı Ev Ahalisi İçinde Yalnız Bir Çocuk</i>	41
1.3.C. <i>Sanatkarlığının Temeli olarak Küçük Halide’nin Oyun/cak/ları</i>	43
1.4. DÜŞÜNÜR VE SANATKARLIĞA İLK ADIM OLARAK TAHSİL HAYATI.	45
1.4.A. <i>Dini Öğrenim ve Eğilimi</i>	46
1.4.B. <i>Musiki Öğrenimi</i>	51
1.4.C. <i>Dil ve Edebiyat Öğrenimi / İlk Eserleri</i>	52
1.5. <i>MADER’DEN İSLAM’A DİNİ KİTAP TERCÜMELERİ</i>	55
1.6. İLK ROMAN GİRİŞİMİ: ÇİNGENE KIZI.....	61
1.7. AMERİKAN [ROBERT] KOLEJ KIZI.....	62

İKİNCİ BÖLÜM

ANGLOSAKSON AŞIĞI

2.1. HALİDE SALİH	80
2.2. MEŞRUTİYETİN YENİDEN İLANI.....	83
2.3. OSMANLI MATBUATINDA BİR ANGLOSAKSON AŞIĞI	89
2.4. BİÇİMLENDİRİLİŞ ÖYKÜSÜNÜ TOPLUMSAL KURTULUŞ REÇETESİNE DÖNÜŞTÜRME .	92
2.5. MEDENİYET HAVARİSİ BİR MAARİFÇİ VE ŞARKİYATÇI BİR FEMİNİST.	94
2.6. “BEYAZ ADAMIN YÜKÜ”NÜ OMUZLANIŞ.....	103
2.7. MAARİF ATILIMI; DARÜLMUALLİMATIN ANGLOSAKSONLAŞTIRILMASI	107
2.8. <i>FEMİNİZM, AMERİKANCILIK, ŞARKİYATÇILIK VE MİSYON İSTASYONU OLARAK</i> <i>TEALİYİ NİSVAN CEMİYETİ.</i>	115
2.8.A. <i>Yabancılaşma; Kadın İsyanı</i>	115
2.8.B. <i>Fetret – Feminizmin Yeniden Dirilişi</i>	124
2.8.C. <i>Manda; Batıllaşma</i>	128
2.9. “YÜKSEK AHLAK” MİMARİ.....	132
2.9.A. <i>Faydacı Ahlak Savunusuyla Yerleşik Ahlakın Eleştirisi</i>	132
2.9.B. <i>Milli Ahlaksızlıktan İnsanlığa Doğru Büyük Bir Adıma: Faydacı Ahlak.</i>	134
2.9.C. <i>Halide’nin Muktedirle İlişki Kurma Ahlakı: Abdülhamid İdaresine Bakışı</i>	141
2.10. SANATLA AHLAK AŞILAMA - PROPAGANDAYLA TOPLUM İMALİ	145
2.10.A. <i>Yaşamın ‘Yüksek Ahlak’ Kılavuzu Olarak Roman</i>	145
2.10.B. <i>Tiyatro: Kenan Çobanları</i>	150
2.11. 1909 – 31 MART VAKASI: “KÂBUS-U HAMİDİNİN” SONU;	155
2.12. İNGİLTERE’YE SEYAHAT.....	160

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

“TÜRKLERİN ULU VE BÜYÜK ANASI”

3.1.	HALİDE’NİN TÜRKLÜK VE TÜRKÇÜLÜK İLE İLİŞKİ	163
3.2.	YABANCI OKULLAR TARTIŞMASI [ECNEBİ MEKTEPLERİN MÜDAFAASI]	167
3.3.	“HALİDE SALİH” PRESBİTERYEN KİLİSESİ ŞAPELİNDE CEMAATE SESLENİYOR!	175
3.4.	OSMANLI BİRLEŞİK DEVLETLERİ HAMHAYÂLİ OLARAK YENİ TURAN	177
3.5.	“TÜRKLERİN ULU ANASI”	181
3.6.	VAHŞİ BİR NASYONALİTSİN TÜRKÇÜ SÖYLEMLERİ	185
3.7.	SAVAŞAN OSMANLI ORDUSU İÇİN TANRIYA, PADİŞAHA VE KADINLARA SESLENİŞ	186
3.8.	TÜRKÇÜLÜĞÜN FAALİYET SAHASI TARTIŞMASI, TÜRKÇÜLÜK – TÜRKİYECİLİK	193
İKİLEMİ.		193
3.8.A.	<i>Halide’nin Türkçülüğe Faaliyet Sahası Tayin Etme Girişimi</i>	193
3.8.B.	<i>Türkçülerin, Türklüğün Faaliyet Sahasına İlişkin Görüş ve Eleştirileri</i>	195
3.8.C.	<i>Anadolu’yu Azerbaycan ve Kırım Türkleriyle Doldurmak</i>	198
3.9.	YALPALAYAN TÜRKÇÜLÜĞÜN VEÇHELERİ	202
3.10.	“TÜRKLERİN KURTULUŞ SAVAŞI” OLARAK DÜNYA SAVAŞI	208
3.10.A.	<i>Devrime ve Tehcire Götüren Propaganda</i>	210
3.10.B.	<i>Ermeni Meselesinde Halide Edib’in Dönüşümü</i>	211
3.11.	SAVAŞ YILLARINDA MAARİF ATILIMI	218
3.12.	HALİDE’NİN SURIYE YILLARI	219
3.12.A.	<i>Kenan Diyarında Zioncu Çobanlar</i>	224
3.12.B.	<i>Ayntura Yetimhanesi</i>	226
3.12.C.	<i>Feminist Fetretle Gelen Zafer ve Yeniden Evlilik</i>	228

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HALİDE ONBAŞI

4.1.	TURANCILIKTAN WILSONCULUĞA	231
4.2.	MİLLÎ MÜCADELE SÜRECİNDE AMERİKAN PROPAGANDASI	246
4.3.	“MANDACILIĞIN” KARANLIK GELECEĞİNDEN BİR KESİT	249
4.4.	MANDANIN GÖLGESİ ALTINDA SİVAS KONGRESİ	251
4.5.	GENERAL HARBORD İLE MUSTAFA KEMAL PAŞA	255
4.6.	ALFRED RÜSTEM BEYLE AMERİKA’YA YAPILAN MANDA ÇAĞRISI	260
4.7.	AZALAN UMUTLA SÜRDÜRÜLEN AMERİKAN PROPAGANDASI	263
4.8.	MİLLÎ MECLİS’TEN MANDA ÇIKARMA TASARISI.	265
4.9.	MİSAK-I MİLLÎ	267
4.10.	AMERİKA TÜRKİYE’DE MANDA İDARESİ KURMAK İSTEMİYOR	268
4.11.	JEANNE D’ARC - HALİDE ONBAŞI	271
4.12.	ZORUNLU MUHALİF	277
SONUÇ		282
KAYNAKÇA		288
EKLER		326
ÖZGEÇMİŞ		407

KISALTMALAR LİSTESİ

AA	: Auswärtiges Amt [Dışışleri Bakanlığı Belgeleri]
ACG	: Amerikan Kız Koleji [Arşivi]
a.e.	: Aynı Eser
ATASE	: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Arşivi
AÜEFĐ	: Ankara Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi Dergisi
a.y.	: Aynı Yerde
BOA	: Devlet Arşivleri Başkanlığı [Başbakanlık Osmanlı Arşivi]
bk.	: Bakınız
C.	: Cilt
CA	: Cumhurbaşkanlığı Arşivi
COL. A.	: Columbia Üniversitesi Nadir Eserler ve Yazmalar Kütüphanesi
CFP	: Crane Family Papers (Crane Aile Evrakı)
CRC	: Charles Richard Crane (Richard Crane Evrakı)
GStA PK	: Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz [Pusya Gizli Arşivi]
HEA	: Halide Edib Adıvar
İSAM	: İslami Araştırmalar Merkezi
İST.	: İstanbul Üniversitesi
KAİB	: Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği
NE.	: Nadir Eserler Arşivi
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı [İslam Ansiklopedisi]
TİTE	: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi
TT	: Taha Toros Arşivi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
ÜNİ.	: Üniversite[si]
Y.	: Yayınları/Yayınevi
WK	: Weltkrieg [Dünya Savaşı]

GİRİŞ

Tarihyazımında gerçekliğe erişim sorunu ve yaşamöyküsü¹

Halide Edib'in yaşamöyküsünü kaleme alma girişimi, belirli bir öznenin tarihsel araştırmaya konu kılınmasının oluşturduğu sorunlara eğilmeyi, tarihyazımında atılması gereken ilk adım olarak karşımıza çıkarttı. Çünkü bütün işlerde olduğu gibi tarihyazımında da anlam arayan her zihin, eylemi üzerine kafa yoran her düşünür, ortaya koyduğu bilginin dayandığı kuramın varlığıyla yüzleşmekten kaçınmaz. Bu yüzleşmenin ardından kuram inşasına yönelme yahut başkalarınca inşa edilmiş belirli bir kurama göre bilginin üretimini tercih etme, seçilmesi gereken iki yoldan biri olur. Bu yol ayrımına hiç ulaşmadan girişilen tarihyazıcılığı, belirli bir kuramsal dayanaktan yoksun bilgi dizgesi olmaktan öte muhtemelen bir diğeriyle çelişkili kuramlara göre ortaya konulduğu için kaçınılmaz olarak yapısal tutarsızlıklar barındırır. Bu farkındalıktan uzaklığın oluşturduğu sorunlar bununla da sınırlı kalmaz. Burada temelde bu sorunlara eğilmeyip tarihyazımında gerçekliğe erişim bağlamında yaşamöyküsünün yeri üzerine duracağız.

Gerçeklik, Hakikat Algıları ve Bağlamsal Körlük

Tarih, Türkçede bir çift anlam içeriğiyle döllelenmiştir. Kavram ilk anlamıyla yaşanılmış geçmişe ötekiyle de bu geçmişi ele alan bilime işaret eder. Yaşanılmış geçmiş olarak tarihin sarsılmaz gerçekliği,² bu gerçekliğin bilgisine aynı sarsılmazlıkla sahip olunabileceği fikrini ilk anda akla getirir. Bu da yaşanılmış geçmiş olarak *tarihi*, onu ele alan bilim olarak tarihe adeta eşitleyen bir yaklaşımı beraberinde getirmiştir. Böylece hemen ilk adımda baş sorun boy gösterir: Bu, tarihyazıcılığı için herhangi bir şeyi olduğu gibi yazıya dökkebilmeye duyulan inanç, okur içinse, yazının olaya geri götürdüğü mükemmel bir düzlem telakkisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarih okuryazarı olarak tarihçi, bu noktada çoğunlukla sorunu fark etmemenin rahatlığıyla metnini inşa eder.³ Sorunun farkındalığını da çok kere çözümün

¹ Çalışmamızın “Giriş” bölümü daha önce yayımlanmıştır. bk. Engin Deniz, “Tarihyazımında Gerçekliğe Erişim Sorunu ve Yaşamöyküsü”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. XVIII, S. 2., 2018, s. 303-323.

² Bu gerçekliğin dolayısıyla da varoluşun sarsılmazlığını Descartes gibi temellendirmek isteyen düşünürler bir yana, varoluşun dolayısıyla da onun serüveninin tümünden reddini temellendirmek isteyen düşünürlerle de karşılaşırız. Buna örnek olarak, Gerogias'ın meşhur “hiçbir şey yoktur” yargısını verebiliriz. Bir şey yoktur, zira olsaydı o da başka bir şeyden olmalıydı, der, böylelikle varoluşun bir zincirleme olarak öncesine dayanan bir başka varoluşu, bir ilk varlığı zorunlu kılması, onu, mevcudiyetin yokluğu fikrine, mutlak anlamdaki yokluk olarak hiçliğe, getirmiştir. Konuyla ilgili olarak bk. Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 15. bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2004, s. 40. Geçmiş gerçekliğin temel bir mesele olarak belirmesinin ardında oluş ile mantık arasında oluşan çelişki göze çarpar.

³ Kendilerini doğurtan en temel sorunların farkındalığından uzak böylesi metinlerin içerdiği bilgilerin ve bunlardan örülü öğreti, dizge yahut kuramların inanılan doğruluklarına böylece yürürlükte oluşlarına belki ancak Feyerabend'in “Ne olsa gider” düsturuyla alan açılabilir. Söz konusu ilkenin temellendirilmesi için bk. Paul K.

karanlık bırakılarak örtbas edilişi takip eder. Ender olarak çözüm oluşturma çabası ortaya konur. Böylelikle çoğunun doğumlekesi taşıdığı tarihyazım örnekleri zuhur eder. Bu durum için geçerli ve haklı olarak Popper: “*Ne zaman bir sorunun çözümünü bulduğumuza inansak*” der “*amacımız çözümü savunmak değil, tersine tüm olanaklarımızla onu çürütmek olmalıdır.*”⁴ Biz de öncelikle kalkıştığımız işin olanaklı kılınmasını sağlayan, tarihyazıcılığının ardındaki bu temel inanca saldırmakla başlayacağız. Bu çürütme denemesi geçerli bir tarihyazıcılığının olanağını aramak için zaruri olduğu kadar hesabı verilmemiş bir adım atmaktan da bizi alıkoyacaktır.

Geçmiş ve onun bilgisi üzerine eğilince, ‘*İnsan gözle değil akılla görür*’ diye Türkçedeki güzel bir deyiş hatıra geliyor: Deyişteki akılla görmekten, herşeyden önce görmenin yahut görüş sahibi olmanın gözle gerçekleştirilen fiziksel bir olayın ötesinde zihinsel bir faaliyete, biçimlendirilmiş bir bakışa göndermede bulunduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten de tıpkı dil gibi bakış da kültürel bir inşa sonucunda ortaya çıkar. Zamanla evrilmiş, biçimlendirilmiştir. Öyle ki bakış, kimliğimizi oluşturan değer dizileri tarafından yönlendirilmiş ve açı kazanmıştır. Belirli bir ilginin yahut kaygının⁵ güdümüyle bakarız. Heidegger’in insan ancak düşündüğünü kitapta görür ifadesi⁶ biçimlendirilmiş bir bakışla görüş arasındaki ilişkiye çarpıcı bir şekilde işaret eder. Kuramsal olarak, biçimlendirilmiş bakışın biçimlendirici unsurları hakkında farkındalık, öznel kanılardan daha çok arınmış, öznelarası geçerli veriler ortaya koyma imkânı taşıyacağı fikrine bizi yaklaştırsa da bakış, düşünüş, görüş ile dil arasındaki kurulu ilişkiyi bir diğerinden yalıtma imkânsız gözükmektedir.⁷

Feyerabend, **Yönteme Hayır; Bir Anarşist Bilgi Kuramının Ana Hatları**, Terc.: Ahmet İnam, İstanbul, Ara, 1989, s. 33, 43.

⁴ Karl R. Popper, **Bilimsel Araştırmanın Mantığı**, Terc.: İlknur Aka ve İbrahim Turan, 3. bs., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2005, s. 28.

⁵ Şüphesiz ilgilenişimiz de safça değildir. İlgimiz de kaygılarımız gibi içinde bulunduğumuz toplum, çevrelendiğimiz şartların oluşturduğu süreçler tarafından şekillendirilmiştir. Cinsiyet, milliyet, din, ideoloji, yaş, zenginlik vb. unsurlar –ki bunlar sabit veri değildir hemen tamamında zamanla bir değişim olabilir- tarafından örülen ve beslenen kimlikle, ilgi ve kaygı arasında koparılamaz bir ilişki vardır.

⁶ **Türkiye’de/Türkçede Felsefe Üzerine Konuşmalar**, “İhsan Fazlıoğlu”, 2.bs, Haz.: M. Cüneyt Kaya, İstanbul, Küre, 2010, s. 252. Fazlıoğlu’nun düşüncenin dilden daha geniş olduğu yönlü iddiasının aksine bk.. a.e. s. 253, Kökeni her ne olursa olsun düşüncelerimiz olmaksızın—Düşümenin sınırlarını belirleyen dil, görmenin de sınırlarını belirlemiş olur- göremeyiz. Kuşatıldığımız çevreden yalnızca algılayıp ad koyduklarımızı yani dile kazandırdıklarımızı yani düşünmemize mal etmiş olduklarımızı görmüş oluruz. Yine belirli bir kültür zihninin işleyiş biçimine, o kültür içinde gerçekleşen öğrenim de sorunları kavrama ve çözüm üretme yeteneğine belirli bir yön tayin eder. Ancak soruna tümüyle yabancı bir kültür ortamı, geçerli bir çözüme kapı aralayacak imkanları bahsetmeyebilir.

⁷ Bu imkânsızlık durumunun aksi halinde, kendisiyken hiçkimseyi düşünüp eyleme olanağının olduğunu ve mantıkça da varlıkların varoluşunda biricikliğin olmadığını kabul etmiş oluruz. Söz konusu soruna Feyerabend doğal yorumlar tartışması altında temas eder. Gözlemlerle içice geçmiş düşüncelerin varlığına vurgu yaparak, doğal yorumları elemanın düşünme ve algılama yeteneğini de elemek olduğunu belirtir. Doğal yorumları barındıran dilin *yapıtaşlarını* bulmaya çalışırken onun bir parçasını kullanıyoruz, diyerek söz konusu olanaksızlığı

Öte yandan görmek ile araştırmak arasındaki ilişki bir kere fark edildi mi göğüslenmesi gereken yeni bir sorun belirir. Bu, kaçınılmaz olarak belirli sorular sormamızın bizi belirli yönde bir cevap aramaya koşullandırıp aslında her şeyi daha anlamlı kılabilcek bir başka bağlama karşı kör edebilmesi hadisesidir. Cevap oluşturulmak istenen böylece de araştırmaya yön veren sorulardan kaynaklı bağlamsal körlük, esasında bir şey görebilmenin bedeli⁸ olarak karşımıza çıkmaktadır. Araştırma sürecindeki kaçınılmazlıklardan biri olarak karşılaştığımız bağlamsal körlükle geçmiş ele alış, önemli bir gerçekle bizi farklı bir yoldan yeniden yüzleştirmektedir. O da hiçbirşeyi olduğu gibi göremeyecek oluşumuzdur. Böylece biricik gerçeklik karşısında onu ele alan sayıda hakikat algısı karşımıza çıkar.⁹ Bu durum tarihyazıcılığının ve tarihsel bilginin geçerlilik sorununu yeniden mesele haline getirir.

Geçmişin yegâneliğinin bir kaçınılmazlık olarak günümüzde çoklukla arzıendam etmesi, farklı geçmişlerin yürürlüğe sokulabileceği bir düzlem oluşturmuştur. Geçmiş başka türlü ortaya koyma olanağının beraberinde getirdiği sorunlardan birisi de tarihin suiistimalidir. Napolyon’a izafe edilen “*tarih üzerinde uzlaşmış yalanlardan ibarettir*” sözü bu bağlamda ele alınabilir.¹⁰ Fakat, yalan söylemek fiilinin hemen tüm dillerdeki varlığının doğruyu söyleme imkanına duyulan inancın da temel göstergesi olduğu unutulmamalıdır. Gündelik hayatta kullanılagelen doğru ve yalan söyleme fiillerin tarihyazımında tekabül ettikleri karşılığı ortaya koymak kolay gözükmemektedir. Her şeyden önce geçmiş kasıtlı çarpıtma girişiminin yalan söylemeye karşılık gelebileceği hemen söylenebilse de meselenin bununla sınırlı kalmadığı,

başka bir yolla ifade eder. bk. Feyerabend, **Yönteme Hayır**, s. 79-85. Benzer şekilde Popper’da: “*Kullandığımız dil, kuramları içermektedir: Dilimizde arı gözlem önermeleri yoktur.*” diyecektir. Popper, **Bilimsel Araştırmanın Mantığı**, s. 137.

⁸ Sorular sırasıyla ve yerinde sorulmalıdır. Aksi durumda ve bazen de olması gereken soruların yokluğu bir bedel olarak ödenmesi gereken bağlamsal körlüğün yerini büsbütün bir körlüğe terkedebilir. Bunu tarihte doğrulayan ilginç olaylardan birisi, Musgrave’ın ele aldığı, gezegenlerin keşif öncesi gözlemlerinde karşımıza çıkar: “*Lalande 1795’te Neptün’ü gördü, ama gezegenlere ilişkin önceki inançlarına bağlı kaldığı için Neptün’ü keşfedemedi. Neptün nihayet 1848 yılında Adams ve Laverrier tarafından keşfedildi*”. Alan Musgrave, **Sağduyu, Bilim ve Şüphecilik; Bilgi Kuramına Tarihsel Bir Giriş**, Terc.: Nur Küçük, İstanbul, İthaki, 2013, s. 68.

⁹ Gerçekleşmenin yahut gerçekliğin biricikliğiyle bu gerçeklik karşısındaki hakikat algılarının çokluğunun ayrımını yapamamış bir söylemin oluşturduğu bulanıklığı ilginç bir şekilde tamda bu mesele üzerine kafa yormasına rağmen Michel de Certeau’da görmekteyiz bk. Michel de Certeau, **Tarih ve Psikanaliz; bilim ile kurgu arasında**, Terc.: Ayşegül Sönmezay, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür, 2009, s. 5. Türkçedeki hakikat ve gerçeklik kavramlarının oluşturduğu ayrım, sorunu kavramaya imkân tanımaktadır. Kavramlar için bk. Şaban Teoman Duralı, **Türkçenin Felsefe-Bilim Sözlüğü**, İstanbul, Dergâh, 2013, s. 114.

¹⁰ Gerçekte ilginç bir şekilde tarih için, çoğu kere uzlaşının olduğu yerde uzmanlığın olmadığı görülür. Uzlaş daha çok bilinmeyen üzerinde sağlanır. Bilhassa kitle rızası gözeten veya sermayecilikle bütünleşik icra edilen ‘*tarihçiliğin*’ hedef kitlesinin dilini kullanarak oluşturduğu görece kurmaca geçmiş, uzlaşının zeminini oluşturur. Bu zemin üzerinden, piyasanın/halkın sevk ve idare ettiği bir tarih olarak sermayeci/demokratik tarihin yükseldiği görülür. Böylece tarih, hem arz talep ilişkisinin yön verdiği sermayeci piyasa koşullarında tüketimi gerçekleştiren bir ürüne dönüşmüş hem de kitlesel olarak talep edilen, geçmişin gerçekleşme biçiminin üretimini sağlamıştır. Artık bir uzmanlığa dayanmayan farklı bir geçmiş algısı farklı bir kimliğin işareti sayılır.

doğruyu söylemeye tekabül edecek bir karşılık arandığında ortaya çıkmaktadır. Zira tarihçinin biçimlenmiş bilinci, ulaşılan verilerin gerçekliği kavramada sınırlı araçlar olması ve muhatabı belirli bir istikamete yönlendirmesinin oluşturduğu sorunlara ek olarak verilerin bütününe ortaya koyma imkansızlığı, sonra da bu verilerin seçilmesinde tasarlanan metinsel yapının ihtiyaçlarının belirleyiciliği, araştırmacının cevap aradığı sorularla ilgisiz tarihsel verilerin varlığı yine dilin gerçeği ortaya koymadaki kusurlu doğası¹¹ gibi unsurlar göz önüne alınırsa gündelik dilde doğru söylemenin karşılığını tarihyazımında açık seçik olarak ortaya koymak imkansız gözükmemektedir. Mesele yalnızca tarihyazımıyla da sınırlı kalmamaktadır. Zira nihai olarak bilgi kuramının temel sorusu olan ‘*bir şey bilebilir miyiz?*’¹² sorusu tarihyazımıyla sıkı sıkıya bağlıdır. Çünkü bilgi tarihseldir. Tarihsel bilginin ancak belirli açılardan işaret edebildiği gerçekliği başka bir biçimde ama gerçekte olduğu gibi ortaya koymak şüphesiz ki imkansızdır. Bu bağlamda tarihsel bilgi, doğası gereği gerçekliğe erişim çabasının ürünüdür. Fakat aynı zamanda bağlamsal bir körlükle ortaya konulabilir bir hakikat algısıdır. Böylece bu bilginin doğruluğundan öte geçerliliğinden söz edilebilir.

Özdeşlik ve Ayrım; Bilginin Tarihsel Kökeni

Mutlak anlam arayışının da bir yansıması olan değişmez, sabit olanın bilgisini edinme çabası sürekli değişimin olduğu evrende maddi olarak mümkün gözükmemektedir. Bu durum karşısında edinilen bilginin, üretilen düşüncenin olabildiğinde hatalardan, yanılgılardan arındırılması bilimlerin temel uğraşı alanı olması kaçınılmazdır. Bilginin dayanması gereken kurama olan ihtiyaç buradan neşet eder. Tarih üzerine düşündüğümüz zaman da öncelikle ortaya çıkacak fikri çelişkilerden arındırıp onda yapısal tutarlılık sağlamak için mantığa başvurmak kaçınılmaz olur. Mantık söz konusu olduğu zaman işin bununla da sınırlı kalmayacağı görülür. Bu bağlamda mantığın varolanların varlık sahnesine çıktığı tarih ile dolayısıyla varolanlar üzerinden varlıkla ilişkisine göz atmak yerinde olacaktır. Bu, tarih bilimleri ile doğa bilimleri arasındaki temel farklılığın teşhirine de imkân tanıyacaktır. Öncelikle, bilimsel bilginin üretilmesinde daima önemine vurgu yapıp sürekli gözardı

¹¹ Kelimelerin birer soyutlamadan ibaret olmadığını ve onların kullanımıyla sahip oldukları düşünülen anlamların muhatap olunanlarca anlamlandırıldığı biçimde anlaşılacağını düşünmek bir kere kelimelerin de bir tarihi olduğu gerçeğini görmezden gelmektir. Öyle ki bu tarihselliği yok saymak, kelimelerin matematiksel bir tek anlamlılıkla fertler arasında anlam dolaşımını sağlayan ve zamanın bozuculuğuna boyun eğmez birer mükemmel araçlar olarak ele alınmasını beraberinde getirir. Onların geçmişten bugüne ve fertten ferde bildirdiklerinde ne denli anlam uyuşması sağladığı ayrı bir çalışma konusu olmakla birlikte belirli kilit kavramlar üzerinden anlamların değişim ve dönüşümü ele alan örnek bir çalışması için bk. Bernard Lewis, **İslam’ın Siyasal Söylemi**, 2. bs., Terc.: Ünsal Oskay, Ankara, Phoenix, 2011.

¹² Bu soruya farklı yollardan verilmiş geçerli bir cevap: “Gerçeğe yaklaşmak olasıdır” fakat “kesin bilgiye ulaşamayız” biçiminde karşımıza çıkmaktadır. bk. Popper, **Bilimsel Araştırmanın Mantığı**, s. 40-1.

edilen mantığa, özellikle de temel ilkesi olan özdeşlik üzerine eğilmeliyiz. Mantığın çelişmezlik ve üçüncü halin imkansızlığı ilkesinin de özü olan özdeşlik ilkesine baktığımızda A, A'dır¹³ önermesini görürüz. Somut varlıkları temsilen harflerin kullanıldığı bu önermede, A'nın A'lığı hakkında hüküm verene dek geçen zamanla uğranılan dönüşüm söz konusu özdeşliği geçersiz kılar. Herhangi bir maddi unsur için özdeşlik ancak zaman ve mekân düzleminden kopartıldığında -ki bu da imkansızdır- geçerlilik taşır. Zamanın en küçük birimlerinde gerçekleşen değişimle oluşan farklılık A'nın bir zamandaki A'lığının başka bir zaman dilimine doğru genişletmeye imkân tanımaz ki, bu da ilkenin A kendisiyken A'dır biçiminde kabul edilmesini zorunlu kılar. Bu bağlamda tarihyazımında bir öznenen dahi söz ederken zaman boylamında çoğu kere bir genelleme yapmak kaçınılmaz olur. Çalışmamız bağlamında merkeze aldığımız özne olan Halide Edib üzerinden meseleyi somutlaştıralım: 1894 senesine gönderme yaparken kullandığımız Halide Edib ile 1927 senesine göndermede bulunurken ele aldığımız Halide Edib artık uğradığı dönüşümden¹⁴ ötürü mantıken varlıkça bir ve aynı kişi sayılamaz.¹⁵ Böylelikle diyebiliriz ki, zaman boylamında bir öznenin kendisiyle özdeşliği kurulamaz.

¹³ “Bir şeyin aynı şey olabilmesi için bir öge daima yeterlidir; bunun için eşitlikte olduğu gibi iki öge gerekmez.” Heidegger, **Özdeşlik ve Ayrım**, s. 11.

¹⁴ Değişim ve hareket çok kadim bir tartışma konusudur. Antik Yunan düşünürleri arasında Parmenides'in hareket ve değişimin yalnızca görünüşte olduğu fikrinin tam karşısında Herakleitos'un “*değişmeyen tek şey değişimin kendisidir*” fikriyle durmaktadır. Değişimle ilgili antik Yunandaki tartışmalar için bk. Gökberk, **Felsefe Tarihi**, s. 23 vd. Parmenides'in hareket halindeki şeylerin gerçekliğini yadsımasına karşın Aristoteles, devingen şeyin hareketi sırasında kalıcı olanın o şeyin *doğası* olduğunu ifade eder. Jose Ortega Y Gasset, **Sistem Olarak Tarih**, Terc. Neyyire Gül Işık, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür, 2011, s. 21-2. Aristoteles, bir şeyin doğası kendisini (gayesini) gerçekleştirmesi anlamına gelir diyecektir. Aristoteles, **Politika**, Terc. Murat Temelli, İstanbul, Ark Kitapları, 2013, s. 119. Niteliksel değişim, yer değişimi, varolma, yokolma meselelerinin gökbilim gibi farklı alanlarda oluşturduğu sorunlar ve yaklaşımlar için bk. Feyerabend, **Yönteme Hayır**, s. 79-97, 108, 111 vd. Hernekadar hareket ve değişimin olmadığı bir düzlemde hiçbir anlamıyla tarihten söz edilemez ise de gerçekte değişimin kavranıp tespit edilebilmesi için bütün bu değişim içerisinde değişmeden kalan bir şeyin varlığını mantıkça kabule de mecburuz. Tarihyazıcılığı da bu inançtan bağımsız olarak icra edilemez. Bu, aynı zamanda tarihyazımının aşılamaayan çelişkisidir.

¹⁵ Kundağındaki bir çocuğun ileride, yaşlılığında ölüm döşegine düşmüş hali ile beraber göz önünde bulundurulduğunda gerçekleşen dönüşümün bilgisine sahip olmayan biri için artık bir ve aynı kişiden sözedilemez. Aradan geçen zamanla uğranılan dönüşümün oluşturduğu ayrım, bu kişinin kendisiyle fiziksel ve özellikle de zihinsel olarak özdeş kabul edilmesine manidir. Değişim ansızın, birdenbire değil de an be an gerçekleştiği için kişinin kendisiyle özdeşliğinin önündeki engel olarak ayrımın oluşması zamanın en küçük biriminde oluşur. Zamanla gerçekleşen başkalaşım kişiyi tanınmaz hale de getirebilir. Bir yaşamöyküsü yazarı ele aldığı özneyi sürdüğü ömür boyunca tek bir şahıs olarak ele alırken farkında olmasa da sürekli devinim ve değişimin olduğu yaşam sürecinde değişmeden kalan bir varlığa inanç duyar. Bu bağlamda, mantık ilkelerini ve bunların varlık alanına uygulanmasıyla karşılaşılacak zorlukların tartışmalı tarihi için bk. Necati Öner, “*Mantığın ana ilkeleri ve bu ilkelerin varlıkla ilişkileri*”, **AÜİFD**, 1969, C. 17, S. 1, s. 285-303. Savunduğumuz fikrin tam karşısında ise insana değişmezlik/dönüşmezlik atfedilir: “*İnsan karakteri sabittir*” der Schopenhauer “*Tüm yaşam boyunca aynı kalır*” Bir kimse için “*karakter değişmiş*” demeyiz, aksine “*onun hakkında yanlışım deriz*” (...) Bir kere çalan ömür boyunca *hırsız olarak kalır*” Arthur Schopenhauer, **İstencin Özgürlüğü Üzerine**, Terc. Mehtap Söyler, 2. bs, Ankara, Öteki Yayınevi, 2000. s., 60-1. Böylesi bir yaklaşıma dayanarak kişinin karakterinin tarihi ortaya konulacak olursa, hırsız yahut katil olarak doğduğu da iddia edilebilir. Buna karşın, haklı olarak Gasset “*İnsanoğlunun doğası yoktur*” der “*tarihi vardır*”. Gasset, **Sistem Olarak Tarih**, s. 39. Değişimin sürekliliği insanda karakterin dirimsel inşasını, özdeşliğin yitimi ise başkalaşımı beraberinde getirirken karşımıza önemli bir çelişki de çıkarır.

Böylece sanılanın aksine bir kaçınılmazlık olarak tikel olayların tarihi de büyük ölçekli genellemeler yapılmadan kurgulanamaz. 16 Yine tarih, yapısı gereği genellemelere başvurmaksızın varlık bulamaz. Ayrıca denilebilir ki, tarihin bilim olduğu¹⁷ kesinleşmekle kalmaz, bu biliminin araştırma alanı olarak Toplumsallaşan Zaman¹⁸ kesiti içerisinde yeni bir zamansal sınırlandırmaya ihtiyaç duyulmadığı pekişmiş olur. Ayrıca zaman kesitleri arasında öncesi ile sonrası arasında gerçekleşmiş kesin bir kopuşa atıf yapılamayacağı mantıksal düzleme oturmuş olur. Zira, zamanın belirli bir anında kurulu bir değişim mekaniği adeta zembereği boşalmışçasına harekete geçerek öncesi ile sonrası arasında sınır tayin eden bir köklü ayırım oluşturmaz. Çünkü değişim apansız ve birdenbire değil anbeandır: yani özdeşliğin yitimi ve ayırımın oluşması belirli ve özel bir ana indirgenemez. Böylece tarihi zaman boylamında devirlere ayırma¹⁹ yahut herhangi bir kişiyi, yaşantısında uğradığı dönüşümler üzerinden farklı

¹⁶ Genellemelerin savaş, devrim gibi bazı olgularla sınırlandırıldığı yaygın yaklaşımın örneğini Carr'da da görmekteyiz. bk. E.H. Carr, **Tarih Nedir?** Terc. Misket Gizem Gürtürk, İstanbul, Birikim Yay, 1980, s. 84,89.

¹⁷ Konuya ilgili olarak bk. 'Tarihin Bilimselliği ve Tarih Bilimleri' başlıklı kısma.

¹⁸ Tarih biliminin araştırma alanına çekilebilecek sınırlandırmanın temellendirilmesi sırasında ortaya koyduğumuz *Temsili Tarih* ve *Toplumsallaşan Zaman* kavramlarının tafsilatlı izahı ve tarihyazımındaki yeri için bk. Engin Deniz, **Alexander Israel Helphand (Parvus Efendi) 1867-1924, Hayatı ve Fikirleri**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2011, s. 11-13. Söz konusu sınırlandırmakı adlandırma her ne kadar zamana gönderme yapsada temelde geçmişe yönelecek zihin olarak varolanın varlık sahnesine çıkışını sınır olarak belirler. İlkece failin faaliyette bulunmadığı zamanı tarihyazımına konu edebilmesidir. Tarihin kendisine konu edinebilecekleri üzerinden tarihyazımının sınırlandırılması hakkında düşünüldüğü zaman, tefekkürün kendisi onu ortaya çıkartan vakalar ve etkilerinin de gözlemlendiği bütün olayların tarihin konusu olduğu anlaşılır.

¹⁹ Zaman boylamında tarihin belirli bir devirlendirilişinin küreselleştirilmesi ve bunun üzerinden uzmanlık alanlarının oluşturulması tarihçilikte pek çok sorunu beraberinde getirmiştir. Avrupa merkezli tarihyazımının ürünü olan ve günümüzde dünya ölçeğinde kabul gören tarihi devirlendirmenin gelişim süreci ve getirilen belirli itirazlar için bk. Necmettin Alkan, "Tarihin Çağlara Ayrılmasında 'Üç'Lü Sistem ve 'Avrupa Merkezci' Tarih Kurgusu", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2009, C. 2, s. 23-39. Tarihi çağlara ayırmada Heidegger'in zaman ve varlık üzerine fikirleri üzerinde durulmaya değerdir: "*zamanın kendisi geçip gider. Ancak sürekli olarak geçip gitmeyle zaman, zaman olarak kalır. (...) Yine de biz zamanı bir şey'e benzer birşey olarak hiçbir yerde bulmuyoruz.*" diyerek tarihi çağlara ayırma fikrinde zamanın belirleyici bir merkez olarak ele alınmasının sakatlığına işaret etmiş olur. O, zamansal olarak "*Çağlar art arda gelişlerinde birbirlerini aşarlar*" diyerek Varlığın tezahürü olan varolanlar üzerinden tarihi çağlara ayırdığını dolaylı olarak ifade eder. Alıntılar için bk. Martin Heidegger, **Zaman ve Varlık Üzerine**, Terc.: Deniz Kanıt, Ankara, A Yay, 2001, s. 15, 21. Gerçekten de peşi sıra gelen çağların bir diğerine taşınmasına olanak sağlayan böylece de varolanların bütünlüğüne apansız kesikler atmayan olay/varolan merkezli bir tarihi devirlendirme elzem gözükmektedir. Ayrıca şurası açıktır ki, geçmişin mevcut takvimlendirilişi farklı toplumlara tecrübe etmedikleri bir geçmiş dayatmasının doğurduğu dehşetengiz sorunlardan sakınmak için milli/toplumsal olmalıdır. Zira zaman toplumsallaşmaktadır ve bu zamanın takvimlendirmesi de toplumsallaşma sürecine uygun olmalıdır. Takvimlendirmeler her kültüre özgü farklılıklar barındırır. Tarihseldir. Böylelikle denilebilir ki, dünya tarihi eşzamanlı yaşamış fakat çağdaş olmayan insanların tarihidir. Farklı milletler kendi kültürlerinin, kimliklerini oluşturan değer dizilerinin oluşum sürecine uygun bir geçmiş takvimlendirmesi belirlenmesi gereken tabii yoldur. Bu bağlamda her farklı medeniyete mensup milletler farklı çağlarda yaşayagelmıştır. Çağdaşlaşmayla bir toplum başka bir kültür/medeniyet dairesi içerisinde yer almak için kendi tarihi tecrübelerini değil de içerisinde bulunmayı tercih ettiği yahut içine girmeye zorlandığı kültür/medeniyetin tarihi tecrübesinin takvimlendirmesi üzerinden bir geçmiş inşa etmek durumunda kalır. Çünkü birlikte yaşam tecrübesine sahip olunmadığı, dönüm noktası olan deneyimlerde ortaklıkların kurulmadığı başka bir millet/medeniyet tarafından toplumsallaşmış zamanın benimsenmesi kendine yabancılaşmayı beraberinde getirir. Zamanda toplumların çağdaş olmayan yüzleri ile tarih sahnesinde bulunması, tarihi daha da ilginç kılıyor. Mantıksal olarak çağdaş olup farklı zamanlarda yaşamış olan toplumlardan söz edilebilir fakat bunun tarihselliğinden söz etmek için öncelikle bir araştırma gerekmektedir. Eşzamanlı yaşamayıp çağdaş olma fikrinin

karakterler olarak ele alma 20 alternatiflere kapalı bir genelleme iddiası taşıdığı oranda dogmatiktir. Kurulacak böylesi kapalı sistem olarak dogmatik yapıyı sakat kılan da olayların akışının bugüne tek bir kurguyla²¹ çıkamayacak olmasından kaynaklıdır. Böylelikle diyebiliriz ki özdeşliği geçersiz kılan ayrımlar üzerinden evrensel bir bilimsel yasa çıkartılamaz. Zira farklılık ve benzerliklerin henüz bilinen evrensel geçerlilikte bir eş-ölçümü yoktur.

Öte yandan, özdeşlik, ayırım ve tarihyazıcılığını bir arada düşündüğümüzde, ne olduğu açık seçik ortaya konulmasa da süregelen değişim içerisinde değişime uğramadan kaldığı inancı üzerinden bir kişiyi ömrühayatı boyunca tek bir ad altında ele almaya olanak tanıyan, ortaklaşa inanç birikiminde de karşılaştığımız, tutarlılık için biçimce bağların gevşek tutulması yoluna biz de başvuracağız. Fakat çalışmamızda ele aldığımız öznenin geçirdiği değişimin niteliği hesaba katılarak onu, tek bir ad altında ele almayacağız. Halide Edib'in kullandığı çeşitli adlar üzerinden, onun zamanla uğradığı dönüşümün oluşturduğu çarpıcı benzersizlikleri merkeze alarak, dönemsel adlandırmalar kullanma yolunu tutacağız. Yaşanılmışlığa uygun bu dönemsel adlandırmaların kullanımının ele alınan öznenin kaçınılmaz olarak geçirdiği dönüşüm karşısında kendisini ele alan zihnin süreç duygusunu yitirmeden belirli bir bağlamda onu tamtekmil kavrayışına da zemin oluşturacağı kanaatindeyiz.

Son olarak, süregelen hareketle kaçınılmazcasına uğranılan farklılaşma, *şeyin* zaman boylamında kendisiyle özdeşliğini yitirmesi ve artık kendisi ile arasında ayırım oluşturan bir başkalaşımı tecrübe etmesi, bilginin tarihselliği sonucunu beraberinde getirmektedir. Zira “*şimdi hakikat sahnesine çıktığı anda varlıktan yokluğa munkalib olur*”.²² Böylece bilgiyi üretmede karşılaştığımız “*değişmeyi durdurarak, konu edinilen şeyin anlamını ortaya koymak*

Ayhan Bıçak'ın çalışmasına bakıldığında köklü olduğu anlaşılmaktadır: “*Zamanın döngüsel olmasının anlamı, dünyanın yaratıcının elinden çıktığında sahip olduğu ‘kökensel kutsallığa’ her yıl yeniden kavuşmasıdır. Zamanın sahip olduğu bu nitelikler aracılığıyla insan, dünyanın sonuna ve yeniden yaratılışına ayinsel olarak katılarak, kökende gerçekleşen olayların çağdaşı olmaktadır.*” Ayhan Bıçak, **Tarih Düşüncesi I: Tarih Düşüncesinin Oluşumu**, İstanbul, Dergâh, 2004, s. 116.

²⁰ Alexander Helphand üzerine yaptığımız çalışmada, uğradığı dönüşüm üzerinden onu farklı karakterler üzerinden ele aldık. Bunun temellendirmesi için bk. Engin Deniz, **Parvus Efendi**, s. 14.

²¹ Anlam kargaşasının önünü almak adına kavramların anlam çerçeveleri çizilmelidir. Burada kurgu ile kast edilen tarihsel verileri anlamlı kılacak belirli bağlam üzerinde düzenli ve dizgeli olarak ortaya koymaktır. Kurgudan farklı olarak kurmacada, tarihsel verilere bağlılık yahut başvuru aranmaz. Bilim kendisini bir kurgu ile ortaya koyar. Bilimsel olmayan kurgulama ise kurmacadır.

²² Durmuş Hocaoglu, “*Tarih Kavramı: Res Gestae-Historia Rerum Gestarum*”, **Türkiye’de Tarihyazımı**, İstanbul, Yeditepe Y., 2011, s. 27. “*Söz gelimi iki kişi karşılıklı konuştuğu, zaman birbirleriyle ‘aynı anda konuştuklarını’ düşünürler; fakat bu bir vehimdir, sesleri ve görüntüleri birbirlerine bir ‘zaman içinde’ gitmekte, bu arada bir zaman aralığı geçmektedir; yani bu mükaleme bir ‘zaman aralığında’ vuku’ bulmaktadır. Burada bu zaman aralığının rölatif olarak kısa oluşu, pratikte onu sıfır olduğu gibi düşünmesine yol açar; lakin yine rölatif olarak daha uzun olan zaman aralıklarında işbu sıfır zaman aralığı duygusu çok aşikare bir surette kaybolur: güneşin görüntüsü arza 8 dakikada kutup yıldızının ışığı 86 yılda” ulaşır. a.e. s, 28.*

ve anlaşılmasını sağlamak”²³, bilgiyi daha oluşumu esnasında geçmişe ait bir ürün yapar. Bilginin tarihselliği gözardı edilmezse, bu tarihsel bilgiyi ortaya koymanın ancak bir çeşit tarihyazıcılığı ile mümkün olduğu da kabul edilir. Bu durum bilimsel bilgi ile tarihyazıcılığı arasındaki ilişkiyi ele almayı gerekli kılıyor:

Tarihin Bilimselliği ve Tarih ve Bilimleri

Bilim gerçek olanın kuramıdır. Gerçek olansa, kendisini sergileyen olarak mevcut olan şeydir.²⁴ Varlığın, dolayısıyla gerçekliğin kendisini sergilemesi ise tarihsel süreçte gerçekleşir. Böylece bir sistem yahut bilim olarak tarih ile kast edilen o dar alanın dışında varsayılan bütün bilimsel çalışmalarda da tarihle hatta bir çeşit tarihyazıcılıkla karşılaşırız. Zira bilimsel bilginin temel özelliklerinden biri olarak kabul edilen birikimliliği kaçınılmaz olarak onun da tarih içinde yer alması sonucunu doğurmaktadır. Bilimsel bilginin doğrulanabilirliği yahut yanlışlanabilirliği için yine geçmişle veya geçmiş verilerle irtibat kurma gerekliliği, dallandırılıp budaklandırılan bütün bilimsel uğraşları ve sistemleri bir çeşit tarihyazıcılığı ürünü olarak karşımıza çıkartmaktadır. Bu gerçek bizi, tarih, bilim ve tarihyazımı üzerinde yeniden düşünmeye çağırıyor.²⁵ Gerçekten de tarih diye bir bilimden yahut disiplinden söz etmek, belirli bir insan etkinliğinin neden ötekilerden ayrılıp bu bilimin konusu haline getirildiğini cevaplandırmayı zorunlu kılar.

Diğer taraftan doğa bilimlerinin algı nesneleri arasında kurulamayacak olan özdeşlik aslında deney ve gözlem adı verilen işlemlerle gerçekte yapılanın tarihsel bir bilginin başka bir tarihsel bilgi tarafından doğrulanma yahut yanlışlanma çabasından başkası olmadığını önümüze koyar.²⁶ Böylece diyebiliriz ki, doğa bilimlerinin temeli tarihyazıcılıktır. Bilimlerin temelindeki tarihyazıcılığı, tarihi konusu belirli tek bir bilim olarak ele alma olanağını da ortadan kaldırır. Artık tarih, tarih bilimlerinin bütününe kapsayan genel bir adlandırma olarak

²³ Ayhan Bıçak, **Tarih Düşüncesinin Oluşumu**, İstanbul, Dergâh, 2004, s. 105.

²⁴ Martin Heidegger, **Bilim Üzerine İki Ders**, Terc.: Hakkı Hünler, İstanbul, Paradigma, 1998, s. 15, 25, 27.

²⁵ Heidegger’in ifade ettiği şekliyle: “*Düşüncenin kendi işinden kopmaması, yalnızca işin yanında kalarak işle her defasında daha ilgili olmakta süredurmasına, aynı işin kendisi için artık daha tartışmalı bir hal almasına bağlıdır.*” Martin Heidegger, **Özdeşlik ve Ayrım**, Terc. Necati Aça, Ankara, Bilim ve Sanat, 1997, s. 32.

²⁶ Deney ve gözlemin olanağına inanıp bunun üzerinden herhangi bir bilgiyi doğrulama veya yanlışlamaya girişen zihin, en azından nesneler dünyası için geçmişin kendisini tekrarladığına yani elimizdeki herhangi bir nesnenin daha önceki bir zamandaki haliyle özdeş olduğuna dair inanç taşır. Geçmişin kendisini tekrar ettiği fikrinde insanları istisna görmeyen yaklaşımda da tarihin tekrerrür ettiğine dair inancı görürüz. İnsana istisnai yer açmayan bu yaklaşım tabii olarak doğa bilimlerindeki yöntemin tarih için de geçerli olduğunu ileri sürecektir. Nesnelerarası benzerlik ve ayrımın öznel olarak benzerlik ve ayrımın bir derecelendirmesi yapılmış olmasa da aynı ad altında ele alınan nesneler arasında ve yine herhangi bir nesnenin zaman boylamında kendisi ile arasında oluşan ayrımı yoksaymak üzerinden elde edilebilecek bilginin kesin bir doğrulukla ele alınması onu bilim dışına iter. Böylece denilebilir ki bilimsel bilginin temel özelliği, kesin bir doğruluğu bulunmayacağına dair kesinlik taşımasıdır.

ele alınabilir.²⁷

Öte yandan bilginin, dolayısıyla da dayandığı kuramın ve bilimlerin tarihselliği, tarih bilimlerini, bilimdışı bir etkinlik alanları olarak görmenin önündeki baş engeldir. Tarihsel olmayan, temelinde tarihyazıcılığı bulunmayan bir bilimden söz edilemez. Tarih bilimlerini bilimden saymamak, gerçekte bilimin varlığını yahut olanağını inkâr etmektir.²⁸

Tekrar pahasına ifade etmek gerekirse, süregelen bir hareketin dolayısıyla da her an değişimin bulunduğu evrende oluşan değişmezlik-süreç karşıtlığı ile maddi düzlemde özdeşliğin olanaksızlığı, tarih bilimlerini, deney ile gözleme dayalı olarak bilgi üretme iddiasındaki diğer bilim dallarıyla bilimsellik temelinde bir araya getirir.

Bununla birlikte tarih bilimlerinin varlığı, geçmiş ele alan bilimdışı etkinlikler olmadığı anlamına gelmez, bu bağlamda biz gerek Türkçenin ortaya çıkarttığı anlam karmaşasını aşmak gerekse de geçmiş ele alan bilimsel ve bilimdışı etkinlikleri ifade etmek üzere, bilimsel tarih ve bilimdışı tarih kavramlarını kullanacağız.

Tarihte Bilimdışılık ve Roman.

²⁷ Doğal süreç ve tarihsel süreç olarak gerçekleştirilen kurmaca ayırım üzerinden geçmişin adeta ortadan yarılıp doğal sürecin tarihin konusu olmaktan çıkartılması hatta doğa bilimleri ve bir de tarih biliminden bahis açılması abestir. Bir kere tarih diye tek bir bilim dalından söz etmek zamanımızın bilim anlayışına ve uzmanlaşma becerilerine aykırı ve son derece iddialı bir genelleme içerir. Felsefenin, ilahiyatın, siyasetin, sanatın, iktisadın, hukukun, matematiğin, bildirişimin, gündelik yaşamın, savaşların, kurumların, nesnelerin, üretim ve tüketim tekniklerinin ve daha başkaca şeylerin tarihlerinden söz edilebilir. Bu açıdan, üniversitede lisans seviyesinde öğrenim gören gerçekte neyin tarihçisi olur? Bütün bu alanlarda gerçekleştirilecek tarihyazımı öyküleştirme becerisi ve eski yazı okuyabilme gibi dil yeteneklerinin de ötesinde bir donanım gerektirdiği açıktır. Üniversitelerimizdeki tarih bölümleri bu alanların hepsine birden uzmanlık sağlayamayacağına ve bu uzmanlıklar üzerinden öğretim yapamayacağına göre, yapılması gereken lisans seviyesindeki tarih bölümlerinin ilgili bilim dallarına tümünden devredilmesidir. Her bilim dalı kendi tarihini araştırmalı, lisans üstü seviyede bilimlararası bir çalışma alanı olarak belki kurulacak bir Tarih Enstitüsü çatısı altında farklı donanımlara sahip belirli bir tarih biliminde uzmanlaşmış bilimadamları topluluğunun birlikte çalışmasının sağlanması daha akıllıca durmaktadır. Mevcut yapının varlığı sorunludur. Bu sorunun çözüme kavuşturulmazsa zamanla tarihsel bilginin çok kısıtlı alan dışında tümüyle yüzeysel kalmasını beraberinde getirebilir.

²⁸ Bilimin olanağını inkâr etmediğini ifade ederek tarihi bilimdışı sayma yanılgısından arınamayanların tarih anlayışlarında olduğu kadar bilim anlayışlarındaki sorun göze çarpar. Bu sorunlu yaklaşımı Munslow'da açıkça görebiliyoruz. O: "*Tarih fizik bilimleri gibi doğrudan doğruya bilimsellik iddiasında bulunamaz*" der, çünkü: "*tartışmasız olgular üreten deneysel ve nesnel bir süreç*" değildir. Alın Munslow, **Tarihin Yapısökümü**, İstanbul, Ayrıntı, 2000, s. 15. Buna karşın, Duralı araştırmacı ile ele alınan konu arasında zaman kesitin bulunmasından hareketle: "*insan-toplum-kültür aleminin kendisini doğrudan doğruya ele alan uğraşılardan -klasik mekanizmin teşkil ettiği- bilim ülküsüne en ziyadesiyle yaklaşan tarihtir.*" diyecektir. bk. Teoman Duralı, "Tarihin Dayanılmaz Ağırlığı, **AÜİFD**, 1999, C. 40 S. 1, s. 124. Benzer bir yaklaşım için bk. Ortega Y Gasset, "*Tarihin Galilei'ciliği*", **Tarihsel Bunalım ve İnsan; Ortega y Gasset'ten Seçme Yazılar**, 2. bs, Haz. Ve Terc.: Neyyire Gül Işık, İstanbul, Metis Yay, 1998, s. 45.: Yine Gasset "*Tarih, yaşamımız olan temel gerçeğin bilimidir. Dolayısıyla içerisinde yaşadığımız en kesin güncelliğin bilimidir*" diyecektir. bk. Gasset, **Sistem Olarak Tarih**, s. 42. Collingwood ise bilimin, zaten bildiğimiz şeyleri bir araya getirmek değil, bilmediğimiz bir şeye yönelmek ve onu keşfetmek olduğundan hareketle tarihin bilim olduğunu ifade eder. R.G. Collingwood, **Tarih Tasarımı**, 5. bs., Terc: Kurtuluş Dinçer, Ankara, Doğu Batı, 2013. s. 42.

Tarihin bir bilim olması²⁹ bilim dışı bir tarihçiliğin varolmadığı anlamına gelmez. Buradaki bilimsellik vurgusunu sağlayan kıstaslara uygunluğun sınırlandığı tarihyazıcılığı, şüphesiz zaman boylamında binlerce yıl ileriye yahut geriye götürüldüğünde yahut başka kültür ve medeniyet ortamlarındaki icrasında, geçerli kabul edilebilecek bir tutamağı, uygunluğun değişmez bir ölçütünü, bize vermez. Bu anlamda bulunduğu zaman ve mekânda bilimsel olarak kabul edilebilecek bir tarihyazıcılığı başka bir zaman ve mekânda bilim dışı³⁰ olarak görülebilir. Tıpkı bilim ve bilimsel bilgi gibi onu ortaya çıkartan kuram olarak yöntem de tarihseldir.³¹ Yöntembilimi de içine alan bilimin tarihselliği yeni yaklaşımların doğuşunun ve bilim dışı tarihçiliğin kavranış zeminini oluşturur.³² Şu da açıklıkla ifade edilmelidir ki herhangi bir tarihyazıcılığı ile ortaya çıkan metin her bir yargısıyla, yani bütünüyle bilim dışı sayılamayabilir. Bunun tam tersi bilimselliğin sağlanması bağlamında geçerlidir.

Kendisini sergileyen mevcut olan şeye gerçek, onun kuramına da bilim demiştik. Fakat, şeylerin kendisini sergilemesi olarak yüzleşilegelen olaylar, gerçeğe ilişkin mutlak bir anlamı, öznelerarası geçerlilikteki bilgiyi bağrında taşısa dahi onu öylece bize sunmaz. Olayların bu dilsizliği, gerçeklik ve ona ilişkin oluşturulan hakikat algısının geçerlilik sorununu önümüze tekrar çıkarır. Bu soruna çözüm getirmek isteyen günümüz dünyasının bilimsel tarihçiliğinin

²⁹ “Tarih, yaşamımız olan temel gerçeğin bilimidir. Dolayısıyla içerisinde yaşadığımız en kesin güncelliğin bilimidir. Eğer güncelliğin Bilimi olmasaydı, Onun konusu saydığımız şu geçmişte nerede arayıp bulabilirdik ki? Bunun tersi yani alışlagelmiş olan, geçmişte arkada kalmış, soyut ve gerçek dışı bir şey saymak anlamına gelir.” Gasset, **Sistem Olarak Tarih**, s. 42-3.

³⁰ Tekniğin gelişimiyle, evrende yok olmayan ışık huzmelerinin bir araya getirilip geçmişe ait görüntüler üzerinden binlerce yıllık geçmişe şahid olabilecek müstakbel bir tarihçi farzedelim. Yahut günümüz bilimkurgu filmlerinin bolca işlediği gibi zamanda yolculuğun gerçekleştiği bir çeşit düzlemi tahayyül edelim. Böyle bir durumda günümüz tarihçiliğinin artık bilimsel kabul edilemeyeceği yeni bir evreye geçilmiş olacaktır. Kim bilir belki tarihçi artık, yapay tanıklığın mimarı olarak, olaylarla ilgilileri arasındaki buluşmayı gerçekleştirecektir. Varsayımlar bir yana, gerçekte ise şimdiden tam olarak öngöremeyeceğimiz başka birtakım gelişmeler mevcut bilim anlayışını kökten değiştirebilir. Bilim anlayışının tarihselliğiyle ilgili olarak bk. Heidegger, **Bilim Üzerine**, s. 15. Ayrıca bilimin ve bilgi kuramının tarihselliği reddedilip bunlar için evrensel olarak geçerli ölçütlerin olduğu - Collingwood’un Tarih Tasarımı adlı çalışmasında yaptığı gibi- kabul edilirse; bilimsel olana atfedilebilecek bir başlangıç noktası belirlenebilir. Zira bilimsel birikim ve kuramsal ilerlemenin yalnızca günümüzde ulaştığı nokta göz önünde bulundurulmuştur. Ama bilimin gelecekte ulaşabileceği noktalarla, bilimin varsayılan başlangıcı arasında sürekli büyümekte olan yarığın fevkaladeliliği, varsayılan başlangıç ile ulaşılan noktayı bazı ölçütler dizisi altında ele alma olanağını zamanla ortadan kaldırır. Aynı zamanda, bilginin ve onu ortaya çıkartan kuramın ölçütlerinde evrenselcilik daha şimdiden, bilinmeyen geleceğin bilim anlayışı için de geçerli ve yeterli kıstaslarla bilimsel faaliyet yürütüldüğünü iddia etmenin başka bir yoludur.

³¹ bk. Paul Feyerabend, **Özgür Bir Toplumda Bilim**, s. 131.

³² Örnek olarak, İbn Haldun (Ö. 808 / 1406) kendisinden önceki tarihçiliği ele alırken, yalnız olayları ele alan söz konusu tarihçilik anlayışını eleştirerek, olaylara şekil veren sebeplerin de araştırılıp açıklanmasının gerekliliğine işaret eder. bk. Chikh Bouamrane, “İslam Tarihçiliği ve Tarihlerine Bir Bakış”, **AÜİFD**, Terc.: Nesim Yazıcı, 1988, C. 30 S. 0, s. 271. Tarihçilerin geçmişe ilişkin geçerli bir hakikat algısı oluşturmada kişi eleştirisini yöntem olarak benimseyen, böylece kişinin güvenilirliği üzerinden aktarıklarının doğruluğuna kani olan tarihçilere getirdiği eleştiriler tarihyazıcılığı açısından bir kırılma noktası oluşturur. bk. Ahmet Arslan, “İbni Haldun ve Tarih”, **Tarih İncelemeri Dergisi**, 1983, S.1 s. 15 vd. Böylece İbn Haldun, zamanı için bilimsel ve geçerli tarihyazıcılığını yeni bir yönetime bağlamış olur.

temel özelliği, yapılan araştırmayla ulaşılan tarihsel verilerin gerçeğe uygunluğunu geçerlilik ölçütü olarak kabul ederek inşa edilmiş bir hakikat algısı ile karşımıza çıkmak isteyişin bir ürünü olmalarıdır.

Tarihçiliğin bilim dışı icrasına bakıldığı zamansa, belirli bir tarifile kuşatılamayacak denli geniş bir sahada zengin bir yöntem yelpazesıyla iş gördüklerine şahit oluruz. Temelde gerçekliğin gerçekleşme biçimini ortaya koyma amacı gütmeyen ama buna yönelik bir çaba ürünüymüş gibi kendisini sergileyen çalışmaların ardındaki tahmin edilen kaygı çeşitliliği muhtemelen dünya tarihinin hiçbir döneminde bilimselliğin bir ölçütü olarak görülmemiştir.³³ Çoğu kere kitlesel bir beğeni ile karşılık bulan bu tarihçiliğe “*halk tarihçiliği*”³⁴ “*popüler tarihçilik*”³⁵ gibi adların verildiğini görmekteyiz. Ortaya konan ürünler ise çoğu kere tek yanlı ve ideolojik saplantılarla yüklü olup, duygudaşlık kurmaktan uzak bir taraflı saldırganlıkla bezelidir. Maslahat gözetip hitap edildiği düşünülen hedef kitlenin nahoş karşılayacağı durumlara karşı örtbas edici bir tavır alış da sıkça gözlemlenen bir durumdur. Yine ifadelerinden, tarihin *melek ve şeytanların* cirit attığı mutlak iyinin ve kötünün rol aldığı kutsal bir kitabı andırdığı sezilebilir. İnsanları yüceltme ve alçaltma yöntemiyle karşıtlık oluşturmak bir yana, mevzuların zihinlerde muhtemel bir sorun haline gelmesinin önü kesinlikçi bir söylemle alınır. Ayrıca çoğu kere tarihi roman havasında sürükleyici ve heyecan uyandırıcı bir şekilde ortaya konuldukları da görülmektedir.

İşte tam burada tarihçiliği çığırından çıkaran böyle sorunlu yaklaşımların mevcudiyetinin desteklediği ve tarihçiliği bütün veçheleriyle mahkûm eden bir başka eğilim belirir: o da edebiyatla tarihi aynileştirmektir. Bu eğilim içerisinde tarihin “*akla yatkın*

³³ Herhangi bir tarihyazımının mecrasının üniversite olması yahut halk tarafından beğenilerek satın alınan bir eser olarak market raflarında yerini alması, yani akademik yahut popüler olması bilimselliğine ilişkin herhangi bir ölçütü bize vermez. Bu bağlamda, Popüler tarihçilik üzerine ortaya koyduğu kapsamlı çalışmasında Ahmet Özcan’ın tarihçiliği popüler ve akademik olarak temelde ikiye ayırması sorunludur. Söz konusu ayırım için bk. Ahmet Özcan, **Türkiye’de Popüler Tarihçilik 1908-1960**, Ankara, TTK Basımevi, 2011, s. 22, 25. Zira bilimsel bir tarihyazımının popülerleşmesi aynı şekilde bilim dışı bir tarihyazıcılığının da popüler olmayı amaçlamasına karşın bunu başaramaması muhtemeldir. Akademik tarihçilikte çoğu kere popüler ve bilim dışı tarihçilik ürünleri ortaya koyabilmektedir. O halde, akademik ve popüler tarihçilik bilimsel ve bilim dışı tarihçiliğin altında ele alınabilecek ürünlerle karşımıza çıkmaktadırlar. Diğer bir ifadeyle, akademik ve popüler tarihçilik, bilim ülküsü gözetilerek oluşturulacak bir tarihçilik sınıflandırılmasında belirleyici unsur olamazlar.

³⁴ Mükrimin Halil Yinanç, “Tanzimattan meşrutiyete kadar bizde tarihçilik”, **Tanzimat**, C.II, İstanbul, MEB, 1999, s. 579. Yinanç, ele aldığı devrin tarihçiliğini değerlendirirken durumu şöyle ifade eder: “*tarih hakkında hiçbir ilmi ve felsefi kanaate malik olmıyan; usuli tetkik ve tettebbua vakıf bulunmıyan hamiyetli veya şarlatan veya palavracı bir takım tahsilsiz, hadnâşinas ve cahil yazıcıların elinde kalmıştı.*” **a.e.** s. 593.

³⁵ Ahmet Özcan, **Popüler Tarihçilik**, s. 335. Akademik tarihçiliğin çeşitli maslahatlar gözeterek bilim dışı bir tarihyazımı icrasıyla ortaya çıktığı koşullarda, akademi dışı tarihçiliğin netameli görülen bu konuları işleyip popülerleşmesini, akademinin akademi dışı tarihyazıcılığı tarafından kuşatılması takip eder. **a.e.**, s. 22. Ahmet Özcan’ın ifade ettiği gibi, konuya uzak insanların yanı sıra tarihçiler de kendi uzmanlık alanı dışında bu popülerleşen tarihin söylemine teslim olur.

edebiyat”³⁶ olarak ele alınmasının yanısıra, Froude’un ifadesiyle, tarihin “*istediğimiz her kelimeyi yazabileceğimiz, bir çocuğun harf kutusu*”³⁷ olarak görülmesiyle de karşılaşırız. Bir taraftan, “*Bir edebiyat formu olarak tarih; müzik, drama ve şiir gibi kültürel bir pratik*” olarak ele alınırken³⁸ öte yandan romanla karşılaştırılır ve “*Biri gerçek, diğeri kurgu, düpedüz uydurma, deriz. Oysa gerçek dediğimiz tarih, çoğu zaman uydurmadır. Belki her zaman!*”³⁹ denilerek bu aynileştirme farklı yollardan çarpıcı bir şekilde ifade edilir. Tarih bilimlerine karşı bu köktenci saldırılar, gerçekliği ortaya koyma çabasına karşı mı yapılmaktadır? Kesinlikle hayır!⁴⁰ Zira bu gerçekliğin kurmacada yani romanda bulunacağını ifade eden bir aşırılık var karşımızda.⁴¹ Hem romanın mertçe kurmaca olduğunu ortaya koymasından ötürü “*namert*” tarihten makbul sayan⁴² hem de kurmaca olduğunu ilan etmesine rağmen romandan gerçekliğin çıkartabileceğini iddia eden⁴³ bir yaklaşım.

Çelişkiler yumağı görüntüsü veren bu sorunlu yaklaşımlara karşın, gerçekte, bilim olarak tarih ile sanat olarak edebiyatın arasındaki tartışmasız gerçek olarak basit ve bariz fark;⁴⁴ ‘bizden bağımsız nesnel bir gerçeklik var mıdır?’ Sorusunda kendini açığa vurur. Zira, gerçek yoksa onun kuramı da olamaz. O durumda bilim ile sanat yahut tarih ile roman arasına bir ayırım konulamaz. Bütünüyle açıktır ki, tarihyazıcılığı kişilerden bağımsız bir gerçekliğin reddiyle varlık bulamaz. Bizden bağımsız, öncemizde ve sonramızda mevcudiyetini devam ettirecek bir gerçekliğin varlığı ve ona erişim olanakları reddedilince tarihin romandan yegâne farkı belki

³⁶ Alun Munslow, **Tarihin Yapısökümü**, İstanbul, Ayrıntı, 2000, s. 60. “*tarihin, tarihçi onu zorunlu formuyla, yani bir anlatı olarak yazana kadar okurlar için var olamayacağı*”nı ifade eden Munslow “*Nasıl bir anlatıcı olmaksızın bir anlatı imkansızsa, tarihçi olmadan tarih de imkansızdır.*” der. bk. **a.e.**, s. 13, 17. Tarihin bütünüyle kurmaca olduğuna ilişkin bu imalar aslında Munslow’un kendi temellendirmesinin altını oymaktadır. Zira bilginin tarihselliği, onu elde etmek için tarihe başvuruyu kaçınılmaz kılar. Bu durumda yalnızca anladığı anlamdaki tarih değil bütün beşerî birikim ve her nevi bilimsel bilgi, dolayısıyla da Munslow’un kendi temellendirmesi de bir kurmacadır. Böylece kendi fikriyle çelişen ürünün mimarı olarak Munslow, eleştirisindeki çelişkisinin kurbanı durumuna düşer.

³⁷ Carr, **Tarih Nedir?**, s. 36.

³⁸ Alun Munslow, **Tarihin Yapısökümü**, s. 32.

³⁹ Mustafa Özel, **Roman Diliyle Siyaset**, İstanbul, Küre, 2018, s. 9.

⁴⁰ Bu sorunun cevabı, iddia sahiplerince açıkça ortaya konmasa, belki de sorun son derece kişiseldir: Tarihçinin, tanrılaştırılan geçmiş gerçekliğin günümüze gönderilmiş elçisi gibi kurumla boy göstermesi, geçmişe ilişkin bilgisini güncel ihtiyaç/yaklaşım/çıkarlar için peşkeş çekmesi, elindeki iktidar aracı olan bu büyü gücü, hedef tahtasına oturtmuş olabilir. Ama, tarihsel bilgiyi böylece uydurma olarak değerlendiren bu yaklaşım hemen bir açmazla da karşılaşır. O da düşüncelerini temellendirirken kesinlikçi bir söylemle ve inandırıcılık isteğiyle yine tarih bilgisini dayanak yapmasında görülür. Doğru söylediğini ispat için bu yalancı saydığını tanık olarak çağırma eğilimini Özel’de ve Munslow’da görüyoruz. Yalancı tanığın göreve çağrılışını yazarların atıfta bulunduğumuz çalışmalarında görebilirsiniz.

⁴¹ Mustafa Özel, **Roman Diliyle İktisat**, İstanbul, Küre, 2018, s. 9.

⁴² Mustafa Özel ile yapılan söyleşi için bk. <https://www.arkakapak.com/genel/ilk-islami-romanimizi-ilk-batici-romancimiz-yazdi/> (Erişim: 01. 05. 2018)

⁴³ Mustafa Özel, **Siyaset**, s. 9.

⁴⁴ “*Eğer olaylar olmasaydı, sorunlar da olmazdı, bilmece olmazdı, çözecek, bulup ortaya dökcek hiçbir giz olmazdı.*” der Gasset ve ekler: “*Bilim olayların yorumudur*” Ortega Gasset, “*Tarihin Galilei’ciliği*”, **Tarihsel Bunalım ve İnsan**, s. 45.

tarihin inşa ettiği metne muhatabını inandırmak için bin dereden su getirmesi, doğruluğunun tasdiki için ortaya koyduğu *belgesel* gözbağcılığı kalırdı. Bununla birlikte sanat yoluyla bilhassa şiir ve romanda tarihyazıcılığından daha parlak bir hakikat algısının inşa edilebileceği muhakkaktır.⁴⁵ İnsanın daha kuşatıcı bir biçimde ele alınabileceği de. Zira, roman hakikat algılarıyla yüklü gerçek dışı bir hikayedir.⁴⁶ Bilimsel sınırlandırma ve ölçütlerden yoksun biçimde geçmişe ele alan böylesi metinlerin renkliliği ve çarpıcılığı, ancak gerçeğin peşinden gittiğini düşünen ve kurmacada bunu bulacağına inanan kişiye tarihyazımı dışında bir seçenek oluşturabilir.

Öte yandan tarih bilimini edebiyatın bir parçası olarak değerlendiren yaklaşımın geçersizliği, tarihi roman gibi tarihle ilişkili edebi metinler için de geçerlilik taşır. Gerçi geçmişin bilimdışı bir biçimde ele alınışı yalnızca tarihi roman gibi edebi metinlerde karşımıza çıkmaz. Kendisini tarih diye sunan ve akademide üretimi gerçekleştirilen metinlerde de bu sıkça karşılaşılan bir durumdur. Bu bağlamda, bilimdışı tarihçiliğin temel özelliklerine baktığımızda, tarihyazımında dikkat edilecek bazı biçimsel usullerle sınırlandırılmış olduklarını, olaydizimi biçiminde inşa edilip süreç hissini oluşturmak adına öyküleştirmeye başvurulduğunu öte yandan tarihin temel konusu olan tefekkürün kapı dışarı edilmiş olduğu görülür. Çoğu kere de tarihyazıcılığının başka bir amaç için araçsallaştırıldığını, yani suiistimal edildiğini, ortaya konulan bilgilerin başkalarından aparma bir kuramsal dayanakla ve kaçınılmaz olarak kuramsal çelişkilerle dolu olduklarını görürüz. Akademi dışındaki geçmişe ele alan metinlerin çoğunluğu da bu durumdadır. Akademideki belirli sayıdaki istisna bir kenara bırakılırsa tarihyazıcılığı büyük oranda bilimdışı bir faaliyet alanı olarak göze çarpmaktadır. Öyle ki, tarihçilik mesleği çoğu kere bilginin dolaşımına nakliyeciler seferberliğinin telaşı içerisinde katkı sunarak icra edilir. Sorun çözme anlayışından uzak, kuramsal dayanaktan yoksun belge neşriyatçılığı biçiminde, tabii olarak özgünlükten ırak, bir malzeme tedarikçiliğinin de tarihçilik olarak görüldüğünü⁴⁷

⁴⁵ İşte böylesi hakikat algılarının çarpıcı örneklerinden birini, ‘Celladıma gülümseken çektiğim son resmin arkasındaki satırlar’ adlı şiirde görmekteyiz: “*Ben İsmet Özel, şair, kırk yaşında. / Her şey ben yaşarken oldu, bunu bilsin insanlar / ben yaşarken koptu tufan / ben yaşarken yeni baştan yaratıldı kâinat / her şeyi gördüm içim rahat / gök yarıldı, çamura can verildi. (...)*” İsmet Özel, **Erbain; Kırk Yılın Şiirleri**, İstanbul, Şule, 2005. Şairin yaşantısından sahneler aktardığı satırlardaki gerçek dışılığın tarihyazımında karşımıza çıkması durumunda oluşturacağı sorun, Nietzsche’ye bakılırsa, çözülmüştür: “*Sanatları baş tacı etmeyip de bu tür hakikat dışı etkinlik tarzını icat etmeseydik, bugün bilimin sağladığı hakikat dışılığa, yalancılığa sezgimiz, son derece tahammül edilemez olacaktı.*” Friedrich Nietzsche, **Şen Bilim**, Terc: Ahmet İnam, 3. bs., İstanbul, Say Yayınları, 2011. s. 107.

⁴⁶ Tanımlamamızı, romanı “*gerçeklerle dolu hakikatsiz hikâye*” olarak ele alan Özel’in ifadesinden yararlanma ve ayakları üzerine doğrultma yoluna giderek yaptık. Söz konusu tanım için bk. Mustafa Özel, **Roman Diliyle İktisat**, s. 11.

⁴⁷ Meslek içinden ve dışından olmak üzere, tarihçiliğe ve tarihe çarpık bakış çok boyutlu, tarihsel bir meseledir. Tarihçiliğin bu şekilde icra edilme geleneği haklı ve acımasız eleştirileri beraberinde getirmiştir: Mesela A. Comte tarih için “*kısır anekdotların kör toplayıcıları tarafından akıldışı bir merakla çocukça biriktirilmiş önemsiz*

söylemeliyiz.

Öte yandan bilimsel tarihçiliğe baktığımız zaman, gördüğümüz anlamlandırma çabasının tarihyazımında bir kaçınılmazlık olarak tarihsel olmayan verilerin de kullanımını beraberinde getirmekte olduğunu söylemeliyiz. Tarihsel olmayan bu veriler şimdi ve buranın bağrından çıkan tecrübenin ve akıl yürütmenin bir sonucu olarak geçmişe deyim yerindeyse, sokuşturulur. Bilimsel tarihyazıcılığını bilim dışı tarihyazıcılığıyla romanlara yaklaştıran gerçekte budur. Zira burada gerçekliğin bir hakikat algısı olarak metin biçiminde teşekkülünde kaçınılmaz olarak başvurulmuş kurgulamadan fazla olarak bir de kurmaca ile karşılaşırız. Bu kurmaca içerisindeki yargıların muhtemelen hatalı ve kanıtlanamayan yapılarının okuyucuya bildirilmesi yine bilimsel tarihyazıcılığının bir gereğidir. Çünkü bunlar elde edilmesi muhtemel yeni verilerle kanıtlanmaya ve çürütülmeye açık hükümler barındırır. Unutulmamalıdır ki, bu kurmaca unsurlar, geçmişin çarpıtılması amacıyla değil bütünlüklü olarak kavranılması için tarihyazımında yerini alır. Mesela doğum tarihi bilinmeyen bir şahsı ele alırken, onun doğumuna ilişkin herhangi bir kayıt bulmaksızın doğmuş olduğu varsayılır. Yahut ölümüne ilişkin herhangi bir kayıt bulunmayan bir Osmanlı yahut Romalı bugün artık yaşıyor sayılmaz. Örnekleri genişletmek mümkün. Hayatını ve fikirlerini araştırmamıza konu kıldığımız Halide Edib'in doğum tarihi için bu durum geçerlidir. Onun doğumuna ilişkin birbirini yanlışlayan farklı tarihsel veriler mevcuttur. Bu veri çokluğunda herhangi birinin doğruluğu kesinliğe kavuşturulamadığı için onu doğmamış varsaymıyoruz. İşte bilim olarak tarih, anlamlı bir bütünlük taşıyan metin oluşturabilmek için başvurduğu kurgulamada böylece doğruluğunda belgesel herhangi bir dayanağı bulunmayan yani tarihsel olmayan verileri, başka bir ifadeyle kurmaca unsurları da tarihyazımına yerleştirir.

Tarihyazımında insanın merkezi konumunu pekiştiren ve tarihsel veri sağlamada son derece önemli olan hatıratlar ise gerçek anlamda bir araştırmaya değil anımsamaya dayalı olduğu için⁴⁸ bilimsel tarihyazıcılığına dahil edilemez.

Tarihyazımının sınırları üzerine düşününce, tarihin neyi konu edinebileceği sorunu belirir. Şüphesiz, düşünce-tefekür ve onu ortaya çıkartan insanın tarihyazımında merkezi bir

ayrıntılar" diyecektir. Spencer ise, "sosyolojinin tarihe 'tıpkı büyük bir yapının etrafındaki taş ve tuğla yığınlarına yaslandığı gibi" yaslanmakta olduğunu "tarihinin yerine getirebileceği en yüksek görevin karşılaştırmalı bir sosyolojiye malzeme oluşturmak üzere ulusların yaşamını aktarmak" olduğunu ifade eder. "Tarihçiler olsa olsa sosyologlar için hammadde toplayıcılarıdır. En kötü durumdaysa, yapı ustalarına doğru türden malzeme bile sağlamadıkları için büsbütün yararsız ve anlamsız kalırlar." diyecektir. bk. Peter Burke, Tarih ve Toplumsal Kuram, 5.bs., Terc.: Mete Tunçay, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt, 2011, s. 9.

⁴⁸ Anı ile tarih arasındaki farklılıklara ve hatıratın tarih sayılamayacağına ilişkin olarak bk. Collingwood, **Tarih Tasarımı**, s. 308. Türkiye'de tarihyazımını büyük oranda etkileyen bilhassa İnkılap Tarihi ders kitaplarının pek çoğunun muhtevasını da belirleyen Nutuk bu bağlamda bir istisna oluşturmaz.

konum taşınması gerekliliğine karşın, tarihyazımının tarihine bakıldığı zaman insanın tarihten adeta kovulduğu görülecektir. Olayların, kurumların ve her türlü eylemin ardında yatan tefekkürden arındırılmış, öznesiz, insan izlerinin silikleştiği, tarihyazımlarının bu özelliğinin temellendirilmesi, Collingwood tarafından ilginç bir şekilde yapılacaktır: “*Düşünceden başka hiçbirşeyin tarihi olamaz. O zaman, örneğin bir biyografi, ne kadar çok tarih içerirse içersin, tarihsel olmamakla kalmayıp tarihe ters düşen ilkeler üzerine kurulmuştur. Sınırları biyolojik olaylardır, bir insan organizmasının doğumu ve ölümüdür: Çatısı bir düşünce çatısı değil, doğal süreç çatısıdır.*”⁴⁹ İnsanın üremesinin ardında düşüncesizlik varsaymaya ve ölümünü kendi iradesiyle belirleme gücünü de tümünden yoksaymaya dayalı bu gerekçelendirme sorunludur. Ayrıca belirli bir olayın değil ardında, akabinde düşünce-fikir üretimi ortaya çıkıyorsa kaçınılmaz olarak o olay da tarihin bir parçası olur. Bir deprem yahut med-cezir gibi tabii bir olay olsa dahi olsa bu böyledir. Zira düşüncenin tarihin konusu olduğu yerde, düşüncenin nedeni olarak görülen olaylar ve çevrelendiği koşullar da tarihin konusu olmak durumundadır. Tarih gerçekte bir diğeriyle ilişkili olan varolanların, yalıtılarak ele alınma hünelerinin sergilendiği bir uğraşı alanı değil, aksine tamtekmil bir anlamlandırma için gerçekte sahip olduğu bütün ilişkilere erişim çabasının ortaya konulduğu bilimdir.

⁴⁹ Collingwood, **Tarih Tasarımı**, s. 374.

BİRİNCİ BÖLÜM

DÖNME HANIM

1.1. Toplumun Aynasında Halide

İnsanoğlunun çevrelendiği toplum tarafından nitelendirilmesinde karşılaşılan çeşitlilik ve bunların oluşturduğu karşıtlıklar, sürdürülen yaşantısının *renkliliğine* delalet olarak yorumlanagelmıştır. Bu bağlamda, Halide'nin yaşantısı *renkli* olmanın ötesindedir. Zira o, henüz hayattayken hakkında dolaşıma çıkan söylemlerin çeşitliliği ve bunların oluşturduğu uzlaştıramaz tezatlarla, çevrelendiği toplumun aynasında bütünlükten uzak parça parça bir beden olarak yansır. Bu beden, matruşka gibi içiçe girmiş inançları kalbinde birlikte taşır, bağdaştırılmaz fikirleriye zihninde. Eşsiz bir benlik konumlandırma sanatıyla mümkün kıldığı parçalanmış bir kimlik-kişilik yekpareliği içinde sürdürdüğü paralel hayatların yansımalarına bakınca öncelikle, “*Kalvinist bir kilise papazının*” *Mother at Home* adlı eserini⁵⁰ *Mader* adıyla Türkçeye tercüme ederek⁵¹ Sultan II. Abdülhamid tarafından “*Şefkat Nişanı*” alan⁵² küçük bir kız çocuğu olarak karşımıza çıkar Halide Edib. Yetiştirilmesine atıfla, Sertel onu “*Amerikan eğitiminin bir çocuğu*”⁵³ olarak görürken, ‘*Bachelor of Arts*’ derecesi ile Amerikan Protestan misyoner kolejinden mezun olan “*ilk Müslüman*”⁵⁴ “*Türk kızı*”⁵⁵ olduğu belirtilerek adı uzun süre Batı basınında yankılanır. Bu suretle Amerikan kolejde “*Hristiyan ruhunun, ruhuna üflendiği*”⁵⁶ ve “*Hristiyan ülkülerini özümsemişti*”⁵⁷ de ifade edilir.

1912’de Amerika’da Presbiteryen kilisesince düzenlenen yıllık şükür ayininde Halide *yabancı kardeşler* arasında sayılıp selam gönderilen “*yerli Hristiyanlar*” arasında yerini alırken⁵⁸ Türkiye’de Nevsal-i Milli [millî yıllık] onu “*İngiliz mürebbiyelerinin dest-i terbiyesinde çocukluğundan itibaren milli bir tahsil almış*”⁵⁹ kişi olarak takdim eder okurlarına.

⁵⁰ Abott hakkında bilgi için bk. John S. C. Abbott, **The Mother at Home; or The Principles of Maternal Duty**, 3. bs, Boston, Crocker and Brewster, 1833, s. 1. William E. Curtis, “*Turks Free Women*”, **The Evening Star**, Nu: 18275, 10/10/1910, s. 9.

⁵¹ Ceyb-i Humâyun Cenab-ı Mülûkâne Kâtibi Sânisî Mehmed Edib Beyin Kerîmesi Halide, **Mader**, Babiali, Karabet Matbaası, 1314, s. 10.

⁵² **BOA**, İ. TAL. 168-8.

⁵³ M. Zekeria [Sertel], “*Turkey's Fiery 'Joan Of Arc'; Her Double Role As Leader*”, **The New York Times**, C. LXXII, Nu: 25482, 26/11/1922, s. 112.

⁵⁴ “*General Missionary Intelligence*”, **Missionary Review of the World**, New York & London, Fug & Wagnalls Company, 1902, s. 231.

⁵⁵ Hester Donaldson Jenkins, **An Educational Ambassador to the Near East: The Story of Mary Mills Patrick and American College in the Orient**. New York & London, Fleming H. Revell, 1935, s. 143.

⁵⁶ Arthur Judson Brown, **Rising Churches in Non-Christian Land**, New York, Missionary Education Movement of U.S.A and Candada, 1915, s. 13.

⁵⁷ “*The Bookshelf*”, **The Missionary Herald**, C. CXXII, Nu: 9, Eylül 1926, s. 366.

⁵⁸ “*The Annual Price Service*”, **Rock Island Argus**, Nu:100, 10/2/1912, s. 5.

⁵⁹ **Nevsal-i Milli**, Dersaadet, Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, 1330, s. 258

Bu süreçte Cenevre Türk Yurdu tarafından “*Anatürk*” [the Mother of Turk]⁶⁰ unvanı kendisine verilir. Öte yandan bir Anglosakson gözüyle o, Müslüman-Türk toplumunda oluşturacağı düşünülen tahribattan ötürü “*iç etek giydirilmiş bir dinamit bombası*”na benzetilir ve tam da bu yüzden “*kahraman bir Türk kadını*”⁶¹ olarak selamlanır. O ise bu sırada, İstanbul’da “*Türklerin Ulu ve Büyük Anası Halide*”⁶² olarak kurulduğu kürsülerden dinleyenlerine yön veriyordu. Indianapolis’ten Charles T. Paul, Halide’yi, “*Mesih’in yabancı topraklarda elde edeceği zaferler için*” çalışan büyük önderlerden biri⁶³ olarak görüp kendisine büyük umutlar bağlarken, Ömer Seyfeddin Halide’nin, *Yeni Turan* romanıyla “*Türk milliyetperverliğinin bir İncili*”ni ve “*istikbalin tarihini*” kaleme aldığını ilan edecektir.⁶⁴ “*Sadık dostu*” Hamdullah Suphi⁶⁵ de, *Yeni Turan*’ı “*Türk gençleri ...kitab-ı mukaddes tanıdılar*”⁶⁶ diyecektir.

Dünya Savaşı yıllarında Suriye’deki mektepleri Halide’ye emanet eden Cemal Paşa onu “*milletin büyük anası*”⁶⁷ olarak görüp “*Türk kadınlığının medar-ı iftihar*”⁶⁸ olarak takdim eder. Suriye’de öğrencisi olan Münevver Ayaşlı ise Halide Edib’i “*Beni İsrail’in güzel kızlarına*” benzeyen “*Semitik bir Turancı*”⁶⁹ olarak tasvir edecektir. Onun 1919’da İzmir’in işgali üzerine Sultanahmet’te yapılan *mitingde* “*Ben Türk ve Müslüman tarihinin bedbaht bir kızı... millet de bedbaht bir anasıyım*”⁷⁰ deyişini İstanbul gazeteleri okurlarına duyurduğu sırada, İskoçya’da “*Kürt soylu Müslüman Yahudi kızı*”⁷¹ olduğuna ilişkin haberler yapılmaktaydı.

1920’de Milli Mücadele sırasında Ankara’da henüz meclis açılmadan, *New York*’ta eş

⁶⁰ Halide Edib, *Memoirs*, s. 321.

⁶¹ William T. Stead, “*Americans are Re-Making Turkey: 'Voice from the Dead' Gives Thrilling Story of What He had seen of the Transforming Influence of American Missions in Ottoman Empire.*”, *The Golden Age*, C. VIII, Nu: 51, 13/2/1913. s. 6, 15.

⁶² “*Yirminci Asırda Kadınlar*”, *Mekteb Müzesi*, Nu:1, 14/5/1913, s. 3. “*Türklerin Ulu Anası*” Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler; İkinci Meşrutiyet Dönemi*, 2.bs., C.I., İstanbul, Hürriyet Vakfı, 1988, s. 496-7. Yusuf Sarımay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931*, 3. bs., İstanbul, Ötüken, 2005, s. 122.

⁶³ Charles T. Paul, “*Woman Works of Fifty Years; Result on Missions Field and Marvelous Development of Woman’s Leadership*”, *The Christian Century*, C. XXVIII, Nu: 12, 23/3/1911, s. 10.

⁶⁴ Ömer Seyfeddin, *Yeni Turan* romanı için “*Türk milliyetperverlerinin bir İncil’i sayılabilir*” diyecektir. Ömer Seyfeddin, “*İnkılablarda Kadın*”, *İnci*, Nu: 11, 1/12/1919, s. 11.

⁶⁵ Hamdullah Suphi, imzaladığı fotoğrafı üzerine düştüğü ibarede Halide Edib’e “*asil ve aziz arkadaşım*” diye hitap ederken kendisini de onun “*sadık dostu*” olarak takdim eder. *İST. ÜNİ. NE*, HEA 478/46. Fotoğraf için bk. *EK XLI*.

⁶⁶ 1340 Senesi Nisanında Toplanan Birinci Türk Ocakları Umumi Kongresi Zabıtları, t.y., s. 96. Mehmed Emin Yurdakul da Kitabı mukaddes ile *Yeni Turan* arasında ilişki kurar: “*Halide Hanım... bize 'Yeni Turan'ı uzatmakla, bir çeşit yeni bir 'Kitab-ı Mukaddes' verdi.*” Ruşen Eşref, *Diğerler ki*, s. 147-8.

⁶⁷ “*Milletin Büyük Anası*” ibaresi, Halide Edib’in terekesindeki imzalı Cemal Paşa fotoğrafı üzerindeki hitapta yer alır. *İST. ÜNİ. NE*, HEA 478/25. Fotoğraf için bk. *EK XL*.

⁶⁸ Cemal Paşa, *Hatırat*, Haz. Metin Martı, 5. bs., İstanbul, Arma, 1996, s. 334, 337.

⁶⁹ Münevver Ayaşlı, *Gördüklerim, Bildiklerim*, s. 88.

⁷⁰ “*Felaket Karşısında Vahdet – Hak İsteriz, Yaşamak İsteriz*”, *Zaman*, Nu: 376, 24/5/1919, s. 2.

⁷¹ Odysseus, “*Round the World*”, *Aberdeen Press and Journal*, 7/6/1919, s. 4. Odysseus, “*Round the World*”, *Aberdeen Weekly Journal*, 13/6/1919, s. 2.

Doktor Adnan'ın *Sıhhiye Vekili*, kendisinin de kurulacak yeni cumhuriyetin *Maarif Vekili* olacağı ilan ediliyordu.⁷² İstanbul'daysa padişah *iradesinde, yakalandığında muhakeme edilmek üzere gıyaben idamına* karar verilen firarilerden biri olarak adına yer açılıyordu.⁷³ Ankara'ya ulaştığında, vatan müdafaasına “*zihnen iştirak*” ettiği ifade edilerek “*piyade bölüğüne nefer*” olarak kaydı düşülmüş,⁷⁴ bir yandan ordu emriyle *Ateşten Gömlek* adlı romanını kaleme almış,⁷⁵ öte yandan Amerikan propagandasını tüm yurda yaymak⁷⁶ ve Amerikan kolejleriyle Anadolu'yu donatmak isteyen biri olarak⁷⁷ boy göstermiştir. Ayrıca Halide Edib, orduda erlikten onbaşığa ve nihayet çavuşluğa yükselirken, “*genç, dinç askeri fertlerle siperlerde yatmış*”⁷⁸ olduğundan, Doktor Adnan'ın “*metresi*”⁷⁹ olduğuna dek, çeşitli söylentilerle dile düşer. Bu dönemde Emerson da Halide'nin “*Türkiye'de hakkında en çok konuşulan kadın*”⁸⁰ olduğunu ifade edecektir.

Zekeriya Sertel'in “*milliyetçi bir vatansever*”⁸¹ olarak Halide'yi ilan ettiği düzlemde Mehmet Emin Yurdakul'un “*sanat tanrıçası*” olarak⁸² karşımıza çıkar. Millî Mücadele yıllarında Orta ve Uzak Batı basınında Halide'nin yansımalarına bakınca; kahramanlıktan azizeliğe terfi eden, “*Türkiye siyasetinde her işte bir parmağı olan birisi*”⁸³ olduğu görülür. Öylesine muktedirdir ki etkinliğiyle nüfuz etme yetkinliğiyle “*dünyanın en etkili kadınlarından biri*”⁸⁴ olarak ele alınır. Ayrıca “*elindeki silahla korkusuz ve yiğitçe savaşarak Ankara'nın*

⁷² “*Turkish Woman Rebel Escapes; Is Minister in Kemal's Cabinet*”, **The New York Times**, 16/4/1920, s. 1.

⁷³ **BOA**, İ. DÜİT, 175-46.

⁷⁴ **ATASE**, İSH-1, 1286-48.

⁷⁵ **BOA**, HR. İM 16-134

⁷⁶ “*Turkish Woman Writer Active in Politics of her Country*”, **Great Falls Daily Tribune**. 32. Sene, 7/12/1919, s. 5. “*Americanism end rule of veil over Turkish women*”, **The Bridgeport Times and Evening Farmer**, C. LV, Nu: 99, 20/8/1919, s. 8

⁷⁷ Yahya Kemal, **Siyasi ve Edebi Portreler**, 5.bs. İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti, 2014, s. 39-40. Amerika'nın Türkiye üzerinde uzun vadeli etki kurma yolu olarak eğitim kurumları oluşturması gereğini dostu Crane'a açar. Halide'den R. Crane'a Mektup 20 Ağustos 1919: **COL. A, CFP, Sr. I**, Kutu: 4, Dosya: 6. Ayrıca, 1908'de meşrutiyetin yeniden ilanını ülkede daha fazla Amerikan okulu açılması için bir fırsat olarak görmesine ilişkin düşüncelerini paylaşır. Halide'den Isabel Frances Dodd'a Mektup, 26 Temmuz 1908: **COL. A, ACG, Sr. V**, Kutu: 28, Dosya: 20.

⁷⁸ Mevlanzade Rifat, **Türkiye İnkılabının İç Yüzü**, s. 186.

⁷⁹ Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, s. 873.

⁸⁰ Gertrude Emerson, “*Halideh Hanoum*”, **ASIA: The American Magazine on the Orient**, V. 20, January-December 1920, s. 86.

⁸¹ M. Zekeria [Sertel], “*Turkey's Fiery 'Joan Of Arc'; Her Double Role As Leader*”, **The New York Times**, C. LXXII, Nu:25482, 26/11/1922, s. 112. New York Times gazetesinde Halide Edib hakkında değerlendirmelerde bulunan Zekeriya Sertel, eşi Sabiha ile birlikte Millî Mücadele'nin başlangıcında takriben otuz yaşındayken, öğrenim için, masrafları *Amerikalı misyoner Krey[n]Crane* tarafından karşılanarak Halide Edib aracılığıyla Amerika'ya gönderildi. Yıldız Sertel, **Ardımdaki Yıllar**, İstanbul, Can, 2018, s. 56. Sabiha Zekeriya Sertel, **Tevfik Fikret- Mehmet Akif Kavgası Münasebete: Sebilürreşatçıya Cevap**, İstanbul, Tan Matbaası, 1940, s. 16.

⁸² Ruşen Eşref Ünaydın, **Diğerler ki...**, Haz. Şemsettin Kutlu, İstanbul, MEB Basımevi 1972, s. 147.

⁸³ “*A Turkish suffragette*”, **The Daily Standard**, Nu: 2946, 14/6/1922, s. 8.

⁸⁴ “*Kemal's Confidante*”, **The Express**, C. LX, Nu: 17819, 19/12/1922, s. 2.

Amazon'u oldu”ğuna ilişkin kayıtlar düşölür ve kaybedilmiş görünen zaferleri güvence altına alan cesur bir kadın⁸⁵ olarak tasviri yapılır. Yine Mustafa Kemal’i Yunan’a saldırma konusunda tereddüt ettiğı için azarlayıp alaya alan⁸⁶ bir sima olarak çıkar karşımıza. Türkiye’deyse bu süreçte Halide Edib’in, “*askerlik ve mücahitlik tarafı ile... gülünç*”⁸⁷ bulunmuş biri olduğı kaydını düşer Yahya Kemal. Yakup Kadri’ye göreyse o, “*gayet haris, riyakar, ehemmiyet ve şöhrat peşinde koşar, iç yüzü karanlık, bilhassa derras bir insan*”⁸⁸dır.

Öte yandan Halide Edib, Amerika’da “*değerler bağlamında, ahlakça ve maneviyatça bir Hristiyan*”⁸⁹ olarak takdim edilmiş “*feminist hareketin İslam dünyasındaki öncüsü*”⁹⁰ ilan edilmiş, “*Dönme*” olduğuna ilişkin süreklile kayıtlar⁹¹ düşölmüştür. Yahudi kökeni Türkiye’de de 1928’de gazetelerde ifşa edilerek ona “*Halide Mişon*”⁹² adıyla seslenilecektir. Aynı yıl Halide Edib Çekoslovakya’da “*ülkesinin en ateşli hatibi, en cesur devrimcisi, en tutkulu milliyetçisi, en iyi yazar ve siyasetçisi*”⁹³ Avusturya’da “*yeni Türkiye’nin anası*”⁹⁴ olarak tanıtılırken İstanbul’da Milliyet gazetesi başsayfasından onun “*kin, garez ve ihtirasla dolu bir ruh*”⁹⁵ sahip olduğunu okurlarına duyurur. Aynı yıl Alman basınında “*olağanüstü bir kadın*”⁹⁶ olarak, Türk basınıdaysa “*Satılmış!*”⁹⁷ biri olarak çıkartılır okurların karşısına Halide Edib. Bir tarafta “*Türkiye’nin kurucu ortağı*”⁹⁸, “*Kemal diktatörlüğünün zulmüne karşı çıkmanın*

⁸⁵ Marie Bebus, “*Halide Edib: Die Vorkämpferin der türkischen Frauenbewegung*”, *Volkswille*, Nu: 43, 27/10/1928, s. 3.

⁸⁶ “*The Woman Behind Kemal*”, *The Daily News*, C. XLI, Nu: 14842, 11/11/1922, s. 11

⁸⁷ Yahya Kemal, *Siyasi ve Edebi Portreler*, s. 39.

⁸⁸ Yahya Kemal, *Siyasi ve Edebi Portreler*, s. 36.

⁸⁹ P.W. Wilson, “*Halide Edib's Career an Honor To Her Sex and Race: She Has Reconciled the Christian Ideal of Womanhood With the Virile Turkish Social System*”, *The New York Times*, 6 /1/1926, s. 11.

⁹⁰ “*In the Papers*”, *The Argus*, Nu: 23523, 24/12/1921, s. 6.

⁹¹ **British Documents On Foreign Affairs; Reports And Papers From The Foreign Office Confidential Print; Seies B: Near and Middle East, C: II, s. 50. “Dönme bir ailenin çocuğı olarak dünyaya geldi.”** Düşölen bu kaydın tekrarı için bk. **British Documents On Foreign Affairs; Reports And Papers From The Foreign Office Confidential Print; Series B: Near and Middle East, January 1950- December 1950, C. IX, s. 227. UPA, British Documents On Foreign Affairs; Reports And Papers From The Foreign Office Confidential Print; Part V, Series B: Near and Middle East 1952, C. III, s. 264. UPA, British Documents On Foreign Affairs; Reports And Papers From The Foreign Office Confidential Print; Part V, Series B: Near and Middle East 1955, C. IX. Dizi: B, Bölüm: V, s. 282.**

⁹² Yusuf Ziya, “*Halide Edib Hanıma*” **İkdâm**, Nu: 11226, 25/7/1928, s. 3. Milliyet gazetesinde bir gün önce kaleme alınan yazıda Halide Edib “*hangi ırktan olursa olsun, Türk terbiyesiyle Türk harsıyla yetişmiş bir kalem*” olarak görülüp yazdıklarından ötürü ona “*teessür*” edilir. Mahmud, “*Kin, Garez ve İhtirasla Dolu Bir Ruh*”, **Milliyet**, Nu: 878, 24/07/1928, s. 1.

⁹³ Marie Bebus, “*Halide Edib: Die Vorkämpferin der türkischen Frauenbewegung*”, *Volkswille*, Nu: 43, 27/10/1928, s. 3.

⁹⁴ Gisela Urban, “*Frauen von heute: Halide Edib Hanoum*”, **Die Österreicherin**, Nu: 1, 1/12/1928, s. 6. Benzer niteleme için bk. Mildred Adams, “*The Mother of Turkey: Vivid Impressions of Halide Edib, Educator, Author and Exile*”, **The Woman's Journal; Formerly the Woman Citizen**, Kasım, 1928, s. 12, 44.

⁹⁵ Mahmud, “*Kin, Garez ve İhtirasla Dolu Bir Ruh*”, **Milliyet**, Nu: 878, 24/7/1928, s. 1.

⁹⁶ “*Das Flammenhemd*”, **Preßburger Zeitung**, 165. Yıl, Nu: 76116, 27/1/1928, s. 8.

⁹⁷ Yusuf Ziya, “*Halide Edib Hanıma*” **İkdâm**, Nu: 11226, 25/7/1928, s. 3.

⁹⁸ Gisela Urban, “*Frauen von heute: Halide Edib Hanoum*”, **Die Österreicherin**, Nu: 1, 1/12/1928, s. 6.

bedelini ödeyen, ...zamanının ilerisinde bir peygamber”⁹⁹ öte taraftaysa memleketine ihanet eden “vatansız”¹⁰⁰ bir “haine”¹⁰¹ ve “firarî”¹⁰² bir “it”¹⁰³ olarak tasvir ediliyordu.

Türkiye’de Halide Edib’in kitle basınında ele alınırken ortaya konan ağır yerginin yerini 1930’lardan itibaren¹⁰⁴ yavaşça hudutsuz bir övgüye bırakması uluslararası ilişkilerdeki bir değişime, Türkiye’nin Anglosaksonlarla ilişkilerini düzeltmesi sürecine denk gelmesiyle ilginçleşir. Böylece Halide Edib’in bir peygambere benzetildiği¹⁰⁵ dünyanın en zeki ikinci kadını seçildiği¹⁰⁶ bir “mükemmellik” içinde tasviri yapılır. Bu dönemde Necip Fazıl “*Türk kadınlığı, teknesinde böyle bir örnek yoğurduğu için öğünebilir*”¹⁰⁷ derken, Ahmet Emin Yalman onu, “*her türlü siyasi ve şahsi ihtirasların üstünde kalan temiz ve çok kıymetli*”¹⁰⁸ biri olarak ele alacaktır.

Basındaki çoksesliliğin kurumlaştığı sonraki süreçte, romanlarıyla Türk milletine yabancı kalmış bir ecnebi havası estirdiği,¹⁰⁹ icraatlarının ve fikirlerinin yerildiği, Yahudiliğine göndermelerin¹¹⁰ yeniden başladığı bir dönemde “*fikir kahramanı*”¹¹¹ olarak da övülecektir.

Çok partili hayat ve basındaki çok seslilikle Halide Edib algısındaki çeşitliliğin yol açtığı toplumsal söylemlerin çatışması 9 Ocak 1964’te sabah saat dört sularında “*böbrek*

⁹⁹ İngilizce basılı gazete kupürü Halide’nin terekisinde bulunmaktadır. İST. ÜNİ. NE, HEA 477-1.

¹⁰⁰ TDV İSAM Arşivi, Rıza Tevfik Bölükbaşı Evrakı, Nu: 23/483.

¹⁰¹ Mustafa Doğan, “Haine”, **Hizmet** (yanık yurt), Nu:1903,1/8/1928, s. 2. Enginün, **Doğu ve Batı Meselesi**, s. 475’den aktarımla.

¹⁰² “Firarîler”, **Yarın**, Nu: 80, 5/3/1930, s. 3.

¹⁰³ Akbaba dergisinde “*Vatana avdet edemeyen Halide Edib, kıymetsiz bir Amerika gazetesinde Türk inkılabının büyük kahramanı aleyhinde makaleler yazıyormuş.*” haberinin altında, üzerinde “cumhuriyet” yazan bir trenin hızla ilerleyişi ve bu trene bakıp ‘çıldıran’ Halide Edib tasvir edilir. Çizimin altında da “*İt ürür, kervan yürür!..*” ibaresi düşülür. **Akbaba**, Nu: 587, 26/7/1928, s. 1. Çizim için bk. **EK LXII**. Akbaba’nın bu çiziminden bir gün önce, gazeteci bir mebus tarafından Halide Edib’in yazdıkları hakkında Mustafa Kemal’e fikri sorulur. Bu sırada “*Erkân-ı Harbiye Umumi Reisi Fevzi Paşa*” araya girerek; “*A canım, böyle şeylere ehemmiyet verilir mi? İt ürür kervan yürür*” der. “*Kin ve Garezi; Halide Edib Hanımın Bir Amerika Gazetesinde Gültünç Neşriyatı*”, **Akşam**, Nu: 3513, 25/7/1928, s. 1.

¹⁰⁴ Vakıf gazetesinde çıkan bir değerlendirme de Halide’nin Türkiye hakkında övücü sözleri öne çıkartılır. “*Halide Edip H. Türkiye Hakkında Bir Kitap Yazmış*”, **Vakıf**, Nu: 4693, 31/1/1931, s. 5.

¹⁰⁵ “*Halide Edibi İstanbula Getiren Küçük Ömer*”, **Son Posta**, Nu: 1797, 4/8/1935, s. 1. Son Posta gazetesinin bu övgüsüne Tan gazetesinin yanıtı gecikmez. Siyasi ihtirasları olan entrikacı bir sima olarak tasvir edilen Halide Edib’in Amerikan mandacılığı kamuoyuna hatırlatılır ve yakın geçmişte öyle şeyler yazmıştır ki denir; “*Onun Amerika gazetelerinde Türkiye aleyhine kaleme aldıklarını, düşman hesabına satın alınmış en aşağılık ecnebi muhabirler bile yazmak cüretini duymamışlardır*” diyerek hangi yüzle Türkiye’ye geldiği sorulur. Ali Naci Karacan, “*Hangi Yüzle?*”, **Tan**, 9/8/1935, s. 1.

¹⁰⁶ “*Dünyanın en zeki kadını kimdir?*”, **Son Posta**, Nu: 2974, 8/11/1938, s. 11.

¹⁰⁷ Necip Fazıl Kısakürek, “*Halide Edip*”, **Haber: Akşam Postası**, 29/6/1939, s. 1.

¹⁰⁸ Ahmet Emin Yalman, “*Bir Olgunluk İmtihanı*”, **Vatan**, Nu: 500, 28/2/1942, s. 1.

¹⁰⁹ Zahir Güvemli, “*Sonsuz Panayır*”, **Büyük Doğu**, S. 42, 16/8/1946, s. 9.

¹¹⁰ “*Vatan mı Heykel mi? (Halide Edip Hanıma)*”, **Serdengeçti**, S. 13, Haziran 1951, s. 11

¹¹¹ Midhat Cemal Kuntay, “*Lağvı İstenen Damgalar*”, **Son Posta**, Nu: 5637, 4/6/1950, s. 7

*kıfayetsizliği*¹¹² nedeniyle ölmesi¹¹³ üzerine yerini önemli ölçüde uzlaşıya bırakır. Ölüm haberi basında büyük yankı uyandırır.¹¹⁴ Beyazıt camiinden kaldırılan cenazesi *Merkezefendi* kabristanına defnedilir.¹¹⁵

Halide Edib'in kaleme aldığı *Maske ve Ruh* adlı piyesinde Nasrettin Hoca'ya söylediği “Bizim diyarda ölümlerin fazileti mübalağa edilir. ‘Kör ölür badem gözlü olur. Kel ölür sırma saçlı olur’”¹¹⁶ sözünün bilinen geçerliliği, ölümünün hemen akabinde Halide Edib'e karşı geliştirilen söylemlerde de kendini gösterir. Ölümü ardından destansı ağıtlar yakılır ve coşkulu bir uğurlama merasiminin metinsel inşası gerçekleştirilir.

Böylece Halide Edib, “ölümü daha hayatının ortasında yenmiş... büyük acılardan büyük başarılar yaratabilmiş bir insan!”¹¹⁷ olarak karşımıza çıkar. Dahası; “Seksen küsur yıllık

¹¹² “Halide Edip Adivar'ın ölümüyle ilgili olarak kendisi ile görüştüğümüz Prof. Kâzım İsmail Gürkan şunları söylemiştir: Başta romatizma olmak üzere bazı organlarında ihtiyarlık hastalığı görülmekteydi. Bir hafta önce de böbreklerinde bir kıfayetsizlik başladı ve iki gün devam eden yarı koma tablosu içinde bu sabah saat 4 te vefat etti.” “Halide Edip”, **Cumhuriyet**, Nu: 14168, 10/1/1964, s. 7. Doktor Kâzım İsmail Gürkan Halide Edib'in son döneminde elinde tuttuğu adres defteri-telefon rehberinde adı ve telefon numarası bulunmaktadır. İhtimal, son dönemlerinde cebelleştiği hastalıklardan ötürü başka doktorlar ve telefon numaralını elinin altında tutma gereği hissetmiştir. Defterinde *Eczane Haydar* beyin, *Cerrahpaşa* cerrahi ve dahiliyenin yanısıra çok sayıda doktorun hastahane ve ev telefonları bulunmaktadır. Defterde, “*Cerrah Paşa Asabiye Dr. Özcan... Doktor Ali Haydar Taşpınar, Dr. Reşat Belger, Dr. Hikmet, Dr. Cevat, Dr. Niyet Taşkıran, Dr. Kenan Binnak, Dr. Cevdet Osman Çubukcu, Dr. Necmettin, Dr. Fethi Erden, Dr. Kemal Öztürmen*”e ait isim ve telefon numaraları bulunmaktadır. **İST. ÜNİ. NE**, HEA 477 ÖD 2.

¹¹³ “Acı kaybımız: Halide Edip Adivar Öldü”, **Gece Postası**, 9/1/1964, s. 1.

¹¹⁴ “Dün, Türk edebiyatının seksen yaşını idrak etmiş, hayatında tadabileceği saadetlerin hepsini tatmış bahtiyar bir sanatkarını daha kaybettik. Bu, kıymetli romancı Halide Edip Adivar'dı.”, **Yeni Sabah**, Nu: 8919, 10/1/1964, s. 3. “Romancı Halide Edip dün vefat etti.”, **Tercüman**, Nu: 802, 10/1/1964, s. 1. “Acı bir kayıp”, **Cumhuriyet**, Nu: 14168, 10/1/1964, s. 1. “Türk Edebiyatının Büyük ve Acı Kaybı: Halide Edip Vefat Etti”, **Zafer**, Nu: 253, 10/1/1964, s. 1. “Doktorlar, Adivar'ın bağırsak düğümlenmesi sonucunda öldüğünü söylemişlerdir... merhume birkaç seneden beri rahatsız olarak evinde yatmakta ve yeni hazırladığı bir romanı dikte ettirerek yazdırmakta idi”, **Yeni İstanbul**, Nu: 5038, 10/1/1964, s. 1. “Tanınmış romancılardan Halide Adivar dün sabah saat 4:30 da bir süreden beri tedavi edilmekte olduğu Cerrahpaşa Hastanesinde hayata gözlerini yumdu. Edebiyat tarihimizde değerli bir yeri bulunan merhume, eşi Dr. Adnan Adivar'ın ölümünden bu yana Aksaraydaki evinde münevvis bir hayat yaşamaktaydı”, **Akşam**, 10/1/1964, s. 1. “Halide Edip dün hayata veda etti”, **Ulus**, 10/1/1964, s.1. “Halide Edip vefat etti”, **Dünya**, Nu: 4548, 10/1/1964, s. 1. “Büyük Türk Edibi Halide Edib Adivar dün sabaha karşı saat 4’de hayata gözlerini yummuştur. Üç yıldan beri romatizma olduğu için evinden çıkamayan Halide Edib Adivar, bir süre önce böbrek iltihabından mütevellit üremiye tutulmuş ve Cerrahpaşa Hastahanesi Üçüncü Cerrahi Kliniğine kaldırılmıştır. Halide Edib Adivar, büyük ihtimama rağmen dün sabaha karşı saat 4 de ölmüştür.” **Milliyet**, Nu: 4892, 10/1/1964, s. 1. “Halide Edip vefat etti: İstiklal Savaşının ateşli mücahidi ve tanınmış romancı 75 yaşında idi.”, **Son Havadis**, Nu: 1230, 10/1/1964, s. 1. “Halide Edip Adivar dün sabah vefat etmiş bulunmaktadır... Memleketimizin yetiştirdiği en değerli kadın romancı olan; Halide Edip; Fikri cephesiyle de üstün bir seviyeyi temsil eder.” **İşçi Postası**, Nu: 560, 10/1/1964, s. 1. “Ölüm ilanı: H. E. Adivar, Türk yazar ve eylem kadını... 79 yaşında İstanbul’da hayatını kaybetti”, **Times**, Nu: 55909, 15/1/1964, s. 15. “Türk yazar-asker Halide Edib Adivar 79 yaşında öldü”, **New York Times**, 11/1/1964, s. 23.

¹¹⁵ “Bir müddetten beri tedavi edilmekte olduğu Cerrahpaşa Hastahanesinde hayata gözlerini kapayan tanınmış romancımız Halide Edip Adivar, dün toprağa verilmiştir”. **Yeni Sabah**, Nu: 8920, 11/1/1964, s. 1. “Adivarın nâşı, Beyazıt Camiinde öğle namazını takiben kılınan cenaze namazından sonra eller üzerinde İstanbul Üniversitesi Merkez binasına götürülmüş ve burada bir tören yapılmıştır. Merkez binadaki törenden sonra merhumein nâşı, Merkezefendi Mezarlığına nakledilmiş ve mezar başındaki dini töreni mütaakıp eşi Dr. Adnan Adivarın yanına defnedilmiştir.”, **Cumhuriyet**, Nu: 14169, 11/1/1964, s. 1. Cenaze merasiminden kareler için bk. **EK XXXIII**.

¹¹⁶ Halide Edib Adivar, **Maske ve Ruh**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1945, s. 32.

¹¹⁷ Tarık Buğra, “Halide Edib İçin”, **Yeni İstanbul**, Nu: 5059, 11/1/1964, s. 3.

ömrünü fikir, sanat ve ilme ve bütün bunların üstünde Türklüğün yükselişine hasreden bu üstün insan”¹¹⁸, “bütün ömrü memleketin dertleri ile yuğrulmuş”¹¹⁹, “en yaman kadını”¹²⁰, “Türkiye’nin bir numaralı kadını”¹²¹ olur. Gerçeğe aykırı olsa da bütün bu yüceltilişe uygun olarak, “İstiklal madalyasına hak kazanmış... bir vatan mücahidi”¹²² sayılarak, saygıyla yad edilir.

Hemen her yazar toplumda karşılık bulacağına inandığı vasıfları ve kendi değer dünyası için anlamlı bulup önem verdiği hususları yeni vefat eden Halide Edib’i nitelemek üzere göreve çağırır: Böylece o hem “tam bir Batılı” hem de “bir büyük Türk”¹²³ olur. Öte yandan “Atatürkçü, inkılapçı, halkçı”¹²⁴ ve bir “büyük mücahit kadın”¹²⁵ olarak anılır. O, “yazarlığından yaşantısına kadar Batılı... ilk modern Türk kadını”¹²⁶ olarak “Türk kadınına örneklik eden”¹²⁷ bir “büyük romancı”dır.¹²⁸ Öyle ki “yazdığı kitapların üstüne otursa başı göğe değer.”¹²⁹ Övgünün sınır tanımadığı düzlemde; “Tam bir kahramandı Halide Edib, seksen yıllık ömrüne hiçbir karakter lekesi, dalkavukluk gölgesi, çıkar endişesi düşünmemiş olan soylu bir hanımdı”¹³⁰ denir. “Türk kadınlığının en büyük şahsiyeti... inandığı prensiplerden ayrılmayan, rüzgarlarla eğilmeyen bir karakter... en büyük Türk kadını”¹³¹ olarak takdim edilerek “böyle bir hayattan sonra ölüm bile güzellerin güzeli”¹³² sayılmıştır onun için. “Milli hayatımızda adı daima şerefle, minnetle anılacak büyük bir kadın”¹³³ ve “melekle insan arası yaratık”¹³⁴ olduğu için “Türk kadını, en seçkin vasıflarıyla kendisini tanıtabilmek için, Halide Edip Adivar’dan daha mükemmel bir temsilci bulamaz”¹³⁵ denilir. Daha sonra, Halide Edib hakkında bütün bu söylenenlerin kâfi olmadığını ifade eden Erden, “Halide Hanımın değerini daha çok

¹¹⁸ Vahit Turhan, “Hocalık Yönüyle Prof. Halide Edip-Adivar”, **Cumhuriyet**, Nu: 14176, 18/1/1964, s. 2.

¹¹⁹ Samim Kocagöz, “Halide Hanıma Saygı”, **Yeni Ufuklar**, C. XII, S. 141, Şubat 1964, s. 5

¹²⁰ Haldun Taner, “En Yaman Kadını”, **Milliyet**, 18/1/1964, s. 6.

¹²¹ Vedat Günyol, “Halide Edib’in Son Yılları”, **Yeni Ufuklar**, C. XII, S. 141, Şubat 1964, s. 1. Vedat Günyol, **Çalakalem**, İstanbul, Çan Y., 1964, s. 75.

¹²² A. F. Karamanoğlu, “Halide Edip Adivar 1884-1964”, **Türk Kültürü**, Y. II, S. 14/2/1964, s. 51.

¹²³ Siyavuşgil, “Çöken Abide”, **Yeni Sabah**, Nu: 8920, 11/1/1964, s. 2.

¹²⁴ Baki Süha Ediboğlu, “Kaybettiğimiz Değerler: Halide Edip Adivar”, **Cumhuriyet**, Nu:14170, 12/1/1964, s. 2.

¹²⁵ Adviye Fenik, “Adivar!...”, **Son Havadis**, Nu: 1232, 12/1/1964, s. 2.

¹²⁶ Esin Talu, “Halide Edip”, **Akşam**, Nu: 16610, 11/1/1964, s. 3.

¹²⁷ Zahir Güvemli, “Halide Edip Adivar”, **Yeni Sabah**, Nu: 8919, 10/1/1964, s. 3.

¹²⁸ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, “Büyük Dostum Halide Edib”, **Milliyet**, Nu: 4894, 12/1/1964, s. 2.

¹²⁹ Adviye Fenik, “Adivar!...”, **Son Havadis**, Nu: 1232, 12/1/1964, s. 2.

¹³⁰ Ahmet Kabaklı, “Halide Edip”, **Tercüman**, Nu: 804, 12/1/1964, s. 2, 7.

¹³¹ Tezer Taşkıran, “Kaybettiğimiz Büyük Romancı Halide Edip Adivar”, **Son Havadis**, Nu: 1238, 18/1/1964, s. 5

¹³² Tarık Buğra, “Halide Edip İçin”, **Yeni İstanbul**, Nu: 5059, 11/1/1964, s. 3.

¹³³ “Bugün toprağa verdiğimiz büyük mücahid ve edebiyatçısı Halide Edip için neler dediler”, **Son Saat**, Nu: 2462, 10/1/1964.

¹³⁴ Va-nü, “Halide Edip”, **Zafer**, Nu: 255, 13/1/1964, s. 3.

¹³⁵ Munis Faik Ozansoy, “Halide Edip Adivar”, **Hisar**, S. 2, Şubat 1964, s. 22.

yükseltmeğe ve gelecek nesillere intikal ettirmeğe”¹³⁶ yönelik çağrı yapar.

Nitekim, Halide Edib’in vefatıyla oluşan matem havası bir süre sonra dağılır fakat bu havanın da besleyerek katkı sunduğu hamaset edebiyatı varlığını devam ettirir. Böylece onun hakkında inşa edilen hakikat algılarının tarihsel gerçeklikle bağları bir yandan kopma noktasına gelene dek zayıflarken öte yandan inşa edilen bu algı bir yontuyla da cisimleştirilir. Böylece 1970 senesinde bir “*olaylı tören*” ile kaidesinde “*Bağımsızlık Savaşının Sembol Kadını*” yazan Halide Edib’in büstü “*Türk Kadınlar Birliği tarafından Sultanahmet meydanına dikil*”ir.¹³⁷ Büst, gerilimli yılların tartışmalı konularından birine döner. Onca Müslüman Türk kadını dururken “*Türk anasını temsil etmek düşüncesiyle Türk Kadınlar Birliği, bula bula bir dönme kadın bulmuş ve büstünü yaptırmıştır*” denilerek bunun “*Müslüman Türkleri üzmüş*” olduğu¹³⁸ *Bugün* gazetesinde haber yapılır. *Millî Işık* dergisiyse büstle somutlaşan yeni bir sembol kadın arayışını: “*Millî Mücadelenin bir ‘sembol kadını’ varsa, o, Atatürk sağken yurda gelemeyen Halide Edib değil, Atatürk’ün emriyle Ankara’daki büyük anıtta heykelleştirilen ‘sırtında cepheye mermi taşıyan isimsiz Türk anası’dır*”¹³⁹ satırlarına yer vererek, eleştirir. Büstün varlığına farklı kesimlerden toplumsal itirazların seslendirildiği dönemde Halide Edib’in büstü dinamitle havaya uçurulur.¹⁴⁰ *Cumhuriyet* gazetesi bu gelişmeyi “*Atatürk ilkelerine yapılan tecavüzlerin bir yenisi*”¹⁴¹ olarak okurlarına takdim eder. Böylece, bedeninin yokluğunda büstleri tartışmaların odağına, toplumsal kutuplaşmanın yontularına¹⁴² ve tertip edilen çeşitli

¹³⁶ Fethi Erden, “*Halide Edip Hanımın Bilinmeyen veya az Bilinen tarafları ve Türkocağı ile alâkalı hatıraları*”, **Türk Yurdu**, Türk Yurdu, C. III, Kasım 1964, s. 18.

¹³⁷ “*Olaylı Tören*”, **Cumhuriyet**, Nu: 16384, 10/3/1970, s. 1.

¹³⁸ “*Halide Edip’in*”, **Bugün**, Nu: 1093, 14/3/1970, s. 7.

¹³⁹ Altan Deliorman, “*Sembol Kadın Masalı*”, **Millî Işık**, S. 36, Nisan 1970, s. 8.

¹⁴⁰ “*Halide Edib’in Büstünü Dinamitleyip Uçurdular*”, **Ekspres**, 13/3/1970, s. 1. “*Olay 02.10 sıralarında meydana gelmiş ve meçhul şahıs veya şahıslar, büstün kaidesinin sol tarafına bağladıkları dinamiti 70-80 santim uzunluğunda olduğu sanılan bir fitille ateşlemişlerdir. Şiddetle patlayan dinamit, büstü kaidesinden kopararak yedi metre uzağa fırlatmıştır.*” Bk. “*Halide Edip’in Büstü Dinamit ile Parçalandı*”, **Yeni Gazete**, Nu: 1884, 14/3/1970, s. 1.

¹⁴¹ “*Halide Edip*”, **Cumhuriyet**, Nu: 16388, 14/3/1970, s. 7.

¹⁴² “*Halide Edip’in büstü dinamit ile parçalandı... Dev-Genç Sosyal Demokrasi Dernekleri ve Hukuk Fakültesi Öğrenci Cemiyeti temsilcileri*” büste çelenk koyup saygı duruşunda bulundular. Ayrıca “*Türk Devrim Ocakları başkanı Prof. Aytekin Ataay*” orada yaptığı konuşmada büstün tahrip edilmesini “*nefretle yerer*”. **ŞEHİR ÜNİ. KİT.**, TT584854, D. Nu: 41. “*Türk kadınlar birliği başkanı Günse Özkaya [Günseli Özkaya], bugün yayınladığı basın bildirisi ile Halide Edib Adıvar’ın büstünün tahribi olayını kınamış*” bunun “*kadın hakları, sanat eserleri ve türk kadınının şerefli geçmişine yapılan bir ilkel hakaret*” olduğunu ifade etmiştir. Altan Deliorman, “*Sembol Kadın Masalı*”, **Millî Işık**, S. 36, Nisan 1970, s. 14. *Bugün* gazetesindeki değerlendirmedeyse büstün daha baştan hiç dikilmemesi gereği üzerine durulur: “*Gayrimüslim bir anne ve babadan olan Halide Edib Adıvar’ın büstü Sultanahmetteki Yerebatan Sarayı meydanına dikilirken Türk kadınlar Birliği bir merasim düzenlemiş ve bir kısım solcular da Belediye başkanı Fahri Atabey’in gönderdiği çelengi parçalamıştı. Türk anasını temsil etmek düşüncesiyle Türk Kadınlar Birliği, bula bula bir dönme kadın bulmuş ve büstünü yaptırmıştır*” Onca Müslüman Türk kadını dururken büstü dikilecek kişi olarak Halide Edib’in tercih edilmesi “*Müslüman Türkleri üzmüş*” olduğu ifade edilir. bk. “*Halide Edip’in*”, **Bugün**, Nu: 1093, 14/3/1970, s. 7. Deliorman, Halide Edib büstünün “*birkaç yaşlı başlı hanımla, birkaç solcu militandan başka kimsenin*” bulunmadığı bir merasimle dikilmesini “*kendilerini Atatürkçü gösterip, Amerikan aleyhtarlığını kimselere bırakmayanların fiksizliği veya*

mizansenlerin¹⁴³ hac yerine dönüşen biri olarak karşımıza çıkar Halide Edib.

Diğer taraftan Halide Edib'in ölümü, yaşantısı ve eserlerini çok sayıda araştırmaya konu kılan¹⁴⁴ sürecin fitilini ateşler. Ayrıca yalnızca Halide'ye hasredilmese de eserleri ve yaşantısına merkezi yer açan çok sayıda kitaplaşan çalışma ortaya konur.¹⁴⁵ O, eserleri ve

kötü niyetli istismarı" olarak değerlendirip, büst için "Atatürk'ün muarızı olan, siyasi cephesiyle de mazisinde Amerikan mandacılığı yaftasını taşıyan Halide Edib'in seçilmesini eleştirirken "Milli Mücadelenin sembol kadını Halide Edib ha? Buna herkes, kargalar bile güler" diyecektir. Altan Deliorman, "Sembol Kadın Masalı", **Millî Işık**, S. 36, Nisan 1970, s. 8-15.

¹⁴³ Mizansenlerin birinde iki yabancı kadın kullanılır: "Kendileri pis ama vicdanları temiz iki hippî kız Halide Edip'in heykelini yıkadı... Hegeni ve Lena isimlerinde biri İtalyan, diğer Norveçli iki turist... etraftan su, sabun ve bez bula[ırak]... neşe ve zevk içinde büstü pırıl pırıl yapmışlardır." bk. **EK LXIV**. Diğer mizansende geçmişî hatırlatma görüntüsüne yaslı olarak icra edilir: "Halide mütareke yıllarında Sultanahmet Meydan'ında heyecanlı konuşmalar yaparken, kendisini fesli insanlar dinlerdi. Gülriz Sururi'nin çıktığı kürsünün çevresi de kalabalık, ama bunlar bugünkü Türkiye'nin insanları, okullarından dönen öğrenciler, meydanı gezen turistler ve yolları Sultanahmet'ten geçenler. Çevrede toplananlar önce çarşafli bir kadının kürsüde ne yaptığını anlamıyorlar... Gülriz Sururi, Sultanahmet Meydanı'na kurulan kürsü toplandıktan ve üzerindeki çarşafı çıkarıp günümüzün kadını olduktan sonra Halide Edip Adıvar'ın büstünü ziyaret etti. Büstün kaidesindeki 'sembol kadın' yazısını okuyan sanatçı" hayranlığını ve sevincini paylaşır. "Halide, yine kürsüde", **Milliyet/Renk**, 14/11/1985, s. 1.

¹⁴⁴ Halide Edib daha hayattayken yapılan iki çalışmanın oluşturduğu istisna ile kendisini konu edinen ölümünden sonraki kitaplaşan çalışmalar tarih sırasıyla şöyledir; Saffet Ürfî Betin, **Atatürk İnkılabı ve Ziya Gökalp- Yahya Kemal -Halide Adıvar**, İstanbul, 1951. H. Uğur Barlas, **Halide Edib Adıvar; Hayatı ve Eserleri**, İstanbul, Yurttaş, 1963. Hilmi Yücebaş, **Bütün Cepheleriyle Halide Edib**, İstanbul, İnkılap Kitapevi, 1964. Muzaffer Uyguner, **Halide Edip Adıvar; Hayatı, Sanatı, Yapıtları**, İstanbul, Varlık, 1968. İnci Enginün, **Halide Edib Adıvar**, İstanbul Toker, 1975. İnci Enginün, **Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978. Yahya Kanbolat, **Halide Edib'in Romanlarında Feminizm Sorunu**, Ankara, Bayır, 1986. İnci Enginün, **Halide Edib Adıvar**, Ankara Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1986. Selim İleri (Haz.), **Halide Edip Adıvar: Seçmeler**, İstanbul, YKY, 1993. Muzaffer Uyguner, **Halide Edip Adıvar: Yaşamı, Sanatı, Yapıtlarından Seçmeler**, Ankara, Bilgi, 1994. Frances Kazan, **Halide Edip ve Amerika**, Terc: Bernar Kutluğ, İstanbul, Bağlam, 1995. Mehmet Kılıçoğlu, **Kurtuluş Savaşı ve Halide Edib**, Ankara, Güldiken Yay, 1996. Gönül Ağbaba, **Halide Edip Adıvar; Hayatı-Sanatı, Eserleri**, İstanbul, Boğaziçi, 1997. İnci Enginün, **Halide Edip Adıvar; Hayatı-Kişiliği-Eserleri**, 2.bs., İstanbul, Toker, 1998. Nazan Bekiroğlu, **Halide Edip Adıvar**, İstanbul, Şule, 1999. Arif Hikmet Par, **Halide Edip Adıvar**, İstanbul, Serhat, 2000. Evrim Yeşilyurt, **Halide Edip Adıvar: Hayatı ve Eserleri**, Ankara, Yeryüzü, 2002. İnci Enginün, **Halide Edip Adıvar**, 2.bs, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1989. Muhterem Yüceyılmaz, **Halide Edib Adıvar; Hayatı, Sanatı, Eserleri ve Eserlerinden Seçmeler**, İstanbul, Hikmet Neşriyat, 2002. Hicran Göze, **Zor Yılların Zor Kadını; Halide Edip Adıvar**, İstanbul, Boğaziçi, 2003. Mustafa Yücel (Haz.), **Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatı Seçmeler: Halide Edip Adıvar**, C. I ve C.II, Ankara, Berikan, 2003. Nazan Güntürk, **Halide Edib ile Adım Adım**, 3.bs., İstanbul, MEB, 2005. Zeynep Güleç, **Halide Edip Adıvar'dan Seçme Eserler**, İstanbul, Birleşik Matbaası, 2005. Güven Uluköse, **Halide Edip Adıvar**, İstanbul, Kastaş, 2006. Kemal Öztürk, **Halide; Tutku, Hüzn, İsyan**, İstanbul, Timaş, 2009. Tansu Bele, **Halide Edip Adıvar'ın Hayatı; Kurtuluş Savaşına Giden Yolda**, İstanbul, Siyah Beyaz, 2010. İpek Çalışlar, **Halide Edib; Biyografisine Sığmayan Kadın**, İstanbul, Everest, 2010. Muzaffer Özekin, **Halide Edib ve Gerçekler**, Ankara, Kripto, 2012. Veysel Şahin, **Bilge Kadının Aynadaki Yüzü; Halide Edip Adıvar'ın Romanlarında Yapı ve İzlek**, Ankara, Akçağ, 2014. Nurullah Çetin (Haz.), **Halide Edip Adıvar İncelemeleri**, Ankara, Atlas, 2017. Feyza Hepçilingirler, **Halide Edib Adıvar; Halka Doğru, Büyük Mecmua (1919) ve Yedigün (1936-1939) Yazıları**, İstanbul, Can, 2017. Merve Balcı, **Muharrire Hanım; Halide Edip Adıvar'ın Gazete ve Dergi Yazıları 1897-1925**, İstanbul, Arı-Sanat, 2019. İnci Enginün, **Halide Edib Adıvar**, İstanbul, Dergâh, 2019. Semra Topçu, **Cumhuriyet'in Kadın Savaşçısı Halide Onbaşı**, İstanbul, Halk Kitabevi, 2019. A. Emel Kefeli (Haz.), **Halide Edib Adıvar**, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2019. Selda Erkan, **Halide Edib Adıvar: 'Cumhuriyet Kalem'**, İstanbul, Siyah Beyaz, 2020. Yusuf Çopur, **Halide Edip'in Akşam Yazıları İnceleme (1939-1945)** İstanbul, kdy, 2020. Mehmet Bakır Şengül, **Bir Yazar, Üç Roman Halide Edip Adıvar**, Çanakkale, Paradigma Akademi, 2024.

¹⁴⁵ Abdülkadir Hayber, **Halide Edip, Yakup Kadri ve Reşat Nuri'nin Romanlarında Nesil Çatışmaları**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1993. Nur Gürani Arslan, **Türk Edebiyatında Amerika ve Amerikalılar**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi, 2000. Ayşe Durakbaşı, **Halide Edib; Türk Modernleşmesi ve Feminizm**, 5. bs., [ilk bs. 2000], İstanbul, İletişim, 2012. Özlem Ezer, **Üç Kadın Seyyahımızın Kaleminden Doğu, Batı ve**

yaşantısıyla Türkçe ve çeşitli yabancı dillerde olmak üzere çok sayıda tez çalışmasına konu kılındı.¹⁴⁶ Onunla ilgili yayımlanmış makalelerin oluşturduğu birikim artık devasa boyutlara ulaşmıştır. Halide Edib hakkında oluşan birikimin büyüklüğü¹⁴⁷ bir yandan kendi tekrarını dayatan görüntü oluştururken öte yandan ilk bakışta hakkındaki tarihsel verilerin tümüyle ele alındığına ilişkin bir izlenim de oluşturdu. Bu suretle Halide, artık romanları yazılan,¹⁴⁸ sahne gösterimi için inşa edilen metinlerde yer verilen¹⁴⁹ belgeseli çekilen¹⁵⁰ dizi filmlerde canlandırılan biri oldu.

Onu bir *sembol kadın* ve *milli bir kahraman* kılacak manevi varlığı inşa etmek ve ayakta tutmak için ortaya konan çaba, kayda değer bir azmin sürekliliğine ihtiyaç duydu. Bu süreçte Halide okurların karşısına öncelikle *kahraman bir Türk kadını*¹⁵¹ olarak çıkarıldı ve bir

Kadın 1913-1930, İstanbul, Kitap, 2012. Nazan Güntürkün, **Bir Şair Bir Romancı**, İzmir, İleri, 2013. Fatma Betül Üyümez, **Hatıralara Yolculuk: Halide Edib ve Fedvâ Tûkân'ın Otobiyografileri Üzerine Bir İnceleme**, Eskişehir, Nisan Kitab, 2014. Hülya Adak, **Halide Edib ve Siyasal Şiddet: Ermeni Kırımı, Diktatörlük ve Şiddetsizlik**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2016.

¹⁴⁶ YÖK Tez Merkezinde yapılan basit bir aramada, tez adlarında Halide Edib [Edip] 'e yer veren 84 adet tezle karşılaşırız [9-11-2023]

¹⁴⁷ Halide Edib hakkında yapılan çalışmaların oluşturduğu devasa birikimin genel manzarası, çoğunlukla Halide'nin özyaşamöyküsüne yaslanan verilerin işlenmesi ve benzer kalıp ve söylemlerin tekrarı olarak göze çapar. Bu manzarayı bozan birkaç çalışma, özgün bir yaklaşımın yeni tarihsel verilere yası olarak ortaya konulabildiğini göstermiştir. Buna belirli sayıda, sınırları son derece daraltılmış makalelerle yapılan katkılar da eklenmelidir. Fakat ortaya konan çalışmaların büyük çoğunluğu bir diğerinin tekrarı niteliğindedir, öyle ki bu çalışmalar kusurlarında bile özgünlük arayışını çoğu kere boşa çıkartacak denli birbirine benzer. Bu yüzden varlık nedenlerine ilişkin merak uyandırılır. Bu birikimin ortaya çıkardığı temel sorunlardan birisi, *ne olsa gider* düşüncesiyle benzer çalışmaları kaleme almaya verdiği cesarete karşın, özgün bir çalışmanın ortaya konabilmesi için tersine cesaret kırıcı bir engel oluşturmaktadır. Zira mevcut birikimi incelemenin gerektirdiği zaman ihtiyacı artık insan ömrüne sığdıramayacak bir noktaya doğru ilerlemektedir. Bu da bir diğerini yok sayan metinlerin inşasını beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda Halide Edib üzerine yapılan kitaplaşmış çalışmalardan mevcut birikime sunduğu katkı ve özgünlüğü ile diğerlerinden ayrılanlara işaret etmek yerinde olur. Halide Edib'in özellikle de fikir dünyasına eğilmek için çeşitli tarihlerde kaleme aldığı yazıların iki derlemesi bu bağlamda kayda değerdir: Feyza Hepçilingirler, **Büyük Mecmua (1919) ve Yedigün (1936-1939) Yazıları**, 2017. Merve Balcı, **Adıvar'ın Gazete ve Dergi Yazıları 1897-1925**, 2019. Geleneksel Halide övgüsü dışında kalarak yahut görece eleştirel eğilimle diğerlerinden ayrılan çalışmalarda kayda değerdir: Muzaffer Özekin, **Halide Edib ve Gerçekler**, 2012. Hülya Adak, **Halide Edib ve Siyasal Şiddet**, 2016. Son olarak Halide'nin yaşamöyküsüne yeni tarihsel verilerle katkıda bulunan iki çalışma bahse değer gözüküyor: İnci Enginün, **Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978. İpek Çalışlar, **Biyografisine Sığmayan Kadın**, 2010.

¹⁴⁸ Halide'nin yaşamının romanlaştırıldığı eserler: Devrim Altay, **Halide Edip Adıvar**, Ankara, Alter, 2010. Frances Kazan, **Halide**, Terc. Gül Çağlalı Güven, İstanbul, Galata, 2010. Yeşim Demir – Fatih Özcan, **Bir Cesur Kadın Halide; Bir 'Halide Edib Adıvar' Romanı**, İstanbul, Destek, 2018. Tuna Serim, **Aştan da Üstün; Halide Edip Adıvar-Mustafa Kemal Atatürk, Devler Aşık Olursa**, 3.bs., İstanbul, Destek, 2018. Yusuf Güldür, **Türk Edebiyatının Kadın Kahramanı: Halide Edip Adıvar**, Ankara, Genç Hayat, 2019. Doğrudan yaşantısını merkeze almasa da Halide'nin çeşitli romanlar da bir karakter olarak yer alır. Bk. Ömer Zülfü Livaneli, **Gölgeler**, İstanbul, Doğan Egmont, 2018. Bu romanlar genel olarak Halide'nin övülüşünün tarihine bir katkı niteliği taşır.

¹⁴⁹ Bilgesu Erenus, **Halide**, İstanbul, Mitos, 2000. Remzi Özçelik, **Halide Edib: Oyun – İki Bölüm**, İstanbul, Boğaziçi, 2019. Birgül Yeşiloğlu Güler, **Halide'nin Dört Mevsimi; Dram Tek Perde Tek Kişilik Kadın Oyunu**, İstanbul, Dramatik, 2021. Bunların dışında, Orhan Asena **16 Mart 1920** ile Selim İleri **Allahaismarladık Cumhuriyet** ile Güngör Dilmen **Hakimiyeti Milliye Aşevi** ve Recep Bilginer **Savaşın Barışa Aştan Kavgaya** adlı tiyatro çalışmalarıyla Halide Edib'e yer açar. bk. Mustafa Özcan, *"Tiyatro Eserlerinde Halide Edip Adıvar"*, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 17, 2005, s. 163.

¹⁵⁰ **ŞEHİR ÜNİ. KAİB**, TT-514265. D. Nu: 41.

¹⁵¹ Halide Edib'in kahraman olarak sunulmasının tarihi ilginçtir. Öncelikle II. Meşrutiyet devrinde, 31 Mart vakası

kahramana yaraşır *sürgün hayatı*¹⁵² onun yaşamöyküsünün temel özelliği olarak işlendi. İhtimal, sürgüne ilişkin herhangi bir kayıt yahut kanıt bulunamayınca, bunun aslında bir *gönüllü sürgün*¹⁵³ olduğu yazılıp çizildi.¹⁵⁴ Milli bir kahraman inşası için ihtiyaç duyulan son eksiklik

sırasında Amerikan kolejiye sığınıp burada saklanması kahramanlık olarak tasvir edilir. Hester Donaldson Jenkins, **Behind Turkish Lattices: The Story of a Turkish Woman's Life**, Philadelphia, J.B. Lippincott Company, 1911, s. 177. Akabinde yine bir İngiliz-Amerikalı/misyoner tarafından Müslüman-Türk toplumuna yaptığı ve yapacağı tahribata yasal olarak kahraman ilan edilir: William T. Stead, "Americans are Re-Making Turkey: 'Voice from the Dead' Gives Thrilling Story of What He had seen of the Transforming Influence of American Missions in Ottoman Empire.", **The Golden Age**, C. VIII, Nu: 51, 13/2/1913. s. 6,15. Türkiye'deki Amerikan misyonerlerine benzer eğilim içinde feminist-cinsiyetçi yazımda da Halide Edib kahraman olarak belirir. Emine Semiye onun için, "*kadın inkılabımızın en muhterem bir pişvâsı[önder] ve en mübeccel[ulu] bir kahramanıdır.*" diyecektir. Emine Semiye, "Edebiyatta Kadın mı Tefavvuk eder Erkek mi?", **Trakya Bilgi Demeti**, Nu: 1, 1/4/1923, s. 13. Cinsiyetçi tarihyazımında "*Milli Mücadelede*" erkeklerin ancak komutan olabildiği yerde bir kadın [Halide Edib] erkeklerden daha fazlasını yapmadan -ama erkeklerden farklı bir biçimde- "*kahraman*" olarak takdim edilir. bk. Ayşe Durakbaşı, **Türk Modernleşmesi ve Feminizm**, s. 169, s.174. Erkan'ın çalışmasında Halide Edib, "*rütbe olarak savaş kahramanı*" olur. Selda Erkan, **Cumhuriyet Kalemî**, s. 9.

¹⁵² Gözüpeklik yiğitlik ve savaşçılıkla özdeşleşen kahramana yakıştırılmayacak özellik mücadeleden kaçmaktır. Bu yüzden Halide Edib'in kahraman ilan edildiği çalışmalarda, zihinlerde korkaklıkla çağrışım yapan ve yaşantısında sergilediği duruşa atıf yapabilecek 'iltica, firar, kaçış' gibi kelimelerden yalıtılması zorunlu görülmüş olmalıdır. Böylelikle onun kahramanlığı üzerinde gölge düşürebilecek kelime/kavramlardan yalıtılmış hayat hikayeleri bizi karşılar. Bu zihin işleyişi Halide'ye gerçeğe aykırı olsa da sürgün yaşantısının uygun görülmesine neden olacaktır. Sürgün edildiği söyleminin kendini tekrar ettiği bazı çalışmalar: Mihri Pektaş, "*Halide Edip Adıvar, '01: 1884-1964'*", **Alumni Bulletin**, C. XVI, Kış 1964, Nu: 2, s. 64. Ayşe Durakbaşı, **Türk Modernleşmesi ve Feminizm**, s. 169, s. 243. Hicran Göze, **Zor Yılların Kadını**, s. 58, 192. Güven Uluköse, **Halide Edip**, s. 62. Ayşe Kardaş, "*Halide Edip Adıvar: Sürgün ve Mücadeleyle Geçen Bir Ömür*", **Lacivert Dergisi**, S. 16. İstanbul, Eylül 2015. Nagihan Haliloğlu, "*Halide Edib Hampstead'de: İngilizlerin İşgalci ve Ev Sahibi Olarak Temsili*", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. 59, S. 51, İstanbul, 2019. s. 70, 80, 88. Tansu Bele, **Halide Edip Adıvar'ın Hayatı; Kurtuluş Savaşına Giden Yolda**, İstanbul, Siyah Beyaz, 2010, s. 10. Şerif Eskin, "*Dünyaya Yol Almak: Halide Edib'in Yazarlık Tecrübesine Dair Yeni Bulgular ve Edebiyat Sosyolojisi Perspektifinden Bir İnceleme*", **Türkiyat Mecmuası**, C. XXXIII, S. 2, 2023, s. 795-802.

¹⁵³ *Gönüllü Sürgün*, kavram ve uygulamasına hukuk tarihi bağlamında bakılırsa, Roma'da karşılaşılr: Çoğunlukla idam gibi ağır cezaların hafifletilmesinde kullanılmış "*hukuk kurallarını çiğneyen bir kimse ceza almaktan kaçınmak için kendi rızasıyla Roma ve İtalya'yı terk etmek yolunu*" tercih edebilmesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Halide Gökçe Türkoğlu, "*Roma Hukukunda Humanitas ile Maiestas Populi Romani Arasındaki Bağlantı*", **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, C. 24, S. 96, Ekim 2011, s. 253. Söz konusu hukuki uygulamanın Halide Edib'in yaşantısıyla ilişkilendirilmesi olanaksız gözükmektedir. Ne var ki, Halide Edib'in yaşantısını ele alan çok sayıda çalışmada söz konusu kavramın anlamlandırma çabasına girililmeksizin kullanıldığı görülmektedir.

¹⁵⁴ Halide Edib için oluşturulan *gönüllü sürgün* söyleminin baş işlevi, ortada bir sürgün olmayışı gerçeğiyle, temelde bir kaçışla kahramana yaraşır bir hayatı bağdaştırma ihtiyacını gidermesinde kendini bulur. Gönüllü sürgün söyleminin işlendiği bazı çalışmalar: Orhan Koloğlu, "*Halide Edip'in Gönüllü Sürgün Yılları*", **Tarih ve Toplum**, C. 30, S. 176. Ağustos 1998, s. 12. Zeynep Uysal, "*Bir Toplum Projesinin Peşinde Halide Edip Adıvar*", **Doğu Batı**, S. 35, Şubat-Nisan 2006, s. 95. Hülya Adak, **Halide Edib ve Siyasal Şiddet**, s. 8. Adem Yılmaz, "*Araftaki Memleketin Araftaki Aydını: Halide Edib*", **Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C.7, S. 2, 2020, s. 294-5. Gökhan Çetinsaya, "*Halide Edip Adıvar*", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık**, 5.bs., C. III, İstanbul, 2009, s. 90. Şirin Tekeli, **Feminizmi Düşünmek**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2017, s. 297. Zeynep Güleç, **Halide Edip Adıvar'dan**, s. 15. Yahya Kanbolat, **Feminizm Sorunu**, s. 7. Tansu Bele, **Adıvar'ın Hayatı**, s. 10. Nükhet Sirman, "*Robert Kolejli Kadınlar*", **Bir Geleneğin Anatomisi: Robert Kolej'in 150 Yılı 1863-2013**, İstanbul Araştırma Enstitüsü, s. 424. Selim Deringil, "*'Onlar İçin Tatil Yok'*; Ermeni Soykırımında Yetim, Yetim Evleri ve Halide Edip, *Antoura Örneği*", **Osmanlıdan Cumhuriyet'e Süreklilik ve Değişim: Zafer Toprak Armağanı**, 2. bs., Terc.: Ali Yalçın Göymen, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt, 2022, s. 292. Başka bir sürgün öyküsü düzen Enginün, Halide Edib'in I. Dünya Savaşı sırasında, arasının açıldığı bazı ittihatçıların yanından öteki ittihatçıların yanına gidişini, Cemal Paşanın çağrısına kayıtsız kalmayarak İstanbul'dan Suriye'ye gidişini de gönüllü sürgün olarak nitelendirir. bk. İnci Enginün, "*Halide Edip Adıvar: Devirler ve Bir Hayat*", **Halide Edib Adıvar**, s. 55. Hemen her yer değiştirilişine yüklenen bu sürgün nitelendirmesiyle Halide'nin yaşantısı sürgün durakları arasındaki bir yürüyüşü çağırıştırır.

de İstiklal madalyasıyla giderildi.¹⁵⁵ Halide Edib'in yaşamı böylece karşımıza gerçeğe aykırı biçimde *İstiklal madalyalı milli bir kahramanın (gönüllü) sürgün yaşamı* olarak çıktı. Bu yanıltıcı yargı zinciri çok sayıda çalışmada döne döne işlenerek pekiştirilir ve sarsılmaz bir gerçek gibi günümüze dek dolaşımdaki varlığını sürdürür.

Övgünün bir çeşit bayrak yarışı izlenimi oluşturduğu bu süreçte, onu yine yeniden ele almanın en saf gerekçesi: “*cesur rol modellerinin yaşam öykülerini hatırlama ve hatırlatma*”¹⁵⁶ olarak ortaya konuldu.¹⁵⁷ “*Yeni nesiller onu ne kadar tanıyabilirlerse o kadar seveceklerdir*”¹⁵⁸ ümit ve düşüncesiyle hareket edilerek yaşamı yine yeniden ele alındı. Nitekim Türkiye’de özellikle çocuklar için hazırlanan bol resimli, çarpıtmalarla bezeli, yer yer roman havasında çoğu kereyse meddahlığın biçimlendirici işgücü¹⁵⁹ olarak belirlediği çalışmalarda Halide Edib,

¹⁵⁵ Halide Edib için Amerikalıların başlattığı kahramanlık hikayelerinin millileştirilmesi adımı, milli bir kahraman inşası için ihtiyaç duyulan hamle, *İstiklal Madalyasını* ona münasip görmekle olacaktır. İstiklal madalyasıyla Halide Edib'in boy gösterdiği bazı çalışmalar: Güven Uluköse, **Halide Edip**, s. 61. İlber Ortaylı, “*Halide Edip*”, **Milliyet/Pazar**, 26/1/2014, s. 14. Hülya Sağlam, **Halide Edib Adıvar'ın Türk Modernleşmesine Katkısı**, Trabzon, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2015, s. 88. Cemile Şahin & Mustafa Şahin, “*Osmanlı Son Dönemi ile Milli Mücadele Yıllarında Türk Kadınının Sosyal, Siyasal ve Askeri Faaliyetleri*”, **Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi**, C. II, S.2., 2013, s. 69. Selda Erkan, **Cumhuriyet Kalem**, s. 16.

¹⁵⁶ Semra Topçu, **Cumhuriyet'in Kadın Savaşçısı**, 2019, s. 7. “*Halide Edip'i araştırıp, hissedip, yorumlamak istememin nedeni*” diyecektir yazar, “*bu model kimliği*”dir. a.e., s. 12

¹⁵⁷ Halide Edib'i ele alan bazı çalışmaların kendilerini övgüye hasredilmiş olduklarını ilan ederek, pek çoğunun şüphe ve eleştiriye sırt dönerek, daha büyük bölümünün de kuramsal dayanaklardan yoksunluk ve sorunlu kavramsal çerçeveye sergiledikleri bilimdislik nihai sınırlarına ulaşmaz. Bunların yanısıra söz konusu çalışmaların önemli bir bölümünde bilimselliği derece derece kötüm eden bir başka özellik göze çarpar. Bu bağlamda dipnot bahsi açılması yerinde bir adım olabilir. Zira, şüphe götürmez bir biçimde, bilimsel bilgi tanıklık üzerinden yükselir. Bu yüzden herhangi bir bilimsel çalışma için olmazsa olmaz önkoşullardan biri, çalışmayla ortaya konan bilgi, inanç yahut yorumun yaslandığı tanık(lığ)ı göreve çağırmasıdır. Bu çok basit ve bir o kadar önemli bir şekilde gerçekleşir: atıf yapmakla. Aksi halde tanığı gizleyerek yapılan şey, gerçekten bir tanığın olup olmadığına dair şüphe uyandırmak ve denetlenebilirlikten neden kaçınıldığına ilişkin merak uyandırmak olacaktır. Burada ayrıca *gönle göre dipnot serpiştirmek* usulüyle bilimle kurulan sorunlu ilişki de açığa çıkar. Dipnot, bilim ülküsüne riayet çabasının sonucu değil de bilim kisvesine bürünmenin bir aracı, çoğu kere çalışmaları süslemek için başvuru bir usul olarak görülebilmektedir. Nitekim, yüzlerce belki binlerce tarihsel verinin yer aldığı bir metne, tarihsel verilerle kurulan tanıklık zincirini kopartan bir yaklaşımla gönle göre istisnai alanlar açılmaktadır. Bu suretle bazı tarihsel veriler için tanık göreve çağırılırken diğer pek çok verinin neye yaslandığına ilişkin bilinçli bir körlük sergilenir. Halide Edib ile ilgili yapılan çalışmalarda da bu bilimdisi anlayışın hakimiyeti derece derece gözlemlenebilmektedir. Bazı örnekler için bk. Göze'nin *Zor Yılların Kadını: Halide Edip Adıvar* adlı çalışması, Topçu'nun, *Cumhuriyetin Kadın Savaşçısı Halide Onbaşı* isimli çalışması ve Güntürkün'ün *Halide Edip ile Adım Adım* adlı çalışması. Derleme eserlerde de Halide Edib'in yaşamını ele alan bölümlerde genel olarak bu sorunlu yaklaşım göze çarpar. bk. Zeynep Güleç, **Halide Edip Adıvar'dan**, s. 5-16. Evrim Yeşilyurt, **Halide Edip Adıvar: Hayatı ve Eserleri**, s. 7-17. Muzaffer Uyguner, **Hayatı, Sanatı, Yapıtları**, s. 3-7. Muzaffer Uyguner, **Yaşamı, Sanatı, Yapıtlarından Seçmeler**, s. 13-32. H. Uğuroğlu Barlas, **Halide Edib Adıvar; Hayatı ve Eserleri**, s. 15-21. Nazan Bekiroğlu, **Halide Edip Adıvar**, s. 13-37. Güven Uluköse, **Halide Edip Adıvar**, s. 16-67. Muhterem Yüceyılmaz, **Halide Edib Adıvar; Hayatı**, s. 12-21.

¹⁵⁸ Muhterem Yüceyılmaz, **Halide Edib Adıvar; Hayatı, Sanatı, Eserleri ve Eserlerinden Seçmeler**, s. 11. Yüceyılmaz, gençliğin Halide'yi daha iyi tanımasını için ümit etme gerekçesini, onun “*edebiyatımıza kazandırdığı şahsiyetli duruş*” ve 1908'den ölümüne dek “*millî olanın vazgeçilmez olduğunu ısrarla vurgulamaktan geri durma*”ması, olarak ortaya koyar. bk. a.e., s. 8-11.

¹⁵⁹ “*Bizim Ünlüler: Halide Edip*” adlı kitap “*Millî Eğitim Bakanlığı'nın 26 Aralık 1989 gün ve 2302 sayılı Tebliğler Dergisi'nde öğrencilere tavsiye edilmiştir.*” Bu dizi altında yayımlanan on kitabın sırasıyla konu edindiği örnek kişiler: “*Karacaoğlu, Mimar Sinan, Karagöz, Ömer Seyfettin, Yunus Emre, Evliya Çelebi, Nasreddin Hoca,*

bütün erdemlerle donanmış örneklik teşkil eden *yüce bir kadın, milli bir kahraman* tasviriyle çocukların önüne kondu. *Popüler tarihin* herkesi teslim aldığı süreçte onun adı, “*Tarihimiz ve edebiyat dünyamızın seçkin şahsiyetlerinden*”¹⁶⁰ biri olarak resmi ağızlardan dile döküldü. Peki, Halide Edib kimdi yahut kim değildi? *Kimdir* sorusunun cevabı öncelikle ‘*kim-lik*’te bulunacağı için, Halide Edib’in kimliğini açıklığa kavuşturmak elzem görülmektedir.¹⁶¹

1.2. Kimlik-Kişiliğin Anatomisi

Her kültür/toplum kendi varoluşunun sürekliliğini sağlama adına yüzleştiği sorunlara çözüm oluşturmaya çalışır.¹⁶² Sorun kavrayışı ve çözüm geliştirme yeteneği nispetinde varoluşuna süreklilik kazandırır. Süreç içerisinde inşa olan kimliğe bürünen her bir fert ile söz konusu kimlik, varoluş mücadelesindeki başarısına dirimsel bir atıf yapar. Öte yandan tarihsel süreç içerisinde kültürler yüzleştiği sorunların tespitine ve bunlara geçerli çözümlerin geliştirilmesine yabancılaştıkça kendilik bilinci zayıflar, fertlerini bir diğerine kenetleyen toplumsal kimlik başkalaşmaya/ötekileşmeye yüz tutar. Toplumsal kimliklerin böylesi aşınma evrelerinde kişiler mevcutla dönüşülmekte olanın arasında bocalar.¹⁶³ Dönüşümün devamında

Ahmet Rasim, *Halide Edip ve Dede Korkut* olarak karşımıza çıkmaktadır. Kitabın “*çocuklarımızın geleceği için güvenilir, aranan bir kaynak*” olduğu duyurulur. Hikmet Altınkaynak, **Halide Edip: Bizim Ünlüler**, 4. bs. İstanbul, Açı, 1995. Recep Şükrü Apuhan, **Halide Edib Adıvar: Hürriyet Sevdalısı**, İstanbul, Timaş, 2015. Mustafa Orakçı, **Ünlülerle Bir Gün -2; Halide Edip’le Bir Gün**, İstanbul, Timaş, 2017. Nacide Berber, **Yolundan Dönmeyen Kadın; Halide Edip Adıvar**, İstanbul, Final, 2020. Sevil Köybaşı, **Bir Devrin Çocukları: Halide Edip Adıvar**, İstanbul, 2020. Bilgin’in çalışmasında, “*ilköğretim öğrencileri için hazırlanmış... Çocuklarımız bu kitaplarda gerçek kahramanlarla tanışacaklar*” ibaresi düşülür. İsmail Bilgin, **Halide Edip - İstanbul-**, İstanbul Timaş, 2021. Büşra Şen Altun, **Halide Edip Adıvar ve Kahverengi Valiz**, İstanbul, Ketebe, 2023.

¹⁶⁰ Recep Tayyip Erdoğan, “*Telgraflar*”, **Halide Edip Adıvar’ın Ölümünün 50. Yıldönümü Anısına Uluslararası Medeniyet ve Kadın Kongresi**, C I, Ankara, 2016, s. XXXVII.

¹⁶¹ Bir kimsenin/kişinin, kişiliğinden kimliğinden yalıtılmış bir yaşamöyküsü düşünülemez. Şüphesiz bu noktada Halide Edib için de bir istisna oluşturulamaz. Yaşamöyküsü inşa edilecek her insan gibi, Halide Edib için de böylesi bir girişimin öncelikle ve kaçınılmazcasına onun kimliğini açıklığa kavuşturma sorumluluğunu göğüslemesi gerekmektedir. Bunun yanısıra açıklığa kavuşturulan her kimliğin sürdürülen yaşantı üzerinde belirlenen etkilerini çeşitli maslahatlar gözeterek örtmenin bilimdisiılığı izah gerektirmeyecek kadar açıktır. Bu bağlamda elinizdeki çalışmanın oluşum sürecine ilişkin bir anıyı paylaşmak faydalı olacaktır. Çankırı Karatekin Üniversitesi’ne konuşmacı olarak davet ettiğimiz kıdemli bir akademisyen hoca bana neyi çalıştığımı sordu. Verdiğim cevap üzerine bu sefer “*Dönmeliğine Masonluğuna dair herhangi bir şey buldun mu?*” diye hemen ikinci bir soru yöneltti. “*Evet*” deyince, “*üzerini ört geç*” tavsiyesinde bulundu. Her çalışmanın farklı bir öyküsü var şüphesiz, lakin şimdiye dek Halide Edib üzerine yapılan çalışmaların tamamına yakınında onun hayatı, sanatı ve fikirleri, kimliğinden hemen tümüyle yalıtılmış olarak karşımıza çıkar. Bu birikim üzerine yaptığımız incelemede, bana gözetmem hususunda tavsiyede bulunulan *maslahatın* farklı şekillerde pek çok kişi tarafından gözetilmiş olduğunu gördük.

¹⁶² Türk tefekkür tarihinde beka sorunuyla ilgili olarak Bıçak’ın çalışmalarına bakılabilir. Ayhan Bıçak, **Türk Düşüncesi II; Kaygılar**, İstanbul, Dergâh, 2010, s. 150 vd. Bıçak, “*Toplumsal varoluşun sürekliliği büyücülerin erginliğine, kurumların olgunluğuna bağlı*” olduğunu ifade eder. a.e. s. 5.

¹⁶³ Türkiye’de modernleşme süreci boyunca Doğu-Batı arasında tecrübe edilen kimlik bunalımlarının canlı tasvirlerini Türk romanında da bulabiliriz. Halide Edib de eserlerinde bu meseleye yer yer merkezi bir konum verir.

fiziki varoluşunu devam ettiren toplum, manevi varoluşunu ya sürdüremez olup başka bir kültür/medeniyet içerisinde erir yahut belirli direnç noktaları dışında dönüşüme uğrar. Kültürel dönüşümün büyüklüğü nihai olarak kendine yabancılaşmayı beraberinde getirdiği gibi yeni bir toplumsal kimlik inşasıyla sonuçlanır.¹⁶⁴ Zira, insanoğlunun canlılar alemindeki alametifarikalarından biri de kimlikli-kişilikli oluşuyla karşımıza çıkmasıdır. Fakat şurası açık ki kimlik ve ona içkin değer dizileriyle¹⁶⁵ donanmış olarak kişi dünyaya gelmez: Tevarüs ettiği kimliğe ek olarak yaşam tecrübesiyle kendi kişiliğinin mimarı olur.¹⁶⁶ Bu yüzden “*insanın doğası yoktur*” der Gasset haklı olarak, “*tarihi vardır.*”¹⁶⁷ Bu suretle her bir insan yaşantısının anlamlandırılması için tecrübe ettiği tarihsel süreç içerisinde edindiği toplumsal kimlik/ler ile bununla ilişkili değer yargılarının açıklığa kavuşturulması kişinin basitçe kim olduğunun ortaya konulabilmesinden öte bir ihtiyaca dayanır. Bu, inşa ettiği kişiliğin dayandığı değerler dizgesi üzerinden benliğini nasıl konumlandığına belirlenmesi için elzem olduğu kadar, olaylar karşısında sergilediği duruşun ve bu duruşun ardında yatan düşünüşün, hatta fikirlerinin anlaşılması için çoğu kere bir kaçınılmazlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira “*anlam her*

Türkiye'deki Batılılaşma sürecini bu bağlamda okumak olanaklıdır. Berna Moran, Türk romanının Tanzimat'tan 1950'lere dek temel meselelerinden birinin Doğu ile Batı arasındaki bocalama olduğuna işaret eder. Berna Moran, **Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1; Ahmet Mithat'tan Ahmet Hamdi Tanpınar'a**, 25. bs., İstanbul, İletişim, 2012, s. 24.

¹⁶⁴ Zorlanmış/güdülenmiş bir toplumsal dönüşüm hangi yönde ve ne denli büyük olursa olsun her hâlükârda başka bir kimliğe bürünmeyi beraberinde getirir, zira kimliksiz bir toplum kişisiz bir fert gibi gerçeklikte karşılığı aranmayan kavramlardır. Toplumsal dönüşüm ve bürünülen yeni kimlik, toplumsal değerlerin devamlılığının sonu, kültürel bir sönümlenmenin nihai durağıysa, bu dönüşüm bir boyun eğme süreci olarak anlam kazanır. Zira bu düzlemde maddi/fiziki ata ile manevi ata bir diğerinden farklılaşır. Yabancılaşma ölçüsünce değerler bağlamında fiziki ata tanınmaz hale gelir ki bu durumda kuşaklararası bağlar büyük ölçüde kopmuş olur. Bu bağlamda, kendine özgü dünyagörüşü, yaşam tarzı, değer dizileri ve bir bütün olarak ideolojileriyle Batı'nın küreselleşmesinin -dünyanın Batılılaşmasının- çözümlenmesi ve Batı dışı *toplumları kendine yabancılaştıran ideolojilerin küresel egemenliğinin* tarihi gelişim süreci için bk. Şaban Teoman Duralı, **Çağdaş Küresel Medeniyet; Anlamı, Gelişimi, Konumu**, 3.bs., İstanbul, Dergâh, 2006.

¹⁶⁵ Değerler erdemliliğin ölçütünü belirleyen esaslar olarak insan davranışına yön veren ve insanın içinde doğup büyüdüğü kültür ortamında zamanla edindiği ve giderek bir parçası olduğu toplumsal kimlikte içkindir. Temel değerler üzerindeki uyumsuzluklar toplumsal düzeni sarsacak bir keşmekeş oluşturacağı gibi bir kimlik bunalımını da beraberinde getirebilir. Temel değerler üzerindeki uyumsuzluğun oluşturduğu çarpık düzenin işleyişine ilişkin Yahudi kutsal metinlerinde ilginç bir hikâye geçer; Hikâyeye göre, Sodom'a giden İbrahim'in kölesi Eliezer burada haksız bir saldırıya uğrayıp yaralanır. Adalet arayışı içerisinde tazminat için başvurduğu hâkim, kanını akıttırma gerekçesiyle Sodom'lu saldırganı Eliezer'in ücret vermesini karara bağlar. Bu karara tepki olarak, hâkime taş atıp onu yaralayan Eliezer de hâkimden ücret talep ederek adalet düzeninin işleyişindeki çarpıklığa, erdemlerin tersyüz edilmesiyle oluşabilecek sorunlara işaret eder. **Talmud**, Sanhedrin 109b.

¹⁶⁶ Kişi, doğumundan önce halihazırda uzun bir tarihsel süreçte inşa olunmuş olan kimliği, öncelikle dünyaya geldiği kültürel çevre içerisinde aldığı eğitim, kullanmaya başladığı dil benimsediği inançlarla çevrelendiği insanların yerleşik kurulu ilişkileri üzerinden kendisine aşlanır. Kim olduğuna ilişkin duyuş kazandırıldıkça kişiliğinin ilk yapıtaşları örülmeye başlanır. Süreç içerisinde tekâmül ettireceği bir dünyagörüşü kazanır. Zamanla kendisini çevreleyen şartların etkisi ile seçenekleri altında ve bunlara karşı geliştirdiği iradi karşılıklı kişi mensubu bulunduğu toplumsal kimlikle örtüşen değer yargılarıyla bezeli olan kişiliğini inşa eder. Böylece, çevrelendiği şartların sunduğu olanaklardan yararlanarak inşa ettiği kişiliğinin mimarı olarak karşımıza çıkar.

¹⁶⁷ Jose Ortega Y Gasset, **Sistem Olarak Tarih**, Terc.: Neyyire Gül Işık, İstanbul, 2011, s. 39.

zaman için belirli bir bağlam üzerinde oturur.”¹⁶⁸ İnsanoğlunu varoluş şartlarından yalıtarak¹⁶⁹ kimliğinden soyutlayarak girişilecek her anlamlandırma çabası bu yüzden güdük kalır. Bu bağlamda, Halide Salih de insanlarda huy ve eğilimlerin milliliğinden bahis açarak insanları tanıma ve yetkin bir anlamlandırma için kimliğin yok sayılamayacağı düşüncesine iştirak ederken bilhassa çocukluk çağında insanın çevrelendiği şartların, önemine binaen incelenmesini elzem görür.¹⁷⁰

Peki Halide kimdir? Onun kimliğine ve kişiliğine ilişkin anlam arayışını açığa çıkartan bu soruya geçerli bir cevap oluşturmak için öncelikle doğup dünyaya geldiği şartlara, kişiliğinin ilk yapı taşlarının döşendiği aile ortamına, büyüdüğü eve¹⁷¹ göz atılması yerinde bir adım olur. Bu, Halide’nin erken dönem deneyimlerinin¹⁷² sonraki yaşantısı üzerinde bıraktığı izleri ve tavır alışındaki etkileri kısmen ortaya çıkarabilir¹⁷³ ki çocukluk, yetişkinliğin üzerinde inşa edilmiş bağlam işlevi görmesinden ötürü, bilinirliğe kapalılığınca sonraki yaşantının anlamlandırılmasını akamete uğratar.

1.3. Küçük Halide’nin Dünyası: Mor Salkımlı Ev

Halide Edib’in benlik duyusunu ilk olarak kazandığı mekân olarak evi, herhangi bir fiziki yapıdan öte çok yönlü etkileşimin bulunduğu, beşerden insana geçiş köprülerinin

¹⁶⁸ Engin Deniz, **Alexander Israel Helphand (Parvus Efendi) 1867-1924, Hayatı ve Fikirleri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, s. 11.

¹⁶⁹ Kültür ile kişiliğin oluşumu, davranışların belirlenimi ve benliğin kendisini konumlandırma biçimi arasındaki kurulu ilişkinin tezahürleri için bk. Zafer İlbars, "*Kişiliğin Oluşmasındaki Kültürel Etmenler*", **DTCF Dergisi**, C. 31, S. 1-2, 1987. s. 201-211. Robert R. McCrae & Antonio Terraciano, "*Personality Profiles of Cultures, Aggregate Personality Traits*", **Journal of Personality and Social Psychology**, C. 89, Nu: 3, 2005, s. 407-425.

¹⁷⁰ Halide Salih, "*Fenn-i Etfal*", **Mehasin**, Nu: 7, Mart 1909, s. 486. Halide Salih, insanların kimliğinin, kişiliğinin ve doğalarının anlaşılması gereğini eğitilmeleriyle ilişkili olarak ele alır ki bunu, "*İngilizleri, Amerikalıları, umumiyetle şimalin medeni milletlerinin en güzide başlarını işgal eden bu yeni ve mühim fennin*" bir parçası olarak ortaya koyar. **a.y.** Halide Edib, Salih Zeki ile evlendikten sonra yazılarında *Halide Salih* ismini kullanmıştır.

¹⁷¹ Halide Edib’in yaşantısının ilk evreleri, onun başka toplum/kültür ortamlarını değerlendirmesinin altyapısını oluşturduğu için zihninin işleyiş tarzına ilişkin açıklık kazandırabilir, yine kendisiyle duygudaşlık kurma zemini oluşturduğu için de her anlamlandırma girişimi için kilit öneme sahip olduğu söylenmelidir. En önemlisi de aidiyet kurduğu toplumsal kimliğin değerlerini ortaya koyarak kişiliğinin oluşum süreci hakkında bize açıklık kazandırdığı gibi, sonraki süreçte kişilik inşasında içine doğup büyüdüğü aile/toplum yapısından neleri miras olarak devraldığı ve nelere karşı direnç gösterdiği ve hangi noktalarda özgün bir duruş sergilediğini de anlamaya kapı aralar.

¹⁷² Halide Edib’in çocukluk döneminde içinde bulunduğu gündelik hayata ilişkin tarihsel verilerin kahir ekseriyeti özyaşamöyküsünde karşımıza çıkar. Burada, suskunluğunu koruduğu karanlıkta bıraktığı ve paylaşmaya değer gördükleri üzerinden kendi benliğini nasıl ortaya koymak istediğini önemli ölçüde anlamak olanaklıdır.

¹⁷³ Halide Edib özyaşamöyküsünde yıllar sonrasıyla çocukluğu arasındaki kurulu ilişkiye işaret eder. Bazı yaklaşım ve duygu durumlarının üzerlerine eğilince bunların kökeninde çocukluğunu bulur: "*Her sual ederumun duvarlarını aşıp zorla içime girmek için yapılan bir tecavüz gibi gelirdi bana. Yıllar ve yıllar sonra benden mülakat almak için gelen herhangi bir gazetecinin sualleri hep bu çocukluk günlerinin ruh haletini hatırlatmıştır.*" Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 52.

kurulduğu manevi bir yapı olarak karşımıza çıkar. Nasıl ki konuğu olduğu mekân olan yeryüzü insanoğlunun dünyasıysa, ev de herşeyden önce içinde büyüyen çocuğun dünyasıdır. İnsanın çocukluk çağının dünyası olarak ev, kültürleşme-kimlikleşme-kişilikleşme ediminin dölleme ve talim mekânı olarak, küçük Halide’de ömrühayatı boyunca silinmeyecek izler bırakır. Halide Edib, çocukluğunun dünyası olan evin üzerindeki etkisini özyaşamöyküsüne verdiği adla da ortaya koyar: *Mor Salkımlı Ev*.¹⁷⁴

Halide Edib’in adlandırmasıyla *Mor Salkımlı Ev*, Beşiktaş’ta II. Abdülhamid’in mütevazı sarayı Yıldız’ın yakınında, çam ormanlarına nazır, adalar denizi esintisine açık¹⁷⁵ Müslüman mahallesinde¹⁷⁶ Eyüpsultanlı Nakiye Hanıma ait bir konaktır.¹⁷⁷ Bahçeli, geleneklere uygun olarak harem ve selamlık bölümleri olan, fakat aynı geleneklerde eşine pek rastlanılmayan bir biçimde içgüveysilikle çokeşlilik bu konakta buluşur.

“*Mor Salkımlı Ev*”de Halide Edib’in çocukluk yıllarının tasvirini yaparken yaşadığı evlerde kendisi ile kanbağına dayalı yakınlığı bulunan anne, baba, anneanne, dede, üvey kardeşler ve dayılar ve yeğenin yanı sıra manevi babası olarak konumlandığı babalığı ve üvey anneleriyle karşılaşırız. Bu kalabalığı oluşturan akrabalarının yanı sıra, Arnavut, Çingene ve Arap süt anneleri karşımıza çıkar. Ayrıca köleliği farklı veçheleri ile yaşayan genç Çerkez köleler ile küçük Halide’nin Habeşli şahsi çocuk kölesi evin meskunlarından. Ev işlerini yapmakla sorumlu farklı görevleri olan çok sayıda hizmetçiye ek olarak dadı, hoca, mürebbiye, saka, lala, paşa, halayık, ağa, saraylı gibi farklı unvandaki kişilerin oluşturduğu karmaşık bir ilişki yumağı içerisinde Halide Edib’i buluruz. Bu kalabalık insan ilişkisi içerisinde bahsini hiç açmadığı yakın akrabalarının varlığı aşikardır.¹⁷⁸ Halide Edib’in özyaşamöykülerinde

¹⁷⁴ Halide Edib’in *Mor Salkımlı Ev* adlandırması evin manevi yapısını kavramasına yaslı olarak ortaya konmuş olmalıdır. Zira özyaşamöyküsünde, *Mor Salkımlı Ev* “yaftasını” taşıyan bu ev, fiziki olmaktan öte manevi bir yapı olarak karşımıza çıkar. Nitekim bu eve fiziksel olarak işaret ederken bir yerde Beşiktaş başka bir yerde de Burgaz’da olduğunu ifade edecektir. İki farklı evi *Mor Salkımlı Ev* olarak ortaya koyuşu için bk. Halide Edib, *Memoirs*, s. 3, 252. Halide Edib, *Mor Salkımlı Ev*, s. 9, 145.

¹⁷⁵ Halide Edib Adivar, *Mor Salkımlı Ev*, 15. bs., İstanbul, Can, 2014, s. 17, 38.

¹⁷⁶ Halide Edib, *Memoirs*, s. 19.

¹⁷⁷ Halide Edib Adivar, *Mor Salkımlı Ev*, 2014, s. 36.

¹⁷⁸ Özyaşamöyküsünde Halide Edib, öz annesinin soykütüğüne ve akrabalık bağlarına etraflıca temas ederken, söz konusu öz babası olunca suskunluğunu korur. Babaannesi ve dedesinden hiç bahis açmaz. Yine Mehmed Edib’in kardeşleri var mıdır sorusuna da bir cevap oluşturmaz. İlginç bir şekilde, ‘babalığının’ [Bedirhani Ali Şamil] soyundan ve geçmişinden uzun fasıllar aktarmasına karşın öz babasının soyu ve aile geçmişiyle ilgili tatmin edici bilgi vermez. Halide Edib’in babasının geçmişi ve akrabalık bağlarını karanlıkta bırakırken oluşturduğu -hiçbir şeyi aydınlatmayan- küçük bir istisnaya Makedonya’dan evlerine gelen misafirden bahis açar. Kısacası eserde, Mehmed Edib bağlamından kopuk bir söylem gibi havada asılı kalır. Köksüz, akrabasız, geçmişinden kopuk bir tekbaşlılıkla karşımıza çıkar. Fakat anne tarafı öyle değildir. Kalabalık ve karmaşık bir ilişki ağı içerisindeki Bedirhanilerle ilgili çok sayıda öykü “anılarında” yer alır. Halide Edib’in özyaşamöyküsünde namevcutlaştırdığı amcasının varlığını, çocukluk/ilk gençlik çağında kendisiyle yakın ilişki kuran, evinde ona hususi dersler veren Rıza Tevfik’ten öğreniyoruz. bk. Abdullah Uçman, *Rıza Tevfik’in Sanat ve Düşünce Dünyası*, İstanbul, Dergâh, 2011, s. 223.

kurgudan kaynaklı bir kaçınılmazlık olarak yokluk kisvesine büründürülemeyenlere¹⁷⁹ olayların gelişimi içerisinde isimleri telaffuz edilmeden yer verilir.¹⁸⁰ İsimlerine veya kendilerine özyaşamöyküsünde yer vermeyerek, derece derece namevcutlaştırdıklarıyla şu düşünceyi doğrular niteliktedir: her zaman bir özyaşamöyküsü belirli yaşanılmışlıklardan arındırılmış içeriği ve namevcutlaştırdıklarıyla karşımıza başka bir öykü çıkartır. Belki çarpıcı olaylar, yoğun duygular, aykırı düşünceler ve ifşası istenmeyen değer dizilerinden arındırılarak örülmüş bir öykü. Bu bağlamda *Mor Salkımlı Ev*, yitik bir kimliğin öyküsüdür.

1.3.A. *Mor Salkımlı Ev*'de Yitik Bir Kimlik: Dönmelik

Halide Edib'in içinde doğup büyüdüğü konağın kalabalık ahalisine ve komşularına bakıldığında Türk, Arap, Arnavut, Çerkes, Habeş, Kürt, Bulgar, Çingene, İngiliz, Rum ve Ermenileri görürüz. Hemen herkesin kökenine atıf yapılan *Mor Salkımlı Ev* *yaftasını* taşıyan bu konağın öyküsünde Yahudilik yitik bir kimlik olarak karşılar bizi. Neden Yahudiler yoktur *Mor Salkımlı Ev*'in öyküsünde? Gerçekten bu konağın içinde veya çevresinde hiç bulunmadıkları için mi? Yoksa bu öyküden itinalı bir biçimde arındırıldıklarından ötürü mü? Konak sakinlerinden Halide Edib'in ebeveynine baktığımızda Yahudilerin neden *Mor Salkımlı Ev*'de 'yer almadıkları' anlaşılır hale gelir.

Bu bağlamda ilk olarak Halide'nin Babası, "Edib Bey"e bakılabilir. Mehmed Edib 1852 senesinde Selanik muteber tüccarından Abdullah'ın oğlu olarak dünyaya gelmiş, "*Muallimi mahsusadan mukaddemat-ı ulumu diniye ve Arabi ve Farisi ve hesap tahsil eylemiş*" Selanik'te büyüyüp "*On dokuz yaşında iken*" devlet memuriyetine "*Selanik vilayeti muhasebe kalemine girip*"¹⁸¹ başlamıştır. Bu dönemde kültürel dönüşümün çalkalayıp geleneksel yaşamı parçalamaya başladığı şehrin ahalisinde yalınkat bir dine mensup olarak Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler karşımıza çıkar. Bunların dışında çok sayıda tarihsel verinin işaret ettiği üzere

¹⁷⁹ Yokluk kisvesinde büründürmek gerçekleştirenleri bütünüyle yazıya dökmenin hem olanaksız hem de faydasız olduğu göz önüne alınırsa kaçınılmaz olarak başvuru seçmeciliğin bir sonucudur denilebilir. Fakat burada önemli olan yaşanmışlıklardan seçilmiş unsurların yani kayda değer görülenlerin neden *o* değil de *bu* olduğudur. Söz konusu bir özyaşamöyküsüyle gerekçe muhtemelen her zaman aynı olacaktır: kişinin kendi benliğini nasıl ortaya koymak istediği, seçmeciliğine yön tayin eder.

¹⁸⁰ Halide Edib'in adını vermeden "*abla*" olarak ele aldığı kişi: İrfan Hanım, üvey annesi, Nilüfer Edib (Pars) ve Nigâr Edib (Saim) kardeşlerin öz annesidir. "*Saraylı Hanım Teyze*" olarak işlediği kişiye diğer üvey annesi Gümüş Hanım, Belkıs Edib (Boyar) ve Said Edib kardeşlerin öz annesidir. Bunların dışında özyaşamöykülerinde varlıklarından hiç bahis açmadığı iki üvey annesinin daha varlığına işaret eden bir araştırma sonucuyla karşılaşırız. Üvey annelerinin yanı sıra, "*Edib Bey*" olarak işlediği öz babasının da tam adını özyaşamöykülerinde vermez. Halide Edib'in üvey kardeşleri ve üvey anneleriyle ilgili olarak bk. **ŞEHİR ÜNİ. KİTAP. TT 571211/6.**

¹⁸¹ **BOA**, DH. SaiDd. 47 / 383.

¹⁸² Mehmed Edib ile ilk eşi Fatma Bedirfem ve kızları Halide'nin kimliği ile ilgili düşülen kayıtlara bakıldığında Dönmeliklerine/Sabetaycı Yahudiliklerine yapılan vurguların farklı kültür, din, meslek, sınıf ve cinsiyete mensup kişilerce ortaya konduğu göze çarpar. Öncelikle İngiliz Dışişleri belgelerine bakmak yerinde olur. 1940'lı ve 1950'li yıllarda İngiliz istihbarat çalışanları merkezlerini bilgilendirirken Türkiye'ye yön veren kişiler listesinde yer açtıkları Halide Edib'i "*çok güçlü bir biçimde İngiliz yanlısı olmaya hazır*" bulurlar. Ayrıca onu, "*İngilizlere karşı iyi niyetli*" ve "*Dönme ailenin*" [Donme parentage] bir çocuğu olarak kayıt altına alırlar: **British Documents On Foreign Affairs; Reports And Papers From The Foreign Office Confidential Print; Near and Middle East 1951**, Dizi: B, Bölüm: V, C. II, s. 250. **UPA, British Documents On Foreign Affairs; Reports And Papers From The Foreign Office Confidential Print; Part V, Series B: Near and Middle East 1953, C. V.** Dizi: B, Bölüm: V, LexisNexis, 2007, s. 82. **British Documents On Foreign Affairs; Reports And Papers From The Foreign Office Confidential Print; Near and Middle East, 1956**, Dizi B, Bölüm V, C. XI, s. 264. Halide Edib'le bir dönem yakın ilişki içinde olan Emerson, Halide'nin annesinin "*Deunme*" [Dönme] olduğuna vurgu yapar. Gertrude Emerson, "*Halideh Hanoum*", **ASIA: The American Magazine on the Orient**, C. XX, January-December 1920, s. 86. Emerson'un "Deunme" kavramını açıklarken bir Yahudi olarak İslama geçen, ifadesine yer verir ki bu dönemde Batıda Dönme kavramına karşılık olarak genel kullanım "*Müslüman[laştırılmış] Yahudi*" biçimindedir. "*Die mohammedanischen Juden von Saloniki*", **Jüdische Volkszeitung**, 22. Yıl, Nu: 1, 7/1/1916, s. 4. Bu bağlamda, Halide Edib'in Kürt soylu bir Müslüman Yahudi kızı [*Mohammedanised Jewess*] olarak ele alınıp okurlarına son kadın kahraman olarak tanıtan İskoç gazetesinin haberi kayda değerdir. Odysseus, "*Round the World*", **Aberdeen Weekly Journal**, 13/6/1919, s. 2. Amerika'da Fontenoy, Halide Edib'e temas ettiği yazılarında onu "*Müslümanlaştırılmış bir Yahudi kızı*" [Mahommedanized Jewess] olarak okurlarına takdim eder. Marquise de Fontenoy, "*Woman Educated in America Fight Allies in Turkey*", **The Washington Post**, 27/6/1919, s. 6. Ayrıca bk. "*Personalties*", **The Sun**, 18/9/1923, s. 6. Marquise de Fontenoy, "*Notable Oriental Diplomats Coming Soon to Washington*", **The Evening Star**, Nu: 28977, 01/11/1923, s. 6. Halide Edib'in Crane'a "*çok güçlü bir biçimde Amerikan yanlısı*", "*modern*" ve "*cesur*" olarak tanıttığı Ahmed Rauf Bey, 1921'de bir Amerikan gazetesinin temsilcine yaptığı açıklamalarda, insanların Halide Edib'in Dönme olduğunu düşündüklerini ifade eder. Kendisiyse, onu "*köktenci bir Müslüman*" [*fanatical Moslem*] ve "*Tümtürkçülük ülküsünün önderi*" [*as a leader of Pan-Turanian ideas*] olarak takdim eder. Bu yüzden insanların Halide Edib ile ilgili olarak ifade ettiklerine karşı çıkarak der ki: o, "*Müslümanlaştırılmış bir Yahudi* [Moslemized Jewess] *değil, 1919'da Yunanlılar İzmir'e çıkar çıkmaz İstanbul'da işgal karşılığını yükselten bir Müslümandı* [Moslem]". Francis M'Cullagh, "*Key to Asia Minor Held by Woman*", **The New York Herald**, 1/5/1921, s. 3. Daha sonra Dönme topluluğu içinden çıkan bir ses, Halide Edib'in Dönmelerin Yakubi kolundan olduğunu ifade edecektir. Ilgaz Zorlu, **Evet, Ben Selanikliyim: Türkiye Sabetaycılığı**, 7. bs., İstanbul, Belge, 1999, s. 182. Atılhan, Halide Edib'in göklere çıkartılmasını dönmeliğine bağlar. Cevat Rıfat Atılhan, **Bütün Açıklığıyla İnönü Savaşları ve Hakiki Kahramanları**, İstanbul, Aykurt Neşriyat, 1968, s. 53. Arı, II. Meşrutiyet devrinde "*sahte Türkçülük cereyanının şakşakçısı Halide Edip gibi dönme tipler meydanı doldurdu*" diyerek Halide'nin kimliğine atıfta bulunur. Hüseyin Arı, "*Dönmelik*", **Büyük Doğu**, S. 2, Nu: 14, Haziran 1969, s. 33. Kısakürek, Halide Edib'i, "*-dönmeliği icabı içinde yaşadığı cemiyetin bütün ananelerine karşı nefretini kusan*" birisi olarak tasvir eder. Necip Fazıl Kısakürek, **Babîâli**, İstanbul, b.d., 1975, s. 176. Ayrıca Halide'nin babası Mehmed Edib'in "*meşhur dönmelerden*" biri olduğuna ilişkin düştüğü kayıt için bk. Necip Fazıl Kısakürek, **Benim Gözümde Menderes**, İstanbul, b.d., 2002, s. 255. "*Gayrimüslim bir anne ve babadan olan Halide Edib*" in büstünün dikilmesini eleştiri konusu kılan bir gazete haberinde: "*Türk anasını temsil etmek düşüncesiyle Türk Kadınlar Birliği, bula bula bir dönme kadın bulmuş ve büstünü yaptırmıştır*" denir. "*Halide Edip'in*", **Bugün**, Nu: 1093, 14/3/1970, s. 7. Dönme mühtedi ayırımına girişmeksizin, Sabetaycı olup olmadığını belirtmeksizin yalnızca Edib'in Yahudiliğine işaret eden tarihsel verilerle de karşılaşırız. Bu veriler, Edib ailesinin Müslüman olarak görünümüne çıkmalarından ve ihtidalarına ilişkin herhangi bir açıklama yapmamalarından ötürü, Sabetaycı Yahudi olduklarına işaret eder. Zira Türkiye'de Yahudiliğini inancı gereği gizleyen tek topluluk Sabetaycı Yahudiler yani Dönmelerdir. Halide Edib'in yahut ailesinin Yahudiliklerine ilişkin düşülen kayıtlara bakıldığında; Yusuf Ziya, Halide'ye seslendiği yazısında, "*size*" der "*babanızın öz adıyla hitap ederek Halide Mişon mu desem? Müslüman adıyla yad ederek Halide Edib mi desem?*" sorusunu yönelir. Yusuf Ziya, "*Halide Edib Hanıma*", **İkdam**, Nu: 11226, 25/7/1928, s. 3. Halide Edib Türkiye'ye döndükten sonra eylemleri/duruşu eleştirilirken kimliğiyle ilişkili olarak: "*Halide Edib biliyorsunuz! Babası Edip Beyin kim olduğu da malum... Dumani üzerinde, taze taze sıcak sıcak Ben-i İsrail kavminden*" denir. "*Vatan mı? Heykel mi? (Halide Edip Hanıma)*", **Serdengeçti**, S. 13, Haziran 1951, s. 11. Özbekler Tekke'sinin son şeyhi Necmeddin Özbekkazan, Mehmed Edib ile ilgili olarak "*Edib Bey'in Yahudi olduğu söylenirdi*" der ve ekler: "*Edib Bey merhum, Rıza Tefvik, Vildan Hoca, Salih Zeki ve babam tekkede konuşurlardı. Vildan Hoca bazen Edib Bey'e yine Yahudi damarın tutmasın.*" diye takılırdı. İnci Enginün, **Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi**, s. 30. Falih Rıfkı'nın üvey kızı Mina Urgan, üniversite

topluluk yahut batini bir cemaatle [İng. *Esoteric sect*] karşılaşıyoruz: Dönmeler/Sabetaycı Yahudiler. Bu dönemde Selanik şehrini rekabette tek başına bırakan özelliği, sahip olduğu Yahudi nüfusuydu ki bunların bir bölümünü oluşturan Dönmeler, Yahudi kutsal metinlerini takip edip camilere de giden hatta ara sıra Mekke'ye hac ziyareti de yapan “Müslüman-Yahudiler”¹⁸³ olarak karşımıza çıkar.

anılarında bahis açarak: "Mehmet Ali Aybar ve Ragıp Sarıca ile birlikte, Hukuk Fakültesinde doçent olan bir hanımın evine çaya gitmiştik. O sırada profesör olan bu bey de oradaydı... Halide Edip'in asistanı olduğumu öğrenince, 'küçük hanım, Halide Edip'in babasının Yahudi olduğunu söylerler, acaba doğru mu?' diye sorar. Urgan için bunun bir önemi yoktur. bk. Mina Urgan, **Bir Dinozorun Anıları**, 92. bs., İstanbul, Yapı Kredi, 2019, s. 266. Yusuf Akçura, Halide Edib için Sadri Maksudi Arsal'a "şöyle demiş; 'Evet, bana âşıktı. Bende ona. Fakat evlenmeğe karar veremedim. Babasının soyu yüzünden'". Adile Ayda, **Böyle İdiler Yaşarken (Edebi Hâtıralar)**, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1984, s. 164-5. Ayrıca bk. Sadi Borak, **Atatürk'ün Armstrong'a Cevabı**, İstanbul, Kırmızı Beyaz, 2004, s. 57. Bülent Özdemir, **I. Dünya Savaşı Yıllarında İngiliz İstihbarat Raporlarında Fişlenen Türkiye**, 2.bs, İstanbul, Yeditepe, 2008, s. 50. Edib'in Yahudi kaldığına ve buna aykırı olarak ihtida eden eski bir Yahudi olduğuna ilişkin iç içe girmiş çelişkili söylentiler de mevcuttur. Milli Mücadele sırasında Rıza Nur, Halide Edib hakkında ortalıkta dolaşan söylentilere yer verirken: "Kimi Halide'nin babasının yahudi olduğunu, Müslümanlığı kabul edişini hikâye ediyor." Onun için "Bir karışık ism-i fail." diyecektir. Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, İstanbul, Altındağ, 1967, C. III, s. 873. Mevlanzade de Amerika'da meskûn Nakkaşyan isimli bir Ermeniden "Halide'nin pederi Yahudidir. Dönme değildir. Asıl Yahudidir." aktarımını yaparken ihtida etmeyeişi işaret ederken, kendisi "Halide Hanım, Yahudi'den dönme Diyamendi'nin kızıdır" diyecektir. Mevlanzade Rıfat, **Türkiye İnkılabının İç Yüzü**, İstanbul, Kaknüs, 2017, s. 182,188. Mehmed Edib'in sicil kayıtları incelendiğinde çocukken ailesi tarafından kendisine sağlanan özel öğrenimle Müslüman aileler gibi Arabi ve Farisi ile birlikte dini ilim tahsili aldığını görmekteyiz. BOA, DH. SaiDd. 47/383. Buradan hareketle, Mehmed Edib'in sonradan ihtida etmediği Dönme geleneklerine uygun bir biçimde Müslüman çocuklar gibi yetiştirildiği anlaşılmaktadır. Yine de Mehmed Edib'in ihtida eden eski bir Yahudi olduğuna ilişkin dedikodu düzeyinde söylentiler de mevcuttur. Bu söylenti, Yahudilikten İslama geçiş [İhtida] ile Müslüman kisvesine bürünüp Yahudi kalmaya devam etme [Dönmelik] arasında bir ayrım oluşturacak bilginin yoksunluğundan yahut başka bir nedene yaslı kasıtlı bir yaklaşımdan kaynaklanıyor olmalıdır. İhtimal, ilk ağızdan 'Yahudi, Dönme' olarak çıkan sözün ağızdan kulağa dolaşımı sonucunda "Yahudi dönmesi bir mühtedi" gibi kendi içerisinde çelişkili karma yargı içeren bir nitelendirmeye dönüşmüştür. Ayaşlı'nın satırları bu bağlamda kayda değerdir; o, I. Dünya Savaşı sırasında Suriye'de öğrenciyken Halide Edib'in de oraya gelmesiyle "Yahudi'den dönme olduğu hemen çevresinde yayıldı" diyecektir. Yine "babası Edib Efendi Yahudi dönmesi bir mühtedi idi" der. Ayrıca Refet Paşanın Doktor Adnan'ın "dinler hakkında" yazdıklarını inceledikten sonra: "Biz Halide Hanım'ı Müslüman ettik zannediyorduk, meğer Halide Hanım Adnan Bey'i Yahudi etmiş" dediğini aktarır. Münevver Ayaşlı, **İşittiklerim, Gördüklerim, Bildiklerim**, 3. bs., İstanbul, Timaş, 2014, s. 88, 95. Dönmelerden de kendilerine "Biz aslında Yahudi dönmesiyiz!" diyenlerin varlığına bakılacak olursa, Dönme kimliğine ilişkin adlandırma/kavram kargaşasının bu kimliğin mensuplarına dek uzanan bir çizgide kullanım yaygınlığı gösterdiği anlaşılır. Bunun için bk. Suzan Nana Tarablus, **Baba Bize Neden Dönme Diyorlar?; Hayatlar, Tanıklıklar, Anılar**, İstanbul, Varlık, 2022, s. 74.

¹⁸³ "Die mohammedanischen Juden von Saloniki", **Jüdische Volkszeitung**, 22. Yıl, Nu: 1, 7/1/1916, s. 4. Halide Edib'i ele alan haber, değerlendirme ve mülakatlarda da karşılaştığımız üzere, Dönmeler Batıdaki kitle basınında genel olarak Müslüman Yahudiler veya Müslümanlaştırılmış Yahudiler olarak ele alınır. Bazen de kavramlaştırma Türkçe yani "Dönme" olarak verilir. Bunun dışında, Dönmelerin "Crypto"[Gizli] Yahudilerin bir alt kolu olarak görülüp, inanca değil deırka yaslı Yahudiliği temsil ettiklerine ilişkin değerlendirmeler yapılır. bk. Maurice Fishberg, **The Jews: A Study of Race and Enviroment**, New York, The Walter Scott, 1911, s. 152 vd. Sabetaycı Yahudilerin [Dönmelerin], ne Yahudi ne Müslüman bu ikisinin karması olarak görülmeleriyle ilgili olarak bk. by the very Rev. the Haham, "Spinoza and Sabbatai Sebi", **The Jewish Voice**, C. XLI, Nu: 8, 24/8/1906, s. 5. Dönmelerin, Dünya Yahudilerine karşı oluşan aleyhtarlığa [İng. antisemitizm] katkı sunmasıyla ilişkilendirilişinde Maliye Nazırı "Cavid Beyin fesatlıklarına" temas edilir. Maurice Brodsky, "Echoes from Europe: The Turco-Italian War", **Emanu-El**, C. XXXII, Nu: 26, 3/11/1911, s. 1. Cavid Beyin yanısıra başka isimler de zikredilerek, "Modern bir Türkiye için savaşan adamların liderleri arasında pek çok Yahudi kökenli olduğu" ile ilgili olarak bk. Harold Berman, "A Cry of Distress from Salonica: An Ancient Community Threatened with Extinction", **Emanu-El**, C. LVIII, Nu: 20, 12/9/1924, s.1, 8. Yine bk. "Reaping the Whirlwind", **The Hebrew Standard**, C. LXXX, Nu: 20, 17/11/1922, s. 8. Avusturalya Yahudilerinin çıkarttığı bir gazetede okurlarına yaptığı tanıtımda, "Crypto" Gizli Yahudilerin küresel bir yaygınlığa sahip olup farklı ülke ve coğrafyalarda değişik adlara sahip oldukları;

Sabetaycılık namı diğer Dönmelik, Yahudi din alimi/ruhban Sabetay Sevi'nin¹⁸⁴ Mesihlik iddiasıyla başlayıp akabinde¹⁸⁵ bir din değiştirme¹⁸⁶ hareketi olarak görünürlük kazanmasına karşın kısa süre sonra geleneksel Yahudi inancının farklılaştırılmış bir yorumunu

Türkiye'de "Donmeh", İspanya ve Portekizde "Marrano", Mayorkada "Cheta" İranda, "Djadid-ul-Islam", Güney Fas içinde "Daggatun" kabileleri, Hindistan'da çoğunlukla Bombay şehrinde olmak üzere "Beni Israel", Habeşistan'da "Falasha" son olarak Onsekizinci yüzyılda Çin'e yerleşen ve çevrelendikleri topluma benzeyen Çin Yahudilerini bu gizli Yahudiler arasında sıralarlar. "A Scattered People", **The Sydney Jewish News**, C. III, Nu: 17, 17/1/1941. s. 8. Çoğunlukla Orta Avrupa'da Katolikmiş gibi yaşayan, "Frankist" veya "Zoharist" olarak adlandırılan, Jacob Frank'ın takipçileri bunlara eklenmelidir. bk. Samuel Reichler, "Through the Ages", **B'nai B'rith Messenger**, C. XLIV, Nu: 34, 18/4/1941, s. 8. Paul Goodman, **A History of the Jews**, New York, E.P. Dutton Company, 1919, s. 112-3.

¹⁸⁴ Mordecai Sevi ile Clara'nın oğlu olarak 1626 Ağustos ayında İzmir'de dünyaya geldi. Şabat gününde doğmasına binaen Yahudi geleneklerine uygun olarak ona Sabetay adı verildi. Tam teşekküllü dini öğrenimden sonra on sekiz yaşında Rabbi (haham) oldu. Bunu Kabala öğrenimini takip etti. Bir süre sonra Yahudilerin beklenen kurtarıcısı olarak boy gösterdi. Mesih'in sesi Yahudiler arasında büyük bir coşku yarattı. "Efendimiz ve Kralımız, Majesteleri Yüce Olsun" anlamındaki İbrani sözcüklerin baş harfleri olarak AMİRAH, onun inananlarınca gelenekselleşecek tanımlaması olarak kullanılmaya başlandı. Osmanlı-Yahudi toplumunda yaşanan çalkantılar ve şikayetler üzerine Sevi 1666 yılında tutuklanıp muhakeme edilir. Muhakemesinde, Mesihlik iddiasının ve mucize gösterip gösteremeyeceğinin kendisine sorulduğu, onunda buna olumsuz karşılık vermesi akabinde mütercimin İslamiyet'i kabul etmemesi durumunda akıbetinin belli olduğunu kendisine söylemesi üzerine Sevi, Yahudi şapkasını yere atarak üstüne tükürür ve dizüstü çökerek din değiştirdiğinin kabul edilmesi için yalvarır. Bu hadiseden sonra kardeşine gönderdiği notta: "Tanrı beni Türk yaptı. Kardeşin Mehemed kapıcıbaşı" diyecektir. Her ne kadar Mesihlik iddiasını Yahudi olmayanlara açmamış, hatta kendisine sorulduğunda bunu reddetmişse de Müslüman oluverip Aziz Mehmed adını alan Sevi'nin bir süre sonra eski dinine döndüğü ve Mesihlik iddiasından vazgeçmediği anlaşılar. Geleneksel inancını muhafaza eden Yahudilerden kaynaklı tertip ve şikâyet sonucunda, muhtemelen toplumsal kargaşanın önünü alma düşüncesiyle takipçilerinden yalıtılmak üzere Arnavutluk, Ülgün'e sürülür. Sarığı takmasından hemen on yıl sonra, 17 Eylül 1676 tarihinde burada ölür. Gershom Scholem, **Sabetay Sevi: Mistik Mesih 1626-1676**, Terc: Eşref Bengi Özbilen, İstanbul, Kabalcı, 2011, s. 102-3, 107-9, 111, 600, 602, 607, 770-8, 806. Sabetay Sevi Mesihlik iddiasıyla sorgulanırken yaşananlara ilişkin Scholem'in aktardıklarından farklı rivayetlerle de karşılaşılır. Bunlardan biri de kendisine Yahudi Mesih olup olmadığı sorulunca "Allah korusun! Ben Müslüman olduğumdan eminim ve üzerine düşeni sadece Babıalî'nin dikkatini bana ve yeteneklerime çekmek için oynadım" diyerek karşılık verdiği şeklindedir. "Die mohammedanischen Juden von Saloniki", **Jüdische Volkszeitung**, 22. Yıl, Nu: 1, 7/1/1916, s. 4. Scholem, Sabetay Sevi'nin Mesihlik iddiasıyla ortaya çıkışını ruh hastalığıyla ahmaklık ve delilikle ilişkilendirirken, neden böyle bir hastalığın sonuçlarının Yahudiler arasında bu denli bir heyecan yarattığını ve Sabetay Sevi'nin nasıl bunlar arasından çok sayıda inanan takipçi edinebildiğini izah etmez. Aslında "hastalığın" zemininin kurtarıcı beklentisinde yatmakta olduğu düşüncesinin eşğine gelip durmuş, toplumun hastalığına ayna tutan Sabetay Sevi'yi günah keçisi ilan etmiştir. Kitlesel karşılık bulan bir girişim hastalık olarak değerlendirilecekse o zaman toplumun hasta olduğu söylenmelidir. Nitekim, Scholem yalnızca Sabetay'ı kaçık bulmaz, onun Mesihliğine inananlara da aynı şekilde deli gömleğini giydirir. Onları şeytani güçlerin ele geçirdiği, delilik cininin üzerlerine çöktüğü garipler olarak tasvir eder. Sabetay Sevi ile karşılaştığımız mesihçi hareket Scholem tarafından böylece Yahudiler arasında patlak veren örgütlü kitlesel delirme cereyanı olarak takdim edilmiş olur. Scholem, **Mistik Mesih**, s. 158, 187.

¹⁸⁵ Sabetay Sevi'nin İslama girişi Mesihliğine inananlar için çetin bir sınama olur. "Ne sultanın tacını ne de şehitlik tacını" almayıp başında sarıkla Divan'daki muhakemeden çıkan Sevi'nin Müslümanlaşmasından sonra inananlarından hayal kırıklığı yaşayıp takipçiliğini bırakmayanlar çoğunlukla süreç içerisinde onun gibi Müslüman oluverir. Böylece Sabetayın başındaki sarığı "uğurlu taç" olarak ele alarak "Nasıl Musa Firavunun sarayında bir Mısırlı olarak yaşadıysa Sabetay" da sultanın sarayında. "Türk gibi yaşamak zorunda" söylemiyle meşrulaştırılan yeni durum, toplumsal hayatta Müslüman görünümü fakat Yahudiliğin Sevi tarafından ıslah edilmiş bir biçimini gizli din olarak yaşayan bir topluluk oluşturur: Dönmeler. Sabetaycıların Mesihlerine inanan Yahudiler tarafından baskı altına alınması gönüllü ikiyüzlülüklerine birde, yalınkat Yahudilere karşı sergilemek üzere, zorunlusunu eklemek durumunda kalırlar. Scholem, **Mistik Mesih**, s. 614, 626, 644.

¹⁸⁶ Türkçede din değiştirme hadisesi gerçekleşme koşullarına göre farklı kavramlarla karşılanmaktadır. Bu bağlamda hidayet kökünden türeyen doğru yolu bulmak anlamına gelen ihtida, başka bir dine mensup veya dinsiz bir kimsenin Müslüman olması durumunu karşılar: böyle kimselere de mühtedi denir. Bunun tam zıttı olarak, İslamdan çıkmaya ise irtidat, çıkan kişiye de mürted denmektedir. **Kubbealtı Lugatı; Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, 4. bs., C. II, İstanbul, 2011, s. 1383, 1452, 2222, 2254.

Müslüman kisvesi altında gizli din olarak yaşama biçiminde kendini göstermiştir. Bu halleriyle Dönmeler/Sabetaycılar¹⁸⁷ Yahudiliklerini/temel inançlarını evde bırakarak girdikleri toplumsal alana Müslüman inancının gereklerini yerine getirir olarak görünüme çıkarlar. Böylece onlar etkileşime girdikleri Müslüman toplumsal alanda sürdürdükleri Müslümanvari yaşam ile yalınkat Yahudilerden ayrışırken¹⁸⁸ özel yaşamlarında Yahudi inancına uygun yaşamaları onları yalınkat Müslümanlardan ayırtıran bir özellik olarak karşımıza çıkartmaktadır. Yine Yahudilikteki kanı sulandırmama anlayışına uygun olarak dışarıdan evliliğe genel olarak kapalı¹⁸⁹ olan bir toplumsal yapı oluşturdıkları görülmektedir. Birde Sabetaycıların Mesihçi

¹⁸⁷ Scholem, Dönme adının Müslüman görünen Sabetaycı Yahudilere Selanik Türkleri tarafından verildiğini ifade eder. Gershom G. Scholem, “*Gizli Yahudi Cemaati: Türkiye Dönemleri*”, AÜİFD, Terc: Abdurrahman Küçük, C. XXX, Ankara, 1988, s. 226. Dönme kavramı; kalkış/başlangıç noktasından (burada Yahudilik) büsbütün kopmayışa ve gelip görünüme çıkılan noktaya (burada İslam) tamtekmil bir aidiyet oluşturmayaşa işaret etmektedir. Kavram aslında varılan ile şeklen bulunulan noktanın görünüme çıkmayan karanlık yüzüne ayna tutar. Belirli bir dönüşüm süreci sonunda kisvesine bürünülen ile gerçekte olunan arasındaki farklılığa işaret eden kavramın, bu anlamıyla örtüşen farklı durumlarda da kullanıldığı görülmektedir. Türkçede halk arasında cinsiyet değiştirenler için de dönme kelimesinin kullanılması bu arada kalmışlığa, olunandan başka bir şekilde görünüme çıkılmasına işaret etmek için her durumda aynı adlandırmayla başvurulduğunu gösteren çok bilinen başka bir örnek olarak karşımıza çıkar. Dönme adlandırmasını kullanma ihtiyacını ortaya çıkartan olay incelemesinde son örnek, spor yorumcusu Erman Toroğlu’nun, futbola bir hücum oyuncusu olarak başlayan birinin bir süre sonra savunma oynamaya başlamasından ötürü onu ‘dönme savunmacı [bek]’ olarak nitelendirdiğini, verebiliriz. Burada söz konusu sporcu, hücum oyuncusu olma tecrübesinin ona kattıklarıyla diğer savunma oyuncularından farklılaşmıştır ve geleneksel anlamda ne hücum ne de savunma oyuncusudur artık. Bu bağlamda kavrama atfedilen ‘aşağılama’ her kullanımda karşımıza çıkmaz, bu daha çok halk arasında cinsiyet değiştirenlere bakışla ilgili bir çıkarımın genellenmesi olmalıdır. Öte yandan bir dinden dönme vakası olsa da Müslümanların başka dinlerden kendi dinlerine giren kişilere dönme demediği bunun yerine *Mühtedi*, dediği görülür. Bu, ihtida etmenin -doğru yola girmenin- ifadesi ile dönme kelimesinin anlam çağrışımları tabana tabana zıt olduğu görülmektedir. Mühtedinin tersine Dönme kelimesiyle temtekmil İslamlaşmanın kurumlaşmasına bir işaret vardır. İslamın inanç esaslarına inanmadığı halde inanmış gibi görünen ve buna uygun davranan iki yüzlü için kullanılan *Münafık* kelimesinin Sabetaycılarının genel adlandırması için kullanılmaması ise münafıklığın bir inananlar topluluğuyla ilişkili olarak belirmesinden çok inançsızlıkla bağlantılı kullanılmasıdır. Münafıklıkla biçimsel benzerliğine karşın Dönmelikle sergilenen tavır, belirli bir inanç düsturunun ürünüdür. Böylece denilebilir ki dürüstlük yerine ikiyüzlülüğün temel değerler arasında yerini aldığı bu gizli din taşıma meselesinde karşılaştığımız, ötekinin kisvesine bürünüp öteki gibi yaşamak, ötekileştirilen kalabalıkların içerisinde yaşamaları inşa etme fakat onlardan ayrılıklarını kıskançlıkla muhafaza etme ve bunu bir çıkar için değil de inancı gereği yapma yeni bir kavramsallaştırmayı gerekli kılmış olduğu açıktır. İşte böyle bir yaşantıyı sürdürenlere işaret etmek üzere türetilen *Dönme* kavramı, ortaya çıkış süreciyle toplumsal tarihin, dinler tarihinin sıradışı meselelerinden biri olarak belirir. Yine Sabetay’ın takipçisi olan topluluk mensupları *Dönme* kelimesinin yanısıra *Avdeti* ile de nitelendirilmişler, aynı zamanda ilk olarak yoğunlukla bulundukları şehre binaen, *Selanikli* adı da Sabetaycılarını nitelendirmek için kullanıldığı görülmektedir.

¹⁸⁸ Bu Müslümanvari yaşantının içerisinde göze çarpan zahit hayatını Sabetay Sevi sergilemekle beraber, Sabetay’ın İslami sayılacak inanç unsurlarıyla örülü özgün bir itikat inşa edip etmediği bir mesele olarak ortaya çıkartan söylemleri mevcuttur. Bu, Sabetay Mehmed Sevi’nin yalınkat Yahudilere karşı İslamı benimseme söylemi ile karşımıza çıkar. O: “*İslamiyetten vazgeçmeyeceğim, çünkü güneş ışıldarken benim kurtuluşum onun aracılığıyla olacak*” der. Nathan Kastoria’ya yazdığı bir mektubunda da takipçilerini uymakla yükümlü tuttuğu On Sekiz Emirle çelişki oluşturacak şekilde: “*Tanrı’nın benim bütün kalbimle İslam dinine, İshmael’in dinine girmemi, onun izin verdiğine izim vermeme ve onun yasakladığını yasaklamamı ve Musa’nın Tora’sını sonun vakti gelene kadar hükümsüz kılmamı irade ettiğini büyük bir açıklıkla fark ettim... Beni İsrail uzun süre Gerçek Tanrısız ve Torasızdır. Gerçek Tanrı’ya sahip olmadıkları için onun Tora’sı Tora değildir. Fakat din-i İslam hak*”tır diyecektir. Scholem, **Mistik Mesih**, s. 741-2, 752. İhtimal Mehmed Sabetay, salt hayatta kalma isteğinin sürüklediği Müslümanca zahit yaşantısının katlanılması gereken bir zorunluluk olarak gözükmelerini engellemek, geleneksel Yahudilere karşı mevcut konumlanışını müdafaa etme ihtiyacı içinde bu satırları kaleme almıştır.

¹⁸⁹ M. Zekeriya Sertel hatıralarında Dönme olarak tanıttığı eşi Sabiha ile evlilik sürecine ilişkin bilgi verirken: “*İlk*

hareketin daha ilk safhalarında Sabetay'a inanmayan veya onun Mesihliğine inancını yitiren Yahudilerce yoğun baskı altına alınmaları¹⁹⁰ yalınkat Yahudilerle de ilişkilerini zayıflatmıştır.¹⁹¹ Böylece, kendi cemaatleri dışındaki toplumla bütünleşme sahaları önceleri çeşitli İslami tarikatlar olurken zamanla Mason locaları¹⁹² ile İttihat ve Terakki Cemiyeti olmuştur.¹⁹³

Mehmed Edib, Dönmelerin/Sabetaycıların toplumla bütünleşme sahaları olan

kez bir dönme kızı" dışarıdan evlilik gerçekleştirir, der. Aktardığına göre; evlilik merasimi bu yüzden, Dr. Nazım'ın girişimiyle "*milli ve tarihi*" bir olaya dönüştürülmüş. Bütün masrafları İttihatçılar tarafından karşılanan nikahın kıyılması sırasında ise tarafların vekaletini Talat Paşa ile Tevfik Rüştü Aras üstlenmiştir. Zekeriya Sertel, **Hatırladıklarım**, 5.bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2001, s. 69-71. Ayıca bk. Yıldız Sertel, **Annem Sabiha Sertel Kimdi, Neler Yazdı**, İstanbul, YKY, 1994, s. 83-90. Gerçekten ailesinin rızası olmasa dahi ihtida ve firarla gerçekleşen kayıtlara düşmüş ilk dönme kızının dışarıdan evliliği 1891 senesine ait Şeşbeşzade Osman Efendinin torunu, Ali Efendinin kızı olan Rabia ile Manastırlı Hacı Feyzullah arasında gerçekleşir. ['BOA, MV, 68/44': Şişman, **Suskunluğun Yükü**] Kanbağıyla inancın birlikte örüldüğü Dönme kimliğiyle yaşantıda, taşınan sırrın ifşasına neden olabilecek dışarıdan evlilik aynı zamanda atalara ihanet olarak değerlendirilebileceği için Dönmeler daima kökene sadık kalan kapalı bir toplumsal yapı içerisinde kalmaya çalıştılar. Marc David Baer, **The Dönme; Jewish Converts, Muslim Revolutionaries and Secular Turks**, Stanford University Press, California, 2010.s. 27. Bu kapalı toplumsal yapının mimarı olarak karşımıza Sabetay Mehmed Sevi çıkar. Yahudilikteki On Emrin yerine takipçilerine inançlarının temeli olarak On Sekiz Emri bıraktı. Emirlerden birisi de Müslümanlarla evliliğin yapılmaması yönündedir. Abraham Galante, **Sabetay Sevi ve Sabetaycılarının Gelenekleri**, Terc: Erdoğan Ağca, 4. bs., İstanbul, Zvi-Geyik, 2006, s. 67. Öte yandan inanmayanlardan tecrit edilmiş bu kapalı toplumsal yapıyla sürdürülen yaşantıda, çevrelediği toplumların yerleşik uygulamalarına aykırı olarak, günah aracılığıyla kurtuluş öğretisinin ortaya çıkarttığı serbestiyetle karşılaşırız. Bunun tezahürü olan aşırılıklardan birisi "Mum söndü bayramı" ile cinselliği yaşama biçiminde görülür. Söz konusu dini bayram için bk. Scholem, "*Gizli Yahudi Cemiyeti- Türkiye Dönemleri*", **AÜİFD**, s. 241 Abraham Galante, **Sabetaycılarının Gelenekleri**, s. 72-3, 75, 107. Yahudi inancına göre Lut'un kızlarıyla kurduğu cinsel ilişkiyle David'in evli bir kadınla kurduğu ilişki Sabetaycı cinsel serbestisinin bağintısının ilişkilendirilişi için bk. Ilgaz Zorlu, **Evet, Ben Selanikliyim: Türkiye Sabetaycılığı**, 7. bs., İstanbul, Belge, 1999, s. 60-3. Şişman'ın aktardığına göre söz konusu bayrama Dönme gruplarından Karakaşlar "*Dört Gönül Bayramı*" Kapancılar "*Kuzu Bayramı*" Yakubiler ise "*Bahar Bayramı*" adını vermektedir. Kutlama merasimiyle ilgili olarak bk. Cengiz Şişman, **Suskunluğun Yükü; Sabetay Sevi ve Osmanlı-Türk Dönmelerinin Evrimi**, 3. bs., İstanbul 2016, s. 235-6. Şişman, Sabetayın ruhunu taşıdığını iddia edip onun yarım bıraktığı Mesihlik görevini tamamlamak için ortaya çıkan Polonya Yahudisi Jacop Frank (1726-1791) geleneksel Yahudilikteki kuralları çiğnemedi Sabetay'dan daha ileri giderek günahla arınma seferberliği esnasında müritlerini toplayarak gerçekleştirdiği çıplak ayın uygulaması ile 'mum söndü bayramı' merasimiyle benzer çağrışımlar oluşturduğuna işaret eder. Cengiz Şişman, **Soru ve Cevaplarla Sabatay Sevi; Sabataycılar**, İstanbul, Kopernik Kitap, 2018, s. 92-3. Ondokuzuncu yüzyılda Amerikan Protestan misyonerlerinin Sabetaycı Yahudiler/Dönmeler arasındaki faaliyetlerine yasal olarak kayıt altına aldıkları bilgilerde bu hususa rastlanır. Bu misyonerlerden Joseph Wolff, İstanbul'dan kaleme aldığı mektubunda Dönmelerin inancına göre "*Musa yasasının kaldırıldığına ve zinanın bile artık günah olmadığına*" işaret eder. Mehmet Ali Doğan, "*Evangelizing 'the jews': Western Missionaries and their Encounters with the Sabbatean/Dönme Community in the Ottoman Empire*", **International Journal of Turcologia**, C. IX, Nu: 18, 2014, s. 65.

¹⁹⁰ Scholem, **Mistik Mesih**, s. 632-4.

¹⁹¹ J. Nehame, Sabetay'ın Mesihliğini ilanı akabinde ona inanan ve inanmayan Yahudiler arasındaki gerilimin sonraki yüzyıllara düşmanlığı miras bıraktığını ifade eder. Bk. Orhan Gökdemir, **Helenizm Siyonizm Türkçülük: Avrupa Türkiye'sinde Üç Tarz-ı Siyaset**, İstanbul, Chiviyazıları, 2007, s. 52.

¹⁹² Karşılıklı bir çıkar cemaati olarak hareket eden Masonluk, cemaatin sırlarını ifşasını engelleyecek bağlayıcı ketumiyet yeminiyle dışarıya kendini kapamıştır. Böylece denilebilir ki; "*Hür masonluğu çevreleyen gizemli atmosfer kasten oluşturulmuştur. Bu sempatizanları için çekici karşılıkları içinse iticidir... Katolik ülkelerde hür masonluk ruhban sınıfı karşısı bir biçim aldı... Fransa'da devrim öncesi galeyana katkıda bulunmuştu. On dokuzuncu yüzyıl ve sonrasında, Liberalizm [serbestiyetçilik] ülküsüyle sıkı bir ilişkisi olacaktı.*" bk. Norman Davies, **Avrupa Tarihi**, Terc, Burcu Çiğman, Elif Topçugil, Kudret Emiroğlu ve Suat Kaya, 2. bs., İstanbul, İmge, 2011, s. s. 681.

¹⁹³ Ilgaz Zorlu, **Evet Ben Selanikliyim**, s. 54-9. Cengiz Şişman, **Sabataycılar**, s. 95-7, 108-112.

geleneksel kurumların yanısıra Osmanlı Modernleşme sürecinde ortaya çıkan kuruluşlara intisap etmekten doğan aidiyet bağlarıyla toplumsal alanda görünümüne çıktığını görmekteyiz.¹⁹⁴ Halide Edib'in anne tarafında ise Sabetaycı Yahudilerin Müslüman toplumla geleneksel bütünleşme sahası olan İslami tarikatlardan biri olan Mevlevilikle sıkı irtibat¹⁹⁵ göze çarpar. Kürt aşireti Bedirhanilere mensubiyetini imza olarak isminde taşıyan Halide Edib'in annesi Bedirfem Hanım da ikinci eşi Mehmed Edib gibi, Dönme topluluğun bir ferdi olarak karşımıza çıkar.¹⁹⁶ Halide Edib, anne ve babasının sahip olduğu ortak kimliğe, Sabetaycı soyağacına, Dönme inancının düsturlarına uygun düşen bir biçimde ve hiç şaşırtıcı olmayacak bir şekilde temas etmez. Bu, gerek hatıratında gerekse de anılarını aşan çerçevede inşa ettiği özyaşamöykülerinde kimliğini doğrulayıcı veya yalanlayıcı herhangi bir açıklamanın yokluğu demektir.¹⁹⁷ Ayrıca *biyogenetik* bağlılığına ve bu inanç-kanbağına mensup kişilerle sıkı irtibatına karşın, Sabetaycılıktan [Dönmelikten] hiç bahis açmamasıyla¹⁹⁸ sergilediği namevcutlaştırma ve suskunluk itikadi olarak bu harekete bağlılığın işareti olarak görülebilir.

¹⁹⁴ Celal Bayar'ın Mehmed Edib'den aldığı Masonluk teklifiyle alakalı Kısakürek'in aktarımı için bk. Necip Fazıl Kısakürek, **Benim Gözümde Menderes**, İstanbul, b.d., 2002, s. 255. Mehmed Edib'in İttihat Terakki Cemiyeti azası olduğuna ilişkin kızının ifadeleri için bk. Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 157. Mehmed Edib'in Masonluk, İttihatçılık gibi Dönmelerin çevrelendiği toplumla bütünleşmedeki modern kurum/kuruluşlara iştiraki yanısıra gelenekteki usullerden kopmadığı da Özbekler Tekkesiyle irtibatından anlaşılmaktadır. Kızının da sürdüreceği tekkeyle irtibatıyla ilgili olarak bk. İnci Enginün, **Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi**, s. 30.

¹⁹⁵ **ŞEHİR ÜNİ. KAİB. TT-52500**, D. Nu: 94. Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 10, 300. “İlk alakam, büyük annemin beni çok küçükken Galata mevlevihânesine sık sık götürmesi ile başlamıştı” diyen Halide Edib özyaşamöyküsünde türbedar olarak ifade ettiği anneannesinin dayısının daha sonra Eyüp Mevlevihanesinin şeyhi olduğunu açıklayacaktır. **ŞEHİR ÜNİ. KAİB. TT-525007**, D. Nu: 94. Halide Edib Adıvar, “Mevlâna İhtifali yaklaşırken; Konya gençliğine öğüt”, **Cumhuriyet**, 18/11/1959, s. 3.’den alıntı.

¹⁹⁶ **British Documents On Foreign Affairs; Reports And Papers From The Foreign Office Confidential Print; Near and Middle East**, 1956, Series B, Part V, C. 11, s. 264. Emerson, Türk kadınlarında pek karşılaşmadığı, Halide’nin “İnce ipek örtünün yüzünü kapattığı yerden görünen kızıl altın rengi saçları[nın] muhtemelen Dönme annesinden miras kaldı”ğını ifade eder. Gertrude Emerson, “Halideh Hanoum”, **ASIA: The American Magazine on the Orient**, C. XX, January-December 1920, s. 86. Bedirfem Hanımın Dönmeliğine ilişkin kaydın yinelenişi için bk. “Halideh Hanaum”, **The Christian Science Monitor**, 12/06/1920, s. 3.

¹⁹⁷ Sabetaycılarının yalınkat bir dine mensup olmaları ile çiftkatmanlı dinlerine uygun yaşantılarının görünür yüzünü belirleyen teyakkuz halindeki ikiyüzlülüğün süregelen bir biçimde sergilenişinin, beraberinde önemli ahlaki sorunlar getirmiş olduğu muhakkaktır. Bu ahlaki sorunla ilişkili olarak tarihyazımı için Dönme şahıslara özgü olarak yaşamöyküsü inşasında bir sorun alanı da belirmiş olur. Bu, biri gizli olmak üzere iki dini kimlikli yaşantının ortaya çıkartacağı düşünce ve tavır alıştaki kaçınılmaz farklılıkların tutarlılık denetlemesine kapalı bırakılmasıdır. İkili yaşantının farklılık gibi ortaklıkları da böylece denetlenmeye kapalı bırakılarak, bütünlüğü kendi iradesiyle parçalanmış bir kişilik yaşamöyküsüne konu kılınır. Bir başka sorunda, tavır alışların ardındaki niyete ilişkindir. Niyetin, eylemin ilk bakışa işaret ettiğinden aslında çok farklı olma ihtimalinden ötürü ikincil bir niyetin varlığının sürekli gözönünde bulundurulması gerekliliği eylemlerin anlamlandırılma sorununa yeni bir boyut ekler. Zira göz boyamanın inanç esasları arasında yerini aldığı, bu esasa uygun yaşantının da bir geleneğe dönüşerek içinde doğulan kültürün bir parçasını oluşturduğu—toplumsal yapıya bağlı bir şahıs, araştırmaya konu kılınmıştır.

¹⁹⁸ İrtibatla olduğu iyi bilinen Dönme şahıslar bir yana Sabetaycı öğretim kurumunda görev almasına karşın anılarını kaleme alırken çalıştığı Feyziye Mektebinden de hiç bahis açmaması, Dönmelikten titizlikle arındırılmış bir kurguyla inşa ettiği özyaşamöyküsünde Sabetaycılık yitlik bir kimlik olarak karşımıza çıkar. Halide Edib'in Feyziye Mektebiyle ve mektebin Dönmelikle ilişkisi için bk. Zekeriya Sertel, **Hatırladıklarım**, s. 69-70, 83. Sabetaycı eğitim kurumları için ayrıca bk. Cengiz Şişman, **Suskunluğun Yükü**, s. 271-287

Kimliğine mensubiyetini açığa vurmaması bir yana, bu gizemli kimliğin varlığına ilişkin herhangi bir işarete edebi eserleri dahil kaleme aldığı hiçbir metinde yer vermez. Bu tavır Sabetaycı Yahudilerin yalınkat olmayan yaşayış ve inançları hakkında sergiledikleri suskunlukta açığa çıkar. Dayanak noktasını da Mehmed Sabetay Sevi'nin "*Türklerin gözlerini boyamak için adetlerine dikkat edilmelidir.*" Öyle ki "*Gözün gördüğü her şey yerine getirilmelidir*"¹⁹⁹ düsturunda bulur. İşte bundan hareketle bürünülen yaşantının dayattığı bu suskunluk²⁰⁰ yalınkat İslam ve Yahudiliğe aykırı olarak inananın iç dünyası ile sergilediği görünüm arasındaki farklılık ve bunun oluşturduğu çelişkiler Dönmeliğin alametifarikası olarak göze çarpar.²⁰¹ Halide Edib de Dönme kimliğine ilişkin açık bir itirafta²⁰² bulunmasa da

¹⁹⁹ Bütün gizlilik çabalarına karşın Dönmelerin belirli dini bayram ve merasimleri ile *amentüsü* yani inanç temeli olan on sekiz emir bilinmektedir. Günümüze ulaşan ve 'sır' olmaktan çıkan nüshaların birisinde Mehmed Sabetay Sevi'nin ihdas ettiği 16. emir "*Türklerin gözlerini boyamak için adetlerine dikkat edilmelidir. Mecbur olmadıkları (Sabetaycılar) Ramazan orucu ve kurban için de bu böyledir. Gözün gördüğü her şey yerine getirilmelidir*" biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Abraham Galante, **Sabetaycıların Gelenekleri**, s. 67. On Sekiz Emri ilk olarak Almanca yayınlayarak açığa çıkartan Heinrich Graetz nüshasında: "*İlk vazifeniz, Müslüman olma niteliğini taklit etmek batını [dünyanızda] tamamen Yahudi kalmaktır. ...İslam'ı savunun, Kur'an'ı okuma taklidi yapın ve namaz kılın vb. Ancak İslam mahkemelerine sığınmayın...*" ibareleriyle karşılaşırız. bk. Cengiz Şişman, **Suskunluğun Yüku**, s. 222.

²⁰⁰ Wittgenstein'in "*Konuşulamayan üzerine susmalı*" ifadesinin düstur olarak benimsemişçesine suskunluğa gömülü bu yaklaşımın doğası irdelenirse görülecektir ki bir Dönme, Dönme olmadığını söylerse yani gerçeği toplumdan saklarsa, kuvvetle muhtemel kisvesine bürünülen Müslüman toplum tarafından bu davranışı inançlarına uygun hareket etmesi biçiminde yani bir çeşit takiyye olarak yorumlanacaktır. Öte yandan, kanbağıyla inancın birlikte örüldüğü Dönme kimliği hakkında mensuplarınca sergilenecek dürüstlük ve açıklık inançlarına aykırı bir hareket ve kendi kimliğini yadsıma (pahasına) olacağından, böylesi bir durumda ancak Dönmelik dışı başka bir kimliğe bürünmekle sergilenebilir. Fakat bu durumda 'sorunu' çözümlü hale getiren ise Dönmeliğin salt bir inanç olmayıp kanbağıyla örülü bir kimlik olması ve bunun bir de çevre sorunu oluşturmaması. Bundan ötürü olmalı ki, tarihsel olarak Dönmelerin kendilerini basın yoluyla ifade ve inançlarını ifşa ettiklerinde çevre sorununu aşmak, mahalle baskısını göğüslememek için müstear ad kullanma yoluna gitmişlerdir. Dönmeler içinde ifsaatlara girişen isimlerin baskı yoluyla cemaat tarafından susturulmasına ilişkin bk. Cengiz Şişman, **Sabataycılar**, s. 137.

²⁰¹ Mehmed Sabetay Sevi'nin Mesihlik iddiasıyla din üzerinden gerçekleştirdiği Yahudilerin içinde yaşadığı yabancı toplumla bütünleşme hamlesini dindışı alanda eğitim-öğretim yoluyla gerçekleştiren, *Alliance Israélite Universelle* karşımıza çıkmaktadır. A.I.U.'in yeni bir kuşak Yahudi yaratma, Yahudi kurtuluşunu/özgürleşmesini gerçekleştirme ülküsüyle hareket ederken Yahudilerin "*toplumda ayrıkotu gibi durma*" "*kendilerini toplumda ayrı tutan garip özelliklerini*" bırakıp toplumla bütünleşmesini sağlamaya çalıştı. Bu sırada "*birbirlerinin uzağına düşmüş Yahudi cemaatlerini birleştiren duygusal ve düşünsel bağların ortadan kaybolmasına*" yol açmayıp "*Manevi kalkınma dinsel dayanışma merkezi*" olarak iş gördü. "*Yahudi olmaktan ötürü eziyet gören herkesi koruyan bir yer*" olarak öncelikle Fransa'ya özgü olan Yahudileri ülkelerini seven ve ona hizmet eden sadık birer yurttaşa dönüştürme işini bütün dünyadaki Yahudilerin olağan durumu haline getirme seferberliği içerisinde Türkiye'de de çok sayıda okul açtı. Böylece "*Türkiye'ye sevgi minnet ve şükran duygularıyla bağlı nesiller yetiştirme*" ile övünen ve "*Yahudi kitleler arasında Türk milliyetçiliğini yaymaya*" çalışan örgütlü bir siyasal hareket olmasıyla belirterek Sevi'nin mesihçi hareketi çarpıcı bir örtüşme arzetti. A.U.I. için bk. Aron Rodrigue, **Türkiye Yahudilerinin Batılaşması; "Alliance" Okulları (1860-1925)**, Terc.; İbrahim Yıldız, Ankara, Ayraç, 1997, s. 7-9, 30, 36, 40, 117-8, 188, 192, 206.

²⁰² 1919 yılında Sebilürreşad'dan, Halide Edib'in de içinde bulunduğu Büyük Mecmua'nın belirli yazarlarına propagandalarıyla uyumlu fakat inançlarına aykırı bir adım atma çağrısında bulunulur: "*Müslümanlığa inanmayan... bir cemaate mensup kimseler*" [Dönme] olarak nitelendirilen bu yazarlarla ilişkili olarak, "*Büyük Mecmua bu cemaatin mürevvic-i efkârı imiş. Büyük Mecmua bunların kadınlarına hitap ediyormuş! ...mahiyet-i hakikiyelerini kemal-i cesaretle ilan ettikleri takdirde kimseyi taacübe düşür etmiş olmayacaklardır. Binaenaleyh ilan-ı mahiyet hususunda hiçbir mâni yoktur. Bilakis bu zevatin ilk vazifesi budur. Çünkü kendileri, var kuvvetiyle asrîlik mürevvicidirler. Mahiyet-i mezhebiyesini ilan etmek ise asrîliğin en alasıdır!*". "*Büyük Mecmua'ya*", **Sebilürreşad**, C. 16, 1 Mayıs 1335 [1/5/1919], s. 195-6. Yayımların yeni harflere aktarılmış hali için bk.

Mesihin ortaya koyduğu bu temel düsturun yaşamındaki baş ilkelerden biri olduğuna; daima “*Garip bir ısrarla İslam’ın dış görünüşüne tutundum*”²⁰³ diyerek işaret edecektir. Tuhaf bir şekilde ve ısrarla İslam’a şeklen bağlı kaldığını ifade ederken Halide Edib Dönmeliğine ilişkin eşsiz bir itirafı kaleme almamasına karşın, yaşantısına yön veren duruşun ardında yatan kimliğine ilişkin bir değeri açığa vuruyordu. Şüphesiz, herkeste olduğu gibi, onun yaşantısı da kimliğinde içkin değerler dizilerinin yansıma sahası olacaktır. Kimliğine özgü değerlerin yansımalarına bakılınca, benliğini konumlandırma sanatında sergilediği incelikler göze çarpar. Bu bağlamda bir Hristiyan olarak görülmesine yol açacak şekilde Misyonerlerle kurduğu ilişkinin niteliği, kıyafet tercihlerindeki olağandışı değişimlerin oluşturduğu med cezir, Dönme kurum ve kişilerle ilişkisini hatıralarında kimliklerinden arındırarak ortaya koyması yahut tümüyle namevcutlaştırmasının yanısıra İslamla kurduğu ilişkinin biçimselliği gibi hususlarla karşılaşırız. Bunların yanısıra İngilizce ve Türkçe yazılarındaki temel duruş farklılığı, öncelikle İngilizce kaleme aldığı özyaşamöykülerinin Türkçeleştirilmesiyle ortaya çıkan somut farklılık ve çelişkiler,²⁰⁴ özel yazışmalarıyla kamuoyuna açtığı yazılarındaki herhangi bir meseleye karşı yaklaşımında oluşan keskin fikri ayrımlar da sahip olduğu kimliğin, yalınkat bir dine sahip olmamanın parçaladığı kişilik/kimlik yekpareliğinin dışavurumları olarak okunabilir. Bu keskin duruş farklılığın süreklile ortaya konulabilmesinin ardında yatan rahatlık, sergilenen

Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925, Sebilürreşad Mecmuası, İstanbul, 2019, s. 210. Sebilürreşad’ın “*mukadesat-ı diniyeye*” karşı saldırgan yayım yapmakla itham ettiği *Büyük Mecmua*’ya propaganda faaliyetini doğduğu yer olan “*Selanik*” şehrine gidip yapması çağrısıyla son bulan satırlara karşılık Büyük Mecmua’nın Selanikli yazarları adeta “*suskunluğun yükünü*” omuzlanır. Yazarlardan Sabiha Sertel’in Dönmeliği daha sonra aile içi itirafa ifşa olacaktır. Bu sırada, Dönmelerin açtığı modern okullardan, Feyziye Mektebinde yine mecmua yazarlarından Nakiye Hanım ile Halide Edib ders vermektedir. Mecmuanın Selanikli yazarlarından Halide Edib’in yayımlanmış bir itirafıyla karşılaşmıyoruz. Sabetaycı Yahudilikteki inancı gizleme ilkesi, mantıksal olarak inananın inancını söylemesini dindışı bir itirafa dönüştürür. Ender olarak görülen bu durumun aksine, genel eğilim sırrı saklama yaklaşımıdır ki bu, mezar taşlarına veciz deyişlerle kazınarak yansımaları da bulur: “*Sakladım Söylemedim Derdimi Gizli Tuttum Uyuttum*” Bülbülderesi mezarlığındaki söz konusu Dönme mezar taşı fotoğrafı için bk. Cengiz Şişman, **Suskunluğun Yüğü**, s. 269. Genel eğilime aykırı biçimde Sabetaycı Yahudilerden [Dönmelerden] inanç-kimlik ifşasıyla da karşılaşılmaktadır. Osmanlı’nın son döneminden günümüze dek uzanan çeşitli ifşa/itiraflarla karşılaşırız: Ilgaz Zorlu, **Evet, Ben Selanikliyim; Türkiye Sabetaycılığı**. Leyla Neyzi, “**Ben Kimim?: Türkiye’de Sözlü Tarih, Kimlik ve Öznellik**.” 5.bs., Terc. Hande Özkan, İstanbul, 2013. s. 17-45.

²⁰³ Halide Edib, **Memoirs**, s. 192.

²⁰⁴ Birincil muhatap olarak kabul ettiği kişi ya da topluluğun Halide Edib’in inşa ettiği metnin içeriğini belirleyen temel unsurlar arasında yerini alması yani varsaydığı “yegâne” muhataba göre tavır almasıyla karşılaştığımız fikir ve duruş farklılıklarının tezahür alanlarından birisi de önce İngilizce sonra Türkçe kaleme aldığı özyaşamöykülerinde karşımıza çıkar. Özyaşamöykülerinden Turkish Ordeal’ın Türkün Ateşle İmtihanı’na dönüşürken uğradığı başkalaşımı ele alan Erdem: “*metin ciddi olarak sansür edilmiş, bazı yerlerde zekice ve incelikli, bazı yerlerde kaba saba değişikliklere uğramış, bazı yerleri tamamen atlanmıştı*” der. Buna karşın iki metnin “öz itibarıyla aynı” olarak takdim edilmesini “*Türkiye’ye, herkesin zekasına hakaret*” olarak değerlendirir. Y. Hakan Erdem, **Tarih-Lenk; Kusursuz Yazarlar, Kâğıttan Metinler**, 7. bs., İstanbul, Doğan, 2010, s. 199. Memoirs’in Mor Salkımlı Eve dönüşümü ile uğradığı başkalaşım da kayda değerdir. Konuyla ilgili olarak bk. Dilek Doltaş, “*Zamana ve Okura Göre Başkalaşan Bir Belleğin Öyküsü: Halide Edib’in Türkçe ve İngilizce Anıları*”, **Türklük Bilgisi Araştırmaları**, C. 28/1, 2004. s. 41-5.

tavrın sıradanlaştığı bir yaşantının sürdürülmesiyle²⁰⁵ ilişkili olmalıdır.

1.3.B. *Mor Salkımlı Ev* Ahalisi İçinde Yalnız Bir Çocuk

Fatma Bedirfem Hanım ile ikinci eşi Mehmet Edib Bey'in ilk çocukları olarak dünyaya gelen Halide Edib'in yaşantısındaki tartışmalı noktaların ilki doğum tarihiyle karşımıza çıkmaktadır. Çalkantılı yaşantısının bu ilk gününün zamanı hakkında söz edilebilecek kesinlik ancak belirli bir tarih aralığı olarak karşımıza çıkmaktadır: 1879-1886.²⁰⁶ Bu yedi yıllık zaman aralığına onun doğum tarihi olarak işaret eden çeşitli verilerle karşılaşırız.²⁰⁷ Hayatının bu

²⁰⁵ Ötekinin kimliğine bürünüp görünümüne çıkmanın yanısıra karşıcinsin kisvesi altında da görünümüne çıkılan yaşantının çarpıcı örneklerini de Halide Edib'in kendisinde ve aile fertlerinde görmekteyiz. Halide'nin babalığı olan Bedirhanilerden Ali Şamil'in eşi eğlence olsun diye erkek kılığında Kadıköy'de sefarethaneye girecektir. **BOA**, ZB, 389/125. Bununla birlikte Halide Edib'in iki erkek çocuğu Ali Ayetullah [Ayet Zeki SAYAR] ve Hasan Hikmetullah [SAYAR] da kadın kılığı içinde fotoğraflar çektirecektir. **İST. ÜNİ. NE**, HEA 478/8,32. bk. **EK XXXVIII**. Halide Edib de üvey oğlu Melik Sayar ile kılık değiştirdiğini özyaşamöyküsünde paylaşır: “*Galatasaray'da iken bazan ben onun üniformasını giyer, o da benim esvaplarımı giyerek dolaşır dururduk.*” Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 134-5.

²⁰⁶ Bu yedi yıllık tarih aralığı gerçekleşmesi muhtemel doğum zamanına işaret etmekle birlikte bu aralığın dışında, doğum yılını 1889 verip onu 1901'de de Amerikan Kolejinden mezun eden Türker ACAROĞLU'nun aktardıklarıyla karşılaşırız. Buradaki veri yalnızca bir bilinmeyen görmezden gelme, kesinlik oluşturmeyen bir tarihsel veriden hareket etme ısrarı üzerinden hareketle ortaya çıkabilecek tarih yazımına örnek oluşturması açısından kayda değerdir. Acaroğlu'nun “Halide Edib ve Eserleri” başlıklı yazısı için bk. **ŞEHİR ÜNİ. KAİB. TT-584815**. D. Nu: 41.

²⁰⁷ Halide Edibin yaşantısının ilk gününü ve de uzunluğunu tamtekmil hesaplamak isteyenlere kalıt olarak yükselen şu tartışmalı mirasa bakıldığı zaman, dünyaya geliş zamanına ilişkin farklı tarihler ortaya atarak bizzat kendisinin bu mirasa katkıda bulunduğu görülmektedir. 1914'ün Ocak ayında Halide Edib doğum yılını “*Rumi 1299*” [Miladi 1883-4] olarak ifade eder. **Nevsal-i Milli**, s. 258. 1939 senesinde kendisine dayandırılarak doğum yılı 1883 olarak ortaya konur. Halide Edib, **De Quoi S'agit-il?**, Paris, 1939, s. 5. İstanbul Üniversitesinde göreve başlayan Halide Edib Adnan, 12 Ağustos 1940 tarihinde, doğum yılını 1885 olarak kayıt altına aldırır. **İST. ÜNİ. NE**, HEA 477/41. 1925'te kaleme aldığı özyaşamöyküsünde de 1909 için yaşını 24 verir ki buradan hareketle doğumu için 1885 senesine işaret ettiği söylenebilir. Halide Edib, **Memoirs**, s. 274. 1950 de hazırlanmış Milletvekilliği mazbatasında doğum yılı 1298 [1882-3] olarak karşımıza çıkıyor. Mazbata için bk. **EK LI**. 1955 senesinde Doktor Adnan Adıvar vefat edince Halide Adıvar için tahsis edilen emekli aylığı için düzenlenen resmi senette doğum yılı bu sefer 1298/1297 olarak karşımıza çıkar. Bu kayıdın Rumi takvime göre kaleme alındığı kabul edilirse, Halide Edib'in doğumunun 1881 senesine götürülebileceği ortaya çıkar. **İST. ÜNİ. NE**, HEA 477 ÖD 1. 1959 senesinde ise 1884'de doğduğunu ifade eder. **ŞEHİR ÜNİ. KAİB. TT-570248**. D. Nu: 41. Ölümünden önce gerçekleştirilen bir mülakatta doğum yılı sorulunca “*doğrusunu isterseniz doğum yılımı ben de bilmiyorum. Çünkü üç dört tane nüfus kağıdım var. Hepsinde de tevellüdüm değişik*”tir der. Sermet Sami Uysal, “*Halide Edip 'le Son Görüşmemiz*”, **Varlık**, S.785, 1973, s. 7. Vefatının akabinde cenaze merasiminde kullanılan yaka kartında ise doğum senesinin 1880 olarak işlenmesi göze çarpar. **İST. ÜNİ. NE**, HEA 478/2. Doğum tarihine ilişkin verilerin çeşitliliği onun ne zaman kaç yaşında olduğuna ilişkin hep bir soru işareti bıraksa da yanlışlanabilen verilerin geçerli kabul edilmesinin ışığında ona hemen herdaim bir yaş izafe edilmiştir. Cenaze merasimindekiler onu 84 yaşında öldüğünü ilan eden yakalıklı orada bulunurken, ölümü üzerine onu haber yapan gazetelerde farklı yaşam sürelerine işaret edilir. 1889 doğumlu ve 75 yaşında vefat ettiğine ilişkin bk. “*Halide Edip Vefat Etti*”, **Son Havadis**, Nu:1230, 10/1/1964, s., 1. Amerika ve İngiltere'de gazeteler Halide Edib'in 79 yaşında vefat ettiğini okuyucularına duyuracaktır. “*Mrs. Halide Edib A divar Dies; Turkish Writer. Soldier Was 79*”, **The New York Times**, 11/1/1964, s. 23; “*Mrs. H. E. Adıvar.*” **Times**, 15/1/1964, s. 15. Burada ele aldığımız veri çeşitliliğinin yansımalarıyla yüzleşen hemen her araştırmacı seçenekler içerisinden kabul ettiği bir yılı onun doğum yılı kabul ederek Halide Edib'in yaşamöyküsünü ele almıştır. Böylece tarihsel verilerle yanlışlanmış olanın metin kurgusu için varsayılan ihtiyaçlar doğrultusunda doğrulanmış olarak kabul edilmesi ve bu tavrın genel bir eğilim içinde sürüp gittiği bir tarih yazımı geleneğinin oluştuğu görülür. Öte yandan “*Belki de hakikat*” der Nietzsche, “*gerekçelerini görmememiz için gerekçeleri olan bir kadındır?*” Friedrich Nietzsche, **Şen Bilim**, Terc: Ahmet

ilk zamanlarına dair aydınlatıcı bilgiler yalnızca kendisinin kaleme aldığı hayat hikayesinde karşımıza çıkmaktadır. Çocukluğunun çok iyi anımsayamadığı bu ilk zamanlarına ilişkin özyaşamöyküsünde²⁰⁸ bilgi verirken kendisinden üçüncü tekil şahısla söz etmesi, paylaştığı bilgilerin yer yer yakın çevresinin aktarımına dayalı olduğunu gösterir.²⁰⁹ Fakat anlatının başkalarının aktarımına dayalı yapısına ender olarak işaret eder.²¹⁰

Halide Edib'in içinde doğup büyüdüğü, kimlik kazanıp kişiliğinin biçimlendiren dünyası, onun adlandırmasıyla *Mor Salkımlı Ev*, Beşiktaş'ta Yıldız Sarayının yakınındaki²¹¹ bir Müslüman mahallesindedir.²¹² *Mor Salkımlı Ev* anneannesi Nakiye Hanıma ait bahçeli, harem ve selamlık bölümleri olan bir konaktır.²¹³ Bu konak çokeşlilikle içgüveysiliğin kesiştiği bir yaşam alanı olarak karşımıza çıkar. Halide Edib'in dedesi Ali Ağa'dan sonra annesinin ilk eşi Bedirhani Ali Şamil²¹⁴ akabinde ikinci eşi Mehmed Edib bu konağa peşisıra içgüveysi olarak girerler. Bir çocuğun başına gelebilecek en büyük felaketlerden biri küçük Halide'nin başına bu konaktayken gelir: “*küçük kız annesini üç ila dört yaşları arasında kaybetmiştir*”. Öksüz kalışı, ömrünün sonuna dek kapanmayacak bir yara olarak onun anılarındaki ilk ve en belirgin sahnelerden biri olarak kendisini açığa vurur.²¹⁵ “*Hayatımın en dikkate şâyân ve en samimi çehresi olan annemi kaybettiğim zaman*” der Halide “*kendimi yapayalnız buldum. Kendimi*

İnam, 3. bs., İstanbul, 2011, s. 19. Burada Nietzsche'nin hakikatini Halide Edib olarak okuma olanağımız var. Biz bu örtülü gerekçenin ayartmasından ve davet ettiği sahte ifşa çağrısından uzak duruyoruz. Gerçekliği kesin bir olayın zamanının tayininin imkansızlığından, gerçekliği kesin bir zaman dilimi içerisinde gerçekleşebilecek olan arasında bir köprü kuruyoruz.

²⁰⁸ Halide Edib ilk kaleme aldığı özyaşamöyküsüne her ne kadar *Memoirs* [Tr.: Hatıralar] adını koysa da burada anımsamaya dayalı olmayan bilgiler vermesinden ötürü bunlar anıları da içine alan özyaşamöyküsüdür.

²⁰⁹ Halide Edib özyaşamöyküsünde her ne kadar anılarının billurlaşıp şuurunun temelini oluşturan hisleri vermeye başlamasıyla kendisinden bir başkasıymışçasına bahsetmeyi bıraksa da üçüncü tekil şahsı kullandığı zaman aralığında yüzleştiği, annesini kaybetme gibi hadiselerin onda unutamayacağı bir his yüklemiş olması ve son derece keskin bir anımsamanın sahip olabileceği ayrıntıları içermesi, benimsediği anlatım usulünün ardında farklı bir gerekçenin varlığına işaret eder. Nitekim aynı anlatım usulüne, daha sonra eşinin ölümü üzerine Adnan Adıvar *portresini* kaleme alırken de başvurur. Bu sefer kendisine merkezi bir rol vermemek eşini ön planda tutmak için buna başvurduğu metinden çıkartılabilir. *Mor Salkımlı Ev* içinde, kendisinden bahsederken kullandığı “*küçük kız*” tabiri burada “*Adnan'ın eşi*” olur. Halide Edib, **Doktor Abdülhak Adnan Adıvar**, İstanbul, Nurgök Matbaası, 1956, s. 16 vd. Aynı anlatım usulüne başvurusu *Türk'ün Ateşle İmtihanı*'nda farklı bir gerekçeyle karşımıza çıkar. Burada kendisini bir başkasıymışçasına ele alma usulünde iradesinin yaşamında belirleyici bir rol taşımadığı, yaşantısının bu kısmında kendisini değil de kendisini biçimlendiren [muhtemel aşkın bir] iradenin ve olağanüstü gelişmelerin sahip olduğu belirleyiciliğe vurgu yapma işlevi taşıdığı söylenebilir. Bk. Halide Edib, **Türk'ün Ateşle İmtihanı; İstiklal Savaşı Hatıraları**, 10.bs., İstanbul, Can, 2014, s. 41-3.

²¹⁰ Halide Edib Adıvar, *Mor Salkımlı Ev*, 1, s. 27.

²¹¹ Halide Edib, *Mor Salkımlı Ev*, s. 17, 38.

²¹² Halide Edib, *Memoirs of Halide Edib*, New York & London, The Cenury Co., t.y., s. 19.

²¹³ Halide Edib, *Mor Salkımlı Ev*, s. 36.

²¹⁴ Halide Edib, *Mor Salkımlı Ev*, s. 112.

²¹⁵ Bk. Halide Edib, *Mor Salkımlı Ev*, s. 20, 23, 24. Halide, ömrünün son dönemlerine dek yer verdiği çocukluk tasvirlerinde öksüzlüğüne vurgu yapacaktır. Güntekin'in ölümü üzerine kaleme aldığı köşe yazısında, o günler için “*annesini kaybetmiş, ondan hafızasında solgun bir yüzle, uzun siyah kirpikli bir genç kadın hayali zaman zaman beliren anasız bir çocuktum*” der. “*Reşad Nuri Güntekin'e*”, **Yeni İstanbul**, Nu: 2545, 17/12/1956, s. 2.

tamamen yalnız hissettim... ruhumu saran sevmeye hissi cevapsız ve tatminsiz kaldı."²¹⁶ Annesinin ölümünün ardından tekrar tekrar evlenen çokeşli bir babayla, üvey annelerin bulunduğu aile yaşamı daha sonra ortaya koyacağı belirli fikirlerin, yaşanılmışlık arka planını oluşturacaktır.

Çokeşli babanın peşisıra evlilikleri ve akabinde dünyaya gelen yeni üvey kardeşlerle²¹⁷ küçük Halide'nin yaşadığı evlerde çevrelendiği kalabalık çeşitlenir. Büyük aile yaşantısının sürdürüldüğü *Mor Salkımlı Ev* içinde Halide Edib'in anne, baba, anneanne, dedesi, öz ve üvey kardeşleriyle, dayıları karşımıza çıkar. Bunların yanısıra üvey anneler, yeğen, üvey-kardeş-babası gibi simalar da konakta gözüken akrabaları arasındadır. Konak yaşantısının dayandığı anlayış ve zenginlik, kalabalık bir hizmetçi ve köle topluluğunu²¹⁸ karşımıza çıkartır: genç Çerkez köleler ile küçük Halide'nin Habeşli şahsi çocuk kölesi Reşe'nin²¹⁹ yanısıra evdeki işbölümüne uygun olarak farklı sorumlulukları olan çok sayıda hizmetçi karşımıza çıkar. Bu, Bulgar seyis, İngiliz mürebbiye, dadı, hoca, aşçı, saka, lala, paşa, halayık, ağa, saraylı gibi farklı ad ve unvanları taşıyan kişilerin oluşturduğu kalabalığa Halide Edib'in Arnavut, Çingene, Zenci ve Arap süt anneleri de eklenir.²²⁰ Böylece küçük Halide'yi farklı kökenlere mensup kalabalık bir hanehalkı içerisinde karmaşık bir ilişki yumağı içerisinde buluruz.

1.3.C.Sanatkarlığının Temeli olarak Küçük Halide'nin Oyun/cak/ları

Oyun bir çocuğun kendini gerçekleştirmedeki en yüksek etkinlik sahası olarak göze çarpar. Gerçeğin kurgulanması olarak oyun, çocuğun bilimsel faaliyetidir. Gerçekdışı

²¹⁶ Halide'nin Rıza Tevfik'e mektubu için bk. Uçman, **Rıza Tevfik'in Sanat ve Düşünce Dünyası**, s. 223.

²¹⁷ Mehmet Edib Bey'in ikinci eşi İrfan Hanım'dan Nilüfer Edib (PARS) ve Nigâr Edib (SAİM), üçüncü eşi Gümüş Hanımdan, Belkıs Edib (BOYAR) ve Said Edib dünyaya gelmiştir. **ŞEHİR ÜNİ. KAİB. TT-571211. D. Nu: 41.**

²¹⁸ Halide Edib'in tasvirine göre, köle satın alma, ailenin kökleşmiş bir geleneğidir. Halide Edib, **Memoirs**, 56.

²¹⁹ Halide Edib, şahsi için satın alınan Reşe'nin dilinden köleleştirilme sürecini aktarır: "*Biz müslüman tarafındaydık. Gâvurlar hücum eder çocukları gençleri esir ederdi. Bir seher vakti köyümüzü bastılar. Babam hacıydı.(İçinden şehadet getirdi).Erkekleri mızrakladılar, kadınların sırtına küçük çocukları yüklediler, delikanlıların ellerini birbirine bağladılar, yürüten çocuklar analarının arkasına düştü, yola çıktık. Yürüyemiyenleri kırbaçla sürdüler, düşenleri yolda bıraktılar...sonrası Yemen..... sonrası İstanbul*" Halide Edib, "*Ah Vatan, Vah Vatan*", **Akşam**, Nu: 7537, 14/10/1939, s. 5. "*Ona da esircilerin onu Yemen'e getirdikleri zaman, birisi beyazların, bilhassa İstanbulluların Habeşleri yediklerini [söylemiş]. Reşe de, herhangi an kesilip yenilmeyi bekliyormuş.*" Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 112. Halide Edib, yenmeyi bekleyen Reşe için tüm tasalarına karşıtlık oluşturan iyi bir gelecek tasviri içinde yaşantısını tasvir eder. Burada hizmetkarlığın farklı veçheleriyle karşılaşırız; mesela, Reşe'nin büyüyünce Halide Edib'in büyük oğlunun dadılığını yaptığını görürüz. Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 143. Reşe'nin hizmet serüveninin sonraki durağında Halide Edib'in ev işlerini yapmak vardı. Torunu Ömer Sayar, Halide Edib ile ilgili bir mülakatta onun için, "*Hiç ev işi yapmazdı. Yanında daima ev işlerini yapan bir yardımcısı olmuştur. Zenci bir halayık olan 'Arap Reşe' bunlardan birisiydi.*" diyecektir. Cumhuriyet gazetesi, 13/2/1994'den **ŞEHİR ÜNİ. KAİB. TT-514235. D. Nu: 41.** Halide Edib Reşe için aktardığı mutlu son tasvirinde "*azatlık*", "*küçük bir ev*" ve "*beyaz koca*"ya sahip olmak yer alır. Halide Edib Adivar, **Kubbede Kalan Hoş Sada: Hikayeler, Mensur Şiirler, Sohbetler**, İstanbul, Üçler Matbaası, 1974, s. 158.

²²⁰ Halide Edib, **Memoirs**, s. 49, 63.

tasarımların, varsayıma dayalı varolanların, kurmacaya yaslı inşaların kurgulanmasıysa çocuğun oyun üzerinden gerçekleştirdiği sanat faaliyeti olarak değerlendirilebilir. Böylece denilebilir ki çevrelendiği veya çevrelendiğini varsaydığı evrene [gerçeklik/varsayım olarak dünyasını oluşturan varolanlara] dönük ilgisine, yapılandırılmış yahut yapılandırılmamış bir nesneyle yani oyuncak²²¹ üzerinden atıf yaparak anlam dünyasını genişleterek bir evren tasavvuru inşa etmeye koyulur. Yine oyunla kurulan bağ bir çocuk için temelde yaşama coşkusuyla kurulan bağ olarak karşımıza çıkar ki oyuna tümüyle sırt çevirmiş çocuk düşünülemez.

Yıllar sonra bir düşünür olarak Halide Edib, çocukluğu üzerine eğilip kendi hakkındaki belki en yetkin tespitlerinden birini yaparken, çocukken oynadığı oyunların ileride kaleme alacağı romanların temelini oluşturduğunu ifade ederek bu konuya değinir: Oyuncak *“bebekleri, ekseri sonları acı biten kendi tahayyül ettiğim planlara göre yaşatırdım.”*²²² Oyunlarına yön veren kurgunun romanlarına ilk adımı attırdığını söylemesi, romanlarındaki kurgusal yapının dayandığı kurmaca ve gerçeklikle ilişkisini belirlemede de oyun tecrübesinin belirleyiciliğine işaret etmiş olur.

Halide Edib’in oyun ve oyuncaklarıyla ilişkisine bakıldığında karşımıza çıkan manzarada hayal gücünün, yaratıcılığın gelişimi için uygun bir zemin görürüz. Oyunlarını oyuncakları ve oyun arkadaşlarıyla oynarken, tamamen muhayyel bir oyun arkadaşının olması: çevrelendiği kalabalığa rağmen yalnızlığına ve tek başına geçirdiği zamana işaret eder. *“Yanımda sahiden Aleksi adında bir çocuk varmış gibi onunla oynar, sıçrar, konuşurdum”*²²³ der. Rum Kyria Ellenie tarafından işletilen anaokuluna²²⁴ gittiği sıralarda Rumca *“ela do”* diyerek yanına çağırdığı *“Tamamen muhayyel Aleksi”* dışında okuldaki muhtemel gerçek oyun arkadaşlarından özyaşamöyküsünde bahis açmaz. Kayıt düşerek varlığına işaret ettiği oyun arkadaşlarına bakıldığında anabir ablası Mahmure’yi ilk sırada görürüz. Bunu hertürlü kahrını çeken Şayeste takip eder. Tek erkek oyun arkadaşı Rıfat, mektebe başlamasıyla karşıcınse geçmiş sayılıp onunla arkadaşlık bağını kopartır. Bir güvey oyununda Bedriye, Binnaz, karşımıza çıkar.²²⁵ Oyun arkadaşlarının sınırlı sayıda oluşuyla²²⁶ ortaya çıkan ihtiyaç hayali bir kişilik yaratmasının zeminini oluşturur. Öte yandan ileriki yaşlarda oyuncaklarıyla kurduğu

²²¹ Su katılmamış oyun, oyun aracı olarak oyuncağın yapılandırılmamış olmasıyla mümkündür. Oyun aracının yapılandırılması, çocuk tarafından oyun üzerinden yorumlanan gerçekliğe, yetişkin yorumunun sızmasıdır. Oyunun saflık derecesi oyuncağa yetişkin elinin değmemişliğiyle ölçülebilir.

²²² Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 42.

²²³ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 42.

²²⁴ Halide Edib, **Memoirs**, s. 24-5.

²²⁵ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 13, 62-3.

²²⁶ Amerikan kolejine gönderilene dek Şayeste onun ilk ve yegâne oyun arkadaşı olur. Edib, **Memoirs**, 36.

ilişkisini gizli olarak devam ettirmesini de kayda değer görür: “Bebekle oynama devrim geçtikten sonra da yine onlarla gizli gizli oynuyordum”²²⁷ Halide Edib’in oyuncaklarıyla sürdürdüğünü söylediği bu gizli ilişki geçmiş özlemiyle açıklanabilir. Hayali arkadaşı *Aleksinin* ne zaman varlık sahnesinden çekildiğini söylemez fakat geçmişle irtibat nesneleri olarak yeni işlev kazanan oyuncaklarını kıskançlıkla koruması, geçmiş özlemiyle ilişkili bir biçimde şimdi ve buranın kısılcısından kurtulma aracı olarak, ileriki yaşlarda çocukluk oyunlarına başvurduğunu gösterir.

1.4. Düşünür ve Sanatkarlığa İlk Adım Olarak Tahsil Hayatı.

Baba Mehmed Edib herhangi bir mektebe gitmeksizin çocukken hususi hocalardan Arapça, Farsça, öğrenmiş, mesleğini belirleyecek olan hesap ilmine de yine özel olarak tutulmuş hocaların öğretimiyle vakıf olmuştu. Bunların yanısıra giriş seviyesinde dini ilimlere ilişkin bilgisi de özel öğrenime dayanmaktadır. Genç yaşta Fransızcasını anlayacak seviyeye²²⁸ muhtemelen yine bu yolla getirmişti. Çevrelendiği toplumdan onu ayırtıran ve mesleki yükselişinde basamakları tırmandıran nihayet Sultanın sarayına onu görevli olarak sokturan yürüyüşün ilk adımlarından birini bu özel öğrenim usulüyle atmıştı. Mehmed Edib’in ilk bakışta Osmanlı Türkiye’sindeki Batıcı “konak aydını”²²⁹ olarak nitelendirilen sınıfa, sahip olduğu dünyagörüşüyle sokulabileceği söylenebilse de, bir *entellektüel* olmaması, geride fikri herhangi bir şey bırakmamasına karşın yaşantısına/eylemlerine bakıldığında, Özbekler Tekkesi,²³⁰ Mason locası²³¹ ve İttihat Terakki²³² ile olan bağlarının yanısıra bir İngiliz hayranı olarak²³³ çok eşli yaşantı sürmesi,²³⁴ sultana bağlılık sınavından başarıyla geçmiş²³⁵ bir Dönme olarak çocuklarını Türk okullarından uzak tutmasının oluşturduğu manzara, onu

²²⁷ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 42.

²²⁸ Mehmed Edib’in tahsil hayatıyla ilgili ayrıntılar içeren sicil kaydı için bk. **BOA**, DH. SaiDd. 47 / 383.

²²⁹ Ülken’in tasnifiyle Osmanlı Türkiye’sinde medrese, Babialı ve konak olmak üzere üç “aydın” tarzı mevcuttu. Ona göre, İslamcı, Osmanlıcı ve Batıcı “aydın” tipinin zuhurunun kökeninde bu farklılaşma yatmaktaydı. Bk. Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür, 2013. s. 508. Düşünürlerin yetişme tarzına veya fikirlerinin belli bir akımla ilişkilendirilmesine yaslı olarak sınıflandırılmasıyla oluşturulan genellemelerin giderdiği ihtiyacın bedeli yetkin bir anlamlandırma olanağını gözden çıkarmak olarak gözükmektedir. Bu, nihayet amaçlananın aksine anlama çabasını baltalayan bir uğraşa dönüşebilir. Zira düşünürlerin bir arada belli bir akım içerisinde değişmez bir sabit olarak ve aynı fikir/tutum taşıyan *bir kümenin ortak elemanı* olarak konumlandırılması artık genelleme yapmanın, insan gerçekliğine yabancılaşma sonucunu doğurduğu bir düzleme varılmış olur.

²³⁰ Halide Edib **Memoirs**, s. 281.

²³¹ Necip Fazıl Kısakürek, **Benim Gözümde Menderes**, s. 255.

²³² Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 90.

²³³ Halide Edib **Memoirs**, s. 23.

²³⁴ **ŞEHİR ÜNİ. KAİB**, TT 571211/1, D. Nu: 41.

²³⁵ **BOA**, DH. SaiDd. 47 / 383.

dünyagörüşü ve yaşam tarzı üzerinden oluşturulabilecek herhangi bir sınıflandırmaya sokulması güç bir simaya çevirir. Rıza Tevfik onu; “*müntesib-i ilim değil fakat ilmin kadrini bilir münevver’ül efkar bir zat*”²³⁶ olarak tasvir eder. Kendisinin konakta aldığı özel öğrenim, çocukları için de benimseyeceği yol olacaktır. Böylece Halide Edib’in öğrenimi ailenin geleneksel usullerine uygun biçimde ev içinde özel hocalarla başlatılır. Özel öğrenimine ek olarak akranlarıyla birlikte okuyacağı okul tercihleri gayrimüslim ve yabancı okullarından yana kullanılır. Böylece kurumsal öğretim duraklarında önce bir Rum anaokulunu²³⁷ ardından Amerikan Protestan misyoner kolejini²³⁸ görürüz. Bu süreçte yine hususi hocalardan ders alarak konaktaki öğrenimine de devam etmiştir.

1.4.A. Dini Öğrenim ve Eğilimi

Halide Edib anne ve baba tarafından Sabetaycı Yahudi [Dönme] oluşu gereği, İslamla ilişki tesis etmiş Yahudiliğin Sabetaycı yorumu dini yaşantısının temeli olmuştur. Yalınkat Müslümanlardan oluşan toplumsal alanda görünümüne çıkışı için gerekli olan İslami öğrenimi çocukken özel olarak almıştır. Kendisine İslamı öğreten kişi olarak Şükrü Efendiye işaret eder. Yine aynı hocadan evinde aldığı Arapça dersler sayesinde Kuran’ı anlamaya başladığını belirtir.²³⁹ Halide Edib çocukluk tasvirini yaparken dinin, yaşantısında oynadığı belirleyiciliğe de sıkça vurgu yapar. İslamla irtibatıysa ne özel öğrenimle sınırlıdır ne de kuramsal düzlemde kalır.

Bu dönem için “*beş vakit namazımı kılıyordum; Perşembe ve Pazartesiileri yüksek sesle ölülerin ruhuna Yasin*” okuyor, oruç tutuyordum²⁴⁰ der. Bir Ramazan ayında, zenci sütannesinin onu Süleymaniye Camisine teravih namazına götürüşünü de ayrıntılı bir şekilde tasvir eder.²⁴¹ “*Bu devirde başlayan namaz ve oruç uzun yıllar devam etti. Geceleri bilhassa yatsı namazından sonra seccadede oturur, çocuk dilimle içimde ukde olan meseleler hakkında Allah’la konuşur dururdum*”²⁴² derken bu dönemde İslamla kurduğu bağın çocukluk yaşantısında oynadığı merkezi role işaret eder.

Babası Mehmed Edib kendi çocukluğunda hususi hocalardan evinde gördüğü öğrenimle

²³⁶ Abdullah Uçman, “Ölümünün 50. Yılında Rıza Tevfik’in Kalemile Halide Edib”, **Yeni Türk Edebiyatı Dergisi**, S. 9, Nisan 2014, s. 221.

²³⁷ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 32.

²³⁸ Halide Edib **Memoirs**, s. 148.

²³⁹ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 104-5, 125.

²⁴⁰ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 106.

²⁴¹ Halide Edib, **Memoirs**, s. 63.

²⁴² Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 106.

din bilgisinin temelini nasıl attıysa,²⁴³ kızı için aynı usulü takip edecektir. Bu özel öğretim usulüyle yetinmeyerek, irtibatlı olduğu Özbekler Tekkesiyle²⁴⁴ kızı için de bağlantı tesis edecektir.²⁴⁵ Özbekler tekkesinin Halide Edib'in yaşantısındaki yeri ne denli önemli olsa da, anılarında tarikat bağlantısı ve tarikat yorumuyla biçimlenmiş İslami yaşayışta Mevlevilik başat unsur olarak göze çarpar. Mevlevi tarikatıyla irtibatı ise anne tarafından kurulacaktır: “Mevlananın ismi pek küçüklüğümde kafamda yer etmiş çünkü büyükannemin dayısı zamaniyle, yanılmıyorsam Eyüp Mevlevihanesinde şeyhlik²⁴⁶ etmişti” diyen Halide Edib'in Mevlevilikle ilişkisi anneannesinin onu “çok küçükken Galata mevlevihânesine sık sık götürmesi ile” başlayacaktı. “Orada «Semâ» yani dönmek, Allahın etrafında bir nevi yıldızlar gibi dönmek olduğunu bilmemekle beraber bana bu dans bir nevi ilâhî vals gibi gelirdi”²⁴⁷ diyen Halide Edib'in adeta içinde doğduğu tekke hayatı tasviri, onu tasavvufa eğilimli biri oluşunun²⁴⁸ gerekçesi olarak belirir. Kendisinin de Eyüp Sultan'daki Mevlevi tekkesine bağlı olduğunu belirtir.²⁴⁹ İslamla en kuvvetli bağı da Mevlevilik yoluyla kurduğunu ifade ederken: “Şimdiye kadarki en yüksek dini duygularım bana” Mevlevi Süleyman Dedenin kaleminden çıkan “Muhammed'in doğum şarkısından geldi”²⁵⁰ der.

Sünni İslamdansa tekkenin muhalif ruhunun tasavvufi eğilime ilgi duyduğunu²⁵¹ söyler. “İslamiyeti din olarak dar bir safhaya ve daha fazla tavır ve harekete bağlamış” gördüğü “Softalığı”²⁵² eleştirir. İslama ısrarla şeklen bağlı kaldığını söylemesine²⁵³ karşın, İslamın başka bir şekilci yorumu olarak değerlendirdiği yaklaşıma eleştiri getirmekle yetinmez, İslamın inananlarca tartışmasız kabul edilen Kur'an'a yaslı içeriğine, kutsal metne, esas eleştirisini

²⁴³ BOA, DH. SaiDd. 47 / 383.

²⁴⁴ İnci Enginün, **Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi**, s. 30. Halide, **Memoirs**, s. 281.

²⁴⁵ Özbekler tekkesindeki “Şeyh Efendi ve ailesi çok yakın dostumuzdu”. Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 158. Şeyh ve çocuklarının baba dostu oluşuyla ilgili olarak bk. Halide Edib **Memoirs**, s. 281. Halide Edib'in çocuklarının adlarını, Ali Ayetullah ve Hasan Hikmetullah olarak koyan yine aynı şeyhtir. Halide Edib, **Türk'ün Ateşle İmtihani**, s. 77.

²⁴⁶ Özyaşamöyküsündeyse anneannesinin dayısı Eyüp Mevlevihanesinin şeyhi değil türbedarı olarak karşımıza çıkar. Bk. Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 10.

²⁴⁷ **ŞEHİR ÜNİ. KAİB, TT-525007**, D. Nu: 94. Halide Edip Adıvar, “Mevlâna İhtifali yaklaşırken; Konya gençliğine öğüt”, **Cumhuriyet**, 18/11/1959, s. 3.'den alıntı.

²⁴⁸ Halide Edib, **Memoirs**, s. 158.

²⁴⁹ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 75.

²⁵⁰ Halide Edib, **Memoirs**, s. 159, 194. Halide Edib'in Williamstown Siyaset Enstitüsünde 1928 yılında yaptığı konuşmada Mevlid ile Hristiyanlığı şöyle ilişkilendirir: “Mevlid (Muhammed'in doğumu), 15. yüzyılda bir Osmanlı Türkü tarafından en basit günlük Türkçe ile kaleme alınmıştır; Biçim olarak İslamidir, ancak ruhu, insanoğlunun onu ilahiyat ve dogmalara zincirlemesinden önceki Mesih'in [Christ] ruhunu taşır.” Halide Edib'in 4 Ağustos 1928 tarihli konuşması; Sekizinci Dönem, Yuvarlak Masa Nu: 6, İlk Konferans. **Modern Turkey and Its Problems; Halide Edib Hanum**, 4/8/1928, Institute of Politics, 1928, s. 7.

²⁵¹ Halide Edib, **Memoirs**, s. 158.

²⁵² Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 125.

²⁵³ Halide Edib, **Memoirs**, s. 192

“Hepsini kendi yaratmış olduğu halde Allah’ın neden Müslüman olmayanları cehenneme gönderdiğini bilmek isterdim... Mamañih yarım küsur asırdan beri... öğrenmiş değilim”²⁵⁴ diyerek, getirir. Kötülüğün/inançsızlığın cezalandırılmasına karşı geliştirilen bir itiraz olarak okunmaya elverişsiz bu yaklaşımın²⁵⁵ ardında Yahudilikteki ahiret inançlarından birinin²⁵⁶ yatması muhtemeldir. Halide Edib, İslamda Kur’an kaynaklı inançla ödöl/ceza arasında kurulu bağıntıya itirazını belirginleştirirken İslamın Müslüman/mümin olmayan çoğunluğa cennet kapılarını açmayışını²⁵⁷ eleştiri konusu yaparak inkârcı için de İslamda cennet arayışını “İslamiyetin bütün insanlığı içine alan bir ruh ifade ettiği kanaati”nden hareket ederek ortaya koymak ister. Kanaatlerinin tersiyle yüzleşmesinin onu içine çektiği duygu durumunu “Beni bilhassa Müslüman olmayanların topunun birden cehenneme mahkûm olmaları çok müteessir ederdi”²⁵⁸ diyerek ortaya koyar. Öte yandan kendisine en yüksek dini duyguları yaşatan Mevlid’i kaleme alan Süleyman Çelebi için: “Eminim Dede de tıpkı benim gibi rahmet kapılarının bazılarını kapalı olmasından azap duymuştu”²⁵⁹ diyerek kanaatini Süleyman Çelebi’ye de mal eder.²⁶⁰ Böylece kendi yaklaşımına gerekçelendirmeksizin tarihi derinlik katmak ister. Bu, fikirlerinde ve sanat eserlerinde de kendisini gösterir.²⁶¹

²⁵⁴ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 106-7.

²⁵⁵ Genel olarak ötedünyacı herhangi bir dinin kendisine mensup olmayı reddeden kişiye cennet gibi bir ödöl vaadiyle ortaya çıkması ancak iyi bir safsata örneği olabilir. Özel olarak, inançsızlığın cezalandırılmadığı belki ödüllendirildiği bir din telakkisi İslamla bağdaştırılamaz. Halide Edib söz konusu itirazında Allah’ın anlaşılmalılığına vurgu yaparken temelde gönlünce olması gerekene işaret etmektedir. Bu da ancak farklı bir inançtan/dini temelden yükselen inanan bir kişinin yaklaşımı olabilir. Zira burada Allah’ın varlığına ilişkin bir sorgulamaya girişmiyor, O’nun yetkilerini yargılamıyor. İnsanoğlu Tanrıyı dinlerden öğrendiği için yani dine yaslanmayan bir Tanrı inancı mantıkça saçma olduğu için her Tanrı varlığını sorgulama dindışından her Tanrısal yetkileri yargılama başka bir dinden/inançtan hareketle gerçekleştirilir.

²⁵⁶ Halide Edib’in ahiret inancıyla Reformist Yahudilerinki örtüşmektedir. Reformistler “diriliş yerine ruhun ölümsüzlüğünü” benimser. Reddettikleri şeylerden biri de “ebedi azap” olarak karşımıza çıkar. İnançlarına göre “ahiretteki mükafatı hem yahudiler hem de yahudi olmayanlar elde edebilir. Seçilmiş millet olan (‘am segula) yahudilere, akılları ile bulabilecekleri hakikatler; doğrudan doğruya verilmiştir.” Ayrıca, “Reform hareketi, Yahudilikte herhangi bir kökü bulunmayan bedensel diriliş ile Cehennem’e imanı reddetmektedir.” İsmail Taşpınar, **Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilikte Ahiret İnancı**, İstanbul, Marmara Üniversitesi, İlahiyat Doktora Tezi, 2003. s. 244-5. Yahudilikteki ahiret inancının tarihsel seyir içinde dönüşümü için bk. a.e. Sabetay Sevi’nin ahiret inancı üzerine takipçilerine bıraktığı miras ayrı bir araştırma konusudur.

²⁵⁷ Kur’an-ı Kerim’e bakıldığında çokluğun yahut çoğunluğun erdemli olmanın ilkelerini belirlemediği görülür. Tersine insanların çoğunluğunun inanmadığı ve imanı inkarın sonuçlarının da inkarcılar için iyi olmadığı ortaya konur: “Elif. Lam. Mim. Ra. İşte bunlar kitabın ayetleridir. Sana Rabbinden indirilen Kitap haktır; fakat İnsanların çoğu inanmazlar”[Rad:1]. “Yeryüzünde bulunanların çoğuna uyacak olursan, seni Allah’ın yolundan saptırırlar” [En’am, 116]. “İnsanların çoğu inkarcılıkta direndiler” [İsra:89]. “Kim inanmayı kabul etmezse onun ameli boşa gitmiştir. O ahirette de ziyana uğrayanlardanandır.” [Maide, 5]. bk. **Kur’an-ı Kerim**, 5-5 /6-116/ 17-89/ 13-1.

²⁵⁸ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 125-6.

²⁵⁹ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 107. Halide Edib Amerika’da 1928 yılında

²⁶⁰ Süleyman Çelebi, kaleme aldığı Mevlid’de Halide Edib’in kendisine izafe ettiğinin tersine, yalnızca İslam peygamberine gerçekten inananlar için Allah’ın rahmetini vurgular: “Şer’ini tut ümmeti ol ümmeti / Ta nasib ola sana Hak rahmeti / Her kim ana gerçek ümmet olmadı / Lacerem Hak rahmetini bulmadı.” Süleyman Çelebi, **Mevlid (Vesilet-ün Necat)**, Haz. Faruk K. Timurtaş, İstanbul, M.E.B., 1990, s. 16.

²⁶¹ Halide Edib’in peygamberliği ele alışı İslam inancıyla bağdaştırılamaz gözükmektedir. Amerika’da temas kurduğu Adler için “buranın entelektüel muhitinde bir nevi küçük peygamber” diyecektir. Enginün, **Halide**, 1989,

Halide Edib için *gerçek İslam* kendi yorumuyla içerik kazanmış Mevlevilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Devre özgün eğilimleriyle kaleme aldığı romanlarında dine ve dindar/Müslümanlara karşı en sert tavrı gösterirken dahi Mevleviliği, mevlidin merkezi yer edindiği Müslümanlığı, huzur veren dini musiki, Kur'an tilaveti, ezan sesi, mevlid kıraatini, taarruzda bulunduğu dini yaşayış ve tutumdan ayrı korunaklı bir yere koyar. İslamın sanata bilhassa musikiye kaynak olarak alınmasına olumlu gözle bakar. Bu bağlamda İslama şeklen bağlılığını, onunla kurulan biçimsel ve yüzeysel ilişkiyi romanlarında da onaylar. Buna karşın bilhassa Millî Mücadelenin kazanılmasından sonra romanlarında İslamın yaşamın rehberi olarak alınmasına karşı açık muhalif bir tavır geliştirir.²⁶²

Yaşantısına bakıldığında Halide Edib'in dini öğrenim, eğilim ve yaşayışının İslamla sınırlı kalmadığı görülür. Özel hocalarla temeli atılan İslam öğrenimini, dini propaganda temeli üzerinde yükselen bir Protestan misyoner okulunda Hristiyanlıkla devam ettirir: Amerikan kolejindeki "*Protestanlık esasına dayalı din derslerine*",²⁶³ misyonerlik içeren İncil derslerine,²⁶⁴ ve "*şapel ayinlerine*" zorunlu olarak iştirak eder.²⁶⁵ Öğrencilik yıllarında, Amerikan kolejdeki yoğun dini propaganda²⁶⁶ altında girdiği inanç bunalımından *ferdi ebediyete inanmamak herhalde büyük bir tesellidir.*"²⁶⁷ diyerek çıkış yolu olarak Budizmin kapısını çaldığını söyler. Söylemediğiye Protestanlığa gösterdiği eğilimdir.²⁶⁸

s. 259. Anadolu'nun kalkınması ve imarı için ihtiyaç duyulan uzmanları sıralarken "*yüz peygamber*"in bile yetersiz kalacağından söz eder. Halide Edib, "*Evimize Bakalım –Türkçülüğün Faaliyet Sahası-*", **Vakit**, Nu:252, 30/6/1918, s.1. Sanat eserlerinden Kenan Çobanları isimli çalışması "*ilgiyle İncil okumasına*" ve "*İncil'den bazı hikayeleri dramatize etmeye karar ver*"mesine yaslı olarak ortaya çıkan. "*Yusuf ve kardeşlerinin hikayesini*" konu edinen "*dört perdelik mükemmel bir drama.*" olarak değerlendirilir Amerikan kolej müdürü Patrick tarafından. "*New Era for Turkish Women*", **The Evening Journal**, Nu: 19, 26/6/1917, s. 10. Yusuf kıssasını konu edinmesi dışında Kitabı mukaddesin izlerini başka çalışmalarında da görmek mümkündür. Maske ve Ruh adlı çalışmasında Nasrettin Hoca ağzıyla "*Bizim bildiğimiz cennet dünyada evamir-i aşereyi [On Emri] tutmuşların yeridir*" demesinde olduğu gibi. Halide Edib–Adivar, **Kenan Çobanları – Maske ve Ruh**, 2. bs., İstanbul, Atlas Kitabevi, 1968, s. 70.

²⁶² Yalçın, Halide Edib "*hemen bütün romanlarında İslamiyet'in dünya ile ilgili hükümlerine dayanan din adamlarına karşı olabildiğince olumsuz bir tavır içindedir. Ona göre bu insanlar, İslamiyeti sadece şekil olarak benimsedi veya benimsemiş görünmektedirler*" tespitinde bulunur. Alemdar Yalçın, **Siyasal ve Sosyal Değişmeler Açısından Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı (1920-1946)**, 5.bs., Ankara, Akçağ, 2002, s. 33. Halide Edib'in Millî Mücadele'den sonra kaleme aldığı *Vurun Kahpeye* adlı romanı, İslama yaklaşım bağlamında romancılığı açısından da kırılım noktası olarak gözükmektedir. Yalçın, *Vurun Kahpeye* adlı romanının "*sürekli bazı zümreleri mahkum etmek üzere kullanılmak*" istendiği tespitinde bulunur. bk. a.e. s. 177. Enginün de Halide Edib'in "*Vurun Kahpeye romanında din adamlarının şahsında dini kötileyici bir tavır sergilemiş*" olduğunu ifade eder. İnci Enginün, "*Adivar, Halide Edib*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. I, s. 376.

²⁶³ Hester Donaldson Jenkins, **Robert Kolej'in Kızları: Misyonerlik, Feminizm, Yabancı Okullar**, Terc. Ayşe Aksu, 2. bs., İstanbul, Dergâh, 2014, s. 21.

²⁶⁴ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 101.

²⁶⁵ Jenkins, **Robert Kolej'in Kızları**, s. 21. Halide Edib özyaşamöyküsünde, kişisel girişimler bir yana kolejin yürüttüğü kurumsal misyonerlik faaliyetleriyle yüzleşmesini İncil dersleri bağlamında okurlarıyla paylaşır.

²⁶⁶ Halide Edib, **Memoirs**, s.150-1, 196.

²⁶⁷ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 125.

²⁶⁸ Halide Edib doğrudan Protestanlığa eğiliminden bahis açmasa da şeklen bağlı kaldığını söylediği İslam'ın içeriğini Amerikan kolej öğretisiyle doldurmaya çabaladığını İngilizce özyaşamöyküsünde açıkça ifade eder.

Özyaşamöyküsünde tasvirini yaptığı bu itikadi bunalım dönemine özgü yaklaşım, yaşantısında kesinlikle merkezi ve kalıcı bir yer edinmez. Tersine ötedünyacı inanca yaslı yaklaşımın yansımalarını onda süregelen biçimde görürüz. Bu durum, Halide Edib'in zihninin işleyiş tarzında da kendisini gösterir: *Ebediyet, nihai mutluluk, rahmet, ruh* ve *cennet-cehennem* kavramları, onun özellikle dinleri değerlendirişinde ölçütaşı olarak karşımıza çıkar. Fakat söylemlerinde ilginç bir biçimde daima inkârcı için de bir cennet arayışı²⁶⁹ göze çarpar. Bu arayışa engel çıkartan her dini inanç/egilim onun eleştirisine konu kılınabilirdi. Nitekim Hristiyanlık da bundan nasibini aldı; Mesihin yaşantısıyla ortaya koyduğu öğretinin aksine Hristiyanlığın Hristiyan olmayanlara nihai mutluluk kapılarını kapadığını²⁷⁰ ifade ederek köktenci bir eleştiri getirir. Yine Tıpkı Hristiyanlık gibi İslamın da rahmet kapılarını başka din mensuplarına kapamasından ötürü ızdırab²⁷¹i içindedir.

Öte yandan inanç noktasında ne denli savrulursa savrulsun, dinlere hangi eleştiriyi getirirse getirsin yine de daima “*Tuhaf bir şekilde ısrarla İslam’a şeklen bağlı kaldım*”²⁷² diyerek İslamla kurduğu ilişkinin niteliğine işaret eder. Türkçesinden farklı olarak, İngilizce özyaşamöyküsünde²⁷³ yer verdiği bu ifadeyle Dönmeliğine ilişkin beklenmeyen bir itirafı kaleme almıyordu. Fakat söyledikleri, İslam ile Yahudilik arasında kurulan köprü-yaşamın mimarı olan tuhaf Mesihin “*Görünüşte Müslüman gibi yaşa*”²⁷⁴ düsturunu çağrıştırmakla

Halide Edib, **Memoirs**, s. 192. Misyon da kolej öğretisinin propagandacı Hristiyan doğasından kopartılamayacağına farklı şekillerle işaret eder. Ayrıca, “*Robert kolej mezunu Halide'nin, İslama sokmaya çalıştığı aydınlanmayı Hristiyan misyonere borçlu*” olduğu ifade edilir. “*Will Mrs. Kemal Succeed?*”, **Current Opinion**, New York, Current Literature Pub. Co., 1925, s. 407. Halide Edib için “*pek çok Müslümandan daha iyi anladığı Hristiyan ideallerini özümsemişti*” tespitinde bulunusuyla ilgili olarak bk. “*The Bookshelf*”, **The Missionary Herald**, C. CXXII, Nu: 9, Eylül 1926, s. 366. Halide Edib'in Protestan misyonerlerle kurduğu ilişki yürütülen propagandaya dönüşümüyle verdiği karşılığın çarpıcılığı, onun, anavatanları olan Amerika'da, “*Merkezi Presbiteryen Kilisesi Misyoner Topluluğu*”nca bir şapelde düzenlenen yıllık şükür merasiminde yabancı kardeşler ve yerel Hristiyanlar arasında sayılıp dönüşüme uğratılmış diğer seçkin Doğulu kadınlarla “*temsil edil*”mesini beraberinde getirecektir. “*The Annual Price Service*”, **Rock Island Argus**, Nu:97, 7/2/1912, s. 8. “*The Annual Price Service*”, **Rock Island Argus**, Nu:100, 10/2/1912, s. 5.

²⁶⁹ Bir dinin doğruluğunu tasdik etmeyip, buyruklarını çiğneyerek, o dinin vaadi olan nihai mutluluğu teminat altına alma arzusu, mensubu olmadığı dinlerin de vaat ettiği cennetlerde ağırlanma isteği, son derece ilginçtir.

²⁷⁰ Halide Edib, **Memoirs**, s. 192. Hristiyanlar, “*başka dine mensup olanları Allah'ın rahmeti ve inayetine uzak telakki ediyorlardı. Halbuki bu düşünce Hazret-i İsa'nın İncil'de okuduğum bütün insanıyeti muhabbetle içine alan ruhundan çok uzaktı.*” Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 125.

²⁷¹ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 125. Özyaşamöyküsünde bu bağlamda İslam, Hristiyanlık hatta Budizm üzerine düşüncelerini ortaya koyarken Yahudilik hakkında sessizliğini korur. İslam ile Hristiyanlığa getirdiği ortak eleştiride iki dinin bütün insanlığı içine alan bir “*ruh*” taşıdığı, ama bu “*ruh*”a aykırı olarak, mensubu olmayanlara nihai mutluluk/cennet kapılarını kapamalarıdır.

²⁷² “*With strange insistence I held on to the outward aspect of Islamism.*” Halide Edib, **Memoirs**, s. 192.

²⁷³ İngilizce ve Türkçe kaleme aldığı özyaşamöykülerinde dinlere yaklaşımı ve İslamla ilişkisi bağlamında çarpıcı farklılıklar karşımıza çıkar. İngilizce özyaşamöyküsündeki “*İncil ezberleri*” “*İslama şeklen bağlılık*”, gibi hususlar yerini Türkçesinde Fatıha suresinin mealine, Hristiyanların Müslümanlardan bağnaz olduğuna ilişkin görüşlerine bırakır.

²⁷⁴ Dönmeliğin amentüsü olan *18 Emir* içinde karşımıza çıkan bu düsturda Sabetay Sevi, takipçilerine “*görünüşte Müslüman gibi yaşa*” ama “*gönülde İsrail evladı ol*” diyecektir. Lucy Garnett, **Türkiye'nin Kadınları ve**

kalmıyor, onun takipçilerine özgü yaşantının ayak izlerinden birini geride bırakıyordu. Böylece tek bir kalpte buluşan inançların oluşturduğu kalabalıkta mustarip ve dinlerin birer matruşka gibi içiçe girdiği bir kimlik-kişilik örgüsüyle teyakkuz halinde buluruz Halide'yi.

1.4.B. Musiki Öğrenimi

Mehmed Edib kızının musikiye eğilimi olup olmadığının yoklamasını özel hocalar tutarak evinde yapılan hususi dersler üzerinden gerçekleştirir. Küçük Halide'nin Devlet Efendiden piyano dersleri alması²⁷⁵ böyle başlar. Musiki öğrenimini belli bir seviyeye getirdikten sonra babası, küçük Halide'yi “*Türk ve Garp musikisinin tanınmış simalarının bir merkezi*” haline gelen Nuri Beyin salonuna götürür. Rıza Tevfik'in de içlerinde bulunduğu²⁷⁶ “*Keman, ut ve piyano çalan bir hayli sima arasında*” küçük Halide'den piyano başına oturması rica edilir. Bunun üzerine “*kat'iyen naz etmedi ve kalkıp piyano iskemlesine oturdu*” ve İngilizce bir ilahi terennüm etti.²⁷⁷ Halide; “*salondakiler, belki yaşımın küçüklüğünden dolayı, bana büyük bir alaka ve muhabbet gösterdiler. Hele babamın sevincine payan yoktu. Belki muhayyilesinde beni istikbalin meşhur piyanisti diye canlandırıyordu*”²⁷⁸ der. Mehmed Edib gibi “*Reji komiseri*” ve “*mabeyin katibi*” olan Nuri Bey de Halide Edib'in piyano çalışımı beğenmekteydi. Dinleyiciler arasında bulunan Rıza Tevfik ise “*etrafında kimse yokmuş gibi heyecanla bir şey çaldı ve sesiyle iştirak etti. Pek pürüzsüz, temiz ve ince bir sesi vardı*”²⁷⁹ diyecektir.

Piyanodan sonra keman, üzerinde yeni gelecek hayallerinin inşa edildiği çalgı olarak çıkar Halide Edib'in karşısına. Bu sefer keman dersi alır. Kolej yıllarında Bulgar arkadaşı Peşa ile gelecekle ilişkili planlarını da kemancılık üzerinden yapar, Paris'e beraber gidip arkadaşının doktor kendisinin kemancı olacağı bir muhayyel gelecekte “*Paris'in ilim ve sanat muhitinde isim yapacaktık*”²⁸⁰ der. Paris'te okuma hayalini içeren bu planı “*aptalca*” gerçekleşmesini de “*imkânsız*”²⁸¹ bulduğunu kaydeder.

Öte yandan Mehmed Edib'in kızının musikiye yeteneğine inancı tamdı. “*Vaktiyle İtalyan sahnesinde oynamış olan madam Liverdali, yaşlı ve eski bir primadonna*” tarafından

Folklorik Özellikleri, Terc: Nurettin Elhüseyni, İstanbul, Oğlak, 2009. s. 306. Emirlerle ilgili olarak ayrıca bk. Abraham Galante, **Sabetay Sevi ve Sabetaycılarının Gelenekleri**, s. 62-7.

²⁷⁵ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 86.

²⁷⁶ Halide Edib, **Memoirs**, s. 176

²⁷⁷ Abdullah Uçman, “*Rıza Tevfik'in Kalemile Halide Edib*”, **Yeni Türk Edebiyatı Dergisi**, s. 221.

²⁷⁸ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 117.

²⁷⁹ Kandemir, **Kendi Ağzından Rıza Tevfik: Hayatı-Felsefesi-Şiirleri**, İstanbul, Remzi, 1943, s. 78-80.

²⁸⁰ Halide Edib, **Memoirs**, s. 197. Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 128.

²⁸¹ Halide Edib, **Memoirs**, s. 197.

hususî şarkî dersi almasını temin eder.²⁸² Bunun sonu da bir hayal kırıklığı olur. Halide Edib, musikiye yeteneğinin hiçbir zaman olmadığını,²⁸³ fakat, “zavallı babam, kendisi musikiye hayran olduğu için benim o sahada yaratıcı bir istidadım olmadığını bir türlü anlayamamıştı”²⁸⁴ diyecektir.

Nihayet Mehmed Edib kızının musiki yeteneğinin sınırlarına gelmiş olma ihtimalini dışlamayarak onun geleceğiyle ilgili planlarında çeşitlilik sağlayacak olanakları oluşturma düşüncesiyle başka sahalarda hususî öğrenim görmesi için girişimlerde bulunur.

1.4.C. Dil ve Edebiyat Öğrenimi / İlk Eserleri

Mehmed Edib, kızının sanat yeteneğine olan inancını, musikideki başarısızlığı kırmadı. Konak hayatına iştirak eden özel hocalardan gerekli dil bilgisi öğrenimine eşlik eden edebiyat öğrenimi, musikinin aksine küçük Halide’nin geleceğini biçimlendirecek adımlardan biri olarak atılacaktı.

Gizemli bir inanca mensup küçük bir topluluğun mensubu olan Mehmed Edib yabancı olduğu ve çevrelendiği toplumla, dünyayla bütünleşme araçları olarak dil bilgisinin temellerini özel öğrenimle atmıştı. Türkçenin yanında Arapça, Farsça bilmesine ve anlayacak kadar Fransızca’yı bu yolla öğrenmesine²⁸⁵ karşın kızı için ağırlık vereceği öncelikli dil İngilizce olur. Böylece küçük Halide’ye İngilizce öğrenimi için İngiliz mürebbiyeler tutulur.²⁸⁶ Öte yandan

²⁸² Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 119.

²⁸³ Halide Edib, **Memoirs**, s. 115.

²⁸⁴ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 119.

²⁸⁵ BOA, DH. SaiDd. 47 / 383

²⁸⁶ Halide Edib özyaşamöykülerinde İngiliz mürebbiyelerinden yalnızca Miss Ashover’ın adını verir. Ashover’ın, Hindistan’da çay tüccarı olan birinin eşi olduğu ve Woods Paşanın tavsiyesiyle evlerine mürebbiye olarak alındığını ifade eder. Halide Edib, **Memoirs**, s. 179-180. Halide’ye İngilizce konuşma deneyimi kazandıran mürebbiye’nin kızı Caroll’da *Mor Salkımlı Ev*’in ahalisi içindedir. Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 119. Öte yandan *Mader*’in tercüme edilmesi üzerine, Ahmed Mithad’ın kaleme aldığı yazıda bildirdiğine göre, Mehmed Edib’in hanehalkına kızı ile birlikte katılan bu İngiliz mürebbiye Mahmud Esad Efendinin “tavassutları” ve “*Liverpul’da*[Liverpool] *Cemaat-i İslamiye reisi bulunan faziletli Abdullah Quallim Efendi Hazretleri tarafından*” tavsiye edilen “bir İngiliz kadını”dır. Ahmed Mithad, “*Muharrerat-ı Osmaniye’ye Bir Lâhika*”, **Hanımlara Mahsus Gazete**, Nu: 134, 29/10/1897, s. 5. Halide’nin *Mader* tercümesinin Türkçesinde düzeltmeler yapacak olan Mahmud Esad, bu eserin tercüme edilmesinde yönlendirici olan İngiliz mürebbiyeyi kendisine yönlendiren Henry William Abdullah Quallim’in *The Faith of Islam* adlı eserini tercüme edip “*Din-i İslam*” olarak yayımlar. Tercümesinde yazarın “*tercüme-i halî*”ne de yer verir. Bk. Abdullah [William] Quallim, **Din-i İslam; İslamiyetin Başlıca Kavaid-i Esasiye-i İtikadiyesi Hakkında Malumat-ı Mücmele**, Terc: Mahmud Esad, İstanbul, 1314, s. 8-10. William Henry ya da Abdullah Quallim hakkında Amerika basınında yankılanan Londra mahreçli bir haber dikkat çekicidir: “*Şeyh Liverpool’da doğdu ve İngiliz bir aileden geliyordu; ancak tüm bunlara rağmen hayatı dikkate değerdi. Polis mahkemesindeki görevinin başlarında içkinin şeytanın en etkili yardımcılarından biri olduğu sonucuna varmış ve bunun sonucunda faal bir içki karşıtı olmuş ve inançlarını yayma çabalarıyla ün kazanmıştır. Yaklaşık yirmi beş yıl önce Türkiye ve Fas’a bir geziye çıkmış ve Müslüman inancının ilkelerini incelemeye başlamış ve bunun sonucunda kendisi ve eşi din değiştirmiştir. ..yavaş yavaş etrafında küçük bir taraftar grubu topladı. İlk din değiştirenler çoğunlukla akrabalarıydı, ancak zamanla üni yayıldı. ..Türk sultanına mektup yazdı ve İstanbul’u ziyaret etmesi için bir emirname aldı. Bizzat gitti ve kendisiyle kişisel temasa geçen*

babası kendi öğrendiği dillere kızının da hakimiyet tesisi için adımlar atar. Türkçe de ihmal edilmez, öncelikle üvey ablası Mahmure'nin verdiği derslerle başlar Türkçe öğrenimine,²⁸⁷ “*bu, üstünsüz esresiz Türkçe, bana hiç anlamadığım Kur'anı okumaktan zor geliyordu*”²⁸⁸ diyecektir. “*Sonunda yaşlı bir hoca tutuldu, bu yaşlı adam ders vermek için eve geliyordu. Bir yıl sonra Halide artık çok iyi okuyordu*”²⁸⁹ tespitinde bulunur Rıza Tevfik. Bununla yetinmeyen Mehmed Edib “*Haftada birkaç defa gelip Halide Hanıma Türkçe dersi verme*”sini Rıza Tevfik'ten “*rica etti.*”²⁹⁰ Böylece yaşı takriben on yediye dayandığı sırada Rıza Tevfik ona Türkçe dersi verir. Bunun yanı sıra Türk edebiyatı dersleri de verecektir.²⁹¹ Halide Edib'in Fransız dil ve edebiyatına vukufiyetindeki ilk adımı da yine Rıza Tevfik'in özel dersleriyle olur.²⁹² Bunun yanı sıra Halide Edib özel hocalardan Arapça dersi de alır.²⁹³ Çocuk yaşta söktüğü dillerden biri

*hemen herkes üzerinde olduğu gibi onun üzerinde de büyük bir etki bırakan 'lanetlenmiş' Abdül[hamid] tarafından samimi bir şekilde kabul edildi. Quilliam'ın belirttiğine göre Sultan çok nazik biridir ve çocuklara karşı büyük bir sevgi besler. Dünyanın en akıllı insanlarından biri olarak Fransız ve İngiliz edebiyatını da çok iyi bilmektedir. Bu vesileyle Quilliam'a on yaşında küçük bir çocuk olan oğlu eşlik ediyordu. Sultan çocuğu dizine almış, ona 'küçük adamım' diye hitap etmiş ve Türkiye'yi nasıl bulduğunu sormuş. Çocuk Türkiye'yi çok sevdiğini söyleyince sultan, eğer iyi bir çocuk olur, anne babana itaat eder ve çok çalışırsan adamlar[ın]dan biri olabileceğini söyledi. Bu adam şimdi İstanbul'da önemli bir resmi görevde bulunuyor. Quilliam'ın sultanla görüşmesinin sonucu, İngiliz adaları için İslam şefi olarak atanması ve Mecidiye Nişanı ile ödüllendirilmesi oldu. Şeyh Liverpool'a döndüğünde West Derby yolunda bir cami ve Müslüman enstitüsü açtı ve o zamandan beri Cuma günleri 'ibadethanede' halka açık ibadetler düzenleniyor. ..Cuma günleri, nişanlarının parıldayan mücevherleriyle mavi ipekten muhteşem cüppeler giyer, çizmelerini çıkarır ve takipçileri yere secde ederken kalıplaşmış İslami ifadeleri okur. Onlar da çizmelerini çıkarır ama şapkalarını ya da feslerini giyerler. Kadınların başı açık kalır. Yaşamak ya da peçe Müslümanlığın asli bir parçası değildir: sadece Doğu'daki Müslümanların benimsediği bir Doğu geleneğidir. ..Şimdi şeyhin takipçileri ayinlerini çok da rahatsız edilmeden sürdürebiliyorlar. Aralarında çok eşli kimse yok ve tek bir rezalet ortaya çıkmadı. ..Quilliam, İslam'ın önünde sonunda evrensel bir din olacağına inanıyor çünkü ona göre bilim, Hristiyan ilahiyatını, yerine hiçbir şey koymadan paramparça ediyor. 'İslam' diyor, 'sadece Allah'ın birliğine ve diğer büyük adamlarla birlikte Muhammed'e vahyedilene olan bir inançtır. Bu yüzden ırk ya da renkten bağımsız olarak Müslümanların kardeşliğinin fiilen tanınması, dünyanın dini olmaya mahkumdur. ..Bütün milletler Hilal'in altında kardeş olacaktır.' Haberde nihai olarak, muhtemelen eşitlik ülküsü nedeniyle “İslam'ın zenciler arasında [among negroes] büyük ilerleme kaydettiği” bilgisi paylaşılır. “Prosperous Police Court Lawyer is Sheik-Ul-Islam of the British Isles”, **The St. Paul Globe**, 29/11/1903, s. 29. “Sheik-Ul-Islam of the British Isles”, **Deseret Evening News**, 28/11/1903, s. 13. “English Police Court Lawyer Becomes An Ally Of The Sultan And Is Now Engaged In Teaching The Religion Of Mohammed”, **The San Francisco Call**, 13/12/1903. s. 17. Man adalı bir babadan ve Yahudi bir anneden dünyaya gelen Henry William'ın ihtidasiyla Protestanlık unsurlarını sokuşturduğu İslami anlayış ve uygulamaları yürürlüğe soktuğu İngiltere'deki faaliyetlerine II. Abdülhamid'in desteği ve bu hareketin İngiltere'de karşılaştığı zorluklarla ilgili olarak bk. Yusuf Teke, **William Henry Abdullah Quilliam'ın Pan İslamist (İslam Birliği) Faaliyetleri (1891-1908)**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2014, s. 22-47.*

²⁸⁷ Uçman, **Rıza Tevfik'in Sanat ve Düşünce Dünyası**, s. 223.

²⁸⁸ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 71.

²⁸⁹ Uçman, **Rıza Tevfik'in Sanat ve Düşünce Dünyası**, s. 223.

²⁹⁰ Kandemir, **Kendi Ağzından Rıza Tevfik**, s. 82.

²⁹¹ Halide Edib, **Memoirs**, s. 182. Rıza Tevfik Halide Edib'in Türkçe dilbilgisi hatalarını kayda değer görür. bk. Abdullah Uçman, “*Hatıraların Işığında Rıza Tevfik ve Halide Edib*”, **Türk Edebiyatı**, S. 484, Şubat 2014, s.33. Rıza Tevfik Halide için; “*Türkçesi maalesef özensizdi, ilk denemeleri tabii olarak belirgin bir yabancı üslup karakteri taşıyor. ..yazdığı şeylerde sarf ve nahiv hatası pek çok*” olmasına karşın “*orjinallliği bozulur endişesiyle üslubunun yabancı halini bile düzeltmemiş*” olduğunu ifade eder. Uçman, **Rıza Tevfik'in Sanat ve Düşünce Dünyası**, s. 225-6. Uçman, “*Rıza Tevfik'in Kalemıyla Halide Edib*”, **Yeni Türk Edebiyatı Dergisi**, s. 222.

²⁹² Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 120-1, 136.

²⁹³ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 142

de gönderildiği bir Rum anaokulunda öğrendiği Rumca olacaktır.²⁹⁴ İngiliz mürebbiyelerin öğretimine²⁹⁵ yaslı olarak temelini attığı İngilizcesinin, kurumsal öğrenim hayatı içerisinde geliştirecektir. İngilizce hakimiyette tekâmülü, öğrencilerin hemen tamamının gayrimüslimlerden oluştuğu Üsküdar Amerikan kız kolejine gönderilmesiyle sağlar. Halide Edib, bu Protestan misyoner kolejin hedefindeki Ortodoks Ermeni öğrencilerle irtibatına yaslı olarak öğreneceği yeni dil Ermenice olur. Bu dil üzerindeki hakimiyetini “*epeyce serbest bir Ermenice bile konuşabiliyordum*”²⁹⁶ diyerek ifade edecektir. Kolejdeki öğrenimine ara vermek zorunda kalınca, “*kolej hocaları Halide’ye evinde her gün kırk beş dakika ders verme külfetini kabul ettiler.*”²⁹⁷ Böylelikle İngilizce öğrenimini kolej hocalarından Isabel Frances Dodd’un evinin sürekli ziyaretçileri arasına girmesiyle özel ders üzerinden devam ettirecektir.²⁹⁸ Bu misyoner azmine yaslı özel öğrenim süreci, yıllar sonra *Nevsal-i Milli*’de ilginç bir şekilde “*İngiliz mürebbiyelerinin dest-i terbiyesinde çocukluğundan itibaren milli bir tahsil almış*”²⁹⁹ kişi olarak tanıtılması garabetini beraberinde getirir. Halide Edib söz konusu edilen *milli tahsil* süreciyle, Türkçe, Arapça, Ermenice, Rumca, Fransızca ve İngilizce bilen³⁰⁰ bir kişi olarak Osmanlı toplumu ve dünyanın geri kalanıyla çok sayıda bildirişim kanalı açma olanağıyla donanmış olarak kalmaz, *entelektüel* altyapının ihtiyaç duyduğu temel araçlara da sahip olur. Ayrıca bu diller aracılığıyla farklı toplumsal çevrelere seslenme imkânına eşlik eden duruş çeşitliği, kimliğinin ayak izlerini daha görünür kılmaya da katkı yaptığı söylenebilir.

Bu zengin dil yelpazesine ek olarak Halide Edib’in bir romancı olarak ortaya çıkışının arka planına bakıldığında, İngiliz mürebbiyeler ile özel olarak tutulmuş hocalardan aldığı dersler göze çarpar. Bu bağlamda ilk okuduğu kitapların üzerindeki etkisi de büyüktür. Özyaşamöyküsünde, okuduğu ilk Türkçe kitaplar arasında “*Afrika Seyahatnamesi*” ile “*Serencamı Mevt*”e özel yer açar. Özellikle *Serencamı Mevt*’in üzerinde bıraktığı etkiyi aktarırken ayrıntılı bir tasvire yer verir.³⁰¹ Her hastalanıp yatağa düştüğünde ve her gece yatıp

²⁹⁴ Halide Edib, *Mor Salkımlı Ev*, s. 33, 42, 164.

²⁹⁵ Halide Edib, *Memoirs*, s. 179-180.

²⁹⁶ Halide Edib, “*Kadın tahsilinin bir büyük bayrakdarı*”, *Akşam*, Nu: 11281, 09/03/1950, s. 5.

²⁹⁷ Uçman, *Rıza Tevfik’in Sanat ve Düşünce Dünyası*, s. 225.

²⁹⁸ Halide Edib, *Mor Salkımlı Ev*, s. 103. Misyoner Isabel Frances Dodd, bir tıbbi misyonerin kızı olarak dünyaya gelmiş, Amerika’da öğrenim görmüş, farklı coğrafyalarda çeşitli görevler üstlenmiştir. Bunlardan birisi de İstanbul’daki Amerikan kız kolejidir. Jenkins, *An Educational Ambassador*, s. 54-7, 206-226.

²⁹⁹ *Nevsal-i Milli*, s. 258.

³⁰⁰ Bu diller dışında, Almanca da konuştuğuna ilişkin tanıklık için bk. George Abel Schreiner, *From Berlin to Bagdad*, New York, Harper Brothers, 1918, s. 26.

³⁰¹ “*Serencam, Azrail’in can almaya geldiği andan itibaren ahret seferini bütün teferruatıyla anlatıyordu. İyî insanların Allah’a ruhu gâşiy eden bir hisle kavuşması, günahkar ruhunun koparılmasındaki zulüm ve azabı, adeta şahsi tecrübeye dayanan bir realizm ile ifade ediyordu. Sonra mezardan, herkes çekildikten sonra, imanını deneyen melekler karşısında günahkarların cevap verememesine karşılık, tepelerine inen darbeleri anlatıyordu. Nihayet vücudun toprak içinde çürürkenki korkunç teferruat, ebedi karanlık, yüzünü, kafasını yiyen akrepler,*

uyuduğunda okuduklarının etkisiyle korkunç rüyalar gördüğünü ifade eder. Bundan sonra, okuyacağı Türkçe kitaplarla ve edebiyatla ilk irtibatını kurduran kişi olarak lalası Ahmed Ağaya işaret eder. Halide Edib onun için “*Bana Türklerin halk edebiyatını açan*”³⁰² kişidir diyecektir. “*İhtiyar lalası Ahmed Ağâ*”, Halide’nin okuması için Kerem ile Aslı ve Leylâ ile Mecnun gibi aşk hikayelerinin yanısıra “*Seyyid Battal Gazi, Hâtemü’t-Tayî, Hayber Kalesi, Kan Kalesi*” ve “*Sünnilere karşı mücadele veren... Safevi şiipleri tarafından derlen*”en Hz. Ali’nin “*ejderhalara karşı kahramanlık hikayeleri*”ni de temin eder.³⁰³

Halide Edib’in özellikle çocukluğundan gençliğine dek okuduğu kitapların seçiminde, gördüğü öğrenimin niteliğinde, giyim kuşamının değişiminde, insanlarla kuracağı ilişkiye özgü benliğini konumlandırma süreçlerinde üç semâvî din daima temel belirleyici unsurlardan biri olmuştur. Bu dönemde hayatının merkezinde olan din, Halide Edib’in kaleme aldığı ilk eserinin tercihinde de belirleyici unsur olur. Bir dinî eser olarak “*Mader*” Halide’nin aynı zamanda ilk tercüme çalışması olacaktır.

1.5. *Mader*’den *İslam*’a Dinî Kitap Tercümeleri

Halide Edib “*Romancı olarak ihtisasının kurumlarını*” çocukken G. Eliot ve Sheakespeare’den bana parçalar okutan İngiliz mürebbiye “*atmıştı*”³⁰⁴ diyerek, evinde gördüğü özel öğrenimin yaşantısının sonraki sürecine etkisine kısmen işaret eder. İngiliz mürebbiyenin Halide Edib üzerindeki etkisi romancı olarak ihtisaslaşmasındaki temelleri atmasıyla sınırlı değildir. Bayan Ashover küçük Halide’ye “*Kalvinist bir kilise papazının*” çocuklara dini duyguları ve Rab korkusunu aşılayarak onların iyi bir Hristiyan olarak yetiştirilmesini sağlamak amacıyla annelere dönük olarak kaleme aldığı³⁰⁵ *The Mother* kitabını Türkçeye tercümeyle teşvik ederek onu ilk tercüme faaliyetine de iter.³⁰⁶ “*Hristiyan ruhunu aşılama*” amacıyla kaleme alınan kitap küçük Halide tarafından Türkçeye çevrilene dek çok sayıda dile

vücudunu dolayan yılanlar... Bu hayaller beni her gece taciz etti. Gece yarısı yataktan fırlar, etrafımın bir toprak hapsi olup olmadığını anlamak için, kollarımı etrafa uzatırdım. Her ateşli hastalıkta yılanların vücudumu sardığını rüyamda görürdüm.” Halide Edib, *Mor Salkımlı Ev*, s. 71-2.

³⁰² Halide Edib, *Mor Salkımlı Ev*, s. 86.

³⁰³ Uçman, *Rıza Tevfik’in Sanat ve Düşünce Dünyası*, s. 223-4.

³⁰⁴ Halide Edib, *Mor Salkımlı Ev*, s. 119.

³⁰⁵ John S. C. Abbott, *The Mother at Home; or The Principles of Maternal Duty Familiarly Illustrated*, 3. bs, Boston, Crocker and Brewster, 1833, s. 1. John S. C. Abbott, *The Mother at Home; or The Principles of Maternal Duty Familiarly Illustrated*, New York, Harper Brothers, 1873, s. V-VII.

³⁰⁶ Halide Edib, *Memoirs*, s. 180. Bu mürebbiye küçük Halide’nin dikkatini Hindistan’a çeken ilk kişidir. Aynı zamanda Halide’ye yapılan ilk evlilik teklifinde aracı olur. Bu teklif hiç tanımadığı bir İngiliz’den gelir. Halide Edib, *Memoirs*, s. 180-2.

tercüme edilip yaygın bir biçimde “*Hristiyan dünyaya dağıtımı*” yapılmıştı.³⁰⁷

Mother’dan *Mader*’e dönüşüm çarpıcı bir şekilde gerçekleşir. *Mader*, toplumun dindar, dürüst ve cömert fertlerden oluşması, erdemli nesillerin yetişmesi için aileden başlayan bir dönüşümün inşasına matuf bir eser olarak karşımıza çıkar. *Mader*’de *Mother*’daki Hristiyan öğretisinden tamtekmil bir arındırmanın ihtiyaç duyduğu büyük atlamalara, eklemeler eşlik eder. Girişilen uyarlamalarla, teslis yerini tevhide bırakır. İncil, Hristiyan, kilise, *evangelical*, *Judas*, *Nathan* vb. kavramlar/kişilerden metin arındırılır. Hz. İsa [*Lord Jesus*] yerine *Cenabihak* gelir. Hristiyan olmayan annelerin yeriniyse “*insafsız valideler!*”³⁰⁸ [*unchristian mother!*³⁰⁹] alır. Telif eser olarak değerlendirilemeyecek *Mader*, *Mother*’ı uğrattığı dönüşümle tercüme de sayılamayacak bir görüntü sergiler.

Mader ile Halide Edib ileriki yaşlarında girişeceği tercüme faaliyetlerinde takınacağı tutumun ilk adımını atar, benimseyeceği kuramsal yaklaşımın ilk uygulamasına imzasını atar. Aynı zamanda, benliğini konumlandırma sanatını ve iktidarla ilişkisini belirleyen ilkeleri açığa çıkaran bu ilk adım, özyaşamöyküsü dahil daha sonraki tercümelerinin temel özelliğini de ortaya koyar. Bu, metnin yazıldığı zamanın siyasi şartlarını, anlam dünyasını, değer yargılarını, evren tasavvurunu gözetmektir. Böylece bir eylem olarak tercüme, esas metnin seslenilen toplum için taşıdığı varsayılan aykırılıklarından arındırılması faaliyeti ve eserin tercüme edilen toplumun değerlerine uyarlanma çabası olarak karşımıza çıkar. Küçük Halide bunu *Mader*’in önsözünde şöyle açıklar: “*Mader*’i lisanımıza naklederken mümkün mertebe aslından ayrılmamakla beraber şivemize tevfiik etmeye çalıştım.”³¹⁰ Burada “şive”nin ne denli geniş anlam içeriğine sahip olduğunu “*tevfiik etme*”[uygun duruma getirme] çabasının, sonuçlarından

³⁰⁷ Abbott, **The Mother at Home**, 1873, s. VII.

³⁰⁸ Ceyb-i Humâyun Cenab-ı Mülûkâne Kâtibi Sânisî Mehmed Edib Beyin Kerîmesi Halide, **Mader**, Babıalî, Karabet Matbaası, 1314, s. 94.

³⁰⁹ Abbott, **Mother**, s. 170.

³¹⁰ Halide, **Mader**, s. 9. *Mader* tercümesi Halide Edib’in diğer tercümeleriyle bir arada düşünülmelidir. Fakat temelde neyi tercüme ettiğinden çok tercümesiyle ne yaptığını bakmak onu anlamak için daha elzemdir ki bu da tercümenin nasıl yapıldığıyla sıkı bir ilişkiye sahiptir. Bu bağlamda tercüme hakkında benimsediği ve ifade ettiği fikirlere göz atmak yerinde bir adım olur. *Mader* tercümesinden yıllar sonra İstanbul Üniversitesine profesör olarak atanan Halide Edib’in tercüme üzerine verdiği bir konferansta; temelde bir diğerine zıt iki temel tercüme kuramı olduğunu ifade eder. İlki “*ölü maskesi tesiri*” yapan şekli muhafaza eden tercüme anlayışıdır. İkincisini: “*şekle değil manaya sadık kalmalı. Bu nevi tercüme biraz daha canlı oluyorsa da nihayet adapte edilmiş bir eser tesiri yapıyor. Eğer mütercim hakiki bir sanatkar ise eserine tercümeden ziyade telif denebilir, eğer değilse, tercüme ettiği şaheseri tanınmayacak kadar aşağı bir seviyeye düşürüyor*” biçiminde meseleyi izah eder. Prof. Halide Edip Adivar, **Edebiyatta Tercümenin Rolü; 1942 – 1943 Üniversite Konferanslarından ayrı bası**, İstanbul, Kenan Matbaası, 1944, s. 276. Halide Edib, tercüme faaliyetlerine yoğunlaştırdığı süreçte tercüme üzerine düşüncelerini de derinleştirir. *İngiliz Edebiyatı Tarihini* kaleme alırken yaptığı tercümelerde benimsediği usulleri açıklarken bunu ortaya koyar ki bu, aynı zamanda diğer tercümelerinin ardındaki zihin işleyişini de açığa çıkarır: usulü, “*hiç bir kayda bağlanmadan, bir eseri istediği gibi başka bir dilde adeta yeniden yazmak*” olarak karşımıza çıkmaktadır. bk. Halide Edib – Adivar, **İngiliz Edebiyatı Tarihi; XVII inci Asır ve Milton**, C. III, İstanbul, Üçler Basımevi, 1949, s. VII.

çıkarılabilir. Benimsediği tercüme usulünü daha sonra; “hiçbir kayda bağlanmadan, bir eseri istediği gibi başka bir dilde adeta yeniden yazmak”³¹¹ olarak ortaya koyacaktır. Böylece Mader Halide’nin “hiçbir kayda bağlanmadan” gerçekleştirdiği ilk “tercüme” faaliyeti olarak ortaya çıkar.

Öte yandan öğrenim hayatı ile sanat hayatı iç içe girmiş olan Halide Edib, *The Mother*’ın tercümesine yoğunlaşırken Türkçesini de geliştirmeye çabalıyordu.³¹² Bu tercüme faaliyetinin onun için iki dil üzerindeki hâkimiyetini geliştirip pekiştirmede önemli bir adım olduğu söylenebilir. Zira baba dostu, Mahmud Esad Paşa küçük Halide’nin “çok basit bir dille” gerçekleştirdiği tercümeyi³¹³ “nazar-ı mütâlaadan” geçirir.³¹⁴ Paşa, eserin Türkçesinde düzeltmeler yaparken metnin İngilizcesiyle bunu karşılaştırır. Yaptığı düzeltmeler Halide Edib’e göre yeniden yazım olarak nitelendirilebilecek boyuta varmaktaydı.³¹⁵

Halide Edib tamamlanan tercümenin, hasılatı şehit askerlerin geride bıraktığı yetim ve dullara tahsis edilmesi kaydıyla, basım ve yayımı için Eylül 1897’de Maarif Nezaretine başvuruda bulunur: “bi’t-tercüme hasılatı şühedâ-yı asâkir-i şahane eytâm ve erâmiline mahsus olmak üzere tabi’i arzusunda bulunduğum “mâder” nâm eserim müsveddeleri merbûten takdim kılınmış olmağla tab’ ve neşri için lazım gelen ruhsat-ı resmiyesinin i’tâsı hususuna müsaade... Halide Edib”³¹⁶

Bu başvuru üzerine hemen “Mader” tercümesi üzerinde gerekli incelemeler yapılır. Basım ve yayımında herhangi bir beis görülmeyip isteğin yerine getirilmesi için gereken izinler verilir.³¹⁷ Kitap “Maarif nezareti celilesinin ruhsatıyla” ve hasılatı şehit askerlerin geride bıraktığı yetim ve dullara mahsustur ibaresi³¹⁸ düşülerek basılacaktır. Mader’in “Hazine-i Celile-i Maliye Hukuk Müşaviri Mahmud Esad” imzasıyla yayımlanan tanıtım yazısının başlığı “Kerime-i maneviyemiz iffetlü Halide Hanımefendiye” başlığını taşır. “Valide kucağı ilk terbiye ocağıdır” sözünü aktararak, “kadınların talim ve terbiyesi meselesi”nin önemini ortaya koyan Mader’i dikkatle tetkik ettiğini ifade eder. “Terbiyeyi maderaneye dair İngilizce en mühim, en muteber bir eseri lisanımıza tercüme” etmesinden ötürü manevi kızına “aferin” der.³¹⁹ Küçük Halide kendisinin kaleme aldığı önsözde “Şu eserin vücuda gelmesi hami-i ilim ve marifet olan

³¹¹ Halide Edib, *İngiliz Edebiyatı Tarihi*, s. VII.

³¹² Türkçesini düzeltmek için Rıza Tevfik’ten de özel ders alır. Kandemir, *Kendi Ağzından Rıza Tevfik*, s. 82.

³¹³ Halide Edib, *Memoirs*, s. 181.

³¹⁴ Halide, *Mader*, s. 5.

³¹⁵ Halide Edib, *Memoirs*, s. 181.

³¹⁶ BOA, MF. MKT 370-12/1. Halide’nin Maarif Nezafetine müracaatı için bk. EK XLIII.

³¹⁷ BOA, MF. MKT 370-12/2

³¹⁸ Halide, *Mader*, s. 1.

³¹⁹ Halide, *Mader*, s. 2-7.

padişah... velinimetimiz şevketlü kudretlü Sultan Gazi Abdülhamid Han-ı Sâni Efendimiz Hazretlerinin ulum ve maariî bizim gibi acize-i nisvana ta'mim ve teşmil etmesinden mütevellit olduğu cihetle farizayı şükranımız olan duayı...” ederiz diyecektir.³²⁰ Önsözde sergilenen bu duruşla *Mader*'in içeriği bir arada düşünüldüğünde, dönemin siyasi iradesiyle, anlam ve değer dünyasına bir sesleniş özelliği taşıdığı söylenebilir. Zira, eser, “Çocuklarınızın hüsnü terbiye sahibi olması için onlarla beraber Cenabıhakk'a dua etme” ve “mesail-i diniyeyi onlara talim etme” üzerinde ayrıntılı şekilde durur. Çocukların “mesudiyetlerini”n ancak bu yolla sağlanabileceği³²¹ fikrini aşılar. Bunun gerçekleşmesi için annenin rolünün emsalsizliğine işaret eder:

“*Talim-i din için çocukları mektebe göndermede büyük bir muvaffakiyet kazanılmıştır. Lakin hiçbir şey ocak başındaki tedrisat kadar müfid olamaz. Valide küçük cemaatini etrafına cem etmeli ve onların ilmihal derslerini deruhte etmelidir. Valide çocuklarının mektebe devamını görerek mesrur olabilir lakin bununla kendini mesuliyetten beri addetmesin. Mektepler çocukların saadeti hakkında ailelerinin dikkatlerini tashihe hizmet etmiştir. Mâhâzâ talim-i din için hanenin bir mahal-i mukaddes hükmünde olması elzemdir. Valide evladının Cenâbıhakk'a doğru müşfik ve ciddi rehberleri olmalıdır. Yavrularının ellerinden tutarak tarik-i diyanete sevk etmeli. Hiç kimse validenin malik olacağı tesire muvafık olamaz.*”³²²

Mader önsözüyle, *Mother*'ı uğrattığı dönüşüm üzerinde oluşturduğu içerikle, bunun yanı sıra II. Abdülhamid devrinin şartlarıyla birlikte düşünüldüğünde anlamlıdır. Böylece denilebilir ki, Halide Edib'in duruşunu göstermesi siyasal iktidara yaklaşımını sergilemesi ve fikirlerinin ilk defa duyurma olanağı sağlamasıyla bir düşünür olarak benliğini konumlandırışını belirginleştiren kayda değer bir girişim olarak karşımıza çıkar *Mader*.

Mader, sultan II. Abdülhamid tarafından “*Ceyb-i Hümayun-ı mülûkâne ikinci kâtibi saadetlü Edib Beyefendi hazretlerinin kerimesi atûfetlü Hanımefendiye ikinci rütbeden şefkat-nişân-ı zîşânı ihsân buyurul*”masını³²³ da beraberinde getirir. Eserin, satışından elde edilen gelirinin şehit ailelerine bağışlanacağına ilişkin taahhüte binaen düzenlenen iane sergisinde,³²⁴ yer alması için gerekli yazışmalar yapılır. Yıldız sarayında açılan sergide Türk-Yunan savaşında “öldürülen askerlerin aileleri için” kitabın tüm baskısı yer alır. Düzenlenen sergide

³²⁰ Halide, **Mader**, s. 9-10.

³²¹ Halide, **Mader**, s. 23.

³²² Halide, **Mader**, s. 92. Halide Edib, çok basit bir dille kaleme aldığı *Mader* tercümesini Mahmud Esad Efendi çok yüksek ve zor bir Türkçeye dönüştürdü der. Tercümenin dilindeki sadeliğe bakılırsa Halide Edib bu açıklamasıyla, temelde o dönemdeki Türkçeye hakimiyetine ilişkin bir yargıda bulunmuş olur. bk. Halide Edib, **Memoirs**, s. 180.

³²³ **BOA**, İ. TAL. 168-8.

³²⁴ **BOA**, MF. MKT 370-12/2-3

Halide Edib'e şefkat nişanı takdim edilir.³²⁵

II. Abdülhamid idaresi altında dini talimi, annelerin çocuklarını dindar yetiştirme çabasını teşvik edecek bir eser çok sayıda takdiri beraberinde getireceği kestirilebilir. Fakat Halide'nin bu tercümeyi yapmasından en çok mutlu olan babası Mehmed Edib'dir.³²⁶ Ama *Mader*'in bu bağlamdaki esas başarısı “İslamcı” addedilen sultanın yanısıra Hristiyan misyoner takdirini aynı anda kendine çekebilmesiyle açığa çıkar: Stead, “*Sir W. Ramsey'den, dostum Halide Hanımın 'The Mother in the Home' kitabını Türk annelerinin eğitimi için Türkçeye tercüme ettiğini duyunca çok şaşırdım. Daha da şaşırtıcı olan, Halide Hanıma, Abbott'un kitabını tercüme ederek imparatorluğun kadınlarına yaptığı hizmetlerden dolayı eski Sultan Abdülhamid tarafından nişan verilmesiydi*”³²⁷ diyecektir. Gösterilen bu şaşkınlık ve takdirin yanı sıra, *Mader* tercümesinin Türkiye'de oluşturduğu etkiye ilişkin dikkat çekici bir değerlendirme yazısı da kaleme alınır: Curtis, “*Mütevazı bir amaca yönelik olarak Massachussets köy rahibi tarafından yazılan bu küçük kitabın, kızlara babalık nasihati olduğu düşünüldüğünde, 'Tom Amca'nın Kulübesinin' Amerika'daki kölelerin özgürleşmesindeki etkisi kadar Türk kadınının özgürleşmesinde etkili olduğunda en ufak bir şüphe yoktur*”³²⁸ diyecektir.

1897 senesinde basımıyla, Türkiye ve Amerika'da farklı şekillerde yankı yapan *Mader*'in önsözünde Halide Edib, *The Mother* “İngiliz müelliflerinden 'John Abbott' tarafından kaleme alınmış tercümesi de bu acizeye müyesser olmuştur”³²⁹ derken 1925'te kaleme aldığı *Memoirs*'de *The Mother at Home* tercümesini aslında kendisinin yapmadığını ifade edecektir.³³⁰ Buna karşın o dönemde yapmadığı bir tercümenin, kendi adına basılmasını istemesinden³³¹ gözetdiği faydayı açıklamaz. Bunun yerine tercümeden ötürü II. Abdülhamid tarafından ödüllendirilmesinin alçaltıcılığına işaret eder:³³² “*Abdülhamid o yaşta dahi bende öyle kötü bir his uyandırmış idi ki onun tarafından taltif edilmek bana bir şerefden ziyade bir*

³²⁵ Halide Edib, *Memoirs*, s.181.

³²⁶ H.B.B., “*Women in Turkey*”, *The Woman's Journal*, C. XXXVIII, Nu: 2, 13/1/1906, s. 6.

³²⁷ William T. Stead, “*Americans are Re-Making Turkey: 'Voice from the Dead' Gives Thrilling Story of What He had seen of the Transforming Influence of American Missions in Ottoman Empire.*”, *The Golden Age*, C. VIII, Nu: 51, 13/2/1913. s. 6, 15. William T. Stead, *Mader*'i okumadan geleneksel anlamda bir tercüme olduğunu düşünerek meseleye eğilmiş benziyor.

³²⁸ William E. Curtis, “*Turks Free Women*”, *The Evening Star*, Nu: 18275, 10/10/1910, s. 9.

³²⁹ Halide, *Mader*, s. 9.

³³⁰ Halide Edib, *Memoirs*, s. 180. Halide Edib, *Mor Salkımlı Ev*, s. 120.

³³¹ *BOA*, MF. MKT 370-12/1.

³³² Halide Edib, *Memoirs*, s.181. Halide Edib, *Mor Salkımlı Ev*, s. 120. Kişinin kendisiyle ilgili tek tarihsel veri kaynağı olduğu, böylece gerçekliği belirlemede dürüstlüğü tanıklığına önkoşul olarak belirlediği denetlenebilirliğe tümüyle kapalı her düzlem bilimsel tarihyazımı dışında kalmalıdır. Bu yüzden bir yaşamöyküsü özyaşamöyküsüne bağımlı kaldıkça bilimsel bir niteliğe bürünür. Tarihyazımında gerçekliğe erişim sorunuyla ilgili olarak *Giriş* bölümüne bk.

zillet gibi geldi."³³³ Yıllar sonra ifade edilen bu "*zillet*"in, geçmişe sokuşturulmuş bir duygu durumu olduğu, eserin *ifade-i mahsusasındaki* Abdülhamid övgüsü³³⁴ üzerinden anlaşılabilir. Bilim ve sanatı koruyan, eğitim öğretimi kadınlara yayan erdemlerle donanmış bir sultan tasviri, tercümesini yayımlatmak için küçük kızın sultana ödemesi gereken bir bedel olarak yorumlanmaya kapalıdır. Zira Halide Edib'in II. Abdülhamid övgüsüne gazetelerde köşe yazısı kaleme almaya başladığı II. Meşrutiyet devrinde eski coşkusunu yitirmeden devam ettirecektir. Sultana bu süreçte "*öz babamız*" diye hitap edecek onu "*milletin medar-ı iftihar*" olarak³³⁵ takdim edecektir. Kısa süre sonra 31 Mart vakasında II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle Türk basınında, sultana yaklaşımındaki dönüşüm ani ve keskin biçimde gerçekleşir. Hal edilmiş sultan onun kaleminde yılların kanlı zalimine³³⁶ dönüşüverir.³³⁷

Halide'nin dini kitapları tercüme çalışmalarına konu kılışı *Mother at Home* ile son bulmaz. Yurtdışındayken, Henri Massé tarafından Fransızca kaleme alınan *İslam* adlı çalışmayı, 1938'de İngilizceye tercümeğe değer görerek³³⁸ ikinci dini kitap tercümesine imzasını atar. *Mader*'i tercüme etmenin oluşturduğu memnuniyetsizlikten³³⁹ arınma yolu ve bir çeşit *günah*

³³³ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 120.

³³⁴ Halide, **Mader**, s. 9.

³³⁵ Halide Salih, "*Kaç Nâsiye Vardır Çıkacak Pak ve Dirahşan*" - *Tevfik Fikret*", **Tanin**, Nu: 1, 2/8/1908, s. 2.

³³⁶ Halide Salih, "*Ölenlerle Öldürenler! - Ermeni Vatandaşlarıma*", **Tanin**, Nu. 254, 18/5/1909, s. 4.

³³⁷ Halide Edib'in yaşantısına, fikirleri ve sergilediği duruş bağlamında bakılacak olursa ilk göze çarpan şey eylemleriyle söylemleri arasındaki çelişki ve bunların kendi içlerinde barındırdığı tutarsızlıklar olur. Çoğu kere ilkesel duruş yoksunluğuyla malul bir görüntü çizmiştir. Böylece o siyasal otoritenin kılıcını bileyen, ancak muktedirin gücünü kendisine karşı kullanılamayacağı bir düzlemde açık ve sert bir iktidar yergisine başvuran, bir yaklaşım sergiler. Bu o kadar barizdir ki -yaşadığı tarihsel sürece ilişkin cehalete bürünülererek- yalnızca Halide Edib'in tavrı alış ve eserleri göz önünde bulundurulsa, onun altında yaşadığı siyasal çatının benimsediği anlayışı ve yaslandığı dünya görüşünü kestirme olanağı belirir.

³³⁸ Halide Edib, Massé'nin kitabını tercüme etmeye yönlendirilmeden önce Hz. Muhammed'in hayatını yazmaya "teşvik" edilmiştir. Mektuplaşmalarından bu hususta Halide Edib'e istikamet çizenin Amerikalı kodaman diplomat misyoner Charles Richard Crane olduğu anlaşılıyor. Halide'ye bir keresinde şöyle yazar; "*Sevgili Halide, ...Medine'de bir ya da iki yıl geçirip Muhammed'in hayatını yazma hakkındaki plana dair hiçbir şey söylemiyorsun. ...[Onun hayatını] Seyid Reşid Rıza'nın da yazması için teşvik ettim, hatırlayacağın gibi o da bunu yaptı, ancak yayıncılarımız bu eserin Batı'da geniş çapta kabul görmeyecek kadar teknik olarak fazla ortodoks olduğunu düşünüyorlar. ...Bence böyle bir görevi üstlenecek kişi sensin ve bunun hayattaki planının kesin bir parçası olduğunu öğrenmekten memnuniyet duyacağım. [Bunu yapmak için] Ben şahsen Mekke'de yaşamaktansa Medine'de yaşamayı tercih ederim. Mekke daha Arap, Muhammed yanlısı ve Pagan. Medine'nin Muhammed'in hayatını ve ruhunu hissetmek için oldukça uygun bir yer olacağını söylemeliyim. ...Sanırım Profesör Massé'nin L'İslam adlı küçük ve hoş kitabını görmüşsündür. Bulduğum en tatmin edici şey ve her zaman yanımda bir kopyasını taşıyorum. Bir İslam ansiklopedisini çok küçük bir alana sıkıştırmanın harika bir örneği, konuyu oldukça objektif ama tamamen anlayışlı bir biçimde ele alıyor."* Charles R. Crane'den Halide Adnan'a Mektup, 1 Şubat 1936: **COL. A, CRC, Sr. I**, Kutu: 1. Crane'in Halide'ye iki yıl sonra kaleme aldığı mektupla Hz. Muhammed'in hayatının kaleme alma tasarısından vazgeçilip bunun yerine Massé'nin eserinin tercüme edilmeye karar verildiği anlaşılıyor: "*Sevgili Halide, Haberler mümkün olanın en iyisi. Bildiğiniz gibi Massé'nin küçük çalışmasına büyük değer veriyorum ve onu çevirmek istemenize çok sevindim. ...yayınlanması için Putnam ile tüm düzenlemeleri yaptım ve tüm çalışma sürecini şahsen takip etmek istiyorum. Size ve Dr. Adnan'a sevgi dolu selamlar ve Profesör Massé'ye teşekkürler.*" Charles R. Crane'den Halide Adnan'a Mektup, 18 Şubat 1938: **COL. A, CFP, Correspondence**, BA#0542.

³³⁹ Halide Edib, **Memoirs**, s.181.

çıkartma olarak yorumlanabilir bu girişim. Zira *İslam* tercümesi, *İslam* için *Mader*'in oluşturmaya çalıştığı etkiyi bir yönüyle ortadan kaldırmaya dönük bir çalışma görüntüsü çizer. *İslam* tercümesinde Kuran-ı Kerim, Süryani ahlak öğretisinden, Doktor Efrim'in[Ephrem Syrus³⁴⁰] vaazlarından, Hristiyanlığın yanısıra daha güçlü bir şekilde Yahudilikten, Sâbilikten ve Sâmiriler gibi unsurlardan etkilenecek oluşturulmuş bir Kitap görüntüsü çizer. Ayrıca çalışma da öte dünyadan bihaber bir Elçi tasviri göze çarpar. Öyle ki, “Yüksek ihtimalle Muhammed'in bazı Hristiyan keşişlerle yaptığı görüşmeler, onu öte dünyanın gizemlerinden haberdar etmiştir”³⁴¹ ifadesiyle bu açıkça ortaya konur. Tercümedeki iddialardan biri de Elçinin, işlerini Kitap'a yansıttığıdır böylece “ticari terimlerin izleri Kur'an'da görülmektedir.”³⁴² Tercümedeki bir diğer iddiaya göre de Elçinin yalnızca işlerini değil “entelektüel evriminin” izlerini de Kitap üzerinden okumak mümkündür: “O, Mekke'de yaşadığı sürece, Kur'an'da geçen Yahudi Hristiyan efsaneleri yarım yamalak kaldı. Ancak güçlü bir Yahudi cemaatiyle temas kurduğu Medine'de bu efsaneler Kur'an'da çoğaldı.”³⁴³

Halide Edib'in görünüşte hangi dinle ne tür bir ilişki kuracağına büyük ölçüde hitap ettiği toplumun anlam ve değer dünyası ile içinde bulunduğu siyasal yapı belirleyici olmuştur. Bu belirleyici unsurların aynı zamanda onun tercümeye değer göreceği eserlerin seçiminde ve bunları uyarlama biçiminde de etkili olduğu söylenmelidir. Bunun yanısıra onun tercümeleri ve diğer çalışmaları bir yandan benlik konumlandırma *stratejisinin* ihtiyaç duyduğu açılımların dışavurumu olarak belirirken, öte yandan bunların önemli bir bölümü başkalarının tercihleri ve yönlendirmesiyle inşa edilmiş metinler olarak ortaya çıkarlar.

1.6. İlk Roman Girişimi: Çingene Kızı

Öte yandan, genç Halide'nin bir yazar olarak romanla kurduğu ilk ilişki de kayda değerdir. Gerçekleştirdiği “Mader” tercümesinden sonra 1899 senesinde, “Çingene Kızı” adını taşıyan ilk romanını kaleme almaya girişir.³⁴⁴ Bu yarım kalan ilk girişimin tefrikasına bakılacak olursa, Halide Edib'in sanat dünyasına, ilk adımlarını babasının irtibatları üzerinden attığı ve

³⁴⁰ Efrim'in yaşantısı ve çalışmalarıyla ilgili olarak bk. “Syrus Ephrem”, *The World's Orators*, C. III, Düzen. Guy Carleton Lee, New York, G.P. Putnam's Son, 1903, s. 193-4. J.B. Morris, *Select Works of Ephrem the Syrian*, Oxford, F and J. Rivington, 1847.

³⁴¹ Henri Massé, *İslam*, Terc.: Halide Edib, New York, G.P. Putnam's Son, 1938, s. 33-4.

³⁴² Massé, *İslam*, Terc. Halide Edib, s. 29.

³⁴³ Massé, *İslam*, Terc. Halide Edib, s. 30.

³⁴⁴ *Mader*'in müellifi olarak takdim edilen “Halide Hanımefendi hazretlerinin” bir romanının dergide yayımlanacağı başlıksız olarak haber verilir. *Hanımlara Mahsus Gazete*, Nu. 231-29, 6/10/1899, s. 5.

üstünkörü taklide yaslı eserler ortaya koyduğu³⁴⁵ görülür. Yine de Mehmed Edib, yetkinlik kazanıp özgün eserler verme hayalini daha küçük yaşlarında kızına kurdurur. Böylece, sonraki yıllarda Halide Edib bu hayalleri gerçekleştirecek eylem dizisi olarak çok sayıda roman ve hikâye kaleme alacaktır. Özellikle ilk dönem romanlarındaki kurgulamanın yaslandığı gerçekliğin kaynağı ve yaşantısındaki önemli dönemeçlerden biri olarak kurumsal tahsil hayatı karşımıza çıkar. Bu süreç aynı zamanda İngiliz mürebbiyelerce temeli atılmış “*milli tahsil*” sürecinin tekâmül safhasını oluşturur.

1.7. Amerikan [Robert] Kolej Kızı

Devlet idarecileri *müstakbel toplumun imalathanesi* olarak anlamlandırma eğiliminde oldukları okulların varlığını, milli sınırlarının ötesine taşıma çabalarının gerekçesi, yabancı toplumlar içerisinde nüfuz etme isteğine bağlı³⁴⁶ gözükmektedir. Buna karşın kültürel olarak istila edilmeye hevesli olmayan ve kendine yabancılaşma arzusunu dışlamış her toplum, varoluşunun sürekliliğini güvence altına alma kaygısıyla yabancı okulların, üzerinde yaşadığı coğrafyadaki etkinliğine sınırlama getirme eğiliminde olması³⁴⁷ bir kaçınılmazlıktır.

³⁴⁵ Halide Edib'in Çingene Kızı adlı roman denemesinin Ahmet Mithat Efendinin Çingene'siyle üslup ve içerik açısından önemli benzerlikler taşır. Tafsilatlı karşılaştırma için bk. İmren Gece Özbey, "*Halide Edip Adivar'ın İlk Roman Teşebbüsü*", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. 57, S. 57, s. 110-8.

³⁴⁶ Türkiye'de açılan kolejin Amerika'ya Doğuda açtığı iktidar alanıyla tarihi biçimlendirmedeki katkısına ilişkin değerlendirmede bulunurken Curtis, Amerikan koleji için "*Dünyada hiçbir eğitim kurumu bundan daha önemli değildir. Medeniyeti ve Hristiyanlığı yaymada bundan daha etkili bir organ bulmak imkansızdır.*" diyecektir. William E. Curtis, "*Influence for Good: American College for Girls in Constantinople*", **The Evening Star**, Nu: 17252, 18/12/1907. s. 14. Amerikan devlet adamlarının ülke dışında açtıkları okullarda kız çocuklarının okumasına ilişkin değerlendirmesi kayda değerdir: "*en nüfuzlu kişiler kızlarının körpe yaşlarında, ABD'nin etki alanına girmelerine izin vermeye isteklidir. Burada bu kızların gençlik gelişimi ve selameti bir Amerikan kurumu gözetiminde olacaktır. Açık ki okullara gelen bu kızlar, her kuşakta önde gelen adamların eşleri olacaktır ve tabii ki geleceğin liderlerinin de anneleri.*" R.L. Riley, "Report of Overseas Trip", November 1957, RG 59 Department of State, Records of the Board of Foreign Scholarship, 1950-63. Container 98. **NARA**; Cangül Örneke, **1950'li Yıllarda ABD ile Buluşma, Anti-Komünizm, Modernleşmecilik ve Maneviyatçılık**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Doktora Tezi, 2010, s. 127-8, içinde. Ayrıca, 1950'li yıllarda Amerika Birleşik Devletleri, Robert kolejini üniversiteye dönüştürülmesi karşılığında Türkiye'ye atom reaktörü vermeyi teklif etmesi, Amerikan okullarının etkinliğiyle Amerika çıkarlarının ilişkisine işaret eden önemli bir tarihsel veri olarak göze çarpar. Amerikan kolejinin üniversiteye [Boğaziçi] dönüşümü için bk. Zafer Toprak, "*Robert Kolej'inden Boğaziçi Üniversitesine*", **Toplumsal Tarih**, Mart 2021, s. 44. Amerika yalnızca kurumlaşan uzantılarının değil, gerçekleştirmek istenilen dönüşüm için görevli misyonerlerinin de silahlı kuvvetleriyle arkasında durur: "*Anadolu'da Amerika misyonerlerinden Mister "Nap"ın [Knapp] hükümet-i mahalliye tarafından tevkif edilmesine mebni Amerika sefiri, İskenderun Limanı'na bir harb sefinesi izam eylemiş*" ve daha fazlasını yapmakla Babiali'yi tehdit edince misyoner serbest bırakılmıştır. Söz konusu haber için bk. "*Ermeni İanesi*", **Hürriyet**, Nu: 49, 1/5/1896, s.4. Amerika silahlı kuvvetlerinin Protestan misyon faaliyetlerinin önünü açmak için kullanışıyla ilgili daha eski bir girişime bakılınca, "*American Board yetkilileri[nin] 1885 yılında ABD başkanı G. Cleveland'a başvurarak Akdeniz'deki Amerikan filosunun İzmir, Selanik ve İstanbul limanlarında misyoner okullarının çalışmalarını kolaylaştırmak maksadıyla*" harekete geçmesini istedikleri görülür. 1902 Ocak ayına gelindiğindeyse Amerikan başkanı Roosevelt II. Abdülhamid'e bir ultimatom göndererek, "*okul ve ruhani kuruluşların serbestçe*" Osmanlı'da faaliyet yürütmelerini ondan isteyecektir. Teyfur Erdoğan, "*Üsküdar Amerikan Kız Kolejinin Kısa Tarihi*", **Üsküdar**, s. 305-6.

³⁴⁷ Osmanlı Devleti hem vatandaşları arasında yabancıların etki alanı oluşturma çalışmalarının önünü almak hem

Halide Edib'in doğup büyüdüğü ve öğrenim gördüğü yılları içine alan, II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu iktisadi, siyasi ve askeri şartlara göz atıldığında, Batılı *emperyalist* kurumların Osmanlıda kökleştiği, devletin uluslararası çok boyutlu kıskaç altında olduğu görülür. Toplum da kültürel açıdan çok uluslu yabancı istilasının açık hedefi konumundaydı.³⁴⁸ Bu koşullar altında, siyasi irade yabancı okullarda öğrenim görmeleri için Osmanlı vatandaşlarına genelgeçer kapsayıcı bir yasak getiremedi.³⁴⁹ Oluşturduğu belirli engeller³⁵⁰ ne süregendi ne de aşılamazdı. Halide Edib'in bir yabancı okul

de insanların yabancı dil öğrenme talebini/ihtiyacını karşılamak üzere çeşitli adımlar atmaya çalışmıştır. Bunlardan biri ilk olarak 1866'da açılan *Lisan Mektebi* olarak karşımıza çıkar. Lisan Mektebi ile ilgili olarak bk. Sezai Balcı, "Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Girişimlerine Bir Örnek: Lisan Mektebi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXVII, S. 44, 2008, s. 85 vd.

³⁴⁸ Amerikan koleji "*insanoğlunun evrensel kardeşliğinin kanıtı olmak şöyle dursun milliyetçiliği körüklüyordu.*" Başka hiçbir yer "*İmparatorluğa karşı milliyetçi ayaklanmaların başını çekecek daha çok sayıda lider yetiştirmemiştir*" diyen Mansen'in işaret ettiği vaka, kolejin gerçekleştirmeye çalıştığı dönüşümün dini/kültürel alanla sınırlı kalmadığını -siyasi hedeflerin olduğuna- işaret eder. Philip Mansel, **Konstantiniyye; Dünyanın Arzuladığı Şehir (1453-1924)**, Terc. Şerif Erol, İstanbul, Everest, 2007. Nitekim I. Dünya Savaşı sonunda kolej müdürü Gates'in, Türkiye'deki Hristiyanların selameti için Türkleri etkin denetim altına alacak Amerikan mandası için çalışmasıyla, bu uygulamaya dökülür. Gates'in girişimini yasladiğı gerekçeler için bk. Mine Sümer, "*Robert Kolej Müdürü Dr. Gates'in Paris Sulh Konferansı Dolayısı ile Gönderdiği bir Mektup*", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.2, S.2, 1964, s. 233-6. Benzer şekilde Amerikan kız koleji müdiresi M.M. Patrick'de Amerikan mandası için propaganda faaliyeti yürütmekteydi. Mary Mills Patrick, "*Here are Fourteen Reasons Why America should Help Turkey*", *The Chickasha Daily Express*, Nu: 204, 27/08/1919, s. 4. Halide Edib'in, Anglosakson dostlarından William Thomas Stead, 1912 yılında kaleme aldığı *Türkiye'nin Amerikanlaştırılması* başlıklı yazısında Amerikan kolejlerinin oynadığı role çarpıcı bir biçimde temas eder: "*Doğulu zihinler üzerindeki Amerikan etkisini düşünmek, kehanette bulunmak için geniş bir alan açmaktadır: Robert kolej mezunları Bulgaristan'ı mümkün kıldı. Amerikan misyon okulları Ermenilerin milli uyanışında büyük rol oynadı. Arnavutluk ve Makedonya'da daha fazla Amerikan okulu olsaydı Doğu Avrupa'nın en zor sorununun çözümü bugünkü kadar umutsuz gözükmeyecekti.*" William T. Stead, "*Americanizing Turkey*", *The Youth's Companion*, 2/1/1913, s. 3. William T. Stead, "*Americans are Re-Making Turkey: 'Voice from the Dead' Gives Thrilling Story of What He had seen of the Transforming Influence of American Missions in Ottoman Empire.*", *The Golden Age*, C. VIII, Nu: 51, 13/2/1913. s. 15. "*Bulgar krallığının temelleri Robert kolejinin sınıflarında atıldı*" diyen Stead, Amerikan misyonerlerinin Bulgarlar gibi Osmanlıdaki diğer azınlıkların ve de Türk kadınlarının, Amerikalı misyonerlerin eğitim faaliyeti üzerinden nasıl dönüştürüldüğünü, ülkenin topyekün dönüşümünde Amerikan okullarının nasıl bir *dinamo* işlevi gördüğünü gururla ele alan değerlendirmesinde Halide Edib'e özel yer açar. **a.e.**, s. 6, 15.

³⁴⁹ Osmanlı Devletindeki yabancı okullarda öğretim faaliyetlerine ilişkin, 1869 Maarif Nizamnamesinin 129. maddesini tadil amacıyla hazırlanan layiha ile, getirilmek istenen düzenleme de: "*bu mekteplerde tebaa-i Osmaniye'den henüz kendi mekteplerinde ulum-ı diniyelerini görüp akâidini öğrenmemiş olanların kabulü memnu*" [yasak] *olduğu gibi icra-yı ayin esnasında mektebin mabedinde talebeden Müslüman olanlar bulundurulmayacak... Mekâtib-i ecnebiyyede Türkçe okuyup yazmak ile Türkçe Tarih-i Osmâni kıraatı mecburi*" tutulması karara bağlanmışsa da kanunlaşıp uygulamaya dökülemedi. Şamil Mutlu, **Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 1999, s. 12-4. II. Abdülhamid döneminde de Amerikan/misyoner okulları üzerinde denetim sağlanamaz: "*1 Ağustos 1893 tarihli rapora göre 392 Protestan ve Amerikan okulundan sadece 51'i ruhsata sahiptir ve denetimleri mümkün olamamaktadır. Buralarda okutulan kitap ve programlar da doğru dürüst bilinmemektedir.*" Teyfur Erdoğan, "*Üsküdar Amerikan Kız Kolejinin Kısa Tarihi*", **Üsküdar**, s. 306.

³⁵⁰ Osmanlı Devleti çeşitli kapitülasyonlarla kendi toplumu üzerindeki haklarında ve denetiminde yabancı ortaklar edindi. Bu durumun yansımalarından biri de temelinde açılan çok sayıda yabancı okulun olduğu, dil ve ülküde farklılaşmış birbirine yabancılaşmış paralel toplumların inşa süreciydi. II. Abdülhamid'in bu duruma müdahalesi dar bir çerçevede ve son derece sınırlıydı. Bu bağlamda ele alınabilecek örnek olaylardan biri, Halide Edib'in anne tarafından akrabası olan "*Bedirhanilerden Hasan'ın mahdumları Mecdi ve Rüştü'nün tekrar Robert kolej mektebine gidememeleri için*" gerekli tedbirlerin alınmasıyla ilgili olarak bk. **BOA**. ZB 393-18. Benzer bir uygulama için bk. Jenkins, **Robert Kolej'in Kızları**, s. 132. *Mekâtib-i Hristiyanî ve Ecnebiye Müfettişliği*

olarak Amerikan Protestan misyoner³⁵¹ kolejinde öğrenim görmesinin temelinde bu tarihi koşullar yatar.

Kızı tarafından İngiliz hayranı olarak nitelendirilen Mehmed Edib, çocuklarına İngiliz usulü giyim kuşamı ve yeme içme adetini aşılama³⁵² kalmaz; onları Türk okullarına göndermede direniş sergiler ve öğretim kurumlarının tercihinde gayrimüslim ve yabancı okullara yönelerek bu okullarda öğrenim görmeleri için kararlı bir duruş sergiler.³⁵³

Böylece Halide Edib ilk olarak, yalnızca Rum ve Ermeni çocukların gönderildiği üç Rum kız kardeşin işlettiği bir Anaokuluna gönderilir. Abdülhamid'in sarayında görevli gayrimüslimlerin çocuklarını gönderdiği bu anaokulunda Rum yahut Ermeni olmayan tek öğrencidir Halide Edib.³⁵⁴ Burada Rumca öğrenir.

Rum anaokulundan sonra öğrenim hayatındaki sonraki kurumsal durağı öğretim dili İngilizce olan bir Protestan misyoner *okulu* olarak Üsküdar Amerikan kız koleji³⁵⁵ olacaktır. Halide'nin "*beni bir insan, bir medeni insan*" yapan dediği bu kolej aynı zamanda yaşantısına kalıcı yön veren esasların temelini atıldığı³⁵⁶ yer olacaktır. "*Amerikan kadınları tarafından*

tarafından yapılan incelemeler sonucu çocukları misyoner okullarında öğrenim gören devlet görevlilerine bu durumum diyanetin şiarlarına ve "*İslamiyet*"e aykırılığı bildirilince, veliler için "*çirkinliği*" kabul ederek çocuklarını okuldan çekiş için bk. Ercan Uyanık, "*Yabancı Okullarda Öğrenim Gören Osmanlı'nın Müslüman Çocukları (1865-1908)*", *Diyaletolog*, 2017, s. 15. Yine 1906 yılında, irade ile devlet kademesinde görevli belirli ailelerin çocuklarının Alman ve Fransız okullarından alınma isteğiyle ilgili olarak bk. Şamil Mutlu, **Yabancı Okullar**, s. 332. Amerikan kolej müdürü Patrick, kolejin gayrimüslim olmayan öğrencilerinin tespiti için Abdülhamid'in ajanları tarafından sürekli gözetlendiğini ifade eder. E. S. Stevens, "*The Womenkind of Young Turkey*", *The Living Age*, C. CCLXX, Nu: 3497, 15/7/1911, s. 140. Halide Edib'in kolejden alınması örneğinde de görüldüğü gibi belirli aileler/şahıslar üzerinden alınan özel önlemlerin yanı sıra misyoner okullarının genişleme-büyüme imkanlarının yer yer sınırlandırılması yoluna da gidilir. Buna bir örnek, Halide Edib'in de öğrenim gördüğü Üsküdar'daki Amerikan kız koleji için "*Arnautköyde yeni bir kampüs*" yapılmak istenince "*Arazi tapusunun ve inşaat izninin alınması, kolejin önüne sürekli engel çıkaran Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra mümkün*" olmasıyla karşımıza çıkar. Yine de II. Abdülhamid "*idaresi altında dahi koleje vergiden muafiyet getirildi, pek çok imtiyaz tanındı.*" Jenkins, **Robert Kolej'in Kızları**, s. 19, 113.

³⁵¹ Halide Edib'in öğrenim gördüğü Üsküdar Amerikan misyoner kız koleji 1932'de Robert kolejiyle birleşinceye dek öğrenimine devam eder. Jenkins, **Robert Kolej'in Kızları**, s. 19. Robert kolejinde, 1915 senesinde getirilen yasak üzerine Türkler için İncil dersleri ve kilise çalışmaları seçmeli hale getirilir. 1924 senesindeyse bir tamimle yasaklanana dek Robert kolejin propagandaya devam ettiği görülmektedir. bk. Elif Evrim Şencan Gürtunca, **Robert Kolej'de Öğrenim Gören Türk Öğrenciler Üzerine Prosopografik Bir Çalışma, (1863-1971)**, Ankara, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017, s. 280-1.

³⁵² Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 31. Halide Edib özyaşamöyküsünde çocukken, babasının İngiliz hayranı olmasından ötürü mustarip olduğunu ifade etmesine karşın bu yıllarda ziyaretine gelen baba dostu Woods Paşa, Halide'yi İngiliz olan her şeye hayran biri olarak tasvir eder. Sir Henry F. Woods, **Spun yarn; From the Strands of a Sailor's Life Afloat and Ashore: Forty-Seven Years Under the Ensigns of Great Britain and Turkey**, C. 2, Londra, 1924, s. 66.

³⁵³ Mehmed Edib, bütün kızlarını Amerikan kolejine gönderir. Frances Kazan, **Halide Edip ve Amerika**, s. 24.

³⁵⁴ Halide Edib, **Memoirs**, s. 24-5.

³⁵⁵ Halide Edib Türkçe metinlerinde kabulüne pek yanaşmadığı, Amerikan kolejin misyonerlik temeline İngilizce özyaşamöyküsünde yer verir: "*O zamanki adıyla Amerikan kız koleji, Amerikalı misyonerlerce Doğudaki kızları eğitmek için tesis edilen bir kurumdur.*" Halide Edib, **Memoirs**, s. 148.

³⁵⁶ Halide Salih, "*Bir Dost Çehresi Etrafında -Amerikan Koleji-*", **Tanin**, Nu: 41, 11/11/1908, s. 2.

yürütülen”,³⁵⁷ “Amerikan parasıyla işleyen”³⁵⁸ “bir misyoner cemiyeti tarafından kurulduğu için doğal olarak bir Hristiyan kurum”³⁵⁹ olan bu kolej, dini hareketin bir parçası olarak tesis edilen diğer Amerikan okulları gibi “öğrencilerin ‘kendi dinlerine yönelik bir öğretiye’ asla yer” vermezdi. Fakat onlardan farklı olarak her dinden genç kızın bu okul içinde kendi dininin ‘sosyal içerikli ibadetlerini’ yapmasına müsaade gösterirdi.³⁶⁰ Kolejin bir başka müsaadesi de, yalnızca Pazar günleri olmak kaydıyla, öğrencilere *kendi dillerini kullanma imtiyazı* vermesiyle³⁶¹ görünümüne çıkıyordu.

Küçük Halide’nin ilk kez bu Amerikan Protestan misyoner kolejine gitmesi 1893 ya da 1894 senesine tekabül eder.³⁶² Koleje ilk kaydoluş öyküsünü aktarırken yaşantısındaki temel kırılımların ardındaki kişiye de işaret etmiş olur:

“Babamın ne suretle kolejden ve doktor Patrick’den haberdar olduğunu bilmiyorum. Fakat çok küçük yaşımdan itibaren beni buraya vermek istediğini, benim orada yetişmem için hususi olarak kolejin beni almasını koleje müteaddit defalar teklif etmiş olduğunu kendisinden işittim. Fakat kolejin 11 yaşından küçük çocuk almadığını işitince bir hayli zaman sabrettikten sonra, nihayet yaşıma iki yıl büyütürerek, İcadiye’de anne anneme bir ev tutarak beni koleje gündüzlük vermişti.”³⁶³

Anneannesinin yanında kalarak kolej öğretimine tabi tutulan küçük Halide, bir yıllık öğrenimden sonra³⁶⁴ bir öğrencinin şikâyeti üzerine³⁶⁵ “irade ile mektepten çıkarıldı.”³⁶⁶ Rıza Tevfik, bu dönem için “Okulda Halide’yi çok severlerdi” biraz da bu yüzden, kolejden alındığı bu süreçte, dört yıl boyunca “hocaları Halide’ye evinde her gün kırk beş dakika süreyle ders verme külfetini kabul ettiler”³⁶⁷ diyecektir. Halide’de koleje bağlanmıştı, “bazen akşam üzerleri

³⁵⁷ Saint Nihal Singh, “The American College for Girls in Constantinople”, **The Southern workman**, C. XLI, Nu: 10, Ocak 1912, s. 568.

³⁵⁸ “School and College Work”, **The Omaha Daily Bee**, C. XLII, Nu: 41, 5/8/1912, s. 5.

³⁵⁹ Saint Nihal Singh, “The American College for Girls in Constantinople”, **The Southern workman**, C. XLI, Nu: 10, Ocak 1912, s. 574.

³⁶⁰ Hester Donaldson Jenkins, **Robert Kolej’in Kızları**, s. 21.

³⁶¹ Saint Nihal Singh, “The American College for Girls in Constantinople”, **The Southern workman**, C. XLI, Nu: 10, Ocak 1912, s. 575.

³⁶² Halide Edib, **Memoirs**, s. 148.

³⁶³ Halide Edib, “Kadın tahsilinin bir büyük bayrakdarı”, **Akşam**, Nu: 11281, 9/3/1950, s. 5. Amerikan “Koleje kaydolduktan sonra, her genç kadın, üniversite eğitimi boyunca hem akademik hem de kişisel konularda danışmanı ve arkadaşı olarak görülen fakültenin bir üyesinin özel vesayetine atanır”dı. Saint Nihal Singh, “The American College for Girls in Constantinople”, **The Southern workman**, C. XLI, Nu: 10, Ocak 1912, s. 575. Halide Edib kolejde kimin vesayeti altındaydı sorusunun kesin bir cevabı yok. Buna karşın Isabel Frances Dodd ve Mary Mills Patrick ile aralarındaki güçlü bağ muhtemel bir vesayet ilişkisinin işareti olarak da yorumlanabilir

³⁶⁴ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 101.

³⁶⁵ Halide Edib, “Kadın tahsilinin bir büyük bayrakdarı”, **Akşam**, Nu: 11281, 9/3/1950, s. 5.

³⁶⁶ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 101.

³⁶⁷ Uçman, **Rıza Tevfik’in Sanat ve Düşünce Dünyası**, s. 225.

gezmiye çıkar gibi evinden çıkar, Üsküdarın o, tozlu yolundan yavaş yavaş Bülbulderesi mezarlığını geçer ve sağa, Yahudi mahallesine dönerek Dağhamamı yolundan mektebe giderdi.” Babasının ifadesine göre “gizlice mektebe gitmekten kendini alıkoyamıyormuş.”³⁶⁸ Böylece II. Abdülhamid iradesiyle kolejden alınışı gerek kendisinin oraya gizlice gitmesi gerekse de kolejden hocalarının her gün ders vermek üzere evine gelmesi, Halide Edib ile Amerikan koleji arasındaki bağlarda bir kopuş oluşturmada, aksine daha uzun sürecek bir ilişkiye neden olarak aralarındaki bağları daha güçlü hale getirecektir.

Halide Edib, Protestan misyoner kolejinden çıkartılışına temel gerekçe olarak, II. Abdülhamid’in serbestiyetçi fikirlerin bir şekilde öğretilceğinden ürktüğü için yabancı okullara Müslüman-Türk çocuklarının gönderilmesini yasaklamasını³⁶⁹ gösterir. Gerçekteyse bu dönemde devlet toplumu yabancıların kültür istilasına karşı önemli ölçüde savunmasız bırakmıştı. Sultan’ın kişisel girişimleriyle oluşturulan, Halide Edib’i de bir süre kolejden uzakta tutan, kapsamı dar ve belirli şahıslara yönelik sınırlı engellemelerin³⁷⁰ aşılamaz olmayışı, 1899 yılında Halide Edib’i ikinci kez Amerikan kolejinin öğrencisi kılar. Kardeşi Nilüfer’in de kaydının yapıldığı Amerikan kolejinde Halide Edib bu sefer yatılı olarak öğrenimine devam edecektir.³⁷¹

“Hayatımın en ilginç yıllarından biri Yakacık’ta [Menâpirzade] Nuri Bey’in evinde geçirdiğim günlerdir. Bu, Üsküdar Amerikan Kolej’inde yeniden öğrenciliğe başladığımın ertesi yılıydı”³⁷² diyen Halide’yi bir süre Nuri Beyin evine kalmaya mecbur eden şey de kendisini yine yatağa düşüren hastalığıydı. Doktor tavsiyesiyle evinden uzaklaştığı bu süreçte tanışıp birlikte vakit geçirdiği kişilerden birisi doktor Rıza Tevfik idi.³⁷³ Rıza Tevfik Hind

³⁶⁸ Kandemir, **Kendi Ağzından Rıza Tevfik**, s. 83.

³⁶⁹ Halide Edib, **Memoirs**, s. 153. Küçük Halide’nin misyoner kolejinden alınmasındaki sürecin işleyişini çıkarsayabileceğimiz sultanın dahliyle başka bir kolejden alınma örneği, elimizde mevcut: Üst düzey iki yöneticinin kızı koleje kaydolduktan kısa bir süre sonra, “Padişah kızların babasına, hem bir ‘gâvur’ okuluna gitmeyi kesinlikle lüzumlu görmediğini hem de bunda kızlar için cazip bir şey bulunmadığını belirten bir emirname” göndermesinin akabinde kızlar kolejden alınmıştı. Jenkins, **Robert Kolej’in Kızları**, s. 132.

³⁷⁰ Amerikan kolej müdiresi Mary Mills Patrick, *Christian Sience Moinitor* temsilcisine, Mehmed Edib’in “kızını bizim okula gönderdiği için hak ettiği terfiyi” alamadığını söyler. “New Era for Turkish Women”, **The Evening Journal**, Nu: 19, 26/6/1917, s. 10.

³⁷¹ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 123. Halide Edib, “Kadın tahsilinin bir büyük bayrakdarı”, **Akşam**, Nu: 11281, 9/3/1950, s. 5. Halide Edib, **Memoirs**, s. 181.

³⁷² Uçman, **Rıza Tevfik’in Sanat ve Düşünce Dünyası**, s. 225.

³⁷³ Rıza Tevfik Menâpirzade Nuri Bey’in evinde Mehmed Edib ve kızı Halide ile tanışmasını hatıratında kayıt altına alır: “Edib Bey ile aramızda nîm-resmî ve nâzikâne ve kısa bir muhâvere cereyan etti. Bey, kerîmesirün fart-ı zaafından endişe-nâk olduğunu ve validesinin veremden vefat etmiş olduğunu kemal-i hüzn ile anlattıktan sonra, irsi bir isti’dada malik zannettiği kızının kabil-i tedavi olmayan nâtiyanlığından pek müteessir olduğunu beyân etti ve o esnâda bir hayli göz yaşları döktüğünü gördük ve fart-ı teessürümüzden, tesliyet-bahş olabilecek bazı sözlerle kalbine biraz neşât ve zihnine biraz ümniyyet, ruhuna bir şûle-i ümîd vermek istedik.” Abdullah Uçman, “Rıza Tevfik’in Kalemîyle Halide Edib”, **Yeni Türk Edebiyatı Dergisi**, s. 219.

prenseslerine benzeterek ayrıntılı tasvirini yaptığı³⁷⁴ Halide Edib'in hastalığı için; "vücudunu kuvvetten düşüren melankolik depresyon alametleri gösteren bir nevroz"³⁷⁵ kaydını düşer.

1897 senesinde Halide Edib, *Mader* tercümesini yapmış, eserin önsözünde kendisini kolejden alan sultana kızların öğrenimine verdiği katkılardan ötürü teşekkür ve dualar etmiş, bu önsözü bir de gazetede tekrar yayımlatmıştı.³⁷⁶ Bu ikinci kolej günlerinde, daha önce musiki yeteneğini ilk kez sergilemedeki cesaretini, *Mader* tercümesiyle taçlandırmakla yetinmeyerek, 1899 yılında daha sonra özyaşamöyküsünde hiç bahsini açmayacağı, yeni bir girişime de imza atar: *Çingene Kızı* romanını kaleme almaya başlar. Halide Edib'in *Hanımlara Mahsus Gazete*'de *Çingene Kızı* adlı romanının tefrika edildiği sırada kolej öğrenimi de iyi gitmektedir. O günlerde felsefe, astronomi ve edebiyattaki başarılarıyla da dikkatleri üzerine çekmişti.³⁷⁷

³⁷⁴ Rıza Tevfik "Rehgüzâr-ı Hayatımda Tesadüf Ettiğim Çehrelerden" başlığı altında ele aldığı müsveddelerdeki Halide Edib tasviri şöyledir; "Uzunca boylu değil, pek kısa boylu idi. Vâkıa pek de nahif[çelimsiz] idi; fakat bu na hâfet bir maraz-ı mühlikin neticesi değil, olanca kûva-yı rûhiyesinin gözlerinde toplanmış hadeka-i basarında birikmiş olmasından ileri gelmiş bir hâl-i asabiyetten başka bir şey değildi. Yorgunluktan bi-tâb farz ve resmetmiş olduğum gözleri o derece nâfiz, o derece keskin ve kuvvetli idi ki yüzüne baktığım zaman tesâdü-m-i enzara[bakışmaya] çok dayanamayacağımı hissettim. Koyuca sarı ela olan bu gözleri bir nevi kıymetdar ve sehâir bir cevhere benzetmekte hâlâ musırrım; lâkin bildiğimiz cevherlerden değil; güya ziyâsı bizim âlemimizinkinden yüz kere şedîd olan uzak ve meçhul bir yıldızın ıssız sahralarında mebzûl bir nevi taş!.. Öyle bir taş ki berrak olmadığı halde şeffâf ve şeffâfiyetinde bir âlem-i mananın nihayetsiz karanlığı görünüyor. Öyle bir karanlık ki bizce meçhul ve garip bir lemeân-ı fosforiye mâlik!.. Evet bu gözler benim rûhum için gayet cazibedar bir girdap, bir mehleke idi; ziyade bakmak istemedim. Sair azasını gözden geçirdim: Saçları kulaklarının hizasına kadar kesik ve rengi koyu kestane idi. Alnı gayet dar; başı gayet küçük, fakat gayet zarîf ve sanatkârâne bir biçimde yapılmış gibi idi. ..Rengi âdetâ esmer, burnu güzel addedilmiş şekillerden!.. Ağzı zannettiğim gibi pür-lerziş-i ıztırıp, nâzîk, mütemis, hasta, mini mini bir ağız değil!.. Bilâkis çehresine nisbetle âdetâ büyük, kalınca dudaklı ve dudakları muhattat (çizgili), metîn ve iradeli bir ağız!.. Çenesi nazîk!.. Elleri nevbet ateşiyle hararetili değil, bilâkis soğuk! Ve pek mini mini ayaklarına nisbeten büyük ve kemiklice!.. Şu şekil ve şemâil ile heyet-i umumiyesi, Hind racalanından birinin 'asabî fakat nazenîn, hırçın fakat müstaid-i şefkat, güzel değil fakat pek câzibedâr' kızını andırıyordu. Bence bu hanım, benim bildiğim o nerrnîn, o nazenin Türk hanımlarından değil", Hind prenseslerinden biri idi. Fevkalâde asabi bir mizâca mâlik olmakla beraber etvâr ve evzâi, edâ ve güftârî sâkin idi, o derecede ki ruhunun dimağında temerküzünden neş'et eden bu hali insan vehle-i ülâda[ilk bakışta] bir nevi teslimiyet ve huzû gibi telakkî etrneğe meyyal bulunurdu. Characteré vîf olmamakla beraber bazı âni heyecanları vardı ki o esnâda cevval bir ateş kesilir ve fakat çok sürmez, yine söner gibi olurdu. Ve o zaman tekmil mevcûdiyetini bir gölge, güyâ sebebi meçhul bir yeis gölgesi kaplardı. Kendisini ilk defa gördüğüm zaman böyle bir gölge altında gördüm. ..Bu genç kızın pek derin bir ruhu vardı, zihninin müthiş uçurumları vardı; vicdanının öyle karanlık köşeleri vardı ki henüz kendisi dahi oraları gezmeğe vakit bulamamıştı ve o esnâlarda sinen kendisini takip etmekte olduğu safha-i tekâmüle yanaşmağa başlamış olduğu için kendi vicdanında mündemic ve mütecelî olan mânevîyât âleminde seyahate başlamıştı, fakat bir somnambule[uyurgezer] gibi oralarda dolaşıyordu. Ben de kendisini sessizce takip ediyor ve bundan fevka't-tasavvur bir hazz-ı rûhânî hissediyordum. Münasebetimiz pek samimi, pek serbest olduğu halde gayet afîfâne[iffete uygun] idi. Çok kişiler buna inanmıyorlardı, çünkü o seneler benim dissolu[sefih] hayatımın vukuâtı benim: için bir dâlsitân-ı fisk ü fücür teşkil edecek dereceyi bulmuştu..." Abdullah Uçman, "Rıza Tevfik'in Kalemiyle Halide Edib", **Yeni Türk Edebiyatı Dergisi**, s. 220-2.

³⁷⁵ Uçman, *Rıza Tevfik'in Sanat ve Düşünce Dünyası*, s. 225. Rıza Tevfik; "geleceğin yazarının depresyonlu melankolisini gidermek ve gerçekten özgün olan mizacının doğmasına kolayca ilerleme fırsatı vermek için sabırlı bir psikiyatri uygulaması" olduğunu ifade eder, a.e. s. 226.

³⁷⁶ Halide bint Edib, "İfade-i Mahsusa", *Hanımlara Mahsus Gazete*, Nu: 134, 29/10/1897. s. 6.

³⁷⁷ Jenkins, *Robert Kolej'in Kızları*, s. 133. Halide Edib'in kolejde öğrenim gördüğü yıllarda, mecburi olarak verilen İncil ve dil derslerine ek olarak kolej müfredatında matematik, fizik, kimya, biyoloji, mantık, jeoloji, musikiye ek olarak, yemek pişirme, bebek bakımı, ev süpürme gibi dersler verilmekteydi. bk. a.e. s. 187-8.

“Çok çalışkandı, diğerlerinden farklı bir kabiliyeti olarak edebiyattaki başarısıyla altmış kişilik sınıfta ödül almıştı”³⁷⁸ kaydını düşer Rıza Tevfik. Amerikan kolejinde okutulan ders kitaplarında “Türklerin tembel ve cahil” olduklarına ilişkin ibarelerle karşılaşır.³⁷⁹ Fakat özyaşamöyküsünde kolejde aldığı derslere ve bunların yıllar sonra üzerinde bıraktığı etkiyi söz konusu ettiği zaman İncile merkezi bir yer ayırır.³⁸⁰ Bu süreçte öğrenim gördüğü kolejin bir Protestan misyoner kurumu olmasından ötürü İncil ile kurduğu ilişki³⁸¹ tehlikeli görülüp, yakın çevresinden kendisine Hristiyan olmaması yönünde telkinler yapıldığını, aksi halde cehennemi boylamakla tehdit edildiğini³⁸² kayda değer görür. Çevresinin Halide Edib hakkındaki kaygıları, öğrencisi olduğu misyoner kolejin propagandacı doğasından kaynaklanmaktaydı. Zira kolej bütün öğrencilerine “Protestanlık esasına dayalı din derslerine ve ayinlere istisnasız katılım zorunluluğu getirmişti. Bu bağlamda bütün öğrenciler İncil derslerine, şapel ayinlerine, çeşitli bayram kutlamalarına, yılbaşı etkinliklerine, akşamları yapılan dini toplantılara... katılmaya mecburdular.”³⁸³

Nitekim kolejin yürüttüğü yoğun dini propagandanın sonuçları Halide Edib’in satırlarına yansır; İncil üzerine yapılan derslerden ötürü bir Yahudi kızın kendisi gibi inanç noktasında bocalayıp artık kendisini cehennemlik olarak görmeye başladığını söyler. Bu arada kolejin [propaganda³⁸⁴ temelli] öğretim sürecinin dönüştürdüğü yeni Protestan olmuş bir Ermeni kızı, Halide Edib’in de din değiştirmesi için yoğun çaba sarfeder. Edib, yaşadığı bu

³⁷⁸ Uçman, **Rıza Tevfik’in Sanat ve Düşünce Dünyası**, s. 225.

³⁷⁹ W. M. Ramsay, **The Revolution in Constantinople And Turkey; A Diary**, London, Hodder and Stoughton, 1909, s. 183.

³⁸⁰ Halide Edib, **Memoirs**, s. 193.

³⁸¹ Kolejden evine götürdüğü İncillerin her defasında gizemli bir şekilde ortadan kaybolmasıyla kolejden verilen İncil ezberleme ödevlerinin sekteye uğradığını ifade eder. Üç kez tekrar ederek Halide Edib’i ümitsizliğe düşüren bu hadise için, karşılaştırmalı olarak bk. Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 101. Halide Edib, **Memoirs**, s. 150. Halide benliğini konumlandırma sanatıyla yaşadıklarını İngiliz ve Türk muhataplarına farklılıklarla takdim etmesi, özyaşamöyküsünün tamtekml anlamlandırılabilmesi için karşılaştırmalı okumayı gerekli kılar.

³⁸² Halide Edib, **Memoirs**, s. 148-150, 181.

³⁸³ Jenkins, **Robert Kolej’in Kızları**, s. 21. Stead’ın aktardığına göre Hristiyan ayin ve dualarına katılmakta Müslüman ve Yahudi öğrenciler Hristiyanlardan daha dakiktiler. William T. Stead, “Americans are Re-Making Turkey: ‘Voice from the Dead’ Gives Thrilling Story of What He had seen of the Transforming Influence of American Missions in Ottoman Empire.”, **The Golden Age**, C. VIII, Nu: 51, 13/2/1913. s. 6, 15. [Mary Mills Patrick, Müslüman kızların erkekler tarafından yönetilen pazar ayinlerine katılımlarında cinsiyet farklılığını gözetererek yeni bir düzenlemeye girişir. Fakat kızların kendiliğinden erkeklerin idare ettiği Pazar ayinlerine katılmasıyla hemcinsler arasında icra edilen özel ayine ihtiyaç ortadan kalkar. Teyfur Erdoğan, “Üsküdar Amerikan Kız Kolejinin Kısa Tarihi”, **Üsküdar**, s. 309-310.

³⁸⁴ Dogmalarla örülü bir fikir örgüsünü, bir öğretiyi yahut bir inancı başkalarına yayma kararlığı sonucu ortaya çıkan propaganda başarıyı en çokta nefret ve ön yargılara hitap ettiğinde yakalar. “Bütün dürüst eğilimlerin ve bilgilerin” aleyhtarı olan propagandanın kökenleri de dini alemde bulunur: “terimin üretildiği Romanın *Officio de Propaganda Fidei*’si, Engizisyonla yanyana çalıştı. 1622’de Vatikan’ın sürekli dini örgütlerinden biri oldu. Propaganda kiliselerin devlet gücüne bağlı kılındığı Protestan ve Ortodoks ülkelerde daha az etkili değildi.” Norman Davies, **Avrupa Tarihi**, Terc, Burcu Çığman, Elif Topçugil, Kudret Emiroğlu ve Suat Kaya, 2. bs., İstanbul, İmge, 2011, s. 542.

itikadi bunalım döneminde Budizme yöneldiğini ifade eder.³⁸⁵ “İnsanın, bazan yok olmak, en büyük saadet olacağına inandığı anlarda ferdi ebediyete inanmamak herhalde büyük bir tesellidir”³⁸⁶ derken içinde bulunduğu bu inanç bunalımından çıkış arayışını satırlara döker.

Teselliye ebediyete inanmamakta bulduğu, inanç bunalımı yaşadığı bu günlerde ve sonrasında “ısrarla İslamın dış görünüşüne tutundum”³⁸⁷ diyerek, kalben inandığı ne olursa olsun biçimsel olarak İslama bağlı kaldığını ifade eder.

“Hristiyanlık dininin, zorunlu çalışma sahası” olduğu kolejde öğrencilerin “Hristiyanlığı dini inançları olarak kabul etmesi zorunlu” olmasa da bu dinin ilkeleriyle ilgili kapsamlı bir talim içeren müfredattan geçmeleri, mezuniyet koşuluydu.³⁸⁸ Halide Edib başarıyla atlattığı bu süreç için Türk okurlarını şöyle bilgilendirir: “O zaman Kolej’de, İncil kültür derslerinin arasına girer ve ayrıca bir ders teşkil ederdi. Bunda zannedildiği kadar misyonerlik yoktu diyebilirim”³⁸⁹

Öğrenimi süresince uğrak yerlerinden biri olan kolej kütüphanesi maruz kaldığı propagandanın gerçekliğine ilişkin merakını giderme yeridir. Buradaki incelemelerinin ardından: “Hristiyanlık tarihini okurken, Hristiyanların başka dinlere, bilhassa İslamiyete mensup olanlar hakkında çok dar ve mutaassıp bir görüşleri olduğu”³⁹⁰ kanaatine ulaştığını ifade eder. Kitaplardan okuduğu bu geçmişteki Hristiyan taassubuna kolejde tanıklık ettiğine ilişkin bir bilgi aktarmaz. Onun için kolejle ilgili belki yegâne olumsuzluk başlangıçta orayı

³⁸⁵ Halide Edib, **Memoirs**, s.150-1,192, 196. Halide Edib, okuduğu öğretim kurumlarının ilkece Türklere kapalılığından ötürü kaçınılmazcasına gayrimüslimlerle arkadaşlık ilişkileri kurmuş olmasına karşın bunları özyaşamöyküsünde namevcutlaştırmıştır. Belirli bir konuyu aktarmak için zorunlulukla temas etmesi gerekenleri ise isimsiz zikreder. İsim vererek bahsini açtığı iki okul arkadaşından biri kolejden Gülfaris isimli bir öğrencidir. İngilizce özyaşamöyküsünde onun Türk olduğunu söyler. bk. a.e. s. 149.

³⁸⁶ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 125.

³⁸⁷ Halide Edib, **Memoirs**, s. 192.

³⁸⁸ William E. Curtis, "Influence for Good: American College for Girls in Constantinople", **The Evening Star**, Nu: 17252, 18/12/1907. s. 14. Curtis, "hiçbir kızın İsa'nın öğretilerini öğrenmek zorunda olmasından ötürü" kolejden ayrılmamasını, kolejdeki Yahudi ve Müslüman öğrencilerin varlığını göz önüne alarak, dikkat çekici bulur. bk. a.y. Kolejın uzun yıllar başkanlığını yapan Patrick ise kolejın misyonerlik faaliyetiyle ilişkine temas ederken: “dini sorun zor bir sorun olsa da, sonuçta tek bir çözüm vardır ve o da herkesin katılacağı derin ve birleşik bir ruhani yaşam üretmektir. Kolej, öğrencilerin sadece kolejdeyken değil, evlerine döndükten sonra da tüm yaşamlarını etkileyecek türden bir dini deneyim kazandırmayı amaçlamaktadır. Kullanılan araçlar, sabahları kilise egzersizleri, Pazar günleri vaaz hizmetleri ve Hristiyan Derneğinin aktif çalışmaları gibi alışlagelmiş araçlardır” diyecektir. Mary Mills Patrick, “Constantnople College and the Women of the Near East”, **The Missionary Review of the World**, C. XXXVII, Nu: 10, Ekim 1914, s. 729

³⁸⁹ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 101. Halide Edib, II. Meşrutiyet devrinin milli rüzgarları içerisinde, matbuat üzerinden girdiği münakaşa da öğrenim gördüğü Amerikan kolejinde misyonerlik olmadığını ifade edecektir. Halide Edib, "Yusuf Akçura Beyefendiye", **Tanin**, Nu: 1383, 6/7/1912, s. 2. Kolej tüzüğünde "bütün öğrenim süresi boyunca öğrencilere yönelik dizgeli[systematic] bir biçimde İncil çalışmalarına önem verileceği" yer alıyordu. **Act of Incorporation and Constitution and By-Laws of the American College for Girls at Constantinople, in Turkey**. Boston, Frank Wood, 1901, s. 13.

³⁹⁰ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 125. Mor Sakımlı Ev'deki bu ifade Memoirs'de yoktur.

biraz yadırgamasıdır.³⁹¹ Onun için kolej mükemmelliğin timsalidir. 1893-94 senesinde, yadırgayarak başladığı kolejde gördüğü bir yıllık öğrenimin³⁹² ardından, kaydının alınmasıyla koleje verdiği uzun ara 1899 yılında koleje yeniden kaydolmasıyla³⁹³ son bulur. Başarılı bir öğrenim sürecinin ardından kolejin 1901 yılı mezunları arasına girer.³⁹⁴ “Orta ve âlî tahsilimi Amerikan kolej’de yaptım. ‘Bachelor of Arts’ derecesi ile 19 Haziran 1901 de Diploma aldım”³⁹⁵ diyen Halide Edib’in sözünü ettiği bu mezuniyet, kolejden bu dereceyle mezun olan “ilk Müslüman”³⁹⁶ “Türk kıztı”³⁹⁷ olarak takdim edilmesine neden olur.

Halide Edib’in, öğrencilik sürecinde Amerikan kolejinde maruz kaldığı propagandanın üzerindeki dönüştürücü etkisi, yaşantısının sonraki sürecinde kolejle ilgili değerlendirmelerinde kendini gösterir:

“Türkiye’ye kapalı olan geniş fikirleri, büyük hisleri bana” açan Amerikan koleji “bana cins ve ırkın, meslek ve mezhebin insanları ayıramayacağını”³⁹⁸ da yaşamıma kılavuz kıldığım bir öğreti olarak önüme koydu, diyen Halide Edib’in bu sırada ırk ayrımının gündelik hayatındaki bariz yansıması olarak şahsına ait satın alınmış bir Habeş bir kölesi³⁹⁹ vardı. Ayrıca kolejin kök verdiği coğrafyada, Amerika’daki zencilerin toplum içindeki konumları⁴⁰⁰ onun Reşe isimli zenci kölesinden çok daha zorlu yaşam koşullarına⁴⁰¹ işaret ediyordu. Halide Edib,

³⁹¹ Halide Edib, "Kadın tahsilinin bir büyük bayrakları", **Akşam**, Nu: 11281, 9/3/1950, s. 5.

³⁹² Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 101.

³⁹³ Halide Edib, **Memoirs**, s. 181.

³⁹⁴ **ACG 28/20**, 1901’de Halide Edib’in sınıf arkadaşlarıyla çekilen fotoğrafları için bk. **EK VII**.

³⁹⁵ **İST. ÜNİ. NE HEA 477-1 Nu: 41. İST. ÜNİ. Özlük Dosyası**, Numarasız.

³⁹⁶ "General Missionary Intelligence", **Missionary Review of the World**, New York & London, Fug & Wagnalls Company, 1902, s. 231.

³⁹⁷ Jenkins, **Robert Kolej Kızları**, s. 133

³⁹⁸ Halide Salih, "Bir Dost Çehresi Etrafında -Amerikan Koleji-", **Tanin**, Nu: 41, 11/11/1908, s. 2.

³⁹⁹ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 111. Osmanlı Devletinde köle ticareti yasaklanmış olmasına karşın, Habeş köle dışında Mehmed Edib’in çok sayıda zenci köle edindiği görülüyor. Kolejın Ermeni öğrencilerinden Yegheniann, Halide Edib ve kardeşlerini kolejden hafta sonları zenci hadımağalarının alıp evlerine götürüşünü kayda değer görür. Aghavnie Yegheniann, "The Turkish Jeanne D'arc: An Armenian Picture Of Remarkable Halide Edib Hanoum", **The New York Times**, C. LXXI, Nu: 23612, 17 Eylül 1922, s. 97.

⁴⁰⁰ "Thomas Jefferson başkanlığında bir komite tarafından hazırlanan ve 4 Temmuz 1776’da ilan edilen ABD Bağımsızlık Bildirgesindeki 'Tüm insanlar eşit yaratılmışlardır. Yaradanları tarafından bağışlanmış belli bazı vazgeçilmez haklara sahiptirler; hayat, özgürlük ve mutluluğu arama da bunların arasındadır; bu hakları güvence altına almak amacıyla, insanlar kendi aralarında yönetimler kurarlar' şeklindeki tanımlama insan hakları açısından gerçekten eşitlikçi bir söylemi yansıtmaktadır ve ileri bir adımdır. Ancak, bu bildirgeye rağmen zencilere ve diğer azınlıklara yönelik ayrımcı ve ırkçı tavrın bu yüzyılın sonlarında bile sürüyor olması bildirgede geçen 'tüm insanlar eşit yaratılmışlardır' ibaresindeki insanlar kategorisine sadece WASP (Beyaz-AngloSakson-Protestan) kökenli Amerikalıların girme hakkına sahip olduğu gizli bir zihniyet önermesinin varlığını ortaya koymaktadır" Ahmet Davutoğlu, "Medeniyetlerin Ben İdraki", **Divan; Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, 1997, S.3, s. 32-3.

⁴⁰¹ ABD’de 1865 yılında kölelik resmen kaldırılrsa da çıkartılan Black Codes ceza yasalarıyla zencilere sokağa çıkma yasağı gibi çeşitli yasaklar getirilmiş, 1896 yılında Yüksek Mahkeme kararıyla siyah ve beyaz ırktan kişilerin trende ayrı yerlerde oturması karara bağlanmıştı. Zencilerin Amerikada uğradıkları ayrımcılık farklı şekillerde kendini göstererek devam etmekte olduğuna ilişkin rapor için. bk. Baransel Mızrak, "Amerika’da Ayrımcı Politikalar ve Siyahi Mücadele Tarihi", **İnsamer; İHH İnsani Araştırmalar Merkezi**, 2017, s. 33 vd.

gerçeklikle ona ilişkin söylemin oluşturduğu karşıtlığın gösterişli bir anında, yakaladığı ilk fırsatla Osmanlı matbuatında, kolej methüsenasını yaptığı günü kutsal saymasının⁴⁰² ardında, ölçüyü kaçırta bir coşku yatmıyordu. Yine içinde bulunarak, gözlemleyerek büyüüne kapıldığı yaşam tarzının yanlış kelimelerle övgüsü değildi bu. Tıpkı Amerika’da olduğu gibi, kendi yaşantısında da insanlar arasında yürürlükte olan keskin ayrımcılığa karşın göz kamaştırıcı eşitlik edebiyatının eşlik edebilmesi, kimliğine özgü duruşunun Amerikan kolejinin dönüştürücülükteki başarısıyla bütünleşmesinin, anlam ve değer dünyasının kökten değişmesinin doğal sonucu olarak okumak mümkündür. Kimlik kökenli benliğini konumlandırma sanatına artık anılarını olduğu gibi yaşadığı gerçekliği de farklı şekillerde kurgulama olanağı veren, dehşetengiz bir söylem stratejisiyle alan açıyordu. Halide Edib’in kimliğiyle Amerikan kolejinin biçimlendirdiği kişiliğinin bütünleşmesinin izleri sürüldüğünde çok sayıda tarihsel veri karşımıza çıkar. Her ne kadar kolej onu Hristiyanlaştıramamışsa⁴⁰³ da “değerler bağlamında, ahlakça ve maneviyatça bir Hristiyan”⁴⁰⁴ olarak göze çarpması bu bütünleşmenin işaretlerindendir. Ayrıca, şeklen ve ısrarla bağlı kaldığı İslamı, yaşantısına yön veren ilkeleri edindiği kolej öğretisiyle doldurduğunu söylemesi,⁴⁰⁵ koleje şükranını burada kendisine öğretilen “*esaslara tevfikân yaşamaya çalışmakla ifade edebilirim*”⁴⁰⁶ diyerek beyan eden Halide Edib’in Amerikan kolejinde, misyoner okulu olması gereği mensubu olmadığı bir dini örgütlenmeden gördüğü baskı ile ibadet, ayin ve vaazlara iştirak zorunluluğuna⁴⁰⁷ karşın kolejde “*zannedildiği kadar misyonerlik yoktu*”⁴⁰⁸ diyerek, koleji serbestiyetçi olarak takdim

Halide’ye göreyse Amerika’da kuzey ile güney arasında gerçekleşen iç savaşla zenciler beyazlarla eşit haklar elde etmişti. Halide Edib, “*Fareler ve İnsanlara Dair*”, **Akşam**, Nu: 11634, 25/2/1951, s. 5.

⁴⁰² Halide Salih, “*Bir Dost Çehresi Etrafında -Amerikan Koleji-*”, **Tanin**, Nu: 41, 11/11/1908, s. 2. Halide Edib’in Amerikan kolejine övgüler düzdüğü bu yazısı İngilizceye tercüme edilir. Hester Donaldson Jenkins, **Behind Turkish Lattices: The Story of a Turkish Woman's Life**, Philadelphia, J.B. Lippincott Company, 1911, s. 27-9.

⁴⁰³ Gerçekte kişioğlunun ‘kalbinde’ hangi inancı taşıdığı, kendisi bunu doğrulukla ortaya koymadıkça bilinemez. Halide’nin Hristiyanlaşmadığına ilişkin değerlendirme, onun Hristiyanlığı benimsediğine ilişkin bir beyanatıyla karşılaşmayışımıza yastır. Fakat Amerikan kolej, arkasındaki misyoner ağı aksi yönde bir açıklama yaptığına ilişkin çıkarımı olanaklı kılan tarihsel veriler vardır: Amerika’da Kalvinci Protestan misyoner cemiyetin, Presbiteryen kilisesi şapelinde düzenlediği yıllık ayinde Halide Salih bir Hristiyan olarak ele alınır. Bu ayine eşlik eden bir merasimde Halide, kendine özgü kılığıyla C.C. Babbitt tarafından temsil edilir. Temsilde farklı ülkelerdeki başka yerel Hristiyan kadınların da ülkelerine özgü çeşitli kıyafetlerle temsil edilişleriyle ilgili olarak Bk. “*The Annual Price Service*”, **Rock Island Argus**, Nu: 97, 7/2/1912, s. 8. “*The Annual Price Service*”, **Rock Island Argus**, Nu: 100, 10/2/1912, s. 5. Bunun yanı sıra, misyoner Charles T. Paul, Halide Salih’i konu ettiği makalesinde, onu Amerikan kolejinde “*dönüştürülmüş yaşamı*” ile Doğulu büyük bir Hristiyan önder olarak ele alır bk. Charles T. Paul, “*Woman Works of Fifty Years; Result on Missions Field and Marvelous Development of Woman's Leadership*”, **The Christian Century**, C. XXVIII, Nu: 12, 23/3/1911, s. 10.

⁴⁰⁴ P.W. Wilson, “*Halide Edib's Career an Honor To Her Sex and Race: She Has Reconciled the Christian Ideal of Womanhood With the Virile Turkish Social System*”, **The New York Times**, 6/1/1926, s. 11.

⁴⁰⁵ Halide Edib, **Memoirs**, s. 192.

⁴⁰⁶ Halide Salih, “*Bir Dost Çehresi Etrafında -Amerikan Koleji-*”, **Tanin**, Nu: 41, 11/11/1908, s. 2.

⁴⁰⁷ Jenkins, **Robert Kolej'in Kızları**, s. 21.

⁴⁰⁸ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 101. İncil dersleri özelinde söylediği bu söz değerlendirmeye muhtaçtır: Zira,

etmesi⁴⁰⁹ kolejin propaganda neferlerini, karanlık toprakların aydınlatılması için “*en güzel senelerini heba eden beşeriyet fedaileri muallimeler!... ilim ve irfan mücahideleri!*” olarak görüp selamlaması,⁴¹⁰ kolejle bütünleşip onu sahiplenmesinin sonucu olarak beliren savunmacı yaklaşımın bariz sonuçları arasında yerini alır. Halide Edib’in Amerikan kolejiyle kurduğu bağlılık emsalsizdi. Bu bağlılık yaşantısındaki şaşmaz çizgi olarak Amerikancı ülkünün[*idealism*] zeminini de oluşturdu. Amerikan kolejini yüce bir kurum, “*Bilgi Cumhuriyeti*”, “*Yakınşark birleşmiş milletlerinin bir fikir merkezi*”⁴¹¹ ve “*Medeniyet ve İnsaniyeti en ince nokteleri, en vasi hakayığı ile Türkiye’nin muzlim[karanlık] ufuklarına tefhim eden müessese!*”⁴¹² olarak gören Halide Edib, zor zamanlarında Amerikan koleje sığınmakla⁴¹³ kalmaz, Türkiye’nin de zor zamanlarında Amerika’ya sığınması fikrinin yorulmaz propagandacısı olur; Amerika’yı Türkiye’nin kurtuluş reçetesi olarak⁴¹⁴ takdim etmesi; Balkan savaşlarından önce Tealiyi Nisvan Cemiyetiyle kültürel, dünya savaşından sonra Tealiyi Nisvan Cemiyetinin yanısıra⁴¹⁵ Wilson Prensipleri Cemiyetiyle siyaseten,⁴¹⁶ Millî Mücadele sırasında Anadolu’yu baştanbaşa Amerikan okullarıyla dolduracak maarif atılımıyla⁴¹⁷ yine kültürel olarak ülkeyi Amerikan[*Anglosakson*] nüfuzuna sokmaya çalışması, Amerikancılığın *fidelighinde* yetişmesinin öngörülmüş sonuçları arasında yerini alır. Nitekim, en yakınındaki

başarı kıstasının olmadığı bir düzlemde, Amerikan kolejinin propagandacı doğası gereği yürüttüğü misyonerlik çalışmasının ne etkisini ne de bu etkiye ilişkin zannın ölçüm olanağı yoktur. Fakat Halide Edib’in kendi yazdıklarına dönerek bu konuda fikir edinme olanağı vardır. O, kolej propagandasının kendisi gibi başka bir Yahudi arkadaşını inanç bunalımına sürüklediğini yine mezhep değiştirip ateşli bir Protestan olan Ermeni arkadaşının durumunu kayda değer görerek, kolejin misyonerlik faaliyetlerinin sonuçlarına ilişkin tanıklığa yaslı tarihsel verilerden birini oluşturur.

⁴⁰⁹ Halide Edib, *Memoirs*, s. 191.

⁴¹⁰ Halide Salih, “*Bir Dost Çehresi Etrafında -Amerikan Koleji-*”, *Tanin*, Nu: 41, 11/11/1908, s. 2.

⁴¹¹ Halide Edib, “*Kadın tahsilinin bir büyük bayrakdarı*”, *Akşam*, Nu: 11281, 9/3/1950, s. 5.

⁴¹² Halide Salih, “*Bir Dost Çehresi Etrafında -Amerikan Koleji-*”, *Tanin*, Nu: 41, 11/11/1908, s. 2.

⁴¹³ Halide Edib, *Memoirs*, s. 281. Halide Edib, *Mor Salkımlı Ev*, s. 158, 161.

⁴¹⁴ Gertrude Emerson, “*Halideh Hanoum*”, *ASIA: The American Magazine on the Orient*, V. 20, January-December 1920, s. 89. “*Turkish Woman Writer Active in Politics of her Country*”, *Great Falls Daily Tribune*, 7/12/1919, s. 5. “*Stories of the War: Condition in Turkey*”, *Norwich Bulletin*, C. LXI, Nu: 296, 11/12/1919, s. 4.

⁴¹⁵ Tealiyi Nisvan Cemiyetinin Türkiye’de Amerikan mandası tesis etmek için etkin bir propaganda merkezi oluşuyla ilgili olarak Mary Mills Patrick’in açıklamaları için bk. “*Americanism end rule of veil over Turkish women*”, *The Sun*, 3/8/1919, s. 7. “*Americanism end rule of veil over Turkish women*”, *The Bridgeport Times and Evening Farmer*, C. LV, Nu: 99, 20/9/1919, s. 8

⁴¹⁶ Wilson Prensipleri Cemiyetinin nizamnamesi, kurucuları ve görüşleri ile faaliyetleri için bk. Fethi Tevetoğlu, *Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, 3. bs., Ankara, TTK, 2020, s. 160-189.

⁴¹⁷ Yahya Kemal, *Siyasi ve Edebi Portreler*, s. 40. COL. A, CFP, Sr. I, Kutu: 4, Dosya: 6. Halide’den R. Crane’a Mektup 20 Ağustos 1919. II. Meşrutiyet devrinde de ülkenin İngiliz okullarıyla doldurulması için çağrıda bulunacaktır. Halide Salih, “*The Future of Turkish Women*”, *Echoes of the New Ottoman Constitution*, İstanbul, American College for Girls, 1908, s. 15-23. Halideh Salih, “*The Future of Turkish Women*”, *St. Louis Post*, 21/1/1909, s. 13. Halide, Osmanlı devletinin İngiltere’ye karşı savaştığı, I. Dünya savaşının bitimine dek İngilizlikle Amerikanlığı birbirinden ayırmaz Anglosaksonluğu bir bütün olarak ele alır.

isimlerden biri olarak, Sertel de onu “*Amerikan eğitiminin bir çocuğu*”⁴¹⁸ olarak takdim ederek bu temel niteliğine işaret edecektir. Öte yandan kolej, öğrencileriyle irtibatını kopartmayıp mezuniyet sonrası yaşantılarında neler yaptıklarını da kayıt altına alıyordu.⁴¹⁹ Millî Mücadele yıllarında gerek kolej üst yönetiminin⁴²⁰ gerekse de Halide Edib’in Amerikan mandası için propaganda çalışması yapması,⁴²¹ kolejle mezunlar arasındaki kurulu irtibatın,⁴²² bu dönemde ortak siyasi tavrı⁴²³ kendini gösterdiği söylenebilir.

Diğer taraftan Halide Edib için Amerikan kolejindeki öğrenim hayatı Dönme kimliği gereği bütünleşmesi öngörülen Müslüman Türk toplumundan uzaklığın temeli olarak yükselirken, ona kimlik kökenli riya düzeninden büyük ölçüde kopuk serbest bir seyir içerisinde⁴²⁴ hareket sahası açacaktır. En azından biçimce bu tamamen doğrudur zira Müslüman Türk toplumuyla bütünleşmiş diğer Dönme kadınların aksine⁴²⁵ örtüye bürünmeyip, gayrimüslimlere özgü kılığıyla bu dönemde *kolonide* boy göstermiştir. Halide Edib, Rum-Amerikan okullarında yetişerek Müslüman Türk toplumundaki akranlarından uzakta, çoğunlukla Ermeni-Rum-Bulgar ve Yahudi gençleriyle bütünleşerek ve bu gayrimüslim gençlerin dil, ülkü ve inançlarının etkisi altında kalmasına karşın, ileride Türkçülüğün önde

⁴¹⁸ M. Zekeria [Sertel], “*Turkey's Fiery 'Joan Of Arc'; Her Double Role As Leader*”, *The New York Times*, C. LXXII, Nu:25482, 26/11/1922, s. 112.

⁴¹⁹ ACG 28/20. Ayrıca öğrencilerin öğrenim sürecindeki kişisel yaşantılarının takibi de kolej tüzüğüne yer verdiği kurallar arasındadır. **Act of Incorporation and Constitution and By-Laws of the American College for Girls at Constantinople, in Turkey.** s. 11.

⁴²⁰ Millî Mücadele sırasında Amerikan kız kolejı müdiresi Mary M. Patrick Türkiye’de Amerikan mandası tesisi için on dört neden sıralar. Mary Mills Patrick, “*Here are Fourteen Reasons Why America should Help Turkey*”, **The Chickasha Daily Express**, Nu: 204, 27/08/1919, s. 4. Ayrıca bk. Mine Sümer, “*Robert Kolej Müdürü Dr. Gates'in Paris Sulh Konferansı Dolayısı ile Gönderdiği bir Mektup*”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.2, S.2, 1964, s. 233-6. Osmanlı Devleti için Amerikan mandasını savunan Wilson Prensipleri Cemiyetinin kuruluşunda Robert kolejliler ön safta yer alır. Kuruluş dilekçesi için bk. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, 2.bs, C. II, İstanbul, Hürriyet Vakfı, 1988, s. 249.

⁴²¹ Kemal Atatürk, **Nutuk**, C. I, 10. bs., İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1970, s. 95-8. Halide Edib Sivas Kongresinden sonra da gerçekleşmesinden çok umutlu olduğu Amerikan mandası için propaganda çalışmalarını sürdürdüğünü ifade eder. Bk. “*Woman Writer Says Move for U.S. Aid Right*”, **The Casper Daily Tribune**, C.4, Nu: 53, 12/12/1919, s. 5. “*Foremost Turkish Woman Writer Tells Nation's Aims Halide Edib Has Organized American Propaganda to Educate Moslems to Better Ideas for Government: Vast Desire for Education. She Asserts: Plans Changes.*” **The San Diego Union**, 14/12/1919, s. 12.

⁴²² “*With the Women of the World*”, **The Fargo Forum and Daily Republican**, 16/4/1912, s. 5.

⁴²³ Bu ortak siyasi tavrın ardında eşgüdüm içeren planlı bir çalışmanın bulunması da olasıdır. Kültürel istilanın öncülerinden Amerikan propaganda makinesinin boğazdaki baş dişlilerinden, Türkiye’de Amerikan mandası tesis etmek için *Paris Barış Konferansı*na başvuruda bulunan Amerikan kolejı müdürü Gates, Dünya Savaşından sonra Türkiye’de tesis edilmesini istediği Amerikan siyasi egemenliği konusunda Halide Edib ile görüş alışverişinde bulunması bunun açık bir işareti olarak belirmektedir. bk. Caleb Frank Gates, **Not To Me Only**, Princeton, Princeton University Press, 1940, s. 253-4.

⁴²⁴ “*Kolej hayatı beni o kadar sarmıştı ki aile muhitindeki o günlük mutlakiyetin bütün arkadaş ve vatandaşların haremine nüfuz eden, insanları hareketlerinde tereddüde sevk eden havayı unuttuğum gibiydim.*” Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 130.

⁴²⁵ Lucy Garnett, **Türkiye’nin Kadınları**, s. 306.

gelen simaları arasına girecektir.⁴²⁶ Hatta bir dönem “*Türklerin Ulu Anası*”⁴²⁷ [Anatürk]⁴²⁸ unvanıyla boy gösterir. Bu dönemde Ömer Seyfeddin, Hamdullah Suphi ve Mehmed Emin Yurdakul gibi Türkçülerin *kutsal kitap* olarak kabul edeceği *Yeni Turan* romanında Türkçülük ile Hür-Sermayeci Halkidaresini [liberal democracy] bağdaştırır. İki farklı düşüncenin birleşimiyle, Halide Edib’in ortaya koyduğu bu özgün yaklaşım, Halide’nin dünyagörüşünü biçimlendirirken faydacı ahlak ile Hür-Sermayeci Halkidaresi fikrini kendisine aşıl原因an kuruma bakmayı gerekli kılar.

Amerikan kolejinin propagandasını yaptığı Protestanlığın, dünya tarihindeki açık etkilerinden biri Sermayeciliğin yükselişine oluşturduğu katkıdır;⁴²⁹ dinin dünyevileşmesi olarak Protestanlık⁴³⁰ bir taraftan çileci yaşamın amaç edindiği sermayeci kârlılığı sağlamayı ahlaki doğruluğun yansıması yani Tanrısal buyruğun yerine getirilmesi olarak görürken,⁴³¹ öte yandan burjuva sınıfının belkemiğini oluşturarak sermayenin gelişiminin önündeki hukuki engelleri kaldırma mücadelesi vermiştir.⁴³² Böylece öncelikle Protestanların yoğun yaşadığı coğrafyada Hür-Sermayeciliğin esaslarının yürürlüğe koyulduğu yeni bir toplumsal düzen inşa edilmiştir.⁴³³ Amerikan koleji de bu düzenin bir uzantısı olarak, yabancısı olduğu bir coğrafyada, Osmanlı Devletinde açılmış, tamtekmil işleyen küçük ölçekli bir yaşamalanıdır. Onun içindir ki kolejin Amerikan kolonisi olarak değerlendirilmesi⁴³⁴ büsbütün yersiz sayılmaz.⁴³⁵ Öte yandan kolejde, hem propaganda neferlerinin hayat tarzının serimlenişıyla

⁴²⁶ Yahya Kemal, **Siyasi ve Edebi Portreler**, s. 31-3.

⁴²⁷ Yusuf Sarımay, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi**, s. 122. Tarık Zafer Tunaya, **Siyasal Partiler**, C.I., s. 496-7.

⁴²⁸ Özyaşamöyküsünde düştüğü şekliyle kayıt: “*the Mother of the Turk*”dür.. Halide Edib, **Memoirs**, s. 321.

⁴²⁹ Norman Davies, **Avrupa Tarihi**, s. 536.

⁴³⁰ Protestanlığın Hristiyanlığı uğrattığı dönüşümle ilgili farklı değerlendirmeler de yapılmıştır. Duralı, Protestanlıkla “*Din hayatın pınarı olmaktan çıkıp maddi çıkar teminine koşulmuş araçtır.*” diyerek, bunun da “*Sekülerlik*” olduğunu ifade eder. Yine Protestanlığı dinin millileştirilmesi olarak görür: “*Hristiyanlığı Anglosaksonlaştırarak Anglikan kilisesini vücuda getirmişlerdir*” ki bu kilisenin başında artık kral/kraliçe bulunur. Teoman Duralı, **Çağdaş Küresel Medeniyet**, s. 139. s. 144.

⁴³¹ Max Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhü**, Terc: Zeynep Gürata, Ankara, Ayraç, 1997. s. 143-4.

⁴³² İdris Küçükömer, **Batılılaşma: Düzenin Yabancılaşması** 5.bs, İstanbul, Bağlam, 2007, s. 17-28. Burjuvazinin sermayenin gelişiminin önündeki hukuki engelleri kaldırma uğraşının sonucu elde ettiği kazanımların bugün genel insan hakları olarak bilinmesiyle ilgili temellendirme ve bu genel insan haklarının ortaya çıkışında etkili olan iktisadi koşullara ilişkin değerlendirme için bk. a.y.

⁴³³ Yeryüzünde ilk kez dindışı alanda, iktisat temelinde yükselen bir medeniyetin tahliliyle ilişkili olarak Sermayecilik [İng Capitalism] ideolojisinin Karl Marx ve Max Weber'den ayrılan özgün çözümlemesi için bk. Teoman Duralı, **Çağdaş Küresel Medeniyet**, s. 63 vd.

⁴³⁴ Bir öğrencisinin gözünde kolej, Amerikan kolonisi, Halide Edib de bu koloninin gözdelelerinden biri olarak nitelendirilir. Aghavnie Yegheniann, “*The Turkish Jeanne D'arc: An Armenian Picture Of Remarkable Halide Edib Hanoum*”, **The New York Times**, C. LXXI, Nu: 23612, 17/9/1922, s. 97. Robert Kolej müdürü Gates de kendisini “*Amerikan kolonisinin başı*” olarak görür. Caleb Frank Gates, **Not To Me Only**, s. 244.

⁴³⁵ Bu dönemde Amerikan koleji, ancak bir Amerikan sömürgesinde kaba kuvvetle elde edilebilecek haklara sahip gözükmemektedir. Zira kolej için, dersleri ve öğretim içeriğini belirlemede, devletin getirmiş olduğu herhangi bir sınırlama yoktu. Yine bu yönde dikkat etmelerini gerektirecek herhangi bir denetimle de karşılaşmadılar. Ayrıca kolej, siyasi ve dini propaganda faaliyetlerini yürütmede yalnızca kendi yetenekleri tarafından sınırlandırılmış bir serbestiyete sahipti. Bu yüzden hem bulundukları yer hem de bir topluluk olarak oluşturdukları şeyin *koloni* olarak

hem de doğrudan yürüttükleri propagandayla etki altına alınan *körpelerde*, fikri eğilim olarak Hürriyetçiliğin başarıyla aşılandığı⁴³⁶ görülür. İşte bu Hürriyetçilik, Sermayecilik ideolojisi üzerinde yükselen modern demokraside⁴³⁷ yegâne meşru dünyagörüşü ve yaşam tarzının⁴³⁸ düsturlarından biri olarak karşımıza çıkar. Halide Edib'in benimsediği bu düsturlar, dünyagörüşünün temelini oluşturduğu gibi savunusunu yaptığı fikir örgüsünün⁴³⁹ de temelini

nitelendirilmesi yersiz değildir.

⁴³⁶ Halide Edib de Hürriyetçiliğin [İng. Liberalism] kolejin üzerindeki etkilerinden biri olduğunu ifade eder. Halide Edib, **Memoirs**, s. 190-1.

⁴³⁷ Demokrasinin [Halkidaresi] tarihine bakıldığında kalkış noktasını eski Yunanda bulur: Klasik demokrasi. Burada halkın idaresi anlamına uygun düşen bir uygulama vardır. Kendisiyle yaygın bir biçimde karıştırılan cumhuriyet [Lat: Res-publica] idaresindeyse Roma örneğinde görüleceği üzere halkın temsilcilerinin iktidarı vardır. Artık karar alma sürecinde gerek söz gerekse de oy hakkı bulunmayan halk, tüm yetkilerini devretmiş olarak yönetim sürecinin bilfiil dışında kalır. Modern demokraside cumhuriyetin bu özelliği nitelik değiştirerek kendisini gösterir; Nitekim bütün bir halk tek bir görüşte birleşse dahi halk temsilcilerinden oluşan iktidarın temsil ettiği güç [Milli İrade] Sermayeciliğin temel ilkelerini çiğneyemez: serbest piyasa ekonomisine son veremez, kârı sınırlandırılmaz, sermaye mülkiyetine dokunamaz vs. Bu yüzden Toplumcu-Ortakmülkçüler [İng. Socialist-Communist] Sermayeci Demokrasiyi *burjuva diktatörlüğü* olarak ilan edip gerçek demokrasinin *proletarya diktatörlüğü* olduğunu ileri sürerler. Böylece denilebilir ki, modern demokrasi, klasik demokrasiden uzaklaşarak ve büsbütün farklılaşmış bir biçimde iktisat esasına yaslı bir yönetim biçimine dönüşmüştür. Yine bir diğerine muhalif iki ideolojinin iki iktisadi dizgenin de yönetimde *demokratik* oluşu, Toplumculuk ile Sermayeciliğin [Socialism & Capitalism] ortaklıklarına işaret eden olgulardan biridir. Her iki ideolojiyle birlikte görünüme çıkan demokrasinin bu modern biçimleri, klasik demokrasiden farklı olarak artık temsilciler yoluyla olsa bile ne uygulamada ne de kuramsal olarak halkın mutlak anlamda idaresi değildir. Bunlar, halk iradesinin mutlak olarak neyle sınırlandırılıp 'Halkidaresi' görünümünün tesis edileceğine verilmiş iki farklı cevabın yansımaları/uygulamalarıdır. Şüphesiz ki, günümüz dünyasında sermayenin belirli ellerde temerküz etmesine karşın kitlesel yoksulluk göz önüne alınınca Ortakmülkçü Halkidaresini Sermayeci Halkidaresinden çok daha halkçı kılar.

⁴³⁸ Weber söz konusu yaşam tarzını, Protestan ahlakıyla karşımıza çıkan "*kapitalizmin ruhu*" olarak adlandırır. Hernekadar "*İngiliz İbraniciliği*" adını verdiği, yüzyıllarca Talmud eğitiminin etkisi altında kalan "*Yahudiler siyasal ya da spekülatif yönde eğilimi olan 'maceracı kapitalizm' tarafında*" yer alsa da kurumsallaşan Sermayecilik Protestan ahlakı üzerine inşa edildi der. Zira Protestanlıkta kâr doğrudan Tanrının isteğidir. Böylece mesleki uğraşının ürünü olan zenginliğe ulaşmayı Tanrının kutsaması olarak gören Protestan bunu gerçek inancının en açık ve emin ispatı sayar. Çileciliğin yahut zahitçe bir yaşamın da tasarrufu zorlamasıyla biriken ["*kazanılmış olan*"] sermayenin "*tüketilerek kullanılmasına karşı konulan engeller, sermayenin üretken kullanımını sağlamış*" olur. "*Tanrının kendi insanlarını bu yaşamda ve maddi anlamda kutsayacağı*"na duyulan inanç Cennete girecek seçilmişlerden biri olduğunu anlama yolunu her Protestanın önüne koyar. Hem de bariz bir hedefle: çalışıp zenginleşmek/sermayedar olmak. Öte yandan dünyevi mallarla ilgili kaygılar "*insanın her zaman üstünden atabileceği ince bir palto gibi*" yalnızca azizlerin omuzunda durmalıdır." düşüncesinin yaslandığı çilecilik dünyayı yeniden kurmayı ve kendi ülküsünü üstüne aldıktan sonra, tarihte hiç eşi görülmemiş biçimde bu dünyanın mallarının insanlar üzerinde artan ve nihayet kaçınılmaz bir güç kazandığı görüldü. Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, s. 144-155, 158-9. Böylece söz konusu dünya görüşü dini kisvesini üzerinden atarak küreselleşen bir yaşam tarzına dönüşebilmiştir.

⁴³⁹ [Halide'nin Demokrasi Anlayışı Üzerine] Halide Edib'in benimsediği fikir örgüsünde Hür-Sermayeci Halkidaresi [liberal democracy] merkezi bir yer tutar. Kendisini *demokrat* olarak gören Halide Edib'in demokrasi üzerine düşünceleri kayda değerdir. 1925 senesinde kaleme aldığı özyaşamöyküsünde tarihte demokrasi arayışına çıkarak, demokrasinin mükemmel bir örneğini Emîrî'l-mü'mininin seçimle işbaşına gelmesinden ötürü İslam tarihinin ilk yıllarında bulur. Halide Edib, **Memoirs**, s. 118. Bundan çeyrek asır sonra Halide demokrasi kavrayışını açığa vuran bir girişime imza atar. Bunu, Demokrat Partinin Türkiye'de seçim kazanıp iktidar olmasından ötürü, 14 Mayıs'ın "*Türk Milletinin ve Şarkın Demokrasi Bayramı*" olarak kabul edilip her yıl dönümünde kutlanması gerektiğine ilişkin görüşleri ileri sürmesiyle olur. "*Meclis Hükümet Programının Münakaşasını Yaptı*", **Son Posta**, Nu. 5607-1492, 3/6/1950, s.7. Fakat şurası açıktır ki, Türkiye Cumhuriyetinde ilk kez muhalif bir partinin, halkın temsilcileri olarak, serbest ve hilesiz bir seçimle ülke yönetimini devralmasıyla, ülkede demokrasi tesis dilmiş olmaz. Burada ancak çok temel bir sorunun ortadan kaldırılıp cumhuriyetin yürürlüğe sokulduğu ileri sürülebilir. Halide Edib'in Türkiye'de demokrasinin yanlış anlaşılması tarihine katkı

oluşturur. Bu suretle Amerikan kolejinde serimlenen yaşantının etkisi altında tayin edilen, *kolej öğretisinin* kılavuzluğuyla belirlenen duruşunu, İslama yedirme uğraşını da içine alan bir toplumsal dönüşüm mücadelesine evirir. Fakat kolejde benimsediği fikirleri ortaya çıkartan tarihsel süreçten kopuk ve kapalı bir dizgeye özgü dogmalar olarak savunmasıyla sergilediği yüzeysellik onun bir düşünür olarak niteliğini⁴⁴⁰ de belirlemiştir.

Dünyagörüşünün inşa edildiği, fikirlerinin tohumlandığı yaşam tarzının biçimlendiği misyoner Amerikan kolejinden mezuniyeti⁴⁴¹ kolejle ilişkisinde bir kopuş oluşturmadı. Tersine mezuniyetinden sonra, kolejle daha güçlü bağlar kurdu: 1909 da kolejin kuruluş yıldönümü kutlamalarında konuşmacı olarak boy gösterir.⁴⁴² 1911 yılına gelindiğinde bir zamanlar öğrencisi olduğu kolejde artık ders vermektedir.⁴⁴³ Aynı zamanda görev yaptığı Darülmuallimattan Amerikan kolejine öğrenim görece kızları seçmektedir.⁴⁴⁴ 1912 yazında

sunan eğilimlerden uzaklaşması, milletvekilliği tecrübesinden sonra olur. Bunu, milli iradeye karşı demokrasinin korunması gereğini ifade etmesiyle yapar. Bu suretle halk temsilcilerinin idaresi [Türkiye’deki yaygın ve oturmuş kullanımıyla Hakimiyet-i Milliye ile demokrasiyi [Halkidaresi] özdeşleştiren yaklaşımı bir kenara bırakıp, *modern demokrasideki* halk vurgusunun önemli ölçüde gözbağcılık olduğunu teslim eder. Bu suretle Hakimiyet-i Milliye’ye karşı demokrasinin korunması gereğini ifade edecektir. Modern Halkidaresinin halkın idaresi olmadığını, olamayacağını ortaya şöyle koyar: “*Milliet Meclisi diktatörlüğüne karşı bir fren vazifesi gören âyan meclisi, bizim için hayati bir zarurettir. Buna ilaveten, Amerika’da olduğu gibi, azaları azledilemeyen bir yüksek anayasa mahkemesi kurmak, aynı derecede mühimdir.*” Halide Edib Adıvar, **Türkiye’de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri**, İstanbul, Can, 2009, s. 293. Modern Halkidaresinde halkın halk olma niteliği yoktur. Halk burada ancak, tek tek fertlerin yasalar karşısında boyun eğmesini sağlamada, karar ve uygulamaların meşruiyetinin kendisine yaslamada kullanışlı bir unsur olarak ortaya konur ki tamtekmil bir halk hakimiyeti esasen hiç istenmeyen bir durumdur. Kanunun, kanun koyucudan üstün olmadığını ifade eden Rousseau, “*istencin gelecek için kendisini bağlaması olduğu gibi, sahibinin iyiliğine ters düşen herhangi bir şeye olur vermek de hiçbir istencin elinde değildir. Bu nedenle de, eğer halk, boyun eğmekten başka bir şey yapamayacağı konusunda söz verirse bu kararıyla kendi varlığını ortadan kaldırır, halk olma niteliğini yitirir*” der. Jean-Jacques Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, Terc; Alpogut Erenuluğ, 3. bs., Ankara, Öteki, 1999, s. 60. Bu suretle *Cumhuriyet* ile *modern Halkidaresinin* yani demokrasinin arasında aşılmaz bir çelişki açığa çıkar. Bu bağlamda Halide’nin anayasanın belirli maddelerini ezberlemeyenlere ilmekte diplomaşının dahi verilmemesi teklif ederek anayasayı halka kutsal bir metin gibi kabul ettirilmesi gereği üzerinde durur ki anayasayı meclisin/halkın müdahalesinden koruyacak bir düzeneğin oluşturulması çağrısını yapar. Bu suretle mevcut yönetim biçiminin temel yasaları ve buna yaslı uygulamalarıyla bir dogmaya dönüştürülmesi tavrını sergiler. Nitekim hakimiyetin kayıtlı ve şartlı bir biçimde halka bırakılabileceğini ifade ederken “*demokrasinin bütün mahzurlarına rağmen partilere dayanması mukadderdir*” der, bk. Halide Edib, **Amerikan Tesirleri**, s. 293-300.

⁴⁴⁰ Arkasındaki tarihi gelişmelerden kopuk olarak benimsenmiş her fikir derinlikten, ortaya çıkış koşullarından yalıtılarak sahiplenilmiş her dünyagörüşü de ihtiyaç duyduğu gerekçelendirmeden yoksundur. Bu yoksunluk, söz konusu fikrin, gerçekleşen olaylar karşısında geçerliliğinin sınanmak istenilmesiyle kendisini açığa vurur. Yine, dogmaların doğrulanmayı ilkece beklemeyen inanç çeşidine girebildikleri için kendileriyle mantıkça ters özellik oluşturan iman özelliği de gösterirler. [Duralı’nın ifadesiyle, Mümin için iman vahye dayanırken, dogmatik bir kişi [doxosopher] için dogma özelliği gösteren fikir, beşeri faaliyetin ürünüdür.]

⁴⁴¹ “*General Missionary Intelligence*”, **Missionary Review of the World**, New York & London, Fug & Wagnalls Company, 1902, s. 231.

⁴⁴² Henry Churchill King, “*The Professor’s Chair*”, **The Congregationalist and Christian World**, C. XCIV, Nu: 14, 3/4/1909, s. 441.

⁴⁴³ “*Notes on Current Topics*”, **The Moslem World; A Quarterly Review of Current Events, Literature, And Thought Among Mohammedans, and the Progress of Christian Mission in Moslem Lands**, C.1. 1911. s. 409. Benjamin W. Labaree, “*The Condition of Women in Mohammedan Lands*”, **Students and World-Wide Expansion of Christianity**, New York, Student Volunteer Movement for Foreign Missions, 1914, s. 355-6.

⁴⁴⁴ Saint Nihal Singh, “*The American College for Girls in Constantinople*”, **The Southern workman**, C. XLI, Nu:

“Halide Edib, kolej kız mezunları derneği başkan vekili olarak”, Amerikan kız kolejinin 21. kuruluş yılı kutlamalarının tertibinde görev alır.⁴⁴⁵ 1914’de kurulan *Amerikan Kolej Derneğine* onursal üye seçilecektir.⁴⁴⁶ Kolejle, yalnızca mesleki ilişkiler tesis etmedi bunun çok daha ötesinde, koparılamaz hayati bağlar kurmuştu. Kolej onun için, Türkiye’de oluşan ciddi tehlike anlarında aklına gelen ilk güvenilir liman olacaktır: Bir gün boğazda Amerikalı Armour’un yatından “doğal bir Amerikan kızı”⁴⁴⁷ gibi vakit geçirdikten sonra ayrılır. Buradan bindiği kayığın, Abdülhamid’in polisince “kanun namına” durdurulmak istenmesiyle beliren alıkonma ihtimaline karşı⁴⁴⁸ ne pahasına olursa olsun kaçıp kendisini koleje atmak ister.⁴⁴⁹ Kolejın onun için bir sığınak işlevi görmesi, kayda düştüğü bu olayla sınırlı kalmaz. 1909 senesinde de 31 Mart Vakasının İstanbul’da oluşturduğu kargaşa içinde beliren can tehlikesi karşısında yine Amerikan kolejine sığınacaktır. Dört gün burada kaldıktan sonra, Amerikalı dostlarının da tavsiyesi üzerine buradan İngiliz işgali altındaki Mısır’a kaçma planı yapar.⁴⁵⁰ Kolejdeki Amerikalı dostları bu kaçış planından tehlikenin atlatılması üzerine vazgeçildiği, Mısır seyahatinin daha sonra serbest bir seyir içinde gerçekleşen bir yolculukla gerçekleştiğine vurgu yapar.⁴⁵¹ Kolejın onun için bir yuvaya dönüşmesinde ilk eşi Salih Zeki ile tanışmasındaki etkisi de yadsınamaz. Bu etki bir yana, ilk evliliğinden dünyaya gelen iki çocuğunun da öğrenim gördüğü kurumun, tıpkı kardeşleri gibi yine Amerikan koleji olması, kolejle kurulu ilişkiyi bir aile geleneğine dönüştürür. Böylece, kelimenin her anlamıyla Halide Edib, Robert kolejın kızı olarak yaşayacaktır.

10, Ocak 1912, s. 577.

⁴⁴⁵ "With the Women of the World", *The Fargo Forum and Daily Republican*, 16/4/1912, s. 5. "İstanbulda gerçekleşen akademik geçit törenine biri mezun diğeri eğitimci olmak üzere ki Müslüman yürür". a.y. Robert kolej müdürü Washburn, "misyonerlerin onuru yansıtan" Amerikan kız kolejinin yıl dönümü vesilesiyle Halide Salih'in konuşma yaptığını bildirir. "To the Credit of America", *The Idaho Republican*, C. VI, Nu: 42, 8/4/1910, s. 2. 1901 yılında kurulan Amerikan kız koleji mezunlar derneğinin ilk başkanı Mrs. M. Chamallian, başkan vekili Miss Rosa Constantine katibesi de Mrs. Bedros Kazanjian idi. "Turkish College Alumne", *New-York Daily Tribune*, C. LXI, Nu: 20104, 1/12/1901. s. 20. Singh, kolejın ve eski lisenin mezunların da dahil olduğu mezunlar derneğinin kuruluşunu 1891 olarak verir. Dernek merkezinin İstanbul’da olduğu şubelerinin de İzmir ve Sofya’da bulunduğu bilgisini paylaşır. Saint Nihal Singh, "The American College for Girls in Constantinople", *The Southern workman*, C. XLI, Nu: 10, Ocak 1912, s. 577.

⁴⁴⁶ Kolej derneğinin [Constantinople College Association] Halide ile birlikte seçilen diğer onursal üyeleri: Russel Sage, John D. Rockefeller, Finley J. Shepard, Oscar S. Straus, Olivia E.P. Stokes, Robert Le Boutillier olur. "To Aid American College", *The New York Times*, 19/11/1914, s. 10.

⁴⁴⁷ Halide Edib, *Memoirs*, s. 198. Halide Edib geliştirdiği söylem stratejisiyle farklı benlik konumlandırmalarının bir örneğini burada yine sergiler. Anglosakson dünyaya hitap eden [İngilizce] özyaşamöyküsünde kendisini "Amerikalı bir kız kadar doğal" olarak takdim ederken, Türk dünyasına seslenişinde, [Türkçe özyaşamöyküsünde] Amerikalıların önünde polis tarafından yakalanma ihtimalinin "milli izzeti nefsinin" nasıl yaraladığını izah eder. Bk. Halide Edib, *Mor Salkımlı Ev*, s. 130.

⁴⁴⁸ Halide Edib, *Mor Salkımlı Ev*, s. 130.

⁴⁴⁹ Halide Edib, *Memoirs*, s. 198

⁴⁵⁰ Halide Edib, *Mor Salkımlı Ev*, s. 158, 161.

⁴⁵¹ Jenkins, *Robert Kolej'in Kızları*, s. 155.

Kolejin fiziki olarak bir irtibat ağının merkezi olması ve Halide Edib'in bu ağın bir parçası, kolejin bir ürünü olarak kendisine açılan olanaklarla konum elde edip faaliyet yürütür. Bunun yanısıra İngiltere veya Amerika'nın uluslararası alanda özellikle de Türkiye üzerinde elde ettiği nüfuz ölçüsünce Halide de toplumsal alanda etkinliğini artıracaktır. Öğrendiği İngilizce bu bağlamda önemli bir araç olur. Yine Amerikan kolejinde, sermayeciliğe yasal serbestiyi dünyagörüşü olarak edindi, içine girdiği “*tarz-ı hayat*” ile bütünleşti,⁴⁵² “*Hristiyanlığın ruhu, ruhuna üflendi*”,⁴⁵³ orada “*bir medeni insan*” olarak belirlediğini düşündü,⁴⁵⁴ “*Hristiyan ideallerini özümsemi*”⁴⁵⁵ ve yaşantısının sonraki sürecinde, Türkiye’de, misyonun [Hristiyanlığa özgü dini görev] temel faaliyet sahaları⁴⁵⁶ olan maarif ve tıp alanında yapacağı çalışmaların zihinsel altyapısını oluşturdu. Şüphesiz kolej öğretisi biçimlendirici propagandasıyla Halide’nin daha sonra kaleme alacağı edebi metinlerin de niteliğini ana hatlarıyla tayin ederken⁴⁵⁷ bunların yayımlanacağı toplumda sahip olacağı işlevi de belirlemiş oluyordu. Amerikan koleji Halide için yalnızca Türkiye’de beliren tehlike anlarında sığınacağı güvenli bir liman olmadı, anlam ve değer dünyasının sınırlarını çizerek yaşam alanını da belirledi. Böylece manevi vatani, “*Anglosaksonların yüksek ahlaki konumunun*”⁴⁵⁸ etkisine

⁴⁵² Halide Salih, “*Bir Dost Çehresi Etrafında -Amerikan Koleji-*”, **Tanin**, Nu: 41, 11/11/1908, s. 2.

⁴⁵³ Arthur Judson Brown, **Rising Churches in Non-Christian Land**, s.13.

⁴⁵⁴ Halide Salih, “*Bir Dost Çehresi Etrafında -Amerikan Koleji-*”, **Tanin**, Nu: 41, 11/11/1908, s. 2.

⁴⁵⁵ “*The Bookshelf*”, **The Missionary Herald**, C. CXXII, Nu: 9, Eylül 1926, s. 366.

⁴⁵⁶ Görünüşe göre, misyonerlik faaliyeti genel olarak, yabancı coğrafyada insanların duyduğu temel ihtiyaçları karşılayabilecek, böylece onların sorunlarına çözüm üretebilecek donanıma sahip kişiler olarak, içine girdikleri yabancı -onlara göre aynı zamanda Pagan vs.- toplumda cazibe merkezi olmaları önkoşuluna yasal olarak icra ediliyordu. Bilgi ve sağlık herkesin ihtiyaç duyabileceği temel ihtiyaç alanı olarak belirlenip, bu alanda yapılacak çalışmalarla, gerçekleştirmek istedikleri toplumsal dönüşüm için hedef kitleye irtibat ve aşılama kanalları açıyorlardı. Böylece okul ve hastahane, misyoner ile hedefi arasında irtibatı sağlayan temel kurumsal yapılar olarak, propaganda temeli üzerinde, yükseliyorlardı. Tıbbi misyonerliğin [Sağlık misyonerliğinin], misyon faaliyetlerindeki rolü ve işlevi konusunda Lehmann’ın kayda düştüğü satırlar, misyonerin temel hedefi ile işi arasındaki ilişkiye de açıklık getirmektedir: “*Tıbbi misyoner, tıpkı diğer misyonerler gibi Mesih’e kendini tümüyle teslim edecek denli adamalı. İnsanların kurtuluşundan sorumlu olduğu ülküsüyle adamakıllı aşılanmalıdır. Bir öncü misyoner bu ruhla yola koyulmazsa, birçok durumda görevini tam olarak yerine getiremez. Belki bireysel vakalarda yardımı dokunur, tümörleri çıkarabilir, bazılarını iyileştirebilir. Fakat misyonumuzun öncelikli işinde başarısız olur.*” Wilmer S. Lehman, “*The Medical Missionary As a Pioneer in Missionary Service*”, **Students and World-Wide Expansion of Christianity**, s. 369. Görüleceği üzere Tanrı adına ama iblisane bir maharetle kurduğu kapanla insan maneviyatını teslim alma ve dönüştürme cabası içinde karşımıza çıkan misyoner, hangi meslek kolunda uzmanlaşırsa uzmanlaşsın, onu hedefindeki insan karşısında ahlaken daha düşük kılan bir duruşa sahiptir. Bu, mesleğine ilişkin uzmanlığını bir kisve olarak kullanması ve mesleğinin öngördüğü amaçları *misyon* faaliyetine araç kılmasından kaynaklanır. Böylece *misyon* faaliyetiyle gerçekleşen her dönüşüm ahlaki bir düşüklüğün mahsulü olarak yükselir.

⁴⁵⁷ 1882 yılında İskoç misyoner Duff Macdonald “*edebiyat, yerlilerin yükseltilme ve arındırılmasında önemli bir vasıta olacaktır*” düşüncesini kaleme alır. Bk. Mustafa Özel, **Roman Diliyle Emperyalizm**, İstanbul, Küre, 2022, s. 11. Amerikan Protestan misyoner koleji de verdiği eğitim-öğretim ile ‘körpeleri’ değerlerinden arındırmakla kalmıyor onlara toplumu dönüştürme vasıtalarını da kazandırıyor.

⁴⁵⁸ Halide Salih, “*The Future of Turkish Women*”, **The Nation**, C. IV, Nu: 4, 24/10/1908. s. 149. Halideh Salih, “*The Future of Turkish Women*”, **St. Louis Post**, 21/1/1909, s. 13

açık *Protestan ahlakının*⁴⁵⁹ yürürlükte olduğu coğrafya oldu.

Halide, kolej öğretisinin dönüştürücü etkisiyle aidiyet kurduğu medeniyetin oluşturduğu anlam dünyasını ve değer dizilerini benimsemekle kalmaz, içerisinden çıkmasına karşın eğitim yoluyla yabancılaştığı toplumsal yapıyı tahrip eden yıkıcı bir *bombaya*, “*etek giydirilmiş bir dinamite*” dönüşür. Daha yaşarken oluşturduğu etkiye ilişkin gözlemler onu II. Meşrutiyet devrinde Anglosaksonların gözünde bir kahramana çevirdi.⁴⁶⁰ 1928 yılına gelince Amerikan kolej Türkiye’nin dönüşümündeki payını değerlendirerek Halide’yi “*yeni Türkiye’yi yaratan bir güç olarak*”⁴⁶¹ nitelendirecektir. Halide’nin Türkiye’de gerçekleşen kültürel dönüşümde payı ne olursa olsun, bunun için uğraşırken temel hedeflerinden biri daima Amerika’nın güç ve hükümlanlığını genişletme arzusu olmuş ve ülkesini Amerikan nüfuzu altına sokma mücadelesinin yorulmaz bir savaşçısı oldu. Fakat onun nihai hedefi siyasal bir değişimden çok kültürel bir dönüşümdü ve gerçekleştirmek istediği dönüşüme her şey araç kılınabilirdi, nitekim öyle yapacaktı.

⁴⁵⁹ Max Weber'in adlandırmasıyla "*Kapitalizmin Ruhu*". Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, s. 151. Ayrıca, Halide Edib'in "*ahlakça ve maneviyatça bir Hristiyan*" olarak değerlendirilişi için bk. P.W. Wilson, "*Halide Edib's Career an Honor To Her Sex and Race: She Has Reconciled the Christian Ideal of Womanhood With the Virile Turkish Social System*", **The New York Times**, 6 /1/1926, s. 11.

⁴⁶⁰ William T. Stead, "*Americans are Re-Making Turkey: 'Voice from the Dead' Gives Thrilling Story of What He had seen of the Transforming Influence of American Missions in Ottoman Empire.*", **The Golden Age**, C. VIII, Nu: 51, 13/2/1913. s. 6, 15. William T. Stead, "*Americanizing Turkey*", **The Youth's Companion**, 2/1/1913, s. 3.

⁴⁶¹ İstanbul Amerikan Kız Kolejinden İstanbul Amerikan Sefiri Joseph C. Grew'e Gönderilen Yazı, 28/07/1928; **National Archives Microfilm Publications, Records of The Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1910-29**, Microcopy Nu: 353 Enclosure Nu:2.

İKİNCİ BÖLÜM

ANGLOSAKSON AŞIĞI

2.1. Halide Salih

Yaşayışını, düşüncelerini, zihninin işleyiş tarzını, değişiminde dönüm noktası olup dünyagörüşünü de biçimlendiren Amerikan kolejindeki öğrenciliği, Halide Edib'in ilk evliliğinde de etkili olur. Kolejdeki diğer derslerin aksine matematikteki başarısızlığının⁴⁶² nedenlerini ortadan kaldırmak üzere harekete geçen Halide Edib, çözümü aile geleneği olan özel öğrenimde görür. 1900 yılı yaz tatilinde bu düşüncesini babasına açar. Birkaç gün sonra matematikte dahiliği ile ilgili söylentileri dolaşan Salih Zeki'den özel ders alacağı haberini alarak heyecanlanır.⁴⁶³

Bu dönemde Salih Zeki, Mekteb-i Bahriye'de “*tatbikat-ı elektrikiye*” Mekteb-i Mülkiye'de “*hikmet-i kimya*”,⁴⁶⁴ fizik ve makine⁴⁶⁵ Darüşşafaka'da cebir ve mekanik dersleri vermektedir.⁴⁶⁶ Bunların yanı sıra maarif için farklı seviyelerde okutulmak üzere çeşitli ders kitapları kaleme almaya başladığını⁴⁶⁷ görüyoruz. 1896 senesinde Telgraf ve Posta Nezareti fen kalemi müdür muavinliğinden tayin olduğu Rasathane-i Amire müdüriyetinde⁴⁶⁸ görevine devam etmektedir. Gerek verdiği dersler gerekse de daha sonra kaleme alacağı eserlerden, matematik tarihi ve matematik felsefesi ve Euklides'çi olmayan geometriyle ihtimaller hesabı⁴⁶⁹ olmak üzere, geniş bir ilgi sahasına sahip olduğu görülen Salih Zeki, “*filosof-bilimadamı*” olmamakla birlikte, “*fikir hayatımızın, önemli ölçüde, taşıyıcı ve aktarıcısı*”⁴⁷⁰ ve

⁴⁶² Halide Edib, *Memoirs*, s. 194.

⁴⁶³ Halide Edib, *Mor Salkımlı Ev*, s. 131. Halide Edib'in özel ders aldığı Rıza Tevfik ve Salih Zeki'nin, babası Mehmed Edib ile aynı tarikatın [*Nakşibendiye*] mensubu gözükmetedir. Özbekler Tekkesindeki birliktelikleri için bk. İnci Enginün, *Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*, s. 30.

⁴⁶⁴ BOA, DH. SaiDd. 0022. Salih Zeki'nin sicil kaydı hayatı hakkında aydınlatıcı bilgiler içerir: Salih Zeki Efendi “*Binikiyüzseksen* [M. 1864] senesinde Dersaadette doğmuştur. Sıbyan mektebinde ve Darüşşafakada mürettep olan dersleri tahsil ve ahiren Pariste tahsilini tekmil edip şehadetname almıştır. Mekteb-i Bahriyeyi Şahanede tatbikat-ı elektrikiye namıyla küşad edilen dersi tedrise memuriyeti cihetiyle elektriki fenne dair iki kısım üzerine bir eser telif eylemiş ise de henüz tab ettirilmemiştir.” Binikiyüzdoksandokuz senesinde Posta ve Telgraf Nezareti fen kalemine girmiş sonrasında Pariste öğrenim görüp döndükten sonra aynı yerde mühendis olmuştur. 18 Kanunisani 1311 tarihindeyse “*Rasathane-i Amire Müdüriyetine tayin buyrulmuştur.*” BOA, DH. SaiDd. 0022.

⁴⁶⁵ Alper Atasoy, “*Türk Bilim Tarihçiliğinde Salih Zeki*”, *Bilim ile Bilim Tarihi Arasında Salih Zeki*, İstanbul, Ketebe, 2021, s. 25. Salih Zeki 1908-9 öğrenim-öğretim dönemiyle birlikte Darülfünun'da analitik geometri, matematiksel fizik, astronomi ve olasılık dersleri verecektir. bk. a.y.

⁴⁶⁶ Celal Saraç, *Salih Zeki Bey; Hayatı ve Eserleri*, Haz. Yeşim Işıl Ülman, İstanbul, Kızılelma, 2001. s. 69.

⁴⁶⁷ Remzi Demir & İnan Kalaycıoğulları, “*Büyük bir Matematik Tarihçisi ve Felsefecisi: Salih Zeki Bey (1864-1921)*”, *Kutadgubilig; Felsefe-Bilim Araştırmaları*, Ekim 2004, s. 199.

⁴⁶⁸ BOA, İMF, 3-40.

⁴⁶⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 322-4.

⁴⁷⁰ Şaban Teoman Durahı, *Felsefe-Bilim Nedir?*, 2.bs., İstanbul, Dergah, 2009, s. 127.

“modern bilimlerle ilişki kurma tarzının” da örnekliğini sergileyen biri⁴⁷¹ olarak karşımıza çıkar. Salih Zeki, Halide’nin ikinci eşi Doktor Adnan’a göre “olağanüstü yeteneği ile beslenen geniş bilgi hazinesi”ne ve “hayranlık uyandıracak bilimsel bakış açısı, tarafsız ve vazih muhakeme kuvveti”ne⁴⁷² sahiptir. Bütün bunlar, Halide Edib’i derinden etkileyecektir. Salih Zeki için 1900 yılındaki özel ders sürecinde kendisinden yaşça bir hayli küçük olan Halide Edib’i entelektüel nüfuzu altına almak zor olmadı. Halide Edib bu yılları kaleme alırken Salih Zeki’ye “zihnen köle” olduğunu⁴⁷³ ifade ederek bu duruma işaret eder. Onun gözünde Salih Zeki’nin düşünsel yetkinliği bedeninde fiziksel bir akis de bulmuştur. Düşünsel faaliyetlerinin, okuduğu kitapların kafa yorduğu meselelerin yüz hatlarını belirleyip ona bu etkinliklerine uygun bir görünüm kazandırdığına ilişkin inancını paylaşır.⁴⁷⁴

Salih Zeki ile Halide Edib arasında özel derslerle başlayan hoca-talebe ilişkisi, Amerikan kolejdeki son senesinde mektup arkadaşlığıyla devam eder. Bu süreci, “*Salih Zeki Hoca her hafta daima ilmi mevzulara dayanan, bazan da bir üniversite dersini hatırlatan uzun mektuplar yazardı. Senenin sonlarına doğru, benimle evlenmek için bir teklif yaptığı zaman, düşünmeden kabul ettim*”⁴⁷⁵ diyerek sürecin seyrini tasvir eden Halide Edib’in sonraki adımı yapacağı evliliği babasına kabul ettirmek olur. Zira babasıyla akran olan Salih Zeki’nin çocuk sahibi de olduğu piyanist Vecihe Hanımla evliliği vardır.⁴⁷⁶ Bu evliliğin son bulduğu, Vecihe Hanımın da başkasıyla evlenmek üzere olduğunu söyleyerek durumu babasına kabullendirir.⁴⁷⁷ Böylece mezuniyetin hemen ardından gerçekleşen evliliği için 1901 senesini tarih düşer.⁴⁷⁸

Yeni evli çift, Mehmed Edib’in Üsküdar Sultantepeğinde, Özbekler Tekkesinin hemen

⁴⁷¹ İhsan Fazlıoğlu, “Türk Bilim Tarihinde Bir Temsil ve Misal Olarak Salih Zeki”, **Bilim ile Bilim Tarihi Arasında Salih Zeki**, s. 8. Fazlıoğlu, Salih Zeki’yi “Türk milletinin bir vecizesi olarak örnek alınabilecek bir kahraman” olarak takdim eder. a.y. Fazlıoğlu’nun tespitine göre “Salih Zeki’nin Türkiye’deki bilim tarihi araştırmalarına iki önemli katkısı mevcuttur: Birincisi bilimi, tarihi perspektifi içerisinde incelemesi, ikincisi ise nesnesi ile bizzat kendisi muhatap olup, başkalarının verdiği bilgileri değil, metinleri incelemesi... Salih Zeki’nin çalışmalarının en önemli eksiği ise, metinlerin salt teknik içeriklerini analiz etmekle sınırlı kalmasıdır. Elbette teknik içerikleri doğrudan metinleri kendisi inceleyerek ve kendi tarihi perspektifine uygun olarak yapması, bu konuda Avrupa’da üretilen pek çok bilgiyi hem tashih etmesine hem de aşmasına neden olmuştur. Ancak bu teknik yapının, içerisinde üretildiği siyasi, iktisadi, toplumsal ve dini ortamı dikkate almaması ve irtibat noktalarını göstermemesi, onun çalışmalarındaki medeniyet perspektifi eksikliğiyle ilgilidir” İhsan Fazlıoğlu, “İki Ucu Müphem Bir Köprü: ‘Bilim’ ile ‘Tarih’ ya da ‘Bilim Tarihi’”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt II, S. 4, 2004, s. 19-20.

⁴⁷² Adnan Adıvar, “Salih Zeki Bey ve Asar-ı Bakiye”: Celal Saraç, **Salih Zeki Bey**, s. 150.’den alıntıyla.

⁴⁷³ Halide Edib, **Memoirs**, s. 204.

⁴⁷⁴ Halide Edib İngilizce özyaşamöyküsündeki Salih Zeki ile ilgili bu değerlendirmelere Türkçe özyaşamöyküsünde yer vermez. İki özyaşamöyküsünde Rıza Tevfik ile Salih Zeki’nin geçirdiği değişimle ilgili karşılaştırma için bk. Dilek Doltaş, “Zamana ve Okura Göre Başkalaşan Bir Belleğin Öyküsü: Halide Edib’in Türkçe ve İngilizce Anıları”, **Türklük Bilgisi Araştırmaları**, C. 28/1, 2004, s. 41-5.

⁴⁷⁵ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 133.

⁴⁷⁶ Celal Saraç, **Salih Zeki Bey**, s. 17.

⁴⁷⁷ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 133.

⁴⁷⁸ İST. ÜNİ. NE, HEA 477-1 Nu: 41. İST. ÜNİ. Özlük Dosyası Numarasız.

karşısındaki evinin bir dairesine yerleşirler. Salih Zeki'nin ilk eşinden oğlu da bu evin ahalisi içindedir.⁴⁷⁹ Halide Edib, bu süreç için: *“Ev kadını rolünü çok ciddiyetle ele almıştım. Aynı zamanda fikri çalışmalarım ve yazılarım da devam ediyordu. Salih Zeki Bey'in Kamus-i Riyaziyat eserinin içindeki büyük riyaziyeci ve filozofların hayatını muhtelif eserlerden toplayan ve hazırlayan bir asistan veyahut katip vazifesini görüyordum”*⁴⁸⁰ diyecektir.

Salih Zeki'nin bir düşünür olarak üzerindeki etkisinin izlerini tamtekmil sürmek mümkün gözükme de Halide Edib bu etkiye şöyle işaret eder: *“ben, o günlerde fikir itibarıyla daha fazla mistik ve ruhi tesirlere tabii idim. Salih Zeki Hoca benim tabii temayülümün ifratının önüne geçti ve fikri tekamülümü ayarladı. ...Kafamın inkışafına yardım etti. ...Kolejde başlayan genç ve serbest temayülün de önüne bir set çekti”*⁴⁸¹ diyecektir.

Halide Edib ile Salih Zeki evliliğinden, 1902 yılı Ağustos ayında ilk olarak *“Ali Ayetullah”* doğar: *“Birincinin adını garip bir rüyanın tesiri ile koymuştum”*⁴⁸² diyen Halide Salih, *“Japon muhibbi Osmanlı Togo”* olarak tanıttığı ikinci oğlunsa *“1904 Şubat ayının sekizinde”*⁴⁸³ ilkinden *“On altı ay sonra”* doğduğunu söyler. Bunun adı da *“Zeki Hikmetullah”* koyulur.⁴⁸⁴

Evli çiftin aile saadeti çok uzun sürmez. Halide Edib evliliğinin sonlanma sürecini özyaşamöyküsünde ortaya koyar; *“1910'da ciddi aile içi sorunlar yaşıyordum. Yaşantım için, kendimi kolay kolay yüzleştirmeye zorlayamayacağım, büyük bir değişiklik yapmak zorunda olduğumu gördüm. Salih Zeki Bey'in bir öğretmenle ilişkisi ve ona bağlılığı, evliliği tasarladığını düşündürecek kadar ciddi görünüyordu. Tek eşliliğe, adın ve yuvanın dokunulmazlığına inanan biri olarak, hayatımın sonuna kadar yuvam olabileceğine inandığım yerden ayrılmayı bir görev olarak kanıksadım. Ama Salih Zeki Bey'in geçici heveslerini ve mizacını bildiğimden, yuvamı yıkmadan önce, son aşkının sağlamlığından tamamen emin olmak istiyordum. Bu yüzden küçük çocukları yanıma aldım ve birkaç ay orada beklemek niyetiyle babamın yanına Yanya'ya gittim.*

Döndüğümde Salih Zeki Bey hanımefendiyle evlendiğini söyledi ama beni çok şaşırtarak, bazı durumlarda çok eşliliğin gerekli olduğunu da ekledi ve eşi olarak kalmamı istedi. Aramızda uzun ve acılı bir mücadele oldu ama sonunda boşanmaya razı oldu ve ben dokuz

⁴⁷⁹ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 134, 158.

⁴⁸⁰ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 135.

⁴⁸¹ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 132.

⁴⁸² Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 138. Halide Edib özyaşamöyküsünün devamında çocuklarının adlarını, Ali Ayetullah ve Hasan Hikmetullah olarak koyanın Özbekler Tekkesi şeyhi olduğunu ifade eder. bk. Halide Edib, **Türk'ün Ateşle İmtihani**, s. 77.

⁴⁸³ Halide Salih, *"Barbaros Hayreddin'in Haleflerine"*, **Tanin**, Nu: 37, 7/9/1908, s. 1.

⁴⁸⁴ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 138

yıldır yuvam olan yerden ayrıldım.”⁴⁸⁵

Salih Zeki⁴⁸⁶ ikinci evliliğinin sonlanmasına ilişkin geriye herhangi bir kayıt bırakmaz. Fakat ikinci eşinin üzerinde oluşturduğu etkinin kalıcılığı, eşinin satırlarına yansır. Nitekim 1913’de Halide Türk Yurdu dergisinden okurlarına, kendisini “oğlunun babasının esiri olan bir anne!”⁴⁸⁷ olarak takdim ederken, eski yuvasına duyduğu özleme ve Salih Zeki’ye olan bağlılığının canlılığına vurgu yapmaktan kendini alamayan biri olarak karşımıza çıkar. Daha sonra Doktor Adnan ile evlenmesine karşın, hayatının son dönemlerinde meslektaşı Mina Urgan’la paylaştıkları, Salih Zeki’ye olan duygusal bağlılığını devam ettirdiğini ortaya koyar: “Halide Edip, şu adamla sevişti, bu adamla sevişti diye birtakım lâflar duyacaksın. Bunların hepsi yalan. Ben bir tek erkeği sevdim ömrüm boyunca. O tek erkek de altı ay sonra benden bıktı. Beni aldatmaya başladı. Her şeyi biliyordum. Her şeye razıyım. Yeter ki onu görebileyim, ona dokunabileyim.”⁴⁸⁸

2.2. Meşrutiyetin Yeniden İlanı

1889 yılında Askeri Tıbbiye Mektebinde II. Abdülhamid’i tahtından indirip meşrutiyeti yeniden yürürlüğe sokmak isteyen bir grup öğrenci tarafından kurulan *İttihad-ı Osmanî Cemiyeti* [daha sonraki adıyla: İttihat ve Terakki Cemiyeti], İtalyan Carbonari ve mason teşkilatlarını örnek alarak teşkilatlanıp faaliyetlerini yıllarca gizlice sürdürerek büyür. Muhafif devrimci bir öğrenci hareketi olarak doğan bu cemiyet zamanla farklı meslek

⁴⁸⁵ Halide Edib, *Memoirs*, s. 307-8.

⁴⁸⁶ Salih Zeki, Maarif Meclisi üyeliği sırasında Mekteb-i Sultani müdüriyetine tayin olur. **BOA**, BEO, 3737/280273 (Hicri 1328). Aynı zamanda Maarif Nezareti Müsteşarı olur. **BOA**, İ.MF, 20/11 (H.10-8-1330) [1912]. Islahat-ı İlmiye Encümeninde görev alır. Ebubekir Keklik, “Modern Felsefe Bilim ve Teknoloji Terimlerinin Türkiye’ye Girişi Çerçevesinde Islahat-ı İlmiye Encümeni (1913-1919)”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C. XXIV-1, 2023, s. 150. Yürüttüğü, Darülfünun genel müdürlüğü sırasında maarif nişanı alır. **BOA**, İ. TAL, 495/39. Hastalanıp Fransız hastanesinde tedavisine başlanmasından **BOA**, MV, 221/187. (H-15-10-1339) kısa süre sonra vefat eder. Bunun üzerine 3 Temmuz 1921’de Fatih Camii haziresine defnedilir. **BOA**, BEO, 4686/ 351424 (H. 26-10-1339).

⁴⁸⁷ Halide Edib, “Allah’ın Nuru”, **Türk Yurdu**, S. 2, 3/9/1913, s. 778.

⁴⁸⁸ Mina Urgan, **Bir Dinozorun Anıları**, s. 203. Halide Edib Adivar’ın meslektaşı ve asistanı olan Urgan, Halide’nin son yıllarında eşlerine yaklaşımını açıklığa kavuşturur: “Yirmi yaşlarında olan ben, görmüş geçirmiş, olgun bir kadın gibi konuşuyordum; Halide Hanım da çılgın bir genç kadın gibi. Salih Zeki’ye duyduklarının gerçek bir sevgi değil, yıkıcı ve kötü bir tutku olduğunu; gerçek sevginin Adnan Beye duydukları olduğunu anlatmaya çalışıyordum. Halide Hanım, ‘sen ne anlarsın! Asıl aşk çocukların babasına duyduklarımı’ diyerek direniyordu. (Adamın adını bile ağzına almaya dayanamadığı için, Salih Zeki ya da ilk kocam demez; ‘çocukların babası’ derdi her zaman.) Adnan Beyi ne kadar olağanüstü bir insan saydığımı, onunla beraberliğini ne kadar güzel bulduğumu anlattım. Bunları biliyor, kabul ediyordu; ama ‘asıl aşk, çocukların babasına duyduğum aşktı’ diyordu gene de. Halide Edip, başka erkeklere egemen olarak, bu karşılıksız aşkın hincını almak isteyen mutsuz bir kadındı aslında.”. a.y. Halide Edib’in gençlik arkadaşlarından Emine Hanıma göreysen Halide, “yaşamı boyunca tek bir kez gerçekten aşık olmuş. Sevdığı kişi de Hüseyin Cahit’miş”. Selim İleri, “Halide Edip’le Akşam Çayı”, **Sanat Olayı**, S. 22, Mart 1984, s. 11.

kollarından çok sayıda üye edinir. 1908 yılına gelindiğinde artık Osmanlı Ordusundaki mensupları üzerinden silahlı gücünü kullanarak, II. Abdülhamid'i meclisi yeniden açmaya mecbur bırakacak kudrete erişir. Bu suretle meşrutiyet yeniden ilan edilir.⁴⁸⁹ 24 Temmuz 1908'deki kanuni düzenlemeler ve bunları takip eden gelişmelerle Türkiye'de yeni bir dönemin başlangıcı olurken İttihatçılar bunu *Hürriyetin İlanı* olarak nitelendirir. Ve o günden sonra meşrutiyetin yeniden ilan edildiği gün, her yıldönümünde⁴⁹⁰ Türkiye'de *Hürriyet Bayramı* olarak kutlanır.⁴⁹¹

Halide Edib yıllar sonra, meşrutiyetin yeniden ilan edilmesiyle oluşan *bayram havasını* tasvir ederken, “*Evvela İstanbul, gökten iner gibi bir tebliğ ile ilan edilen Meşrutiyet'e tereddütle baktı. Orada burada halk toplanıyor, alçak sesle konuşuyor, bunun bir tuzak olup olmadığını birbirlerine soruyorlardı*”⁴⁹² kaydını düşer. Hissettiği tereddüte karşın, Meşrutiyetin yeniden ilanıyla, sevincinde pâyân olmayan Halide Salih kalemine sarılır, “*Hürriyet, kanatlarını açarak Türkiye'nin açık eteklerinde seyrana başladığı gün*”⁴⁹³ “*yaşadığım sevinci, milletin sevincini bildirmek için kollarımı size, okyanusun ötesine uzattıyorum!*” diyerek, duygu düşünce ve gözlemlerini “*gözbebeğine*”, zamanında evinde özel dersler aldığı, şimdiyse Amerika'da bulunan kolej hocası misyoner Isabel Frances Dodd'a mektuplarla⁴⁹⁴ bildirir:

⁴⁸⁹ Fatih Mehmet Sancaktar, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Anayasa, Seçim ve Meclis Tecrübesi (1876-1923)**, İstanbul, Ötüken, 2021, s. 57.

⁴⁹⁰ İlk bayram kutlaması, *Hürriyetin İlanının* yıldönümünde, 23 Temmuz 1909'da açılan Bursa sergisinde yeni sultan Mehmed Reşat'ın da katılımıyla, coşkulu bir şekilde gerçekleştirilir. Zafer Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918**, İstanbul, Doğan Egmont, 2012, s. 78-80.

⁴⁹¹ Hürriyet Bayramı, *10 Temmuz İyd-i Millisi* [Milli Bayramı] olarak da anılır ve 1935'de ilga edilene dek Türkiye'de milli bayramlar arasında yer alıp kutlanır. Behiye Evirgen, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Ulusal Bayramlar ve Önemli Günler (1908-1950)**, Mersin, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2019, s. 22-5. Türkiye'de çeyrek yüzyıl sonra hürriyet yeni bir bayrama daha ad olacaktır. 1960'da devlet yönetimine karşı gerçekleşen askeri müdahale sonrasında kurulan *Milli Birlik Komitesi*, müdahalenin yıl dönümlerinde kutlanmak üzere *Hürriyet ve Anayasa Bayramı* ihdas eder. 12 Eylül 1980'de gerçekleşen bir sonraki askeri müdahaleyle bu bayram da ilga edilir. Mahmut Bolat, “*27 Mayıs Hürriyet ve Anayasa Bayramı*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. XXXIV-II, 2018, s. 378, 387-402.

⁴⁹² Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 146-7. Sunata, o günlerin İstanbul tasvirini yaparken başlangıçta, “*Ortada bayram gibi birbirini kutlama konusu yoktu. Ama bazı binalara bayrak asılmıştı.*” diyecektir. Birkaç gün sonraysa durumun değişmekle birlikte, kutlamalardaki kalabalığın niteliği ve coşkusu hakkında dokunaklı unsurlara temas eder: “*Bir kalabalık Rıza Paşa Yokuşu'ndan gidiyordu. Koştum, kalabalığın arasından en öne çıktım. Herkes 'Yaşasın' diye bağırıyor, kimi tekbir getiriyor, kimi salavat. Kalabalığın önünde birkaç kişi, kan ter içinde, halkı idare etmeye çalışıyor. Nereye gidiyoruz, bilmiyorum. Gidenler kimler, niçin gidiyorlar, yine bilmiyorum. Kabataş'tan Beşiktaş'a orada Yıldız'a çıktık. Bir bildiğimiz 'Padişahım çok yaşa' diye bağırarak. Bir de, 'Yaşasın Hürriyet' demek. Bunları öğrenmiştik artık.*” İ. Hakkı Sunata, **İstibdattan Meşrutiyete Çocukluktan Gençliğe**, İstanbul, Türkiye İş Bankası, 2006, s. 216-7.

⁴⁹³ Halide Salih, “*Bir Dost Çehresi Etrafında -Amerikan Koleji-*”, **Tanin**, Nu: 41, 11/11/1908, s. 2.

⁴⁹⁴ Halide'den Isabel Frances Dodd'a Mektup, 25 Temmuz 1908: **COL. A, ACG, Sr. V**, Kutu: 28, Dosya: 20. Halide Isabel F. Dodd'a yazdığı mektuplara “*Hürriyet, kanatlarını açarak Türkiye'nin açık eteklerinde seyrana başladığı gün sana yazmaya başladım*” diyerek işaret eder. Dodd' Halide'ye gönderdiği cevabi mektubunda, aldığı mektupları neşrettireceğini söyler. Nitekim, Halide'nin mektuplarını alıcı ve gönderici bilgilerini paylaşmadan

“Sanırım Makedonya’daki devrimi işitmiş olmalısınız. Hiç bu kadar muhteşem bir şey işitmemiştim. İttihatçılar sonunda bizi kurtaracak. Altı yüz genç subay Manastır’daki dağlara çıkmış ve Meclisin toplanmasını istemişti. Payitahttan onları son adamına kadar vurması için kesin emirler gönderildi. Onlar, ülkenin çiçeği ve umudu; cesur, bilgili ve vatanseverler! Ancak onları vurmak için gönderilen alay, kardeşlerine karşı silah çekmeyi reddetti ve onlara katıldı. Ardından haftiyelerde oluşan bir dizi heyet gönderildi. O zamandan beri haftiyeler sürekli olarak infaz ediliyor, elbette sessizce...

Nihayet dün gazeteler meclisin toplandığını duyurdu! Ağladık, gözbebeğim, bir daha asla ağlamayacağımız kadar ağladık. Birbirimize sarıldık, bir daha asla tadamayacağımız bir sevinç yaşadık. İnsanlar, tüm insanlar, sokaklarda birbirlerini kucakladılar, ağladılar, otuz yıllık mahkumların gün ışığına çıkması gibi ağladılar! Bütün gazete büroları bayraklarla donatıldı. Şimdi, gözbebeğim, karşı güçler kazanabilir, ama artık ölümü umursamıyorum. Halkımın fazilet ve haysiyetine inanıyorum. Öyle bir vecd tattım ki ‘gözlerim açık’ gitmeyeceğim...

Şimdi gözbebeğim, padişah, şehir ya da dine özgü bir imtiyaz kalmadı. Artık herkes bir ve eşittir; ve oğullarımın annesi olmaktan gurur duyuyorum – onlar da ülkenin mukaddes davası uğrunda yaşayacak ya da ölecek.”⁴⁹⁵

25 Temmuz’da kaleme aldığı ilk mektubunu bitirirken “Hayatımda ilk kez hürriyet kelimesinin Türkçe olarak basıldığını görüyorum” notunu düşer Halide. Sevincini kağıda dökmek, ülkedeki gelişmeleri gözbebeğine bildirmek için 26 Temmuz’da yeniden kalemine sarılmadan edemez:

“Bir dizi inanılmaz şey oluyor. Bu beklenen çağdır [Millennium]. Kan dökülmüyor, kavga yok, sarhoşluk yok! Her şey sanki büyümlü bir diyaraymışçasına devam ediyor. Dün sokaklardaki kalabalığın yanı sıra, farklı ırklardan büyük bir insan topluluğu, bayraklar ve müzik eşliğinde nazırların nezaretlerine giderek onlara, Kanunuesasiye sadık kalacaklarına dair yemin ettirdi. Maliye nazırına ‘Suiistimal yok, hırsızlık yok’ diye bağırdılar ve o da yemin

yayımlatır bk. [Halide Salih], “A Constituion and Liberty for Turkey”, **The Outlook**, C.LXXXIX, Nu: 18, 29/8/1908, s. 985-7. Yayımlanmış olan bu mektupların “Halide Hanım’ın o sırada Amerika’da bulunan profesörlerimizden birine yazdığı” bilgisi “Free Baptist Woman’s Missionary Society” tarafından basılan başka bir dergide karşımıza çıkar. bk. “College Girls In Constantinople”, **Missionary Helper**, C. XXXII, Nu: 6, Haziran 1909, s. 175. Halide’nin Dodd’a gönderdiği mektuplar ve tam metin tercümelemleri için bk. **EK I**.

⁴⁹⁵ Halide’den Isabel Frances Dodd’a Mektup, 25 Temmuz 1908. **COL. A, ACG, Sr. V**, Kutu: 28, Dosya: 20. Meşrutiyetin yeniden ilanı sırasında sonunda ittihatçılar bizi kurtaracak demesine karşı, İngilizce özyaşamöyküsünde kendisini okurlarına bu hareketin bir parçası olarak takdim ederek: *En eski meclis olarak İngiliz meclisi kanlı mücadelemizde ve temsili hükümet çabamızda bizim için bir sembol olmuştu*, diyecektir. Halide Edib, **Memoirs**, s. 293-4.

etti. Şeyhülislâm halkın önüne çıkarıldı. ‘Kanunuesasiye sadık kalacağına yemin et’ dediler, o da yemin etti. ‘Eğer bize ihanet edersen kanın başına bulaşsın.’ – ‘Öyle olsun’ (Kanım helal olsun) dedi. Maarif nazırına gelince, titreyerek tekrar tekrar, ‘Okulları açacağım, ah, okulları açacağım! Bismillah!’ Topluluk, Dahiliye nezareti hariç tüm nezaretlere gitti; o bilinen bir hafiyeydi. Burada hafiyeleri bile infaz etmedikleri için memnunum. Hürriyet kutlamamıza hiçbir kanlı olayın damga vurmaması tarihimizin şanlı bir sayfasıdır. Bütün bunlar, Bulgar çetelerinin tehditleriyle yada Ermeni bombalarıyla değil, Türklerin kendileri tarafından yapıldı...

Halk bu ana dek bu kadar emin değildi ama şimdi tam bir sevinç çığlığı içinde...

Hiçbir güvencemizin olmadığı, herhangi bir adamın evimize bir Avrupa gazetesi atarak bizi işkenceye maruz bırakabileceği, hapse gönderebileceği ve çocuklarımızı sokaklarda dilendirebileceği günleri düşündüğümde, bunların hepsi bir rüya gibi görünüyor. Bütün bunları taşrada, özellikle de orduda sessizce çalışan İttihat ve Terakki cemiyetine borçluyuz...

Fikret Bey’in şiirindeki o dizeyi hatırlıyor musunuz, ‘Kaç Nâsiye Vardır Çıkacak Pak ve Dirahşan’⁴⁹⁶ Selanik’teki ordu ve ülkemizin gençliği pırıl pırıl bembeyaz alınlarıyla ortaya çıktılar. Daima böyle lekesiz ve hürmete layık kalsınlar!’⁴⁹⁷

Halide bir yandan yıllarca meclisi kapalı tutan sultana karşı muhalifler arasında birikmiş öfkenin, meclisin açılmasıyla büyük bir coşkuya dönüşünün tasvirini yaparken, öte yandan bu inkılapla ilgili olarak basında övgüyle bahis açan değerlendirmeleri de *okyanusun ötesine* iletecektir: ‘Yaşasın! Uzun zamandır beklenen kutsal günün, lütfun yüce sabahı! Yaşasın! Ülkeye hürriyet, adalet ve kardeşlik getiren mübarek günün eşsiz başlangıcı! Yaşasın! Hepimizin alnını yere koyduran, yaşlılarımızı, kadınlarımızı, çocuklarımızı bilinmeyen bir sevinçle ağlatan haber.’⁴⁹⁸

Meşrutiyetin yeniden ilanından iki gün sonra Halide Salih’i ziyaret eden Hüseyin Cahit, Babıali yolunda yürüyen kalabalıkta tanımadığı yüzlerce kişi tarafından öpüldüğünden şikâyet

⁴⁹⁶ Bu başlıkla kaleme aldığı yaz için bk. Halide Salih, “‘Kaç Nâsiye Vardır Çıkacak Pak ve Dirahşan’- Tevfik Fikret”, **Tanin**, Nu: 1, 2/8/1908, s. 2

⁴⁹⁷ Halide’den Isabel Frances Dodd’a Mektup, 26 Temmuz 1908: **COL. A, ACG, Sr. V**, Kutu: 28, Dosya: 20.

⁴⁹⁸ Halide’nin Dodd’a mektubunda inkılabın basındaki olumlu yansımalarına yer verirken *İkdam* gazetesine atıf yapar. Mektubunda meşrutiyet coşkusunun yansımalarından aktardığı şu parça da kayda değerdir: “*İnsanlar satın alıyor, her zaman gazete satın alıyor; okumayı bilmeyenler bile satın alıyor. Bir kez okuyanlar bir kez daha okuyor; gerçek, içten bir sevgi ve minnetle okuyor ve bu sayfaları hayatlarının en mutlu ve en değerli bölümünün hatırası olarak saklıyorlar. Evet, bu sayfalar sadece kütüphanede ya da çekmecede değil, milletin kadirşinas hafızasında sonsuza dek saklanacaktır. Unutulmayacak! Hayır, asla! Torunlarımızın torunları, kurucusunu kutsayacak. Küçüklerimiz ve yaşlılarımız, hürriyet sevincinin coşkusuyla uyanıyoruz. Hürriyetin, adaletin ve kardeşliğin işaretine bakın! İnsan gibi yaşamının mutluluğuna bakın! Bütün ülke bunun canlı bir resmidir.*” Halide’den Isabel Frances Dodd’a Mektup, 25 Temmuz 1908: **COL. A, ACG, Sr. V**, Kutu: 28, Dosya: 20. Mektupların tam metin tercümesi için bk. **EK I**

ederek: “Devrimin çirkin yanı olan intikam ve cinayet, bizimkini lekelemeyecek”⁴⁹⁹ diyecektir. Halide’nin yazdıklarına bakılınca, meşrutiyetin ilanı ile oluşan bayram havası içinde yapılan kutlamalar sırasında tek öpülen Hüseyin Cahit değildir. İngiliz Büyükelçiliği birinci tercümanı Halide’nin arkadaşına: “Arkadan biri ellerimi tuttu. Döndüm. Yüzünü tanıyamadım ama beni kucakladı, iki yanağımdan öptü”⁵⁰⁰ dediğini, aktarır.

Halide, meclisin açılışını takip eden kutlama tasvirlerine özyaşamöyküsünde de geniş yer açar: “Köprü üzerinde kadın erkek herkesin göğsünde kırmızı beyaz kokartlar, bir insan denizi gibi bir taraftan öbür tarafa akıp gidiyordu. Yüzlerce yılın biriktirdiği her nev’i gayz ve garaz [öfke ve kin] ortadan kalkmış, hatta şahsi veya cinsi insiyakler de kayboluvermişti. Heyecan dalgası halinde geçen halkın içlerinden her nev’i kötülük, her nev’i çirkinlik birdenbire ilahi bir dezenfekteye tabi olmuş gibi idi.”⁵⁰¹ Halide Edib’in tasvirini yaptığı bu coşkudan “en aşağı tabaka dahi” nasibini almıştı. Ona göre bunun tek istisnasını, Kürt hamallar oluşturuyordu. Meşrutiyetin yeniden ilanı coşkusuyla İstanbul sokaklarında nutuklar atan Rıza Tevfik’in hamallara gerçekleşen karşılıklı konuşmasını kayda değer görür:

“Hamallar:

- Söyle bize, meşrutiyet ne demektir?

Rıza Tevfik:

- Meşrutiyet öyle büyük bir şeydir ki onu bilmeyen eşektir.

Hamallar:

- Biz hep eşegiz.

Rıza Tevfik:

- Babanız da bilmiyordu. Siz eşek oğlu eşek olduğunuzu söyleyin bakalım!

Hamallar hep bir ağızdan:

- Hepimiz eşek oğlu eşegiz.”⁵⁰²

Rıza Tevfik’in verdiği nutuklar sırasında⁵⁰³ hamallarla gerçekleşen bu konuşması,

⁴⁹⁹ Halide Edib, **Memoirs**, s. 257-8. Bu sözün Hüseyin Cahit'e ait oluşunu Memoirs'ten öğreniyoruz.; Buradaki *Hüseyin Cahit* gider yerine Mor Salkımlı Ev'de "*bir dostumuz*" ibaresi getirilir. Memoirs'te on altı kez adına yer verilen Hüseyin Cahit, Mor Salkımlı Ev'de ikisi aynı paragraf içinde olmak üzere toplamda üç kez karşımıza çıkar. Halide Edib'in özyaşamöyküsünü ortaya koyarken genel olarak belirli kişi, kurum ve ilişkileri namevcutlaştırmasının yanı sıra özel olarak da önce İngilizcesini kaleme aldığı özyaşamöykülerinin Türkçe muadillerine özgü biçimde bir namevcutlaştırmaya gider. Yerine göre de Memoirs'te olmayanı Mor Salkımlı Ev'e sokuşturur. Benliğini konumlandırma sanatının ihtiyaç duyduğu yeni şartlara uygun hamleleri yapmasına eski konumlanışını tesis eden kayıtlar engel oluşturmaz.

⁵⁰⁰ Halide'den Isabel Frances Dodd'a Mektup, 26 Temmuz 1908: **COL. A, ACG, Sr. V**, Kutu: 28, Dosya: 20.

⁵⁰¹ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 147

⁵⁰² Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 148-9.

⁵⁰³ Uran, neşenin, hürriyetin henüz sınırının bulunmadığı "*Hürriyet zevki ile avaz avaz bağırıma*" doyulmadığı bu günlerde "*Çenesi kuvvetli, heyecanı şiddetli ve yeni rejimi anladığına inanan bazı kimseler, zaman zaman*

meşrutiyetin ilanıyla tasviri yapılan bayram havasına iştirak etmeyen kitlelerin varlığına işaret eder. Üzerinden hayli zaman geçmesine karşın hamalların bu coşkuya iştirak etmediğini o sırada İstanbul'da bulunan toplumcu Parvus da kayıt altına alır: “*Meclisin, coşkulu siyasi konuşmalar eşliğinde ve büyük bir görkemle açılışı sırasında İstanbul'un liman sokaklarında bayram havasında olmayan kılıksız simalar gözükür. Bunlar*” der Parvus “*iş bırakmış hamallar ve kömür yükleyicileridir. Hemen tamamı Küçük Asya'dan gelen Kürtlerdir.*” Onların kendi yaşam koşullarını yorumlamasını da kayda değer görür: “*Böyle yaşamaktansa ölmek daha iyi.*” Koşulların bütün ağırlığına rağmen kanun adamlarına karşı, Kanunuesasiyi sahiplenip coşkuyla “*yaşasın anayasa*”⁵⁰⁴ nidasının hamallar arasında da işitildiğine işaret eder.

Öte taraftan, neşenin, hürriyetin henüz sınırının bulunmadığı kitleler için, “*Hürriyet zevki ile avaz avaz bağırmaya*” doyulmadığı⁵⁰⁵ bu günlerde, Halide Salih iki defa İstanbul'a iner. Karşılaştığı manzarayı kayda değer görür: “*Başka zamanlarda kıyafetleri yağma ve yıkma ifade eden en aşağı tabaka dahi bu kutsi heyecan dalgasına tutulmuş ağlayarak dolaşıyordu.*”⁵⁰⁶

Onun için “*zulüm, işkence ve korku ifade eden bir rejim devrilmiş, yerine hürriyet, saadet ve emniyet ifade eden bir rejim gelmişti.*”⁵⁰⁷ Öyle ki bu “*hürriyet ve mutluluk duygusu hayal bile edilemezdi.*” Ona göre “*özgürlük, eşitlik ve adalet, her kalbi ele geçirmiş üç sihirli kelimeydi ve bunu yeryüzünde gerçeğe dönüştürmenin yolu sadece bir meclis ile temsili hükümete sahip olmaktan*”⁵⁰⁸ geçiyordu. Meclisin açıldığı ve temsili hükümetin işbaşında

yüksekçe bir yere çıkarak etraflarına hemen biriken kalabalığa hitapla günün manasını anlatmaya çalışıyorlar”dı der. Rıza Tevfik'i de bunlardan birisi olarak ele alır: at üzerine çıkıp dolaşır “*halka hitap ederek onları sükûnete davet ediyor*”du. Hilmi Uran, **Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)**, İstanbul, Türkiye İş Bankası, 2008, s. 25-6.

⁵⁰⁴ GSStA PK, VI. HA Nachlass N1 Helphand, A, Nu: 1/83-92. Alexander Israel Helphand Parvus'un 1910 Kasım'ında kaleme aldığı “*Die Hamale und die Arbeiterkaempfe in Konstantinopel*” [Hamallar ve İstanbul'da İşçi Mücadelesi] ve “*Freiheit auf türkische Art*” [Türklerle Göre Özgürlük] başlıklı gözlem/inceleme yazılarının [yayımlamadığı günlük/anılarının] tercümesi için bk. Engin Deniz, **Alexander Israel Helphand (Parvus Efendi) 1867-1924, Hayatı ve Fikirleri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2011, s. 160-5. Rusya'da doğmuş İsviçre'de tahsil görmüş Almanya'da siyaset yapmış olan Parvus 1910-1914 yılları arasında İstanbul'da bulunmuş, Tasvir-i Efkar, Türk Yurdu Bilgi Mecmuası ve Tanin gazetesinde makaleler kaleme almış, genel olarak Osmanlı Devleti'nin Avrupa emperyalizminin kiskacına nasıl düştüğünü ortaya koyarak mevcut sorunlara çözüm yollarını göstermeye çalışmıştır. Parvus'un Halide ile kökenleri, İttihatçı ve Türkçülerle kurdukları ilişki ve aynı gazetelerde makaleler neşretmeleri gibi ortaklıklarına karşın Batı'nın Türkiye üzerindeki nüfuzuna yaklaşımları taban tabana zıtlık oluşturur, bk. a.e.

⁵⁰⁵ Hilmi Uran, **Hatıralarım (1908-1950)**, s. 25. Halide Edib'in düştüğü kayda göre, bu dönemde halk “*bu hareketin sembolü olan, Selanik'ten gelmiş bulunan birkaç zabitin ismini bağırarak anıyor*”du. Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 148.

⁵⁰⁶ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 148. İşittiğine göre, “*O hafta İstanbul'da tek bir cürüm vak'ası olmadı*” a.y.

⁵⁰⁷ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 148.

⁵⁰⁸ Amerika'da Williamstown Enstitüsünde yaptığı konuşmada Halide Edib, meşrutiyetin yeniden ilanıyla “*eski Rus idaresi altında yaşamış ve acı çekmiş Ruslardan başka hiç kimse, müstebit bir hükümetin kabusunun ortadan kalkmasının getirdiği hürriyet ve mutluluk duygusunu hayal edemez*” diyecektir. Halide Edib'in 14 Ağustos 1928 tarihli konuşması; Sekizinci Dönem, Yuvarlak Masa Nu: 6, Beşinci Konferans. **Modern Turkey and Its**

olduğu yeni idare tarzıyla “*Tanzimat’ın hürriyet, müsavat, adalet kelimelerine bir de, Hristiyan vatandaşları da içine alacak olan, ‘Uhuvvet’ [kardeşlik] ilave edilmişti.*”⁵⁰⁹ İşte bütün bu dönüşümü gerçekleştiren İttihatçıları, “*maziyi yıkan cesur Türkler*” olarak tasvir eden Halide, bu zamanı da tarihte “*ilk defa olarak Türkleri millet halinde gördüğünüz zaman*”⁵¹⁰ olarak belirler. Önce yabancı gazetelere yazılarını göndermesine hatta ilk kazancını bu yolla elde etmesine⁵¹¹ ayrıca Osmanlı matbuatında da daha önce boy göstermesine karşın, meşrutiyetin yeniden ilanını bir milat olarak belirleyip “*benim yazı alemine resmen girişim bu günlerde başlar*”⁵¹² diyecektir.

Halide’nin yazı hayatına resmen başlaması, aynı zamanda ülkede Amerikalıların “*mukaddes*” gördüğü nüfuzunu tesis etmenin “*her şeyden daha elzem*” olarak değerlendirdiği sürecin de başlangıcıdır. Bunu “*daha fazla Amerikan okulu açılması*” ile mümkün görmekle birlikte, yeni yönetim tarzının ortaya çıkışını, adeta bunları gerçekleştirmek için doğmuş bir fırsat olarak görür. ⁵¹³ Halide, kendisini *Amerikalı bir kız kadar doğal* olarak konumlandıracağı ⁵¹⁴ sonraki süreçle uyumlu olarak, II. Meşrutiyet devrinde Osmanlı matbuatında Anglosakson hayranı bir yazar olarak boy gösterecektir.

2.3. Osmanlı Matbuatında Bir Anglosakson Aşığı

Halide Edib’in çocukluğuna ilişkin anılarındaki baskın unsurlardan biri Anglosakson yaşam tarzıyla kurduğu ilişkidir. Babası, Mehmed Edib için “*İngilizlere ve onların çocuk yetiştirme tarzlarına büyük bir hayranlık duyuyordu. Büyüklüklerinin sırrının da burada yattığına inanıyordu, bu nedenle*” kendisini İngiliz usulüne uygun yetiştirmeye çabaladığını ifade eder.⁵¹⁵ Babasının benimsediği bu usule uygun yetiştirme tarzında küçük Halide’nin

Problems; Halide Edib Hanum, 14/8/1928, Institute of Politics, 1928, s. 1.

⁵⁰⁹ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 147.

⁵¹⁰ “*Bir Ziyafet ve Bir Nutuk: Tealiyi Nisvan Ziyafeti Halide Hanım Efendinin Nutukları*”. **ŞEHİR ÜNİ. KAİB, TT-6412299**.

⁵¹¹ Helen Barrett Montgomery, **Western Women in Eastern Land: An Outline Study of Fifty Years of Woman Work in Foreign Mission**, New York, The Macmillian Company, 1910, s. 210.

⁵¹² Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 149. Yazarlığa meşrutiyetin yeniden ilanından önce başlamasına, *Mader* tercümesi ve *Çingene Kızı* romanını da tefrika ettirmesine karşın, yazarlığa resmi bir başlangıç belirlemekle kastının ne olduğu belirsizdir.

⁵¹³ Halide’den Isabel Frances Dodd’a Mektup, 26 Temmuz 1908: **COL. A, ACG, Sr. V**, Kutu: 28, Dosya: 20.

⁵¹⁴ Halide Edib, **Memoirs**, s. 198.

⁵¹⁵ Halide Edib 1935 yılında Hindistan’da verdiği bir konferans sırasında çocukluk döneminin Türkiye’sine ilişkin yaptığı bir tasvirde İngiliz mürebbiyeler elinde yetiştirilme tarzını doğal ve yaygın olduğuna ilişkin bir söylem geliştirir ve “*İngiliz kadınının ciddi ve erkeksi olduğu ve dolayısıyla modern Türk kadınına model olması gerektiği fikri Türkiye’de köklü bir düşünceydi*” der. Ayrıca Türkiye’de “*yabancı okulların çoğaldığı*” bu dönemde “*İngiliz mürebbiyeliğinin de kurumlaştığını*” belirtir. Halide Edib, **Conflict of East and West in Turkey**, Delhi, Jamina Press, s. 215.

giyimi önemli bir meseleydi, böylece onun İngiliz usulü “*elbiseleri, iç çamaşırları, ayakkabıları ve çoraplarıyla, hatta mendilleriyle bile* [babası] *bizzat ilgilenir. Ancak Türkiye henüz İngiliz dış giyimini kölece taklit eden inkılaplarla modernleşme yoluna girmedigi için* [bana] *şapka giydirmede*”⁵¹⁶ diyecektir. İngiliz usulü yaşam tarzında giyim kuşamdan sonra “*sırada beslenme düzeni vardı*” küçük Halide için katı kurallar konmuştu “*biraz et ve sebze, yemek saatlerinde çok az meyve ve akşamları sadece süt*”, bu yemek düzenine ek olarak “*günlük sünger banyosu ve gözlerine damlatılan şeyler*” benimsenen yetiştirme tarzına uygun uygulamalar olarak⁵¹⁷ kayda düşer. İngiliz hayranı ve “*İngiliz yanlısı*”⁵¹⁸ olarak nitelendirilen Mehmed Edib, kızının İngiliz usulü yetiştirilmesindeki sonraki hamlesi Woods Paşanın aracılığıyla bulduğu İngiliz mürebbiyelerden biri bayan Ashover⁵¹⁹ olacaktır. Böylece Halide, çocukluğundan itibaren “*İngiliz mürebbiyelerinin dest-i terbiyesinde*” yetiştirilir.⁵²⁰ Bu sürece ilişkin daha sonra kaleme aldığı özyaşamöyküsünde bahis açtığında, yeme içme alışkanlığından giyim kuşamına uzanan çizgide çevrelendiği toplumdaki kendisini ayırtıran İngilizvari görüntüyü, çocukluk ve ilk gençlik yıllarına ilişkin mustarip olduğu konulardan biri⁵²¹ olarak ele alır. Buna karşın aile dostu olan ve Halide ile de küçük yaşta irtibat kuran Woods Paşa’nın bu dönemde Halide’nin İngiliz olan her şeye hayran birisi olduğunun kaydını düşecektir. Onun için “*daha sonraki yaşamında İngiliz olan her şeyin büyük bir hayranı olarak kaldı*”⁵²²ğını ifade eder.

Mehmed Edib’in kızını İngiliz usulüne uygun yetiştirmede nihai hamlesi, kızı için arzuladığı yaşam tarzının ve onun yaslandığı dünyagörüşünün halihazırda propagandasını etkin

⁵¹⁶ Halide Edib, **Memoirs**, s. 23. İngilizlerin takmasına karşın, babasının kendisi için başlık seçiminde şapkayı tercih etmemesini, babasının daha sonra Türkiye’de uygulamaya sokulacak “*kölece taklit*” anlayışına sahip olmamasına ve şapkanın o dönemin Türkiye’inde “*Hristiyanların zahiri ve görünür alameti*” olmasına bağlar. a.y.

⁵¹⁷ Halide Edib, **Memoirs**, s. 23-4.

⁵¹⁸ Henry F. Woods, **Spun yarn; From the Strands of a Sailor's Life Afloat and Ashore**, s. 65.

⁵¹⁹ Halide Edib, **Memoirs**, s. 179-180.

⁵²⁰ **Nevsal-i Milli**, s. 258

⁵²¹ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 32-3.

⁵²² Henry F. Woods, **Spun yarn; From the Strands of a Sailor's Life Afloat and Ashore**, s. 66. İngiliz Woods Paşa’nın Halide’yi çocukluğunda İngiliz olan her şeye hayran olarak tasvir etmesine karşın, onun Türkiye’nin İngiltere ile karşı karşıya geldiği askeri ve siyasi gelişmeler içinde bu hayranlığını dönemsel olarak bastırdığı bir duygu durumu içine girer. Bu hayranlık, yerini de çoğunlukla suskunluğa bırakacaktır. Fakat yurtdışına kaçıp İngiltere’ye yerleştiği dönemde yine “*İngiltere’ye aşık*” biri olarak tasvir edilir. “*Modern Woman in the New Turkey; A Board-Ship Talk With Mme. Halide Edib*”, **The Daily Mail**, 15/8/1928, CA, Ebis: 01018916, S. 17, Fihrist Nu: 41, içinde. Yine yaşantısının son dönemlerinde güçlü bir Anglosakson taraftarı olarak kaldığı İngiliz Dışişleri belgelerinde ifade edilir. **UPA, British Documents On Foreign Affairs; Reports And Papers From The Foreign Office Confidential Print; Series B: Near and Middle East 1956, Afghanistan, Iran, Iraq and Turkey 1956, C. XI**, s. 264. Halide Edib için *son derece Amerikan yanlısı ve güçlü bir İngiliz yanlısı olmaya da hazır* olduğuna ilişkin düşünülen kayıt için bk. **British Documents On Foreign Affairs; Reports And Papers From The Foreign Office Confidential Print; Series B: Near and Middle East 1946, Turkey January 1946 – December 1946, C. I**, s. 121.

bir şekilde yürüten, Anglosakson yaşam tarzının serimlenip deneyimlendiği *koloniye*, Hristiyan bir kurum olan Amerikan kız kolejine⁵²³ kızını teslim etmesiyle gerçekleşir. Böylece, 1893/4'te kaydolduğu⁵²⁴ Amerikan kolejindeki eğitim ve öğretimi, bir ara kesintiye uğrayıp kolej misyonierlerinden bayan Dodd'un özel dersleri ile devam eder.⁵²⁵ Nihayet verilen zorunlu aradan sonra, Halide bu kez yatılı olarak devam ettiği kolejden kalan öğrenimini de tamamlayarak, 1901'de ile mezun olur.⁵²⁶ Amerikan ve Protestan ülkülerinin kesiştiği bu kurumda, Halide'nin, eğitim-öğretimle uğradığı *dönüşüme*, misyonier raporlarının başarı öyküleri arasında da sıkça yer verilir.⁵²⁷ Curtis de Amerikan kız kolejinin işleri arasına "*Amerikan ülküsüne uygun bir özgürlük anlayışını*" yetiştirdiği eşler ve anneler üzerinden topluma aşılamaı koyarken Halide'ye özel yer açacaktır.⁵²⁸ Halide, misyonierlik faaliyetinin mahsulleri arasında görülüp, hasat edilen ürünlerden biri olarak⁵²⁹ değerlendirilirken onun "*dönüştürülmüş yaşamı*" ile içinde bulunduğu varsayılan "*karanlık diyarın kadınlarına*" yapacağı kılavuzluğa ilişkin misyonierlerde oluşan beklentiyi İndianapolis'ten Charles çarpıcı bir biçimde ortaya koyar:

"Türkiye'de; genç ve yaşlı, siyah, esmer ve sarı binlerce kadının, binlerce çocuklarıyla birlikte Hristiyan okullarında, kalpleri ısınıp beyazlaşıyor, görüşleri gelişip parılıyor, yaşamları Mesih'in kurtarıcı dokunuşu altında genişleyip güçleniyor. Bu, 'kâfirliğin kalesinin boyun eğdiği anlamına gelir. Önümüzdeki elli yıl içinde de teslim alınacaklarından kim şüphe edebilir? Çünkü Doğulular arasında, yetenek ve adanmışlık açısından kendilerine yolu göstermek için gelen Batılı kız kardeşleriyle kıyaslanabilecek önderler artık ortaya çıkmıştır. Mesih'in yabancı topraklarda elde edeceği büyük zaferler için önümüzdeki elli yıl boyunca

⁵²³ Amerikan kız kolej tüzüğüne göre kolej yönetimine üyelik seçiminde ön koşul *Woman's Board Missions* üyeliğidir. Hristiyanlığa özgü dini görevin [*Mission*] kolej tüzüğüne göre öğrencilerine yansması, öğrenim süreleri boyunca İncil derslerine tâbi tutulmaları olur. **Act of Incorporation and Constitution and By-Laws of the American College**, s. 3, 13.

⁵²⁴ Halide Edib, **Memoirs**, s. 148.

⁵²⁵ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 103. Misyonier Isabel Frances Dodd, bir tıbbi misyonierin kızı olarak dünyaya gelmiş, Amerika'da öğrenim görmüş, farklı coğrafyalarda çeşitli görevler üstlenmiştir. Bunlardan birisi de İstanbul'daki Amerikan kız kolejidir. Jenkins, **An Educational Ambassador**, s. 54-7, 206-226.

⁵²⁶ İST. ÜNİ. NE HEA 477-1 Nu: 41. İST. ÜNİ. Özlük Dosyası Numarasız.

⁵²⁷ "*Girls' College at Scutari*", **Mission Studies; Woman's Work in Foreign Lands**, C. XX. Nu:1, Chicago, Ocak 1902, s. 98. "*The American College for Girls in Constantinople; Extracts from the President's Report for the Year*", **Life and Light for Woman; Pulpished by Woman's Board of Mission**, C. XXXII, Nu: 1, Frank Wood, 1902, s. 12. "*General Missionary Intelligence*", **Missionary Review of the World**, 1902, s. 231. "*Notes on Current Topics*", **The Moslem World; A Quarterly Review of Current Events, Literature, And Thought Among Mohammedans, and the Progress of Christian Mission in Moslem Lands**, C.1. 1911. s. 409.

⁵²⁸ William E. Curtis, "*For Turkish Girls*", **The Evening Star**, 29/12/1908, s. 8.

⁵²⁹ Helen Barrett Montgomery, **How to use: A Handbook of Suggestions to Accompany the Text-book Western Women in Eastern Lands**, Boston, Central Committee on the United Study of Foreign Missions, 1910, s. 49.

*Halide Salih gibi büyük Doğulu Hristiyan önderlere giderek daha fazla bakacağız.”*⁵³⁰

Misyonerlerin gözü, “dönüştürülmüş yaşamı” ile “küfrün en çetin kalesinde” yani Doğulu kadınlar arasında [*the women of the Orient*] yer alan Halide’nin oluşturacağı etkide, kendi dönüşüm öyküsüne ne denli kitlesellik kazandırabileceğindedir.

2.4. Biçimlendiriliş Öyküsünü Toplumsal Kurtuluş Reçetesine Dönüştürme

Halide Edib, misyoner kolejin propaganda neferlerinin aşıladığı dünya görüşünü ve buna uygun yaşam tarzını benimseyecek yine yetiştirilme sürecinde maruz kaldığı şarkiyatçılığın bir mağduru olarak medeniyetlerin tekamülüne ilişkin basamaklandırma öğretisini, böylece *Beyaz, Anglosakson, Protestan* üstünlüğünü genç yaşında içselleştirecektir. Bunun sonucu olarak, sanatına ve fikirlerinde yansıyan ideolojik yaklaşımın temel sütunları arasında, medeniyetler, milletler ve cinsler arasındaki ilişkiyi belirleyen kolej kökenli dogmaların varlığı kendini gösterecektir. Bu suretle içine doğduğu İslam medeniyetinin değil,⁵³¹ *Batı* medeniyetinin anlam ve değer dünyasına mensup biri olarak boy gösterir. Uğradığı dönüşümün ardındaki Protestan misyoner gayretinin başarısı onun yalnızca evren tasavvurunu biçimlendirmekle sınırlı kalmaz, bunun yanı sıra onu, kendisini dönüşüme uğratan araçların kullanımına gösterdiği eğilimde ve bunlarda kazandığı yetkinlikte pay sahibi kılar. Böylece Halide Edib, ‘medeniyet aşılama’ çabasında, ahlakı ve feminizmi ‘yüceltme’ uğraşında kılavuz kavim olarak Anglosaksonları alırken arzuladığı dönüşümü sağlamak için misyonerlerin hedeflerine nüfuz etme araçlarına yönelecektir. Böylelikle, Türkiye’de, misyonun temel faaliyet sahaları olan, maarif ve tıp alanında yapacağı çalışmalar temel uğraşı sahaları arasında yerini alır. Yine misyonun yerlileri değerlerinden “arındırma” yoluyla toplumsal dönüşüm için bir araç olarak görüp kullandığı edebiyat⁵³² da Halide Edib’in başuğraşı olarak karşımıza çıkar.

⁵³⁰ Charles T. Paul, “*Woman Works of Fifty Years; Result on Missions Field and Marvelous Development of Woman’s Leadership*”, *The Christian Century*, C. XXVIII, Nu: 12, 23/3/1911, s. 10. Charles’ın Doğulu büyük Hristiyan önderlerden biri olarak takdim ettiği Halide’nin, Amerikan kolejini, misyoner öğretmenlerini ve İncili Türkçe kaleme aldığı yazılarında övgüyle bahisler açsa da, kolej/Protestanlık öğretisini gerek İslamın gerekse de fikir ve sanatının içine yerleştirme uğraşı verse de, Müslüman Türk toplumu karşısında benliğini hiçbir zaman bir Hristiyan olarak konumlandırmamıştır.

⁵³¹ Halide, çocukluğunda okuduğu bazı kahramanlık hikayeleri üzerinden, hissi olarak kendisini Doğu medeniyetinin bir üyesi gördüğünü ifade eder. Rıza Tevfik ise aynı görüşte değildir. Uçman, *Rıza Tevfik’in Sanat ve Düşünce Dünyası*, s. 224, 227.

⁵³² Mustafa Özel, *Roman Diliyle Emperyalizm*, s. 11.

Sanatının yanısıra, II. Meşrutiyet devri fikirlerine eğilince Halide Salih'in kendi biçimlendiriliş öyküsünü, toplumun kurtuluş reçetesine çevirme uğraşı göze çarpar. Bu bağlamda dönüşümünde büyük pay sahibi olan kurumu, Amerikan kız kolejini ön plana çıkartır. Uğradığı dönüşümün bir sonucu olarak, Halide kendisini “*Amerikan kızı kadar doğal*”⁵³³ ve Türkiye’de “*tahsil görmüş bir azınlığa, [liberal]hürriyete ilişkin geniş fikirlerin propagandasını yapan kadın kuşağına*” mensup biri olarak görür.⁵³⁴ Kıvanç duyduğu propagandasının temeline öncelikle, dönüşüme uğradığı kurumu, yaşam tarzını biçimlendiren yapıyı, “*Türkiye’ye kapalı olan geniş fikirleri, büyük hisleri bana güşâd eden[açan]... beni bir insan, bir medeni insan, bir insaniyetkâr insan*” yapan⁵³⁵ dediği Amerikan kolejini oturtur. Amerikan kolejini yüce bir kurum, “*Bilgi Cumhuriyeti*”, “*Yakınşark birleşmiş milletlerinin bir fikir merkezi*”⁵³⁶, “*medeniyet ve insaniyeti en ince nükteleri, en vâsi hakayıkı ile Türkiye’nin muzlim[karanlık] ufuklarına tefhim eden müessese!*”⁵³⁷ olarak ilan eder.

Ayrıca, kolejde kendisine, “*tarz-ı hayatlarıyla [da] telkin*”de bulunan misyoner eğitimcilerini coşkuyla över: “*Ya siz, muhterem kadınlar!.. Ya siz kendi memleketiniz, kendi cinsiniz olmayan bu mahrum-u hürriyet, bu binasib-i ziya köşenin tenevvür ve teâlisi için hayatının en güzel senelerini heba eden beşeriyet fedailerini muallimeleri!.. Osmanlı toprağı, Osmanlı medeniyetini aydınlatmaya ceht eden ilim ve irfan mücahideleri! Sizi Osmanlı matbuatında selamlamak için bana salâhiyet veren bu günü takdis ederim.*”⁵³⁸ Halide Salih bunun sözde kalan kuru bir teşekkür olmadığını: “*hepinize karşı şükranımı yine ancak sizin öğrettiğiniz esaslara tevfikân yaşamaya çalışmakla ifa edebilirim*”⁵³⁹ diyerek ortaya koyar. Nitekim onların öğrettiği ilkelere uygun yaşama çabasını ve bu yolla benimsediği yeni yaşam tarzını çarpıcı bir şekilde tasvir eder: “*Tuhaf bir biçimde ısrarla İslamlığa şeklen bağlı kaldım ve kolejdeki eğitimim sayesinde edindiğim tüm yeni dünyagörüşünü gizemli bir şekilde İslami inanç ve uygulamaların içine yerleştirmeye çalıştım.*”⁵⁴⁰ Bu içeriğine yabancılaştırılmış ve görünüşte kalan İslam, Amerikan kolej öğretisiyle [Temelde Protestanlıkla] İslamı bağdaştırma çabası, kimliğinin değer dizilerinde içkin olan Müslüman-Türklerle bütünleşme düsturunun

⁵³³ Halide Edib, *Memoirs*, s. 198.

⁵³⁴ Halide Salih, “*The Future of Turkish Women*”, *Echoes of the New Ottoman Constitution*, s. 15-23

⁵³⁵ Halide Salih, “*Bir Dost Çehresi Etrafında -Amerikan Koleji-*”, *Tanin*, Nu: 41, 11/11/1908, s. 2.

⁵³⁶ Halide Edib, “*Kadın tahsilinin bir büyük bayrakdarı*”, *Aksam*, Nu: 11281, 9/3/1950, s. 5.

⁵³⁷ Halide Salih, “*Bir Dost Çehresi Etrafında -Amerikan Koleji-*”, *Tanin*, Nu: 41, 11/11/1908, s. 2.

⁵³⁸ Halide Salih, “*Bir Dost Çehresi Etrafında -Amerikan Koleji-*”, *Tanin*, Nu: 41, 11/11/1908, s. 2.

⁵³⁹ Halide Salih, “*Bir Dost Çehresi Etrafında -Amerikan Koleji-*”, *Tanin*, Nu: 41, 11/11/1908, s. 2.

⁵⁴⁰ “*With strange insistance I held on to the outward aspect of Islamism and in some mysterious way I struggled to fit all the new outlook of life, acquired through my education in the college, into Islamic experience and belief.*” Halide Edib, *Memoirs*, s. 192

kendince makul yeni bir bağlamı olarak belirir.

Bu suretle 1908’de Meşrutiyet’in yeniden ilan edilmesiyle “*resmen girdiği*”ni söylediği yazı hayatında, Halide Salih, kolejin propaganda neferlerinin kendisine aştığı dünya görüşünü, Osmanlı matbuatına taşımaya başlar. Anglosaksonlaşmanın en ateşli çağrıları onun kaleminden çıkar. Sesi -kendisini temsilcisi olarak atadığı- Türk kadınlığının kendine yabancılaşma isteğinin feryadı olarak yükselir. Boğazdaki Amerikan *propaganda makinesinin* gürültüsü artık Halide’nin kaleminden yerel bir *tınıyla* tüm ülkede yankılanmaya başlamıştır.

2.5. Medeniyet Havarisi bir Maarifçi ve Şarkiyatçı Bir Feminist.

Halide, Meşrutiyetin yeniden ilanı ile birlikte Osmanlı matbuatında bir medeniyet havarisi olarak boy gösterir. Temeddün çalışmalarının [medenileştirme çabasının] bir aracı olarak, kaleme aldığı köşe yazılarına bakınca, şarkiyatçı bir düşünür⁵⁴¹ tavrı göze çarpar. Bu tavrın yansıması olan düşüncelerine bakıldığında, Anglosakson olan herşeyin medeniyeti yansıttığına, medeniyete ait olan herşeyin Anglosaksonlarca en iyi şekilde ortaya konduğuna yahut temsil edildiğine ilişkin katıksız bir inançla karşılaşırız. Halide Edib’in savunusunu yaptığı, toplumun kendisine yabancılaşması pahasına bir parçası olması için çabaladığı medeniyet, *Çağdaş Küresel Medeniyet* olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁴²

Halide Salih’in, Anglosakson örneğine yaslı olarak Osmanlı devletinde toplumsal bir dönüşümün gerçekleştirilebilmesi için öncelikle, mevcut durumla medeni olma halinin arasındaki mesafenin uzaklığına ilişkin bir kanaatinin toplumda yerleşmesini sağlamak ve ‘medenileşme’ çabasının bir ödev olarak iktidar ile düşünürler arasında kabul görmesini sağlamak önkoşuldu. Halide bunu gerçekleştirmek için, bu dönemde medeniyetle bağlarını büyük ölçüde kopartmış bir Türk milleti tasviri ortaya koyarak bunu benimsetmeye çalışır. Ona

⁵⁴¹ Halide Edib kafa yorduğu, hakkında fikir yürüttüğü temel meselelerde kavramsal çatı oluşturmaya girişmez. Neredeyse kendini tümüyle adadığı temeddün çalışmalarının merkezinde yer alan medeniyete hangi anlamı yüklediğini de açıklığa kavuşturamaz. Aidiyet kurduğu kültür ve medeniyetin tanım ve tafsilatına girişmeksizin, bunlarla ilişkili olarak beliren dünyagörüşü ve yaşam tarzının savunusuna girişir. Düşünceleri yahut bu düşüncelerin ardındaki zihin işleyişi üzerinden onu bir kuramcı, bilimadamı, bilge, yahut da bir filozof olarak nitelendirilmek olanaksızdır. O kendisinin de ifade ettiği üzere, herşeyden önce ve daima bir sanatkârdır. Düşünür vasfıyla ancak bir *entel* olarak nitelendirilebilir. Konuyla ilgili olarak bk. “*Aydın*” maddesi. Teoman Duralı, **Kutadgubilig: Türkçenin Felsefe-Bilim Sözlüğü**, İstanbul, Dergâh, 2013, s. 161-6.

⁵⁴² İngiliz-Yahudi Medeniyeti olarak da nitelendirilen Çağdaş Küresel Medeniyetin gelişimi, anlamı ve konumuyla, felsefi, ideolojik, bilimsel temelleri ve Anglosaksonlukla bağıntısı için bk. Teoman Duralı, **Çağdaş Küresel Medeniyet**; s. 63-144. Teoman Duralı’nın medeniyet tasnifinde yer alan “Çağdaş Küresel Medeniyet” diğer medeniyetlerden farklı olarak yeryüzünde ilk kez din dışı bir sahada iktisada yaslı olarak ortaya çıkar. Burada artık meşrutiyet kaynağı din değil, Protestanlığı da içine alan Sermayecilik ideolojisinin dogmaları olur. *Maddeci, mekanisist, dindışı dünyagörüşünün beşer tipi* yaygın olarak *maddiyatçı, iktisadiyatçı adam (homo economicus)* da bu medeniyet ile karşımıza çıkar. bk. **a.e.**

göre Türk milleti “*edebiyatsız, sanatsız fensiz ve medeniyetsiz bir sürü*”⁵⁴³ halinde yaşıyordu. Bu bağlamda, Müslüman Türklerin ‘medeniyetle’ kurduğu tarihsel ilişkiyi şöyle tasvir eder:

“*Türklerin tarihlerinde en çok şahsiyet gösterdikleri devir, Kurunuvusta [Ortaçağ] dır ki o da askerliklerine aittir. Her vakit Türklerin simayı millilerinde bir askerlik hüviyeti vardı. Kurunuvusta’da ekseriyet, askerlik ve istila ile meşgul olduğundan orada her millete bir rüçhan göstermiştik. Fakat diğer devletler istila devrini atlatıp da temeddün [medenileşme] ve terakki devrinde geniş hatvelerle koşarken bizim askerlikten başka bir şube-i ümranda şahsiyetsizliğimiz bizi olduğumuz yere mıhladı... Yalnız askerlikte ileri gitmek, bir milleti, millet sıfatıyla meydan-ı medeniyette şerefli bir mevkide bırakabilir mi? Hayır, bin kere hayır!...⁵⁴⁴ Bugünkü medeniyet bukesinde bir çiçeğimiz olmak için şahsiyetimizi tekamül ettirmeli... Her manasıyla büyük ve müterakki bir millet olmak için bir eksikimiz vardır ki o da şahsiyetimizin tekâmül etmemiş olmasıdır.”⁵⁴⁵*

Halide’nin düşüncesinde, tekâmül etmemiş şahsiyetin ardından kadın meselesi, medeniyetle bağlarını koparmış *Türklük ve İslamiyet* tasvirinde diğer önemli unsur olarak karşımıza çıkar. Konuyla alakalı olarak şöyle der:

“*Unutmayalım ki kadınların terakkisi gayet az bir zamanın mahsulüdür... Şarka hususiyle Türklük ve İslamiyet alemine geçince kadınlık meselesi tamamen değişir. Her düşünen hakperest burada kadın meselesinin medeni bir millet için haysiyetşiken [haysiyet kırıcı] vaziyetini görür. Ve gördükten sonra... kadınlık meselesinin alem-i İslâmı medeni Avrupa’ya haksız olarak mağlup ve [ma]hkûm eden zahiri sebepler arasındaki münferit sebep ve illet olduğunu görür”*

Halide’nin Avrupa devletlerinin genel olarak İslam aleminin, özel olarak Osmanlının karşısında oluşturdukları siyasi ve askeri üstünlüğün kaynağında, kadının toplum içindeki mevkiinin değişimine⁵⁴⁶ bağlaması ilgiye değerdir. Fakat şurası açık ki, Osmanlı devletiyle

⁵⁴³ Halide Edib, “*Şahsiyet*”, **Mekteb Müzesi**, Nu: 12, 14/3/1914, s. 351.

⁵⁴⁴ [Halide Edib], “*Şahsiyet*”, **Mekteb Müzesi**, Nu: 10, 28/9/1913, s. 291.

⁵⁴⁵ Halide Edib, “*Şahsiyet*”, **Mekteb Müzesi**, Nu: 11, 28/12/1913, s. 320[1].

⁵⁴⁶ Kadının toplum içindeki yeri ve yaşantısının, o toplumun diğerleri üzerinde kurduğu siyasi ve askeri üstünlükle ilişkilendirilişiyi ilgili olarak 1481’de Roma’da yayımlanan, Türkler üzerine incelemeye [Lat. *tractatus de moribus, condicionibus et nequicia Turcorum*] bakılabilir. Eserin yazarı, Macaristanlı György 1438’de bugünkü Romanya’da Sultan II. Murad’ın ordusu tarafından esir edilerek getirildiği topraklarda Türkçeyi öğrenir. [Muhtemelen Müslüman da olur] Azad edilir ve takriben yirmi yıl sonra yurduna geri döner. Vatikan’a çağrılır ve Hristiyanlığa bağlılığını sunan eserini bir çeşit itirafname olarak kaleme alırken İstanbul’daki yaşantısından ve Türk kültür unsurlarından ayrıntılı bahisler açar. Türkler üzerine *inceleme* eseri böylece ortaya çıkar. György incelemesinde, yenilmesi mümkün olmayan Türklük/İslam tasviri ortaya koyar. Dominiken bir Hristiyan olarak György Türklerin Avrupalılara karşı kurduğu üstünlükle ilişkili olarak Türk kadının örnek alınacak yaşantısına temas eder. Avrupalıların kabahatlerine dindaşlarının *günahlarına* ayna tutarak çarpıcı değerlendirmelerde bulunur: “*Türklerin yanında bulunduğum süre içinde tanık olduğum, bu zayıf cinsiyetin edebini düşününce ve Hristiyan kadınların ne kadar uygunsuz ve alçak adetlere ve giyim kuşama sahip olduğunu anladığımda büyük bir*

Avrupalı devletler arasında siyasi ve askeri üstünlüğün el değiştirmesi Halide'nin bahsettiği değişim evresinden⁵⁴⁷ çok daha eskiye gider.⁵⁴⁸ Avrupalı devletler karşısında Osmanlıların cephelerde üstünlüğünü yitirdiği, aldığı mağlubiyetlerin süregelen olmaya başladığı dönemde, Avrupa'da Rönesans sürecinde, kadınlar cadı olarak avlanıp topluca yargılanıp yakılmaktaydı.⁵⁴⁹ Bu dönemde, sıradan hadiseler arasında yerini alan *cadı avı* Amerika'da da

şaşkınlığa düşmüştüm... Sen sefih kadın, bu kadar çok zina yaparken, çıplak boynunu ve gerdanını şehvetli gözlere sunarken, bu güzel yüziün, bu endamın ve omuzlarından aşağıya dalga dalga dökülen saçların ve herkese göz süzen bu bakışlarında evlilik bağına sadık kaldığını mı sanırsın? Peki ya sen, senin karın olduğunu sandığın oysa herkesin karısı olmuş, bu sefih ve düşkün kadının kocası, sadece iblise özgü böylesi bir tuzağın kurulmasına göz yuman ve bunu teşvik eden sen, şeytanın muhabbet tellalı, Kutsal Kitap'ta 'Bir kadını gören ve arzulayan olursa bu kalbinde zina etmiştir' yazdığı halde bilmez misin nasıl bir günaha bulandığını, hangi kötülüklerle neden olduğunu?" Macaristanlı György, **Türkler; Türklerin Gelenekleri, Göreneklere ve Hinlikleri Üzerine İnceleme**, Terc. Lale Aslan Özcan, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2009, s. 74-5. Hristiyanlığın ideolojileşme sürecinde Hristiyan dünyada mezhepler arasında olduğu kadar yüzyıllar arasında belirgin anlayış farklılıkları oluşur. Bu, kadına yaklaşımda ve kadın giyimini değerlendirmede, kendisini ilginç bir karşıtlıkla ortaya koyar. Onbeşinci yüzyılda Katolik Dominiken Györg'ün yukarıdaki görüşlerine karşılık, Yirminci yüzyılda Protestan Presbiteryen Watson, -1909'da Mısır'da Misyon istasyonuna giren Halide Salih'in burada başörtüsünü çıkarması üzerine- kadın giyimini ve başörtüsünü değerlendirirken "*Bu, kadını inzivaya çekerek ve basturarak, aynı zamanda serbestiyetini ve bilgisini kısıtlayarak alçaltan, dini dizgeye karşı bir kızgınlık duygusu uyandıran kalın, içine nüfuz edilemeyen başörtüsüdür. İnsanın dudaklarından şu haykırış dökülüyor: kadınlık üzerindeki alçaltıcı damgasıyla, işte değişmez Doğu!*" ifadelerini kullanır. Bk. Charles Roger Watson, **Report of the visit of the Corresponding secretary to Egypt and the Levant: with a Discussion of the Missionary Situation and its Problems**, Philadelphia, Board of Foreign Missions of the United Presbyterian Church of the N.A., 1912, s. 6-9. Hristiyanlığın kutsal metinlerine bakıldığında kadının başını/saçını örtmesiyle ilgili şu buyrukla karşılaşırız: "*Kadın başını açarsa, saçını kestirsin. Ama kadının saçını kestirmesi yada tıraş etmesi ayıpsa, başını örtün*" **Kutsal Kitap**, 1. Kronitler 11-6. Görülüyor ki Protestan misyoner Tanrısına karşı da Şarkiyatçıdır.

⁵⁴⁷ [**Kölelikten İşçiliğe**] Avrupa'da kadının toplum içindeki konumunun değişimi, sanayi atılımıyla önce manifaktür ardından fabrikanın tesisiyle Sermayeci üretim tarzının yaygınlaşmasıyla olur. Kadının toplum içi konumundaki bu değişim temelde, Sermayeciliğin kârı azamileştirmek üzere ihtiyaç duyduğu ucuz işgücünün teminine yaslı olarak gerçekleşir. Bu süreç aynı zamanda üretim maliyetini düşürmek için elzem görülen ucuz iş gücünün önündeki en büyük engel olarak serfiliğin yani toprağa bağlı yarı köleliği de sonlandıracaktır. Scott'a bakılırsa bu süreçte "*kadınlar ucuz emekle bütünleştirildiler.*" Bu, "*daha az üretken oldukları, yaşamlarının sadece belli dönemlerinde (genç ve bekar olduklarında) işe uygun oldukları, sadece belli tür işlere (vasıfsız, geçici ve hizmet işleri) yetenekli oldukları*" gerekçesiyle yapıldı. Joan W. Scott, "*Kadın İşçi*", **Kadınların Tarihi; Devrimden Dünya Savaşına Feminizmin Ortaya Çıkışı**, C. IV, Terc.: Ahmet Fethi, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür, 2005, s. 382-9. Bu yüzden Türkiye'de *feminizm* kadın hareketinden farklı olarak, tıpkı Solculuk [Marksçı Ortakmülkçülük] gibi kitabı ve Batı ile yakın temasa yaslı ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra öykünmeci bir doğaya sahiptir. Halide'nin *feminist leader* olarak boy gösterdiği süreçte Osmanlı-Türk kadın hareketine uzaklığı, bu iki hareketin doğalarından kaynaklı ayrımın sonuçları arasında yerini alır. Türkiye'de *feminizmin* köksüzlüğü bir yandan *Sermayeciliğin ruhu olarak Protestan ahlak* tarafından -bilhassa Amerikalı Protestan misyonerlerce- yön verilmesinden öte yandan da kadınların Batı Avrupa'da toplumsal konumundaki değişimin altında yatan öncelikle iktisadi süreçlerin Türkiye'deki yoksunluğuna karşın bu süreçlerin yeni yaşam tarzı gibi ortaya çıkan belirli sonuçlarının ülkeye getirme propagandası olmasından kaynaklanmaktadır. *Feminizmin* Türkiye'de bir ihtiyaçtan değil de öykünmeden/yabancılaşmadan kaynaklı bu ortaya çıkış özelliği, onu bir kimliğin kendi değer dizilerini diğerlerinden üstün tutma eğilimine aykırı bir çığıra dönüştürür.

⁵⁴⁸ Onaltı yıl sürmüş harpten mağlup ayrılan Osmanlı'nın 1699 yılından sonraki siyasi ve askeri durumunu Uzunçarşılı şöyle tasvir eder; "*Karlofça muahedesi Osmanlı yayılmasının ve tahakkümünün durduğunu ve Osmanlı satvet ve mehabetinin yabancı devletler üzerinden silindiğini göstermesi itibariyle de mühimdir. Bu muahadeden sonra Osmanlı hükümeti, evvelce ehemmiyet vermediği İngiltere, Fransa, Felemenk gibi bazı Avrupa devletlerinin kendi siyasetlerine göre tesirleri altına kalmağa başlamış kâh ikisi ve kâh birisiyle anlaşarak siyasetini idare etmiştir.*" İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi; Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar**, 3. bs., C. IV, 1. Bölüm, Ankara, TTK, 1982, s. 1.

⁵⁴⁹ Yücel Aksan, "*1450-1750 Yılları Arasında Avrupa'da Cadılık*", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. XXVIII / 2, 2013, s. 358-60.

sıkça görülmekteydi. Orada da kadınlar için durum Avrupa'daki vahameti aratmıyordu.⁵⁵⁰

Bütün bu tarihsel gelişmelere karşıtlık oluşturan tasviriyle Halide, Müslümanlarda/Türklerde medeniyet olamayışının nedenlerine ilişkin düşüncelerini sıralarken Müslüman Türklerde toplumsal hayatın ve aile hayatının da olmadığını da iddia eder. Bunu yine kadın meselesiyle ilişkili olarak ortaya koyar:

“Bizim şerait-i içtimaiyemizin ve hayat-ı içtimaiye hayat-ı aile olamadığı için, medeniyet de olamamasının esbabını İslamiyet'te aramak doğru değildir” diyen Halide *“medeni Avrupa karşısında”*ki başarısızlığın temel nedenini *“Müslümanların yarısını [kadınlığı] koydukları mevki”*yi *“görmek istemeyen Müslümanlar”*ın⁵⁵¹ varlığına bağlar.

Halide Salih'in toplumsal kurtuluş reçetesi merkezinde kadının olduğu *“müşkül temeddün ve terakki yokuşunu”* [ilerleme ve medenileşmenin çetin yokuşu] tırmanmak ve *“lezzet-i temeddünü”* [medenileşme lezzetini] tatmaktır.⁵⁵² Ona göre bu, ancak kendisinin Amerikan kolejinde uğradığı dönüşüme bütün toplumu maruz bırakmakla mümkün olabilirdi. O yüzden kendi yetiştirilme tarzını Türkiye'deki bütün kadınların yetiştirilme tarzına rehber kılmak isteyecektir. Meşrutiyetin yeniden ilanıyla birlikte bu fırsatın ayağa geldiğini düşünür *“özellikle kızlar için hazırlık okulları olmak üzere şimdi okul açma zamanı”* olduğunu söyler. Kolejden hocası olan Dodd'a yazdığı mektupta: *“Şehirde ve ülkede başka Amerikan okulları da açılması için dua ediyorum ve bunun için ümitliyim”* diyecektir. Ayrıca Amerikalıların, *“hür insanların, mukaddes etkisinin”* ülkeye yerleşmesinin diğer *“her şeyden daha elzem”*⁵⁵³ olduğuna ilişkin inancını paylaşır onunla. Ülkeyi Amerikan nüfuzuna sokma çabasını gazetelerden halka duyururken, *“bizi İngiliz veya Amerikalılar gibi ciddi, metin terbiyeler ile*

⁵⁵⁰ Jean-Michel Sallmann, *“Cadılar”, Kadınların Tarihi III; Rönesans ve Aydınlanma Çağı Paradoksları*, Terc. Ahmet Fethi, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür, 2005, s. 421-5.

⁵⁵¹ Halide, *“Cenab Şehabeddin Beyefendiye”*, **Tanin**, Nu:1344, 8/5/1912, s. 4. Halide'nin bu dönemdeki yazılarında Türkçeye hakimiyet sorunu göze çarpar. Aşağıdaki satırlardan anlaşılacağı gibi, bazen yazılarını herhangi bir düzeltmeden geçirmeden yayımlamıştır.: *“Bizim şerait-i içtimaiyemizin ve hayat-ı içtimaiye hayat-ı aile olamadığı için, medeniyet de olamamasının esbabını İslamiyet'te aramak doğru değildir. Museviyet de aynı şerait-i içtimaiyeye müsaittir, öyle olmaması insanların ve aile ocaklarının mukaddes haklarını tanıyan Musevilerin sayesinde olmuştur. Bizde de tekrar ediyorum İslamiyeti değil İslam milletlerini birer birer mahveden medeni Avrupa karşısında muvaffakiyetsizlik ayağımızdaki zincir Müslümanların yarısını [kadınlığını] koydukları mevkide olduğunu görmek istemeyen Müslümanlar da, bizlerdedir” a.y.*

⁵⁵² Halide Salih, *“Beşiği sallayan el Dünyaya Hükmeder”*, **Tanin**, Nu:6, 7/8/1908, s. 2.

⁵⁵³ Halide'den Isabel Frances Dodd'a Mektup, 26 Temmuz 1908: **COL. A, ACG, Sr. V**, Kutu: 28, Dosya: 20. Halide Salih'in Meşrutiyetin yeniden ilanı üzerine hocası Isabel Frances Dodd'a yazdığı mektuplar, mektup yazarının ve alıcısının adı verilmeden *Outlook* dergisinde yayımlanır. [Halide Salih], *“A Constitution and Liberty for Turkey”*, **The Outlook**, C.LXXXIX, Nu: 18, 29/8/1908, s. 985-7. Yayımlanmış olan mektuplara işaret edilerek bunların *“Halide Hanım'ın o sırada Amerika'da bulunan profesörlerimizden birine yazdığı”* bilgisi *“Free Baptist Woman's Missionary Society”* tarafından basılan başka bir dergide karşımıza çıkar. bk. *“College Girls In Constantinople”*, **Missionary Helper**, C. XXXII, Nu: 6, Haziran 1909, s. 175. Nitekim, yayımlanmış haliyle de mektuplar Amerikan kız koleji arşiv evrakı içerisinde Halide Edib ile ilgili belgeler arasında tutulmaktadır. **ACG**, 28-20, 3.

büyütünüz.”⁵⁵⁴ diyerek daha ihtiyatlı bir dil kullansa da herkesin anlayacağı basitlik ve kesinlik ile meseleyi ifade edecektir. Düşüncelerini kamuoyuna adım adım açarken, Anglosakson usulü talim ve terbiyesinin nasıl alınabileceğine de temas edecektir. Ona göre, her toplumda “*bir nüfuz-u manevi vardır. O da terbiye-i vicdaniye ve ahlakiyedir. Bu terbiyeyi kimler yapar?*” diye sorar. “*Kadınlar. Fakat biz Türk kadınları bunu yapamaz*” diyerek sorusunu cevaplandırır. Ona göre, Türklere ahlak ve vicdan terbiyesi verecek kadın Anglosakson olmalıdır. Zira Türklerden farklı olarak “*Amerikalı, İngiliz kadınların dimağları, ruhları erkekler kadar ulumun azametini [bilimlerin ihtişamını] sanay-i nefisenin [sanatların] güzelliğini idrak*” etmektedir.⁵⁵⁵ Ona göre “*Amerikalıların Küba gibi vahşi beyaban bir memleketi bugünkü derece-i maarif ve ümrana çıkarmalarında bu tecrübekâr kadınların çok dahil olmuştu.*”⁵⁵⁶

Halide’ye göre Anglosakson üstünlüğünü yadsımanın sonuçları ortadadır. Zira “*şimdi netice meydanda, edebiyatsız, sanatsız fensiz ve medeniyetsiz bir sürü olarak kaldık*”⁵⁵⁷ der. Bu söylemle, her ne kadar kendisini, aşağıladığı bu *sürü*’nün içinde konumlandırırmış görünümü oluştursa da kendi dönüşümünü toplumsal kurtuluş reçetesi olarak ortaya koyması kendisini bu ‘sürü’den ayrı bir yerde konumlandırıldığını gösterir. Benliğini konumlandırma sanatıyla sergilediği bu çifte duruş, kendine yabancılaşma çağrısını tahkir ettiği kalabalığın içinden yükselen bir sese, değişim iradesine ve *sürü*’nün özeleştirisine dönüştürür. Ortaya koyduğu bu sanatla yaptığı halka ilişkiler çalışması, günümüzde *kamuoyu oluşturma* olarak ifade edilen propagandaya yaslı olarak gerçekleştirilen *rıza mühendisliği*⁵⁵⁸ yahut *rıza imalatının*⁵⁵⁹ çarpıcı

⁵⁵⁴ Halide Salih, “*Beşiği sallayan el Dünyaya Hükmeder*”, **Tanin**, Nu: 6, 7/8/1908, s. 3.

⁵⁵⁵ Halide Salih, “*Beşiği sallayan el Dünyaya Hükmeder*”, **Tanin**, Nu: 6, 7/8/1908, s. 3.

⁵⁵⁶ Halide Salih, “*Maarif Nezareti Daire-i Aliyyesine: Darülmuallimat*”, **Tanin**, Nu: 56, 26/9/1908, s. 5.

⁵⁵⁷ Halide Edib, “*Şahsiyet*”, **Mekteb Müzesi**, Nu: 12, 14/3/1914, s. 351. Türklük ve İslamiyet aleminde, aile hayatı ve medeniyet olamadığına ilişkin ithamı için bk. Halide, “*Cenab Şehabeddin Beyefendiye*”, **Tanin**, Nu:1344, 8/5/1912, s. 4.

⁵⁵⁸ Bernays, “*toplum mühendisliği sürecinin*” bir parçası olarak ele aldığı halkla ilişkiler çalışmasını değerlendirirken “*hedeflerinizi kabul etmek istemeyen bir halkla karşı karşıya olduğunda*” atılması gereken adımlardan ilkinin doğru stratejinin belirlenmesi, yani “*istediğiniz sonuca ulaşmak için eylem zincirinin harekete geçirilmesi arasındaki temel bağlantının kurulması*” olarak görür. Bu da “*hoşgörü stratejisi, yaklaşma stratejisi, şaşırtma stratejisi, katılım stratejisi, ilişkilendirme stratejisi ve ilişkisizleştirme stratejisini*” kapsamaktadır. Bu durumda, “*Çeşitli iletişim araçları vasıtasıyla sunulan her şeyi koşullandırmak*” gerekir zira “*yönlendirilmemiş bir ordu nasıl sadece bir grup ise*” halkta öyledir. Halkın yönlendirilmesi de “*rıza mühendisliği*” yoluyla gerçekleşir. Bu da farklı araçlar kullanılarak aynı hedefe halkın koşulmasıyla olur. Bernay toplumu manipüle etmeyi, hissettirmeden yönlendirmeyi bir sanata benzetir: Bu “*sanatı genellikle bir çocuğun yarısı dolu bir kova suya taş atmasına*” benzeterek şunu söyler: “*İlk başta pek bir şey olmaz. Ancak yavaş yavaş su seviyesi yükselir ve sonunda kova taşar; yeter ki çocuk yeterince uzun süre taş atmaya devam etsin.*” Edward L Bernays, **The Engineering of Consent**, 2. bs., University of Oklahoma Press, 1956, s. 9-25.

⁵⁵⁹ “*Walter Lippmann'ın 1920'li yıllarda “rıza imalatı” adını verdiği süreçte propagandanın özel bir öneme sahip olduğu fikri*” işlenmeye başlanır. Egemenliği halkta olmayan basın üzerinden, belirli bir propaganda modeliyle “*özel çıkar gruplarının mesajlarını halka iletebildiği*” kamuoyunu arzu edilen yönde oluşturulması sürecinde belirli bir “*kültür, ideoloji, yaşam tarzı*”nın kitlelere zerk edilebildiği, halktaki “*her türlü cemaat duygusunu*

örneklerinden birini ortaya koyar.

Halide Salih'e göre "*Hiçbir şey Türkiye'nin istikbalini eline alacak bir kadın için güç ve sıkıntılı olamaz.*"⁵⁶⁰ Fakat ona göre, Türk kadınlarının "*gelecekte ne yapabilecekleri, alacakları eğitim-öğretim türüne göre belirlenecektir.*"⁵⁶¹ Bu yüzden Türk kadınının geleceği için "*ekmek ve sudan, diğer her şeyden daha çok, Anglosakson nüfuzuna*" ve okullarına ihtiyaç olduğu inancındadır.⁵⁶² Bu inançla hemen her açıdan üstünlüklerini kanıksadığı için Anglosakson etkisini Türkiye'de yerleştirmek, özellikle kadınlar için ülkenin dört bir yanını İngiliz Amerikan okullarıyla donatmak için propaganda çalışması yürütür.⁵⁶³ İngiliz ve Amerikalılara seslenirken Türkiye'de yürüttüğü bu "*propaganda*" çalışmasından gururla bahis açarken⁵⁶⁴ Türkiye'de, *rıza mühendisliğiyle* gerçekliği tersyüz eden bu girişimini kotarma esnasında iki cinsiyetten gelebilecek muhalefeti ta baştan mahkum eder. Teklifine rıza göstermeyen kadınları kör cehalet içinde olmakla, erkekleriye sefahate düşkün olmakla itham eder.

Müstakbel toplumun inşası için giriştiği *rıza imalatı* çalışmasına direniş gösteren kadınları değerlendirirken: "*ciddi bir tahsil görmüş ekalliyetten*[azınlıktan] *sarf-ı nazar edilir ise kadınlarımız henüz ihtiyacatını anlayacak bir halde değil, belki kendi ihtiyacatına hizmet edeceklere itiraz edecek bir haldedir*" fakat "*teceddüt mevanisiz, mukavemetsiz olmaz*"⁵⁶⁵ der. Halide Salih, Anglosakson usulü talim ve terbiye ile Türk kadınlarını dönüştürme uğraşısının

zayıflatma eğilimini örgütlemek"nmesinin yapılabildiği, olayların akışını tersine çevrilmesi sırasında kurbanların da canıye dönüştürülebildiği rıza üretim süreçleri karşımıza çıkmaktadır. "*Söylemin öncüllerini belirleyebiliyor, sıradan yurttaşların neleri görmesine, duymasına ve düşünmesine izin verilip verilmeyeceğini kararlaştırabiliyor ve düzenli propaganda kampanyalarıyla kamuoyunu 'yönlendirebiliyorlarsa', sistemin nasıl çalıştığına ilişkin standart görüşle gerçeklik arasında ciddi bir uyumsuzluk olacaktır.*" Nihayetinde kitle basını pek çok olguyu örtbas eder ve istenen "*değerleri, inançları ve davranış kodlarını aşılacak işlevleri arasındadır.*" Edward S. Harman § Noam Chomsky, **Rızanın İmalatı: Kitle Medyasının Ekonomi Politikası**, bgst, 2012, s. 16-72. İlginç bir şekilde Lipmann ile Halide'nin yolları kesişecektir: Halide Edib 1928 yılında Amerika'da *konferans turnesi* sırasında Williamstown kolejinde, kolej başkanı Harry Augustus Garfield'in -suikastle öldürülen yirminci Amerika Devlet Başkanı James A. Garfield'in oğlu- evinde, Walter Lipmann ile tanışır. Konuşmasında ileri sürdüğü fikirlerden ötürü, Lipmann'ın kendisini eleştirdiğini belirtir: "*beni galiba fazla, ve çocukça reformlara bağlı görüyordu*" der. Halide Edib Adıvar, "*Bu Diyarda Bir Gün Çocuklar Tekerlek Ayaklı Doğacak*", **Yeni İstanbul**, Nu: 2345, 28/5/1956, s. 2.

⁵⁶⁰ Halide Salih, "'Mehasin'i Okuyan Kardeşlerime", **Mehasin**, Nu:6, Şubat 1324, s. 420.

⁵⁶¹ Halide Salih, "*The Future of Turkish Women*", **Echoes of the New Ottoman Constitution**, s. 15-23.

⁵⁶² Halide Salih, "*The Future of Turkish Women*", **Echoes of the New Ottoman Constitution**, s. 15-23. Halide Salih, "*The Future of Turkish Women*", **The Nation**, C. IV, Nu: 4, 24/10/1908. s. 149.

⁵⁶³ Jenkins, **An Educational Ambassador**, s. 164-7. W. M. Ramsay, **Turkey; A Diary**, s. 176-9. Halide Edib'in Türkiye'yi Amerikan okullarıyla doldurma planı, I. Dünya Savaşının bitimiyle baş uğraşları arasında yerini almaya devam eder. Yahya Kemal, **Siyasi ve Edebi Portreler**, s. 40. Meseleyi Amerikalı dostlarına açışı için bk. **COL. A, CFP, Sr. I**, Kutu: 4, Dosya: 6. Halide'den R. Crane'a Mektup 20 Ağustos 1919.

⁵⁶⁴ Halide Salih, "*The Future of Turkish Women*", **Echoes of the New Ottoman Constitution**, s. 15-23. Halide Salih, "*The Future of Turkish Women*", **The Nation**, C. IV, Nu: 4, 24/10/1908. s. 149. Halideh Salih, "*The Future of Turkish Women*", **St. Louis Post**, 21/1/1909, s. 13.

⁵⁶⁵ Halide Salih, "*Beşiği sallayan el Dünyaya Hükmeder*", **Tanin**, Nu:6, 7/8/1908, s. 2.

engelsiz ve direnişsiz bir şekilde gerçekleşmeyeceği kanaatini ifade ederek baskının bir araç olarak kullanımını ilkece onaylar. Bununla, aynı zamanda kendi inanç ve ülküsünü, dünyagörüşü ve yaşam tarzını kadınların benimseyip sahiplenene dek onlara dayatılması gereğini ortaya koyar. Zira ortada kendileri için neyin iyi olduğunu kestiremeyen cahil bir kalabalık vardır. Halide'nin kadınlar için kadınlara rağmen söylemindeki⁵⁶⁶ cehalet gerekçesi erkeklere gelince yerini bilinçli bir direnişe göndermeye bırakır: Nitekim Halide'ye göre “Kadınlar erkeklerin kendilerine verdiği mevki ve ehemmiyetten yukarı çıkamazlar.”⁵⁶⁷ Bu yüzden diyecektir, bugün Avrupa'daki *feminism* akımına karşı duran erkekler “evlerinde kendilerini hala mutlak bir hükümdar mevkiinde tutmak isteyen, erkekliğin şerefi kadınlara bir horoz gibi kabarmakta olduğunu hissedenlerdir”⁵⁶⁸

Halide Salih'in düşünce dünyasını biçimlendiren Şarkiyatçılıkta, Anglosaksonlaşma [Batılılaşma] ile *Feminism* iç içe girmiş kategoriler olarak göze çarpar. Bu yüzden Avrupa'daki *Feminism* akımından kopuk olan Türkiye'deki kadın hareketine mesafeli oluşu⁵⁶⁹ anlamlıdır. Gerçekleştirmek istediği Anglosakson usulü dönüşümle ilgili kanaati: “Erkekleri de kadınlar[ın] adam edece”ği yönündedir. Bu yüzden “Bize mektep! Mektep! Mektep!”⁵⁷⁰ diye Osmanlı matbuatı üzerinden çağrıda bulunur.

İngiliz ve Amerikan okullarının ülkede yaygınlaştırılmasının, toplumun boğuştüğünü varsaydığı bütün sorunlara çözüm oluşturacağı düşünen ve Anglosakson üstünlüğüne inancın ardında kendi dönüşüm öyküsü yatmasına karşın bu üstünlüğe daha farklı gerekçelerle ikna edilmesi gereken bir kamuoyu vardır. Bunun bariz yansımalarından biri olarak, Halide, II. Meşrutiyet devrinde bilhassa Balkan savaşlarına dek, gazete sütunlarından seslendiği

⁵⁶⁶ [Kadın İçin Kadına Rağmen] Kadınların rızasını gözetmeyen hatta kadınları karşısına alarak adım atarken bu adımları kadınlar yahut bütün bir halk için atıldığına ilişkin söylem iç içe geçmiş birkaç inanca yashdır: Öncelikle, insanlar arasında zihinsel yetkinliğin eşölçümünün yapılabildiğine duyulan inanç göze çarpar. Bu inancı, yapılacak ölçüm üzerinden insanların ihtiyaç ve çıkarının nerede olduğunu belirleme yetisine göre sıralandığı bir basamaklandırmanın varlığına ilişkin inanç takip eder. Son olarak söylem sahibinin yahut bu söyleme uygun icraat yapacak siyasi yetki sahibinin bu derecelendirmenin zirvesinde, yani en üst basamakta olduğuna duyulan inanç karşımıza çıkar. Gerçekteyse ne iktidar, bu kurmaca basamaklandırmanın tepesinde olduğu için siyasi yetkiye sahip olmuştur ne de kişinin kendisi böyle bir yetkinliğe sahip olduğu için bu -kerameti kendinden menkul- söylevi yapmaktadır. Ayrıca irade hürriyeti, insanın iyiliğinin nerede olduğuna ilişkin belirlenimi, kendisinin doğrulamasını zorunlu kılar. Rousseau'nun ifadesiyle, *hiçbir istencin kendi iyiliğine olmayana olur vermez* düsturu, zihinsel yetkinlik belirlenimi üzerinden [geçerliliğine ilişkin hangi sayıltıyı içerirse içersin], kişinin kendi iyiliğinin nerede olduğunu tespit etme hakkını başkasının gasp edemeyeceğini ortaya koyar. O yüzden *kadın için kadına rağmen* söylemi, kaba kuvvetle yapılan yahut yapılacak olan bir icraatın meşrulaştırma ihtiyacına cevap oluşturan dogmatik bir örüntü içerir. Halide'nin II. Meşrutiyet devrinde savunduğu bu inkılap yönteminin, özellikle siyaseten tasfiye edildiği yaşantısının sonraki sürecinde karşısında duracaktır.

⁵⁶⁷ Halide Salih, "Barbaros Hayreddin'in Haleflerine", *Tanin*, Nu: 37, 6/9/1908, s.1-2.

⁵⁶⁸ Halide, "Cenab Şehabeddin Beyefendiye", *Tanin*, Nu:1344, 8/5/1912, s. 4.

⁵⁶⁹ Nezihe Muhittin, *Türk Kadını*, İstanbul, Nümune Matbaası, 1931, s. 47-8. Ruşen Zeki, "Bizde Hareket-i Nisvan", *Nevsâl-i Milli*, Dersaadet, Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, 1330, s. 344.

⁵⁷⁰ Halide Salih, "Beşiği sallayan el Dünyaya Hükmeder", *Tanin*, Nu:6, 7/8/1908, s. 3.

okurlarına Anglosakson üstünlüğünü kanıtlama uğraşı içine girdiği görülür.

Bu dönemki yazılarına bakıldığında hemen her konuda Anglosaksonlara olumlu atıflar yaparak örnek alınmalarını salık verir. Ayrıca çok geniş bir yelpazede üstünlüklerini ispatlama ve faziletlerini sıralama uğraşı içine girer. Halide Salih'e göre, İngilizler alicenap insanlardır.⁵⁷¹ “*Kanuna hürmet hissi*” der “*işte İngilizler gibi metin, adil bir millet yetiştirir.*”⁵⁷² “*İnsaniyetin, büyüklüğün üniforması, mesleği memuriyeti yoktur*” diyen Halide medeniyet mevkisindeki “*milletlerin ezcümle İngilizlerin askerlerinde, gemicilerinde o kadar saf bir istikamet, o kadar mert, metin ve insaniyetkâr*” hasletler karşımıza çıkar ki bu, “*her gönülde onların kudret-i maddiyelerine karşı pek müstesna bir takdir, bir muhabbet uyandırmıştır.*”⁵⁷³ “*Hiçbir İngiliz hükümdarı*” ona göre “*İngiliz kavminin hukukuna kıl kadar tecavüz etmez.*”⁵⁷⁴ Halide'nin İngilizlere yönelik övgülerinden Amerikalılar da payını alır. Amerikalıların özellikle ‘medenileştirme’ çalışmalarından övgüyle bahseder. Bu bağlamda, Amerikalı beyazların, bir zenci köyünün ahalisini talim terbiye ile nasıl daha insan, daha medeni kıldığına ilişkin hikayeleri kayda değer görür.⁵⁷⁵ Eğitim-öğretimin yanısıra askeri alanda da Amerikalıların dünya tarihinde müstesna bir yere sahip oldukları kanaatindedir: “*Ordu denince hatırıma*” der Halide Salih “*Şimali Amerikanın, Abraham Lincoln'ün sevk ettiği büyük ordusu gelir.*” Ona göre, Amerika'da Kuzey ile Güney arasındaki savaşta, Lincoln'ün askeri harekâtı tarihteki en yüce harekattır.⁵⁷⁶ Amerika ordularını sevk ederek dünya çapında giriştiği çeşitli işgaller de Halide'nin gözünde *medenileştirme* adımlarına tekabül eder. Bu suretle hiç ziyaret etmediği coğrafyalardaki dönüşüme ilişkin işgalcilerin, giriştiği işgalleri meşrulaştırma söylemini benimser. Böylelikle “*Amerikalıların Küba gibi vahşi beyaban bir memleketi*” ne denli medenileştirdiğinden⁵⁷⁷ söz edebilir. Daha sonra “*Filipin gibi vahşi bir memleketi bugün kendi kendini idareye kadir asri bir hiçbir haline koyan Amerika*”dır⁵⁷⁸ diyecektir. Amerikancılık Halide'nin hayatında şaşmaz bir tutum olarak göze çarparken⁵⁷⁹ sahip olduğu Amerika ülkesi, onu ileriki yaşlarında bu ülküyle bağdaştıramadığı Amerika gerçekliğine karşı ender bir

⁵⁷¹ Halide Salih, “*Kadınlar İçin*”, **Tanin**, Nu: 103, 13/11/1908, s. 2.

⁵⁷² Halide Salih, “*Eski İdarenin Temizlenemeyen Zararları*”, **Tanin**, Nu: 13, 14/8/1908, s. 2.

⁵⁷³ Halide Salih, “*Barbaros Hayreddin'in Haleflerine*”, **Tanin**, Nu: 37, 7/9/1908, s. 2.

⁵⁷⁴ Halide Salih, “*Bir Hükümet-i Meşrutanın Ahlakı*”, **Tanin**, Nu: 4, 3/8/1908, s. 2.

⁵⁷⁵ Halide Salih, “*Acı Hatıralardan*”, **Tanin**, Nu: 71, 10/10/1908, s. 6.

⁵⁷⁶ Halide Salih, “*Barbaros Hayreddin'in Haleflerine*”, **Tanin**, Nu: 37, 7/9/1908, s. 2.

⁵⁷⁷ Halide Salih, “*Maarif Nezareti Daire-i Aliyyesine: Darülmuallimat*”, **Tanin**, Nu: 56, 26/9/1908, s. 5.

⁵⁷⁸ Kemal Atatürk, **Nutuk**, s. 96.

⁵⁷⁹ Halide ilki 1928'de olmak üzere gerçekleştirdiği Amerika seyahatleriyle Amerika'yı içeriden tanıma fırsatı da yakalar. Bu süreçte, Amerikalılarca ağırlanışına binaen “*misafirperverlik ve kıymetbilirlik hususunda Amerikalıları geçen bir millet bulmak müşküldür*” diyecektir. Halide Edib Adıvar, “*Amerikada Bir Konferans Turnesi*”, **Yeni İstanbul**, Nu: 2359, 11/6/1956, s. 2.

biçimde sergileyeceği eleştirel tavrın⁵⁸⁰ da gerekçesi olacaktır.

Öte yandan II. Meşrutiyet yıllarında “*Bir Anglosaksonun evi kadar muntazam, müttehit sükûnetli, güzel bir yuva tasavvur olunabilir mi?*”⁵⁸¹ diye soran Halide, mutluluğun hangi kavmin hanesindeki değişmez yazgı olduğuna ilişkin inancını okurlarıyla paylaşır. Ayrıca anlayışına göre “*Anglosaksonların dünya medeniyetinde böylesine yüksek bir ahlaki konuma sahip olmalarının nedeni, kadınlık ve ev hakkındaki mukaddes fikirlerinden kaynaklanmaktadır.*”⁵⁸² Öte yandan Anglosakson üstünlüğüne ilişkin taşıdığı şaşmaz inancın dizgeli bir biçimde topluma aşılması gereği üzerinde durur.⁵⁸³ Bu suretle “*İngilizlerin bir hükümet-i meşrutiyete model olacak tekâmül ve iktidarlarını hep çocuklarımıza öğretilim*”⁵⁸⁴ önerisinde bulunacaktır.

Ayrıca Halide, II. Meşrutiyet devrinde Türklerin sahip olduğu mevcut medeniyet bağlarını yoksayarak, Acemlere temsil ettirdiği Doğu ile Aglosaksonlara temsil ettirdiği Batı medeniyetlerinin oluşturduğu karşıtlık kurgusu içerisinde, Türkleri medeniyet tercihinde bulunmanın eşiğinde takdim ederek; “*Acem medeniyeti*”nin hiçbir kavme faydası olamaz der. Ayrıca “*sırf taklit ile hiçbir millet terakki edemez, büyüyemez. Âdatını tağyir eden [adetlerini değiştiren] milletlerin münkarız olacağını [yok olacağını] Kur'an-ı Kerim bize söylüyor*” diyerek, Acemlere benzeme konusunda “*İslamın*” oluşturduğu ‘engeli’ kendisine kulak verenlere hatırlatır. Şüphesiz bu Amerikan kolej öğretileriyle içeriği doldurulmuş İslamdır.⁵⁸⁵ Zira söz konusu Batı/Anglosaksonluk örnekliğine uygun bir kültürel dönüşüm olunca bu “İslam” yerleşik adetlerin değiştirilmesi konusunda hiçbir engel çıkartmaz.

Öte yandan Halide, Şark medeniyetinin bizi hayatta tutamayacağını “*anladık*” der.

⁵⁸⁰ Halide, hayatının son dönemlerinde Amerika’da ortaya konan ‘kötü örneklerin’ Türkiye üzerinde Amerikancılık için oluşturduğu olumsuz etkiden şöyle yakınır: “*Amerikan edebiyatının son romanlarındaki hakim görülen macera, gangsterlik örnekleri... maalesef, Amerikadan gelen hatta Amerikada satılan popüler eserler - kanaatimce- sanat bakımından hatta belki hayat bakımından çok dereceleri düşük, bilhassa, Türkiyemiz gibi Amerikayı her sahada örnek alan zihniyet için kötü misallerden başka bir şey vermiyor.*” Halide Edib Adıvar, “*Lâkardı Kıtılığında*”, **Yeni İstanbul**, Nu: 2510, 12/11/1956, s. 2.

⁵⁸¹ Halide Salih, “*Beşiği sallayan el Dünyaya Hükmeder*”, **Tanin**, Nu:6, 7/8/1908, s. 3.

⁵⁸² Halide Salih, “*The Future of Turkish Women*”, **The Nation**, C. IV, Nu: 4, 24/10/1908. s. 149. Halideh Salih, “*The Future of Turkish Women*”, **St. Louis Post**, 21/1/1909, s. 13

⁵⁸³ Halide Edib Anglosakson üstünlüğünü topluma aşılama için sanatını araçsallaştırır. Türkçülüğe soyunduğu sırada, Türkçülükle bağdaştırdığı Anglosakson üstünlüğünü *Yeni Turan* romanında Yeni Turan partisinin önderi konumundaki Oğuz’un diliyle şöyle ortaya koyar: “*Düşününüz ki yurt kelimesi, yurdun ifade ettiği yalnız bir İngilizce home ile tekâmül edebiliyor. Bu yurt hissinin en müteamil bir şekli de şimal kavimlerinde, hususıyla Anglosaksonlarda bulunur. Bugün de medeniyetin en cana yakın, en insani şeklini onlarda görmüyor muyuz?*” Halide Edib Adıvar, **Yeni Turan**, İstanbul, Can, 2014, s. 62

⁵⁸⁴ [Halide Edib], “*Şahsiyet*”, **Mekteb Müzesi**, Nu: 10, 28/9/1913, s. 291.

⁵⁸⁵ Tekrar ifade etmek gerekirse, Halide özyaşamöyküsünde, *garip bir biçimde ve ısrarla İslama şeklen bağlı kaldığını ve Amerikan kolejdaki eğitimi üzerinden edindiği yeni dünyagörüşünü esrarlı bir biçimde İslami inanç ve uygulamaların içine yerleştirmeye çalıştığını* ifade ederek bunu ortaya koyar. Halide Edib, **Memoirs**, s. 192

Ayrıca “ne kadar ileri gitsek kendi başımıza bir medeniyet yapacak değiliz” o halde, milletin geleceğine yön vermek için gidilebilecek yegâne yolun, üstünlüklerini sayıp sıraladığı Anglosaksonluğun oluşturduğu mükemmel örnekliğiyle temsil ettikleri, Garp medeniyetine çıktığını⁵⁸⁶ ifade der.

2.6. “Beyaz Adamın Yüğü”nü Omuzlanış

Halide, tahsil hayatı üzerinden uğradığı dönüşümle yalnızca kendisine aşıl原因 dünyagörüşü ve yaşam tarzını benimsemekle kalmaz, bunun yanı sıra Anglosaksonlukla varoluşsal bir bütünleşme görüntüsü de oluşturur. Halide’nin düşünce dünyasına ‘Anglosakson olmayan kimdir? Yahut nedir?’ sorusu doğrultulunca kendi benlik kavrayışını anlamlı kılan bir öteki ile karşılaşırız. Bu öteki bir ölçüde, artık yabancılaştığı kendi geçmişidir de. Şüphesiz onun kendi benliğine ilişkin tasavvur ve idraki, katman katman inşa edilmiş inanç-kimliklerle ve bu kimliklerin bir diğerini yadsımalarından arındırılmış bir sanatsal örüntüyle karşımıza çıkar. Böylece benliğini konumlandırışı kimlik bağdaştırmacılığının eşsiz örneklerinden birini sunar. Kendisini zaman ve zemin şartlarını gözeterek bir yandan *Türk, Müslüman* olarak tanıtırken öte yandan kurduğu bu mensubiyetlerin kurmaca doğasına da işaret etmeyi⁵⁸⁷ de ihmal etmez. Yine kendisini “*Amerikan kızı*” doğallığıyla takdim etmesi⁵⁸⁸ onu Amerikanvari olmaya götüren süreçte uğradığı dönüşümü, Anglosaksonluğa yabancı olduğu için ötekileştirilenler için de bir dönüşüm ümidi olarak görmesine neden olur. Bu ümitle, Türkiye’de

⁵⁸⁶ Halide, “*Türkler ve Edebiyatı*”, **Mekteb Müzesi**, Nu: 7, 14/9/1913, s. 194. Halide’nin düşüncelerine bakınca, Türklerin hayat mücadelesi içinde ayakta kalabilmek için, kendine yabancılaşmayı ödenmesi gereken bir bedel olarak ortaya koyar. Bundan ötürü Türklerin kimliğini oluşturan değer dizilerinde adetlerinde, geleneklerinde bir bütün olarak kültürlerinde Anglosakson örnekliğine uygun bir dönüşüm gerçekleştirilmesi gerektiğini savunur. Savunusunu yaptığı dönüşüme rağmen Türklerde “*kavmi hususiyetlerin*” muhafaza edilmiş kalacağına ilişkin söylemiyle çelişkili bir düşünce ortaya koyar. Muhafaza edilecek olanı açıklamaz fakat uğranılan dönüşüm suretiyle “*terakki etmiş medeni Türkler*”in ortaya çıkabileceğini ifade eder. Halide’nin söylemleriyle ilginç bir karşıtlık oluşturmamasından ötürü Said Halim Paşanın bu bağlamdaki düşünceleri kayda değerdir: “*her milletin milli kanun ve an’aneleri, üzerinde yaşadığı topraktan daha kıymetli bir «manevi vatan» meydana getirirler. Çünkü insan topluluklarını bir millet haline getiren onlardır. Başka bir kavmin tahakkümü altına düşen millet, arazisini değil, kanun ve an’anelerini kaybettiği için istiklalinden olur. Üzerinde yaşadığı toprağı çoğu zaman terke mecbur olmadığı ve belki de ondan daha da fazla istifade ettiği halde esirdir, çünkü milli değerlerini kaybetmiştir. Bizim gibi vatan toprağını korumak uğrunda asırlardan beri, kanını cömertçe dökmüş olan bir milletin, «manevi vatan»ına karşı ilgisiz kalıp, sevgisizlik ve saygısızlık göstermesi tasavvuru güç, anlaşılmaz bir hatadır.*” Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, Haz.: M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, Tercüman, t.y., s. 111. Prens Said Halim Paşanın Külliyyatı Asarından, **Buhranlarımız**, İstanbul, Şems Matbaası, 1335-1338, s. 61-2.

⁵⁸⁷ Richard Crane Halide’ye kimliğini, ırksal olarak Türk inanç olarak da Müslüman hissedip hissetmediğini sorar. İslama ve Türklüğe mensubiyeti hakkındaki bu özel soru karşısında Halide ne hislerine tercüman olur ne de kimliğine ilişkin bir kayıt düşer, deyim yerindeyse *suskunluğun yükünü* omuzlanır. Mektubun Türkiye’de “kim kimdir?” başlıklı bir istihbarat raporu niteliği göz önüne alınırsa, Halide’nin okuruna karşı yanıltıcı olmaktan sakınacağı zamanlardan birinde bu satırları kaleme aldığı düşünülebilir. Bu rapor günümüz okurunu, Halide’nin kim olduğunu anlamaya bir adım daha yaklaştırır. Halide’dan R. Crane’a Mektup 20 Ağustos 1919: **COL. A, CFP, Sr. I**, Kutu: 4, Dosya: 6. Mektup için bk. **EK XLIV**

⁵⁸⁸ Halide Edib, **Memoirs**, s. 198.

özellikle genç kuşağa, çocuklara Anglosaksonluğun üstünlüğünün benimsetilerek yön kazandırılması gereğini ifade eder.⁵⁸⁹

Zira Halide'nin anlayışına göre, Anglosaksonluk kendi dışında kalan dünyayla medeniyet bağlamında derece derece bir karşıtlık oluşturmaktadır. Cehaletin, şahsiyetsizliğin, ahlaksızlığın, baskının ve vahşiliğin kol gezdiği dünya için daha fazla Anglosakson nüfuzu elzemdir. ⁵⁹⁰ Ona göre, Anglosaksonlar küresel vahşiliğe karşı açtıkları savaşta, medenileştirmeyi -beyaz adamın yükünü- omuzlanmışlardır. Peki kimdi bu vahşiler? Halide'nin yazdıklarına bakılınca, zenci kavimlerin gelenekleri, vahşiliğe tekabül ettiği⁵⁹¹ görülür. O, Çingeneler için de benzer düşüncelere sahiptir.⁵⁹² Küba⁵⁹³ ve Filipinler⁵⁹⁴ ahalisi hatta Osmanlı toplumu da Halide'nin gözünde medeniyetin kıyısında vahşet içerisinde⁵⁹⁵ yaşamaktadır.

Bu bağlamda Halide, modern sömürgeciliğin bir vechesi olan kültür emperyalizmini medenileştirme mücadelesi olarak görüp meşrulaştırırken, bunun dayandığı ideoloji olan Sermayeciliğin [Capitalism] uzantısı olarak ortaya çıkan Hürriyetçiliğin [Liberalism] propagandasını yapan biri olarak boy gösterir. Yine Sermayecilik ideolojisinin dogmalarıyla örülü dünyagörüşünü, yegâne meşru yaşam tarzının esası kabul eder. Bu dünyagörüşü ve yaşam tarzının yürürlüğe girmesi ve yaygınlaşması için Türkiye'de çalışma yürüten Protestan misyonerlerini "*hayatının en güzel senelerini heba eden beşeriyet fedaileri muallimler... ilim ve irfan mücahideleri*" olarak takdim eder.⁵⁹⁶ Toplumsal/kültürel dönüşüm için yürütülen propagandanın hedeflenen sonuçları doğurmada yetersiz kalması durumunda, baskının bir araç olarak kullanımını onaylamasıyla ⁵⁹⁷ Halide Salih'in sergilediği duruş, sermayeci

⁵⁸⁹ Halide Salih, "Maarif Nezareti Daire-i Aliyyesine: Darülmuallimat", **Tanin**, Nu: 56, 26/9/1908, s. 5.

⁵⁹⁰ Halideh Salih, "The Future of Turkish Women", **St. Louis Post**, 21/1/1909, s. 13.

⁵⁹¹ Halide Salih, "Bir Hükümet-i Meşrutanın Ahlakı", **Tanin**, Nu: 4, 3/8/1908, s. 2. Halide Edib, *Memoirs*'de beyaz hassas burnunun zenci kokusuna tahammül edemediğini kayda değer görür. Halide Edib, **Memoirs**, s. 63.

⁵⁹² Çingenelere bakışı için ilk roman denemesi Çingene Kızı'na bakılabilir. İleriki yaşlarında da kaleme aldığı yazılarında benzer bir eğilimle onları tasvir edecektir. Çingeneyi maymuna benzetiş için bk. Halide Edib, "Topkapı Numune Bağlarında", **Yedigün**, C. IX, Nu: 224, 23/6/1937, s. 6.

⁵⁹³ Halide Salih, "Maarif Nezareti Daire-i Aliyyesine: Darülmuallimat", **Tanin**, Nu: 56, 26/9/1908, s. 5.

⁵⁹⁴ Halide Edib'den Mustafa Kemal'e yazılan mektup içinde. bk. Kemal Atatürk, **Nutuk**, s. 96.

⁵⁹⁵ Çokça üzerinde durmasına rağmen Halide'nin düşünce dünyasında yer alan medeniyetler, üstünlük varsayımına ilişkin ayrıntılı bir basamaklandırmanın yapılması olanaksız gözükmektedir. Ayrıca bu bağlamdaki tespitleri arasında da tutarsızlık göze çarpar. Bir yerde Osmanlı Devletini/toplumunu medeniyetten nasipsiz bir köşe/sürü olarak tasvir ederken başka bir yerde Osmanlı medeniyetinden söz edebilmektedir. Bir medeniyet inşa etme sürecindeki muazzam süreç göz önüne alınırsa, tespitlerindeki çelişkiyi ortadan kaldıracak dönüşümün gerçekleşmediği rahatça söylenebilir. Pek çok konuda, düşüncelerini gerçekliğe ilişkin tespitler olarak değil, bu düşünceleri ifade etmekle oluşturacağı etkiye ilişkin beklenti ve varsayımın belirlediği söylenebilir. Bu yüzden, Halide'nin düşüncelerinde nedensellik izini sürmek ancak söz konusu düşünceler arasında tutarlılık denetlemesine kapamakla anlamlı bir işe dönüşebilir. Hernekadar böylesi bir iş anlamsız olsa da.

⁵⁹⁶ Halide Salih, "Bir Dost Çehresi Etrafında -Amerikan Koleji-", **Tanin**, Nu: 41, 11/11/1908, s. 2.

⁵⁹⁷ Halide Salih, "Beşiği sallayan el Dünyaya Hükmeder", **Tanin**, Nu: 6, 7/8/1908, s. 2.

sömürgecilerin küresel çapta gerçekleştirdikleri işgal ve istila hareketlerinin ardındaki esas gerekçeleri örten ve işgalle tesis edilen sömürü ilişkisinde zorbaya ahlaki üstünlük sağlama çabasıyla sergilenen duruşla önemli ölçüde örtüşür.

Bu bağlamda, sömürüyü medenileştirme uğraşı için sergilenen bir fedakârlık olarak takdim edip istila hareketlerini meşrulaştırmaya çalışan, 1899'da yayımlanan Ruyard Kipling'in *Beyaz Adamın Yükü* adlı şiiri kayda değerdir:

“Beyaz Adamın yükünü sırtlanın—
Neslin en iyilerini gönderin—
Durmayın, yollayın oğullarınızı bu sürgün diyarına
Tutsak edilenlerin ihtiyacı için;
Teçhizatıyla nezaret etmek için, çırpınıp duran vahşi halka,—
Daha yeni yakalandılar suratları asık,
Yarı şeytan yarı çocuk.
Beyaz Adamın yükünü sırtlanın—
Sabırla dayanıp,
Terör tehdidini perdelemek için
...”⁵⁹⁸

Pek çok şey gibi sanatın da emperyalizmin hizmetine koşulması sürecinde Kipling'in şiiri Batı'da büyük yankı uyandırır.⁵⁹⁹ Sömürgeciliği insanlığın iyiliği adına sergilenen

⁵⁹⁸ “*White Man's Burden*”, **McClure's Magazine**, C. XII, Nu: 4, Şubat 1899, s. 290-1. Şiirin tamamı şöyledir: White Man's Burden// Take up the White Man's burden—/ Send forth the best ye breed—/ Go, bind your sons to exile /To serve your captives" need; /To wait, in heavy harness,/ On fluttered folk and wild—/ Your new-caught sullen peoples,/ Half devil and half child./ Take up the White Man's burden—/ In patience to abide,/ To veil the threat of terror/ And check the show of pride;/ By open speech and simple,/ An hundred times made plain,/ To seek another's profit/ And work another's gain./ Take up the White Man's burden—/ The savage wars of peace— / Fill full the mouth of Famine,/ And bid the sickness/ cease;/ And when your goal is nearest/ (The end for others sought)/ Watch sloth and heathen folly/ Bring all your hope to nought./ Take up the White Man's burden—/ No iron rule of kings,/ But toil of serf and sweeper—/ The tale of common things./ The ports ye shall not enter,/ The roads ye shall not tread,/ Go, make them with your living/ And mark them with your dead./ Take up the White Man's burden,/ And reap his old reward—/ The blame of those ye better/ The hate of those ye guard—/ The cry of hosts ye humour/ (Ah, slowly!) toward the light :—/ “Why brought ye us from bondage,/ Our loved Egyptian night?”/ Take up the White Man's/ burden—/ Ye dare not stoop to less—/ Nor call too loud on Freedom/ To cloke your weariness./ By all ye will or whisper,/ By all ye leave or do,/ The silent sullen peoples/ Shall weigh your God and you./ Take up the White Man's burden!/ Have done with childish days—/ The lightly-proffered laurel,/ The easy ungrudged praise:/ Comes now, to search your manhood/ Through all the thankless years,/ Cold, edged with dear-bought wisdom,/ The judgment of your peers. “by Rudyard Kipling” a.y.

⁵⁹⁹ Zamanla çok sayıda atıf alacak olan *Beyaz Adamın Yükü* yayımlanmasının hemen akabinde tam metin olarak çeşitli gazetelerde de yayımlanacaktır. Bk. “*The White Man's Burden*”, **The St. Paul Globe**, C. XXXII, Nu: 32, 1/2/1899, s. 1. “*The White Man's Burden by Rudyard Kipling*”, **The Fransisco Call**, 5/2/1899, s. 25. İngiliz sömürgeciliği için kaleme aldığı övgülerle sivrilan Kipling 1906 yılında ‘Nobel Edebiyat Ödülüne’ layık görülecektir. Konuyla ilgili bk. İbrahim Kalın, **Ben, Öteki ve Ötesi: İslâm-Batı İlişkileri Tarihine Giriş**, 18. bs., İstanbul, İnsan, 2018, s. 14, 21.

fedakârlık olarak takdim etme olanağı, gerçekliğin tersyüz edilmesiyle kotarılmaya çalışılan bu ahlaki üstünlük, *Beyaz Adamın Yükü* söylemiyle karşımıza çıkar. Şiir aynı adı taşıyan çizime de ilham kaynağı olur. Çizimde medeniyeti temsil eden kadın ulaşılabilecek zirvede, bir elinde Hürriyet [Liberty] ötekisinde de Eğitim-Öğretim [Education] levhasını kendisine ulaştırmak isteyen insanlara doğrultmuş olarak, oturuyor. İngiliz *John Bull* ve Amerikalı *Uncle Sam* sırtlandıkları dünya halklarını [John Bull, Zulu, China, India, Egypt ahalisini, Uncle Sam ise, Cuba, Filipino, Porto Rico, Hawai ahalisini sırtlanmıştır], barbarlık, istibdat, cehalet, batıl inanç, ahlaksızlık, gaddarlık, yamyamlık, kölelik, yozlaşma engellerini temsil eden kayalarla dolu yokuş güzergâh üzerinden zirvede bulunan medeniyete [çizimdeki kadına] doğru taşımaktadırlar.⁶⁰⁰

Beyaz Adamın Yükü çiziminde yer alan göndermeler Halide'nin medenileşmenin zorlu yokuşundaki ilerleyişi betimlemesiyle çarpıcı bir şekilde örtüşür: O da “*bu müşkil temeddün ve terakki yokuşunda tırmanan çocuklarımız bazen ayaklarına taş batır, yorulur, muvaffak olamaz, dönerse*” diyecektir “*biz arkalarında anneleri, zevceleri ileri diye onları teşci edelim[cesaretlendirelim].*”⁶⁰¹ Fakat ona göre Türkiye’de de medenileşme yokuşunda varsaydığı zorlu engelleri aşması için Türk kadınlarının sırtlanarak medeniyete taşınması gerekmektedir. Bunun için üstünlüklerine inandığı Anglosaksonlara, *Beyaz Adamın Yükünü* sırtlanması çağrısını yapar. Bu, kara mizahla ilişkilendirilebilecek bir tasvir değil yürek burkan bir feryat olacaktır. Böylece, 12 Ekim 1908’de *Nation*’a açık bir mektup yazan Halide Salih burada kendisini, İngiliz ve Amerikalı okurlarına “*halihazırda hürriyete ilişkin geniş fikirlerin propagandasına araç olan kadın kuşağına*” mensup bir kadın ve “*bir milletin kurtuluşunun yüksek fikirli ve vatansever kadınların doğru şekilde eğitilmesinde yattığını anlamış*” biri olarak, takdim eder. Bütün Türk kadınlarının temsilciliğine soyunarak, Osmanlı devletinin her köşesine Anglosakson okulları açılması için bulunduğu acıklı yakarıştadır;⁶⁰²

“*Bütün Türk kadınları adına, İngilizce konuşan kadınlara hitap edebildiğim için çok mutluyum. Gelecekteki kız okullarımızda İngiliz etkisinin yerleşmesi için ve İngiliz lisanının öncelikli dil olarak öğretilmesini sağlamak için elimizden gelenin en iyisini yapacağız.*”

Türk kadınının, daha çok medenileşmiş kadınlığa, özellikle de İngiltere ve Amerika’ya, gerçek yakarışı şudur: vahşileri eğitin, kenar mahallelere dek her yere girin, en korkunç eksiliğin, bilgi eksikliğinin olduğu bu diyara gelin. Cehaletin karanlık bulutlarını dağıtmamıza

⁶⁰⁰ “*White Man’s Burden*”, Judge, C. XXXVI, Nu: 911, 1/4/1899, s. 200-1. [Çizim için bk. EK LXVII]

⁶⁰¹ Halide Salih, “*Beşiği sallayan el Dünyaya Hükmeder*”, Tanin, Nu:6, 7/8/1908, s. 3.

⁶⁰² Halide Salih, “*The Future of Turkish Women*”, The Nation, C. IV, Nu: 4, 24/10/1908. s. 149.

yardım için gelin. Zira biz, cehaletin esaretinden kurtulmak için var gücümüzle çalışıyoruz. Türkiye'nin her bucağına, İngilizlerin okullar açmasını Türk anneleri sevinçle karşılayacaktır. Anglosaksonların verebilecekleri türden, basit sağlıklı insani eğitim, arzuladığımız şeydir. Bize büyük, ciddi kadınlarınızdan canlı örnekler sunun. Fakat öyle koşullar oluşturun ki, yoksul tabaka çocuklarını bu okullara gönderebilsinler. Zira biz rahatlığın bulunduğu şatafatlı yahut mükemmel kurumlar değil, basit bir öğretim istiyoruz. Ekmek ve sudan, diğer her şeyden daha çok, bilgi ve Anglosakson etkisi için size yalvarıyoruz.”⁶⁰³

Halide Salih'in yankı yapan bu talihsiz çağrısı, insaniyet namına kayıtsız kalınamayacak bir yakarış olarak değerlendirilecektir. Bu yakarışa, dostu İngiliz eğitimci Isabel Fry tarafından Osmanlı maarif yapısını biçimlendirmeye dönük somut bir proje ile karşılık verilecektir.

2.7. Maarif Atılımı; Darülmuallimatın Anglosaksonlaştırılması

Halide Edib'in içinde doğup büyüdüğü Şark [Doğu] toplumuna ilişkin tasvir ve tespitlerinin Batılı doğası onu Şarkiyatçı ⁶⁰⁴ bir düşünüre dönüştürürken, Doğululukla özdeşleştirdiği bütün alçaltıcı unsurlar [şahsiyetsizlik, medeniyetsizlik, sanatsızlık, vahşilik, cahillik ve sürü olma hali] yetkin bir insan olamayışın sıfatları, ötekinin nitelikleri olarak belirir. Bu suretle çevrelendiği toplumu ötekileştirirken kurguladığı maarif ve medeniyet sorununu, kendi yaşam tecrübesinin kılavuzluğuyla çözüme kavuşturma arzusu Anglosakson etkisini talim ve terbiyeye yerleştirme uğraşına dönüşür. Onun gözünde meşrutiyetin yeniden ilanı, ötekinin dönüşümü için önemli bir eşikti.

“Türkler inkılabını yaptı. Bu Türk tarihinde, Türk milletinin ilk inkılabı, hüviyetini ispat eden ilk hareketti..... gaye-i hayallerimizi fena bulmayacak bir surette muhafaza ve idame etmek. Bunun için herkes bir çare düşündü. Kimisi kuvvetli bulunmak için orduyu ıslah etmek, kimisi umur-u nafiaya kimisi sınaiye, kimisi de ticaret ve harfte ehemmiyet vermek istedi. Fakat

⁶⁰³ Halide Salih, "The Future of Turkish Women", **The Nation**, C. IV, Nu: 4, 24/10/1908. s. 149. Halide'nin ses getiren çağrısını Amerikan kolej de yayımlar bk. Halide Salih, "The Future of Turkish Women", **Echoes of the New Ottoman Constitution**, s. 15-23. Yine Amerika'da bir gazetede yayımlanır: Halideh Salih, "The Future of Turkish Women", **St. Louis Post**, 21/1/1909, s. 13. Mektup bu dönemde yayımlanan çok sayıda çalışmada karşımıza çıkar. Bazı eserlerdeyse tam metin olarak yer alır, bk. Jenkins, **An Educational Ambassador**, s. 164-7. Ayrıca bk. W. M. Ramsay, **Turkey; A Diary**, s. 176-9. Alice Lawton, "American Education for Girls in Turkey", **National Magazine**, C. XXXVII, Şubat 1913, s. 883-892.

⁶⁰⁴ Şarkiyatçılık hakkında ve Doğu'nun ötekileştirilmesi ile ilgili olarak bk. Edward W. Said, **Oryantalizm (Doğubilim); Sömürgeciliğin Keşif Kolu**, Terc.: Nezih Uzel, 4. bs., İstanbul, İrfan, 1998, s. 79-111. Şarkiyatçılık Sömürgecilik ilişkisiyle ilgili olarak ayrıca bk. Yüksel Kanar, **Batı'nın Doğu'su: Avrupa Barbarlığının Küreselleşmesi**, İstanbul, Kitabevi, 1998, s. 110 vd.

hepsinin müşterek olduğu bir nokta vardı, o da maarif!”⁶⁰⁵

Halide Salih Osmanlı maarif yapısında, Anglosakson etkisini ebedi kılacak köklü dönüşüm hayalini meşrutiyetin yeniden ilanı sırasında şöyle ifade eder:

“Şimdi okul açma zamanıdır -özellikle kızlar için hazırlık okulları. Umarım [Amerikan] kolejimiz hazırlık sınıflarını yeniden açabilecek duruma gelir. Ümit ve dua ediyorum ki, şehirde ve ülkede başka Amerikan okulları da açılsın – [Zira, Amerikalıların] Hür insanların, mukaddes etkisi bizim için her şeyden daha elzemdir.”⁶⁰⁶

Amerikan kolejinden Isabel F. Dodd’a gönderdiği mektupta Amerikan okullarının ülkede yaygınlaştırılmasıyla ilgili olarak 26 Temmuz 1908 ilk kez açtığı düşüncesini, 12 Ekim 1908’de *Nation*’a yazdığı açık mektupla Amerika İngiliz kamuoyuna da açar. Düşünce ve tasarımlarının gerçekleşmesi için Türkiye’de ihtiyaç duyulan toplumsal kabulün üretilmesi gerekmektedir. Son engel olarak gördüğü, II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesinden sonra, giriştiği rıza mühendisliği çalışmasıyla meseleyi Türkiye kamuoyuna da açar.

“31 Mart irticai yeni binayı hürriyetimizi ilk bir tehlike ile sarstı. O vakit birdenbire bütün sürat-ı mümkün ile gaye-i hayallerimizi milletin dimağına hakk etmenin, milli emellerimizi milletin kalbine bina etmenin mübremiyetini[kaçınılmazlığını] hissettim. Anladım ki hüviyetimiz, yani milletin, ırkın salah ve necatı için titreyen benliğimiz fena bulmadan, kuvveti kaybetmeden öteki nesle intikal etmeli, yeni esaslarımız milletin yarısını çocuklarına canlı, müessir bir tarzda geçmeli. Bir de anladım ki hüviyetimizi öteki nesle en canlı tarzda vermek yazıdan, kitaptan ziyade talim ile olacak.”⁶⁰⁷

Halide Edib yazılarına ara vermeyecek, toplumsal dönüşüm için yazmanın dışında doğrudan gençliği biçimlendirecek bir girişimle maarif davasına sarılacaktı. Daha önce *Mader* tercümesi ile Abdülhamid idaresine uygun bir atılım ile aileden başlayarak *dindar nesiller yetiştirme* ⁶⁰⁸ düşüncesi şimdi yerini meşrutiyet idaresine uygun bir içerik kazanarak mekteplerde *hürriyeti yeni nesillerin dimağına kazımaya* bırakıyordu. İttihatçıların II. Meşrutiyetin ilanına *Hürriyetin İlanı* demeleri, onun için mevcut siyasal dizgenin şiarlarını yücelten her girişime kapıların aralanması anlamına gelmekteydi. Hürriyetçilik bağlamında özellikle “kadın tahsili” konusunu masaya yatırır. Bu suretle, “İngiliz usulünde açılacak” okullarla ⁶⁰⁹ mevcut sorunları çözüme kavuşturma tasarılarını *Tanin* gazetesi üzerinden

⁶⁰⁵ Halide, **Talim ve Terbiye**, İstanbul, Tanin Matbaası, 1327, s. 5-6.

⁶⁰⁶ Halide’den Isabel Frances Dodd’a Mektup, 26 Temmuz 1908: **COL. A, ACG, Sr. V**, Kutu: 28, Dosya: 20. [Halide Salih], “*A Constituiton and Liberty for Turkey*”, **The Outlook**, C.LXXXIX, Nu: 18, 29/8/1908, s. 985-7.

⁶⁰⁷ Halide, **Talim ve Terbiye**, İstanbul, Tanin Matbaası, 1327, s. 6.

⁶⁰⁸ Halide, **Mader**, s. 23, 92.

⁶⁰⁹ Halide Salih, “*Bazı Endişelerim*”, **Tanin**, Nu: 42, 12/9/1908, s. 3.

seslendirir.

“Şimdiye kadar mektepsizlikten şikâyet ediliyordu; tahsile maarife idare-i müstebide maniydi. Bugün her Osmanlı tedriste, tederrüste hürdür. Hani ya büyük mektepler açmak için aksiyonlu büyük bir şirket-i milliye?..... Ya kadınların tahsili!... İngiliz usulünde açılacak bu mektepleri de diğer büyük bir kumpanya deruhte edemez mi?”⁶¹⁰

Toplumsal dönüşümün *dinamosu* olarak kadınları [valide ve muallimleri] gören⁶¹¹ Halide, Osmanlı devletinde özellikle kadınların Anglosakson usulünce biçimlendirilmesi gereğini savunur. Bu suretle yabancı okullar dışında tahsil faaliyeti yürüten, Osmanlı Devletindeki kadınların temel öğrenim kurumlarını özellikle bünyesinde [*tedris usulü hocalığı*⁶¹²] “*pedagoji muallimliği*” yapacağı⁶¹³ Darülmuallimatı [Kız öğretmen okulu] hedef tahtasına oturtur:

“Her ne kadar kızların tahsili için evvela iptidailerden başlamak lazım gelirse de bizde kızlar için iptidaiye ve rüştiyeler yok denilecek bir halde olması, öteden beri kız mektebi denilince Darülmuallimatın ortaya sürülmesi beni ondan başlamaya mecbur etmiştir. Bir de Darülmuallimat güya muallime yetiştir”mektedir.⁶¹⁴ Ona göre, Darülmuallimattaki kadın öğretmenler, “*ciddi, sahîh bir terbiye verebilecek derecede ahlakı, tarz-ı hayatı, temiz ve metin*” kişiler değildir. Bu yüzden, “*Darülmuallimat ilmen hocalık evsafına [niteliklerine] haiz kadınlar yetiştiremez... Ahlak bahsine gelince belki bunda ilimlerden daha zayıftırlar*”

Halide Salih, cehalet ve ahlaksızlık yuvası olarak ilan ettiği Darülmuallimatın yalnızca öğretim kadrosunu değil, öğrencilerini de hedef tahtasına oturtur.

“*Vapurlarda, şimendiferlerde, caddelerde bazen Darülmuallimata giden hanım kızlara tesadüf edilir! Bunların kıyafet-i hariciyeleri en müşkülpesent bir Müslümanı memnun edecek kadar kapalıdır. Fakat etvâr [tavırları] ve evzâları [halleri] en hoppa bir frengi bile mütehayyir eder [şaşırtır].*” Övgüye değer gördüğü İngiliz okulu kızlarıyla Darülmuallimat öğrencilerini kıyaslayarak “*Beyoğlundaki ‘High School’a giden İngiliz kızlarının vakar ve ciddiyeti*” ile Darülmuallimatlı öğrenciler “*arasında ne kadar fark vardır?*” diye soracaktır.

“*Bu mektebe ait daha bin türlü adi, şayan-ı teessüf teferruat vardır ki haysiyet-i milliye namına bahsetmemeyi daha münasip görürüm. Hülâsa ilim, sıhhat, ahlak nokta-i nazarınca Darülmuallimat matluba [talep edilen şeye] muvafık olmadıktan başka bence adeta cehalet ve*

⁶¹⁰ Halide Salih, “Bazı Endişelerim”, **Tanin**, Nu: 42, 12/9/1908, s. 3.

⁶¹¹ Halide Edib, “Şahsiyet”, **Mekteb Müzesi**, Nu: 11, 28/12/1913, s. 321.

⁶¹² Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 175.

⁶¹³ Halide 1909-1911 yılları arasında Darülmuallimatta *pedagoji muallimliği* yapar. **İST. ÜNİ. NE**, HEA 477-1/5.

⁶¹⁴ Halide Salih, “Maarif Nezaret-i Aliyyesine: Darülmuallimat”, **Tanin**, Nu: 56, 26/9/1908, s. 4-5.

ahlaksızlık yuvasıdır!” Zira diyecektir Halide Salih, buraya yetenekli zeki ve masum olarak gönderilen “hanım kızlar burada ekseriya o halde ikmal-i tahsil ediyorlar ki insan onların evde kara cahil kalmalarını tercih edecek!”⁶¹⁵

Halide Salih’e göre, kara cehaletten yahut bunun bin beteri olarak gördüğü bir eğitim-öğretim tarzından kurtuluş için, yüksek ahlakın ve bilginin pınarı olarak gördüğü Anglosaksonların Osmanlı eğitim-öğretim yapısına nüfuz etmesi gerekmektedir. Bunu sağlamaya dönük tasarısını kamuoyuna açarken önce gerekçelerini ortaya koyar. Ona göre, İngilizler ve özellikle de Amerikalılar, “*kendi çalışkanlığına güvenerek kolları bağlı durmayacak sahih metin faal adamlar yetiştiriyorlar.*”⁶¹⁶ Benzerini Türkiye’de de yapabilirler. Zira bunu yapacak Amerikalı kadınlar halihazırda Küba gibi vahşi bir ülkeye eğitim-öğretimde ve medeniyette büyük mesafeler kat ettirdiler.⁶¹⁷ *Vahşi Küba* bir yana yüksek medeniyetlerine rağmen son senelerde Latin kavimlerin bile “*İngiliz, hususiyle Amerika tarz-ı tahsilini tetkik ve memleketlerine tatbiki çalıştıklarını görüyoruz*” diyecektir.

İlmi ve ahlaki şartlara sahip “*muallimeler yetiştirmek*” üzere kızların tahsili için “*epeyce zamandır mütalaasıyla meşgul olduğum bir projeyi ileri sürmekten kendimi alamadım*”⁶¹⁸ diyerek konuya girer:

“*İlan-ı meşrutiyetten sonra Amerikalıların muhtelif kolej ve rüştiyelerinin programlarını tetkik ettim... Amerika’da felsefe üzerine neşriyatıyla kendini tanıtmış harika denilecek, muhterem bir kadının [Mary Mills Patrick] taht-ı nezaretinde olan Üsküdar Amerikan kolejini nazarı-ı itibara aldım.*” “*İşte projem:*”

Halide’nin projesi temelde, yetiştirildiği Amerikan kız kolejinin örnek alınarak Darülmuallimatın yeniden yapılandırılmasıydı. Bunu gerçekleştirmek üzere “*mektebin müdiresi olmak üzere bir Amerikalı kadın getirilmesi pek münasip olur*”⁶¹⁹ der. Ona göre, “*mektebin lisanı Türkçe olmakla beraber İngilizce mecburi olmalı*” derslerin bir kısmını da “*İngilizce tedris etmelidir.*”⁶²⁰ Bunun dışında Darülmuallimat için bazı yapısal değişiklikler önerecektir.⁶²¹

⁶¹⁵ Halide Salih, "Maarif Nezareti Daire-i Aliyyesine: Darülmuallimat", **Tanin**, Nu: 56, 26/9/1908, s. 5.

⁶¹⁶ Halide Salih, "Maarif Nezareti Daire-i Aliyyesine: Darülmuallimat", **Tanin**, Nu: 56, 26/9/1908, s. 5.

⁶¹⁷ Halide Salih, "Maarif Nezareti Daire-i Aliyyesine: Darülmuallimat", **Tanin**, Nu: 56, 26/9/1908, s. 5.

⁶¹⁸ Halide Salih, "Maarif Nezareti Daire-i Aliyyesine: Darülmuallimat", **Tanin**, Nu: 56, 26/9/1908, s. 5.

⁶¹⁹ Halide Salih, "Maarif Nezareti Daire-i Aliyyesine: Darülmuallimat", **Tanin**, Nu: 56, 26/9/1908, s. 5.

⁶²⁰ Halide Salih, "Maarif Nezareti Daire-i Aliyyesine: Darülmuallimat", **Tanin**, Nu: 56, 26/9/1908, s. 5.

⁶²¹ Halide Salih’in tasarısının ayrıntılarında, mektep binasının havadar bir yerde olması, geniş aydınlık dershaneler, kütüphaneye elverişli bir salon, kimya ve fizik için basit bir laboratuvar, öğretim kadrosu için istirahat yeri, *yazıhane ve salon*, yemekhane, oynamaya müsait bahçe ve “*sade bir jimnastikhane!*” Mektep dört rüştiye[ortaokul] ve dört idaid[lise] sınıfına sahip olmalı. “*Memleketimizde bulunan anasır-ı muhtelifeyi nazar-ı itibara alarak müddeti üç sene olmak üzere Bulgar, Rum, Ermeni lisanlarını talim edecek muktadir muallimler bulundurulmalı...*

Halide'nin Darülmuallimatın Anglosaksonlaştırılma *projesine* destek, İstanbul'da bulunan, İngiliz eğitimci Isabel Fry'dan gelecektir. Fry 1908 yılında Türkiye'ye gelir,⁶²² Amerikan kız kolejinde misafir edilir. Bu süreçte kolejle irtibatını canlı tutan Halide ile de tanışıp arkadaş olur ve İstanbul'da en çok onunla vakit geçirir.⁶²³ Fry'ın üç hafta süren ziyareti sırasında Halide Salih onu "*inkılapla ilgilenen bazı kadınlarla*" da görüştürür. Aynı zamanda birkaç mektebi de ziyaret ettirecektir.⁶²⁴

Halide Salih ile Isabel Fry arasında ömür boyu sürecek olan dostluğun ilk yansımalarından biri Darülmuallimatı dönüştürme üzerine hazırladıkları tasarımı beraber gerçekleştirmeye dönük hamleleri olacaktır. Bu suretle, ilk hamle Halide Salih'ten gelir. 24 Ekim 1908'de *Nation* dergisi üzerinden İngiliz ve Amerikan kamuoyuna hitap eden açık mektubu yayımlanır. Mektubunda Türkiye'de kadınların yetiştirilmesinde Anglosakson etkisini her şeyden "*ekmek ve sudan*" daha elzem gördüğünü, bu etkinin de daha fazla İngiliz ve Amerikan okulu açılmasıyla sağlanabileceğini bu yüzden yeni okullar açmaları için Anglosakson dünyaya yalvaran Halide'nin bu feryadı uzun süre yankı yapacaktır. *Beyaz adamın yükünü* sırtlanmasına dönük bu çağrısına dostu Isabel Fry mektupla karşılık verir. Halide bu karşılığı İngilizlerin gösterdiği büyüklüklerden biri olarak Türkiye kamuoyuna

Derslerin haftada on beş saati mecbur olmalı", musiki, resim, yemek, *biçki ve dikiş dersi* verilmeli. Öğrencinin uyuşuna göre dil ve din derslerinin yanısıra, edebiyat, matematik, geometri, fizik, kimya, tarih, ahlak bilimi, psikoloji, sağlık, felsefe tarihi, eğitim bilimi, sağlık, güzel sanatlara ilişkin derslerin mektepte verilmesi gerekir. Ayrıca okuturulacak kitaplara temas eder. Bu bağlamda, "*malumat-ı medeniye, ilmi- ahlak, psikoloji vesaire mektep kitabı*" tercüme edilmeli yahut erbabı tarafından yazılmalı diyecektir.

⁶²² Mijin Cho, **British Quacker Women and Peace, 1880s to 1920s**, Birmingham, Birmingham Üniversitesi, Doktora Tezi, 2010, s. 189. Cho, Fry'ın günlüklerine [*Isabel Fry's Diary, GB 0366FY, Box 1, Institute of Education Special Collection*] yashı olarak verdiği bu bilgiye karşın Halide Edib özyaşamöyküsünde Fry'ın 1909 Şubat ayında Türkiye'ye geldiğini belirtir. Halide Salih, Ocak ayında Fry'ın tasarısını tercüme edip Tanin gazetesinde yayımladığına göre, Fry'ın günlüklerdeki kayıtlar doğrudur. Halide Edib, **Memoirs**, s. 276. [Isabel] Fry, "*Kız Mektepleri Hakkında Bir Mütalaa-i Mühimme*", **Tanin**, Terc.: Halide Salih, Nu: 167, 18/1/1909, s. 2. Isabel Fry, ömrü boyunca dine ve tasavvufa eğilim göstermiş, İngiltere'de Protestanlığın alt kollarından biri olan *Quaker* hareketine mensup olmuş birisidir. Bu hareketin *Kardeşliğin İnananlar Cemaatine* mensup olup, *Yatılı Okullar için Gönüllü Öğretmenler Topluluğu* gibi çeşitli yapılanmalara üye oldu. Öğretim-Öğrenim meselesi üzerine kafa yordu. Halide ile de çok yakın ilişkiler kurarak sonuncusu 1914 olmak üzere iki kez de Türkiye'ye geldi. Cho, **British Quacker Women**, s. 189, 190. Halide Edib, Isabel Fry ile dostluğunun ömür boyu sürdüğünü belirtir. Halide Edib, **Memoirs**, s. 275.

⁶²³ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 154. Halide ile Fry'ın dostluğu bu tarihten eskiye dayanıyor olabilir. Zira, Halide'nin *Nation* dergisine gönderdiği bir yazısının sonuna düşülen yayımcı notunda Halide için "*Isabel Fry'ın bize bildirdiğine göre, eğitimci, hayırsever, politikacı, konuşmacı ve Türkçe nesir yazarı olarak Türkiye'de aydınlanma için büyük bir güç oluşturmaktadır*" denilir. Halide'nin *Nation*'da yayımlanan "*future of Turkish Woman*" başlıklı mektubu, Fry aracılığıyla dergide yayımlatılmış olabilir. Halide Salih, "*The Sign of Allah!*", **Nation**, C. VI, Nu. 23, 5/3/1910, s. 880.

⁶²⁴ Halide Edib, **Memoirs**, s. 276. Halide, Isabel Fry'ı aynı zamanda Rıza Tevfik ile de tanıştırmış olabilir. Rıza Tevfik ile Isabel Fry arasındaki mektuplaşmalar buna işaret ediyor. Fry'ın Tevfik'e mektupları için bk. **İSAM**, Rıza Tevfik Bölükbaşı Evrakı, RTB, 27/568, 11 Ağustos 1911. Ayrıca, Halide'nin Rıza Tevfik'e Fry ile görüşmesini tavsiye eden mektubu için bk. Abdullah Uçman, "*Hâtıraların Işığında Rıza Tevfik ve Halide Edib*", **Türk Edebiyatı**, S. 484, Şubat 2014. 34.

takdim eder⁶²⁵ ve Fry'ın mektubunu tercüme edip Tanin'de yayımlayarak Maarif Nazırını adım atmaya zorlar:

“*Maarif Nazırı Beyefendi hazretlerinin nazar-ı dikkatlerine.*

Hamiş: İngilizlerin bir hareket-i alicenabanesi daha: Şimdi bir mektup aldım tercüme ediyorum.

‘Nation’ gazetesindeki mektubunuzu okudum... Türk kadınlarına karşı bende bir muhabbet uyandırdı... Türkiye’de açılacak mekâtibe [okullara] ne seviyede olursa olsun yardımım ve faydam olabilir. Pederim son Lahey konferansında İngiliz murahhası ‘Sir Edward Fry’dır.... İstanbul’a gelir de ihtiyacat-ı hakikiyenizi tetkik edersem İngiltere’ye öyle bir kudret ve malumatla avdet ederim ki umur-u tahsiliyeniz için İngiliz teveccüh ve yardımını kazanabilirim... Isabel Fry.”⁶²⁶

Halide’nin çağrısı üzerine Isabel Fry, Osmanlı’nın aşına olduğu İngiliz emperyalizminin şimdi “teveccüh ve yardım” kisvesi altında Türk topraklarında yeniden boy göstermesine yönelik hamlesini yapar. Halide’nin nitelendirmesiyle bu cömert teklif, 18 Kasım’da Tanin sütunlarına yansır. Maarif Nazırına yazılan bu açık teklif/mektup, nezaretçe nasıl karşılandı bilmiyoruz. Fakat sürecin devamında Fry “*inas mekteplerinde tetkikat icrası*”na yaslı olarak bir ıslahat tasarısı kaleme alır. Halide Salih’in *projesi* ile önemli ölçüde örtüşen Fry’ın ıslahat tasarısı, Halide Salih tarafından tercüme edilerek 1909’un 18 Ocak tarihinde Tanin gazetesinde yayımlanır.⁶²⁷

Fry’ın tasarısına bakıldığında da kurumu kökten dönüştürme arzusu göze çarpar. Ona göre, “*Darümuallimat kaldırılarak yeni bir darümuallimat tesis edilmeli*”dir. Zira “*Darümuallimat ileride aşı alınacak mühim bir ağaçtır.*” Bu yüzden “*Türkiye’de kızların taliminde teceddüd [yenilik] ve [başarı] muvaffakiyet [kızların]beş sene kadar Avrupalı*

⁶²⁵ Halide Salih, İngiliz cömertliği olarak takdim ettiği girişime karşı kayıtsız kalmaz, o sırada Londra’da bulunan Salih Zeki’ye mektup yazarak, “*Türk kadınları namına*” Isabel Fry’a teşekkürüne gönderdiğini ifade eder. Halide Salih, “*Kadınlar İçin*”, **Tanin**, Nu: 103, 13/11/1908, s. 2.

⁶²⁶ Halide Salih, “*Kadınlar İçin*”, **Tanin**, Nu: 103, 13/11/1908, s. 2.

⁶²⁷ Halide hiç ifade etmese de Isabel Fry ile aralarında ilişki tesis eden bir ağın varlığı göze çarpar. Zira farklı ülkelerde yaşayan iki kişinin bir gazete yazısı üzerinden bir diğerine ne ulaşması ne de güvenerek hareket etmesi mümkün gözükmemektedir. Halide’nin kurgusuna göre, aralarındaki ilişkinin kuruluş öyküsü; [24 Ekim 1908’de] Halide Salih *Nation* dergisine yayımlanan bir çağrı kaleme almasıyla başlar. Bu çağrıya hiç tanımadığı ve kendisini tanımayan Isabel Fry tarafından cevap verilir. Halide bu cevabı, Maarif Nezaretine seslenen bir açık mektup olarak hemen tercüme edip Tanin gazetesinde yayımlar [13 Kasım 1908]. [Halide’nin kurgusuna göre, Isabel Fry’ın İngiliz *yardımlı* teklifini içeren açık bir mektupla seslendiği Nazır, bu teklifi kabul etmiş olmalı ki, Maarif Nezaretinin çağrısıyla Fry’a ulaşıp derhal Türkiye’ye gelmesi sağlanır.] Nitekim Fry’da okullarda inceleme yapmak üzere -Halide’nin özyaşamöyküsüne göre 1909 Şubat ayında, gerçekteyse 1908’de- Türkiye’ye gelir. Halide ile tanışıp dost olur ve mektep incelemelerini yapar. Sonra bir tasarı içinde gerekli gördüğü dönüşümü kaleme alır. Bu ıslahat tasarısı [18 Ocak 1909’da] Halide tarafından tercüme edilerek Tanin’de yayımlanır. Bütün bunların takriben iki buçuk ay içinde gerçekleşir.

muktedir muallimlerin elinde bulunması ile” gerçekleşebilir. Aşılamanın başarısı için de yeni Darülmuallimatın kızları istisnasız yatılı olmalıdır “*ki tahsilleri müddetince, mütemadiyen sıhhi, ahlaki ve ilmi bir tesir altında bulunsunlar.*” Ayrıca başlangıçtan muallimler sınıfına dek uzanan on beş kademeli bir öğrenim basamaklandırmasının yapıldığı tasarıda aşılama yapacak kadroya temas edilir. Tasarıya göre Darülmuallimatın başında, Türkçe bilmese dahi tam yetkili yabancı bir müdire hanım olacaktır. Okulun öğretim kadrosu idaresi gibi *yabancı* olmalı; “*mekatib-i ecnebiyede tahsil etmiş kadınlar varsa bunları da muallime olarak toplamalıdır.*” Yine okul üzerinde denetim gerçekleştirecek teftiş heyetinin başında Darülmuallimatın müdiresi olacak, heyetteki diğer müfettişler de “*Avrupa usulünde*” tahsil görmüş kadınlardan oluşmalıydı.⁶²⁸

Halide’nin, önce doğrudan kendi girişimiyle ardından dostu Fry üzerinden Darülmuallimatın Anglosakson etkisine sokmak istemesi onun, “*öyle bir zamanda bulunuyoruz ki ekseriyet ihtiyacı valideler, muallimeler ve muallime namzetleri teşkil ediyor. İşte istikbalin istikamet*” yolunu “*tayin edecek kudretler!*” bunlardır,⁶²⁹ düşüncesiyle örtüşür. Halide’nin, geleceğe yön verecek güçleri biçimlendirme usulünde, *gençlerin beyinlerini, benliklerini asırlardan beri etkileyen bir dizi fikirden kurtarma* isteği göze çarpar. Ayrıca “*talim ve terbiyemizi ıslah eylemezsek Türklerin de ister hususi ister milli, bir şahsiyetleri olacağına inanmayınız*” diyecektir.⁶³⁰

Halide Salih, Türkiye’de Anglosakson etkisi altında “*milli bir şahsiyet*” inşa etmek üzere verdiği mücadelenin ilk meyvesini, Darülmuallimatta “*tedris usulü hocası*” olarak atanmasıyla⁶³¹ yer. 1909’da Darülmuallimatta “*pedagoji muallimliği*” ile başladığı öğretim hayatına 1911’de “*İstanbul Kız İdadisi ‘Tarih ve malumatı medeniye hocası’*” olarak yeni görevine “*nakil*” olarak, devam eder.⁶³² 1911’de Darülmuallimatın lağvedilip bunun yerine 1911-1912 öğretim-öğrenim yılında yatılı Darülmuallimatın açılması,⁶³³ üzerine bir süre de burada *hocalık* edecektir.⁶³⁴ Mektep sıralarındaki gençleri biçimlendirmek için unutkanlığın

⁶²⁸ [Isabel] Fry, “*Kız Mektepleri Hakkında Bir Mütalaa-i Mühimme*”, **Tanin**, Terc.: Halide Salih, Nu: 167, 18/1/1909, s. 2.

⁶²⁹ Halide Edib, “*Şahsiyet*”, **Mekteb Müzesi**, Nu: 11, 28/12/1913, s. 321.

⁶³⁰ Halide Edib, “*Şahsiyet*”, **Mekteb Müzesi**, Nu: 11, 28/12/1913, s. 321.

⁶³¹ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 175.

⁶³² **İST.ÜNİ. NE**, HEA 477-1/5 Beyana yashı sicil kaydı için ayrıca bk. **İST. ÜNİ. Özlük Dosyası**, Numarasız.

⁶³³ Fry’ın tasarısında Darülmuallimatta öğrencilerinin istisnasız yatılı olması gereği etkin bir biçimlendirme gerekçesine dayandırılmasına karşın, bu dönemde yatılı öğretime geçilmesinde temel gerekçe İstanbul dışına öğretmen gönderememe sorununu aşmaktır. Taşradan yatılı olarak getirilecek öğrenciler mezuniyeti akabinde memleketlerine dönüp görev alacaklardı. Böylece İstanbul’da yaşayanların taşraya göreve gitmeyerek oluşturduğu öğretmen açığı kapatılacaktı.

⁶³⁴ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 175

seferber edilmesini salık veren, geçmişle kurulan bağların gevşetilmesi gereğine inanan⁶³⁵ biri olarak Halide'nin ilginçleşen tarih dersleri buradaki tek uğraşı değildir. Bu süreçte Halide, Darülmuallimattan Amerikan kolejine öğrenim görece kızların seçimiyle de meşgul olmaktaydı.⁶³⁶

Öte yandan Darülmuallimatın işleyişindeki değişikliklere bakınca Isabel Fry ve Halide Salih'in tasarılarına uygun bir dönüşümün gerçekleştirilmediği görülür. Nitekim Darülmuallimatta, Arapça ve Farsça'nın öğretilmeye devam edilmesine, lisan-ı ecnebi adı altında öğretilen dillerde Almanca ve Fransızcanın aksine İngilizcenin bulunmamasına⁶³⁷ mektep idaresinin yabancılara bırakılmamasına, öğretim kadrosunun çoğunluğunu Türklerin oluşturmasına bakıldığında bu fark edilir. Buradan Halide ile Fry'ın tasarılarının sakıncalı⁶³⁸ bulunup kabul görmediğini çıkartmak mümkün gözükmemektedir. Bu da Halide'nin istifasını beraberinde getirecektir. Bu ilk istifası sonuçlanmayan bir girişim olarak kalır. Zira özyaşamöyküsünde aktardığına göre Talat Paşa, Dr. Nazım ve Ziya Gökalp ile onu ziyaret ederek istifadan vazgeçirir. Bundan üç ay sonra 1913'de Darülmuallimattaki görevinden *ikinci ve son istifasını*⁶³⁹ vererek ayrılır.⁶⁴⁰

Aynı zamanda olaylı geçen bu son istifanın ayrıntılarına bakınca, Halide, yatılı Darülmuallimata girişi sırasında okulun güvenliğinden sorumlu olan Ziver Efendi ile yaşadığı tartışma göze çarpar. Ziver Efendi okul girişinde Halide'ye kimliğini sorunca, Halide “*bu mektebi Araplarla kim doldurdu çekil karşımdan terbiyesiz*” diye karşılık verir. Yaşanan hadise sırasında “*Halide Hanımın lisan-ı münasiple hiddet ve heyecanının teskinine gayret edildi.*” Fakat bu sonuç vermedi ve gerçekleşen olay onun istifa gerekçeleri arasına yerini aldı. Bu suretle Halide, 11 Mart 1913'de tarihli verdiği istifa dilekçesine “*Dâr-ül-muallimâtta tarih dersimden evvela mektepte tuttukları tarz-ı idâreye iştirak edemeyeceğimden, saniyen mektep idâresinin ikinci gittiğim gün beni maruz ettiği hakareten dolayı isti'fâ mı zât-ı*

⁶³⁵ Halide Edib, “*Şahsiyet*”, **Mekteb Müzesi**, Nu: 11, 28/12/1913, s. 321.

⁶³⁶ Saint Nihal Singh, “*The American College for Girls in Constantinople*”, **The Southern Workman**, C. XLI, Nu: 10, Ocak 1912, s. 577. Amerikan koleje seçilecek öğrencilerin mezuniyetinden sonra zorunlu görev sözleşmesi imzaladıklarına bakılacak olursa, maarifin taşraya öğretmen gönderme sorununu çözmek için, farklı arayışları, fırsata çevirmeye çalıştığı söylenebilir.

⁶³⁷ Sevim Ceylan Dumanoglu, **Osmanlı Devleti'nde Kız Öğretmen Okulu Darülmuallimat (1870-1924)**, Kahramanmaraş, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019, s. 118-125.

⁶³⁸ II. Meşrutiyet devrinde Halide'nin, İttihat ve Terakki cemiyetinin merkez-i umumisince “*karıştıracı ve bilhassa propagandacı bir unsur*” olarak görülmekte olduğunu “*Amerikalılar ve Ermenilerle olan sıkı ülfetleri yüzünden*” takibata uğradığını Yahya Kemal bildirmektedir. Yahya Kemal, **Siyâsî ve Edebî Portreler**, s. 36-7. Bu durum Millî Mücadele sırasında orduda görev almasına karşın pek değişmeyecek ve yazışmaları denetleneyecektir. Amerikalı Crane'den Halide'ye gönderilen mektubun özet bir tercümesinin Mustafa Kemal'e sunulması için bk. **TİTE**, 1494-309/53

⁶³⁹ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 198-200.

⁶⁴⁰ **İST. ÜNİ. NE**, HEA 477-1/5.

nezâretpenâhilerine takdim ediyorum”⁶⁴¹ kaydını düşer.

Halide’nin dostu Fry ile birlikte yürüttüğü halkla ilişkiler çalışması, arzuladıkları sonucu getirmedi: Darümuallimatın idare tarzı değiştirilmedi. Bunu gerekçe gösteren Halide, mektepteki görevinden istifa etti.⁶⁴² Fakat bu istifa onun Türkiye’de Anglosakson örnekliğine yaslı olarak gerçekleştirmek istediği toplumsal ve kültürel dönüşüm mücadelesinden vazgeçtiği anlamına gelmedi. Nitekim Anglosaksonlukla ilişkilendirdiği yaşam tarzını, ahlakı ve dünyagörüşünü kitlelere aşlamak için edebi çalışmalarına ve idaresini tekelinde bulundurduğu Tealiyi Nisvan Cemiyetinin faaliyetlerine yoğunlaşacaktır. Bu kadın cemiyeti bir medeniyet havarisi ve şarkiyatçı bir *feminist* olarak Halide’nin, Osmanlıdaki kadın hareketinden uzak kalmasına karşın,⁶⁴³ Amerikalı kadınlarla işbirliği içinde Türkiye’de yürüttüğü *feminist* faaliyetlerin mahfili,⁶⁴⁴ kadınlığı ve kadınları kaldıraç olarak gördüğü kültürel dönüşüm çalışmalarının merkezi olacaktır. Cemiyet aynı zamanda, içinde bulunulan koşullara uygun adımlar atıp faaliyetlerini çeşitlendirecek ve böylece bir dönem de yoğun bir siyasi propaganda merkezine dönüşecektir.⁶⁴⁵

2.8. *Feminism, Amerikancılık, Şarkiyatçılık ve Misyon İstasyonu* Olarak Tealiyi Nisvan Cemiyeti.

2.8.A. Yabancılaşma; Kadın İsyanı

Halide Salih maarif davasına dört elle sarıldığı II. Meşrutiyet yıllarında esen millilik rüzgarlarına uygun düşecek bir “*milli*” hamle tasarlar. Bu, Amerikalı misyoner kadınların içinde olduğu üyelerle birlikte⁶⁴⁶ “*Meşrutiyetten sekiz ay sonra Nuruosmaniye’de dört aza ile*”⁶⁴⁷ milli geleneklere bağlılığa vurgu yapan bir kadın cemiyeti tesis etmekle olur: Tealiyi

⁶⁴¹ Seyit Taşer, “Halide Edip Adıvar’ın Öğretmenlikten İstifası”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 31, 2012, s. 153-6. BOA. MF. ALY, 37-5, 1331.R.2.’de Halide’nin istifa dilekçesi ve bunun üzerine yürütülen soruşturma ve yazışmalar bulunmaktadır. bk Taşer, ay.

⁶⁴² Halide Edib özyaşamöyküsünde Darümuallimattan istifa sürecini kaleme alırken 1950 ve 1960’ların Türkiye’sinde de eğitim-öğretime ilişkin sorunların II. Meşrutiyet yıllarında ortaya koyduğu düşüncelerine/projesine yaslı olarak çözülmesinin arkasında olduğunu ifade edecektir: “Şükrü Bey’de beni istifaya sevkeden fikir ayrılığı meselesinin başka cephelerinde duracak değilim. Çünkü maarif sistemimizin aksayan tarafları hakkındaki kanaatlerimi bu gün çok ileri gitmiş olmamıza rağmen değiştirmiş değilim. Bu husustaki fikirlerimi esasen muhtelif yazılarımda ifade etmiş bulunuyorum”. Halide Edib, *Mor Salkımlı Ev*, s. 198.

⁶⁴³ Nezihe Muhittin, *Türk Kadını*, s. 47-8. Ruşen Zeki, “Bizde Hareket-i Nisvan”, *Nevsâl-i Milli*, s. 344.

⁶⁴⁴ Halide Edib, “A Turkish Feminist Wives Women Here”, *The New York Times*, 7/10/1928, s. 6.

⁶⁴⁵ “Americanism end rule of veil over Turkish women”, *The Sun*, 3/8/1919, s. 7. “Americanism end rule of veil over Turkish women”, *The Bridgeport Times and Evening Farmer*, C. LV, Nu: 99, 20/9/1919, s. 8.

⁶⁴⁶ Halide Edib, “A Turkish Feminist Wives Women Here”, *The New York Times*, 7/10/1928, s. 6. “Bir Ziyafet ve Bir Nutuk: Tealiyi Nisvan Ziyafeti Halide Hanım Efendinin Nutukları”. *ŞEHİR ÜNİ. KAİB*, TT-6412299.

⁶⁴⁷ “Tealiyi Nisvan Ziyafeti Halide Hanım Efendinin Nutukları”. *ŞEHİR ÜNİ. KAİB*, TT-6412299. Tealiyi

Nisvan [Kadınları Yüceltme]. Cemiyet öncelikle dört üyesinin şahsi ve zihni gelişimini gaye edinir. Bu dönemde, “*başlıca meşgalemizi zihni, edebi, tarihi münakaşalarla, tenkidler ve musahebeler teşkil ediyordu*” diyen Halide, cemiyetin üye sayısını ilk yıl on altı üzerine çıkaramadıklarını kaydını düşer. Sonrasında, cemiyet merkezi üyelerinin birinin odasından, Gedikpaşa’ya taşınır. “*Gedikpaşa’da Amerikan mektebinde ilmi mevzular üzerine memleketin muhterem ve ilmi simaları tarafından kadınlara konferans*”lar açtıklarını⁶⁴⁸ belirtir.

Bu dönemde cemiyeti faaliyetleriyle birlikte ele alırken Ruşen Zeki; “*Bu cemiyet Halide Edib Hanımefendinin etrafında toplamış bir gruptur denilebilir.*” Zira herşey Halide Edib’in yetkisindeydi. Bir kadın cemiyeti olmasına karşın “*son zamanlarda vücuda gelen kadınlık cereyanından bu cemiyet pek az alakadar oldu. Azaları heman sırf kibar ailelerin mensubudur*”⁶⁴⁹ der. Gedikpaşa’daki Amerikan okulunun salon ve sınıflarını açtığı Teali-i Nisvan cemiyetinin bünyesinde⁶⁵⁰ “*güzel ve kibar bir salonda birleşen zamanın en şık ve monden hanımları Amerikan usulü sindire sindire çay sohbetleri*” yapardı.⁶⁵¹ Halide Tealiyi Nisvanı “*Bugün Türk kadınlığının ictimai ve zihni mefkurelerini, ihtiyaçlarını temsil eden*” “*Türk kadın kulübü*”⁶⁵² olarak tanımlasa da, “*kulüb*” Türklerce pek hoş karşılanmadı ve daha çok Ermenilerin meskûn olduğu Gedikpaşa civarında faal oldu.⁶⁵³ Ayrıca cemiyete üye olabilmek için de “*layıkıyla Türkçe okuyup yazmaya muktedir olmak*” şart olup cemiyetin genel merkezinde açtığı dershanede “*İngilizce derslerine devam etmek*” de zorunluydu. İngilizce öğretiminin yanı sıra cemiyet bünyesinde tarih, fen ve terbiyeye dair konferanslar verilmekteydi.⁶⁵⁴ Cemiyete üye olmak için İngilizce bilme şartının⁶⁵⁵ cemiyet nizamnamesine göre gerekçesi, İngilizlerin diğer milletlerden toplumsal şartlar bakımından olduğu gibi diğer hususlarda da üstün olmalarından kaynaklanıyordu. Diğer bir neden olarak da İngiltere’de varlığı son derece şüpheli ismi de bir hayli kinayeli olan “*Türk Kadınları Muhibbi*” cemiyetinin varlığı gösteriliyordu.⁶⁵⁶

Nisvan cemiyetinin 17 Aralık 1908 tarihinde kurulduğuna ilişkin bk. Zafer Toprak, **Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt, s. 25-6.

⁶⁴⁸ “*Tealiyi Nisvan Ziyafeti Halide Hanım Efendinin Nutukları*”. ŞEHİR ÜNİ. KAİB, TT-6412299.

⁶⁴⁹ Ruşen Zeki, “*Bizde Hareket-i Nisvan*”, **Nevsâl-i Milli**, s. 344.

⁶⁵⁰ Halide Edib, “*A Turkish Feminist Views Women Here*”, **The New York Times**, 7/10/1928, s. 6. Halide Edib, **Memoirs**, s. 335. “*Tealiyi Nisvan Cemiyetinde Kadın Dersleri*”, **Mekteb Müzesi**, Nu: 3, 14/6/1913s, s. 79.

⁶⁵¹ Nezihe Muhittin, **Türk Kadını**, s. 36.

⁶⁵² “*Tealiyi Nisvan Ziyafeti Halide Hanım Efendinin Nutukları*”. ŞEHİR ÜNİ. KAİB, TT-6412299.

⁶⁵³ Ayşe Durakbaşı, **Halide Edib; Türk Modernleşmesi ve Feminizm**, s. 241. Müslüman-Türk toplumuyla bütünleşmiş olan Halide Edib’in anneannesinin de cemiyet mensuplarının tarzını yadırgatıcı bulur.

⁶⁵⁴ Ruşen Zeki, “*Bizde Hareket-i Nisvan*”, **Nevsâl-i Milli**, s. 344-5.

⁶⁵⁵ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler; İkinci Meşrutiyet Dönemi**, 2.bs., C.I., İstanbul, Hürriyet Vakfı, 1988, s. 480. Zafer Toprak, **Türkiye’de Kadın Özgürlüğü**, s. 26.

⁶⁵⁶ Ruşen Zeki, “*Bizde Hareket-i Nisvan*”, **Nevsâl-i Milli**, s. 344-5. İngiltere’deki, [Türk Kadınlarını Sevenler Cemiyeti] ile Osmanlı devletindeki [Kadınları Yüceltme Cemiyeti]’nin birlikte faaliyet yürüttüğüne ilişkin

“*Temeddün edebilmek, insan olabilmek için en iyi vasıtayı terakkiyat-ı fikriye diye kabul ediyorduk*”⁶⁵⁷ diyen Halide Edib’in dünyagörüşünün dışavurumu olarak Anglosakson üstünlüğüne inancın yansıması olan Tealiyi Nisvan Cemiyeti, kadınları dönüştürmeyi, medenileştirmeyi bir çeşit *misyon* [dini görev] olarak benimseyip bu bağlamda özellikle “*kadınların dimağları*”nı⁶⁵⁸ hedef alan *feminist* çalışmalar yapmıştı. Cemiyetin bu çalışmaları temelde, hayatın doğal akışı içinde kadınlar arasında kurulan bağın, başka bir yaşam tarzına yaslı yeni bir çeşit toplumsallaşmanın⁶⁵⁹ tesisini sağlayan yabancı bir rabıta ağına yaslı bir tür ilişki merkezi olarak varlığını sürdürmek olacaktır. Cemiyetin İstanbul’un hemen her yerinde teşkilatlanarak yürüttüğü faaliyetlerine⁶⁶⁰ “*o zamanki Amerikan sefirinin karısı, Madam Morgenthau da alakadar olmuş*”⁶⁶¹ ayrıca, cemiyette misyon faaliyeti gereği Türkiye’de bulunan Amerikalı eğitimciler de etkin olmuştu. Bunlardan bazıları cemiyete fahri üye de olacaktır.⁶⁶² Halide özyaşamöyküsünde, Tealiyi Nisvan çatısı altında yürütülen faaliyetlerde, misyonerliğin *feminism* ile ilişkisine:⁶⁶³ “*Gedikpaşa Amerikan Mektebi’nde Mrs. Marden ve*

söylemin yansıdığı çalışmalar için bk. Serpil Çakır, **Osmanlı Kadın Hareketi**, 3.bs., İstanbul, Metis, 2011, s. 97. Zafer Toprak, **Türkiye’de Kadın Özgürlüğü**, s. 26.

⁶⁵⁷ “*Beyanname: Tealiyi Nisvan’dan Sevgili Milletlerine*”, **Tanin**, Nu: 1116, 11/10/1911, s. 3.

⁶⁵⁸ Lebib Selim, “*Türk Kadınlığının Harb-i Umumideki Faaliyeti*”, **Türk Yurdu**, C. IX, S. 16(94), 21/10/1915, s. 2784.

⁶⁵⁹ Nezihe Muhittin, **Türk Kadını**, s. 36.

⁶⁶⁰ Halide Edib, **Conflict of East and West in Turkey**, s. 216.

⁶⁶¹ Halide Edib Adivar, **Türkiye’de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri**, s. 251.

⁶⁶² Halide Edib, “*A Turkish Feminist Wives Women Here*”, **The New York Times**, 7/10/1928, s. 6.

⁶⁶³ Misyon faaliyeti içerisinde görevlendirilmiş kadınların erkeklerle aynı hak, yetki, unvan, maaş vb olanaklara sahip olmasalar da Türkiye’de *feminism*’in doğuşu ve gelişiminde misyonerlik faaliyeti etkilidir. Nitekim meşrutiyet devrinde Halide Edib yahut Türk kadınları üzerine eğilen Batılılar, Türkiye’deki *feminist* hareketle misyonerlik [yabancı okullar] arasında varoluşsal bir bağ olduğunu ortaya koyar. Bu ilişkiyle ortaya çıkan dönüşümü kâh bir uyanış, kâh bir çeşit aydınlanma yahut bir çeşit isyan olarak tasvir ederler. Bu bağlamda yapılan çarpıcı değerlendirmenin birine Stead yer verir: “*kurulan kolejde Amerikan ilkeleri doğrultusunda eğitilip yetiştirilen adamlar yirmi yıl sonra Bulgar prensliğini kurarak, büyük Osmanlı İmparatorluğunun bütünlüğünü parçaladı.*” Fakat, der “*Türk kadınlığını cehaletin karanlığından ve inzivadan kurtarmak, Bulgar bağımsızlığının tesis edilmesinden çok daha esaslı bir görevdir.*” Ona göre bu görevi yerine getirmek için, Amerikalı misyonerler çalışmalarını başarıyla sürdürmektedir. William T. Stead, “*Americanizing Turkey*”, **The Youth’s Companion**, 2/1/1913, s. 3. Hristiyan olmayan dünyadaki *Feminist* hareketle misyon arasında ilişki kuran Charles T. Paul, Misyonerlerin “*elli yıllık emeğinin ardından, hem Yakın hem de Uzak Doğu’da yeni bir kadın tipi ortaya çıkmaktadır. Bugün Hristiyan olmayan topraklarda zonklayan ve kaynayan tüm reformlar arasında belki de en önemli şey budur*” der. Charles T. Paul, “*Woman Works of Fifty Years; Result on Missions Field and Marvelous Development of Woman’s Leadership*”, **The Christian Century**, C. XXVIII, Nu: 12, 23/3/1911, s. 10. Watson da bu “*uyanışı açıklamaya çalışırken misyonerleri ve onların çalışmalarının etkisini göz ardı etmeye [kimse] cesaret edemez*” der. Charles Roger Watson, **Missionary Situation and its Problems**, s. 6-9. Fakat Watson’un bu yargısı günümüzde boşa çıkmış bir ‘kehanet’ görüntüsü çizer. Zira Türkiye’deki çalışmalarda misyonerlik ve *feminism* ilişkisi neredeyse tümüyle görmezden gelinir. Bu ‘anlaşılr nedenler’ ile sergilenen bilinçli körlüğe daha önce edimiş bir işaret için bk. Mustafa Armağan, “*Beyaz feminizmin misyonerlikle flörtü*”, **Anlayış**, S. 19, Aralık 2004, s. 86. Faaliyetlerinin sonuçlarıyla, misyoneri bir diğerinden yalıtarak ortaya koyma eğiliminin Türkiye’de kitleselleşmesine karşın, Seçil Karal Akgün örneğinde olduğu üzere ender bir biçimde bu bağı yoksaymayıp olumlayan yaklaşım ortaya konur. Misyonerlik ile *feminism* ilişkisine yer açarak; “*bu aydın insanlar ...kendi ülkelerinde sergileyemedikleri bilgi ve kültürlerini bu cahil bilinçsiz ve kapalı kimselere aktararak özellikle kadın hakları yönünden dünyanın uzak bir köşesine bir meşale*” yaktıklarını ifade eder. Ayrıca Türkleri siyasal ve kültürel açıdan boyunduruk altına alma uğraşı içine girmelerine rağmen, Seçil Akgün misyonerleri, bağımsızlık

Mrs. Bowen, İngilizce derslerini deruhte ettikleri gibi, mektebin salonunu da kadınlara umumi konferanslar verilmek için açmışlardı. Burada müfrit feminizme kaçan bir temayül” olduğunu⁶⁶⁴ ifade ederek kayda düşer.

Bütün bunların yanısıra, Tealiyi Nisvan yer yer bir Amerikan kolej kulübü⁶⁶⁵ görüntüsü çizdi. Zira, kolej yalnızca Tealiyi Nisvan üyelerinin önemli bir bölümünü içinden çıkartmadı bunun yanısıra salonlarını cemiyete açtı ve cemiyetin ulaştığı kitlelere nüfuz etmek üzere kendi mensuplarını görevlendirdi. Bu görevlendirme yalnızca İngilizceyi yaygınlaştırma uğraşıyla sınırlı kalmadı bunun yanısıra cemiyet çatısı altında düzenlenen çeşitli ders ve konferanslarda kolejin misyoner mensupları konuşmacı/öğretmen olarak boy gösterdi. Bu suretle karşımıza çıkan 1909 yılı şubat ayında “Üsküdar Amerikan İnas mektebi müdiresi Doktor Vivian’ın” cemiyet bünyesinde yaptığı İngilizce konuşma kayda değerdir. Zira, Halide Salih vatanseverliği ahlakın temeline yerleştiren bu nutku tercüme ederek gazetedeki köşesine taşır.⁶⁶⁶ Bu konuşma Halide’yi çok etkileyecek ve ahlakla vatanseverliği ilişkilendiren düşüncelerini de bundan sonra kaleme alacaktır.

Üzerinde yükseldiği inanç, ideoloji ve dünyagörüşüne yaslı olarak yürütülen eğitim-öğretim faaliyetleriyle geniş yelpazede pek çok meselenin masaya yatırıldığı bir düzleme

özgürlük gibi düşünceleri Türkiye’ye getiren bir topluluk olarak görüp, takdim eder. Bu suretle o, “Amerikalı misyonerlerin, özellikle eğitim kurumlarının etkisiyle, Türkler arasında bağımsızlık, özgürlük, laiklik ve çağdaş düşünceler ile donatılmış kuşaklar daha çok sayıda yetişmiştir. Amerikalı misyonerlerin amaçları ne olursa olsun Türkiye’yi laik, özgür ve çağdaş düzeye götürmede büyük rol oynadıkları yadsınamayacak bir gerçektir” değerlendirmesinde bulunur. Seçil Akgün, “Kendi kaynaklarından Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi (1820-1914)” X. Türk Tarih Kongresi; Ankara 22-26 Eylül 1986; Kongreye Sunulan Bildiriler, C. V., Ankara, TTK Basımevi, 1994, s. 2144-5. Misyonerlerin, kehanetleriyle faaliyetlerinin mağdurlarını bir araya getiren bu ilginç mesele de beliren “Teslim Alınmışın/Stockholm Sendromu/Söylemi”, C. T. Paul’un II. Meşrutiyet devrinde, Halide Salih’in kolejde uğradığı dönüşüme bakarak yaptığı değerlendirmeyi anımsatmayı gerekli kılar. Zira o söz konusu değerlendirmesinde misyonun, elli yıllık faaliyetiyle küfrün en çetin kalesi olan Doğulu kadınlara artık boyun eğdirdiğini ifade eder. Sonraki elli yıl içinde de Doğulu kadınların misyonerlerce tamamen teslim alınacaklarından şüphe duymadığını belirtir. Charles T. Paul, “Woman Works of Fifty Years; Result on Missions Field and Marvelous Development of Woman’s Leadership”, *The Christian Century*, C. XXVIII, Nu: 12, 23/3/1911, s. 10.

⁶⁶⁴ Halide Edib, *Mor Salkımlı Ev*, s. 188. “Halide Edib’in -çocukluğundan 1917’ye kadar- Hâtıraları”, *Yeni İstanbul*, Nu: 2154, 17/11/1955, s. 2.

⁶⁶⁵ Tealiyi Nisvan cemiyetinin bir Amerikan kolej kulübü görüntüsü çizmesi, Halide’nin kolej kulüpleriyle ilişkisinin doğal sonuçlarından. Halide’nin kolej kulüpleriyle bağına ilişkin kayıtlara bakınca; Robert kolej müdürü Washburn’un “misyonerlerin onuru yansıtan” Amerikan kız kolejinin yıl dönümü vesilesiyle Halide Salih’in yaptığı konuşmayı haber verdiğini görürüz. “To the Credit of America”, *The Idaho Republican*, C. VI, Nu: 42, 8/4/1910, s. 2. Ayrıca, İstanbul’da 1912 yazında “Halide Edib, kolej kız mezunları derneği başkan vekili olarak” görev alacaktır. “With the Women of the World”, *The Fargo Forum and Daily Republican*, 16/4/1912, s. 5. Ayrıca Halide Edib 1914’de Amerika’da kurulan Amerikan kolej derneğinin [Constantinople College Association] onursal üyesi seçilir. Halide ile birlikte seçilen diğer onursal üyeler arasında, Russel Sage, John D. Rockefeller, Finley J. Shepard, Oscar S. Straus, Olivia E.P. Stokes, Robert Le Boutillier, karşımıza çıkar. “To Aid American College”, *The New York Times*, 19/11/1914, s. 10.

⁶⁶⁶ Halide Salih, “Gedikpaşa’da -Doktor Vivian’ın Osmanlı Hanımlarına Bir Nutku-”, *Tanin*, Nu: 209, 29/2/1909, s. 2-3.

dönüşen cemiyet, etkinlikleriyle de çevrelendiği toplumdan ülkü ve kaygılarıyla ayrışan Anglosakson/Batılı yaşam tarzının bir uygulama sahası olacaktır. Bu dönemde Halide Edib'in "kadının bilâ kayt ve şart erkeklerle aynı seviyyede çalışmasını" savunmasına karşın⁶⁶⁷ bu amaçla çalışan Türkiye'deki kadın hareketleriyle bağ kurmaktan sakınarak⁶⁶⁸ kendi cemiyetinin faaliyetlerine yoğunlaşır. Tealiyi Nisvan cemiyetinin "sermayesi bittabi, maddi olmaktan ziyade manevi" olduğu ve "saha-i faaliyeti kadınların dimağları olduğundan"⁶⁶⁹ çoğunlukla yardım ve dayanışmayı merkeze alan diğer Osmanlı kadın cemiyetlerinden uzun bir müddet farklı bir yol izleyecektir. Halide'de Tealiyi Nisvanın Osmanlı kadın hareketinden ayrı kendine özgü konumuna işaret eden bir konuşma yapar. Bu konuşma "Tealiyi Nisvan kulübüne büyük bir alaka ile merbut olduğunu gösteren Amerika sefirinin büyük kerimesi misis Foks şerefine" Tokatlıyan otelinin "Osmanlı ve Amerikan bayraklarıyla tezyin edilmiş" bir salonunda "Tealiyi Nisvan cemiyeti tarafından" verilen bir ziyafet⁶⁷⁰ sırasında yapılır. "Genç Türk Böreği", "Yeni Turan Kebabı", "Tealiyi Nisvan Pilavı"nın yendiği ve ayanların ayakta içildiği bu ziyafette Halide Edib yaptığı İngilizce konuşmayla⁶⁷¹ yalnızca Tealiyi Nisvanı Osmanlı kadın hareketi dışında tutan özgün yapısına temas etmez, yücelttiği kadınların da kimliğini ortaya koyar;

Konuşmasında, "manevi terakkinin Garpta en şayanı dikkat safhası belki Garp kadınlığının yüksek ve insani mücadeleleri ve muvaffakiyeti olmuştur" diyen Halide, "Garbli hemşirelerimizin ahlaki, içtimai ve zihni muvaffakiyet ve faaliyetlerine alenen iştirakimiz pek

⁶⁶⁷ Nezihe Muhittin, **Türk Kadını**, s. 35

⁶⁶⁸ Ruşen Zeki, "Bizde Hareket-i Nisvan", **Nevsâl-i Milli**, s. 344. Nezihe Muhittin, **Türk Kadını**, s. 47-8. Nezihe Muhittin, Halide Edib'in bütün ısrarlarına rağmen *Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneğine* katılmadığını söyler. Savaş mağduru yetim kızlarla fakir dulların öğrenimi ve çalışma hayatına katılımları için çalışan Esirgeme Derneği, yerli malının korunması ve tüketilmesi için de çabalar, amaçlarına uygun çeşitli konferanslar vermektedir. bk. a.y. Halide Salih, 1909 yılı Ekim ayında İngiltere'den kaleme aldığı yazısında Türkiye'deki fukaraperverliğin fakirle araya konulan mesafeyi ortadan kaldırmadığını, oysa İngiltere'de zenginlerin fakirlerin hayatıyla doğrudan irtibat kurarak "fukara mekteplerine maddi ve manevi muavenette" bulunduklarını söyler. Ayrıca "fukara talebe için büyük fakat hayır sahibi muallimler, gençler dersler açıyor" ve onlara konferans veriyor diyerek fakirlere bu şekilde yardım elini uzatılmasından övgüyle söz eder. H[alide] S[alih]. "Tanin'in Bir Baş Makalesi Münasebetiyle!", **Tanin**, Nu: 405, 19/10/1909, s. 1.

⁶⁶⁹ Lebib Selim, "Türk Kadınlığının Harb-i Umumideki Faaliyeti", **Türk Yurdu**, C. IX, S. 16(94), 21/10/1915, s. 2784.

⁶⁷⁰ Davetteki katılımcılar "Amerika sefirinin zevcesi madam Morgenthau", "Amerika sefirinin kerimeleri misis Foks ve mis Morgenthau", "İsveç sefirinin zevcesi", "Amerikan İnas koleji müdiresi doktor Patrik", madam Bowen, "Berliner Tagblatt gazetesinin muhabiri[nin] zevcesi madam Feldman", "Osmanische Lloyd gazetesini sermuharri doktor Şraderin zevcesi madam Şrader[Schrader]", "Gedikpaşa Amerikan mektebi müdiresi madam Marden" ve "kulübün sair bazı ecnebi dostları" ile "azalarının ekserisi hazır bulunuştur." bk. "Tealiyi Nisvan Ziyafeti - Halide Hanım Efendinin Nutukları". **ŞEHİR ÜNİ. KÂİB**, TT-6412299. Viyana'da *Weltblatt*, Tokatlıyan'daki ziyafete "Avrupa sosyetesinden çok sayıda hanımın katıldığı" bilgisini paylaşır. Ayrıca Halide'nin nutkundan sonra "tüm katılımcılar Ayan (kesilmiş süt ve sudan yapılan bir içecek) ile dolu bardaklarını kaldırdılar ve Hilal aleminde kadının nihai özgürlüğüne içtiler" kaydı düşülür. "Ein eigenartiges Damenessen", **Neuigkeits Weltblatt**, Nu: 156, 12/7/1914, s. 13.

⁶⁷¹ Ziyafette konuşma yapanlar, cemiyet üyesi madam Bowen, madam Foks, Nakiye Hanım, Huriye Hanım ve misis Marden Türkçe konuşma yaparlar. Amerikan kolej müdiresi Patrick İngilizce yaptığı konuşmasında haysiyetlilik, misafirperverlik ve nezakette Türk kadının Batılı kadınlardan üstün olduklarını söyler.

uzak bir atide olmayaca”ğına dönük inancını paylaşır. Halide “*Garp’ta kadınlar*” der “*manevi ve ahlaki inkılaplara bigâne kalamayacaklarını ispat ettiler. ..dünyanın zihni ve ahlaki terakkisinde mühim bir vazifeleri olduğunu gösterdiler.*” Nihayet, kendi konumunda Türk kadınlığının geleceğini görerek: “*Eğer falcılık edersem atiden bahsetmeme müsaade ederseniz diyeceğim ki Türk kadınları.. ...bir gün beşerin manevi ve yüksek hayatına şekil veren Garp kadınlarının yanında mevkilerini alacaklardır.*”⁶⁷²

Halide’nin, Amerikan ve Osmanlı bayraklarıyla bezenmiş salondaki konuşması sırasında Batılı kadınlara izafe ettiği üstünlüklere yaptığı çok sayıda vurgu, “üstünlüğü” yüzlerine vurulan bu kadınların Tealiyi Nisvan cemiyetini nasıl gördükleri sorusunu daha anlamlı hale getirir. Bu soruya cevap oluşturan tarihsel verilere bakıldığında, Amerikan kolej müdiresi Patrick’in açıklamaları öne çıkar. Patrick, cemiyeti Amerikan propagandasının yürütüldüğü Türkiye’nin Batılılaşmasında Amerikan liderliğinin benimsendiği bir düzlem olarak⁶⁷³ görür. Bunun yanı sıra gerek cemiyete gerekse de Halide Salih’in Tealiyi Nisvan çatısı altında yürüttüğü faaliyetlerin yankılandığı Amerika basınına bakıldığında Batılı kadınların gözünden cemiyeti *okuma* olanağı belirir. Amerikan basınında Tealiyi Nisvan, Türkiye’de Amerikalı kız kardeşlerinin yardımıyla Halide’nin başını çektiği bir kadın isyan hareketinin ortaya çıkışının adıdır. Bu kadın isyan hareketinin ilk işareti de başörtüsünün yırtılıp atılması peçenin/örtünün yere çalınması olarak⁶⁷⁴ takdim edilir. Halide her ne kadar Protestan misyon mahfillerinde [muhtemelen cemiyet yapısı altında da] kendisini İslamla ilişkili kılan kılıktan arındırıp başörtüsünü çıkarsa da⁶⁷⁵ bu yaklaşımıyla ilginç bir karşıtlık oluşturacak şekilde

⁶⁷² “*Tealiyi Nisvan Ziyafeti Halide Hanım Efendinin Nutukları*”. ŞEHİR ÜNİ. KAİB, TT-6412299.

⁶⁷³ “*Americanism end rule of veil over Turkish women*”, **The Bridgeport Times and Evening Farmer**, C. LV, Nu: 99, 20/9/1919, s. 8. Osmanlı kadın hareketinin meşhur simalarından olup Tealiyi Nisvanın da faaliyetlerinde bulunan Nezihe Muhittin, Tealiyi Nisvanın “*en hayırlı*” işinin “*Sabiha hanımı Londra’ya tahsile göndermesi*” olduğunu ifade eder. Nezihe Muhittin, **Türk Kadını**, s. 36.

⁶⁷⁴ “*Society*”, **The Fargo Forum and Daily Republican**, 28/11/1908, s. 14. “*What are Women Doing*”, **Omaha Daily Bee**, C. XXXVIII, Nu: 22, 15/11/1908, s. 3. Eveline B. Mitford, “*Turkish Women Demanding Liberty; Some Surprising Results Of The Recent Revolutionary Movements*”, **The Rocky Mountain News**, Nu: 173, 22/6/1909, s. 14. Queen, “*Turkish Woman*”, **Yorkville Enquirer**, Nu: 47, 11/6/1909, s. 4. “*Velvet and Rags*”, **Washington Standard**, C. L, Nu: 16, 11/3/1910, s. 1.

⁶⁷⁵ Halide, Amerikan Protestan misyoner kolejindeki öğrenciliği sırasında Bulgar Natço ile başörtüsüz bir şekilde konuşmasının Nevres Bacı’sını hayal kırıklığına uğrattığını ifade eder. Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 128. Misyoner dostu, Halide Salih’in 1909’da İngiltere’ye gitmek üzere Mısır’da uğradığı Amerikan misyon istasyonunda başörtüsünü çıkartıp kendileriyle konuşmasını “*bir zamanlar amansız olan Arap’ın dininden ve medeniyetinden geriye çok az şey kaldığını gösteren*” bir hadise olarak kayıt altına alır. Charles Roger Watson, **Missionary Situation and its Problems**, s. 6-9. Ellis, 1909’da İstanbul Amerikan kız kolejinde “*hayret verici bir deneyimi*” kayıt altına alır. Bu deneyim, Halide’yi orada “*yüksek derecede açık*” bir biçimde görmektir. William T. Ellis, “*Turkish Veils Lifted*”, **The Washington Post**, 7/11/1919, s. 4. Amerika basınında, 1912 senesinde Halide’nin Amerikan kolejde erkeklerin de içinde bulunduğu bir topluluğa verdiği ders/konferans sırasında da başörtüsüz oluşu büyük yankı uyandırır. “*Turkish Woman Defies Ancient Custom Of Veil*”, **Sacramento Daily Union**, Nu: 52, 21/4/1912, s. 23. “*Women in Turkey*”, **Votes for Women**, 12/4/1912, s. 8. “*She’s a Gay Turkey*”, **The Daily Gate City**, C. CXIV, Nu: 84, 7/4/1912, s. 10. Marconi, “*Crushing Turkish Women’s Revolt*”, **The New**

kamuoyuna açıkladığı fikirlerinde örtünmeyi savunmuş, “aklı başında hiçbir Türk kadınının başını açmak istemeyeceğini”⁶⁷⁶ belirtmiş, hatta başörtüsünü/yaşmağı Avrupa’ya üstünlük kurulan zamanları temsil eden bir simge olarak başında taşıdığını⁶⁷⁷ da gururla ifade etmiştir.

Kadın giyim kuşamıyla ilgili cemiyet içinde sergilenen yaklaşım ne olursa olsun, gerçekte Tealiyi Nisvan cemiyeti, meşrutiyet devrinde toplumsal bir karşılık bulamamasından ötürü bir kadın isyan hareketinin merkezi olmaktan çok, konuşmacıları, muallimeleri ve bulunduğu mahfille bir Amerikan Protestan misyon istasyonunu andırıyordu. Bunun yanın sıra cemiyetle, Amerikan kolejinin öğrenci olarak ağırlayamadığı kadınların dönüşümünde etki sahibi olmaya çalıştığı bir düzlem oluşturduğu söylenebilir. Şüphesiz toplumsal dönüşümde kadınları kaldıraç olarak gören, *feminist* faaliyetlerin yürütüldüğü, Anglosakson üstünlüğüne inancın hayat verdiği, şarkiyatçı eğilimin doğası gereği parçası olduğu Tealiyi Nisvan cemiyeti her ne kadar Halide’nin gerçekleştirmeye çalıştığı “*ahlaki inkılabı*” kotarmanın aracı ve Osmanlı-Türk kimliğini oluşturan belirli değer dizilerine karşı koyuşun kurumlaşması olsa da Osmanlı devletinin içine girdiği savaşlar sırasında ülkede oluşan tepkiyle ve Osmanlı-Türk kadın hareketine, uyum sağlama çabası göstererek ortaya koyduğu esneklik, konumlanışını eşsiz kılar.⁶⁷⁸ İşte bu suretle, İtalya’nın Trablusgarp’a saldırmasından sonra Tealiyi Nisvan

York Times, C. LXI, Nu: 19798, 8/4/1912, s. 3. İstanbul’daki Amerikan elçisi Morgenthau’nun 17 Şubat 1915’de verdiği davete katılan Halide elçilik içinde saçı açık bulunur. Davetteki dostu George onu tasvir ederken saç renginin canlı kızıl mat bronz arası olduğunu söyler. George Schreiner, **From Berlin to Bagdad**, s. 26. Millî Mücadele sırasında 1922’de Ankara’da mülakat için ağırladığı bir İtalyan gazeteci de tanıklığını kayda değer görür: “mülakatın büyük bir bölümünde geleneksel [Ortodoks] biçimde örtülü kaldı, ancak bir anda başörtüsünü çıkartıp” propagandasına devam etti, der. “Kemal’s Fair Press Agent”, **The New York Times**, 06/09/1922, s. 3. Ayrıca Halide’nin zaman boylamında basına yansımış fotoğraflarına bakıldığında, bu dönemde Türkiye’den farklı olarak Batı basınında onu örtüsüz/başı açık bir halde görebiliyoruz. Halide’nin benliğini konumlandırmada sergilediği sanat, muhabata göre söylem belirlemekle sınırlı kalmadığı bunun yanısıra kılık kıyafet tercihinde de kendini gösterdiği söylenmelidir.

⁶⁷⁶ Halide Salih, “*The Future of Turkish Women*”, **The Nation**, C. IV, Nu: 4, 24/10/1908. s. 149. Halide Salih meşrutiyetin yeniden ilanından sonra Anglosakson kamuoyuna seslenen açık mektubunda Türkiye’deki kadın meselesini ele alırken örtünme bahsine de temas ederek şunları ifade eder: “*Şu sıralar Türk gazetelerinde Türk kadınının konumu üzerine sıcak bir tartışma devam ediyor. İhtilalden sonra bazı kadınlar, hayat arkadaşlarıyla birlikte öğrenme ve çalışma haklarını talep etmeye başladılar. Bunda dini önyargıları incitecek ya da uyandıracak hiçbir şey yoktu. Ancak Feride adında bir Türk kadının imzasını taşıyan ama aslında bir Yahudi kadın tarafından yazılmış Fransızca bir makale çıktı ve bu bir fırtınaya neden oldu. Yazar örtünmeyeceğini ilan etti. Bu, Türklerin çoğunda derin bir öfke yarattı. Aslında aklı başında hiçbir Türk kadını başını açmak istemez. Tek istedikleri serbestiyetçi bir eğitim-öğretim, kocalarına eşlik etme ve gelecek neslin uygun eğitimcileri olma hakkıdır*” a.y. ayrıca bk. Halideh Salih, “*The Future of Turkish Women*”, **St. Louis Post**, 21/1/1909, s. 13. Halide Salih, “*The Future of Turkish Women*”, **Echoes of the New Ottoman Constitution**, s. 21-2. Jenkins, **An Educational Ambassador**, s. 164-7. W. M. Ramsay, **Turkey; A Diary**, s. 176-9.

⁶⁷⁷ I. Dünya Savaşı sırasında Schreiner, yaptığı bir mülakatta başörtüsü/yaşmak üzerine Halide’nin yaptığı değerlendirmeleri kayda değer görür: “*Yaşmak gerçekten de eski Türkiye’yi simgeliyor, diyor Halide Hanım. ‘Ama ilerleme olarak tanımlanan şeylere ilgi duyuyoruz diye onu bir kenara atmak gerekli mi? Yaşmak, ırkımızın en iyi geleneklerinden bazılarına bağlıdır; Türk’ün gerçekten büyük olduğu, yönetilmek yerine yönettiği ve Avrupa’nın önemli bir kısmının efendisi olduğu bir dönemden gelmektedir*” diye ekler. George Abel Schreiner, **The Iron Ration; Three Years in Warring Central Europe**, New York & London, Harper Brothers, 1918 s. 208.

⁶⁷⁸ Trablusgarp Savaşıyla Tealiyi Nisvanın yayımladığı bir beyanname ile Batı aleyhtarı söylemlere yer açarak

cemiyeti yayımladığı bir beyanname ile “medeniyetin büyük milletlerine itimadımız kalmadı. ..temeddün ve terakki ..Osmanlıların kendi gayretine, sa'yna kal”dığını kamuoyuna duyurur. Kendi varlık sebebine, Batı’ya, karşı sergilenen bu hesaplanmış ‘duygusal tepkiye’ Osmanlı ordusuyla bütünleşme söylemi eşlik eder; “Tealiyi Nisvan terakkiyat-ı fikriye ile donanma yapmak maksatlarını tevhid ve ayda bir hemşirelerine donanmamız menfaatine ilmi, fenni ücretli konferanslar, müsamereler tertip edecek, konserler yapacak, daima çalışacaktır. ..Cesaret, metanet ve ümid kardeşlerimiz; bizler, kafesler arkasındaki kardeşleriniz, arkadaşlarınız, analarınız, sizinleyiz, metin ve sakit[sessizce] sizinle beraber.. Ya vatanımızı büyük göreceğiz. İtalyanlardan intikam alacağız veyahut sizinle öleceğiz.”⁶⁷⁹

Halide’nin başını çektiği Tealiyi Nisvan cemiyeti üyeleri, savaşın henüz başında Osmanlı ordusuna desteğini ortaya koyarken kendilerini “kafes arkasında” konumlandırıp, İtalya’dan intikam alınmaması durumunda ön saflardaki askerlere birlikte ölüme yürüyeceklerine ilişkin hamasi nutuklar içeren beyannamesini⁶⁸⁰ yayımladıktan bir süre sonra, olağan faaliyetlerine dönerler. Bu suretle Trablusgarp harbinin devam ettiği sırada, savaşın gidişatından bağımsız olarak, cemiyet 1912 yılı haziran ayında Şehzadebaşı Ferruh tiyatrosunda düzenlediği ücretli bir tertiple; hanımlara mahsus olmak üzere *viyolin* ve *piyano* konseri, *sinematografi*, biri Fransızca Fransız edebiyatı üzerine olmak üzere iki *konferans* verilmesini içeren faaliyete⁶⁸¹ imza atar.

Tealiyi Nisvan Cemiyetinin Trablusgarp Savaşı sürecinde sergilediği görece kayıtsız

gerçekleştirdiği çarpıcı dönüşüm Balkan Savaşları ve Dünya Savaşı sırasında *Garpçı* simalarının bazılarında da kendisini gösterir. Konuyla ilgili olarak bk. M. Şükrü Hanioğlu, “Batılılaşma”, **TDVİA**, C. V, s. 148-152.

⁶⁷⁹ “Beyanname: Tealiyi Nisvandan Sevgili Milletlerine”, **Tanin**, Nu: 1116, 11/10/1911, s. 3.

⁶⁸⁰ “Beyanname: Tealiyi Nisvandan Sevgili Milletlerine”, **Tanin**, Nu: 1116, 11/10/1911, s. 3. Cemiyetin İtalya’nın Trablusgarp’a saldırısı karşısında yayımladığı beyannameye rağmen, Tealiyi Nisvanın misyoner üyelerinin gerçekte bu savaş karşısındaki duruşları neydi sorusunu canlı tutan şey, Trablusgarp’ın yitirilişinin misyonerlerde oluşturduğu büyük coşkuda yatar. Zira, Halide Salih’in Kahire misyon istasyonunda irtibat kurduğu ve onunla tanışmaktan şeref duyan misyoner dostu Watson, Türklerin bu savaşı kaybetmesiyle Afrika’nın kapılarını misyonerlere ardına kadar açtığını, 1910’da toplanan Edinburg misyonerler konferansı kararlarına atıfla “boş alan” bırakılmaması gereğini ifade ettiği değerlendirmesinde; “sadece Afrika’da İslam’ın ilerlemesini durdurmak zorunda değiliz; Afrika’daki Müslüman dünyasını Mesih için kazanmak zorundayız; ve İslam’ın kuzeydeki temelleri sarsılıp ortadan kaldırılıncaya kadar, Orta Afrika’da tesis edilebilecek Hristiyanlık sürekli olarak saldırılarına maruz kalacaktır” diyerek, bölgede acilen yeni misyon istasyonlarının kurulup etkilerinin yaygınlaştırılması çağrısında bulunur. Charles R. Watson, “The Advance of Islam in Africa”, **Students and World-Wide Expansion of Christianity**, New York, Student Volunteer Movement for Foreign Missions, 1914, s. 68-9.

⁶⁸¹ Elde edilecek gelirin yarısının kız öğrencilere diğer yarısının da yangın mağdurlarına bağışlanacağı ilan edilen etkinliğin ayrıntılarına bakılınca, “viyolinist Zeki bey ile piyanist Lanseki[?] bey”in vereceği iki konser, biri Halide Edib tarafından verilecek olan iki konferans ve “*madam Laperiye[?] ile piyanist Lanseki*”nin şarkı söylemeleri ile sinematografi çalışması göze çarpar. “Hanımlara Büyük Bir Gün: Tealiyî Nisvan”, **Tanin**, Nu: 1383, 6/7/1912, s. 6. “Hanımlara mahsus olarak evvelce ilan edilmiş olan konser ve hitabe dün Şehzadebaşı’nda Ferruh tiyatrosunda kemal-i muvaffakiyetle” yapıldığına ilişkin haber için bk. “Konser ve Hitabe”, **Tanin**, Nu: 1387, 10/8/1912, s. 4.

tutum⁶⁸² Bulgar ordularının İstanbul kapılarını zorlayacağı Balkan savaşları sırasında yerini toplumla bütünleşmeye uygun tam bir teyakkuz haline bırakacaktır. Zira Balkan Savaşları Türkiye'nin yakın dönem tarihi için olduğu kadar Halide'nin yaşantısı için de bir dönüm noktası olacaktır. O, “*milletime ve memleketime herhangi bir vaziyet içinde kalbimdeki muhabbetin hakiki mahiyetini o günlerde anladım*”⁶⁸³ diyecektir. Bu suretle Tealiyi Nisvan cemiyeti, Balkan savaşlarıyla birlikte eğitim-öğretimin ardından Türkiye’de misyonerliğin temel faaliyet sahalarından bir diğerine, tıbbaya yönelecektir.

Savaşın cemiyete açılacak sağlık merkezi için vatansever bir gerekçe oluşturduğu bu süreç için; “*O harp içinde ‘Teali-i Nisvan Cemiyeti’ hastabakıcılık ve yardım faaliyetine*” girişir⁶⁸⁴ diyecektir. Halide ayrıca özyaşamöyküsünde o günlerde “*Nakiye Hanım’ın Fatih’teki evinde ‘Teali-i Nisvan Cemiyeti’nin yardım ve hastabakıcı kolunu tanzim etmeye*” çalıştığını ifade eder. Cemiyet üyelerinin destekleriyle İstanbul’da otuz yataklı bir hastahane açılır. İki cemiyet üyesinin eşi biri cerrah diğeri de eczacı olarak bu hastaneye katkıda bulunurlar. Halide ilk kez Türk kadının bu süreçte neferler için hastabakıcılık ve hemşirelik yaptığını⁶⁸⁵ takriben iki ay açık duran bu hastahanenin⁶⁸⁶ “*kitleleri kadınlara yönelik yeni bakış açısıyla eğitmede her şeyden daha fazla hizmet ettiğini*”⁶⁸⁷ ifade edecektir. Anneannesinin bol çarşafıyla ev ile hastane arasında mekik dokuyuşu, hastanede yaralı askerlerle yüzleştiği o günlerin acıklı halleri, özyaşamöyküsündeki hüznü tasvirler⁶⁸⁸ arasında yerini alır.

Cemiyetin Türkiye’de faaliyet yürüten diğer kadın cemiyetleriyle dayanışma göstermesi, onlarla birlikte faaliyet içerisinde bulunmasındaki kırılım da Balkan Harbiyle olur. Bu aynı zamanda Halide’nin Türkiye’deki kadın hareketiyle arasına koyduğu mesafeyi kapamaya başladığı sürecin başlangıcıdır. Artık Halide, Osmanlı kadın dernek/cemiyetlerinin düzenlediği faaliyetlerde katılımcı ve konuşmacı olarak boy gösterecektir.⁶⁸⁹ Toplumla bütünleşmenin

⁶⁸² Halide Edib daha sonra “*İtalyan işgalı*”nin ülkede oluşturduğu havaya temas ederken bu işgalin “*Türk milletinin içinde uyandırdığı aksülamel çok kudretli oldu. Genç zabıtlar, doktorlar, vesaire bir hayli kıymetli zümre Trablus’a geçerek yerli mukavemete büyük bir kuvvet verdiler*” kaydını düşer. Halide Edib, **Türkiye’de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri**, s. 12.

⁶⁸³ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 189

⁶⁸⁴ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 179-180.

⁶⁸⁵ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, 188-9. Halide Edib, **Memoirs**, s. 335.

⁶⁸⁶ “*Tealiyi Nisvan Ziyafeti- Halide Hanım Efendinin Nutukları*”. **ŞEHİR ÜNİ., KAİB**, TT-6412299.

⁶⁸⁷ Halide Edib, **Conflict of East and West in Turkey**, s. 216.

⁶⁸⁸ Bk. Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 188-192.

⁶⁸⁹ 8 Şubat 1913’de Balkan Savaşları sırasında “*Müdafa-ı Milliye Osmanlı Hanımlar Heyeti*” tarafından Darülfünun konferans salonunda “*Osmanlı kadınlarının kalblerindeki mukaddes vatan ve millet muhabbeti ni parlak bir surette izhar ettirdikleri*” toplantılara katılıp konuşma yapanlardan birisi de Halide Edib’dir. **Darülfünun Konferans Salonunda Kadınlarımızın İctimaları**, İstanbul, Tanin Matbaası, 1328, s. 4, 37 vd. Bu konferanstaki konuşmaların Batı basısındaki yankıları için bk. “*die türkischen Frauen an die Armee und die Herrscherinnen Europas*”, **Czernowitzer Tagblatt**, Nu: 2988, 12/2/1913, s. 3. “*The Appeal Of The Turkish Women To The Christian Queens*”, **Onward**, Nu: 24, 12/6/1913, s. 3.

yansımalarından biri, sonraki savaşta, I. Dünya Harbi sırasında görülür. Cemiyet, “*müdafa-i milliye ile teşrik-i mesai ederek*” savaş sırasında şehit düşmüş askerlerin çocukları için “*bayram elbiseleri*” temini⁶⁹⁰ için çalışma yürütür.

Türkiye’de savaş koşullarının oluşturduğu ortam, Tealiyi Nisvanı kurucu ilkelerinden uzaklaştıran bir tutuma sevketmesine karşın her savaş bitiminde cemiyet, tekrar bu ilkelerin canlılığını ortaya koyan faaliyetlerle ortaya çıkar. Balkan Savaşlarıyla I. Dünya Savaşı arasındaki sulh döneminde Tealiyi Nisvan artık başta elçi eşleri olmak üzere çeşitli kurumlarda görev alan kişilerin eş ve kızlarının boy gösterdiği çeşitli ziyafetler düzenler.⁶⁹¹ Dünya Savaşının bitimiyle de gerçekleştirmek istediği dönüşüm için Amerikan Mandası için propaganda merkezine dönüşür.

2.8.B. Fetret – Feminismin Yeniden Dirilişi

Balkan Savaşlarıyla birlikte Halide’nin Anglosakson hayranlığıyla, millet ve memleket muhabbetini bağdaştırdığı dönem onun, aynı zamanda Osmanlı Devletinde esen Türkçülük rüzgarlarına uyum içinde Türkçülüğe soyunduğu ve “*Türklerin ulu anası*” tacını⁶⁹² taktığı sürece tekabül eder. Fakat Umumi Harp, daha sonraki adlandırmasıyla I. Dünya Savaşı⁶⁹³ patlak verdiğinde Türkiye’de artık açık düşman olan Anglosaksonlara hayranlık ve övgü üzerinden yürütülecek herhangi bir faaliyetin ihanet sayılabileceği bir evreye girilir.⁶⁹⁴ Böylece

⁶⁹⁰ Otuzbeşi aşkın çocuğa bayram elbisesi temin edildiğine ilişkin bk. Lebib Selim, “*Türk Kadınlığının Harb-i Umumideki Faaliyeti*”, **Türk Yurdu**, C. IX, S. 16(94), 21/10/1915, s. 2784.

⁶⁹¹ “*Kadınların eğitilmesi için çalışan*” Tealiyi Nisvan cemiyeti, “*Türkiye’nin yeni Washington Büyükelçisi Osman Nizami’nin kızı onuruna*” ziyafet düzenler. Halide burada yaptığı konuşmada Türk kadınlarının Hilal-i Ahmer’e verdiği katkı, evsiz mültecilere yaptığı yardımlar ve savaş mağdurlarına sağladığı barınaklar üzerinde durur. “*aus der turkischen Frauenbewegung*”, **Abendpost**, Chicago, Nu: 110, 9/5/1914, s. 4. Türkiye’nin Washington’a yeni atanan [görev yerine gitmeyecektir] elçisinin kızı şerefine verilen yemekte övgüyle sözettiği bu hususları, İstanbul’daki İsveç ve Amerika elçi ailelerinin konuk edildiği ziyafette Osmanlı kadın hareketinin özellikleri olarak ortaya koymasına karşın Tealiyi Nisvanı bu cemiyetlerden ayrı bir yere koyar. Ayırıcı özellik olarak da cemiyetin Türk kadınına, zihinsel bir dönüşümle, Batılı kadınların yüceliğine, ahlaki üstünlüklerine vs ulaştırmayı hedef alan çalışmalar yürütmesi olarak ifade eder. [1 Mart 914]: “*Tealiyi Nisvan Ziyafeti- Halide Hanım Efendinin Nutukları*”. **ŞEHİR ÜNİ. KAİB, TT-6412299**.

⁶⁹² Halide Edib’in yaptığı bir konuşma yayımlanırken “*Türklerin Ulu ve Büyük Anası Halide Edib Hanım Efendi Tarafından Verilmiş Bir Konferanstır*” kaydı düşülür. “*Yirminci Asırda Kadınlar*”, **Mekteb Müzesi**, Nu:1, 14/5/1913, s. 3. Ayrıca bk. Yusuf Sarınoy, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları**, İstanbul, Ötüken, 2008, s. 122. Tarık Zafer Tunaya, **Siyasal Partiler**, C.I., s. 496-7.

⁶⁹³ İkinci bir hesaplaşmanın kaçınılmaz olduğuna ilişkin kanaatlerin 20’li yılların başlarında yaygınlık kazanmasıyla ilgili olarak bk. Zafer Toprak, **Türkiye’de Milli İktisat**, s. 59

⁶⁹⁴ Dünya Savaşından önce, Balkan Savaşları sırasında yükselen Türkçü cereyan sırasında yabancı okullara “ihanet” ve bu okulların mezunlarına da “milli gurur yokluğu” gibi nedenlerle Ahmet Agayef gibi Türkçülerin basın üzerinden hücum etmesine karşın, Halide daha önce sergilediği atak Anglosakson yanlısı duruşu yerini savunmacı bir yaklaşıma bırakacaktır. Mezun olduğu, sonrasında dersler verdiği ve mezunlarının derneğine başkanlık ettiği Amerikan kolejini misyonerlikle ilgisinin olmadığını iddia edecektir. Bu iddialarının tersini daha sonra kaleme alacağı İngilizce özyaşamöyküsünde yine kendisi ifade edecektir.

kadın meselesinde Tealiyi Nisvan merkezli Anglosaksonluğun oluşturduğu varsayılan “mükemmel” örneklik üzerinden hareket edilemezdi. Türkiye’deki kadın hareketine, *feminism*in[genel olarak Batı özel olarak Anglosakson ve misyon] etkisinin zayıfladığı yahut büsbütün bu etkinin ortadan kalktığı süreçte Tealiyi Nisvan Cemiyetinin kadın dimağını hedef alan faaliyetleri de kesintiye uğrayacaktır. Anglosakson üstünlüğüne inancın bu kurumsal uzantısında Müslüman Türk kadınlarını kendilerine yabancılaştırma sürecinin düşmana öykünerek yürütülemez olduğu düzlemde, Halide Edib yeni koşullara uygun bir biçimde kadın meselesine eğilecektir. Umumi harbin patlak verdiği yıl, Halide’nin aynı zamanda Türk kızları için bir kızlar marşı kaleme aldığı zamana tekabül eder:

“Türk Kızları Marşı

Biz Türk kızları ilim irfandan gayemiz

Sanat, hüner, fazıl-ı kemal olsun maiyemiz

Bize, lazımdır, mühimdir fazilet

O fazilet ki doğduracak saadet

Nakarat

Çalışalım, öğrenelim, bilelim biz her işi

Artık tulû etsin[doğsun], ilim ve irfan güneşi

Gözlerimiz nurlansın bütün ruh ve vicdanı

Kollarımız taşısın bütün ilim sanatı

Çalışalım, yükseltelim, sevgili vatanımızı

Saadetle yaşatalım sevgili milletimizi

Yaşa mektep, yaşasın yurt, yaşasın maarif

Yaşasın ki bize açar her gün sahaiş[sayfalar]”⁶⁹⁵

Umumi Harp ile erkeklerin birbiriyle savaşmaya başladığı yılda oluşan askeri manzaraya uygun bir biçimde Halide, *Edibe* olarak kızlar için bu marşı kaleme alarak, bir şairden çok kadınlar ordusunu saadet güneşinin doğuşu için yürütmek isteyen bir kumandan görüntüsü çizer. Halide’nin kadınları nereye yürütmek istediğini anlamak için şiirlerinden çok söyleşilerine bakmak yerinde bir adım olur. Zira Umumi Harp sırasında özel sohbet ve

⁶⁹⁵ Halide Edibe, *Kızlar Marşı; Bir Milletin Saadet Güneşi Kadınlığının Tealisi ile Doğar*, 1914, s. 2. Halide bu dönemde zihnini meşgul eden temel meseleleri yansıttığı kızlara yönelik olarak kaleme aldığı bu şiiri/marşı yayımlarken anlamlı bir biçimde Edib’i müennes yaparak Edibe olur. Edib’den Edibe’ye dönüşümde yine de olası bir basım hatası göz ardı edilmemelidir.

mülakatlarında kamuoyuna hiç açmadığı düşüncelerine yer verir. Nitekim, Amerika'daki basın şirketi *Assosiated*'in muhabiri olan dostu George Schreiner ile yaptığı söyleşilere bakılınca Türkçülük ve İslam öncesi geleneklere bağlılıkla ilişkili bir biçimde kadın meselesine eğildiği görülür. Halide'nin Türk kadınının toplum içindeki konumuyla ilgili George'a söyledikleri tarihsel gerçeklik bağlamında hayli sorunlu olsa da, Halide'nin benliğini konumlandırışını belirginleştirmesi açısından kayda değerdir.

Halide'ye göre, *“Türkiye’deki mevcut feminist hareket yeni bir şey değil... Bu sadece bir rönesanstır [Yeniden Diriliş], bir zamanlar var olan bir durumun yeniden geliştirilmesidir. Bir zamanlar Türk kadını, erkek kardeşinin ve kocasının tüm haklarına sahipti. Cengiz Han’ın annesi, kocası öldükten sonra uzun yıllar Türklerin hükümdarı oldu.”*⁶⁹⁶

Halide'nin ilk Turancı [*“Pan-Turanist”*] olarak ele aldığı Cengiz Hanın⁶⁹⁷ hükümdarlık dönemine *feminism* akımını sokuşturan tarihsel yanılgıya[anachronism] yaslı olarak içinde bulunulan zamanı bir çeşit Yeniden Diriliş evresi olarak nitelendirmesi, dünyagörüşüne tezat oluşturacak şekilde *feminismi* tepkici ve gerici bir hareket⁶⁹⁸ olarak tanımlamasını gerekli kılmaktaydı. Düşüncesini meşru düzleme oturtması için⁶⁹⁹ ödenmesi gereken bu bedel bir yana, diğer taraftan ülkeyi yönetmede kadın etkinliğini örneklendirmek için daha yakın tarihli ve Türklükle doğrudan ilişkili bir dönemi, Selçuklu-Osmanlı tecrübesini, es geçerek Moğol tarihine yönelmesi, önemli ölçüde İslam ile kurduğu ilişkinin bir sonucu olduğu söylenebilir.

⁶⁹⁶ George Schreiner, *From Berlin to Bagdad*, s. 35.

⁶⁹⁷ Halide Edib'in 4 Ağustos 1928 tarihli konuşması; Sekizinci Dönem, Yuvarlak Masa Nu: 6, İlk Konferans. **Modern Turkey and Its Problems; Halide Edib Hanum**, 04/08/1928, Institute of Politics, 1928, s. 4.

⁶⁹⁸ Modernleşmede içkin olan ilerlemecilik anlayışına göre dünya yahut insanoğlu hep daha iyiye gitmektedir. Bu yüzden taraftarlarınca, geçmişe dönüş özlem ve isteğini gericilik/irtica olarak nitelendirip bunun insanoğlunun iyiliğine aykırı olduğu inancıyla onları bilhassa siyasi olarak mahkûm etmeyi bir geleneğe dönüştürmüşlerdir. İlerlemeci dogmaya göre tarif olunan gericiliğin Avrupa tarihinde belirlediği çarpıcı tarihsel anlara bakınca, ilk olarak ilerlemeciliğin kendi varoluş temellerini görürüz. Zira Modernizmin *ilerici* bir hareket olarak bağrında taşıdığı çelişki, kalkış noktasını bulduğu Yeniden Dirilişin [Rönesans] bir tepki ve gericiliğe yaslı olarak, Antik Yunan devrine geri dönüşle, ortaya çıkmasıdır. Konuyla ilgili olarak bk. Peter Burke, **Avrupa'da Rönesans: Merkezler ve Çeperler**, Terc.: Uygur Abacı, İstanbul, Literatür, 2003, s. 4-47. Avrupa'da Roma'ya özgü değerleri *Maneviyatçı-İdealist-Organisist* anlayışın hayat ile dünyaya bakış açısı ve tavrı yeniden diriltip ihya etme çıkışı olarak Romantiklik Maddecî-Mekanikçi-Seküler-Sermayeci öncesi günleri özleyen bu biçimi ve yapısıyla tepkici ve gerici şeklinde nitelendirilmiştir. Teoman Duralı, **Çağdaş Küresel Medeniyet**, s 115.

⁶⁹⁹ Yakın tarihimizde bir meşruiyet sağlama aracı olarak yitirilmişi yeniden elde etme gerekçesine farklı şekillerde başvurulmuştur. Başvurulan bu usule göre, mevcut koşullar altında gerçekleşmesi istenen inkılabın, kökeninden ötürü yadırganmasını önlemek için, ona toplumsal kabul sağlamak üzere talep edilen şeyin aslında toplumun kendi geçmişinde bulunduğunu ve inkılabın da sadece onu geçmişten bugüne taşıyacağı fikir olarak ileri sürülür. Böylece -hangi soruna çözüm oluşturacağı düşünülürse düşünsün- gerçekte Batı'da olduğu için istenen şey milli bir kılığa büründürülüp takdim edilir. Halide'nin kadınlara yönelik inkılap talebi, artık savaşılmakta olan düşmana benzeme arzusu üzerinden yürütülemeyeceğinden, Anglosaksonların sahip olduğu mevcut koşulları Türk tarihine sokuşturup bunların yürürlükte olduğu varsayılan muhayyel bir geçmişe gönderme yapar. Savaşın Anglosakson zaferiyle sonuçlanması, Halide'nin bu düşüncelerini derinleştirmesine ve o dönemde kamuoyuna açma gerekçesini ortadan kaldırır. Zira savaş bitiminde Amerikancı bir tutum takınarak, savaş sırasında Türk tarihi üzerinden meşrulaştırma ihtiyacı, savaşın Anglosakson-Amerikan zaferiyle sonuçlanmasıyla ortadan kalkar.

Zira ona göre İslamdan önce Türk kadınının saadeti “Yüzyıllar boyunca böyle devam etti. Sonra Türkler, ya koşulların zorlamasıyla ya da kendi dürtülerini takip ederek batıya doğru sürüklendiler ve İran’ı işgal ettiler. Burada, İran’da kadının statüsünü çoktan düşük bir seviyeye indirmiş olan Müslümanlıkla temasa geçtiler. Kötü örneklerin etkisiyle erkeklerimiz annelerine, kız kardeşlerine, eşlerine ve genel olarak kadınlara duydukları saygıyı bir kenara bıraktılar.

*Türklerin daha sonra karşılaştıkları Arapların Müslümanlığı işleri daha da kötüleştirdi... Ancak Türk kadınının eski statüsüne kavuşmasında ırkın içgüdülerinin büyük payı olduğunu söylemekte kendimi haklı görüyorum. Irkımızda, Türk kadınının kocasının özgür ve eşit eşi ve yoldaşı olduğu günlerin görkemli hatırası, uykuda ama uyandırılmaya müsait bir şekilde hala yaşamaktadır.”*⁷⁰⁰

Halide’nin Türkçü olarak boy gösterdiği sırada kendisini “vahşi nasyonalist” olarak konumlandırmasıyla⁷⁰¹ örtüşen bu söylemin örüntüsü, iç tutarlılığı yıkan bir çelişkiye sahiptir. Zira bu söylem, söz konusu ettiği kadın uyanışının arkasında eski Türk tarihine yönelmenin değil, Fransız romanlarına eğilmenin etken olduğunu içerir: “Türk halkı uzun yıllardır Fransız romanları ve diğer kitapları okuyor. Çoğu zaman bu, Türk kızının ve kadınının hayattaki tek zevki olmuştur. Bu kitapları okuyarak, Batı’da kadının konumunun ne olduğunu öğrenerek” kendi dönüşümünü başlattığını ifade eder. Batılılaşmanın, Türk kadının Cengiz Han devrine geri götürerek ilerleteceğine yönelik inanç, Halide’nin düşünce yapısında temel belirleyici unsurun İslamla kurduğu ilişki olduğunu yeniden ortaya koyar.

Bununla ilişkili olarak bu dönemde, romanların toplumsal/kültürel dönüşüm için önemine çokça vurgu yapsa da⁷⁰² kitlelerin biçimlendirilmesinde en etkili yöntemin eğitim-öğretim olduğunu düşünmektedir.⁷⁰³ Bu yüzden Türkiye’de “Halide Hanım eğitim-öğretimim herkes için acil ihtiyaç olduğunu söyledi.” Fakat ona göre “eğitimin farklı bir düzlemde ilerlemesi gerekiyordu. Bu eğitim-öğretim elbette ki kadınları da kapsayacak bir biçimde daha uygulamalı olmalı, bitmek tükenmek bilmeyen Kur’an okumalarından uzaklaşmalı ve gençlere vatandaşlık görevlerini öğretmeliydi.”⁷⁰⁴

⁷⁰⁰ George Schreiner, **From Berlin to Bagdad**, s. 35-6.

⁷⁰¹ Halide Edib, “Yusuf Akçura Beyefendiye”, **Tanin**, Nu: 1383, 6/7/1912, s. 2.

⁷⁰² Halide Edib, “Türkler ve Edebiyatı”, **Mekteb Müzesi**, Nu: 8, 28/9/1913, s. 228.

⁷⁰³ Halide, **Talim ve Terbiye**, s. 5- 6.

⁷⁰⁴ George Schreiner, **From Berlin to Bagdad**, s. 33. Halide’nin savaş sırasındaki bir söyleşisinde Amerikalı dostu George’a söyledikleri, savaş bitiminde bir başka Amerikalı dostu Charles Richard Crane’a yazdığı mektuptaki tespitleriyle bir arada düşünülünce daha anlamlı bir hale gelmektedir: Halide mektubunda :“Türk aslen inanan bir yapıya sahiptir. İnanmayan bir Türk genellikle iyi bir insan değildir. Dolayısıyla ahlaki açıdan kurtuluş, Avrupalı müttefiklerinizin bizimle olan yakın temaslarıyla yarattıkları bu inançsız ve sert zihinle kalp yapısından

Savaş, Halide'nin eğitim-öğretim uğraşısında kesintiye yol açmamasına karşın, kabul ettiği görüşe göre; Türkiye'de kadınlar için belirli taleplerin karşılanması, mücadelesini verdiği Anglosaksonlaşma/medenileşme yoluyla yahut eğitim-öğretim faaliyetlerinden çok, Dünya savaşlarının ilkindeki kitlesel erkek ölümleriyle olur. Savaşı görünüşte devletlerarası ittifaklardan hangi taraf kazanırsa kazansın, gerçek kazananın kadınlar olduğu görüşünü *feminist* bakış açısıyla şöyle onaylar: “'Savaş Türk kadını için iyi bir şey oldu' demeye cüret ettim. 'Öyle oldu' diye itiraf etti Halide Hanım. 'Örnek olarak, üniversite kadınlara açıldı. Üç yıl önce kimse bunun mümkün olacağını düşünmezdi. Bugün ise bu bir oldu bitti'⁷⁰⁵ olarak karşımızda duruyor diyecektir.

Türklerle Anglosaksonların düşman kuvvetler olarak karşı karşıya geldiği Dünya Savaşı sırasında Türkiye'de Anglosakson üstünlüğüne inancın kurumlaşması olan Tealiyi Nisvan Cemiyetinin kadın zihniyetini dönüştürmeye dönük faaliyetlerinin sönümlenerek içine girdiği fetret devri, savaşın bitişiyle son bulur. İngiltere ve Amerika'nın yani Anglosaksonluğun zaferiyle ve kadınların *kazanımlarıyla* son bulan Dünya Savaşlarının ilki, daha fazlasını talep eden Halide'nin mücadelesine ivme kazandıracaktır. Böylece Halide kurduğu kadın cemiyetini yeniden faaliyete geçirip bu dönemde sergilediği siyasi duruşa da hizmet eden bir propaganda merkezine dönüştürecektir.

2.8.C. Manda; Batılılaşma

Dünya Savaşının bitimiyle Halide'nin Meşrutiyet devrinde verdiği Anglosakson nüfuzunu Türkiye'de tesis etme mücadelesi yeni bir boyut kazanır. Hemen her alanda üstünlüklerine inandığı, derinden etkilenip hayranlık beslediği bir çeşit histerik aşk ilişkisi kurarak, Anglosaksonlukta mert, metin, cesur, mutlu yuva sahibi, üstün ahlaklı, insaniyetkâr hasletlere sahip, medeni bir insan topluluğu buldu. Bu yüzden, Türk toplumunun kültürel dönüşümü için Anglosaksonları öykünülmesi gereken mükemmel bir örnek olarak sundu. Bu suretle başta kadınlık, eğitim-öğretim, ordu, yönetim biçimi olmak üzere pek çok sahada, topyekûn medeniyet bağlamında Anglosaksonluğu Türklüğün önüne, tekâmül ve temeddün yolundaki kılavuz kavim olarak koydu. Bu kılavuzluğun kurumlaşması olan ve artık

kurtulduğumuzda bize gelebilir” der. COL. A, CFP, Sr. I, Kutu: 4, Dosya: 6. Halide'den R. Crane'a Mektup 20 Ağustos 1919. İslamın içeriğine/ Kur'an'a mesafeli fakat inançlı bir Türk toplumu tahayyülü, Halide'nin kendi kimliğine içkin değer dizilerinin toplumca benimsenmesiyle, yani İslamla biçimsel bağ kurup içerikçe başka bir inanca mensubiyetle yahut kendi ifadesiyle Amerikan kolej öğretmenleriyle içerik kazanmış bir İslam anlayışının benimsenmesiyle mümkün gözükmektedir.

⁷⁰⁵ George Schreiner, *The Iron Ration*, s. 209.

unutulmaya yüz tutmuş Tealiyi Nisvan Cemiyetini savaşın bitiminde yeniden teşkilatlandırır. Bu arada Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918’de Mondros Ateşkes Antlaşması imzalanmış nihai barış antlaşmasının hazırlanmasına giden yolda, Anadolu’da Türkiye’nin mukadderatına ilişkin verilen çok boyutlu bir mücadele sürecine girilmiştir. Halide Edib bu süreçte, Türkiye’ye gönderilen Amerikan heyetleriyle temas halindedir. Onlarla yüzyüze gerçekleşemediği düzlemde çoğu kere mektuplar üzerinden haberleşir. Halide Edib aynı zamanda Amerikan kolejiyle birlikte Türkiye’de tesis edilmek istenen Amerikan mandası için yürütülen rıza imalatı çalışmasında en ön safta yer alır. Amerikan propagandası, Tealiyi Nisvan Cemiyetinin kuruluşundan bu güne dek gerçekleştirmek istediklerine ulaşmanın en kestirme yolu olarak, temelde Amerika’nın Türkiye’de oluşturacağı yirmi beş yıllık manda idaresini⁷⁰⁶ sağlamaya dönüktü.

Halide Edib, *Associated Press* ile gerçekleşen bir mülakatında: “*eski imparatorluğun tüm bölgelerinde Amerikan propagandasını belirgin bir biçimde yürürlüğe soktuk. En önemsiz insanlar bile iddialarımızın doğruluğunun farkındalar ve bu nedenle onları Amerikan kontrolünü desteklemeye ikna etmek kolay olmaktadır*”⁷⁰⁷ der. Yürüttüğü bu ikna çalışmaları aynı zamanda cemiyet çatısı altında gerçekleştiriliyordu.

Türkiye üzerinde sağlanacak muhtemel Amerikan siyasi hakimiyeti onun için kaleme aldığı *Yeni Turan*’ı hamhayâlden gerçeğe dönüştürmenin bir yolu ve Türkiye’de Anglosakson nüfuzunu ebedi kılmanın bir aracıdır artık. Bu yüzden Amerikalı dostlarıyla kurduğu ilişkide özellikle eğitim-öğretim meselesini gündeme getirir. Millî Mücadele sırasında, Türkiye’de bulunan Amerikan King-Crane heyetinin başındaki isim, Richard Crane ile yazışmalarına bu yansır:

“*Halkım için bir şey daha sormak istiyorum Bay Crane. Yardım komitelerine değer vermiyorum ya da onlara her zaman inanmıyorum ama eğitime inancım tam. Türk ve Müslüman dünyasının buna ekmekten daha fazla ihtiyacı var ama bunu elde edebilecek durumda değiller. Türklerin kurtuluşu için atılacak ilk adım olarak; Amerika’da bir “Türk Eğitim Kurulu” oluşturmak mümkün olabilir mi, belli bir sayı buradaki kolejlerde eğitimecek ve belli bir sayı da Amerika’ya gönderilecek... Eğer Amerikalılar bize bu konuda yardım ederse, ülkemizin gelecekteki inşasına hazır olmak için elimizdekilerin en iyilerini göndermeliyiz.*

⁷⁰⁶ “*Americanism end rule of veil over Turkish women*”, **The Bridgeport Times and Evening Farmer**, C. LV, Nu: 99, 20/9/1919, s. 8. “*Americanism end rule of veil over Turkish women*”, **The Sun**, 3/8/1919, s. 7.

⁷⁰⁷ “*Foremost Turkish Woman Writer Tells Nation’s Aims Halide Edib Has Organized American Propaganda to Educate Moslems to Better Ideas for Government: Vast Desire for Education. She Asserts: Plans Changes.*” **The San Diego Union** , 14/12/1919, s. 12.

*Ekmek dilenciliği ile eğitim dilenciliği arasında bir fark olup olmadığını merak ediyorum. Sen ne düşünüyorsun dostum?”*⁷⁰⁸ diye sorar Crane’a.⁷⁰⁹

Halide Edib, ülkenin inşası için Türk toplumunun “en iyilerinin” Amerikan okullarında yetiştirilmesini *Türk kurtuluşu için ilk adım* olarak görmesi, son derece hayati bulduğu bu meseleyi çeşitli siyasi hesaplarla yavaşlatacak bir işleyişin önünü alma arzusu ve aceleciliğiyle yine Anglosakson cömertliğine tam bir inançla gururunu ayaklar altına alarak benliğini “dilenci” olarak konumlandırması⁷¹⁰ yeni değildi. Tekrar pahasına ifade etmek gerekirse, 1908’de Halide Salih *Nation* gazetesi için kaleme aldığı açık mektubunda İngiltere ve Amerika kamuoyuna karşı benliğini benzer şekilde konumlandırmıştı. *Nation* için kaleme aldığı mektubunda Türkiye’de İngiliz/Amerikan okulları açılmasını “*ekmek ve sudan*” diğer her şeyden daha elzem gördüğü ifade etmiş ve bu okulların açılmasıyla oluşacak “*Anglosakson etkisi için size yalvarıyoruz*”⁷¹¹ diyerek adeta feryat etmişti. Şimdi, on bir yıl sonra Halide aynı duruşu sergileyerek, yaşantısında ender olarak ortaya koyacağı bir tutarlılık, devamlılık örneği

⁷⁰⁸ Halide’den R. Crane’a Mektup 20 Ağustos 1919: **COL. A, CFP, Sr. I**, Kutu: 4, Dosya: 6. İlk olarak Halide Edib’in fikir olarak ortaya attığı Amerika Birleşik Devletlerinde tesis edilecek, *Türk Eğitim Kurulu* bir süre sonra C. Richard Crane’in katkılarıyla gerçekleşecektir. Bu fikrin kurumlaşmış bir yapıya dönmesi 1930 yılında “*Türkiye’nin Amerikalı Dostları (The American Friends of Turkey) derneği*” ile olur. Bu derneğin idaresinde bulunan Asa K. Jennings 1913’de erkek kolu 1919’da kadın kolu kurulan *Young [Wo]men Christian Association* teşkilatındandır.” 1936 ve 1937’de *dernek, Niyazi Berkes*’in başı çektiği bazı öğrencilerin Amerika’daki eğitim masraflarını karşılamak üzere burs verir. Derneğin kuruluşundan önce Halide-Crane, işbirliği üzerinden Amerika’ya öğrenci gönderilmekteydi. Ahmet Emin Yalman, Sabiha Sertel gibi isimlerin bu yolla Amerika’ya tahsile gönderilişi için bk. Bahri Ata, “*Amerikalı İşadamları, Hayırsever ve Diplomat Charles R. Crane’in Türkiye’deki Kültür ve Eğitim Faaliyetleri*”, **Kuruluşundan 90. Yılına Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu**, C: II, Ankara, Atam, 2016, s. 869 vd. Ayrıca bk. Hikmet Öksüz&İsmail Köse, “*Türkiye’nin Amerikalı Dostları Cemiyeti’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*”, **Akademik Bakış**, C. X, S. 19, 2016 Kış, s. 3-25.

⁷⁰⁹ Charles Richard Crane, 7 Ağustos 1858’de Chicago’da doğdu. Crane, musluk tesisat malzemeleri üreten bir şirket kurmuş olan Richard Teller Crane ve Mary Prentiss Crane’nin en büyük oğludur. Crane’in pek çok faaliyetinin masraflarını Crane aile şirketi karşıladı. 1912’de babasının ölümü üzerine aile şirketinin başına geçti. İki yıl sonra şirketteki hisselerini kardeşi Richard’a sattı. Bundan sonra zamanın büyük kısmını gezi, siyasi işler ve diplomatik ilişkilere ayırdı. “20 Haziran 1911 tarihli *Çetine (Karadağ) Sefaretinden Hariciye Nezareti’ne yazılan bir yazıda eski Amerika Pekin Sefiri Crane’in İşkodra civarında dolaşarak Çetine’ye gelen ve buradan Karadağ’a hicret eden Malisörler adı verilen Kuzey Arnavutluk’ta yaşayan Katolik Arnavutlara 10 bin frank para yardımı yaptığı ve adı geçenin ruhban cemiyetine mensup olduğu ve bu babda propagandaya memur olduğu bildirilmiştir...* 28 Haziran 1911 tarihli *New York Times* gazetesinde ‘*Türklerin Arnavutluk’taki seferleri ile uygarlığı gözden düşürdüğünü*’ iddia etmiştir.” Ayrıca, 7 Ekim 1915 tarihli *New York Times* gazetesinde Crane, Ermeni yardım derneğinin veznedarı olarak görülmektedir. Crane, İstanbul’daki Amerikan elçisine bu amaç için şimdilik 100.000 doları kullanma yetkisi verildiğini haber verir. 1919’da bu dernek, *Yakın Doğu Yardım Örgütü (Near East Relief Organisation)* adını aldı. Halide Edib ile sıkı ilişkiye girdiği süreçte Türkiye’de 1919’da King-Crane heyeti Amerikan mandası altında Ermeni devleti kurulmasını tavsiye eder. Bahri Ata, “*Amerikalı İşadamları, Hayırsever ve Diplomat Charles R. Crane’in Türkiye’deki Kültür ve Eğitim Faaliyetleri*”, **Kuruluşundan 90. Yılına Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu**, C: II, Ankara, Atam, 2016, s. 858-869. Halide Edib özyaşamöyküsünde onun için: “*Mister Crane resmi olmayan bir şekilde Türklere çok dostluk gösterdi ve Amerika’ya altı öğrenci gönderdi*” der. Halide Edib, **Türk’ün Ateşle İmtihanı**, s. 66-7.

⁷¹⁰ Halide Edib’in dilenmeyle ilgili mektubundaki tam ifadesi şöyledir: “*I am wondering whether there is any difference between bread begging and education begging. What do you think my friend?*” Halide’den R. Crane’a Mektup, 20 Ağustos 1919: **COL. A, CFP, Sr. I**, Kutu: 4, Dosya: 6.

⁷¹¹ Halide Salih, “*The Future of Turkish Women*”, **The Nation**, C. IV, Nu: 4, 24/10/1908. s. 149.

oluşturuyordu. Böylece, 1919 Ağustos’unda nihayet Anglosakson etkisini Türkiye’de tesis etmek için dua ve niyazlarının, *feminism* ve maarif uğraşlarının arzuladığı sonucu vermesinin eşliğinde olduğu düşüncesiyle Amerikan kolejiyle işbirliği içinde⁷¹² Tealiyi Nisvan Cemiyetini Amerikan mandası için çalışan bir propaganda merkezine dönüştürür.

Bu dönemde de ilişki içinde olduğu yakın dostu Amerikan kız koleji müdürü “Dr. Patrick, kadın cemiyeti fikrinin Türkiye’de sağlam bir şekilde yerleştiğini, şimdi binlerce üyesi olan bir topluluğun Amerikan koleji mezunu bir kız olan Halide Edib tarafından kurulduğunu” bir mülakatında ifade eder. Mülakatın devamında; Tealiyi Nisvan “Cemiyetinin sloganı ‘Türkler için Türkiye’ olmakla birlikte, Barış Konferansı sırasında Türkiye üzerinde bir Amerikan mandası kurulması için çok güçlü bir propaganda merkezi olmuştur. Kadın cemiyeti üyelerinin, yirmibeş yıllık bir süre boyunca ülkelerinin modernleşmesinde Amerikan yönetimini ve ardından Türkiye’nin kendi kendini yönetmesi için tam bir istiklal talep eden bir düzlem oluşturduklarını”⁷¹³ belirtir. Yirmibeş yıllık Amerikan yönetimi için propaganda yapmasına karşın bir gün Amerika’nın yönetimi Türkiye’ye gerçekten devredip devretmeyeceğinden emin değildir Halide Edib. Bunu Robert kolej müdürü Caleb Frank’a sorar.⁷¹⁴ Ondan aldığı yanıt ne olursa olsun, bu süreçte Türkiye’de tesis edilecek Amerikan hakimiyetine o denli isteklidir ki, bunun sağlanması için eğer gönülsüzse Amerika’nın da ikna edilmesi gereğini savunur. Bunun için İstanbul’dan Konya’ya uzanan Amerika’nın fiili idaresini ve Ermeni tehcirinden sorumlu tutulacak beşyüz kişinin idam edilmesini de onaylar.⁷¹⁵ Nitekim Mütarekeden hemen sonra Türkiye’de Amerikan propagandasını uzun süre yürütecek; kurulacak Amerikan yönetiminin

⁷¹² Türkiye’de Amerikan mandası tesis etmek için *Paris Barış Konferansı*na başvuruda bulunan Amerikan [Robert] kolej müdürü Gates, Dünya Savaşından sonra Türkiye’de tesis edilmesini istediği Amerikan siyasi egemenliği sağlama konusunda Halide Edib ile istişarelerde bulunur. bk. Caleb Frank Gates, **Not To Me Only**, s. 253-4. Amerika Birleşik Devlet başkanı Wilson, Osmanlı Devleti üzerinde Amerikan mandası tesis etmek üzere gönderdiği bir heyetin başkanlarından Charles Richard Crane, Türkiye’deki Protestan kuruluşlardan Robert kolej ve Amerikan kız kolejinin mütevelli heyeti ve yönetim kurulu üyeleri arasındadır. Metin Ayışığı, **Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye’ye Gelen Amerikan Heyetleri**, Ankara, TTK, 2004, s. 75-6.

⁷¹³ “Americanism end rule of veil over Turkish women”, **The Sun**, 3/8/1919, s. 7. “Americanism end rule of veil over Turkish women”, **The Bridgeport Times and Evening Farmer**, C. LV, Nu: 99, 20/9/1919, s. 8

⁷¹⁴ Caleb Frank Gates, **Not To Me Only**, s. 253-4.

⁷¹⁵ William T. Ellis, “Turkish Veils Lifted”, **The Washington Post**, 7/11/1919, s. 4.

kitlesel kabul görmesi için mücadele edecektir.⁷¹⁶ Bu süreçte Tealiyi Nisvan Cemiyetinin⁷¹⁷ yanısıra, rıza imalatı çalışmalarının gerektirdiği geniş kitlelere erişimi sağlamak üzere Wilson Prensipleri Cemiyetinin de kuruluşunda yer alır. Aynı zamanda bu cemiyetin faaliyetlerinde yer alan en etkin üye olur.⁷¹⁸ Halide Edib, 16 Mart 1920’de İstanbul’un işgali üzerine kaçtığı Ankara’ya cemiyet teşkilatlarını⁷¹⁹ taşımasa bile fikirlerini beraberinde götürüp bunlara yashı olarak faaliyetlerini sürdürecektir. Bu zamana dek kurduğu cemiyetler ve yürüttüğu faaliyetlerle Halide, ‘*feminist leader*’ ve Anglosakson[cu]luğun yabancı topraklarda parlayan yıldızı olurken, Amerika basınında kahramanlıktan *azizeliğe* terfi edip Türk “*Joan of Ark*” olarak boy göstereceği bir döneme girmiş olur.

2.9. “Yüksek Ahlak” Mimarı

2.9.A. Faydacı Ahlak Savunusuyla Yerleşik Ahlakın Eleştirisi

Meşrutiyetin ilanı akabinde Halide’nin çok sayıda roman ve gazete yazısıyla *yazı aleminde* boy gösterdiği süreçte faydacılığı ve vatanseverliği temeline oturttuğu bir ahlak anlayışı söylemlerinde göze çarpar. Muhtemelen sergilediği ahlakçılığın üzerine yüklediği sorumlulukla –buna gözettiği faydayla da diyebiliriz- içinde bulunduğu *saadet* devrinin, bu yüksek ahlak evresinin, mimarlarından biri olarak takdim ettiği Sultan II. Abdülhamid’i kurulduğu ahlak kürsüleri üzerinden saygıyla selamlar.⁷²⁰

Halide’ye göre, meşrutiyetin ilanıyla ortaya çıkan bu saadetin anlamlı olması için meşrutiyetin binlerce yıl sürecek bir nizama dönüşmesi, kalıcı olması gerekiyordu. Bundan ötürü meşrutiyetin henüz zannedildiği kadar yerleşmediğini, cahillik ve irsi eğilimlerle eski idareye dönülmemesi gerektiği uyarısında bulunacaktır.⁷²¹ Onun gözünde meşrutiyetin

⁷¹⁶ Halide Edib’in Türkiye’de yürüttüğünü ifade ettiği “*Amerikan propagandasının*” kitlesel kabul gördüğünü de içeren açıklamaları Amerika basınında geniş yankı bulur; “*Turkish Woman Writer Active in Politics of her Country*”, **Great Falls Daily Tribune**, 7/12/1919, s. 5. “*Stories of the War: Condition in Turkey*”, **Norwich Bulletin**, C. LXI, Nu: 296, 11/12/1919, s. 4. “*Woman Writer Says Move for U.S. Aid Right*”, **The Casper Daily Tribune**, C.4, Nu: 53, 12/12/1919, s. 5. “*Foremost Turkish Woman Writer Tells Nation’s Aims Halide Edib Has Organized American Propaganda to Educate Moslems to Better Ideas for Government: Vast Desire for Education. She Asserts: Plans Changes.*” **The San Diego Union**, 14/12/1919, s. 12. “*Turkey’s Hope for Future as Drawn by Turkish Woman*”, **Maui News**, Nu: 1031, 19/12/1919, s. 8. Gertrude Emerson, “*Halideh Hanoum*”, **ASIA: The American Magazine on the Orient**, C. XX, January-December 1920, s. 89.

⁷¹⁷ Bu dönemde “*cemiyetin ilgilendiği işlerden birisi sokak temizliği*” olarak göze çarpar. “*Reconsturct the Orient*”, **The Woman Citizen; The Woman’s Journal**, 28/12/1918, s.

⁷¹⁸ Fethi Tevetöğlü, **Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar**, s. 160-189.

⁷¹⁹ Tealiyi Nisvan cemiyetinin Halide Edib’in İstanbul’dan ayrılmadan hemen önce faal olduğu görölmektedir. **BOA**, ŞD, 2843-12 [6/3/1920].

⁷²⁰ Halide Salih, “*Kaç Nâsiye Vardır Çıkacak Pak ve Dirahşan’- Teyfik Fikret*”, **Tanin**, Nu: 1, 2/8/1908, s. 2.

⁷²¹ Halide Salih, “*Bir Hükümet-i Meşrutanın Ahlakı*”, **Tanin**, Nu: 4, 3/8/1908, s. 2.

müdafaası aynı zamanda daha yüksek bir ahlakın savunusuydu. Zira Halide Salih, yönetim biçimleriyle ahlak anlayışları arasında sıkı bir ilişki kurdu. Ona göre, yönetim biçimleri insanların erdemlerini[faziletlerini] belirlemektedir. Tespitine göre “*Mutlak olan bir fazilet yoktur*” ve en üstün erdemler ancak meşrutiyet yönetiminde millete sirayet edebilmektedir. Bu bağlamda İngiltere örneğini vererek, milli haslet ve faziletler “*bütün İngilizlerin -kral da dahil olduğu halde- kanlarında yerleşmiştir*”⁷²² diyerek, erdemli bir millet olmak için, yönetim tarzıyla da örneklik oluşturan *İngilizleri* takip ederek, meşrutiyet idaresinin yürürlükte kalmasını sağlama gereğine işaret eder. Meşrutiyetin kalıcılığının sağlanmasındaki usul ise yeni idare tarzının hamala, çiftçiye, kundura boyacısına dek bütün halka benimsetilmesidir.⁷²³ Bu bağlamda bilhassa çocuklara önem verir; “*İngilizlerin bir hükümet-i meşrutiyete model olacak tekâmül ve iktidarlarını hep çocuklarımıza öğretilim*”⁷²⁴ çağrısını yapar. Yine “*Çocuklarımız ilk lakırdıya başlayınca Kanun-i Esasimizi, hüccet-i hürriyetimizi ezberleteceğiz*”⁷²⁵ diyerek yeni yönetim dizgesinin kalıcılığının sağlanması için bunun yeni yetişen kuşaklara benimsetilmesiyle mümkün olacağına işaret edecektir. Ona göre meşrutiyetin kalıcılığının sağlanması *yüksek ahlakın* bekası için elzemdi. Hiç olmazsa yirmi yıl geçtikten sonra diyecektir, çocuklar “*milli ahlaksızlığa*” daha az bir irsi eğilimle doğacaklar ve böylece “*insanlığa doğru büyük bir adım atmış olacağız*”⁷²⁶

Halide meşrutiyet devrinde, ahlak anlayışında değişmez erdem ve ilkelere yer vermemesine karşın ahlakın somut ve ölçülebilir olduğunu ifade edecektir. Ahlakın ölçülebilirliği fikriyle uyumlu olarak ahlakın kavmi basamaklandırmasını da yapar. Ona göre “*Türkler, ecnebler de itiraf eder ki, kendilerinden daha ciddi kavimlerden daha ahlak sahibidirler*”⁷²⁷ Fakat “*Acem efkarına uzun süren esaretimiz tabii ahlak-ı milliyemizin inkıraz*”ına sebep olduğunu⁷²⁸ ifade edecektir. Türklerin milli ahlakının kaybedilmesine neden olduğunu söylediği bu Acem [Fars] etkisine karşın, “*Anglosaksonlar öylesine yüksek ahlaki bir konuma sahiptir*”⁷²⁹ ki, ona göre hedef de buraya ulaşmak olmalıdır. Bunun için de İngiltere’de

⁷²² Halide Salih, “*Bir Hükümet-i Meşrutanın Ahlakı*”, **Tanin**, Nu: 4, 3/8/1908, s. 2. Değişmez, mutlak olan bir erdemin olmadığını “*eski idarede her işittiğini hükümete yetiştirmek bir faziletti bugün bir cinayet oluyor*” diyerek temellendirmek ister. **a.y.**

⁷²³ Halide Salih, “*Bir Hükümet-i Meşrutanın Ahlakı*”, **Tanin**, Nu: 4, 3/8/1908, s. 2-3.

⁷²⁴ [Halide Edib], “*Şahsiyet*”, **Mekteb Müzesi**, Nu: 10, 28/9/1913, s. 291.

⁷²⁵ Halide Salih, “*Kaç Nâsiye Vardır Çıkacak Pak ve Dirahşan*” - *Tevfik Fikret*”, **Tanin**, Nu: 1, 2/8/1908, s. 2.

⁷²⁶ Halide Salih, “*Eski İdarenin Temizlenemeyen Zararları*”, **Tanin**, Nu: 13, 14/8/1908, s. 2.

⁷²⁷ Halidey’e göre Acem/Fars fikriyatının esareti altına girmekle yalnızca milli ahlak kaybedilmemiştir. Bunun yanı sıra “*Türkler kendilerini hâkim, kendilerini fatih, kendilerini sanatkâr, kendilerini her yerde büyük yapan hasletlerini kaybetmişlerdir*”. Halide Edib, “*Hasbiha*”, **Yeni Turan**, Nu: 1, 21/7/1913, s. 3.

⁷²⁸ Halide Edib, “*Türkler ve Edebiyatları*”, **Mekteb Müzesi**, Nu: 5, 14/7/1913, s. 131.

⁷²⁹ Halide Salih, “*The Future of Turkish Women*”, **The Nation**, C. IV, Nu: 4, 24/10/1908. s. 149.

de yürürlükte olan bu *yüksek ahlakın* temelinde yatan, faydacılığın (*utilitarianism*) Türkiye’de de benimsenmesi gereğini⁷³⁰ savunacaktır.

2.9.B. Milli Ahlaksızlıktan İnsanlığa Doğru Büyük Bir Adıma: Faydacı Ahlak.

Halide’nin tespitine göre Türkiye’de yerleşik olan “*milli ahlaksızlık*” ancak İngiltere’de yürürlükte bulunan *faydacı ahlakın* benimsenmesiyle aşılacak böylece “*insanlığa doğru büyük bir adım*” atılmış olacaktı.⁷³¹ Faydacı ahlakın inşa sürecine bakılınca, antik Yunan’a dek geri götürülebilecek bağıntılar görülse de modern faydacı ahlakın [*utilitarianism*] kurucusu olarak İngiliz Jeremy Bentham (1748-1832) karşımıza çıkar. Onun yaşadığı zamanda *Çağdaş Küresel Medeniyet*in tüm kurumlaşmalarında meşruiyet zeminini dindışı bir sahada, iktisatta, arayışın bariz bir yansımaları görülmektedir.⁷³² Bu bağlamda Sermayecilik [Capitalism] ideolojisi dogmalarıyla medeniyetin olduğu kadar devletin, dinin[Protestanlık], yönetim biçiminin ve ahlakın üzerinde yükseldiği temel, meşrulaştırıldığı düzlem olur.⁷³³ Bu suretle Batıda iktisat canlısı [Homo economicus] olarak beliren insanın davranışlarını biçimlendirmesi, doğru ve yanlışın ölçütünü belirlemesi üzerine kafa yoran düşünürler ahlakın temeline faydayı oturturlar.⁷³⁴ Bu genel eğilimin aksine, ahlakı tamamen dışlayan yaklaşımlar da gözüktür.⁷³⁵

⁷³⁰ Halide Salih, "Bir Hükümet-i Meşrutanın Ahlakı", **Tanin**, Nu: 4, 3/8/1908, s. 3.

⁷³¹ Halide Salih, "Eski İdarenin Temizlenemeyen Zararları", **Tanin**, Nu: 13, 14/8/1908, s. 2.

⁷³² Teoman Duralı, **Çağdaş Küresel Medeniyet**, s. 81, 99, 106 vd.

⁷³³ Din [Protestanlık], Sermayedarlık ile ilahi lütfun bir işareti olarak cennete girecek seçilmişleri damgalar. Böylece Sermayeciliğin ruhu yani yaşamaları olur. Yönetim biçimi olan Halkidaresinde [Demokrasi], Sermayeci ideolojinin temel insan hakları olarak da takdim ettiği [sermayenin teminine açık olan özel mülkiyete dokunulmazlık, sermayenin gelişiminin önünü açan para mal ve insanın serbest dolaşımı olarak *özgürlük* ve benzeri *haklar*] düsturlarını, halkın iradesine karşı, dokunulmaz kılarak teminat altına alır. Ahlak ise, Sermayecilik ideolojisinin dogmalarını doğru ve yanlışın ölçütleri olarak takdim eder. Böylece insan ilişkilerini bu yeni ölçütler üzerinden biçimlendiren bir araca dönüşür ahlak. Bu anlayış içerisinde artık insanın sermaye ile kurduğu ilişki diğer her şeyle kurduğu ilişkinin belirleyicisi olur.

⁷³⁴ İngiltere’de çıkar ve ahlak ilişkisi üzerine duran meşhur simalar: Frances Bacon (1561-1626), Thomas Hobbes (1589-1679), John Locke (1632-1704), David Hume (1711-1776), Adam Smith (1723-1790), Jeremy Berntham (1748-1832), John S. Mill (1806-1873).

⁷³⁵ Faydacılığı savunup bunu ahlakın temeline yerleştirme uğraşına girişmeyen, aksine köktenci bir ahlak eleştirisi yapan Bernard Mandeville’ye (1670-1733) göre “*ahlaklılık tam gerçekleşirse, toplum da gelişmez... Bu görüşü "Arı Masalı" (The fable of the bees) adlı kitabında edebi bir biçimde anlatır. Bu masalla anlatmak istediği Mandeville'in: ahlaklılık ile uygarlığın birarada gidemeyeceği, bir de ahlak ile mutluluğun uzlaşamayacağıdır. İnsan erdemli olmakla mutlu olmaz, toplum hayatının gelişmesini sağlayan, erdem değil, bencilliktir. İnsan eylemlerinin kaynağını kendini sevmeye, bencillikte görür.*” Bedia Akarsu, **Ahlak Öğretileri I; Mutluluk Ahlakı (Eudaimonism)**, 2. bs., İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1970, s. 124-5. Ahlakın temel esaslarının insanoğlunu daha itaatkâr ve birbirine faydalı hale getirmeye çalışan ‘*hünerli siyasetçiler*’ tarafından ortaya konduğunu söyleyen Mandeville ahlakı ‘*siyasetin çocuğu*’ olarak görür. Uzun toplumsallaşma süreci içinde insanlar ahlak üzerinden daha kolay yönetilir hale getirildiler. Ona göre “*Ahlak boş bir sözcüktür, ahlaklılık siyasal bir yaratma, salt yapma, uzlaşma dayalı bir şeydir*” insanı erdemli ve dürüst bir varlık haline getirme çabası boşunadır. Mandeville *hile, sahtekârlık, ikiyüzlülük ve öz-çıkarın hemen her meslek grubunda hüküm sürdüğünü.... kendini beğenmişlik, lüks tutkusu, değişim ve moda düşkünlüğünün*” sanayi ve iş kollarında iktisadi canlılığa yol açtığını belirtir. Bu yüzden “*insandaki ahlaksızlığın ve kötülüğün doğal hatta faydalı olduğu*” yönündeki kanaatini paylaşır. Filiz Bayoğlu Kına, “*İnsan Doğası ve Ahlakın Yapaylığı: 'Arıların Masalı'*”, **AÜEFĐ**, S. 63, Aralık 2019,

Kuramsal olarak, faydacı ahlak için bir eylemin ahlaki olup olmadığına sonuçta sağladığı yarara göre bakılır. Böylece bir eylem için doğru ve yanlışın ölçüsü de sağladığı fayda olur. Bu suretle yarar/çıkar, bütün insan eylemlerinin meşru zemine oturtulmasında temel ölçüt olarak belirir.⁷³⁶ İngiliz ahlak filozofların fikirlerinde kişisel çıkarlara uygun eylemin nihai olarak toplumsal faydayı ortaya çıkarttığına ilişkin yoğun bir sayılıyla da karşılaşırız.⁷³⁷

s. 621-4.

⁷³⁶ “Bütün canlı varlıklar, Bentham'a göre, hazzı yönelir, haz elde etmek için çabalarlar; tabiatları gereği acıdan kaçınır, haz isterler. İnsanın eylemleri de bunun dışında değildir. Ancak haz verecek şeylerin ölçüsünü acı vereceklerin karşısında iyice tartıp değerlendirmeyi bilen kimse, daha büyük hazlar için daha küçük hazlardan yüz çevirmeyi öğrenen... daha büyük hazzı erişmek için acıyı üzerine almaya hazır olan kimse, erdemli bir insan adını almaya hak kazanmıştır.” Bu yüzden der: “Kötü insanlar yoktur, kötü hesap eden kimseler vardır.” Bentham’a göre, “bir hazdan yüz çevirme bir belirleyici olarak görülemez. Daha büyük bir acıdan kaçınmayı ya da daha büyük bir hazzı erişmeyi düşünmeksizin bir hazdan kaçan kimse hiç de erdemli kişi değildir, tam tersine bir delidir... Toplum için doğru hesap edilmiş kurbanlar, kendini feda edişler, kaybolmuş sayılmazlar, verimli bir şekilde faiz getiren ve kendilerini her zaman yeniden ele geçirebileceğimiz biriktirme kurumlarına yatırılan paralar gibidirler. Her eylemimizde ‘olabildiği kadar çok sayıdan insanın olabildiği kadar çok mutluluğunu’ gözönünde tutarsak, kendi iyiliğimizin de bu eylemle en iyi şekilde sağlanacağına güvenebiliriz.” Bedia Akarsu, **Ahlak Öğretileri**, s. 128-130. Modern utilitarianism’in kurucusu J. Bentham’ın bir hesapçı olarak tasvir ettiği insanın, çıkarlarını gözetirken yapacağı kötü hesaplamaların sonuçlarıyla da ilgilenir. Ahlaki sorunları -çıkar çatışmalarını- çözüme kavuşturmaya matuf gözetime dayalı bir iktidar mimarisi tasarlar. Foucault’un tespitiyle, Bentham “gözetleme sorunlarını çözmeye uygun bir iktidar teknolojisi” geliştirir. Bu Panopticon[Gözetmen] adlı bir hapisane tasarımıdır: “Halka şeklinde bir bina; ortada bir kule; kulede açılmış olan geniş pencereler halkanın iç cephesine bakmaktadır. Çevre bina hücrelere ayrılmıştır, hücrelerin her biri bina boyunca derinlemesine uzanır. Bu hücrelerin iki penceresi vardır: Biri içeriye doğru açıktır, kulenin pencerelerine denk düşer; diğeri dışarıya bakarak, ışığın bir baştan bir başa hücreyi katetmesini sağlar. Bu durumda merkezi kuleye bir gözlemci yerleştirmek ve her bir hücreye bir deli, bir hasta, bir mahkûm, bir işçi ya da bir öğrenci kapatmak yeterlidir. Önden ışıklandırma sayesinde, karanlıkta kalan kuleden çevre hücrelerdeki esirlerin küçük silüetleri görülebilir. Kısacası, zindan kuralı tersine çevrilir; hücrenin apaydınlık hali ve bir gözünün bakışı” mahkûm için karanlığın koruyuculuğunun yerini alır. Michel Foucault, **İktidarın Gözü**, 3. bs., Terc.: Işık Ergüden, İstanbul, Ayrıntı, 2012, s. 87. İnsanlar üzerinde iktidar etkisi imal eden bir makine olarak Panopticon, dönemin sağladığı teknik imkanların sınırlarına takılarak, denetimcinin/iktidarın kendisini duyurmadan denetlediğini iştmei sağlayamaz. Fakat, -bu sonradan aşılacaktır-bütünü gözetleme tasarımı bir iktidar mekanizması olarak bütün kurumlarda iş başındadır. Böylece, “mahkumu iyi davranmaya, deliyi sakın olmaya, işçiyi çalışmaya, okul çocuğunu özenli olmaya, hastayı tedaviye uymaya zorlamak için güç kullanmaya gerek” bırakmayan modern iktidar aygıtı tasarlanmış olur. Foucault, modernite eleştirisi yaparken, yeryüzünü adeta küresel bir hapisane olarak tasvir eder. Muktedirin gözünün hepimizin üzerinde olduğunu “Panopticon makinesinin içindeyiz” diyerek ifade eder. Michel Foucault, **Hapishanenin Doğuşu**, 6. bs., Terc: Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul, İmge, 1992, s. 253-273.

⁷³⁷ Adam Smith, *Takdir-i ilahi* olarak nitelendirdiği ‘Görünmez El’in “yeryüzünü birkaç efendi arasında paylaştırdığında, bu paylaşımda dışarıda bırakılmış gibi görünenleri de aslında unutmaz” der. “Gözün mideden daha büyük” olduğuna ilişkin atasözünün, mülk sahipleri için geçerli olmasına karşın bu gibi zenginler için: “Yoksullardan biraz daha fazla tüketirler; ve doğal bencilliklerine ve açgözlülüklerine rağmen, yalnızca kendi rahatlarını düşünseler de, çalıştırdıkları binlerce kişinin emeğinden bekledikleri tek amaç kendi boş ve doyumsuz arzularını tatmin etmek olsa da, kalkınmanın tüm ürününü yoksullarla” paylaştıklarını ifade ederek ekler: “Görünmez bir el tarafından dünya, tüm sakinleri arasında eşit parçalara bölünmüş olsaydı yaşam gereksinimleri için yapılacak bu paylaşımın neredeyse aynısını [zenginler] dağıtmaya yönlendirilir ve böylece niyet etmeden, bilmeden; çıkar, toplumu ilerletir” der. Adam Smith, **The Theory of Moral Sentiments**, London, H.G. Bohn, 1853, s. 264-5. Ahlak ve iktisada ilişkin fikirlerini benzer kavramlarla açıklayan Smith, bir ahlak filozofu olduğu kadar Sermayeciliğin ideoloğu olarak boy gösterir. O, *Görünmez El’in* kişisel çıkarını güden insanı toplumsal faydayı sağlama teminine koştuğunu *Wealth of Nation* adlı çalışmasında da dile getirirken çıkarıcılığın toplumsal faydanın temelinde yer almasına şöyle işaret eder: “İstediyimi bana ver, istediğin senin olsun, ihtiyaç duyduğumuz iyiliklerin çok büyük bir kısmını birbirimizden bu şekilde elde ederiz. Akşam yemeğimizi kasabın, biracının ya da fırıncının yardımseverliğinden değil, onların kendi çıkarlarını düşünmeleri sayesinde yeriz. Kendimizi onların insanlığına değil, kendilerine olan düşkünlüğüne teslim ederiz.” Adam Smith, **The Wealth of Nation**, New York, Random House, 1937, s. 14. Kişisel çıkarlara toplumsal faydayı bağdaştırmaya çabalayan J. Bentham; “birlikte

Reformla dünyevileştirilen din [secularism], iktisadi bir yapıya dönüşürken, Sermayecilik ideolojisi de ahlaki temellerine kavuşur.⁷³⁸ Bu suretle din ile iktisadın içiçe girdiği noktada, insanın çıkarıcı doğası ve maddiyatçılığı ahlaka temel kılınır. Bir çeşit piyasacı ahlakın oluştuğu bu düzlemde,⁷³⁹ faydacı ahlak savunucusuna dönüşen Protestan, -Mesihin krallığını kurmaya inanmış üyelerin hayat verdiği- misyon teşkilatlarıyla bilhassa okullarla yabancı topraklara nüfuz ederken [imperialism], ahlak anlayışını da hedef kitlesine, bilhassa devşirilmeye müsait *körpelere*⁷⁴⁰ aşılama uğraşı içine girer. İşte böylece, küçük Halide öğrenim gördüğü Amerikan Protestan misyoner kolejindeki biçimlendirilişine uygun bir biçimde ‘faydacı ahlak’ı benimseyecektir. Bu biçimlendiriliş sürecinde “*Hristiyan ideallerini özümsemiştir*”⁷⁴¹ Amerikan kolejinde⁷⁴¹ “*Hristiyanlığın ruhu, ruhuna üflenir*”⁷⁴² bu suretle “*ahlakça Hristiyan*” olarak nitelendirileceği⁷⁴³ ileriki yaşlarında, ahlaki konumlanışını Osmanlı kamuoyuna da açarak, toplumun ‘faydacı ahlakı’ benimsemesi gereği üzerinde durur. Fakat faydacı ahlakın iktisadi

yaşadığım insanların eylemlerinin benim iyiliğime olmasına çalışmalıyım, bunun için de bir tek araç var elimde: Benim eylemlerimin de onların iyiliğine olması, ve böylece onların iyilikseverliğini de kazanmış olurum... Her eylemimizde ‘olabildiği kadar çok sayıda insanın olabildiği kadar çok mutluluğunu’ gözönünde tutarsak, kendi iyiliğimizin de bu eylemle en iyi şekilde sağlanacağına güvenebiliriz” diyecektir. Bedia Akarsu, **Ahlak Öğretileri**, s. 130. Mandeville ise, *hırsızlar olmasaydı çilingirler, mülk kavgaları olmasaydı avukatlar olmazdı*, diyerek kötülük olarak nitelendirilen şeylerin, ahlaken mahkûm edilmelerine karşın, çıkarıcılığın toplumsal faydaya ne denli *olumlu* etki ettiğine işaret eder.

⁷³⁸ Martin Luther, 1545’te kaleme aldığı *Şeytanın Roma’da Tesis Ettiği Papalığa Karşı* adlı eserinde “*şimdiye kadar Papa’nın kiliselerin başı, her şeyin en kutsalı, tüm Hristiyan âleminin kurtarıcısı olduğuna inanmak zorundaydık; şimdi ise onun, Romalı kardinalleriyle birlikte, Tanrı’nın ve insanların düşmanı olan umutsuz bir casustan başka bir şey olmadığını görüyoruz, Hristiyan âleminin yok edicisi ve Şeytan’ın bedenleşmiş hali*” derken niyetinin Hristiyanlığı aslına rücu ettirmek olduğu görülür. Martin Luther, **Wider das Papsttum zu Rom vom Teufel Gestiftet**, North Charleston, CreateSpace Independent Publishing, 2013, s. 13. Fakat Protestanlıkla Hristiyanlık giderek ideolojileşecek bilhassa Jean Calvin (1509-1564) ile maddiyatçılıkla maneviyatçılığın bağdaştırıldığı dünyevileşmiş bir din haline gelir: *Secularism*. Giderek ulusal çıkarların ve iktisadın (Sermayeciliğin) hizmetine koşulur. Bu yüzden Max Weber, Sermayecilikle, ideolojileşen Hristiyanlık [Protestanlık] arasında sıkı bir ilişki kurarak, *Sermayeciliğin ruhu Protestan ahlakıdır*, der. Bunu Protestanlıktaki “*Tanrının kendi insanlarını bu yaşamda ve maddi anlamda kutsayacağı*”na duyulan inanca bağlar. Zira bu, Cennete girecek seçilmişlerden biri olduğunu anlama yolunu her Protestanın önüne, çalışıp zenginleşmek/sermayedar olmakla koyar: Bu inancın uygulamada Protestanları diğerlerinden nasıl ayırdığına ilişkin olarak bk. Max Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, s. 144-159

⁷³⁹ Marks’ın bu Sermayeci düzenin Ortakmülkçü ideolojiye yaslı eleştirel tasviri kayda değerdir; “*Nihayet öyle bir zaman gelmiştir ki insanların başka bir şeye çevrilemez gözüyle baktıkları her şey değişime, alışverişe konu olmuş başka bir şeye çevrilebilir hale gelmiştir. Bu, o zamana kadar iletilip aktarılan ama asla değişilmeyen; verilen ama satılmayan; edinilen ama asla satın alınmayan erdem, aşk, görüş, bilim, vicdan vs. gibi şeylerin nihayet hep birden, ticaret alanına geçtiği zamandır. Bu genel kokuşma zamanıdır, her şeyin alınıp satıldığı zamandır, veya ekonomi politiğin terimleriyle söylersek her şeyin, maddi ve manevi her şeyin satılık değer olarak, hak ettiği en yüksek baha ‘yı[ederi] bulmak için pazara taşındığı zamandır.*” Karl Marks, **Felsefenin Sefaleti; M. Proudhon’un Sefaletin Felsefesine Cevap**, Terc: Erdoğan Başar, İstanbul, Sol, 1966, s. 35.

⁷⁴⁰ Propagandanın tarihi tecrübesi göstermiştir ki “*tasarlanmış tam ve mükemmel bir fikir aşılama/telkin çocukları ve gençleri hedef almalıdır; çünkü telkine ve ikna edilmeye en müsait olanlar onlardır.*” J.A.C. Brown, **Siyasal Propaganda**, Terc: Yusuf Yazar, İstanbul, Ağaç, 1992, s. 31.

⁷⁴¹ “*The Bookshelf*”, **The Missionary Herald**, C. CXXII, Nu: 9, Eylül 1926, s. 366.

⁷⁴² Arthur Judson Brown, **Rising Churches in Non-Christian Land**, s. 13.

⁷⁴³ P.W. Wilson, “*Halide Edib’s Career an Honor To Her Sex and Race: She Has Reconciled the Christian Ideal of Womanhood With the Virile Turkish Social System*”, **The New York Times**, 6 /1/1926, s. 11.

ve dini temellerinin ne derece bilincinde olduğu yazılarından çıkartılamaz.

Öte yandan Halide'nin ahlaki bir tutum olarak benliğı konumlandırışında, muktedir belirleyici ve merkezi bir konuma sahiptir. Bu yüzden Türkiye'de *yüksek ahlak mimarı* olarak boy gösterdiği sırada, yürürlükte olan yönetim biçimini[meşrutiyet] yüksek ahlakın üzerinde yeşerebileceğı düzlem olduğunu ifade eder. Böylece, mutlak olan bir erdemin olmadığını, yönetim biçimlerine göre ahlakiliğın değıştığını, en üstün erdemlerin ancak meşrutiyet yönetiminde ortaya çıkabildiğini, bunun en iyi örnekliliğini de İngilizlerin sunduğunu belirtir. Türkiye'nin de bu örnekliliğe uygun bir ilerleyiş içerisinde olması gereğini savunurken, meşrutiyetin bekası için elzem olan faziletlerin topluma yerleşmesi gereğini ortaya koyarak bir erdem olarak doğruluğa yer açar.⁷⁴⁴

Doğrunun ve yanlışın, sağladığı faydaya göre belirlendiğı faydacı ahlak öğretisinde Halide Salih, sorumluluk ve çıkarların çakışma ihtimalini de masaya yatırarak, doğru eyleme kılavuzluk yapar: “*İnsanların ailesine, cemiyete vatana karşı ayrı ayrı vazifesi var. Bu vazifelerden biri diğerine karşı feda veya tercih edilmek lazım gelse o zaman ahlakın pek muğlak bir noktasında bulunuruz. ‘Hangi hatt-ı hareketi ihtiyar etmeli?’*” sorusunu ortaya atar. Buna cevap olarak da “*her şeyden evvel, ailemizden, çocuklarımızdan evvel vatan ve vatandaşlarımızın selamet ve saadeti!*”⁷⁴⁵ diyecektir. Kamuoyunu bu şekilde yönlendirmesinin üzerinden çok geçmeden, kılavuzluğunu yaptığı doğruluk ve tercihlerine yön veren öncelikler konusunda tarihsel bir sınamaya maruz kalır. Millî Mücadele sırasında askerlik çağına gelmiş oğullarını, akranlarıyla birlikte istilacı düşmana karşı savaşmak yerine, işgalin oluşturduğu tehlikelerden uzağa tahsil için Amerika'ya gönderir. Gerekçesini de “*oğullarımın şehitliğı benim zayıf kalbim için çok büyük bir şey*”⁷⁴⁶ diyerek ortaya koyar.

Halide, “*Mutlak olan bir fazilet yoktur*” düsturunu benimseyerek değışmez ilkelere göre değıl de günün şartlarına/ihtiyacına uygunlukla dönüşen çıkarlara yaslı bir ahlak anlayışının benimsenmesiyle erdemli bir toplumun inşa edilebileceğı düşünö kendi yaşam tecrübesiyle çürütür. Öyle ki bu, düşünsel tutarlılığın aranamayacağı mantıksal çelişkilerle örölü

⁷⁴⁴ Halide Salih, “*Bir Hükümet-i Meşrutanın Ahlakı*”, **Tanin**, Nu: 4, 3/8/1908, s. 2-3.

⁷⁴⁵ Halide Salih, “*Bir Hükümet-i Meşrutanın Ahlakı*”, **Tanin**, Nu: 4, 3/8/1908, s. 3.

⁷⁴⁶ Millî Mücadele sırasında, Charles Richard Crane'a gönderdiği mektubunda “*Kendimi her türlü şehitlik için eğittim ama oğullarımın şehitliğı benim zayıf kalbim için çok büyük bir şey. Bay Moore aracılığıyla Amerika'ya gelmelerini sağlayıp geçen yıl nazikçe önerdiğiniz gibi onları himayeniz altına alabilir misiniz*” diye sorar. Halide'den R. Crane'a Mektup, 24 Mayıs 1920: **COL. A, CFP**, Sr. I, Kutu: 4, Dosya: 10. Bu suretle Crane aracılığıyla oğullarını Amerika'ya gönderir. Oğullarının sağ salim Amerika'ya vasil olduklarının kendisine haber verilmesi istenen 20/11/1336 tarihli bildirim için bk. **TİTE**, 1110-16/74-1. Halide Edib'e oğullarının Amerika'ya ulaştığıyla ilgili haberi veren 9/12/1336 tarihli mektup için bk. **TİTE**, 1111-16/63-1.

yaklaşım,⁷⁴⁷ Halide'nin bir gençlik hayali olarak geride kalır.

Toplum ahlakının imarına kafa yoran bir düşünürün, yüksek ahlak mimarı olarak ortaya çıkıp belirlediği duruşun kendi yaşantısını değerlendirmede bir ölçütaşı olarak alınması karşısında düştüğü durum ne olursa olsun Halide, gerek gençliğinde ve gerekse de ileriki yaşlarında, içinde bulunduğu şartlar her ne olursa olsun konumlanışına ahlaki üstünlüğü sağlamak isteyen bir söyleme başvurmuştur. Daha sonra kendi eylemlerinin de sınanacağı ahlak anlayışını inşa etmeye çalıştığı süreçte, sert bir ahlak eleştirmeni olarak belirir. Bu dönemde ahlaki temelden yükselen eleştirileriyle meşrutiyet öncesi dönemle hesaplaşmayı da kaçınılmaz bulur. Bu, bir taraftan meşrutiyet ve hürriyetin istibdat ile öte yandan da yüksek ahlakın “milli ahlaksızlık” ile hesaplaşmasıdır ona göre.

“Biz bugün hür olduk, istediğimiz gibi olmaktan, idare-i müstebidenin iğrenç hallerini taklit edecek yerde malumat-ı fazâil [erdemlerin malumatları] ile şöhret almış büyük milletlere benzemekten bizi men edecek bir kudret ortadan kalktı”⁷⁴⁸ diyerek kamuoyuna çağrıda bulunan Halide'ye göre, başka milletlere benzeme önündeki en büyük engel, II. Abdülhamid idaresiyle simgeleştirdiği, baskıcı idare tarzının ortadan kaldırılmasıyla gerçekleşmiştir. Fakat bununla *devr-i istibdatta* yürürlükte olan *ahlaki sorunların* ortadan kalkmasıyla somutlaşacak bir büyük milletle benzeşim henüz sağlanmamıştır. Böylece, gerçekleşen bu siyasi inkılabı eşlik edecek kültürel bir inkılap için seferber olan Halide Salih, ilk olarak ancak en yüksek[faydacı] ahlakın yürürlükte olacağı meşrutiyet idaresinde karşılaşılan mevcut *ahlaki sorunları* “*eski idarenin temizlenemeyen zararları*” arasında görüp eleştirecektir.

Bu bağlamda, meşrutiyetten evvel yürürlükte olan ahlak anlayışına ilişkin yaptığı tasvirler kayda değerdir: “*eskisi gibi yalnız akrabasına, yalnız çocuklarına, yalnız dostlarına karşı değil millet ve hükümete karşı da doğru olmak lüzumu!... Halkın bilmemesi lazımdır, cahiller için tehlikelidir diye sakladığımız bu hakikat, doğruluk meşrutiyet idareye merbut bir*

⁷⁴⁷ [Ahlak] Faydacılığa yaslı ahlak anlayışının temel zaafı çıkarların değişkenliğidir. Bu, evrensel ahlak yasasına aykırı olduğu gibi böylesi bir ahlaki dizgenin de inşasına engel teşkil eder. Zira, aynı coğrafya üzerinde, günün ihtiyaçlarının değişmesiyle, gözetilen çıkarların farklılaşmasıyla ahlak/etik görelî hale gelecek ve ahlaka uygunluk zaman boylamında ortadan kalkacaktır. Yine küresel olarak geçerlilik kazanması için her ahlak dizgesiyle benzer engellere sahiptir: gönül rızasıyla kabule yahut kaba kuvvetle benimsetilmeye gereksinim duyar. Bunların dışında, toplum yaşamındaki bağlayıcılıkları/bağları çözüp kişilerin eylemlerine görelî bir meşrutiyet düzlemi oluşturan bu anlayışın bağrında taşıdığı bir başka esaslı sorun da, faydası gözetildiği söylenen şey [toplum] ile faydayı gözetilen şeyin [kişi] aynı varlık olmamasıdır. Bu aslında toplumsal faydanın nerede olduğu tartışmasını da doğurur. Böylece, belirsiz bir durumun insan eylemlerinde doğru ve yanlış ölçüt kılınması bir keşmekeş oluşturur. Bu, aslında, toplum tarafından ahlaken mahkûm edilebilecek her türden yaklaşımın savunusunu, kınanan eylemin aslında toplum faydasına olduğuna ilişkin bir sayılı üzerinden gerekçelendirme imkanını da doğurur. Öte yandan çıkar gibi, doğası gereği ahlak dışı olan şeylerin, ahlakileştirilmesi sorununu beraberinde getirir.

⁷⁴⁸ Halide Salih, “Eski İdarenin Temizlenemeyen Zararları”, **Tanin**, Nu: 13, 14/8/1908, s. 2.

*milletin hemen bütün harekâtında ihtiyar ve istinat edeceği bir düsturdur.”*⁷⁴⁹

Doğruluğun düstur edinilmesine yaptığı bu çağrıyla Halide Salih, meşrutiyetin yeniden ilanıya kendisinin de yazar olarak boy gösterdiği gazetelerdeki geniş serbesti ortamını doğru bulmayarak ahlak eleştirilerinin hedef tahtasına oturtacaktır.

*“Devr-i istibdadın kanımızda bıraktığı ikinci istidat, bugün hepimizin bir ağızdan takbih ederek salıklarının[bu yolda olanların] kimisini hapishanelere, kimisini intihara, kimisini de açlığa, sefalet mahkûm ettiğimiz hafiyeliği memleket için muzır olan bir kabineyi yine memleket için muzır olan büyük mevkideki hain veya iktidarsız adamları düşürmeye matbuat vasıta olur.”*⁷⁵⁰ Halide’nin bu çıkışı Türkçesinin sorunlu yapısını ortaya koymasından çok, süregelen bir biçimde savunusunu yaptığı serbestiyete, sınır getirme eğilimini göstermesi açısından dikkat çekicidir. İttihat Terakki Cemiyetinin basındaki serbestiyeti sınırlandırmaya dönük çağrıya dönüşen yakınmasını *“dün İttihat ve Terakki Cemiyeti bizi hafiyelerin elinden kurtardı; bugün gazetecilerin diline düşürdü”*⁷⁵¹ diyerek ortaya koyar. Düşüncelerini temellendirirken *“meşrutiyet teessüs etmiş bir memlekette herkes hoşuna gitmeyen yahut şahsi bir garazı olduğu adamların hususiyetlerinden bahsedemez”* der. *“Aman filanı unuttunuz mu? O falan vakit hafiyelerden filan paşa, filan bey sayesinde rütbe aldıydı”* türü yaklaşımlarla II. Abdülhamid devrinde terfiler rütbeler almış kişilerin ortaya saçılmasını yeni bir hafiyecilik türü olarak, görüp yerer: Ona göre *“öteki hafiyeler devr-i istibdat hafiyesiydiler, şimdikiler matbuat hafiyesi!”*⁷⁵² Halide’nin ahlaki tutuma yönelik eleştirileri, kendi ahlak anlayışı gereği fayda umduğu bir eylem olarak belirir. Fakat getirdiği eleştirilerde, gözetdiği toplumsal faydayı karanlıkta bırakması, Abdülhamid idaresi sırasında mesleğinde yükselen, terfiler ve nişanlarla donanan aile üyeleri için savunmaya geçtiği yönünde bir değerlendirmeye kapı aralar. Halide, artık bu noktada topluma yön vermek için, başka milletlere benzemeye değil, milletin kendi değerlerine sahip çıkması gereğine işaret edecektir:

*“Hürriyetin kucığına ağlayarak atıldığımız, ayaklarımız zeminden kalktığı, başlarımız semaya yaklaştığı bir zamanda ulüvv-i cenab göstermezsek ne vakit göstereceğiz”*⁷⁵³ diye sorar. Ona göre *“eski idarenin telifi edemeyeceği zararlardan biri de Osmanlı ulüvv-i cenabının eksilmesidir!... Mertlik, büyüklük, onlar mevki-i iktidardayken müsavileriyle, alçaklıklarıyla*

⁷⁴⁹ Halide Salih, "Bir Hükümet-i Meşrutanın Ahlakı", **Tanin**, Nu: 4, 3/8/1908, s. 3.

⁷⁵⁰ Halide Salih, "Eski İdarenin Temizlenemeyen Zararları", **Tanin**, Nu: 13, 14/8/1908, s. 2.

⁷⁵¹ Halide Salih, "Bugün-Dün; Hafiyeler Gazeteciler", **Tanin**, Nu: 11, 11/8/1908, s. 1.

⁷⁵² Halide Salih, "Eski İdarenin Temizlenemeyen Zararları", **Tanin**, Nu: 13, 14/8/1908, s. 2.

⁷⁵³ Halide Salih, "Eski İdarenin Temizlenemeyen Zararları", **Tanin**, Nu: 13, 14/8/1908, s. 2. Ulüvv-i cenab [haysiyetli, şerefli, düşmana bile iyilik edecek yüksek ruhluluk] için örnek olarak Amerikalı amiral Dewey’in, batırdığı İspanyol gemisinden sonra tayfasının onu alkışlamasına karşılık, verdiği cevabı paylaşıyor: *“alkışlamayınız, boğuluyorlar” a.y.*

*onları ezmeye, melanetlerini yüzlerine bağırma cesareti idi. Onu yapamadık yapabilenler bin sefaletle bin müşkülâtla pençeleşerek istibdada galebe çaldılar.”*⁷⁵⁴

Öte yandan, Halide Salih’in meşrutiyet devri ahlak temelli eleştirilerinde esaret-cesaret karşıtlığı önemli bir yer tutar, “*dün istibdattan kurtulup bugün hürriyete esir olamayız*” diyerek istibdat devrinden kalma “*adem-i cesaret*”i yerer. İstibdat taraftarı zannedilme endişesiyle susmayı cesaret yoksunluğu sayarak kınar.⁷⁵⁵ Kuramsal olarak faydacı ahlak savunusu, Amerika ve İngiltere’deki uygulamaların Türkiye için oluşturacağı örnekliğine yerini bırakır. Bu suretle eleştirdiği diğer bir ahlaki sorun olarak “*noksan-ı terbiye*” üzerine eğilir. Bu bağlamda memurların aylıklı hizmetkarlar olarak görülmesini, terbiye eksikliği olarak değerlendirerek “*onlar tecessüm etmiş kanundurlar*” der. Henüz gitmediği İngiltere’ye ilişkin canlı tasvirler sunarken; “*İngiltere’de bir polis bir insan tufanı gibi akan o vasi caddelerde araba insan alaylarını elini kaldırır kaldırmaz durdurur. Ufak parmağıyla on on beş bin kişilik izdihamı durduran kanuna hürmet hissi işte İngilizler gibi metin, adil bir millet yetiştirir*” tespitinde bulunur. Terbiye konusunda bir adım daha ileri giden Halide, milletin ahlakını düzeltmede mizahın etkisinin büyüklüğü tasavvur edilemez der. “*Fakat bu kadar iyiliğe alet olan bir şeyin adabı-ı umumiyeye tecavüze yahut gençlerin ahlakını bozmaya hakkı*” olmadığını ifade eder. Türkiye’de *Karagöz* ve *Boşboğaz* adlı mizah dergilerinde yer verilen “*müstehecen şakaları*” umumi ahlaka aykırı bulup kınarken mizah gazetelerinin sergiledikleri ahlaki tutumla halkı kötülüklerden alıkoyabileceğini ifade eder. Bu bağlamda “*İngiltere’de ‘Punch’ ve Amerika’da ‘Like’*” adlı mizah gazetelerinin faaliyetlerini kayda değer görür.

Ahlak eleştirilerinde mertlik, büyüklük, cesaret ve alicenaplık gibi yönetim biçimleriyle değişmeyen erdemlerin varlığına işaret ederek mutlak bir erdem olmadığını ilişkin düşüncesiyle oluşturduğu çelişkiye, düşünceleriyle eylemleri arasındaki tutarsızlıkla eşlik eden Halide’nin kendi koyduğu ölçütleri çiğneyen kişi görüntüsü çizmesi,⁷⁵⁶ eylemlerini benimsediği ahlak öğretilerine göre tastamam *doğru* olmaktan çıkarmaz. Zira her bir eyleminin nihai olarak sağladığı yararlar oluşan ahlakiliği, çarpıcı bir biçimde, kendisini ne denli hodgâm kılsa kılın toplum için temelde diğergâmlık arayışı içine sokar. Bu ikircikli yaklaşımı kendi biçimlenişine uygun bir toplumsal dönüşümün sağlanması adına sergiler. Ayrıca toplum

⁷⁵⁴ Halide Salih, “*Eski İdarenin Temizlenemeyen Zararları*”, **Tanin**, Nu: 13, 14/8/1908, s. 2.

⁷⁵⁵ Halide Salih, “*Eski İdarenin Temizlenemeyen Zararları*”, **Tanin**, Nu: 13, 14/8/1908, s. 2.

⁷⁵⁶ Halide, Meşrutiyetin ilanı üzerine 25-26 Temmuz 1908’de Isabel Dodd’a yazdığı mektuplarda II. Abdülhamid ve idaresini çok sert eleştirirken, 2 Ağustos 1908’de Tanin’de kaleme aldığı “*Kaç Nâsiye Vardır Çıkacak Pak ve Dıraşan-ı Teyfik Fikret*” başlıklı yazısında sultanı coşkulu bir şekilde över. Bir gün sonraki “*Bir Hükümet-i Meşrutanın Ahlakı*” başlıklı yazısında, *milli ahlaksızlığı* hedef tahtasına oturtarak, herkese karşı doğru olmayı toplumun düstur edinmesi gereğini ifade eder.

ahlakına getirdiği somut eleştiriler yahut isim vermeden *ahlaken* eleştirdiği kişiler, genelde çıkarıcılığa yaslı eğilimler sergilemesiyle⁷⁵⁷ göze çarpar. Onun *ahlak* eleştirilerine bakınca, çıkarlarının nerede olduğunu topluma kanıtlama uğraşının sonuçları olduğu görülmez. Nitekim hiçbir ahlak eleştirisi, insanın çıkarlarını gözetime dönük bir eksikliğin ifadesi olamayacağından ve böylesi bir eleştiri zihinsel yetkinliği olduğu düşünülmeyen bir kimseye getirilebileceğinden Halide'nin eleştirilerinde kendi iyiliğinin/çıkarının nerede olduğunu kestiremeyen bir muhatap⁷⁵⁸ tasavvuru söz konusu değildir. Eleştirileri, bir tür ayıplama kınama biçiminde gerçekleşmesi ve yer yer fedakarlık çağrısı niteliği taşıması, kuramsal olarak hangi ahlaki öğretiye yaslanırsa yaslanırsın, kaynağında din olan ve çevrelendiği toplumun benimsediği ahlaki değerlerden, kendi değer yargılarını arındır(a)mamış bir görüntü çizmesine neden olur. Elbette ki böylesi bir görüntü çizme, hesaplanmış bir başka faydanın parçası olarak karşımıza çıkmıyorsa. Hesapçılığa yaslı faydacılıkla Halide'nin ahlakçılığı, yalnızca -kendisini biçimlendiren- misyonerin ahlaki düşüklüğünün eseri olarak belirdiği ileri sürülemez bu, aynı zamanda ve daha çok kimliğine içkin değer dizilerinin yansıması olarak yükselen ahlaki bir konumlanmanın sonucu olarak belirir.

Meşrutiyet devrinde bir ahlakçı olarak arzıendam eden Halide'nin I. Dünya savaşının sonuçlanmasıyla, Türk toplumundaki ahlakiliğe ilişkin kamuoyuna açmadığı düşüncelerine bakıldığı zaman, din ile ahlak arasında ilişki kurarak: “*Türk aslen inanan bir yapıya sahiptir. İnanmayan bir Türk genellikle iyi bir insan değildir. Dolayısıyla ahlaki açıdan kurtuluş, Avrupalı müttefiklerinizin bizimle olan yakın temaslarıyla yarattıkları bu inançsız ve sert zihinle kalp yapısından kurtulduğumuzda bize gelebilir*”⁷⁵⁹ diyecektir.

2.9.C. Halide'nin Muktedirle İlişki Kurma Ahlakı: Abdülhamid İdaresine Bakışı

Halide'nin II. Abdülhamid'e yaklaşımındaki dönüşüm, ahlaki bir tutum olarak benliği konumlandırışında, muktedirin belirleyiciliğini açığa çıkartır. O, II. Abdülhamid'e bakışını ilk kez 1897 yılında gerçekleştirdiği *The Mother* tercümesiyle ortaya koyar. *Mader*'in önsözünde

⁷⁵⁷ “meşrutiyet taraftarlarına iyi görünelim diye hamiyet libasına bürünmüş” kişilerin “memuriyet kapmak” türünden menfaatperestlik sergileyerek “artık yerlerde” sürünmekte olan “haftiye acezesinin listesini neşrederek korku kalmadı diye başlarını ezmeye” kalkmalarını eleştirmesi örneğinde olduğu gibi, bk. Halide Salih, “Eski İdarenin Temizlenemeyen Zararları”, **Tanin**, Nu: 13, 14/8/1908, s. 2.

⁷⁵⁸ Halide Salih'in aşılama çabıştığı dünyagörüşü ve yaşam tarzına karşı sergilenen toplumsal tutuma ilişkin, bu dönemde Türk kadınlarının kendi iyiliğinin nerede olduğunu kestiremeyen bir kalabalık olarak tasvir etmesi ve kendi iyilikleri için yapılacak olanlara karşı direniş gösterdiklerini ifade etmesi ahlaki bir eleştiri olarak değerlendirilemez. Türk kadınlarıyla ilgili değerlendirmesi için bk. Halide Salih, “Beşiği sallayan el Dünyaya Hükmeder”, **Tanin**, Nu:6, 7/8/1908, s. 2.

⁷⁵⁹ Halide'den R. Crane'a Mektup 20 Ağustos 1919: **COL. A, CFP, Sr. I**, Kutu: 4, Dosya: 6.

“Şu eserin vücuda gelmesi hami-i ilim ve marifet olan padişah... velinimetimiz şevketlü kudretlü Sultan Gazi Abdülhamid Han-ı Sâni Efendimiz Hazretlerinin ulum ve maarifi bizim gibi acize-i nisvana ta'mim ve teşmil etmesinden mütevellit olduğu cihetle farizayı şükranımız olan duayı...” ederiz⁷⁶⁰ diyecektir. II. Abdülhamid övgüsü içeren bu önsözü gazetede ayrıca yayımlanmış⁷⁶¹ olması yaşantısının sonraki sürecinde muktedir ile kuracağı ilişkinin niteliğini sergilemesi yönüyle anlamlıdır. Bu dönemde, Küçük Halide'nin Türkiye'de dindar kuşaklar yetiştirmeye dönük olarak kaleme aldığı *Mader* tercümesi, sultan II. Abdülhamid tarafından “*Ceyb-i Hümayun-ı mülükâne ikinci kâtibi saadetlü Edib Beyefendi hazretlerinin kerimesi atüfetlü Hanımefendiye ikinci rütbeden şefkat-nişân-ı zîşânı ihsân buyurul*”masını⁷⁶² beraberinde getirir.

Fakat, yıllar sonra 1908 senesinde ilk kez, Halide'nin düşünce dünyasında II. Abdülhamid'in pek de takdire şayan bir sultan olmadığını, Meşrutiyetin yeniden ilanının hemen akabinde Amerikan kolejden misyoner öğretmeni Isabel F. Dodd'a gönderdiği mektuplardan öğreniyoruz. Meşrutiyetin yeniden ilanı ile beraber Abdülhamid dönemine ilişkin ilk değerlendirmelerini içeren bu mektuplarında Abdülhamid devrini “hiçbir güvencemizin olmadığı, herhangi bir adamın evimize bir Avrupa gazetesi atarak bizi işkenceye maruz bırakabileceği, hapse gönderebileceği ve çocuklarımızı sokaklarda dilendirebileceği”⁷⁶³ uzun yıllar olarak tasvir eder. Bu yıllarda kendi konumlanışını da açıklığa kavuşturan satırları kayda değerdir:

“Yetenekleri olmasına rağmen aptal biri gibi davranması gereken bir insan hayal edin. Hareketsiz, elleri ayakları bağlı ve suskun bir biçimde, bütün bir milletin işkence görme, zulme uğrama, zorbalığa maruz kalma ve yavaş yavaş ölmeye tehdit edilmeleri yüzünden yozlaştığını, korkaklaştığını görmek, bütün bunlar, adlandırılmayan bir biçimde dehşet vericidir. Otuz yıl boyunca, bir nesilden fazla bir süre boyunca bu durumun devam ettiğini düşünün!”⁷⁶⁴

Halide Salih mektupları kaleme aldıktan sadece birkaç gün sonra, daha Dodd'a gönderdiği mektuplar Amerika'ya ulaşmadan,⁷⁶⁵ köşe yazarlığına başladığı Tanin gazetesinde,

⁷⁶⁰ Halide, *Mader*, s. 9-10.

⁷⁶¹ Halide bint Edib, “*İfade-i Mahsusa*”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, Nu: 134, 29/10/1897. s. 6.

⁷⁶² *BOA*, İ. TAL. 168-8.

⁷⁶³ Halide'den Isabel Frances Dodd'a Mektup, 26 Temmuz 1908: *COL. A, ACG, Sr. V*, Kutu: 28, Dosya: 20.

⁷⁶⁴ Halide'den Isabel Frances Dodd'a Mektup, 25 Temmuz 1908: *COL. A, ACG, Sr. V*, Kutu: 28, Dosya: 20.

⁷⁶⁵ Isabel F. Dodd, Halide'nin kendisine gönderdiği mektupları alıcı ve gönderici bilgilerini paylaşmadan kısa süre sonra yayımlar bk. [Halide Salih], “*A Turkish Woman Rejoices; A Constitution and Liberty for Turkey*”, *The Outlook*, C. LXXXIX, Nu: 18, 29/8/1908, s. 985-7. Kaleme alınmış bu mektupların Halide'ye ait olduğu ilk olarak, bir sonraki yıl, *Free Baptist Woman's Missionary Society* tarafından basılan başka bir dergide düşülen “*Halide Hanım'ın o sırada Amerika'da bulunan profesörlerimizden birine yazdığı*” kayıtla kamuoyuyla paylaşılır. Bk. “*College Girls In Constantinople*”, *Missionary Helper*, C. XXXII, Nu: 6, Haziran 1909, s. 175.

Meşrutiyetin yeniden ilanını, tarihi bir kırılma anı olarak görüp coşkuyla selamlarken çok farklı bir Abdülhamid tasviri oraya koyacaktır: Sultana, “*öz babamız, milletin medar-ı iftihar, bize temmuzun on birinci günü gibi milli bir bayram, binlerce sene ahfadımızı [torunlarımızı] vecd-i şükran*” ile iftiharla “*ağlatacak bir milli bayram bahşeden babamız!*” diyerek seslenir. Bundan önce “*milli hiçbir şeyimiz*” olmadığını belirten Halide “*Milletin öz babası*” olarak takdim ettiği II. Abdülhamid’e “*böyle bir mukaddes kanun bahş*”ettiği için minnettarlığını ifade eder. Onun gözünde artık, padişaha ihanet vatana ve millete ihanetle eş bir alçaklık taşımaktadır. O günlerde tasvir ettiği bu manzarada II. Abdülhamid’in alını öylesine aktır ki, parıldayışının kıyısında Osmanlıların en büyük, en önemli fetihleri bile sönük kalmaktadır.⁷⁶⁶

Bu süreçte Halide, “*eskisi gibi yalnız akrabasına, yalnız çocuklarına, yalnız dostlarına karşı değil millet ve hükümete karşı da doğru olmak lüzumu*”ndan da bahis açar. Ona göre “*doğruluk meşrutiyet idareye merbut bir milletin hemen bütün hareketinde ihtiyar ve istinat edeceği bir düsturdur.*”⁷⁶⁷

Halide’nin toplumla kurduğu ilişkide, doğruluğun şiar edinilmesi gereğine vurgu yapan bu açıklamalarıyla sağlamaya çalıştığı ahlaki üstünlük ve soyunduğu ahlaki kılavuzluk II. Abdülhamid ile kurduğu ilişkiyle bir arada düşünüldüğünde daha çarpıcı bir hale gelir. Zira bu dönemde sultanla kurduğu ilişkide sergilediği duruş benliğini konumlandırma sanatında muktedirin merkezi rolünü ve belirleyici gücünü açığa çıkartır. Halide’nin bu konumlanışı, faydanın doğruluğa ölçüt kılındığında, ‘doğru eylemin’ nasıl olacağını ortaya koyması açısından da kayda değerdir.

Bu anlayış çerçevesinde, Türkiye kamuoyuna yönelik kaleme aldığı yazılarındaki Abdülhamid övgüsü, Anglosakson dünyasına seslenişinde yerini yergiye bırakacaktır. Bu suretle, Türkiye’de yerleştirmek istediği Anglosakson nüfuzu için İngiltere/Amerika kamuoyuna yaptığı çağrı sırasında ilk kez kamuya açık bir biçimde sultanı ve onun idaresi altındaki siyasi ve hukuki uygulamaları eleştirir.

II. Abdülhamid idaresi altında, “*Barbarca ve gizlice yapılan zulümler Türkiye evlatlarının canını yaktı, en güzel kanlarını akıttı. İstanbul da imparatorluğun en çok acı çeken şehri oldu. Seksen bin kişi evlerinden yurtlarından koparılarak, sürgüne, ıstıraba, zincire, işkenceye ve ölüme hatta daha beterine gönderildi. Bu kurbanlar çoğunlukla öğrenciler, gençler, bağımsız bir ruha ya da yeteneklere sahip olan ya da yabancı bir gazetenin tek bir sayfasını okuduğu bilinen ya da okuduğu düşünülen kişilerden oluştu*” diyen Halide, ihtilalin

⁷⁶⁶ Halide Salih, “*Kaç Nâsiye Vardır Çıkacak Pak ve Dirahşan’- Teyfik Fikret*”, **Tanin**, Nu: 1, 2/8/1908, s. 2

⁷⁶⁷ Halide Salih, “*Bir Hükümet-i Meşrutanın Ahlakı*”, **Tanin**, Nu: 4, 3/8/1908, s. 3.

hazırlanışında “*Türk kadınının hatırı sayılır yeri*” olduğunu ifade ederek ihtilali “*bazıları özellikle kadınlara yönelik olan, yönetimin yanlışlarına karşı bir isyan*” olarak değerlendirir ve “*kadınlar, yıllardır yaptıkları gibi çocuklarına hürriyet aşkını öğretecek ve ölürken istibdata duydukları nefreti oğullarına ve kızlarına kanlı bir miras olarak bırakacaklardır*”⁷⁶⁸ der.

Halide Salih, Türkçe ve İngilizce konuşan dünya için çizdiği iki ayrı II. Abdülhamid tasviri arasındaki bağdaştırılamayacak denli çelişkili görünüme gölge düşürüşü; meşrutiyetin yeniden ilanından sonra karşılaşılan ahlaki sorunları geçmişle irtibatlandırarak ele almasıyla, bunları “*eski idarenin temizlenemeyen zararları*” arasında görmesiyle olur. Zira bu değerlendirme, dolaylı bir Abdülhamid dönemi eleştirisi olarak okunmaya açıktır. Her ne kadar sultanı ve icraatlarını doğrudan eleştiri konusu kılmasa da *faydacı ahlak* savunusu yaparken eski idarede yürürlükte olduğunu söylediği ahlak/yönetim “*esaslarına bugün bütün varlığımızla, bütün kudretimizle hücum ediyoruz*”⁷⁶⁹ diyecektir. Okurun zihninde oluşabilecek ‘neden şimdi?’ sorusuna da yanıt oluşturarak, duruşunu gerekçelendirir: “*başımızın selameti, çocuklarımızı yetim bırakmamak için.*”⁷⁷⁰

Osmanlı matbuatında Halide Salih’in muktedir sultan övgüsü, 31 Mart hadisesiyle ve dolayısıyla II. Abdülhamid’in tahtını kaybetmesiyle, yerini devrik sultanın ağır yergisine bırakır. İlk kez II. Abdülhamid Halide’nin kaleminden icraatlarıyla eleştirilere konu kılınırken, “*öz babamız*” “*milletin medar-ı iftihar*” olarak takdim ettiği Abdülhamid şimdi, geriye yığın yığın insan kemikleri bırakan otuz yıllık kanlı bir kâbusun mimarı olarak karşımıza çıkar:

“*Otuz senelik bir kâbus-i hunin, bir kâbus ki ölüm kanatlarını gerdiği vatanın göğsünü kadid [iskelet] eliyle didikleyerek, tırnaklayarak parçalıyordu. Bir kâbus ki kara gölgesinin aksettiği yerlerden daima kan, daima kırmızı gözyaşlarını akıtıyordu.*

Şimdi o haile-i musibet çekiliyor, fakat geçtiği yerlerde binlerce sönmüş ocaklar, harap olmuş hânman [ev], kül ü beyâban olan memleketler, lime lime yığın yığın beşeriyet kemikleri bırakıyor!

*Zavallı Ermeni vatandaşlarım, sizler kâbus-u Hamidinin en büyük mazlumları, en sahipsiz kurbanları!”*⁷⁷¹

Selanik’teki esaretiyle tekrar taht yolu kendisine kapatılan II. Abdülhamid, Halide’nin

⁷⁶⁸ Halide Salih, “*The Future of Turkish Women*”, **Echoes of the New Ottoman Constitution**, s. 15-23. Halide Salih, “*The Future of Turkish Women*”, **The Nation**, C. IV, Nu: 4, 24/10/1908. s. 149. Halideh Salih, “*The Future of Turkish Women*”, **St. Louis Post**, 21/1/1909, s. 13. Jenkins, **An Educational Ambassador**, s. 164-7. W. M. Ramsay, **Turkey; A Diary**, s. 176-9.

⁷⁶⁹ Halide Salih, “*Bir Hükümet-i Meşrutanın Ahlakı*”, **Tanin**, Nu: 4, 3/8/1908, s. 3.

⁷⁷⁰ Halide Salih, “*Bir Hükümet-i Meşrutanın Ahlakı*”, **Tanin**, Nu: 4, 3/8/1908, s. 3.

⁷⁷¹ Halide Salih, “*Ölenlerle Öldürenler! - Ermeni Vatandaşlarıma-*”, **Tanin**, Nu. 254, 18/5/1909, s. 4.

kaleminden bir daha övgüye mazhar olmayacak. O, bundan böyle Halide'nin düşünce dünyasında kötülüğün sembollerinden⁷⁷² biri olarak kalır. Halide geçmişini, yeni koşulların ve ona uygun benlik konumlanışının doğurduğu ihtiyaçları giderme düşüncesiyle yeniden biçimlendirerek özyaşamöyküsü üzerinden ortaya koyarken, II. Abdülhamid ile ilişkisini, ezeli ve ebedi bir nefret ilişkisi olarak takdim edecektir.⁷⁷³

2.10. Sanatla Ahlak Aşılama - Propagandayla Toplum İmali

2.10.A. Yaşamın 'Yüksek Ahlak' Kılavuzu Olarak Roman

II. Meşrutiyet devrinde Halide'nin ahlakçılığı ve sanatçılığı bir arada düşünüldüğünde, inşa etmeye çalıştığı *yüksek ahlak* anlayışını yalnız fikirleriyle işlemediği, bunun yanı sıra sanat çalışmalarıyla toplum ahlakına müdahil olmaya çalıştığı, görülür.⁷⁷⁴ Nitekim bu dönem ortaya koyduğu fikirlerinde sanatı, geleceği inşa etme, siyasi yapıyı belirleme, milleti terbiye etme ve toplum ahlakını biçimlendirme aracı olarak gördüğünü ifade eder. Bu bağlamda, mizah, şiir, tiyatro ve roman üzerinde durduğu ve ürünler verdiği işlevsel *sanatının* da görünümüne çıktığı sahalaradır.

Halide, sanat çalışmalarını propaganda metinleri⁷⁷⁵ olarak değerlendirmeye kapı aralayan bir yaklaşım sergilerken, edebiyatın yalnızca “*makes-i hayat* [hayatın aynası] *değil bir*

⁷⁷² Halide, II. Abdülhamid'i “*zulmü*” ile ilk dönem romanlarına yerleştirmeye başlar. Halide Edib Adivar, **Handan**, 14. bs, İstanbul, Can, 2014, s. 32. [İlk yayımlanışı:1912] II. Abdülhamid'in “*Müslümanlığı sırf zevahirden[görünüştten] ibaret*” olduğu düşüncesini paylaşır. “*Hilafetin Kureyş Kabilesi'ne münhasır olması lazım geldiği iddiasını ileri süren Maverdi'nin*” eserini yaktırdığını ifade eder ve bundan hareketle der: “*O, sadece tahtına ve Hilafet unvanına bir destek olduğu müddetçe İslamiyet'i makbul görür, olmadığı zaman ateşe verirdi*” der. Halide Edib, **Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri**, s. 107. [İlk basım 1955]. Halide Edib'in Abdülhamid'in İslamla kurduğu ilişkiyi ele alışı kendisinin İslamla kurduğu ilişkiyle bir arada düşünüldüğünde anlam kazanır. [Fakat o Abdülhamid'i yalnızca İslam ile ilişkisi üzerinden eleştirmez, Abdülhamid'in Batıyla ve toplumla kurduğu ilişkiyi de eleştiri konusu kılar.]

⁷⁷³ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 120.

⁷⁷⁴ Halide Edib'in ahlak aşılama sanatı araç kılma usulü, yalnızca misyonerlerin gittikleri uzak coğrafyalardaki edebi faaliyetlerinden biri olarak göze çarpmaz. Misyon ve sanatla ilgili olarak bk. Mustafa Özel, **Roman Diliyle Emperyalizm**, s. 9-23. Hanioglu, II. Meşrutiyet döneminde Garpçılar'ın, “*temelde fertte yeni bir ahlâk anlayışı gerçekleştirilecek sosyal değişim projesi ortaya koymuş oldukları görülmüştür*” diyerek Garpçıların “*aynı zamanda dinden bağımsız bir ahlâk anlayışının benimsetilmesi için Sanfani gibi yazarların eserleri Türkçe'ye*” tercüme ettiklerini ifade eder. M. Şükrü Hanioglu, “*Batılılaşma*”, **TDVİA**, C. V, s. 148-152.

⁷⁷⁵ Moran, Türk romanının, yaklaşık bir asırsa çizdiği görüntüyü ortaya koyarken, propagandacı doğasına işaret ederken: “*Türkiye'de Roman, Avrupa'da olduğu gibi toplumsal koşullar sonucu doğmuş bir anlatı türü değildir... dinin büyük ölçüde belirleyiciliğe sahip olduğu bir toplumdaki tüm değerler sistemiyle çatışan bir aydın tipi*” tarafından halkı dönüştürmek amacı ile kullanıldığını belirtir. Ayrıca genelde sanatla özeldyse romanla “*uygarlaşma*” olarak görülen Batılılaşma “*için gerekli görülen bir takım anlayışların, kavramların, değerlerin, Batı'dan alınarak kendi toplumumuza mal edilmeleri*”nin amaçlandığını ifade eder. Berna Moran, **Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1**, s. 11-22. Halide Edib “*Türk kızı ve kadınının*” dönüşümü üzerindeki temel etkiyi Fransız romanlarının oluşturduğunu belirtir. George Schreiner, **From Berlin to Bagdad**, s. 36.

de mensup olduğu kavmin içtimai hatta siyasi hayatına şekil vereceği”ni ifade eder. Ona göre “*Şuarâ ve üdebâ [şairler ve edebiyatçılar] bir milletin en hakiki mürebbi ve muallimleridir. Milletler ne ile ve ne olacaksa en çok onların nüfuzuyla olur.*”⁷⁷⁶

Halide bu bağlamda romana özel yer açar; “*Bugün alem-i edebiyatta şüphesiz en vasi, en mühim mevkii olan romandır.... Roman, mensup olduğu kavmin yalnız yaşayışını değil, istikbalini, istikamet-i amalini de gösterir*”⁷⁷⁷ Ona göre, sanatla milletin yalnızca emellerin yönü tayin edilmez bunun yanı sıra “*derece-i ahlakiyelerini, temayülât-ı kalbiyelerini, fikirlerinin istikamet-i mahsusasını*”⁷⁷⁸ da sanatla toplumun önüne koyulur. Halide Salih’in düşüncesinde sanat, gerçekçi bir tasvirciden çok biçimlendirici bir gereç görünümü kazanır. Temel işlevini de meşrutiyet idaresi altında bulunması gereken dünyagörüşünü betimlemede ve yegâne meşru yaşam tarzını serimlemede bulur. Bu suretle toplumun değer dizilerini belirleme, ahlaki yapısını biçimlendirme, kadın erkek ilişkilerini düzenleme ve yeni bir aile yaşantısı oluşturma işleviyle sanat, onun kalemiyle toplum yaşamı için kılavuz metinlerin inşasını gerçekleştirme aracına dönüşür.

Sanatıyla gerçekleştirmek istediklerinin sınanacağı düzlem olarak romanları, Halide’nin sanatla ilgili kuramsal yaklaşımının uygulamadaki izlerinin aranacağı metinler olarak ele alınmayı gerekli kılar. Bu bağlamda Halide’nin meşrutiyet devrinde kaleme aldığı ilk romanlarına bakınca, *Yeni Turan*’ın oluşturduğu kısmî istisna bir yana, hemen tamamının kadın-erkek ilişkileri üzerine kurulu olduğu göze çarpar.⁷⁷⁹ Yoğun duygu durumu tasvirleriyle karşımıza çıkan bu ilişkiler içinde daima bir üçüncü şahıs yer alır. Kurulan bu ilişki üçgenlerinde metresler,⁷⁸⁰ aldatmalar,⁷⁸¹ tecavüz ve ihanetlerle sıkça karşılaşılır. Arzu nesnesi olarak yükselen bedenler⁷⁸² arasında, erkek ve kadın cinsleri [Halide için cinsiyet doğuştan gelir] arasındaki kurulu ilişkilerde, meşru zemini nikah değil, belirli duygu durumları [aşk, sevgi] oluşturur. Bu suretle evli çiftlerin evlilikleri sırasında başkalarıyla birlikte olması “*Aşk en üstün nikahtır*”⁷⁸³ söylemiyle “ahlaki” bir zemine oturtulur. Böylelikle, Halide’nin köşe

⁷⁷⁶ Halide Edib, “*Türkler ve Edebiyatı*”, **Mekteb Müzesi**, Nu: 8, 28/9/1913, s. 228.

⁷⁷⁷ Halide Salih, “*Roman ve Resimli Roman Mecmuası*”, **Musavver Muhit**, Nu:18, 11/3/1909, s. 281.

⁷⁷⁸ Halide Edib, “*Türkler ve Edebiyatları*”, **Mekteb Müzesi**, Nu:4, 28/6/1913, s. 97.

⁷⁷⁹ Romanlarda kadın-erkek ilişkileri dışında yer alan az sayıdaki tali mesele, esas meselenin sunumu için hazırlanmış çoğu kere de zayıf kalmış bir arka plan görüntüsü oluştururlar.

⁷⁸⁰ Halide Edib-Adivar, **Raik’in Annesi**, 3. bs., İstanbul, Atlas Kitabevi, 1967, s. 28. Halide Edib, **Handan**, s. 153-4.

⁷⁸¹ Halide Edib Adivar, **Heyula**, 2. bs., İstanbul, Atlas Kitabevi, t.y., Ayrıca “**Raik’in Annesi**” ile “**Handan**” romanlarında da bu karşımıza çıkar.

⁷⁸² Halide Edib-Adivar, **Mev’ut Hüküm**, 4. bs., İstanbul, Atlas Kitabevi, 1983. Halide Edib Adivar, **Handan**, s. 150-5, 161,

⁷⁸³ “*Aşk en yüksek nikahtır. iki kişiyi ondan başka bir şey bağlayamaz*” söylemine yaslı olarak evliliğin karı-koca arasında bağlayıcılık oluşturmadığı, evli çiftlerin “aşk” ile eşlerinden başkasına bağlanmasının olumsuzluğu için bk.

yazılarında savunusunu yaptığı *faydacı ahlakın* temelinde yatan haz düsturunun esas alınmasıyla oluşacak aile/toplum yaşantısından belirli kesitler sanat yoluyla okurun gözünde canlandırılır. Romanlarındaki bu temel örüntünün bir parçası kılınmayan istisnai kişiliklerin⁷⁸⁴ varlığına karşın genel olarak, çığırından çıkmış cinsellik ve çarpık kadın erkek ilişkileri, parçalanmış aile kurumu ile intihara sürüklenenlerin oluşturduğu bütünlüklü manzara, Halide'nin ilk dönem romanlarında sanat yoluyla canlandırılan toplum hayatının temel özelliği olarak belirir. Bu suretle, kaynağında din olan ahlakın toplum yaşamında karşılığının bulunmadığı bir düzlem telakkisine başta sadakat olmak üzere hazza hemen her şeyin kurban edildiği kadın-erkek ilişkileri eşlik eder. Toplum yaşamında *yüksek ahlakın* inşasına matuf bu romanların⁷⁸⁵ kurmaca evrenlerinde, ikinci mesele Halide'nin *alafranga hassasiyetlerinin*⁷⁸⁶ ortaya konulmasıdır. Genelde, iyi hasletlerle bezenmiş saygınlık yüklenen kişiler *az çok* alafranga simalardır.⁷⁸⁷ Romanlarda genelde başkışı olarak karşımıza çıkan bu simalarda, yazarın kendi yaşamından izler görülür. Halide'nin bu dönem kaleme aldığı romanlar aracılığıyla kendi yaşantısından belirli kesitleri parça parça toplumun önüne koyması, romanlarının “*autobiographic*” olduğuna ilişkin yaygın bir değerlendirmeye⁷⁸⁸ kapı

Halide Edib Adıvar, **Seviyye Talip**, 5. bs., İstanbul, Atlas Kitabevi, 1982, s. 46. Bu romanı, yayımlandığı dönemde “*gayri meşrû münasebet*”i olumlayan yaklaşımından ötürü M. Rauf yererken; “*Seviye Talip muzirdir. Yırtılıp atılacak, ve hatıra-i milletten silinecek bir eserdir*” der. Eserin ortaya çıkarttığı tartışma ile ilgili olarak bk. Fethi Erden, “*Halide Edip Hanımın Bilinmeyen veya az Bilinen tarafları ve Türkocağı ile alâkalı hatıraları*”, **Türk Yurdu**, Türk Yurdu, C. III, Kasım 1964, s. 25.

⁷⁸⁴ Halide'nin ilk dönem romanlarında faydacı ahlak o denli siniktir ki yer yer görülen fedakârlık tasarımları gerçeklikte karşılığı aranmayacak denli abes bir görüntü oluşur. Bu yazarın *istemededen bile olsa* fedakarlığı saçma bir şey diye okurun önüne koymasına neden olur. Mesela, *Raik'in Annesi* romanda Halide'nin ‘*kazanç*’ fedakarlık’ tasarımıyla oluşturduğu karşıtlığı okura serimlerken: ‘*artık namusun yalnız bir kelimeden ibaret olduğunu*’ kabul etme sırasının kendisine geldiğini düşünen Refika’nın, tıpkı kocası gibi başkalarıyla ilişkiye yeltenmesini, onda gözü olmasına rağmen başka bir erkek tarafından engelleme cabasını hatta kendisini bu işe adanmasını görürüz. Halide Edib-Adıvar, **Raik'in Annesi**, s. 70-6. Benzer bir görüntü de, Refik Cemal’in eşini, çocuklarını ve sorumluklarını bırakıp Hüsnü ile evlenmiş, Handan’ın iyileşmesine kendisini adanmasıyla *Handan* romanında karşımıza çıkar. Halide Edib Adıvar, **Handan**, s. 198-9.

⁷⁸⁵ Halide, romanlarıyla topluma yeni bir ahlak aşılama uğraşına en yakınlarından gelen ahlaki eleştiriye yıllar sonra şöyle kayıt altına alır: “*Anne annem*”in “*‘Handan’ çıktığı zaman beni bir hayli tenkid ettiğini, böyle yüzüstü ve hayâsız şeyleri yazmamın ayıb olduğunu büyük bir nezaketle anlatmağa çalıştığını hiç unutmayacağım*”. Halide Edib – Adıvar, “*Tarikat ve Zihniyet*”, **Akşam**, Nu: 10872, 19/1/1949, s. 5.

⁷⁸⁶ Yahya Kemal, Halide Edib’in *Harap Mabetler* (1911) adlı -hikayelerinin derlendiği- eseri için “*alafranga hassasiyetler ifade eden Edebiyat-ı Cedide’nin daha yontulmuş bir devamı*” nitelendirmesinde bulunur. Yahya Kemal, **Siyâsî ve Edebî Portreler**, s. 30. Hikayeleri gibi Halide’nin bu dönemki romanlarında da söz konusu edilen *alafranga hassasiyetler* belirgindir.

⁷⁸⁷ Halide Anglosaksonluğun entelektüel nüfuzu altında kalmış biri olarak, yetiştirilme tarzının biçimlendirdiği bakış açısıyla alafranga simalar arasında ‘iyi’ ve ‘kötü’ ayırımına giderken, cümleleri arasına Fransızca kelimeleri yerleştirenleri bir çeşit züppe olarak tasvir ederek ‘kötü’ sınıfına dahil eder. Romanlarında, söz konusu yaklaşımı Anglosaksonluk/İngilizce ile ilişkili bir biçimde sergile(ye)mez. Bk. Halide Edib-Adıvar, **Raik'in Annesi**, s. 20-1.

⁷⁸⁸ Halide Edib’e, “*Acaba hayatınızla Handan arasında herhangi bir ilişki var mı?*” diye sorulur. Romanlarıyla özellikle de *Handan* ile bir çeşit özyaşamöyküsü kaleme aldığına ilişkin değerlendirmelere karşılık olarak: “*Hayır, fakat bunu birçokları böyle sanırlar. Hatta Yakup Kadri bile Handan’ı otobiyografim zannetmiştir. Halbuki hiç alakası yoktur... Gayet tabii hakiki romancı kahramanlarına kendisinden birşeyler katar... Ah bu romanım da ne*

aralayacaktır.

Öte yandan Halide Edib altmışından sonra, hamlığının mezar kazıcısı, gençlik uğraşı olan sanatına savaş açmış bir öz yıkımın mimarı olarak boy gösterdiği bir sürece girecektir. II. Meşrutiyet devrinde ortaya koyduğu fikirleri sanatına yansıtmada sergilediği görece başarıya karşın, bu dönemde, ilk romanlarına ilişkin değerlendirme yaparken bunları “*beş para etmez şeyler*”⁷⁸⁹ olarak nitelendirecektir. Bu yaklaşımın ardında, ilk romanlarını ortaya çıkartan amaca, uzun bir tarihsel süreç içerisinde gerçekleşen dönüşümle, ulaşılmış olmasıyla anlamını yitirmiş metin yığınlarına dönüşmüş olmalarından öte yıllardır savunusu yaptığı düşüncelerin önemli bir bölümüne karşı kendini konumlandırması yatar. Bu suretle niyetleriyle eylemlerinin sonuçları arasında oluşan çelişkinin tasviri, kendi başarısına düştüğü bir şerh, Türkiye’ye döndükten sonra karşılaştığı toplumsal koşullara verdiği bir karşılık, olarak *Sonsuz Panayır*⁷⁹⁰

berbattır. Bir de üstelik Almancaya çevirdiler”. Sermet Sami Uysal, “Halide Edip’le Son Görüşmemiz”, **Varlık**, S.785, 1973, s. 6. Adak, Halide Edib’in eserleri üzerine yaptığı değerlendirmede; “*Kurmaca belki de en otobiyografik itirafların yapıldığı, otobiyografi ise çoğu zaman kurmacaya en yakın türdür*” diyerek, Halide ile romanlarındaki başkişiler arasındaki benzerliklerden hareketle, Halide’nin kendi hayat hikayesini ‘roman’ olarak yansıttığını belirtir. Hülya Adak, “*Otobiyografik Benliğin Çok-Karakterliliği Halide Edib’in İlk Romanlarında Toplumsal Cinsiyet*”, **Kadınlar Dile Düşünce; Edebiyat ve Toplumsal Cinsiyet**, 4. bs., İstanbul, İletişim, 2011, s. 162.

⁷⁸⁹ “*Ben eski romanlarıma kıymet vermem... Hepsi gençlik tecrübeleridir. Bugünkü telâkkime göre bunlar hakiki roman değildir... Zaten genç bir insan şair olabilir, romancı olamaz. Romancı olmak için en aşağı elli yaşında olmak lazım. ...genç bir insan hayatı tek zaviyeden görür ve genç bir romancı da hayatı tek zaviyeden tasvir eder. ...Ben son romanlarıma daha çok kıymet veririm. En çok beğendiğim de, son romanımdır. 'Sonsuz Panayır'*”. Âdile Ayda, “*Büyük Romancı Halide Edib Adıvar ile Mülakat*”, **Cumhuriyet**, Nu: 8133, 8/4/1947, s. 2. Ayrıca bk. Adile Ayda, **Edebi Hâtıralar**, s. 246-7.

⁷⁹⁰ [**Sonsuz Panayır**] Bu romanında Halide’nin özellikle ilk dönem romanlarında, kadın erkek ilişkilerinden dışlamaya çalıştığı din kökenli ahlaka karşı tutumu değişmiştir. Meşrutiyet devrinde yaptığı *faýdacı* ahlak savunusu 1945’e gelindiğinde yerini, temelinde fayda/haz olan ahlak anlayışının yürürlükte olduğu toplumsal düzenin ağır bir yergisine bırakır. Öyle ki bu düzeni her şeyin alım satımına konu kılındığı, ilkesizliğin çıkarıcılığın hüküm sürdüğü, menfaatin her şeyi meşru kıldığı, kötülüğün kol gezdiği şeytani bir düzen olarak takdim eder. Yine Meşrutiyet devri boyunca, çok çaba sarf ettiği Müslüman/Türk toplumunu medenileştirme/Anglosaksonlaştırma faaliyetlerine uyum içinde ilk romanlarında sergilediği alafranga hassasiyetlerde büyük bir kırılım göze çarpar. Bu, Batı ile kurulan ilişkinin biçimlendirdiği kişilere ve “modernlik” ile uğranılan dönüşüme atıf yaparken kullandığı ifadeler [“*Avrupa mukallitleri* (taklitçileri)” “*mukallit modernler*” “*köhne Garp’ın maymun gibi birer mukallidi*” olanlar, “*maymun gibi Avrupa mukallitleri*” “*mukallidin mukallidi*” vb.] üzerinden kendisini gösterir. Romanda tasvir edilen toplumda “*bu köhne, bu para etmeyen üstelikte insana mürteci damgası vurduran*” din, yani İslam ile kurulan ilişkiyi de Batı/Modernlik ile kurulan ilişki belirlemektedir. Kimi çocuklarının Hristiyanlığa meyletmesinden ötürü bir denge oluşturmak, kimisi İngilizlerin kendi çocuklarına İncil öğretmesinden etkilenecek İslamla ilişkinin gereğine inanmış, böylece çocuklarının din ile belli ölçüde ilişki kurmasını sağlamaya koyulmuşlardır. Dinle ilişki kurmada olduğu gibi dine mesafe koyma düşüncesi de, “modernlik”/“Avrupa” ile kurulan ilişki belirleyicidir: “*Biz Avrupa deyince Allahsız dinsiz milletlerin oturduğu bir yer tasavvur ederiz. Biz modern gençler dinin herhangisinden ürkeriz*”. Yalnızca din değil, geçmişle ilişki kurma da aynı bağlama oturtulur: “*bir kısım gençliğin maziyle müşterek kıymetleri hemen tamamen kopmuş, bir kısım da bu kıymetlere bağlı görünmenin bir nevi irtica telakki edilmesinden korkarak açıktan açığa tezyif etmek yolunu tutmuşlardı. Fakat ne olursa olsun hepsi kendilerine göre bir manada realisttiler. Yani çıkarlarını pekala biliyorlardı*” denir. *Sonsuz Panayır*’ın çarpıcı özelliği Şeytana yer yer somutlaşan gizli bir başkişilik kazandırmasıdır. Bir yandan “*Şeytan için zaman ve mekan yok... O da bir ruh, o da bir fikir salgını*” denirken öte yandan Cehennemde hüküm süren bir kişilik olarak belirir ve dünyadaki memurlarına tavsiyeler gönderir. Böylece karşımıza “*Şeytanın öğütleri*” çıkar: Bu öğütler içinde, “*şeytanların ifsada memur olduğu en büyük realite*” olarak “aşk”ı görürüz. Aşka “*mahremiyet veya aptal insanların verdiği kutsi mana perdesini*” memurlarının yırtmasını

isteyerek öğütlerine devam eder Şeytan: İnsanları “*histerik romanlar okumaya teşvik edin. ...İşte bu hususta, beşinci derecede sanatkarlar, yüksek terziler, moda gazeteleri, sırf satış yapmak için, cinsiyet üstünde duran sözde realist özentili romancılarda şeytanın yardımcısıdır; çünkü onlar da erkeklerin zevklerini değiştirmekte büyük bir rol oynarlar. Bu meselede mühim olan şey, erkekleri iyi ve kötü günlerde eş ve iş ortağı kadınlardan ayırmak, zevklerini başka bir mecraya dökmektir. Çok eski olmayan bir mazide biz şeytanlar, mübalağalı suretle dişi görünmeye çalışan, bayılıp ayılan, cinsiyetini her an istismar ve teşhir eden kadınları moda yaptı. ...Erkeklerde tatmin edilmeyen, edilemez arzular uyandır*”mak için “*bugün bir ikinci moda da çıplaklıktır*”der. Bu modanın yaygınlaşıp içselleştirilmesi için memurlarına gereğinin yapılmasını salık veren ‘Şeytanın, verdiği öğütler ile Türkiye’deki modernlik ilişkilendirilerek; “*kadın ve aşk meseleleri de, yüksek sosyete*deki kadın ve erkeklerin ne kadar zamandır ‘Garp’ta böyledir’ diye taklit ettikleri moda düşünden ibaretti” söylemiyle ortaya konulur. Romanda “*gelecek dünyaya bir vech*e vermek ve bugünkü dünyanın aksak taraflarını teşhir etme” düşüncesiyle sıralanan Şeytanın öğütlerinden biri de: “*Şeytanların en kolaylıkla muvaffak oldukları muhit, yarı pişmiş, sözde münevver veya münevverliğe özenenlerin küçük dünyasıdır. Burada daima ‘kudretli’, ‘hayat’, ‘servet’ ve ‘cinsiyet’ mevzuları şeytanların gönlüne göre münakaşa edilir. Hele biraz da ‘psiko analiz’ salçası katılırsa, şeytanın parmağı gözle görülür. Burada kudretli ve servetin hayatta tek gaye olduğu, bunlara ulaştıran herhangi bir yolun bir vasıta olduğu telkin edilir. Şeytanın en kudretli öğüdü ve hiçbir zaman modası geçmeyen şu tekerlemedir: ‘Gayeye ulaştıran her vasıta mubahtır.’ Bu tekerlemeyi insaniyetin ekseriyetine aşılama*ya muvaffak oldukları gün şeytanlar için muvaffakiyet günüdür. Çünkü o vakit insanlar her vasıtayı kullanırlar, nesiller boyunca fazilet bilinen, iman edilen, ferdin ve insan neslinin bekası için elzem görülen şeylerin manası değişir, gündelik medeni münasebetler bir anda değişir.” Şeytanın yolundan, “*kin ve garazı, yakınlarla, komşulara, beraber yaşadıklarına; muhabbeti görmedikleri insaniyete çevirtme*” ile yürünür. Tarih yazımında da şeytanın ayak izleri görünür kılan “*beş on ukala alime inhisar*” eden “*tarih, şu veya bu ideolojinin aleti*” kılınıp “*nesli nesilden ayıran, aralarında hiç bir bağ bırakmayan*” bir şekle sokulmayla gerçekleşir. Şeytanın memurlarına nihai öğüdüyse: “*En nihayet, insanları tamamen şeytanın nüfuz mıntıkasına sokabilecek kudret şunlardır: kuru gürültü, ahenksiz fakat dinmeyen bir şamata, sonsuz bir söz ve seda anarşisi! Şamata şamata... Manalı manasız, lüzumlu lüzumsuz, ebedi bir gümbürtü ve çılgılık! Bunları insanlara dinamizm, kudret ve hareket diye yutturmak lazım... Ve yutturabilirsiniz, yeter ki insanlarda düşünmeye, iç hayatı yaşamaya mecal bırakmayacak, aman, aralık vermeyecek gümbürtü ve gürültü, günlük bir ihtiyaç haline gelsin!*”dir. Romanın başkişisi Ayşe Balkar “*modernler diye anılan sözde Avrupalılaşmış nesil gibi şamata ve gümbürtüye*” alışır. Bu, Şeytanların cirit attığı meclislerden biri olarak pavyonda olur. Romanda pavyon taşradan gelenlerin “*modernlik diploması*” aldığı okul olarak karşımıza çıkar. Türkiye’de “*modern hayat* denilen şeyin kökü gürültüdür. ...*şamata ve gümbürtü*.” Bu tasvirlerle roman, Şeytani düzenle Türkiye’deki “*modernlik*” arasında da sıkı bir ilişki kurar: Şamatanın gümbürtünün, çılgının, seda anarşisinin olduğu bu düzlemde esaslı fikirlerin, hakikatin ve gerçek bilimin sesi işitilmez hale gelir. Hakikatlere karşı oluşan bu körlük/sağırılık düzeniyle Şeytanın “*kötüyü her yerde iyiye hakim kılmak*” ve nihayet “*dünya harabesinde insaniyetin ve medeniyetin cenaze namazı*”nın kılma amacına hizmet edilmiş olur. Romanda, Gelenekle, dinle, geçmişle bağlarını kopartmış kendisini modern addeden, kudret, şöhret ve servet peşinde koşan, amaçlarına ulaşmak için her aracı mubah sayan menfaatperest kitle içinde, başarıya ulaşanlar “*iki binler*” adıyla belirir. “*İki binler, bir rivayete göre Taksim’den Şişli’ye yayılan; bir rivayete göre Kadıköy ve Adalar da dahil bütün İstanbul’a çalın satan milyonerlerin etiketidir. Hükümlerinde ihtiyat ve itidali gösterenler arasında bir üçüncü rivayet daha dolaşır. İki binler bütün Türkiye’deki yeni milyonerlerin sayısıdır*” Onların yaklaşımı: “*Niyetimiz, bu memlekette dikili ağacı olmayanları vatan harici saymaktır. Bu topraklarda yalnız biz, bizden olanlar; parası, mülkü olanlar yaşayacaktır kudretin, faziletin, liyakatin, ilmin, her şeyin başı paradır, Parra birader*” çıkışıyla ortaya konarken, bu *İki binler*den ve sonradan görme, olmayan zarif zengin zümreyi temsil eden Bolluk da: “*Ne suretle olursa olsun kazanılmış bir para var, siz gençlerin vazifesi artık bunun helal veya haram olduğunu münakaşa değil, memleketin kalkınması uğrunda sarfına yardım etmelisiniz*” der. Bu kokuşmuş toplumsal işleyiş/düzen tasvirinde basını temsil eden gazeteci Tıngır’ın “*Taş atıp kolumuz yorulmadan üstüne konduğunuz paranın nasıl kazanıldığını bir yazarsak görürsünüz. Biz bütün paranıza ortağız*” çıkışıyla basın-sermaye ilişkilerine de gönderme bulunan romanda, Halide’nin ilk dönem romanlarındaki kadın erkek ilişkileri olarak beliren tek meseleci eğiliminin aksine çok geniş yelpazede ‘gerçekleşen’ toplumsal olaylara temas vardır. Halide Edib Adıvar, **Sonsuz Panayır**, İstanbul, Can, 2016, s. 13-391. *Sonsuz Panayır* Halide’nin toplumu sınıflar, meslekler, kuşaklar ve gruplar bağlamında ele alıp sergilediği toplu nitelendirmelerle diğer romanlarından önemli ölçüde ayrışır. Öte yandan bir iç hesaplaşma olarak da okunabilecek *Sonsuz Panayır*’ın kurmacası Halide’nin geçmişine ölçüt kılındığında, ilk dönem romanlarının ne denli şimdi kinadığı düzenin tesisine matuf olduğu ve ne denli *Şeytanın öğütlerine* kulak verilerek kaleme alındığına ilişkin okura bir kestirim yapma olanağı da sunar. Fakat o, bir mülakatında romandaki toplumsal çürümenin imarını tamamen inkılaplar üzerine yıkar: “*Sonsuz Panayır* aynen 1945 senesi cemiyetinin resmidir. ...*Büyük inkılaplardan sonra böyle bir köksüzler cemiyetinin teşekkül etmesi gayet tabiidir. Çünkü inkılaplar ahlak ve görgü bakımından büyük sıkıntılar vücuda getirir.*” Âdile Ayda, “*Büyük Romancı Halide Edib Adıvar ile Mülakat*”, **Cumhuriyet**, Nu: 8133, 8/4/1947, s. 2. Adile Ayda,

karşımıza çıkar. İngilizceye de tercüme edip yayımlatmak istediği bu romanın,⁷⁹¹ onun sanatında oluşturduğu kırılıma Yakup Kadri de çarpıcı bir biçimde işaret eder: “*Âlem gene ol âlem, devrân yine ol devrân.. Bir değişen varsa o da yalnız sizsiniz, sizin hayatı görüş ve anlatış tarzınızdır.*”⁷⁹²

2.10.B. Tiyatro: Kenan Çobanları

II. Meşrutiyet devrinde Halide’nin sanatkarlığının görünümüne çıktığı bir diğer saha tiyatrodur. Diğer sanat dalları gibi tiyatroya ahlaki açıdan verdiği önemi, “*tiyatro en müessir ahlak mektebidir*” diyerek ortaya koyar. Bunun yanı sıra tiyatroyla ilgili olarak “*muhabbet-i vatan ve insaniyet, fazâil-i içtimaiye [toplumsal erdemler] üzerine bina edilmiş parçaların mektepte oynanması efendilerin ahlakına büyük bir hüsn-ü tesir hâsıl*”⁷⁹³ edeceği düşüncesini paylaşır. Halide tiyatronun nasıl olması gereği üzerinde dururken “*yalnız bir ecnebi edebiyatı taklitten ne çıkar. Sanat tabii olmazsa makbul olamaz. İnsanın beşeriyete vereceği en kıymeddar şey yine kendi hüviyetidir*” [kimliğidir]⁷⁹⁴ diyecektir. Bu suretle tiyatronun işlevine dönük kuramsal bir çerçeve çizip neye yaslanması gerektiğine ilişkin açıklamalar yapmasından bir süre sonra Hz. Yusuf kıssasını Yahudi-Hıristiyan kutsal metinlerine [*Ahd-i Atîk*] yaslı olarak

Edebi Hâtıralar, s. 252-3. *Sonsuz Panayır*’daki Ayşe Balkar ile ilgili olarak ayrıca bk. Halide Edib-Adıvar, “*Ultimat-Liste*”, **Akşam**, Nu: 9740, 1/12/1945, s. 5. Halide Edib’in diğer eserlerinin aksine, *Türk akademisinin* hayli mesafeli durduğu *Sonsuz Panayır*, tefrika edilmesinden hemen sonra konu kılındığı muhtemel ilk eleştiride, Halide Edib için “(Diping), (Kronin) (Bromfilit) gibi İngiliz Amerikan muharrirleri ...taklit etmiş fakat maalesef romanına bir yerli nesef üfleyememiştir!” denir. Zahir Güvemli, “*Sonsuz Panayır*”, **Büyük Doğu**, S. 42, 16/8/1946, s. 9. Mustafa Özel, yaptığı çarpıcı değerlendirmede *Sonsuz Panayır*’ı Türkiye’nin “ilk çarpıcı edebi iktisat sosyolojisi” olarak nitelendirir. Mustafa Özel, **Roman Diliyle Siyaset**, İstanbul, Küre, 2018, s. 109.

⁷⁹¹ Halide Edib, bir İngiliz yayınevine gönderdiği mektupta *Sonsuz Panayır* için “*Hâlihazırda, Türkiye’de yayımlanan son romanımın İngilizce versiyonunu hazırlıyorum. Günümüz Türkiye’sini ele aldığı için İngiliz kamuoyunun daha çok ilgisini çekebilir*” der. Fakat tercümeyle ilgili yayınevi aynı görüşte olmaz ve romanın İngiltere’de basımı gerçekleşmez. Şerif Eskin, “*Dünyaya Yol Almak: Halide Edib’in Yazarlık Tecrübesine Dair Yeni Bulgular ve Edebiyat Sosyolojisi Perspektifinden Bir İnceleme*”, **Türkiyat Mecmuası**, C. XXXIII, S. 2, 2023, s. 789-91.

⁷⁹² Yakup Kadri 25/11/1948 tarihinde Halide Edib’e gönderdiği mektupta yalnızca *Sonsuz Panayır* romanını değil Halide’yi de değerlendirir; “*Âlem gene ol âlem, devrân yine ol devrân.. Bir değişen varsa o da yalnız sizsiniz, sizin hayatı görüş ve anlatış tarzınızdır. Yani sizin sanatınızdır. O zamanlar, siz insanları oldukları gibi değil, olmalarını istediğiniz gibi görüyor ve öyle ifade ediyordunuz. Onun için çamuru elinize alır almaz, -ne sihirdir ne keramet- ona derhal billur saflığı, billur şeffaflığı veriyordunuz. Şimdi ise çamur yığınlarını, hiç öğrenmeden olduğu gibi önümüze sermeğe başladınız. ...Uzun bir edebî kariyerdan sonra roman sanatında siz yalnız bir école’den diğer bir école’e geçmekte kalmadınız, hayat telakkinizi, insanı görme metodunuzu da baştanbaşa değiştirdiniz. Hattâ, daha ileriye gidip diyeceğim ki, son eserinizde hikâye ediş tarzınız, üslubunuz da tamamıyla değişmiştir*”. İnci Enginün, “*Yakup Kadri ve Halide Edib*”, **Doğumunun 100. Yılında Yakup Kadri Karaosmanoğlu**, İstanbul, Marmara Üniversitesi, 1989, s. 80-1.

⁷⁹³ Halide Salih, “*Barbaros Hayreddin’in Haleflerine*”, **Tanin**, Nu: 37, 7/9/1908, s. 2. Halide yıllar sonra tiyatro hakkında benzer kanaatlerini meclis kürsüsünden paylaşacaktır. Tiyatro der; “*halkın kendi ruhunun, bütün hayatının aksettiği bir aynadır. Tiyarı halkın üniversitesidir*” “*Mecliste Dünkü Müzakereler*”, **Vakit**, Nu: 11997-1245 26/2/1951, s. 2

⁷⁹⁴ Halide Salih, “*Tiyatro Edebiyatı*”, **Resimli Kitab**, C. II. S.7, Nisan 1909, s. 702-3.

kaleme alıp sahneletecektir. Daha sonra özyaşamöyküsünde, *Kenan Çobanları*'nı kaleme alıp sahneletme sürecini okuruna şöyle açar:

“1914’de Nakiye Hanım’ın mektebinin⁷⁹⁵ çocukları için Kenan Çobanları adlı bir piyes yazmıştım. Bir tek akşam da hazırlamış olduğum bu piyeste Yusuf ile kardeşlerinin maceralarını mevzu diye ele almıştım”⁷⁹⁶ Kenan Çobanları, “Suriyeli ünlü bir müzisyen olan Vedi Sabra tarafından bestelenen bir operanın librettosu olarak çok kısaltılmış bir şekli dışında hiçbir zaman kitap olarak yayınlanmamıştır.”⁷⁹⁷

Kenan Çobanları’nın Feyziye mektebinden sonraki sahnelenme yerlerinden biri Türk Ocağı olur.⁷⁹⁸ Talat Paşa’nın Ocakta “gösterinin kesinlikle yapılmaması talimatına rağmen” Veliaht ve Cemal Paşa tarafından gösteri sonuna dek izlenir.⁷⁹⁹ Yahya Kemal gösteriyi kayıt altına alırken; “piyesi bir gün Türk Ocağı’nda kız çocukları temsil ettiler; görmeğe gelenler arasında devrin ricali vardı. Lakin eser, seyredenlerin üzerinde fena bir Yahudi tesiri bıraktı; bazıları siyasi manalarında bile kuşkulanağa heveslendiler”⁸⁰⁰ diyecektir. Halide Edib de

⁷⁹⁵ Halide’yle çok yakın dostu ve meslektaşı olan Nakiye [Elgün], Robert kolejden Tealiyi Nisvan cemiyetine, Darülmualimattan Suriye mekteplerine dek pek çok sahada birlikte faaliyet içerisinde olmuşlardır. Birlikte uzun süre çalışma yürüttükleri okullardan biri de Feyziye mektebidir. Halide’nin bu mekteple ilişkisi Milli Mücadelenin hemen başında devam etmekte olduğunu Sertel kayda düşer: “Halide Hanım’ı Bayazıt’ta Feyziye mektebinde gördüm. Nakiye Hanım bu mektebin müdiresi idi.” Sabiha Sertel, **Roman Gibi**, s. 32. Ayrıca bk. Yıldız Sertel, **Annem Sabiha Sertel**, s. 97. Halide Edib’in Dönme kimlik ve kurumlarını ve bunlarla kurduğu ilişkiyi namevcutlaştırdığı özyaşamöyküsünde sözünü ettiği *Nakiye Hanım’ın mektebi*, Yıldız Sertel’in ifadesiyle “Fevziye Mektebi”, Dönmelerin [Sabetaycı Yahudilerin] kurduğu bir okul olarak karşımıza çıkmaktadır. Yıldız Sertel, **Annem Sabiha Sertel**, s. 24. “Sabetayist ailelerin çocukları, eğitimlerini Karakaş kolunun desteğiyle Feyziye Mektebi’nin devamı olarak Beyazıt semtinde kiraladıkları konakta sürdürmüş... Okul müdürü Nakiye Elgün (1882-1954) tarafından düzenlenen müfredattan Farsça ve Arapça dersleri çıkarılıp yerine Sosyoloji, Ticaret, Felsefe dersleri” konmuştur. 1935 senesinde “Atatürk’ün de onayından” geçerek, “Işık’ olarak adı değişen okul... günümüzde anaokulundan üniversite eğitimine kadar geniş bir çerçevede” faaliyetlerini sürdürmektedir. Emine Altınköprü & Nesibe Özgül Turgay, “Sabetayist Gencer Ailesinin Kadın Ses Sanatkarları”, **Portre Akademik; Müzik ve Dans Araştırmaları Dergisi**, S. 22, Haziran 2022, s. 84-5. Şişman, okulun isim değişikliğiyle ilgili şu kaydı düşer: “14 Aralık 1935’te okul adını Feyziye’den Işık’a değiştirdi ve Atatürk de bir kullama telgrafi gönderdi”. Cengiz Şişman, **Susunluğun Yükü**, s. 280.

⁷⁹⁶ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 212.

⁷⁹⁷ Halide Edib, **Memoirs**, s. 369. Sabra baskısı için bk. **EK. LXXVII**.

⁷⁹⁸ Türk Ocağındaki bu gösteriye ilişkin Türk Yurdu dergisinde yayımlanan “Y” müstear adlı yazarın değerlendirmesine göre, gösteri izleyenleri tesir altına almış. Ocakta “arz-ı mukaddesin güneşi aydınlıkla parla”mış ve bu Ocağı bir mabede çevirmiştir. Bu mabeddeki gösterinin oluşturduğu vecd halini; “Hiç şüphe etmiyorum ki, en günahlılarımız bile, Cuma günü Ocakdan çıkarken ruhlarımızın samedani bir menbadan akıp gelen serin ve berrak bir su ile yıkayıp temizlenmiş, kalplerimizin kendisini ezen günahların ağırlığından kurtulup ferahlamış oldu” diyerek tasvir eder. Y., “Türk Ocağında; Kenan Çocukları”, **Türk Yurdu**, C. X, S. 106, 6/4/1916, s. 29.

⁷⁹⁹ Füsün Üstel, **İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)**, 4. bs., İstanbul, İletişim, 2017, s. 68. Bu süreçte İttihatçı önderler arasındaki gerilimin yansımalarından biri olarak ele alınabilecek bir gelişme yaşanır. Halide Edib’in kaleme aldığı *Yeni Turan* romanında Türk Ocağında sahnelenmek istenir. İzleyiciler arasında Enver ve Talat Paşaların bulunmasına karşın gösteri İstanbul muhafızı Cemal Paşa tarafından engellenir. Yusuf Sarımay, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi**, s. 166. İttihatçı önderler arasındaki gerilime ilişkin bk. M. Talha Çiçek, “Üç Paşalar Miti: İttihat ve Terakki Hiziplerinin Oluşumu ve Birinci Dünya Savaşı Esnasında Suriye’deki Etkileri”, **Birinci Dünya Savaşında Suriye**, İstanbul, Küre, 2020, s. 32-3.

⁸⁰⁰ Yahya Kemal, **Siyâsî ve Edebî Portreler**, s. 36.

özyaşamöyküsünde Türk Ocağında o günlerde “*sahneye peygamber çıkarmak, bazıları tarafından bir hayli tenkit edildi*”⁸⁰¹ demesine karşın, eserini başka mecralarda sergilemeye devam edecektir. I. Dünya savaşı sırasında gittiği Suriye’de, Cemal Paşanın “*Halide Edib Hanıma emanet ettim*”⁸⁰² dediği mektepler, eserin yeni sahnelenme mekanları olacaktır. Dünya savaşının bitiminden hemen önce yalnızca Beyrut’ta eser, on üç kez sahnelenir.⁸⁰³ O dönem, Halide Hanımın mekteplerinin birinde öğrenci olarak bulunan Münevver Ayaşlı, tanıklığını kayda düşerken, eserin sahnelenmesinde rol alan bir öğrenci olarak, *Kenan Çobanları*’nı değerlendirir;

“*Bu Kenan Çobanları operası benim içimi çok burkmuştu ve acı acı düşündürmüştü. Zira bu temsil memleketin mukadderatını elinde tutanların önünde fütursuzca ve küstahça oynanıyordu. Bu temsil İsrail’in bir habercisi, bir müjdecisi idi.*”⁸⁰⁴

Ayaşlı’nın aksine Amerikan kız koleji müdiresi Patrick’in takdirini kazanan⁸⁰⁵ *Kenan*

⁸⁰¹ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 212. Türk Ocağında Kenan Çobanları’nın sahnelenmesiyle ilgili olarak İngilizce özyaşamöyküsünde düştüğü kayıt: “*Birkaç sanatçı ve entelektüel sahneden keyif aldı, ancak oyun halk tarafından eleştirildi*” olacaktır. Halide Edib, **Memoirs**, s. 370. Kenan Çobanları henüz kaleme alınmadan Falih Rıfkı, Ziya Gökalp’ın “*Türkocağını*”, “*Yahudi edebiyatı yapıyor*” gerekçesiyle “*Halide Hanımdan kurtarmak*” istediğini aktarır. Falih Rıfkı, “*Zeytindağı -13-*”, **Hakimiyet-i Milliye**, Nu: 3805, 17/2/1912, s. 3.

⁸⁰² “*Der Islam im Weltkriege: General Dschemal Pascha über den kulturellen Aufbau Palästinas*”, **Pester Lloyd; Morgenblatt**, Budapeşte, 64. Yıl, Nu: 150. 14/6/1917. s. 4.

⁸⁰³ Halide Edib, **Memoirs**, s. 470.

⁸⁰⁴ Münevver Ayaşlı, **İşittiklerim Gördüklerim Bildiklerim**, s. 89-91. Münevver Ayaşlı değerlendirmesinin devamında: “*Allah hiçbir milleti, kaba saba, kültürsüz, idraksiz, cahil idarecilerin eline koymasın, zira izmihlâl muhakkak... Avanak avanak hepsi bu operayı seyrettiler, hiçbirinin aklından bir şüphe bile geçmedi. Halide Edib Hanıma nezaketle olsun şöyle bir sual sormadılar: ‘Hanımefendi, niçin başka bir mevzuu değil de Tevrat tan alınma bir mevzuu seçtiniz. Siz yüklenmiş olduğunuz bir vazifenin tam aksi istikamette bir yol, bir gidiş tuttunuz ve İsrail propagandası yapıyorsunuz.’ İşte gafiller, ahmaklar, korkaklar küçücük bir kadından bu kadar bir soruyu bile sormadılar. O gün, Halide Edib, her zamandan daha kendinden emin, daha gururlu ve daha mesafeli idi. Çok derinde, çok gizli de olsa, o gün Halide Edib gerçek benliğini saklayamamış*” olduğunu ifade eder. **a.y.** Bugün, *Kenan Çobanları*’nın “*çok kısaltılmış bir şekli*” elimizde bulunduğu, sahnelenen oyunu değerlendirme olanağı yoktur. Fakat basılı haliyle eserde Yusuf’un dilinden dökülen; “*Bu azim memleketi elimizin altında sizin zürriyetiniz kudretiniz için tutuyorum. Ta ki Mısır Yehova’nın seçtiği İsrail kavminin ola... Rabbimizin seçtiği Benî İsrail en muazzam en ilahi günü bugün idrak edecek*” türünden ifadelerle, metinde seçilmiş kavim olarak ele alınan İsrailoğullarına yapılan göndermeler ve yine *İsrailoğullarına vaad edilmiş topraklar* temasının işlenmesi gibi hususlar, Ayaşlı örneğindeki gibi, Halide’nin Zioncu olduğuna ilişkin değerlendirmeleri beraberinde getirir. Halide Edib, **Kenan Çobanları; Opera (Üç Perde)**, İstanbul, Orhaniye Matbaası, 1334, s. 17-28. Halide Edib, **Kenan Çobanları – Maske ve Ruh**, s. 26-31. *Kenan Çobanları*’nda Yusuf’a söylettilen, İsrailoğullarının seçilmiş kavim olduğu ve Filistin’in de kendilerine Rableri tarafından vaadedilmiş topraklar olduğuna ilişkin söylemler, Kitabı mukaddes’de Yusuf tarafından dile getirilmezler. Bk. **Kutsal Kitap**, Yaradılış, 30/1-50/26. *Kenan Çobanları*’nda temsil edilen şahısların adları; Yusuf, Asenat, Yehuda, Nefta[Naftali], Raubin[Ruben], Semun[Şimon], Cad[Gad], Dan, Yekşan[İssakar]’dır. Halide Edib, **Kenan Çobanları; Opera**, s. 2.

⁸⁰⁵ Amerikan kız kolej müdiresi Mary Mills Patrick, *Kenan Çobanları*’nın ortaya çıkışını şöyle kayda düşer: “*Halide Hanım denetlediği okullardan birinde dramatik bir çalışma yapmak istiyordu. O dönemde kendisi de özellikle İncil ve Browning okumaya ilgi duyuyordu. Bu yüzden İncil’den bazı hikayeleri dramatize etmeye karar verdi. İlk olarak Yusuf ve kardeşlerinin hikayesini ele aldı ve bundan dört perdelik mükemmel bir drama yaptı. Çalışması, iyi dramanın sırrını bildiğini gösteriyordu. Bu okuldaki kızlar inzivaya çekilme yaşının henüz altındaydılar, ancak oldukça uzundular ve etkili ‘kardeşler’ oldular. Oyunu bir hafta erkek seyirci önünde sergilediler. Sonraki hafta kadınların...*” “*New Era for Turkish Women*”, **The Evening Journal**, Nu: 19, 26/6/1917, s. 10.

Çobanları'nın son sahnelenme yeri, Dünya Savaşı bitmeden 1918 Temmuz ayında, Robert koleji olacaktır. “Robert kolej tiyatrosal salonunda edebiyat ve musiki ile alakadar beş yüzü” aşkın “güzide şahsiyet”in “huzurunda bu operanın bazı parçaları” sahnelenir.⁸⁰⁶ Kenan Çobanları'nın basılıp⁸⁰⁷ sahnelenmesiyle, Halide bir yandan “Protestan misyonierlerin” edebiyatımıza nüfuz etmesinde bir araç olarak görülüp⁸⁰⁸ yerilirken öte yandan “milli duyguya ne kadar mükemmel bir medeniyet şekli veriyor”⁸⁰⁹ denilerek övülecektir. Ayrıca eserin sahnelenmesinin Amerikan kolejle sınırlı kalmayacağı, *Yeni Mecmua*'da çıkan bir haberden anlaşılır. Haberde; Kenan Çobanları'nın kolejde sahnelenmesiyle ilgili olarak, “herhalde bu bir prova idi, Teşrinievvel'de [Ekim ayında] umuma karşı sahneye konacağı[nın] vaad edil”diğini⁸¹⁰ mecmua okurlarıyla paylaşır. Daha sonra, umuma açık bu sahnelenmenin “Cemal Paşanın himayeleri altında” gerçekleşeceği⁸¹¹ kamuoyuna duyurulur. Nihayet “Opera[nın] tamamıyla hazırlanmış” olduğu “Türk hayat-ı sanatında ilk bir adım” olacak bu temsilin gerçekleşeceği günü insanların “daha şimdiden her taraftan sabırsızlıkla” beklediği⁸¹² ifade edilir. Fakat cephelelerdeki çarpışmayı sonlandıracak ateşkes haberi herşeyi değiştirir. Kenan diyarının [arz-ı Filistin] Mondros mütarekesiyle İngilizlerce zaptının tescillendiği bu süreçte, Kenan Çobanları'nın sahnelenmesi için yürütülen hummalı çalışmalar da görünen o ki son bulur.

Bu suretle tekrar sahlen(e)meyen esere dönüp bakıldığında, Kenan Çobanları, “feminist ve semitik bir opera”⁸¹³ olarak, onun kimliğine içkin değer dizilerinin ve dünyagörüşünün

⁸⁰⁶ “Şuun: Kenan Çobanları”, *Yeni Mecmua*, C. III, S. 55, 1/8/1918, s. 55-6. Robert kolejde sahnelenen Kenan Çobanları ile ilgili olarak ayrıca bk. “Temâşâ Şuunu”, *Temâşâ*, Nu: 8, 13/9/1918, s. 13.

⁸⁰⁷ Kenan Çobanları'nın ilk basım yılı kesin değildir. Eserin Sabra matbaasında birinci perdesi Türkçe kalanı Arapça basılı tarihsiz nüshası basım yılını kuvvetle muhtemel 1918 öncesine götürmektedir. Bu nüshada sonrakinden farklı olarak “*orkestra*” üyelerine de yer verilir. Ayrıca Yusuf'un kardeşleri arasında Levi'nin de bulunması gibi bazı farklılıklara sahiptir. Halide Edib, *Kenan Çobanları; Opera (Üç Perde); Bestekârı Vedit Sabra*, bsy., Sabra Matbaası, ty. s. 6-8.

⁸⁰⁸ Yahya Saim [Ozanoğlu?], “Tenkide ve Münekkide Dair”, *İctihad*, Nu: 134, 16/9/1918, s. 2861. “...Size soruyorum, bu ne? Dünyada her şey aklıma gelirdi, fakat, Protestan misyonierlerinin sokaklarda sepet sepet bedava dağıttığı güzel cildi, yaldızlı ‘Kitabımukaddes’lerin, Tevrat, Zebur, İncil tercümelerinin bir gün gelip edebiyatımıza hemde en ümit veren kalem tarafından nakledileceği aklıma gelmezdi. Fakat bu marazi hali beğenenler var.” Halide Edib ve Yakup Kadri'nin konu kılındığı eleştiri için bk. a.y.

⁸⁰⁹ Refik Halid [Karay], “Kenan Çobanları”, *Yeni Mecmua*, C. III, S. 55, 1/8/1918, s. 42.

⁸¹⁰ “Şuun: Kenan Çobanları”, *Yeni Mecmua*, C. III, S. 55, 1/8/1918, s. 55-6. Kenan Çobanları'nın Amerikan kolejde sahleneşiyle ilgili yapılan değerlendirmede “hususiyile Yusuf rolünü ifa eden Hüseyin Hamid Bey samilerin üzerinde en büyük tesiri bırakmıştır. Diğer rolleri ifa eden gayrimüslim olduklarından alafranga tını”nın kulakları tırmaladığına işaret edilir. Gayrimüslim oyuncular için “Türkçe kelimelerin manası ve şivesi bilinerek okunması lazım gelecek” denilerek “bu sanat eserinin nevinde ilk abide olmasını temenni eyeriz” dileği paylaşılır. a.y.

⁸¹¹ “Temâşâ Şuunu”, *Temâşâ*, Nu: 9, 26/9/1918, s. 10.

⁸¹² “Temâşâ Şuunu”, *Temâşâ*, Nu: 10, 17/10/1918, s. 12.

⁸¹³ “Yusuf ile kardeşlerinin maceraları” toprağı merkeze alan Yahudi ulusalcılığı ve *feminism* gibi modern eğilimlerle ilişkilendirilişi ve Hz. Yusuf Kıssasının Kur'an' ile Tevrat' başta olmak üzere Yahudi kutsal metinleriyle karşılaştırılışı için bk. Selahattin Çiftçi, “Halide Edip Adivar'ın Feminist ve Semitik Bir Operası: Kenan Çobanları”, *Turkish Studies*, V. 4/3, 2009, s. 655-667. Kitabımukaddes ile Kenan Çobanları arasında

sanatla dışa vurumu olduğu kadar, çevrelendiği Müslüman/Türk toplumuyla değerler bağlamındaki uyumsuzluğunu görünür kıldığı görülür. Halide'nin sanatla "*kendi hüviyeti*"ni ortaya koyan bu "*kıymeddar*" çalışması, Dünya Savaşı boyunca sahnelendiği süreçte çokça yankı yapmasına karşın, sanata yüklediği işlevin aksine "*milli ahlaksızlık*"⁸¹⁴ olarak nitelendirdiği toplumun ahlaki yapısı üzerinde yıkıcı bir etki, kalıcı bir dönüştürücülük, oluşturmadi. Kenan'ın 'çobanları' son kez Dünya Savaşının bitimine ramak kala Amerikan kolejinin tiyatro salonunda boy gösterir ve Kenan diyarının el değiştirmesiyle sahneden tamamen çekildiler.

Savaşta sanatın, barışta siyasetin öncü simaları arasına giren Halide Edib, 1918 yılı Ekim ayında I. Dünya savaşının bitimiyle, Türkiye'de gerçekleştirmek istediği dönüşüm için artık sanatın işlevini yitirdiği bir düzleme girdiğini düşünür. Onun için Mütareke sürecinde Halide, toplumsal dönüşüm için en etkili yol olarak gördüğü siyasete atılarak "*en önemsiz kişileri*" bile ikna edecek gerekçelerle bezediği "*Amerikan propagandasını*" ülke sathına yaymaya çalışacaktır.⁸¹⁵

Öte yandan, İsrailoğulları için seçilmiş kavim ve vaat edilmiş topraklar temasını işleyen *Kenan Çobanları*'nın Dünya savaşlarının ilkinde olduğu gibi ikincisinde de son derece manidar olabilecek muhtemel bir sahnelenme girişimin önü, 1935 yılına gelindiğinde bir yasakla, alınacaktır; *Kenan Çobanları*, "*din propagandası mahiyetinde olan neşriyat*" içerisinde değerlendirilip "*devletin dahili siyasetinin esasatından ve fırka prensiplerinden bulunan lâyiqliğe münafi*" görülerek "*Matbuat Umumî Müdürlüğü*" tarafından yayımlanan bir tebliğle sahnelenmekten men edilir.⁸¹⁶ Fakat Halide'nin *Kenan Çobanları* ile ilişkisi burada bitmez. Mustafa Kemal'in ölümü üzerine Türkiye'ye döndükten sonra eserini sahneletme şansı bulamasa da onu, oluşturduğu dost meclislerinde müziksiz bir biçimde Safiye Ayla'ya okutup "*büyük dikkat ve zevk*" ile dinlemeye devam edecektir.⁸¹⁷

kurulu metinlerarası ilişkiye ve kısra bağlamında temas eden ve bu iki metin arasındaki farklılığa ilişkin bir diğer değerlendirme için bk. Ayşe Nur Özdemir, "*Halide Edip Adivar'ın Kenan Çobanları İsimli Eserinde Kitab-ı Mukaddes'in Anlatı Modeli Olarak Etkileri*", **Prof. Dr. Vahit Türk Armağanı**, İstanbul, Kesit, 2020, s. 741-751.

⁸¹⁴ Halide Salih meşrutiyetin henüz başında, Türkiye'de yerleşik olan ahlak anlayışını "*milli ahlaksızlık*" olarak nitelendirir. Halide Salih, "*Eski İdarenin Temizlenemeyen Zararları*", **Tanin**, Nu: 13, 14/8/1908, s. 2.

⁸¹⁵ Halide Edib'in "*Amerikan propagandası*" yaptığına ilişkin kendi ifadeleri için bk. "*Foremost Turkish Woman Writer Tells Nation's Aims Halide Edib Has Organized American Propaganda to Educate Moslems to Better Ideas for Government: Vast Desire for Education. She Asserts: Plans Changes.*" **The San Diego Union**, 14/12/1919, s. 12. "*Turkey's Hope for Future as Drawn by Turkish Woman*", **Maui News**, Nu: 1031, 19/12/1919, s. 8. Gertrude Emerson, "*Halideh Hanoum*", **ASIA: The American Magazine on the Orient**, C. XX, January-December 1920, s. 89. Ayrıca bk. "*Americanism end rule of veil over Turkish women*", **The Bridgeport Times and Evening Farmer**, C. LV, Nu: 99, 20/9/1919, s. 8.

⁸¹⁶ "*Matbuat Müdürlüğünün Men Ettiği Eserler*", **Cumhuriyet**, Nu: 3891, 15/3/1935, s. 5

⁸¹⁷ Fethi Erden, "*Halide Edip Hanımın Bilinmeyen veya az Bilinen tarafarı ve Türkocağı ile alâkalı hatıraları*", **Türk Yurdu**, Türk Yurdu, C. III, Kasım 1964, s. 23.

2.11. 1909 – 31 Mart Vakası: “Kâbus-u Hamidinin” Sonu;

Meşrutiyet’in ilanından aylar sonra İstanbul sokakları yeni yönetime karşı başlatılan isyan hareketiyle çalkalanmaya başlar. Bu süreci Halide Edib özyaşamöyküsünde kaleme alırken; *“Hiç bilinmeyen bir yazar olarak meslek hayatımın başındaydım. ‘Tanin’ bir akıbet olarak ülkede belirdi. Başka hiçbir gazete böylesine rağbet görüp parlak bir konuma ve satış rakamlarına ulaşamadı. Ama üç ay geçmeden muhalefetin bütün nefreti onun üzerinde yoğunlaştı.”*⁸¹⁸ Devrimden birkaç ay sonra İttihatçı basına ve yeni idareye karşı başlayan muhalefete *“İttihatçı basın zalim ve tehditkâr bir tavır takındı”* der. Ayrıca İttihatçıların toy, kaba ve aceleci siyasetinin yansıması olan yeni yönetime [regime] karşı, halkta duygu uyandırmak isteyen her siyasetçi, devrim ruhunu bastırmak isteyen her yaklaşım, irtica [önceki siyasal yapının özlemi], din ve kadın meselesini etkili bir silah olarak kullandı. Böylece muhalefet *“Müslüman toplumun köktenci coşkusuna ve irticâî eğilimine oynamak için birleşti.”*⁸¹⁹ İttihatçıların iyi niyetli eleştirilere bile sağır ve dilsiz hale geldiği⁸²⁰ bu süreçte *“Yeni rejimin ilk siyasi cinayeti”* der Halide Edib, *“Mart 1909’da muhalif bir gazetede gazetecilik yapan Hasan Fehmi’nin Galata köprüsünde vurulmasıyla”* işlendi. *“Muhalefet cenaze merasimini, İttihatçılara karşı bir gösteri olarak kullandı... Batılılaşmaya her zaman karşı duran medreseliler”* de bu cenaze merasiminde boy gösterdi. Bu manzara karşısında Salih Zeki’nin İttihatçıların *Avcı Taburlarının* varlığına işaret ederek *“korkmaya gerek”* olmadığını kendisine söylemesinden kısa bir süre sonra, devrimin koruyucusu olan *“aynı taburlar, karşı devrimin liderlerini çavuş ve onbaşılarının arasından çıkarttı”*ğini⁸²¹ ifade eder.

⁸¹⁸ Halide Edib, **Memoirs**, s. 262-3.

⁸¹⁹ Halide Edib, **Memoirs**, s. 268-9, 272-3.

⁸²⁰ Halide Edib, **Memoirs**, s. 274.

⁸²¹ Halide Edib, **Memoirs**, s. 276-7. "4. Avcı Taburu'na bağlı askerler 12-13 Nisan gecesini (31 Mart 1325) şeriat talebiyle ayaklanarak subaylarını hapsedtiler. İstanbul'da bulunan 5, 6 ve 7. Nizâmiye askerleriyle Beyoğlu Topçu alayındaki askerleri de yanlarına alarak Ayasofya Meydanı'na geldiler ve Meclis-i Meb'ûsan önünde toplandılar. Elleri beyaz, yeşil ve kırmızı bayraklar bulunan 3-4000 civarındaki isyancılara başta Volkan gazetesi sahibi Derviş Vahdetî olmak üzere on gün kadar önce kurulduğu ilân edilen İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti üyeleriyle Beyazıt ve Fâtih medreselerinin bazı talebeleri de katıldı. İsyancılara direnen ya da yaptıklarının yanlış olduğunu söyleyen asker ve ilmiye mensubu bazı kişiler öldürüldü. İstanbul'daki şiddetin yanı sıra eyaletlerde ve özellikle Balkanlar'da büyük bir kargaşaya sebep olan 31 Mart olayları on bir gün sürdü... İkinci ve Üçüncü Ordu'nun askerlerinden oluşan ve adına "Hareket Ordusu" denilen öncü birlikler 19 Nisan'da trenle Yeşilköy'e geldi... Bunun üzerine Meclis-i Meb'ûsan 22 Nisan'da Yeşilköy'e gelerek toplantı yaptı. 24 Nisan'da Hareket Ordusu şehrin hâkimiyetini tamamen ele geçirdi. Maçka Kışlası'na sığınmış olan bazı isyancıların kısa süreli karşı koyması ve yer yer vuku bulan çatışmalar dışında ciddi bir direniş olmadı... Ardından oluşturulan örfi idare mahkemesi Derviş Vahdetî dahil pek çok kişiyi meydanlarda kurulan darağaçlarında idam ettirdi. Tutuklanan bazı Ahrar Fırkası mensupları İngiltere'nin müdahalesiyle serbest bırakıldı. Olaylardan padişahı da sorumlu tutan meclis 27 Nisan'da II. Abdülhamid'i tahttan indirdi ve Mehmed Reşad'ı tahta geçirdi." Azmi Özcan "Otuzbir

Bu çalkantılı süreçte askerlerin kendi subaylarını vurduğunu, hedefleri arasında serbestiyetçi ve inkılapçıların da olduğunu öğrenen Halide, ortamın kendisi için oluşturduğu tehlike altında,⁸²² İttihatçı baba evinin de güven vermeyişi üzerine, hemen bu evin karşısındaki Özbekler Tekkesine sığınır, babası ve çocuklarıyla birlikte burada iki gece kalırlar. Ardından “dört gece” kalacakları Amerikan kolejine ailece sığınırlar.⁸²³

Halide’nin kardeşi, babası, kocası ve çocuklarıyla sığındığı Amerikan kolejde yaşananları, “*Dr. Burus, İstanbul’daki Amerikan Kız Koleji’nde öğretmenlik yapan kızından*” aldığı mektupla öğrenip bunu yayımlatır; “*Perşembe öğleden sonra, öğle yemeğinden kısa bir süre önce, Halide, babası, kız kardeşi ve iki çocuğuyla birlikte, eski kıyafetler içinde vahşi ve itibarsız görünerek ve ‘Ben takip edilen bir kadını. Beni saklayabilir misiniz?’ diye haykırarak geldiğinde büyük bir heyecan yaşadık. Onlar, hemen iki odaya kilitlendiler ve Mısır’a kaçış planı yapıldı. Halide yabancı kıyafetler giyinip öğretmenlerimizden biriyle birlikte iskeleye götürülecek orada bir kayığa bindirilip bu sabah Mısır’a gidecek olan Romanya vapuruna kaçırılacaktı. Bayan V.’nin pasaportu onun için değiştirilip yeniden düzenlenecek ve Bayan T.’nin erkek kardeşi de memura rüşvet vererek onun gemiye alınıp kamaraya kilitlemesini sağlayacaktı. Güvenli bir şekilde gemiye bindikten sonra Hırvat hizmetkârlardan biri, iki küçük çocuğunu ona getirecek, babası ve kocası da ayrı ayrı gemiye bineceklerdi.*”⁸²⁴

Olayın tanıklarından Jenkins sürecin devamını kayıt altına alırken; “*Perşembe günü Halide Hanım iki küçük oğlu ve babasıyla birlikte mülteci olarak bize geldi. Onu birkaç gün gizlice tuttuk. Ülkeden kaçması için planlar yaptık, ama biz daha planları uygulamaya koymadan şehrin tüm havası değişti*” der. Daha sonra, kocasının onu saklanmaya gerek duymaksızın “*ülkeden ayrılmaktan memnun olan insanlarla dolu bir vapurla Mısır’a*” gönderdiğini⁸²⁵ ifade eder. Böylece denilebilir ki Mısır, 31 Mart Vakası sırasında Halide’nin ülkesinden kaçarak sığındığı bir liman değil, bundan aylar sonra, İngiltere’ye gerçekleştireceği seyahatin güzergahında ilk uğrak yeri olur. Fakat Halide Edib daha sonra hayatını kağıda dökerken, romanlara konu kılınabilecek bu kaçış hazırlığını özyaşamöyküsüne gerçekleştirmiş bir olay olarak sokuşturur. Böylece gerçekleşmesine ramak kalmasına karşın kesintiye uğrayan bu kaçış öyküsünün ‘eksikliğinin’ hayat hikayesi üzerine oluşturduğu ‘gölge’ ortadan

Mart Vak’ası: II. Abdülhamid’in Tahttan İndirilmesiyle Sonuçlanan Askeri İsyan, TDVİA, C. XXXIV, s. 10.

⁸²² Halide Edib, **Memoirs**, s. 279. Aile dostu “gerici” bir subay, Halide’ye kaçması gerektiğini bildirmiş. a.y.

⁸²³ Halide Edib, **Memoirs**, s. 280-2.

⁸²⁴ “*Tells of Plan to Make Escape: American Girl in Turkey Writes to her Father*”, **Duluth Evening Herald**, 8/5/1909. s. 1. “*Makes Dairng Escape*”, **The Manitowoc Pilot**, C. L, Nu: 45, 13/5/1909, s. 2.

⁸²⁵ Jenkins, **An Educational Ambassador**, s. 170. Ayrıca bk. Jenkins, **Robert Kolej’in Kızları**, s. 155.

kaldırılır.⁸²⁶

Halide sığındığı Amerikan kolejinde Türkiye’deki hadiseleri takip ederken belki kolejdeki havanın da etkisiyle özellikle 1909 Adana olaylarına⁸²⁷ dikkat kesilir. “İttihatçılar iktidara gelmeden evvel, Ermenilerin Taşnak Cemiyeti liderleri ile anlaşmış bulundukları”ndan⁸²⁸ hareketle, isyan hareketinin hedefinde İttihatçılarla birlikte Ermenileri de görür. İsyanın bastırılması ile ülkede pekişen İttihatçı nüfuzunu, 31 Mart vakası mağdurları olarak takdim ettiği Adana Ermenilerinin intikamını almak üzere, göreve çağırır. Halide’nin bu çağrısı aynı zamanda saltanatı sırasında *milletin medarı iftihar*ı olarak takdim ettiği *öz babamız* diyerek hitap ettiği II. Abdülhamid’in tahttan indirilişi sonrası kaleme aldığı ilk yazısıdır ki bu yazısıyla devrik sultanı ağır bir şekilde itham ederek Adana olaylarını ‘masum Ermenilerin Müslüman Türklerce hunharca katlettiğine ilişkin’ sarsılmaz bir inanç içeren son derece acıklı bir tasvir ortaya koyar.

“Otuz senelik bir kâbus-i hunin, bir kâbus ki ölüm kanatlarını gerdiği vatanın göğsünü kadid[iskelet] eliyle didikleyerek, turnaklayarak parçalanıyordu. Bir kâbus ki kara gölgesinin aksettiği yerlerden daima kan, daima kırmızı gözyaşlarını akıtıyordu.

Şimdi o haile-i musibet çekiliyor, fakat geçtiği yerlerde binlerce sönmüş ocaklar, harap olmuş hânman[ev], kül ü beyâban olan memleketler, lime lime yığın yığın beşeriyet kemikleri bırakıyor!”

Halide uzun Abdülhamid idaresini bir kâbus olarak ortaya koyarken bu idarenin, “en büyük mazlumları, en sahipsiz kurbanları” olarak “zavallı Ermeni vatandaşları”nı görür. 1909 Adana olaylarıyla Ermenilere yaklaşımını ortaya koyarken, feci bir zulme uğratılarak geriye; *kararmış, silinmiş bir memleket, kanlı naaşlar, kimsesiz yersiz, yurtsuz çocuklar, evlatları*

⁸²⁶ Halide Edib’in özyaşamöyküsüne yerleştirdiği kurmaca unsurlarla ne yapmaya çalıştığını anlamak için bu kurmacaların günümüze dek gerçek bir olay olarak dolaşımdaki varlıklarıyla gördükleri işleve bakmak gerekir. Her ne olursa olsun, benliğini konumlandırma sanatında ve kurmacada yetkin bir ustalık sergileyen Halide şimdiye dek ‘gözden kaçan’ tarihsel verilerle, özyaşamöyküsündeki bu kurmacasını takriben bir asırdır gerçek bir olay olarak takdim edilmesini sağlamıştır.

⁸²⁷ “9 Nisan 1909 Cuma günü, iki Müslüman gencinin bir Ermeni tarafından vurulması Adana’da Türkler ile Ermeniler arasında var olan gerginliği artırdı. Müslümanlar, hükümetten katilin Ermenilerden alınmasını isterken, Ermeniler de önceden bir Ermeni öldürmüş olan bir Müslümanın kendilerine teslimini istediler. Aksi takdirde katili vermeyeceklerini bildirdiler. Bunun üzerine hükümet katili yakalamak istediye de başarılı olamadı... Adana merkezinde Çarşamba günü başlayan karşılıklı öldürme ... olaylarıyla birlikte yağma başlamış, yangın çıkmış ve Adana’nın beşte üçü ve kemiyet itibarıyla sekizde biri mahvolmuştur. 25 Nisan’da tekrar eden olaylar neticesinde Adana tamamen harap olmuştur.” Olaylar sırasında 6429 kişinin ölümü kayıt altına alınmış. İlk olarak “Divan-ı Harb-i Örfi tahkikatı ile [suçlu olduğu] anlaşılan 9’u Müslüman, 6’sı gayr-ı müslim olmak üzere toplam 15 kişi idama ve 6 kişi de 15 sene müddetle kürek cezasına çarptırılmışlardır.” Tahkikatın devamında yeni cezai işlemler uygulanmış. Osmanlı matbuatında, Türkçe ve Ermenice yayım yapan gazetelerde, olaylarla ilgili sert münakaşalar yaşanmıştır. Yusuf Sarımay & Recep Karacakaya, **1909 Adana Ermeni Olayları**, İstanbul, İdeal Kültür, 2012, s. 21-2, 43, 55, 72, 90 vd.

⁸²⁸ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 160.

göğüslerinden koparılmış mahrum analar”dan oluşan, mazlumiyet ve mağduriyet içerisinde bırakılmış Ermenilerin varlığını bulur.

Öte yandan Halide “Ölenler ile Öldürenler” yazısıyla, mensup olmadığı kavmin namına söz alarak, Türklüğün alına leke çalmaktan sakınmaz. Fakat tanıdığı olmadığı Adana olaylarına ilişkin gerçeği tersyüz ederek çarpıtan girişimini kotarıırken, kendisini Müslüman bir Türk olarak konumlandırır;

“Üstü, ocağı, sönen, değil Türklüğün, bütün insaniyetin karardığı bu baştanbaşa mezar olan Anadolu viranelerinin önünde, öldüren kısma mensup olmak yeis ve hicabı ile beraber ruhum sizin için bir ana elemi, bir ana ıstırap ve mahrumiyeti ile sızlıyor, inliyor! ...Kanlarını sizinkilere karıştırarak hürriyeti mühürleyen bu mübeccel unsur [-Genç Türkler-] namına misli görülmemiş musibetiniz için, mütevazı ve mutazarrı sizden af dilemeye geldim. Bu haile-i fecide sevgililerini gömmüşlerin ayrı ayrı kederlerini paylaşmak, biçare mezarların en küçüğünden en büyüğüne kadar başında diz çökerek mensup olduğum kavim namına ruhumun yaşlarıyla ağlamak ihtiyacını hissediyorum. Oh emin olun gönlümde bütün milletin nedamet ve hacaleti, ana toprağının matem-i siyahi var.

Şimdi söz sizin ey büyük ve genç Osmanlı milleti! Ordusunda Niyaziler, Enverler, Selahaddinler, Şevketler gibi büyük cebheler olan, en müstesna evladını topraklara döken yeni unsur! Şimdi siz Türklüğün namusunu kılıcınızın üzerinde tutuyorsunuz. Silah arkadaşlarınızın intikamını almak ve meşrutiyeti saklamak için nasıl bir savlet-i ahenin ile koca bir tahtı devirdinizse, Türklüğün, Osmanlılığın elinde kalan Ermeni vatandaşlarımızın kanını da sizin pak kılıçlarınız yıkayabilir. İleri vatandaşlarım, Ermeni kardeşlerimiz hürriyet için kan döken silah arkadaşlarınızın kardeşleridir.

Binlerce vatandaş kanı, göl olmuş bütün bir mamure, baştan başa makber olmuş bir memleket. Çocuklarıyla, kadınlarıyla yere geçirilen bu Osmanlıların intikamını almaz, insanlıktan utanmayarak kavmiyetimizi lekeleyen bu canileri tedib etmezseniz, zannediyorum ki Genç Türklük üzerinde ebedi bir nokta-i hacalet [utanç] kalacaktır.”⁸²⁹

Halide Salih, 31 Mart Vakasıyla eşzamanlı olarak Adana’da çıkan Ermeni isyanı⁸³⁰ sırasında yaşananlar üzerine kaleme aldığı *Ölenler ile Öldürenler* başlıklı yazısıyla, adalet arayışı sergilemez nitekim olaylara dahli olan suçluların yargılanmasını içeren bir talebi yoktur. Ölenleri Ermeni ve “kardeş”, öldürenleriye Türk ve “cani” olarak takdim ederek hükmünü peşinen vermiştir. Bu suretle “cani”ler namına, “kardeşler”inden özür diler. Kaleme aldığı bu

⁸²⁹ Halide Salih, “Ölenlerle Öldürenler! - Ermeni Vatandaşlarımıza-”, **Tanin**, Nu. 254, 18/5/1909, s. 4.

⁸³⁰ **İkinci Meşrutiyetin İlk Yılı: 23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909**, İstanbul, YKY, 2008, s. 334.

yazıyla, *canilere hadlerini bildirmek* için İttihatçıları “*pak kılıçları*” ile *kan yıkamak* üzere “*ileri*” diyerek çağırdığı görev, Ermenilerin intikamının alınmasıdır. Bu tutum, ittihatçı kadrolar içinde Ermenilerin oluşturduğu ağırlığa ilişkin hatalı bir varsayıma dayandığı kadar, ahlaki bir tutum olarak benliğini konumlandırmasında muktedirin belirleyici özelliğini yeniden ortaya koyan bir girişim olarak geride kalır. Nitekim devrik sultanı ağır bir şekilde yerip, “*yeni unsur*” olarak “*Genç Türkler*”e ve onların önde gelen simalarına övgüler düzer. Halide Salih’in bu çağrısının Cemal Paşanın üzerindeki etkisini kestirmek güçse de, umduğu gibi İttihatçıların ordularını Adana’ya sevkedip Türklerin katletilmesiyle neticelenecek gelişmelere sebep olmaz. Aksine, 6429 kişinin ölümünün kayıt altına alındığı Adana olaylarıyla ilgili sonraki gelişme, “*Divan-ı Harb-i Örfî*”nin kurulması ve başlayan *tahkikat ile suçlu olduğu anlaşılan 9’u Müslüman, 6’sı gayr-ı müslim ..toplam 15 kişinin idama ve 6 kişinin de 15 sene müddetle kürek cezasına çarptırıl*”maları olur. Tahkikatın devamında yeni cezai işlemler uygulanırken⁸³¹ Halide Salih’in bu talihsiz çağrısının oluşturduğu yankı da giderek büyümekteydi.

Halide’nin daha sonra özyaşamöyküsünde *Tanin*’de yazdıklarından ötürü aldığını söylediği ölüm tehdidi⁸³² muhtemelen bu intikam çağrısına karşı verilmiş tepkilerden sadece birisiydi. Fakat bütün tepkiler aynı yönde değildi. Bu yazısından ötürü Ermeni kadın yazarlardan özel teşekkürler alır;

“*Ölenler ile Öldürenler*’ serlevhası altında yazdığınız makalenin ‘Pozantıyan’ gazetesindeki tercümesini kemal-i dikkatle okudum. Ne derece müteessir olduğumu tarif edemem, hatta *fart-ı*[aşırı] *tesirinden* gözyaşlarımı tutamadım ağladım ve yanımda bulunanları

⁸³¹ Yusuf Sarımay & Recep Karacakaya, **1909 Adana Ermeni Olayları**, s. 21-90.

⁸³² Halide Edib özyaşamöyküsünde biri ölüm olmak üzere çeşitli tehditler aldığını ifade ederek “kaçışı”nı gerekçelendirir: “*Tanin gazetesinde yazıyordum. Ve bu gazeteye mutaassıplar, hatta İttihat ve Terakki’ye düşman olan haklı veyahut haksız muhalifler düşman idiler. ...yeni rejimin koyu muhafazakarları memnun etmeyen ilerici adımları olmuştur. Bu arada ben de şahsen sık sık yazı yazdığım için mektuplarla hücumlara maruz kalıyordum. Bu imzasız mektuplar hep kadınların cemiyette bir mevki almalarına ve fikir sahibi olmalarına karşı şiddetle itiraz ediyor ve bunu dinimize mugayir add ediyordu.*” Aldığı imzasız bir mektupla kendisine yapılmış bir ölüm tehdidinden bahis açarak; mektubun içindeki kâğıdın ön yüzünde, “*Tanin’e bir daha yazı yazmayacaksın?*” arka yüzünde de “*Bu emre itaat etmezsen cezan müthiş olacak! Ölüm*” yazdığını ifade ederek durumunu şöyle tasvir eder: “*Beni idama mahkûm eden bu kağıt parçası, içimde bu gün tarif edemeyeceğim bir nefret uyandırdı. Dizlerimin titrediğini, parmaklarımın ucuna kadar ter döktüğümü biliyorum. Şimdiye kadar evinin haricinde hiçbir faaliyete iştirak etmeyen ben, neden bu tehlikeye maruz kalmıştım? Bilemem.*” Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 179-182. Halide yıllar sonra özyaşamöyküsünde aldığını iddia ettiği ölüm tehditini kadın meselesi hakkında yazmakla ilişkilendirse de “tehdit” edildiği dönemde kaleme aldığı bir açık mektupda kamuoyunda kadın meselesiyle ilgili havanın hiçte böyle olmadığını ortaya koyar: “*İhtilalden sonra bazı kadınlar, hayat arkadaşlarıyla birlikte öğrenme ve çalışma haklarını talep etmeye başladılar. Bunda dini önyargıları incitecek ya da uyandıracak hiçbir şey olmadı. Ancak Feride adında bir Türk kadının imzasını taşıyan ama aslında bir Yahudi kadın tarafından yazılmış Fransızca bir makale çıktı ve bu bir fırtınaya neden oldu. Yazar örtünmeyeceğini ilan etti. Bu, Türklerin çoğunda derin bir öfke yarattı. Aslında aklı başında hiçbir Türk kadını başını açmak istemez. Tek istedikleri serbestiyetçi bir eğitim-öğretim, kocalarına eşlik etme ve gelecek neslin uygun eğitimcileri olma hakkıdır*” Halide Salih, “*The Future of Turkish Women*”, **The Nation**, C. IV, Nu: 4, 24/10/1908. s. 149. Halideh Salih, “*The Future of Turkish Women*”, **St. Louis Post**, 21/1/1909, s. 13.

*da ağılattım! ...Binaenaleyh bütün Ermeni kadınları namına size arz-ı teşekkür ederim.”*⁸³³ Gözyaşlarını tutamayanlardan biri de Madan Bayzar Torkomyan olup bu yazıyı okumakla büyük bir kalp ferahlığına nail olduğunu⁸³⁴ ifade edecektir. Halide Salih’in uzun süre Ermenilerin gündemlerine hizmet edecek olan söylemlerle bezediği yazısı bu dönemde misyoner dünyada da yankılanacaktır.⁸³⁵

2.12. İngiltere’ye Seyahat

Halide Edib ilk İngiltere seyahatini özyaşamöyküsünde bir iltica olarak takdim ederken 31 Mart Vakası sırasında [8-24 Nisan 1909] gerçekleşen bir kaçış öyküsüyle nasıl ‘mülteci’ye döndüğünü şöyle ortaya koyar: “*Kolejde kaldığım süre boyunca sokak katliamları, anarşi ve çeteler üzerinde hakimiyetin tesis edilememiş olmaması o kadar tehlikeli bir hal aldı ki ailem benim için ülke dışında daha güvenli bir sığınak aradı ve 1909’daki karşı devrimin ortasında küçük çocuklarımla birlikte Mısır’a gitmek zorunda kaldım*”⁸³⁶ der. Çocuklarına bahçıvanların eski kıyafetlerini giydirip kendisi de anneannesinin büyük ve eski moda çarşafıyla örtünerek, Bayan Prime ve Rus konsolosluğunda görevli bir “çavuş” yardımıyla bir sandalla Mısır’a gideceği İsmailiye vapuruna götürüldüğünü kaydeder. “*Şehrin anarşisi polisi umursamaz hale getirmişti ve bu yüzden [bunun] sandığımız kadar zor olduğunu düşünmüyorum*”⁸³⁷ diyen Halide, sorunlu bir takvimlendirmeye bu “kolay kaçışa” ilişkin çok sayıda ayrıntı içeren bir öyküye özyaşamöyküsünde yer verir.⁸³⁸

Halide’nin koleje sığındığı sırada olayın tanıklarından Jenkins, Halide’nin *kaçması için planlar yaptıklarını, ama bu planları uygulamaya koymadan şehrin tüm havasının değiştiğini*

⁸³³ Madam Serpuhi Makaryan, “*Halide Salih Hanım Efendiye*”, **Tanin**, Nu: 262 26/5/1909, s. 3.

⁸³⁴ “*Devr-i meşum-u Hamidi de Ermeni vatandaşlarınızın duçar olduğu gadr*” ve haksızlıkları kalbinizin derinliklerinden gelen büyük bir samimiyetle ortaya koyarken der Bayzar meseleden öyle “*edibâne bir surette bahsetmişsiniz ki az çok Türkçemle ‘Tanin’de o satırları okurken acıklı gözyaşları dökmek mümkün olmuyordu. ...makalenizi okumakla büyük bir inşirah-ı kalbe nail oldum*” Madam Bayzar Torkomyan, “*Halide Salih Hanım Efendiye*”, **Yeni Gazete**, Nu: 278, 28/5/1909, s. 3.

⁸³⁵ W. M. Ramsay, **Turkey; A Diary**, s. 179-181. Etta D. Marden, “*The New Government in Constantinople*”, **Life and Light for Woman; Puplished by Woman’s Board of Mission**, C. XXXIX, Boston, Frank Wood, 1909, s. 445.

⁸³⁶ Halide Edib, **Memoirs**, s. 284.

⁸³⁷ Halide Edib, **Memoirs**, s. 285.

⁸³⁸ Bu kurmacaya yash kaçış kurgusunun vakalarla uyuşmayışı bir yana takvimlendirme açısından iç tutarsızlıklar barındırır. Zira, Hareket Ordusunun İstanbul’da asayışı tümüyle tesis etmesini 24 Nisan olarak tarihlendirirsek, Halide’nin kurmacasına uygun bir biçimde bu tarihten önce Türkiye’den ayrıldığı varsayılabilirse bile tekke ve kolejdeki konaklamalarıyla geçen süreye ek olarak beş günlük deniz yolculuğu sonucunda vardığı Mısır’da çocuklarının hastalanması üzerine İstanbul ile bildirişim kurma zorlukları yaşar ve üç hafta Salih Zeki’den mektup alamaz. Kurulan bağlantı sonucu Salih Zeki’nin Mısır’a gelişini “*1 Mayıs*” olarak tarihlendirir. Halide Edib, **Memoirs**, s. 292.

bu suretle daha sonra gizlilik gerektirmeyen bir biçimde ülkeden ayrılmaktan memnun olan insanlarla dolu bir vapurla Mısır'a gittiğini⁸³⁹ ifade eder. Nitekim Halide'nin Ermenileri gözyaşlarına boğan *Ölenler ile Öldürenler* yazısını yayımlattıktan takriben beş ay sonra, "*Yeni Şeyler*" başlıklı "*Nuruosmaniye 10 Eylül 1325*" [23/9/1909]'de kaleme alındığına ilişkin kayıt düştüğü sonraki yazısı⁸⁴⁰ henüz Türkiye'den ayrılmadığının bir işareti olarak okunabilir.

Seyahatinin ilk durağı olan Mısır'ın İskenderiye limanına beş günlük yolculuktan sonra ulaşır.⁸⁴¹ "*Ölenler ile Öldürenler*" yazısıyla Ermeniler arasında oluşturduğu intibanın yansımalarından biri burada Ermeni devrimciler tarafından karşılanması olur.⁸⁴² Mısır'daki uğrak yerlerinden biri haberleşme için de kullandığı Amerikan konsolosluğudur. Özyaşamöyküsünde bahsini açmadığı bir misyon istasyonu ziyareti de gerçekleştirir. Burada başörtüsünü çıkartarak karşısındaki misyoneri yalnızca hayrete düşürmez, aynı zamanda misyonerlerin içinde bulundukları Müslüman topluma ilişkin tahayyüllerini kamçılar. Watson bu deneyimi şöyle kayıt altına alır:

"Yakın Doğu topraklarında seyahat ederken, değişim sürecinin ne kadar ileri gittiğini görmek insanı şaşırtıyor. Bazen sanki hiçbir şey değişmemiş, 'değişmeyen Doğu' hala iradesini ve otoritesini sarsılmaz bir güçle ortaya koyuyormuş gibi görünüyor. Yine öyle zamanlar oluyor ki, meydana gelen değişiklikler ve ortaya çıkan yeni ruh, bir zamanlar amansız olan Arap'ın dininden ve medeniyetinden geriye çok az şey kaldığını gösteriyor. Bizim için şeref olan, çok ilginç bir Türk şahsiyeti Halide Hanım ile tanışmak, örnek bir olay olarak gösterilebilir: Babası eski sultan ihtiyar Abdülhamid'in hazinedarıydı. Peki şimdi, kendisiyle sokakta karşılaşırsak ne görürüz? Türk kılıklı bir kişi [figure], Suriye ya da Mısır'daki gibi yüzün en insani kısmı olan gözlerin görünmesine izin veren bir peçe ile değil; İstanbul'da kullanılan, tüm başı ve yüzü örten ve omuzların hemen üzerinden aşağı inen siyah başörtüsü ile örtülmüştür. Bu, kadını inzivaya çekerek ve bastırarak, aynı zamanda serbestiyetini ve bilgisini kısıtlayarak alçaltan, bu dini dizgeye [system] karşı bir kızgınlık duygusu uyandıran kalın, içine nüfuz edilemeyen bir başörtüsüdür bu. İnsanın dudaklarından şu haykırış dökülüyor: kadınlık üzerindeki alçaltıcı

⁸³⁹ Jenkins, *An Educational Ambassador*, s. 170. Ayrıca bk. Jenkins, *Robert Kolejin Kızları*, s. 155.

⁸⁴⁰ Bu yazısında "*İrticadan sonra nazar-ı dikkatimi celbeden şeylerden biri Prenses Kadriye Hüseyin imzasının Türkiye muharrir kadınları arasına ilave edilmesidir*" diyen Halide, "*Prensesin 'Mühim Bir Gece' diye tercüme ettiği eser[inin] gazetelerde pek parlak bir istikbal kazandığı*" bilgisini paylaşır. Halide Salih, "*Yeni Şeyler*", *Tanin*, Nu: 385, 27/9/1909, s. 2. Halide Edib özyaşamöyküsünde "*Ekim'de Türkiye'ye döndüm*" der. Halide Edib, *Memoirs*, s. 294. Buna karşın, Ekim ayında Türkiye'de yayımlanan bir köşe yazısına Londra'da kaleme alındığına ilişkin kayıt düşülmüştür. H[alide]. S[alih]. "*Tanin'in Bir Baş Makalesi Münasebetiyle!*", *Tanin*, Nu: 405, 19/10/1909, s. 1.

⁸⁴¹ Halide Edib, *Memoirs*, s. 288.

⁸⁴² Karşılaştırmalı olarak bk: Halide Edib, *Mor Salkımlı Ev*, s. 163 ve Halide Edib, *Memoirs*, s. 285, 289.

damgasıyla, işte değişmez Doğu! Sonra bir misyon binasına giriyoruz. Misyoner bizi bu genç kadınla tanıştırıyor. Başörtüsünü geri atıyor. Ne görüyoruz? Herhangi bir Batı ülkesinde bulunabilecek kadar güzel yüz hatları ve ten rengi. Güzel kahverengi gözler! Kahverengi saçların güzel bukleleri! Berrak ve müzikal bir ses, anadili olan Türkçeyi konuşuyor; bunu anlamazsanız, Fransızca konuşacak; eğer bunu da anlamazsanız, İngilizce konuşacak... Kendisine Hristiyan demeyebilir ama siz de ona Müslüman diyemezsiniz. İstanbul'daki Amerikan Kız Koleji'ne girdi ve Hristiyanlığın ruhu ruhuna üflendi.

İnsan böyle bir deneyimden sonra, içine nüfuz edilemez diğer örtülerin altında Halide Hanım gibi başkalarının da olup olmadığını merak ederek yoluna devam ediyor ve örtünün sadece şuradaki ya da buradaki birinin üzerinden değil, tüm Doğu'nun üzerinden kalkacağı zamanı dört gözle bekliyor. İnsanlara onlarca yıl gecikme ve cesaretsizlik gibi gelen bu dönüşüm sürecini Tanrı'nın nasıl gizlice gerçekleştirdiğini harikulade bir şekilde göreceğiz. Yakın Doğu'daki yeni uyanışı açıklamaya çalışırken de misyonerleri ve onların çalışmalarının etkisini göz ardı etmeye cesaret edemeyiz.”⁸⁴³

Mısır'daki günlerini tasvir ederken Halide “gezip görmek ve şapka takmaya alışmakla geçen mutlu bir iki haftanın ardından Mısır'dan İngiltere'ye doğru tek başıma yola çıktım” der. Güzergahını “Port Said'den Tilbury'e”⁸⁴⁴ doğrudan gidiş olarak verir. Tilbury'den sonraki durağı kendisini davet eden Isabel Fry'ı görmek üzere Londra olur. Burada kendisini derinden etkileyen; “kanlı mücadelemizde ve temsili hükümet çabamızda bizim için bir sembol olan en eski meclis” olarak nitelendirdiği İngiliz meclisini ziyaret eder.⁸⁴⁵ Bir süre sonra Türkiye'ye dönen Halide'nin ikinci İngiltere seyahati 1911 Haziran ayında gerçekleşir.⁸⁴⁶

Halide özyaşamöyküsünde, “Haziran ayında bir kez daha Isabel Fry'ı ziyarete gittim ve İngiltere'de bu sırada ‘Yeni Turan’ı yazdım” der.⁸⁴⁷ Bu ikinci İngiltere seyahatinde Halide, Isabel Fry'ın yanısıra Rıza Tevfik ile de irtibat halinde olacaktır.⁸⁴⁸

⁸⁴³ Charles Roger Watson, **Missionary Situation and its Problems**, s. 6-9.

⁸⁴⁴ Halide Edib, **Memoirs**, s. 293.

⁸⁴⁵ Halide Edib, **Memoirs**, s. 293-4.

⁸⁴⁶ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 185

⁸⁴⁷ Halide Edib, **Memoirs**, s. 331.

⁸⁴⁸ Isabel Fry'dan Rıza Tevfik'e Mektup 10 Ağustos 1911: **İSAM**, Rıza Tevfik Bölükbaşı Evrakı, RTB, 27/568.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

“TÜRKLERİN ULU VE BÜYÜK ANASI”

3.1. Halide’nin Türklük ve Türkçülük ile İlişki

Halide Edib kendisini kim olarak gördüğüne ilişkin özel yazışmalarında ortaya koyduklarıyla kamuya açık ifade ettikleri birlikte düşünüldüğünde benlik konumlandırma deneyiminin en ilginç örneklerinden birini sunduğu görülür. 1900 senesinde Rıza Tevfik’e yazdığı mektupta “*ben mizacım dolayısıyla bütün dünyayı vatanım ve insanları da vatandaşım olarak kabul ediyordum*”⁸⁴⁹ der. Bundan takriben 19 yıl sonra, 1919 senesinde Richard Charles Crane Halide’ye, “*ırksal olarak Türk*” olup olmadığını ve “*kendisini Müslüman bir kadın*” olarak görüp görmediğini sorduğunda o, kendisini Müslüman bir Türk kadını olarak takdim etmez.⁸⁵⁰ Oysa bu mektubu kaleme alışından çok kısa süre önce, 15 Mayıs’ta İzmir’in işgali üzerine Sultanahmet’te yapılan *mitingde* konuşmacılar arasındadır ve kurulduğu kürsüden kendisini dinleyen kalabalığa haykırırken “*Ben Türk ve Müslüman tarihinin bedbaht bir kızı... milletin de bedbaht bir anasıyım*”⁸⁵¹ diyerek Müslüman Türk kimliğiyle kurduğu varoluşsal bağı söyleminin bir parçası kılmıştı. Muhatapların değişmesinin cilvesiyle Halide Edib’in benliğini konumlandırmada sergilediği çeşitlik ve belli ki bir çeşit ideolojik kurmaca olarak görüp sahiplendiği kimliklerle kurduğu ilişki, onun Türkçü olarak boy gösterdiği sırada kendisini okurlarına “*vahşi nasyonalist*” biri olarak⁸⁵² tanıtmasıyla belirgin hale gelecektir.

Türk milliyetçiliğiyle kurduğu ilişkiyi kaleme alırken Halide Edib, Türk milliyetçiliğinin, bir hareket olarak Osmanlı’da “*bilinçsiz bir biçimde kültürel olarak 1908’den çok önce dilin sadeleştirilmesiyle başlamış*” olduğunu⁸⁵³ ifade eder. “1908’den sonra”sı için de

⁸⁴⁹ Uçman, **Rıza Tevfik’in Sanat ve Düşünce Dünyası**, s. 226.

⁸⁵⁰ Halide’den R. Crane’a Mektup 20 Ağustos 1919: **COL. A, CFP, Sr. I**, Kutu: 4, Dosya: 6. Halide Edib’in benliğini konumlandırmada kimliklerle kurduğu ilişki kendisine özgü değildir. Onun da mensup olduğu Dönme topluluğunda, Sevi’nin takipçilerine miras bıraktığı inanç düsturlarına uygun bir biçimde, Dönmeler kamuya açık düzlemde kendilerini Müslüman/Türk olarak takdim etmelerine karşın, Müslüman/Türk kimliğinden ayrılıklarını korumuş ve günümüze uzanan tarihsel süreç içerisinde kapalı kapılar ardında bu ayrılığı dile getirmişlerdir. Bunu ortaya koyan, günümüz Dönme topluluğu üyeleriyle yapılan bir mülakat çalışması kayda değerdir. Çalışmada isimleri gizlenerek Dönmelerle yapılan mülakatların birinde, mülakatçı kendi kimliğine ilişkin şunları söyler: “*Bu ayrı bir kimlik. Yahudi kimliği de değil, Müslüman kimliği de değil. Türk kimliği de değil. Bu öyle bir kimlik ki içinde Sefarad kimliği, Sabetaycılık kimliği var. Hatta en güzel tarifi şu olurdu kanımca: Selanik’teki o kozmopolit kimlik!*” Bir başka mülakatçı Dönme de “*Lafi evirip çevirmenin, bükmenin anlamı yok, ben Yahudiyim. Soy olarak, ırk olarak bunun bilincindeyim*” diyecektir. Denetlenebilirliğe kapalı dolayısıyla bilim dışı bir nitelik taşıyan çalışmadan yapılan alıntılar için bk. Suzan Nana Tarabulus, **Baba Bize Neden Dönme Diyorlar?; Hayatlar, Tanıklıklar, Anılar**, s. 57, 243.

⁸⁵¹ “*Halide Hanımın Nutku*”, **Zaman**, Nu: 376, 24/5/1919, s. 2.

⁸⁵² Halide Edib, “*Yusuf Akçura Beyefendiye*”, **Tanin**, Nu: 1383, 6/7/1912, s. 2.

⁸⁵³ Halide Edib, **Memoirs**, s. 313. Türkçülüğü Türkiye’de Türkçe ile ilişkili bir biçimde Tanzimat devrinde başlatan eğilimin gerekçelerini Ülken’de ayrıntılı olarak görmek mümkündür. bk. Hilmi Ziya Ülken, **Millet ve Tarih Şuuru**, 2. bs., İstanbul, Dergâh, 1976, s. 166-172. Söz konusu Türklük olunca, Ülken millet olmayı dil,

“Türkiye’deki Hristiyan ve Müslüman tüm Türk olmayan unsurlar, kendi siyasi ve milli derneklerini kurmuştu. Üniversitelerdeki Türk öğrenciler, bugüne kadar kendileriyle özdeşleştirdikleri öğrenci arkadaşlarını, farklı millet adları altında ayrı çıkarlar gözetken değişik kuruluşlara bağlı görünce şaşırıldılar”⁸⁵⁴ diyerek, bu oluşumlara karşılık olarak Türk gençliğinin tesis ettiği ilk müstakil teşkilatın 1911 de kurulan Türk Ocağı [Türk Ojak⁸⁵⁵] olduğunu belirtir. “Kültürel olarak Tümtürkçü eğilim gösteren Ocak İttihad-ı İslama karşıydı” diyen Halide Edib bunun da “bölgesel milliyetçiliğe yol açtığını”⁸⁵⁶ ifade eder. Aslına tasvirini çizdiği bu Anadolu ile sınırlandırılmış ve önemli bölümünü Türklerin oluşturduğu İslam dünyasına sırtını dönmüş Türkçü yaklaşım, Türkçülerle girdiği tartışmalarda savunduğu fakat tutarlılığını koruyamayıp devamlılığını sağlayamadığı kendine has fikirlerin bir vechesi olarak belirir. İşte bu süreçte bölgesel Türk milliyetçiliğine -kendi ifadesiyle- “dahilinde” Balkan Savaşlarının, Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura ile tanışmasının etkili olduğunu⁸⁵⁷ belirtir.

“Balkan Savaşı sırasında Türklerin çektiği acılara karşı Avrupa’nın kayıtsızlığı, ülkeye akın eden Müslüman ve Türk mültecilerin hikayeleriyle daha da alevlenen keskin bir milli bilinç uyandırdı”⁸⁵⁸ diyen Halide Edib, özyaşamöyküsündeyse bu süreçte “halkıma ve toprağıma olan muhabbetin boyutunu anladım”⁸⁵⁹ diyecektir. Ona göre “bu muhabbet, herhangi ananın iptidai ve tabiattan gelen elde olmayan kudret ve hakimiyetini ifade ediyordu.” Bunun herhangi bir ideolojik yanının olmadığını⁸⁶⁰ da açıklamalarına ekleyecektir. Özyaşamöyküsünde vatan

kültür ve mazi ortaklığının sağlamadığını ifade eder. O, “millet ancak cumhuriyetçi, halkçı, lâik, inkılâpçı ve devletçi olduğu zaman bütün kudretiyle ortaya çıkabilir” diyerek Türklükten önce ortaya çıkan bir Türkçülük tasviri oluşturur. bk. a.e., s. 186-8. Kimlik olarak Türklüğün Türkçülükten önce olmadığı iddiasını dile getiren Toprak’ın da bu bağlamda değerlendirmeleri kayda değerdir, o, “etnik, dinsel, kültürel unsurlar Osmanlı kimliğinin ötesinde bir kimlik girişmeleri sonucu, Türk kimliğinin inşası kaçınılmaz olmuştu. Böylece Türk milliyetçiliği Osmanlı İmparatorluğu’nun son milliyetçi akımını oluşturuyordu. Diğer unsurların kendi kimliklerini oluşturma çabasına bir yanıtı.” Zafer Toprak, **Türkiye’de Milli İktisat**, s. 39. Şüphesiz ki varoluşsal, din-dil ile ilişkili bir biçimde kültürel bu suretle de tarihsel bir olgu olan kimliğin bu yapısına aykırı bir biçimde, kimliği ideolojik bir kurgu olarak gören eğilimler mantıkça ideoloji sayısınca kimlikten kimliğe geçişi de mümkün görmektedir.

⁸⁵⁴ Halide Edib, **Memoirs**, s. 335

⁸⁵⁵ Halide Edib’in tesis edildiğini söylediği ilk kurum, *Türk Ocağı* değildir. Öncelikle 25/12/1908 tarihinde *Türk Derneği* kurulur, bk. **Türk Derneği Nizamnamesi**, İstanbul, Karabet Matbaası, 1324, s. 6. 1911’de ise *Türk Yurdu Cemiyeti* kurulur. Türk Ocağı’nın kuruluşu resmî olarak 1912’dir. **Türk Ocağının Nizamnameyi Esas ve Dahilisi**, Tanin Matbaası, İstanbul, 1328, s. 1.

⁸⁵⁶ Halide Edib, **Memoirs**, s. 323-5. Halide Edib özyaşamöyküsünde kültürel özellik taşıyan Tümtürkçülüğün zamanla siyasi bir ülküye dönüştüğünü kendisinin Türkleri birleştirme ülküsünü savunan fikirden, Ziya Gökalp’ten, ayrıştığını, kültürel anlamda da olsa Türk birliğinin gerçekleşmesinin mümkün olmadığına inandığını ve inanmaya devam ettiğini ifade eder. a.e. s. 313-5. Fakat bahsini açtığı dönemde tasvirini yaptığı manzaranın tarihsel verilerle örtüşmediği görülmektedir.

⁸⁵⁷ Halide Edib, **Memoirs**, s. 312.

⁸⁵⁸ Halide Edib’in 16 Ağustos 1928 tarihli konuşması; Sekizinci Dönem, Yuvarlak Masa Nu: 6, Altıncı Konferans. **Modern Turkey and Its Problems; Halide Edib Hanum**, 16/8/1928, Institute of Politics, 1928, s. 4.

⁸⁵⁹ Halide Edib, **Memoirs**, s. 335.

⁸⁶⁰ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 189.

ve milletine duyduğu sevginin yansımalarından biri olarak, Balkan Savaşları sırasında kurup idare ettiği Tealiyi Nisvan Cemiyetinin, hastabakıcılık faaliyetlerine yönelmesini ortaya koyar;

“Arkamda Haminnenin bol çarşafı, hastaneye gelirken tek başıma Sultanahmet meydanında durur, içimde sonsuz bir hüznle minarelere bakar, bir yabancı ordusunun bu diyara girmesi ihtimali kalbimde öyle bir acı uyandırır ki, yüz üstü yatıp taşları öpmek isterdim. Evet, beni bu yerden hiçbir yabancı kuvvet ve tehlike ayıramazdı. Bu toprakların mukadderatını daima paylaştık ve paylaşacağız.”⁸⁶¹

Halide Edib’in özyaşamöyküsünde bu günlerdeki duygu durumunu kayıt altına alışı biçimiyle sergilediği vatanseverlik, Türkçü olarak boy gösterip dönemin Türkçüleriyle yakın ilişki içine girdiği döneme tekabül eder. Bu dönemde sergilediği Türkçülük, özellikle Türk Yurdu dergisinde yayımlanan yazılarında ve yaptığı konuşmalarda kendisini gösterir. Ayrıca, dönemin önde gelen bazı Türkçülerinin kutsallaştıracağı hamhayâlcı [utopic] *Yeni Turan* romanını da bu sırada kaleme alır.

Halide Edib Türkçülüğe daldığı süreçte, “Türklerin ulu ve büyük anası” olarak boy gösterecektir. Bu, Avrupa devletlerine öğrenim görmek üzere giden Türk gençlerinin *Türk Yurdu* adı altında kurduğu derneklerden biri olan, Cenevre Türk Yurdu öncülüğünde 15-18 Mart 1913 tarihleri arasında toplanan kongrede “Yurtçuluğun amaçları ile yasası” tespit edilip “Türklüğe büyük hizmetleri olmuş kişilere ‘bir ulu ad’ verilmesi”nin kararlaştırılmasıyla olur. Nitekim “bu çerçevede ilk ulu isim olarak” Halide Edib’e “Türklerin Ulu Anası” adı verilir.⁸⁶²

“Türklerin ulu anası” Türkçülerle ve onların oluşturduğu kurumlarla ilişkisini sıkılaştırıp zamanla onlara yön verecek etkili konumlara ge[tiri]ilir. Bu suretle uzun savaş yıllarında toplanamayan, ancak beş yıl aradan sonra 1918 Haziran ayında toplanabilen Türk Ocakları Kongresinde⁸⁶³ Halide Edib’in katılımı göze çarpar. Bu kongrede yapılan seçimlerle Halide Edib Türk Ocağı asli üyesi olur.⁸⁶⁴ Ayrıca 11 Temmuz 1918 tarihinde yapılan toplantıda gizli oylarla yapılan seçimlerde de idare ve hars heyetine seçilir.⁸⁶⁵ Bunun yanı sıra Türk Ocağı üyelerinin 1918/9 yılında *halka doğru gitmek* fikrinin bir tezahürü olarak *Köycüler Cemiyeti*

⁸⁶¹ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 188-9.

⁸⁶² Yusuf Sarıınay, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi**, s. 104-122. Halide Edib’in Cenevre Türk Yurduna Türk kadınları hakkında yazdığı mektuptan ötürü Yurt kendisine bu unvanı verir. **a.y.**

⁸⁶³ “Türk Ocağı İdare Raporu”, **Türk Yurdu**, S. 9, 30/6/1918, s. 267-9.

⁸⁶⁴ “Türk Ocağı Kongresi”, **Türk Yurdu**, S. 9, 30/6/1918, s. 295. Kongrede “Halide hanımefendi ile Kütahya mebus-u sabıkı Ferid, Ziya Gökalp, doktor Sabri, Şükrü Eflatun, doktor Hasan Ferid, doktor Selahaddin, doktor Tevfik Remzi, Darülfünun felsefe muallimi Mehmed Emin, Bayezid Numune mektebi müdürü Sadullah, Nüzhet Sabit, Darülfünun Hüsnü Hamid beylerin asli azalığa, doktor Cemil Şerif beyin namzet azalığına” seçilmiştir. **a.y.**

⁸⁶⁵ Füsün Üstel, **Türk Ocakları**, s. 100. Hamdullah Suphi, Mehmed Emin, Hasan Ferid, Nüzhet Sabit, Servet, İlyas Ragıp idare heyetinde seçilen diğer kişilerdir. Ocağın hars heyetine Halide Edib dışında, Ziya Gökalp, Hüseyinzade Ali, Hamdullah Suphi, Ahmed Ağaoğlu, Köprülüzade Fuad seçilmiştir. **a.y.**

adında bir cemiyet tesis ederler. Cemiyet nizamnamesinde *Köylüler arasında insaniyetkâr bir tarzda çalışmak ve sıhhat, maarif hususâtında kendilerine yardım etmeye* yer verilir. İstanbul'da kurulan cemiyetin idare heyeti başkanı da Halide Edib olur. Fakat Cemiyet başkanlığını fiilen Reşit Galip yürütecektir.⁸⁶⁶

Halide Edib'in Ocak ile ilişkisi Millî Mücadeleden sonra da devam eder, böylece 1923 İstanbul Türk Ocağı kongresinde Halide Edib yeniden idare heyetine seçilir.⁸⁶⁷ Sonraki yıl, 1924'de Birinci Türk Ocakları Umumi Kongresi Toplanır. Kongrenin "*Türklerle hizmet edenlere selam gönderme*" kararı uyarınca selamlanacakların yer aldığı isim cetveli oluşturulur.⁸⁶⁸ Selam gönderilecek isimler arasında Hamdullah Suphi'nin yer verdiği Halide Edib'in Türklüğe hizmeti, İzmir murahhası Vasıf Bey tarafından sorgulanınca, H. Suphi cevaben: "*Memleketimizde kaç kadın var ki Halide Hanım gibi beynelmilel bir şöhreti olsun. Onun eserleri başka lisanlara tercüme olmuştur. Türk gençleri Yeni Turan'ı kitab-ı mukaddes tanıdılar*"⁸⁶⁹ diyerek Halide Edib'in selamlanması gereğini⁸⁷⁰ savunmuştur. Ayrıca bu kongrede Halide Edib hars heyetine de seçilir.⁸⁷¹ Halide Edib'in sonraki süreçte yurt dışına çıkışıyla Ocak ile fiili bağı kalmayacaktır.

Halide Edib Balkan Savaşlarının başlangıcından I. Dünya Savaşının bitimine dek yazıları ve konuşmalarıyla Türkçülük cereyanı içinde sivrilen bir simaya dönüşür. İlginç bir biçimde Balkan Savaşları sırasında Türkçülüğün faaliyet sahasının, bunun için hemen hiçbir imkan olmamasına karşın, Fin-Ugor ve Macarlar gibi gayrimüslim unsurları Türk tanımı içine alarak geniş bir coğrafyada yürütülmesi gereğini savunurken,⁸⁷² I. Dünya Savaşı sırasında

⁸⁶⁶ Yusuf Sarınoy, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi**, s.177. Füsun Üstel, **Türk Ocakları**, s. 111-2. Cemiyet başkanlığına dek Halide Edib yazılarında toplumun çoğunluğunu oluşturan köylülere/köycülüğe veya bu dönemde eş işleve halkçılığa temas etmediği görülür. Bu süreçte halkçılığa yer açtığı bir yazısı kayda değerdir. Burada; "*Halka Doğru cereyanını bizde gazete sütunlarında, Türk Ocağının salonunda, akıllı ve uslu görünmek istediğimiz dakikalarda süslü lakırdılarımız arasında işittim... Halbuki ben isterim ki halkçılık bir fikir değil, bir fül olsun... Halkçılığın bir nazariyeden ziyade tatbiki bir mahiyeti haiz olduğu yer en çok Amerikadır. Halkçılık orada halkın terbiyesi, saadeti, içtimai mesainin nazımı olarak birer emsal şeklinde tecelli ediyor*" diyecektir. Halide Edib, "*Halka Doğru*", **Büyük Mecmua**, Nu: 12, 2/10/1919, s. 178.

⁸⁶⁷ Füsun Üstel, **Türk Ocakları**, s. 143. İdare heyetine ayrıca, Nakiye (Elgün), Hamdullah Suphi, Selahaddin, Dr. Fethi, Burhaneddin (Devellioğlu) ve Mahmut Nedim seçilmiştir.

⁸⁶⁸ Selam gönderilmek için oluşturulan isim cetvelinden bazılarının çıkartılması ve başkalarının eklenmesi ..

Birinci Türk Ocakları Umumi Kongresi Zabıtları, s. 93-6.

⁸⁶⁹ **Birinci Türk Ocakları Umumi Kongresi Zabıtları**, s. 96.

⁸⁷⁰ Halide Edib ile Hamdullah Suphi arasındaki yakınlığın yansımalarından biri de Halide Edib'in vefatıyla geride bıraktığı terekesinde Hamdullah Suphi'nin imzalı fotoğraflarının yer almasıdır. Fotoğrafların birinde "*Çok aziz ve asil arkadaşım Halide Edib Hanıma.... sadık dostundan bir hatıra. 20/4/1338. Hamdullah Suphi*" kaydı düşülmüş. NE HEA 478-46. bk. **EK LIII**.

⁸⁷¹ Kongrede seçilen hars heyeti şöyledir; "*Fevzi Paşa, Ağaoğlu Ahmed, Hamdullah Subhi, Ziya Gökalp, Halide Hanım, Akçuraoğlu Yusuf, Hüseyinzade Ali, Niyazi Bey, müze müdürü Halil, Veled Çelebi, Samih Rifat, Yahya Kemal, Necib Asım, ressam Şevket, Celal Esad, İzmirli Necib, Rıza Nur*". **Birinci Türk Ocakları Umumi Kongresi Zabıtları**, s. 116.

⁸⁷² Ağaoğlu Ahmed, "*Türkçülük, Türkiyecilik*", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu: 13457, 19/8/1919, s. 1.

Rusya’da Çarlığı yıkan *Ekim Devrimi* gerçekleştiğinde, Müslüman Türk dünyası ile irtibat kurma olanağının belirttiği bir düzlemde Türkçülüğün faaliyet sahasının Anadolu ile sınırlandırılması gereğini savunarak⁸⁷³ her iki süreçte de Türkçüler içindeki tartışmanın bir tarafı olup ileri sürdüğü fikirleriyle çeşitli eleştirilere konu kılınır.

3.2. Yabancı Okullar Tartışması [Ecnebi Mekteplerin Müdafaası]

Halide’nin kimliği gereği çevrelendiği toplumla bütünleşmede veya bunun görüntüsünü oluşturmada belki en işlevsel adımını Türkçülüğe “*dalış*” ile atar. Fakat bu *dalış* hiç de sancısız olmayacaktır. Öyle ki bu süreçte, ilişkiye girdiği Türkçülerle arasında kimliğinden kaynaklı bir sorun yaşamamasına⁸⁷⁴ karşın, öğrenim gördüğü ve mezuniyetinden sonra çeşitli görevlerle ilişkisini derinleştirdiği Amerikan koleji, bazı Türkçülerle gerilim yaşamasına neden olacaktır. Yaşanan bu gerilimin arkasındaki gelişmelere bakıldığında, 1908’de Osmanlı Devletinde meşrutiyetin yeniden tamtekmil yürürlüğe girmesinin getirdiği serbesti içerisinde diğer misyoner okulları gibi Amerikan kolejine de daha fazla Müslüman/Türk öğrenci kayıt olmaya başlamasına⁸⁷⁵ karşın, Trablusgarp ile Balkan savaşlarının patlak vermesi üzerine Osmanlı Devletinde Batı aleyhtarlığının ve Türkçülük cereyanının büyümesi eşzamanlı olarak görülür. Nitekim bu süreçte, Amerikan koleji, diğer yabancı okullar gibi Türk milliyetperverlerinin hedef tahtasına oturtulmaya başlanacaktır.

Ahmed Ağaoğlu [Agayef] yabancı kaynaklara dayalı olarak Osmanlı Devletindeki yabancı okullara ilişkin istatistiki bilgiler verdiği bir yazı dizisi kaleme alarak ilk taarruzu başlatır. Dayandığı istatistiklerdeki yabancı okulların ve buradaki öğrencilerin sayısını gösteren rakamların artık “*Osmanlının kalbini ezecek*” denli şiştiğini ifade eder. Bu istatistiklerin ortaya koyduğu bir diğer gerçeği tasvir ederken; “*memleketin hayat-ı ictimaiye ve itkisadiyesi müthiş bir surette ecnebinin yed-i tasallutuna geçmektedir. Hakimiyet-i milliye boş bir kelime ve*

⁸⁷³ Halide Edib, “*Evimize Bakalım: Türkçülüğün Faaliyet Sahası*”, **Vakit**, Nu: 252, 30/6/1918, s. 1.

⁸⁷⁴ Halide Edib’in soybağı Türk milliyetçilerinin tesis ettiği kurumlara katılım sağlama ve üye olmada herhangi bir sorun oluşturmazken, dönemin önde gelen Türkçü siması Yusuf Akçura ile yaşadığı gönül ilişkisinin evliliğe dönüşmesine engel oluşturacaktır. Akçura-Edib ilişkisi için bk. Adile Ayda, **Böyle İdiler Yaşarken**, s. 164-5.

⁸⁷⁵ “*Kolejde aydınlık ve ümit dolu bir hava vardı. Türk kızlarına koleje gelme izni verilmişti. ‘Balayı Dönemi’ diye adlandırdığımız bu dönem Amerikalıları neşe ve umuda boğmuştu. Türkiye’ye hürriyetin hakikaten geldiğini iliklerimize kadar hissetmiştik.*” Jenkins, **Robert Kolej’in Kızları**, s. 142. Meşrutiyetten sonra Amerikan kolejine Türklerin öğrenim görmesinin ivme kazanışı, kolejin Lozan sonrası dini propagandayı durdurmak zorunda kalmasına tekabül eder: Scott, 1924 yılını daha önce hiç olmadığı kadar Türk öğrencinin koleje kayıt yaptırdığı senedir diyerek buna işaret eder. Harold L. Scott. “*Dr. Gates, A Biographical Statement 1919-1932*”, **Dr. Caleb Frank Gates: President of Robert College 1903-1932; An Appreciation**, İstanbul, Tsitouris Brothers, 1932. s. 40.

havayı nesimi içinde muallak bir heyula şeklini almak üzeredir” der. Ayrıca, *ecnebiler memleketin sahibi ve hakiki hakimi olmak üzeredirler* uyarısında bulunan Agayef, toplumsal yozlaşmaya maruz kalan bir milletin hiçbir zaman siyasi hakimiyetini muhafaza edemeyeceğini, fakat bu toplumsal çürümeye maruz kalmayan bir milletin siyaseten bağımsızlığını yitirse bile onu yeniden ele edebileceğini⁸⁷⁶ ifade ederek yabancı okulların toplumsal varoluşun sürekliliğini sağlamaya dönük oluşturduğu tehdidin hayati olduğuna vurgu yapar. Ülkeye düşmanlık besleyenlerin en etkili aracının misyoner mektepleri olduğunu ifade eden Agayef, bunların vasıtasıyla ecnebilerin yalnız maddiyatımıza değil maneviyatımıza da zarar verdiklerini belirtir; “*mekatib-i ecnebiye ve dini propaganda heyetlerinin memleketin ahlak ve maneviyatı üzerine icra etmekte olduğu tahribatın*” çok büyük olduğunu belirtir. Amerikan koleje de yer açarak, Amerika Osmanlı Devletinde açtığı okullardan henüz siyaseten istifade edemese de bu okulların İngiltere’nin menfaatlerine hizmet etmekte olduğunu belirtir.⁸⁷⁷

“*Alelumum şu gibi heyet-i davetiye [‘Missions religieuses’] tarafından tesis edilmiş olan mektepte terbiye ve talim edilen etfalın [çocukların] yüzde altmış Müslümandır. Elyevm yalnız Üsküdar’da İstanbul’da ve Beyoğlu’ndaki misyoner mekteplerinde terbiye edilen ve sekiz ila onaltı yaş arasında bulunan muhadderat-ı İslamiyenin miktarı binlere varmaktadır. ...bunlara mensup oldukları dine ait katiyen malumat verilmiyor. Türkçe lisanı gayet sathî bir surette tedris ediliyor. Bununla beraber İslâm çocukları sabahla akşam bulundukları mektebin ait olduğu mezhebin icrayı âyinlerine hazır olmak mecburiyetindedirler. Tedrisat ve talimat öyle bir şekil ve surette icra ediliyor ki bunları yavaş yavaş mensup oldukları muhitten ayırıyor*” ve içinde bulundukları çevre/toplum hakkında nefret ve iğrenme hissiyle ile dolduruyor, bunu sağlayamazsa bile içinde bulundukları muhite karşı mutlaka bir kayıtsızlık oluşturuyor. “*Bu gibi mekteplerden çıkmış olanlar*” der Agayef “*ne Hristiyan gibi Hristiyan ne de İslam gibi İslam oluyor, ne ecnebi gibi ecnebi [oluyor] ne Osmanlı gibi Osmanlı*” kalıyor bunların “*iki taraf arasında mütereddit*” bulunduklarını ifade eder. Ayrıca “*Vatan lakaydlığı, efkâr ve hissiyatı milliye mahrumiyeti ve âlâyiş [gösteriş] düşkünlüğü hep bu membadan neşet ediyor*” diyerek, “*manen esir*” edilmiş olan bu kişilerin varlığını toplumsal bir *maraz* olarak değerlendirip bu hastalığın “*tedavisi elzemdir*”⁸⁷⁸ der.

Hemen ertesi gün Yusuf Akçura’da kaleme aldığı yazısında yabancı okulların yıkıcılığına temas eder: “*okumuş adamlarımızın müşterek bir idealden mahrum olmalarına bir*

⁸⁷⁶ Ahmed Agayef, “*Müthiş Rakamlar*”, **Hak**, Nu: 93[Ek için:7], 14/6/1912, s. 2-3.

⁸⁷⁷ Ahmed Agayef, “*Müthiş Rakamlar*”, **Hak**, Nu: 93[Ek için:7], 14/6/1912, s. 3.

⁸⁷⁸ Ahmed Agayef, “*Mektebler ve Misyonerler*”, **Hak**, Nu:107 [Ek için: 9], 28/6/1912, s. 4.

mühim sebep de memleketimizde kök salmış yabancı mektepler, yani ecnebi mektepleridir. ...Bunların her biri oğullarımıza, kızlarımıza, ...zevcelerimize, analarımıza, babalarımıza kendince bir fikir, dünyaya bir nazar, bir gaye-i emel vermektedir.” Bu suretle misyoner/ecnebi okullar toplumdaki ülkü “*anarşisini büyütüp artırıyor*”⁸⁷⁹ diyecektir.

Agayef, yabancı/misyoner okullarında artan sayıdaki Müslüman/Türk öğrencilerle oluşan toplumsal durumun tasvirini de şöyle yapar: “*Ecnebiler şu misyoner mektepleriyle bizim maneviyatımızı kırıyorlar. Metânet-i ahlakiyemizi bozuyorlar.*” Artık “*bizde izzetinefis, gurur-u milli, ifthar-ı kavmiyet kalmamıştır. Bizde hubbû’l-vatan [vatan sevgisi] ve sevdâyı millet hissi bırakmamışlardır. Bunun kâffesine sebep başlıca misyoner mekteplerinde almış olduğumuz terbiye ve talimdir.*”⁸⁸⁰

Agayef’in Türkiye’deki yabancıların nüfuzunu ve ecnebi mektepleri üzerinden Müslüman ahalinin kendilerine yabancılaştırılmasını bir beka sorunu olarak ele alması, Türkiye’yi İngiliz ve Amerikan nüfuzuna sokma azminin yorulmaz mücahidi Halide Edib’in varoluş nedenine dönüşmüş bir ülkünün taarruz altında bulunması demektir. Ahmet Agayef’in yanı sıra Yusuf Akçura’nın ecnebi mekteplere getirdiği eleştirileri Halide Edib, yaygınlaştırılması için mücadele verdiği kendi yetiştirilme koşullarının yergisi olarak görüp, bunlara kayıtsız kalmayacaktır. Osmanlı Devletindeki yabancı okulların savunusu bu suretle *Robert kolejin kızından* namı diğer *Türklerin Ulu Anası*’ndan gelecektir.

Halide’nin yabancı okulları müdafaa ediş gerekçeleri kayda değerdir; nüfuzları altında bulunduğumuz Avrupalıların gücendirilmesini ve “*yegâne bildiğimiz medeniyet*” olan Batının kurumlarının hakir görülmesini doğru bulmadığını, ayrıca “*umumen ecnebi müessesatına tariz etmek dostluğa pek muhtaç olan Türklüğün dostlarını pek tezyid etmeyeceği*”ni ifade ederek bu okulların tartışma konusu yapılmasına itiraz eder. Ayrıca doğrudan kendi kişiliğini de ilgilendirdiği için yabancı okul mezunlarında “*izzet-i nefis, gurur-u milli, ifthar-ı kavmiyet*” kalmadığına ilişkin yaklaşımı yerer. Bu suretle, yabancı okul mezunlarının milli ve toplumsal ülkülere “*hıyanet etmemiş*” oldukları iddiasını da ileri süren Halide, “*kendi hesabıma ecnebi mektebinde okumuş olmam beni kuvvetli hatta biraz mutaassıp ve vahşi bir ‘nasyonalist’ yapmaya mani olmadı*” hatta öğretim hayatımda, “*çocuklara derin, vakur, ve şiddetli bir*

⁸⁷⁹ Akçuraoğlu [Yusuf], “*Emel (İdeal)*”, **Türk Yurdu**, S. 16, 27/6/1912, s. 489-490.

⁸⁸⁰ Ahmed Agayef, “*Mektebler ve Misyonerler*”, **Hak**, Nu:107 [Ek için: 9], 28/6/1912, s. 4. Yabancı okullar meselesinde Türk milliyetperverleriyle II. Abdülhamid’in görüşleri örtüşür. Bu bağlamda Amerikan kolej öğretmenlerinden Feridun’un açıklamaları aydınlatıcıdır: “*Abdülhamide göre Kolec tehlikeli bir yerdi orada hususiyile Anglo-Saxon ırkının terbiye, idare usulleri öğrenilir; Kuvvetli vatan, milliyet duyguları alınır. Vaka Kapitülasyonlardan dolayı Türk hükümeti mektebe dokunamazdı, fakat Türklerden çocuğunu gönderenler takip olunurdu. Temmuz inkılabı vaziyeti değiştirdi.*” Salih Feridun, “*Türkçe Şubesi ve Dr. Gates*”, **Dr. Caleb Frank Gates: President of Robert College 1903-1932; An Appreciation**, İstanbul, Tsitouris Brothers, 1932. s. 51.

kavmiyet hissi vermek için çalıştım”⁸⁸¹ diyerek Osmanlı Devletinde faaliyet yürüten yabancı okulları birer *milli mektep*miş⁸⁸² gibi savunur. Savunusunda Amerikan koleje ve Amerikalılara özel yer açar; “*mevzubahis mektepler arasında misyoner olmayan bir mektep vardır ki bunun tahsilimi oradan aldığım için salahiyyetle bahsedeceğim. Üsküdar’da The Society of the promotion of femal Education mektebidir.*” Ayrıca; “*bugün zannetmem ki bir Amerikalı kadar Amerika ’ya muhabbeti olan vatanperverliği bütün dar*” düşünce ve çıkarlardan arınmış “*saf bir vatanperverlik taşıyan bir kavim olsun*” vatandaşlık sorumluluğu denilen “*tarz-ı terbiye ve ahlak sırf Amerika medeniyet ve ihtiyacat-ı dahiliyesinin meydana attığı bir esas-ı ahlak ve terbiye*” olduğunu ifade eder. Halide kolej propagandasının etkisi altında henüz gitmediği Amerika’nın sahip olduğu *ahlaki* üstünlükleri sıralayan propagandasını yaptıktan sonra, Türkiye’deki Amerikan kolejine karşı yapılan eleştirilere göğüs germeye devam ederek; Bu misyoner kolejin propaganda neferleri için: “*muhterem müessesenin muhterem muallimleri Türk kadınları arasında da yetişmelerine dua ettiğim ahlaken ve zihnen yüksek ve fazıl kadınlardır*”⁸⁸³ der. Halide’nin yaklaşımı temelde, Türkiye’nin Amerikanlaştığı ölçüde “yüksek ahlak” ile bütünleşeceğine ilişkin sahip olduğu inancın bir yansıması olarak belirir. Bu bağlamda *Nasyonalistliğe* Türk Yurdu’nun verdiği sevimli hüviyetin ecnebi mektep aleyhtarlığıyla bozulmaması temennisini paylaşması anlamlıdır.

Halide kaleme aldığı yabancı okul savunusunda yalnız öğrenim gördüğü kurumun misyoner bir kurum olduğunu gizlemekle kalmaz bunun yanısıra Osmanlı Devletinde modern sömürgeciliğin [emperyalizmin] birer uzantısı olarak varlık bularak yaygınlaşan bu kurumlara getirilen eleştirilere, *Avrupalıları gücendireceği ve ihtiyaç duyulan dost sayısını artırmayacağı* gerekçesiyle, itiraz eder. Ayrıca yabancı okullar için yapılan bu eleştirilerin Türkçülüğün sevimli yapısını bozmakla kalmadığını bunun yanı sıra *Nasyonalistliği* gençler için de cazibeli bir hale getirmediğini söyler. Halide Edib’in Akçura’ya hitaben fakat çoğunlukla Agayef’in eleştirilerine karşı bir savunma metnine dönen bu yazısına iki yazar da karşılık verecektir. Akçura’nın aksine Agayef’in verdiği karşılığın sert olduğu⁸⁸⁴ Halide Edib’in meseleyi tekrar ele alışında ortaya koyduğu alıntı ve ayrıntılardan anlaşılmaktadır.

Ahmed Agayef’in *mecburi cevabına* cevap veren Halide, “*Osmanlılardan aldığınız takdiramız mektuplar*”a karşın der, “*ecnebi matbuatının bu neşriyatınızla uyanan*

⁸⁸¹ Halide Edib, "Yusuf Akçura Beyefendiye", **Tanin**, Nu: 1383, 6/7/1912, s. 6.

⁸⁸² Halide, bu tartışmalardan bir süre sonra [1914] Nevsal-i Milli’de kendisini “*İngiliz mürebbiyelerinin dest-i terbiyesinde çocukluğundan itibaren milli bir tahsil almış*” biri olarak tanıttıracaktır. **Nevsal-i Milli**, s. 258

⁸⁸³ Halide Edib, "Yusuf Akçura Beyefendiye", **Tanin**, Nu: 1383, 6/7/1912, s. 6.

⁸⁸⁴ Halide Edib’in yazısından Agayef’in ‘mecburi cevap’ başlığı altında bir yazı kaleme aldığı ve Halide’nin ecnebi mektepleri savunmasını eleştirdiği anlaşıyor. Fakat Ağaoğlu’nun bu yazısına ulaşamadık.

hoşnutsuzluk da herhalde bizim için iyi bir şey değildir.” Ayrıca “misyoner mekteplerinin ne leh, ne de aleyhinde idare-i kalam edemem. Çünkü katiyen tetkik etmedim ...Fakat memleketimizdeki ecnebi mekteplerinin hepsi misyoner mekteplerden ibaret değildir. Ve misyoner olmayan ecnebi mektepleri, hususiyle kendim tahsil aldığım Amerikan kız koleji ve ona mümasil mektepler muzır değil müfiddir [faydalıdır].” Oysa “siz hala bu mektebi de bir heyet-i davetiye diye telakki etmekte ısrar ediyorsunuz. Halbuki on seneden ziyade oluyor ki bu mektep misyoner idaresinden çıkmış ‘laik’ bir mektep olmuştur.”⁸⁸⁵ Halide yaptığı bu açıklamalarla kendi öğrenim gördüğü dönemde kolejin misyonerlik faaliyetlerini sürdürdüğünü dolaylı olarak kabul etmiş olur. Gerçekteyse kolejin kurulduğu günden o güne [1912] dek, misyona [Hristiyanlığa özgü dini yayma görevine] uygun faaliyetleri kesintisiz devam etmekteydi.⁸⁸⁶ Amerikan kız kolejinin, “misyonerlerin onurunu yansıtan” bir kurum olarak ele alınmaya devam ettiği⁸⁸⁷ bu dönemde, kolej müdiresi Mary Mills Patrick; Kolej, “öğrencilerin sadece kolejdeyken değil, evlerine döndükten sonra da tüm yaşamlarını etkileyecek türden bir dini deneyim kazandırmayı amaçlamakta” olduğunu ifade ederek, kolejde “kullanılan araçlar[ın], sabahları kilise egzersizleri, Pazar günleri vaaz hizmetleri ve Hristiyan Derneğinin aktif çalışmaları gibi alışlagelmiş araçlardır”⁸⁸⁸ diyecektir.

Halide Edib’in, korumacı bir yaklaşımla örtbas etmek istemesine karşın Amerikan kolejin misyonerlik faaliyetlerinin hız kesmediği bu süreçte, kolejle devam eden irtibatı göze çarpar; Bu dönemde, Amerikan misyoner Protestan kolejine öğrenim görmek üzere,

⁸⁸⁵ Halide Edib, "Mecburi Cevaba Mecburi Cevap", **Tanin**, Nu: 1394, 17/7/1912, s. 3.

⁸⁸⁶ "ACG, Reports of the Year, 1910-11, s. 34" içerisinde kolej dersleri müfredatına ilişkin arşiv raporları, sürdürülen öğretimde İncil ve Hristiyanlık merkezli dini öğretimin, devam ettiğini göstermektedir. Halide Edib'in kolejin propaganda yapmadığına ilişkin söylemini, kolej müdiresi Mary Mills Patrick'in ifadeleriyle de örtüşmez: "Kolej'deki dini eğitim ve öğretim muazzam bir öneme sahiptir. Kolej, hayatın en kutsal meselelerini şekillendirirken, hayatta dine ait olduğu yeri vermek adına dini bir öğretim ve dinsel bir etkilemeyi vermek istemektedir. Günlük Şapel egzersizleri ve Pazar sabahı ayinleri yürütülmektedir. Dini çalışmalar, Tanrı'nın kendi bilgisini, öğrencilerin hayatına, ailenin ve milletin yaşantısına, devletin kanunlarına dahil etmek ve öğrencilerine dinin saf ve yüce ideallerle (değerlerle) olan bağlantısını göstermek adına gerçekleştirilir. Öğrencilerin, Tanrı'ya en yakın oldukları ibadetlerinde ihlas sahibi olmaları için, düşünsel arayışlarını geliştirmek ve kişisel olarak dürüst olmalarını sağlamak için vaazlar verilir." Ders müfredatı üzerinden yapılan arşiv incelemesi, kolejin kuruluşundan 1924 yılına kadar propaganda faaliyetlerini sürdürdüğünü göstermektedir. bk. Ayşe Köse, **Yabancı Okullarda Kızların Din Eğitimi (Arnavutköy Amerikan Kız Koleji Örneği)**, İstanbul, Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2003, s. 313-4, 322.

⁸⁸⁷ "To the Credit of America", **The Idaho Republican**, C. VI, Nu: 42, 8/4/1910, s. 2.

⁸⁸⁸ Amerikan kız kolejinin uzun yıllar başkanlığını/müdürlüğünü yapan Patrick 1914 yılında, kolejin misyonerlik faaliyetiyle ilişkisine temas ettiği mülakatında şunları söyler: "dini sorun zor bir sorun olsa da, sonuçta tek bir çözüm vardır ve o da herkesin katılacağı derin ve birleşik bir ruhani yaşam üretmektir. Kolej, öğrencilerin sadece kolejdeyken değil, evlerine döndükten sonra da tüm yaşamlarını etkileyecek türden bir dini deneyim kazandırmayı amaçlamaktadır. Kullanılan araçlar, sabahları kilise egzersizleri, Pazar günleri vaaz hizmetleri ve Hristiyan Derneğinin aktif çalışmaları gibi alışlagelmiş araçlardır" diyecektir. Mary Mills Patrick, "Constantnople College and the Women of the Near East", **The Missionary Review of the World**, C. XXXVII, Nu: 10, Ekim 1914, s. 729.

öğretmenlik yaptığı Darülmualimattan öğrenci seçimi işini üstlenmişti.⁸⁸⁹ Ayrıca Amerikan kolej mezunları derneğinde müdirelik yapan ⁸⁹⁰ Halide, kolejin kuruluş yıldönümü kutlamalarında çeşitli görevler üstleniyor⁸⁹¹ ve Amerikan kolejinde de dersler/konferanslar veriyordu.⁸⁹² Misyoner kolejle irtibatının en güçlü olduğu dönemlerin birinde, 1912 senesinde, yalnızca öğrenimi burada gördüğü için değil, kolejin bünyesindeki görevleri dolayısıyla ve de kolejin yaygınlaştırmaya çalıştığı değerleri benimsediği için savunmacı bir yaklaşım sergilerken, Amerikan kolejin öğrencilerine aşlamaya çalıştığı söylenen temel değerlerden biri olan takdim edilen “dürüstlikle” kurduğu ilişkiyi de açıklığa kavuşturmuş⁸⁹³ oluyordu. Öte yandan, Halide’nin Amerikan kolejden mezuniyetiyle yer almaya başladığı misyoner kayıtlarındaki başarı öyküsü, giderek daha çok övgünün yer verildiği ⁸⁹⁴ bir anlatıya dönüşüyordu.

Yabancı okullar tartışması sırasında Ahmed Agayef’in yinelediği eleştirilerindeki gerekçeleri ele alan Halide Edib’in savunusu, bütün yabancı okulların savunulmasından misyonerlik yapmayan yabancı okulların savunulmasına özelde ise Amerikan kolej savunusuna evrilir. Öyle ki, “*ben bütün kalbimle bir memlekette umum mekteplerin ‘laik’ olması taraftarıyım*” der. Aynı zamanda milli gururdan yoksunluğun ve ecnebiperestliğin yalnızca misyoner mekteplerinin ürünü olmadığını ifade eder. Ayrıca ilk adımda, Amerikan kolej mensuplarıyla kurduğu dostluklar, savunusunu bir kurum savunusunun ötesine taşımasına

⁸⁸⁹ Saint Nihal Singh, “*The American College for Girls in Constantinople*”, *The Southern Workman*, C. XLI, Virginia, Temmuz, Ocak 1912, s. 577.

⁸⁹⁰ “*With the Women of the World*”, *The Fargo Forum and Daily Republican*, North Dakota, 16/4/1912, s. 5.

⁸⁹¹ Henry Churchill King, “*The Professor’s Chair*”, *The Congregationalist and Christian World*, C. XCIV, Nu: 14, 3/4/1909, s. 441.

⁸⁹² “*Notes on Current Topics*”, *The Moslem World; A Quarterly Review of Current Events, Literature, And Thought Among Mohammedans, and the Progress of Christian Mission in Moslem Lands*, C.II. Nu:4, Ekim 1912. s. 409. Benjamin W. Labaree, “*The Condition of Women in Mohammedan Lands*”, *World-Wide Expansion of Christianity*, s. 355-6. -Beyazıt’taki Feyziye mektebinde, Darülmualimatta ve Amerikan kız kolejinde birlikte öğretim faaliyeti yürüttüğü Nakiye Hanım, Halide Edib’in en yakın arkadaşı gözükmektedir.

⁸⁹³ Hemen her ahlak dizgesinin en temel erdemlerinden biri olan dürüstlük ile bir misyoner faaliyetinin ilişkisi üzerine düşünmek, misyon faaliyetinin yapısal çözümlemesiyle açıklığa kavuşabilir. Bu bağlamda, tekrar pahasına ifade etmek gerekirse misyoner, okul, hastahane, yetimhane gibi kurumları hedefi ile arasında köprü kılar ve hangi meslek kolunda uzmanlaşırsa uzmanlaşsın mesleğini, mesleki ülkülerden yoksun kılan bir yaklaşımla misyon faaliyetine araç kılar. Böylece misyonerin mesleki uzmanlığı esas niyetini örten bir kisve ve bir çeşit tuzak işlevi gören kurulu düzeneğin bir parçası olarak belirir. İmdi misyoner görünüşte doktordur ve şifa için kapısını çalan hastayı, mümkünse muzdarip olduğu hastalıktan çok sahip olduğu inançlarından *kurtarmak* amacındadır. Yahut misyoner görünüşte bir öğretmendir ve karşısında bilgi edinmek üzere gelen çocuğa uzmanlık bilgisini aktarmaktan çok, onu manen teslim almak, tümüyle dönüştürüp içinden geldiği topluma yabancılaştırmak niyetindedir. Böylece denilebilir ki, *misyonerin işleri* Tanrı adına yapılmış fakat bununla tezat oluşturacak şekilde ahlaki bir düşüklüğe yash olarak yürütülmüştür. Dokunup dönüştürdükleri kişiler de şüphesiz bu ahlaki düşüklüğün hem eseri hem kurbanları olarak karşımıza çıkarlar.

⁸⁹⁴ “*General Missionary Intelligence*”, *Missionary Review of the World*, New York & London, Fug & Wagnalls Company, 1902, s. 231. William E. Curtis, “*For Turkish Girls*”, *The Evening Star*, Amerika, Washington D.C., Nu: 17627, 29/12/1908, s. 8. Marry Mills Patrick, “*Constantinople College and the Women of the Near East*”, *The Missionary Review of The World*, C. XXVII, Nu: 10. Ekim 1914, s. 732.

neden olur. Kendi dönüşümünde büyük pay sahibi olan Amerikan kolejin propaganda neferlerini -onun ifadesiyle *muhterem muallimleri*⁸⁹⁵- savunmakla kalmaz, Türk kadınlarının örnek alması gereken *faziletli ve yüksek ahlak* sahibi kadınlar olarak takdim eder. Bu kadınları ele alış tarzına Agayef'in verdiği karşılığı yine Halide'den öğreniyoruz;

“Bizde bunlar gibi kadınlar yetişmesi temennime iştirak ediyorsunuz. Fakat bu temenniye İslamiyeti ve Türklüğü Amerika'ya sokacak kadınlar şartını ilave ediyorsunuz. Bununla da onların Amerikalılığı ve Hristiyanlığı aramıza sokmaya çalıştıklarını demek istiyorsunuz. Çok şükür bu Amerikan mekteplerinden çıkmış da dinini kaybetmiş bir tek Müslüman kızı görülmemiş.”

“Bir Türk Amerikalıları, Amerika medeniyetini şiddetle takdir eder, onların bir çok esasat-ı terbiyelerinin memleketimizde tatbikini ister. Fakat bunu istiyor diye ona Amerikalılaştık demek mütefekkir dimağlarda hiçbir mana uyandırmaz.”

*“Bu memlekette her milletin tahsili bir maksada atfedilebilir; fakat Amerikalılarınki değil. Bugün yüksek milli ideallerinden, medeniyetlerinden, her şeylerinden boyunduruk altına girmeden istifade edeceğimiz Amerikalıların tahsili, hatta iktisadi hizmetleridir”*⁸⁹⁶

Halide, kolejinden devletine dek Amerikan olan her şeyin övgüsüne yer verirken, ileri sürdüğü iddialara ve bunların yaslandığı gerekçelere en safderun kimselerin bile inanmakta hayli güçlük çekeceği bir noktaya gelir. Görünen o ki, Agayef'de onu, bu noktanın ilerisine götürecek hamleye ihtiyaç duymadı. Bu suretle biten yabancı okullar tartışması sırasında kaleme alınanlar, iki tarafın dünyagörüşünü açıklığa kavuşturmakla kalmadı. Bunun yanı sıra Osmanlı Devletinde faaliyet yürüten yabancı okulların, Amerikan kolej özelinde, *mahsülleri* arasına, misyonerlik faaliyetlerini yermeyen kendi kurumlarını da yerlilerin eleştirilerine karşı savunan yerel bir simayı, kattıklarını ortaya koydu.

*Her kimliğin kendi değer dizilerini diğerlerinininkinden üstün tutma eğilimine sahip olmasıyla Halide'nin Türkiye'de daha fazla yabancı okul açılması için önce dualar etmesi*⁸⁹⁷

⁸⁹⁵ Halide Edib Türkçülerle girdiği tartışmadan önce de Amerikan kolejin misyoner öğretmenleri için övgü dolu sözlerle bezediği bir kolej yazısı kaleme almıştı. Orada öğretmenleri için; *“Ya siz, muhterem kadınlar!.. Ya siz kendi memleketiniz, kendi cinsiniz olmayan bu mahrum-u hürriyet, bu binasib-i ziya köşenin tenevvür ve teâlisi için hayatının en güzel senelerini heba eden beşeriyet fedaileri muallimler!.. Osmanlı toprağı, Osmanlı medeniyetini aydınlatmaya ceht eden ilim ve irfan mücahideleri!”* demişti. Halide Salih, *"Bir Dost Çehresi Etrafında -Amerikan Koleji-"*, **Tanin**, Nu: 41, 11/11/1908, s. 2.

⁸⁹⁶ Halide Edib, *"Mecburi Cevaba Mecburi Cevap"*, **Tanin**, Nu: 1394, 17/7/1912, s. 3. Halide Edib bir süre sonra Mustafa Kemal'e hitaben kaleme aldığı mektubunda yaptığı manda çağrısı ile Türkiye'nin Amerikan boyunduruğu altına girmesini de onaylayacaktır; *“süratle istememiz lâzım gelen Amerika [mandası] da, tabii mahzursuz değildir. İzzetinefsimizden epeyce fedakârlık etmek mecburiyetinde bulunuyoruz”*. Kemal Atatürk, **Nutuk**, s. 97.

⁸⁹⁷ Halide, II. Meşrutiyetin ilanı üzerine kolejden hocası olan bayan Dodd'a yazdığı mektupta: *“Şehirde ve ülkede başka Amerikan okulları da açılması için dua ediyorum ve bunun için ümitliyim”* diyecektir. Halide'den Isabel Frances Dodd'a Mektup, 26 Temmuz 1908: **COL. A, ACG, Sr. V**, Kutu: 28, Dosya: 20.

ardından bunun mücadelesini vermesi ve Türkiye’de yabancı okulların açılması için İngiliz ve Amerikalılara yalvarışını ortaya koyan açık bir mektup kaleme alıp⁸⁹⁸ bunu yabancı basında yayımlatması en sonunda da Türkiye’de söz konusu yabancı/misyoner okullara yapılan eleştirilere karşı göğsünü siper etmesi bir arada düşünüldüğünde, Türkiye’nin Anglosakson örneğiğinde kendine yabancılaşması Halide’nin varlık nedeni haline geldiği görülür. Nitekim Halide, mensup olduğu anlam ve değer dünyası ile çevrelendiği muhitten önemli ölçüde ayrılmış bir görüntü çizer.

Öte yandan Halide Edib’in, Agayef’in Türkiye’de faaliyet yürüten yabancı okulları eleştirirken bunların yol açtığı/açacağı felaketlerden bahis açması sırasında, kuramsal düzlemde kalmasına ve dayandığı istatistiklerin somut bir zarara işaret etmediğini ifade ederek itiraz etmesinde makul bir taraf bulunmaktadır. Bu aynı zamanda Agayef’in ortaya konan istatistiklerle, yabancı okullar hakkında verilen hükmün ilişkilendirilmesi için gereken verilerin eksikliğine işaret etti. Nitekim Halide yaptığı çıkışla; “*istatistik o mektepten çıkan falan filan adamın yaptığı mazarratı veyahut bu kabil muzır adamların adedini*” ortaya koymuyor der. Ahmed Agayef’in yazısında yer verdiği yargılara gerekçe oluşturacak verileri, Halide’nin kolej merkezli irtibat ağı üzerinden bağlantı kurup ilişkilerini sıkılaştırdığı, William Stead kısa süre sonra iftiharla şöyle ortaya koyar;

Robert’ın Hamlin’e “*halisane bir cömertlikle*” verdiği otuz bin dolarla “*kurulan kolejde Amerikan ilkeleri doğrultusunda eğitilip yetiştirilen adamlar yirmi yıl sonra Bulgar prensliğini kurarak, büyük Osmanlı İmparatorluğunun bütünlüğünü parçaladı. ...Bir ulusu özgürleştirmek büyük bir şeyse, bir cinsiyeti özgürleştirmek ne denli muazzam bir şeydir! Türk kadınılığını cehaletin karanlığından ve inzivadan kurtarmak, Bulgar bağımsızlığının tesis edilmesinden çok daha esaslı bir görevdir*” diyen Stead ayrıca, Amerikalıların Robert kolej mezunlarıyla yalnızca Bulgaristan’ı mümkün kıldığını bunun yanı sıra “*Amerikan misyon okullarıyla Ermenilerin milli uyanışında büyük rol oynadıklarını*”⁸⁹⁹ ifade eder. W. Stead bu yazısında, Amerikan kolejin siyasal hedefleri ve bunlara ulaşmak için elzem görülen toplumsal dönüşüm çalışmalarına uygun bir biçimde benliğini konumlandırmasına binaen Halide’yi de “*kahraman bir Türk kadını*” ilan eder.

Bu suretle, Hamlin’in kurup Hristiyan kalplere emanet ettiği Amerikan koleji⁹⁰⁰ ile Halide’nin bütünleşmesi Stead’ın takdiri beraberinde getirir. Bununla birlikte, “*Amerikan*

⁸⁹⁸ Halide Salih, “*The Future of Turkish Women*”, **The Nation**, C. IV, Nu: 4, 24/10/1908. s. 149. Halideh Salih, “*The Future of Turkish Women*”, **St. Louis Post**, 21/1/1909, s. 13.

⁸⁹⁹ William T. Stead, “*Americanizing Turkey*”, **The Youth’s Companion**, 2/1/1913, s. 3-4.

⁹⁰⁰ Cyrus Hamlin, **Türkler Arasında: Türkiye’deki Misyonerlik Faaliyetleri ve Robert Kolej**, Terc.: Arzu

kadınları tarafından yürütülen”⁹⁰¹ ve “*Amerikan parasıyla işleyen*”⁹⁰² “*bir misyoner cemiyeti tarafından kurulduğu için doğal olarak bir Hristiyan kurum*”⁹⁰³ olan Amerikan kolejini yıllar sonra Türk basınında överek Türkiye’nin yakın tarihine etki eden faaliyetlerinin savunusunu yapmak Robert kolejin kızlarından Halide’ye düşmesi kayda değerdir. O, belki Hamlin’in işaret ettiği Hristiyan bir kalbe sahip değildi ama bu kolejde “*Hristiyanlığın ruhu ruhuna üflendi*”⁹⁰⁴ ve burada “*pek çok Müslümandan daha iyi anladığı Hristiyan ideallerini özümsemişti.*”⁹⁰⁵ Amerikalı dostlarından Watson’un o, “*kendine Hristiyan demeyebilir. Ama siz de ona Müslüman diyemezsiniz*”⁹⁰⁶ diyerek tasvir ettiği Halide için bile Türkçülerin taarruzu karşısında kolejin yürüttüğü misyonerlik faaliyetleri savunulamaz görünüyordu. Girişeceği muhtemel bir misyon savunusu, hem kimliği gereği bütünleşmesi gereken toplumsal yapıya karşı benliğini bir *yabancı* olarak konumlandırarak hamle olurdu hem de sözlerini anlamsızlaştırıp yapılan eleştirileri haklılaştıracak bir girişim olarak geride kalırdı. Bu yüzden Türkçülüğe soyunduğu dönemin ruhuna aykırı olmayan hamlesini tasarladı. Bu suretle benliğini konumlandırmada sergilediği sanat en çetin sınamaların birinden geçerken, o Türkiye’de Amerikancılıkla Türkçülüğün bağdaştırılmasının öncü bir siması olarak sivriliyordu.

Halide’nin *Türklerin ulu ve büyük anası* olarak boy gösterip Türkiye’deki Amerikan okullarını müdafaa eden *vahşi bir nasyonalist* olarak kendini takdim ettiği bir süreç yaşanırken, Amerikan kolejin ardındaki misyon teşkilatı, Amerika’da bir kilise şapelinde tertip ettiği bir temsil ile Halide’yi izleyicilerine tanıtır. Şapelde Halide’nin Amerikan koleje girerek uğradığı dönüşümün öyküsü, Amerikalı misyonerlerin, sınır ötesi faaliyetine daha fazla destek çağrısı için haklı ve parlak bir gerekçe olarak sunuluyordu.

3.3. “*Halide Salih*” Presbiteryen Kilisesi Şapelinde Cemaate Sesleniyor!

Doğuda faaliyet yürüten Protestan misyonerler başarı öykülerini yalnızca

Taşcan, İstanbul, Kahverengi., 2015, s. 276.

⁹⁰¹ Saint Nihal Singh, “*The American College for Girls in Constantinople*”, *The Southern workman*, C. XLI, Nu: 10, Ocak 1912, s. 568.

⁹⁰² “*School and College Work*”, *The Omaha Daily Bee*, C. XLII, Nu: 41, 5/8/1912, s. 5.

⁹⁰³ Saint Nihal Singh, “*The American College for Girls in Constantinople*”, *The Southern workman*, s. 574.

⁹⁰⁴ Brown, *Rising Churches in Non-Christian Land*, s. 13.

⁹⁰⁵ “*The Bookshelf*”, *The Missionary Herald*, C. CXXII, Nu: 9, Eylül 1926, s. 366. Halide Edib dışavurumda gözettiği kaygıyla olsa gerek, özümsemediği söylenen “*Hristiyan idealler*” onun kaleminden “kolej öğretisi” olarak çıkar. Bununla ilişkili olacak biçimde, özyaşamöyküsünde İslama biçimsel olarak bağlı kalıp, bunun içeriğini kolejden edindiği esaslara yaslı dünyagörüşüyle doldurma mücadelesi verdiğini ifade edişi için, bk. Halide Edib, *Memoirs*, s. 192.

⁹⁰⁶ Charles Roger Watson, *a Discussion of the Missionary Situation and its Problems.*, s. 6-9.

karargahlarına gönderdikleri raporlarla veya ülkelerindeki basın kuruluşlarında kaleme aldıkları satırlarla dindaşlarına aktarmakla kalmadı. Çalışmalarının etkisini göstermek ve aldıkları desteği devamlı kılmak adına, başarılarını inananların gözünde canlandırma işine de kafa yordular. Böylece, “*her milleti temsil eden bir kadının kendi ülkesinde gördüğü değişiklikleri anlattığı*” bir sahne çalışmasını ortaya koyma fikri yeşerdi. Bu çalışma misyonerliğin “*meyveleri*” olarak nitelendirdikleri, dönüşüme uğratılmış Doğulu kadınların yöresel kılıklarına bürünerek, “*kitapta yazılı olan gerçekler*” üzerinden temsil edilmesi idi. Bu suretle seçilmiş Doğulu kadınlar hakkında bilinen gerçekleri, “*kendi gözlemleri veya deneyimleri olarak birinci şahsa aktarır*”⁹⁰⁷ izleyenlerin önüne koyacakları bir mizansene dönüştürdüler.

Böylece, Amerika’da 7 Şubat 1912’de *Yıllık Şükran Ayini* için “*Merkez Presbiteryen Kilisesi Misyonerlik Derneği’nin toplantısının Cuma günü öğleden sonra kilisede*” yapılacağı *Rock Island Argus* gazetesi üzerinden duyurulur. Programın ayrıntısında, yapılacak dualar, söylenecek ilahiler, Kitabı Mukaddes okuması ve Doğulu kadınların kostümlerle temsil edileceği⁹⁰⁸ ilan edilir. Duyuruya uygun olarak Cuma günü bir şapelde düzenlenen yıllık şükür merasiminde “*Bayan J. G. Hazzard’ın yönettiği ayinde*” Bayan C. C. Babbit tarafından yerel kıyafetler giyilerek temsil edilen Halide Salih yabancı kardeşlerden biri olarak görülüp selam gönderilen “*yerli Hristiyanlar*” arasında yerini alır.⁹⁰⁹ Temsil gösterisinin yaslandığı çalışmaya uygun bir şekilde “*Halide Salih*” kilise cemaatine şöyle seslenecektir:

“*Ülkemdeki değişimler neredeyse mucizevi görünüyor, ancak aniden gün ışığına çıkan etkilerin ardında yıllarca süren bir çalışma olduğunu görebiliyoruz. Bunların en büyüğü şüphesiz hem erkekler hem de kadınlar için açılan Amerikan okullarıdır. Biz Müslüman kadınlar, haremın parmaklıklı pencerelerinin ardında çok katı bir şekilde tutulduk, ev dışına çıktığımızda örtündük, öğrenimden mahrum bırakıldık, hareket serbestimiz yoktu. Ancak baskıcı yasalara rağmen, eğitilmiş Türkler kızlarına gizlice yabancı mürebbiyeler tuttular, piyanolar ve kitaplar aldılar böylece haremdeyken dünyada neler olup bittiğini çok iyi biliyorduk. Babam, kızını koleje göndermeye cesaret eden ilk yüksek mevkideki Türk*

⁹⁰⁷ Montgomery, *How to use : A Handbook of Suggestions to Accompany the Text-book*, s. 49.

⁹⁰⁸ “*The Annual Price Service*”, *Rock Island Argus*, Nu: 97, 7/2/1912, s. 8.

⁹⁰⁹ “*The Annual Price Service*”, *Rock Island Argus*, Nu:100, 10/2/1912, s. 5. Halide Salih’in yanı sıra sergilenen temsilde, misyon çalışmasıyla “*hasat*” edilen ürün olarak nitelendirilen, dönüşüme uğramış diğer Doğulu kadınlar şunlardır: Hintli kadın Rukhmabai, Çinli Emily Hsu, Siyamlı Penses Chert Chome, Koreli Esther Pak, Japon bayan Yajima, Mısırlı, Penses Ayşe. Montgomery, *How to use : A Handbook of Suggestions to Accompany the Text-book*, s. 49. Temel çalışmada bu kadınlara ayrılan yer için bk. Helen Barrett Montgomery, *Western Women in Eastern Lands; An Outline Study of Fifty Years of Woman's Work in Foreign Missions*. New York, The Macmillan Company, 1910, s. 69, 135, 209, 212, 219, 221, 222.

memuruydu. ...devrimden önce Amerikan kız kolejinden mezun oldum. Her şey nasıl da değişti! O zamanlar gizlice plan yaptım, casuslardan korktum, eski kısıtlı hayatı yaşıyormuş gibi davrandım. Şimdi açıkça bir gazetenin editörlüğünü yapıyorum, kadın cemiyetleri tesis ediyorum, Shakespeare'in İstanbul'da sahnelenen bir oyununu tercüme ediyorum, kız okulları için bir öğretim programı planlıyorum. Bu muhteşem bir şey! Devrim günü Müslümanlar ve Hristiyanlar sokakta birbirlerine sarılıp 'kardeşim' dediler. Müslümanlar Ermeni şehitlerin mezarlarına çiçek bıraktı. Bunu bir düşünün! Ey sevgili dostlar, Hristiyan okullarınızla çalışmaya devam edin, zihinleri aydınlatın, önyargıları yumuşatın, sabırlı olun ve bekleyin, Türkiye sizi hayal kırıklığına uğratmayacaktır! "⁹¹⁰

Misyoner muhayyilesinin ve Halide Salih'in Hristiyanlarla kurduğu ilişkide benliğini konumlandırışının izlerini iç içe veren bu söylev şapelde çınladığı sırada, Osmanlı Devleti Balkan savaşlarıyla cebelleşiyor ve yeni bir Turan ülküsünü Halide toplumun önüne koyuyordu.

3.4. Osmanlı Birleşik Devletleri Hamhayâli Olarak Yeni Turan

Nisan 1912'de batan *Titanic*'in kurbanlarından W. Stead, Türkiye'nin Amerikanlaştırılmasında Amerikan koleje ve kahraman ilan ettiği yakın dostu Halide Edib'e özel yer açan konuşmalar yapıp bu konudaki düşüncelerini kâğıda döker. Amerika'da, *Osmanlı*[dan] *kurtulana* dek, Stead'ın fikirlerinin süregelen bir biçimde yayımlanması gereği⁹¹¹ ortaya konduğu sırada, Türkiye'de Halide Edib Tealiyi Nisvan Cemiyeti üzerinden yürüttüğü faaliyetlerle, Darülmuallimatı Anglosaksonlaştırma uğraşları ile Türkiye'nin Amerikanlaştırılması mücadelesinin öncü ve yerel bir siması olarak sivrilmekteydi. Edib, bu mücadelesi sırasında genel olarak Anglosaksonluğa, özelde ise Amerika'ya sıraladığı övgülerle bezediği gazete/dergi yazılarıyla Türkiye'de Amerika örnekliği üzerinden oluşturmaya çalıştığı toplumsal dönüşüme, Türkçülüğe soyunduğu sırada kaleme aldığı *Yeni Turan* romanıyla katkı

⁹¹⁰ Montgomery, **How to use: A Handbook of Suggestions to Accompany the Text-book**, s. 51

⁹¹¹ Stead'ın ölümünden sonra, "*Türkiye'nin Amerikanlaştırılması*" başlıklı yazısı yayımlanırken onun hakkında, "*The Titanic*" battığında İngiliz yayımcı ve Hristiyan vatansever William T. Stead'den daha parlak bir zihnin, daha büyük bir şahsiyet taşımadığına eminiz." denir. Yine "*Bay Stead'ın Barış konferansı sırasında New York Carnegie salonunda yapacağı konuşması; başlıbaşına dünyaya bir barış mesajı olan "Americanizing Turkey" yayımlanmamış bir yazı olarak geride kalmıştı*" denilerek konuşma metni yayımlanır. Bu yazının/konuşmanın bir bölümünü, Stead ölümünden önce *Youth's Companion*'da yayımlamıştı. Çokça beğenilen bu yazının, "*Osmanlı imparatorluğu*[ndan] *kurtulana dek her yıl yeniden basılmaya değer*" görülür. William T. Stead, "*Americans are Re-Making Turkey: 'Voice from the Dead' Gives Thrilling Story of What He had seen of the Transforming Influence of American Missions in Ottoman Empire.*", **The Golden Age**, C. VIII, Nu: 51, 13/2/1913. s. 6, 15. Yazı, Stead'ın ölümünden sonra *Youth's Companion*'da tekrar yayımlanır. William T. Stead, "*Americanizing Turkey*", **The Youth's Companion**, 2/1/1913, s. 3-4.

sunmaya devam eder. Türkçülükle Amerikancılığın bağdaştırıldığı bu roman, doğal olarak Halide'nin Anglosakson üstünlüğüne beslediği sarsılmaz inançtan izler taşır⁹¹² ve okurlarına Osmanlı Devletinin müstakbel bir gelecekte Amerika'dakine benzeri bir siyasal yapıya dönüşmesinin savunusunu yapar. Balkan Savaşları patlak vermeden yayımlanmaya başlayan romanda Türkiye'nin geleceği bu şekilde ortaya konulur; 1931-1934 yılları arasında Osmanlı Devletinin nasıl bir hal alacağına ilişkin tahayyülde, İttihat ve Terakki'nin devamı niteliğinde olan Yeni Turan ile ona muhalif olanların oluşturduğu Yeni Osmanlılar bir diğerine rakip, farklı görüşlerin temsil edildiği iki siyasi parti olarak karşımıza çıkar. Romanın adından anlaşılacağı üzere ön plana çıkartılan ve olumlanan Yeni Turan partisinin savunduğu görüşlerdir.⁹¹³ Romanda, Yeni Turan partisi, Türkçü, ferdiyetçi ve Hür-Sermayeci bir eğilim göstererek, ademimerkeziyetçi bir “federasyon” kurmayı amaçlar. Osmanlı Devletindeki her milletin kendi milliyetçiliğini yürürlükte tutmasına, “-*Ermeni ve Kürtlerin de dahil olduğu- vilayetlerin hususi imtiyaz*” sahibi kılınarak “*valilere tevsi-i mezuniyet, mahalli memurlar tayini ve milis teşkil*”⁹¹⁴ etme yetkisinin verilmesine karşın parçalanmayacak bir devletin inşasının savunuculuğunu yapar. Kavramsallaştırması yapılmasa da *Yeni Turan* romanıyla inşa edilmek istenenin Osmanlı

⁹¹² Yeni Turan'ın önderlerinden Kaya ve Oğuz'un düşünceleri Halide Edib'in bakış açısını yansıtır. Anglosakson üstünlüğüne duyulan inancı Yeni Turanlılarda bu suretle görürüz; “*Düşününüz ki yurt kelimesi, yurdun ifade ettiği yalnız bir İngilizce home ile tekâmül edebiliyor. Bu yurt hissini en mükemmel bir şekli de şimal kavimlerinde, hususıyla Anglosaksonlarda bulunur. Bugün de medeniyetin en cana yakın, en insani şeklini onlarda görmüyor muyuz?*” Halide Edib, **Yeni Turan**, İstanbul, Can, 2014, s. 62

⁹¹³ Yeni Turan partisinin başında bulunan Oğuz'un seçim konuşması, partinin görüşlerini ve Halide'nin bakış açısını önemli ölçüde özetler niteliktedir; “*Osmanlı Türklerinin iptidasına, ecdadımıza avdet edelim*” Zira onlar Fin Macar gibi “*Türk ırkının başka yerlerde gösterdiği kabiliyet*”in üstüne çıktılar. Bunlarla, “*siyasi ve kavmi bir maksat beslemeyerek sadece ayak bastığı yerlerde ot bitirmeyecek kadar harap edip geçen ilk ecdadımız Attilalar, Cengizler ve Hülagülerden pek başka hamurda önümüze bir avuç Türk çıkıyor. ...şayan-ı hayret surette esash bir hükümet bina ediyorlar.*” Kanunlar, yollar, binalar, mektepler, medreseler, yeni bir edebiyat ve yeni bir zihni kimlik inşa ediyorlar. “*kendilerinde olmayan şeyleri büyük bir tevazuyla Arap'tan, Acem'den, Selçuk'tan, eski Roma'nın bakiyesinden, hülasa nereden bulurlarsa alıyorlar. ..Bu adeta yeni Amerika binası gibi bir şey*” oluyor. Fakat belli bir maksadı ve siyasi hedefleri olan “*ilk istila devri*” geride kalınca “*Bilâ-maksat, bilâ-lüzum Viyana kapılarına kadar gitmek, Moskof'la tutuşmak, Macarlarla tutuşmak, kavga, kavga kan!*” Bu suretle “*cenk silsilesi*” içinde “*kavgadan düşünmeye, büyümeye, temeddüne vakti olmayan Türk*” karşımıza çıkıyor. “*Nihayet Sultan Mahmut ve Sultan Selimlerin teceddüt fikirleri, mücahedefleri bir zulmet içinde bir nur gibi parlıyor.*” Nihayet “*Osmanlı Türklerinin ilk milli inkılabı*” ile gelen “*hakimiyet-i milliye*” Fakat bu, “*Türklerin kendi kudretli ve âdetlerinin ve kabiliyetlerinin idare edemeyeceği gayr-i vazih bir merkeziyet*”çiliğe dayanıyordu. Bugün bu merkezi idare sürdürülemez “*Çünkü evvela Türk'ten gayri anasır Türkiye'nin pek mühim kısmını teşkil ediyor*” Türkler memleket müdafaasında kendisini feda edip nüfusunu azaltırken diğerleri çoğalarak bulundukları yere sığmaz oldu. “*bu merkeziyet siyasetiyle yirmi sene sonra memlekette Türklerden eser kalmayacak*”. Artık her kavmin kendi vilayet, ırk, tarla, şahsiyet, medeniyet ve terakkisinden sorumlu olacağı ve “*Türk halifesi altında toplanan meşruti bir 'federasyon' yapmaya hazırlanmalı. ...Yeni Turan, bütün komşularına mutlak bir hürriyet-i mezhebiye vermekle kendisini ilk defa olarak dünyaya İslamiyet'in mâni-i medeniyet olmadığını ispat edecek*”. Yeni Turan'ın yönetiminde “*Şarkta bu pek medeni, kavi bir federasyon şeklinde tecelli eden kuvvetli ve adil Osmanlı İmparatorluğuna biraz sonra zavallı İran'ın ve sırayla sair küçük devletlerin iltihak etmeyeceğini kim iddia edebilir!*”. Halide Edib, **Yeni Turan**, İstanbul, Can, 2014, s. 35-44.

⁹¹⁴ Halide Edib, **Yeni Turan**, İstanbul, Can, 2014, s. 90.

Birleşik Devletleri olduğu⁹¹⁵ göze çarpar.

Yeni Turan, Amerika Birleşik Devletlerinden mülhem bir Osmanlı Birleşik Devletleri ülküsüyle, bu dönemdeki Turan ülküsüne yeni bir yorum getirdiği gibi ona bir yanıt niteliği de taşır. Romanın yayımlanmasından sonra Yahya Kemal yaptığı değerlendirmede bu noktaya temas ederek; “*Yeni Tûran baştan aşağıya kadar Tanzîmât’ın neticesi bir teceddüden başka bir şey değil. Türklük havârîsi Gökâlp’in Tûran daüssılasından biz büsbütün başka şey anlıyorduk*”⁹¹⁶ der. Ayrıca “*hepsi kımız içe içe kanlarını, vaaz dinleye dinleye beyinlerini tazeleyen Yeni Tûran kadınları bir gün Yeni Tûran’ı iktidara çıkarıyorlar*”⁹¹⁷ diyecektir. Romana bakıldığında, toplumda dişilikleriyle değil de kişilikleriyle öne çıkan Yeni Turan kadınları gerek faaliyetleri gerekse de yaşam tarzları ve giyim kuşamıyla romanın kayda değer⁹¹⁸ unsurlarından biri olarak göze çarpar.

Öte yandan *Yeni Turan* romanının ortaya çıkış sürecine ilişkin Halide’nin ileriki yıllarda yaptığı değerlendirmelerine bakınca, İngiltere’de kaleme aldığı bu romanına ilham veren unsurlardan birinin İngiliz arkadaşı Isabel Fry’n mensup olduğu Quacker mezhebi olduğunu⁹¹⁹ ifade eder. Roman üzerinde etkisi olan unsurlardan bahis açarken Ziya Gökalp’e de özel bir yer açar.⁹²⁰ Ayrıca hiç ifade etmese de romanın yapıtaşları olarak örgüsü yapılan düşüncelerde Amerikan kolej öğretisinin etkisi barizdir. Halide kaleme aldığı bu romanla, Osmanlı Devletinde siyaseten Hür-Sermayeci bir Halkidaresinin [*liberal and democratic*] yürürlükte olduğu bir gelecek tahayyül ettiğini⁹²¹ ifade ederken bununla ilişkili olarak *Yeni Turan*’ın, bu dönemde *ademimerkeziyet, teşebbüsü şahsi ve tevsi-i mezuniyet* üzerine kafa yorup

⁹¹⁵ Halide Edib daha sonra özyaşamöyküsünde, “*bir nev’i birleşmiş milletler şekli*” alacak “*bir Türkiye bu kitabın baş gayesi idi*” diyecektir. Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 186.

⁹¹⁶ Yahya Kemal, **Edebiyâta Dâir**, İstanbul, Baha M., 1971, s. 171. [Peyam-ı Edebi, 9/12/1913] Yahya Kemal, *Yeni Turan* için “*Müstakbel Türk beldesinin kitâb-ı tekvinî*” olarak bahsini açarken, bu hikayenin “*Hâlide Hanım’ın bütün hikayelerinde gördüğümüz üslûbdan daha az Türkçe*” olduğunu ifade eder. **ae**, s. 167, 171.

⁹¹⁷ Yahya Kemal, **Edebiyâta Dâir**, İstanbul, Baha, 1971, s. 170.

⁹¹⁸ Romanda, *Yeni Turan* kadınları öteki kadınlardan farklı tasvir edilir. Onlar, “*arkalarında eski Tatar Türklerini hatırlatan bazen siyah bazen kurşuni uzun bir manto, başlarında beyaz, yumuşak bir örtü, ayaklarında sade kalın ayakkabılar, ellerinde iş torbalarıyla*” görünürler ve “*hoca kıyafetli cüppeli*” olarak anılırlar. Ayrıca “*icazet alıp camide ders vermek*” isterler. *Yeni Turan* kadınlarına, hareketinin esas kurucusu olarak beliren Kaya Hanım örnek olur. O “*İslam’ın rivayât ve itikadâtıyla mütenasip*” bir biçimde giyinir; “*ayaklarında beyaz, podösüetten çarıklar, başında biraz daha omzuna düşen fakat aynı suretle örtülmüş beyaz krepdöşin bir başörtüsü*” takar ki bu örtü “*bir tel saçını bile açıkta bırakmadan yüzünü bütün kabiliyet kudretiyle gösteren*” bir örtüdür. Ayrıca Kaya’nın “*elleri cüppesinin uzun kolları içinde görünmüyordu*”. Kaya “*Yeni Turan kadınlarına ahlaki, içtimai bir inkılap yapan, kadınları bir ot, bir makine halinden çıkarıp erkeklere temiz, çalışkan bir arkadaş, çocuklara ve bütün memlekete bir ana, bir mürebbi yapmak için çalışan kadın*” olarak tasvir edilir. Halide Edib’in daha sonraki romanlarındaki temel ayrımlardan biri olarak sözde ve gerçek dindarlık burada karşımıza çıkar. *Yeni Osmanlılar* sözde dindarken *Yeni Turan* mensuplarıysa gerçek dindardır. Bk. Halide Edib, **Yeni Turan**, s. 19-52.

⁹¹⁹ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 186. *Yeni Turan*’da kadınların beyaz başörtüsü takıp gri elbiseler giyinmelerini Quacker mezhebi mensuplarının giyiminden ilham aldığını ifade eder. **a.e.**, s. 187.

⁹²⁰ Halide Edib, **Memoirs**, s. 319.

⁹²¹ Halide Edib, **Memoirs**, s. 332.

Anglosakson üstünlüğüne inancın paydaşlarından olan ve “İmparatorluktaki farklı ırkları için kısmi özerlik” talep eden tasarısıyla önce çıkan Prens Sabahattin’in⁹²² görüşleriyle bağdaşık bir düşünce örgüsüne sahip olduğu söylenebilir.

Halide Edib, özyaşamöyküsünde Yeni Turan romanıyla ortaya koyduklarını gerçekleşmesi mümkün bir hamhayâl [utopia] olarak ele alır.⁹²³ Romanda bir ülkü olarak yer alan Yeni Turan’ın gerçekleştirilmesi için verilen mücadelenin başarıyla sonuçlanmasına dönük istek, şimdi ve buranın kısılcısından kurtulma özlemini yansıtan, bir türkünün tekrar tekrar çığırılmasıyla ortaya konur;

“Ey Yeni Turan, sevgili ülke, söyle sana yol nerede! Altı yüz yıl var, yabancı illerde, ırak yollarda, susuz yaylalar, gölgesiz dağlarda gezdin, kurak çorak ülkelerde kurak çorak ağaçlar gibi kurudun. Söyle senin can veren bir ırmağın, yeşil yurdun nerede? Ey Yeni Turan, sevgili ülke, söyle, sana yol nerede!”⁹²⁴

Romanda Yeni Turan ülküsüne can veren ırmak, onu hayalden gerçeğe dönüştürecek adım 1934 yılında Yeni Turan partisinin seçim zaferiyle gerçekleşir. Romandaki bu kurmacaya karşılık gerçekteyse, Osmanlı Birleşik Devletleri olarak Yeni Turan’ın hamhayâlden gerçeğe dönüşmesinin eşiğine gelinmesi, Birinci Dünya Savaşının bitimiyle Osmanlı Devletinde Amerikan mandası tesis etmek üzere yürütülen faaliyet ve propagandanın yoğunlaşmasıyla olur. 1918’den itibaren Türkiye’de yürütülen Amerikan propagandasında başı çeken Halide Edib Osmanlı Devletini işgal görüntüsünden arındırılmış bir egemenlik devriyle Amerikan boyunduruğu altına sokma uğraşı verirken, aynı zamanda Yeni Turan hamhayâlini gerçeğe dönüştürme mücadelesi vermiş oluyordu. Zira Yeni Turan ülküsü ile ortaya konanlar istiklali yitirme farkıyla Amerikan mandası ile gerçekleştirebilecekti. Yeni Turan’ın Osmanlı Birleşik Devletleri yerini Amerikan Manda Eyaletlerine bırakmış oluyordu. Bu suretle yeniden yorum

⁹²² Halide Edib, **Memoirs**, s. 269. Halide’nin Türkçülüğe daldığı süreçte düşünceleri takdir ettiği iki isimden biri Prens Sabahattin’dir. Onun bir özelliği de “Anglo-Saksonların Üstünlükleri Neden İleri Geliyor?” kitabının yazarı Edmond Demolins’in Anglosakson üstünlüğüne ilişkin düşüncelerinin etkisi altında kalmasıdır. Niyazi Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, 17. bs., İstanbul, YKY, 2012, s. 397. İkinci isim de Tevfik Fikret’dir. *Memoirs*’te Tevfik Fikret ile ilgili, daha sonra *Mor Salkım Ev*’de yer vermeyeceği, bir tasvir ortaya koyar: “Tevfik Fikret meslek hayatı boyunca Türkiye’deki düşünce akımlarına çok büyük tesirde bulundu. Öncü bir kişiliğe sahipti. İnsanlığa ve uluslararası uyumaya olan tutkulu inancı, onu İttihatçılardan çok Kanun-i Esasinin ilk savunucuları olan Tanzimatçılarla daha fazla bağdaşık kıldı. Osmanlı için ittihad-ı anasır ülküsünü yahut kardeşlik öğretisini savundu. O büyük bir vatanseverdi. Yüksek ölçekli Osmanlı vatandaşlığına inandı. Sonraki yıllarda farklı neden ve olaylara yastı olarak Türkiye’yi biçimlendiren milliyetçilik eğilimlerine asla kapılmadı. Tevfik Fikret’in kişisel sertliği ve yüksek ahlaki onu Türkiye gençliği için çok etkili bir örnek haline getirdi. Türkiye’de ender görülen, dinsiz ve çok ahlaklı insan manzarasını kusursuz sergiledi. Tevfik Fikret her şeyden daha çok istibdat ve dine saldırdı.” Halide Edib, **Memoirs**, s. 263-4.

⁹²³ Halide Edib, **Memoirs**, s. 332. Halide, İngilizcesinden farklı olarak Türkçe özyaşamöyküsünde Yeni Turan’ı gerçekleştirilemez bir hayal olarak ele alır. Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 186.

⁹²⁴ Halide Edib, **Yeni Turan**, s. 30.

kazanan *Yeni Turan*, ‘Yepyeni Turan’ olarak Osmanlı Devletinin diğer istilacı ülkelere toprak vermeden ülkenin tamamını Amerika Manda idaresi altına sokmayı öngörüyordu. Bu suretle Halide’ye göre “*Filipin gibi vahşi bir memleketi bugün kendi kendini idareye kadir asri bir hiçbir haline koyan Amerika*” himayesinde Türkiye’nin medenileşmesi sağlanacaktı. Bu aynı zamanda Halide’ye, uzun yıllar mücadelesini İngiliz-Amerikan okullarının ülkede yaygınlaştırma mücadelesini başarıya ulaştıracak en emin yol olarak gözükiyordu.⁹²⁵ Bu suretle Birinci Dünya Savaşının kaybedilmesiyle, Yeni Turan Osmanlı Devletinin geleceğine biçim verecek bir kılavuz metin olarak belirir. Türkiye’nin Yeniden Diriliş [Renaissance] öyküsü olarak ele alınmaya başlanan Yeni Turan, aynı zamanda kutsallaştırılacağı bir süreç girer. Bu bağlamda Ömer Seyfeddin’in *Yeni Turan*’ı ele alışı anlamlıdır;

“*Halide Hanım çok alim, hatta biraz erkekleşmiş bir alim! ...Hakikatine pek uymayan büyük bir mefkureye, büyük turan hülyasına kapılmıyor. Yalnız içinde bulunduğu Türklerle uğraşiyor. ...yedi sekiz sene evvel İmparatorluğun iflâsı, yeni milli bir hayat yaşamaya mecbur olduğumuzu gördü. Siyasi hakikate pek temas etmeyen ‘Büyün Turan’ mefkuresine mukabil ‘Yeni Turan’ romanını yazdı. ...Büyük edib Halide Hanımın ‘Yeni Turan’ romanı adeta istikbalimizin tarihidir*”⁹²⁶ der. Ömer Seyfeddin *Yeni Turan*’ın gerçekleşmenin eşiğine geldiği düşüncesiyle onu *geleceğin tarihi* olarak değerlendirmekle kalmaz romanı aynı zamanda okurlarına “*Türk milliyetperverliğinin bir İncil’i*” olarak takdim eder.⁹²⁷

3.5. “Türklerin Ulu Anası”

Anne, insanın ilk mürebbisi. Annesini daha çocuk yaşta kaybeden Halide, doğal ilk mürebbisini yitirilişinin üzerinde oluşturduğu etkiyi ortaya koyarken “*kendimi tamamen yalnız*

⁹²⁵ Halide Edib, Mustafa Kemal’e yazdığı meşhur mektubunun satır aralarında Amerika mandası altına girme çağrısı yaparken bununla olabilecek şeylerin yanı sıra gerçekleştirmek istediklerini de serpiştirir. Mektubunda; “*kendimiz için bütün eski ve yeni Türkiye hudutlarını şâmil olmak üzere muvakkat bir Amerika mandasını ehveni şer olarak görüyoruz. ...Sergüzeşt ve cidal devri artık geçmiştir. Atı için inkişaf ve vahdet muharebesi açmaya mecburuz. Hududunda bu kadar çok evlâdı ölen zavallı memleketimizin fikir ve temeddün muharebesinde kaç tane şehidi var? Biz Türkiyenin hayırlı evlâtlarından yarının bânileri olmalarını istiyoruz. ...On beş yirmi sene zahmet çektikten sonra yeni bir Türkiye ve her ferdi tahsili, zihniyeti ile hakiki istiklâli kafasında ve cebinde taşıyan bir Türkiye’yi ancak yeni dünyanın kabiliyeti vücuda getirebilir. ... Bu sebeplerden dolayı süratle istememiz lâzım gelen Amerika da tabii mahzursuz değildir*” diyecektir. Kemal Atatürk, **Nutuk**, s. 96-8.

⁹²⁶ Ömer Seyfeddin, “*İnkılablarda Kadın*”, **İnci**, Nu: 11, 1/12/1919, s. 11.

⁹²⁷ Ömer Seyfeddin, “*İnkılablarda Kadın*”, **İnci**, Nu: 11, 1/12/1919, s. 11. Mehmed Emin Yurdakul da Kitabımukaddes ile *Yeni Turan* arasında ilişki kurar: “*Halide Hanım... bize ‘Yeni Turan’ı uzatmakla, bir çeşit yeni bir ‘Kitabı-ı Mukaddes’ verdi*” der. Ruşen Eşref, **Diğerler ki**, s. 147-8. Hamdullah Suphi de *Yeni Turan* romanını *Kitabımukaddes*’e benzetir. **1340 Senesi Nisanında Toplanan Birinci Türk Ocakları Umumi Kongresi Zabıtları**, s. 96

hissettim... ruhumu saran sevmeye hissi cevapsız ve tatminsiz kaldı”⁹²⁸ diyecektir. Annesinin ölümü üzerine babası tekrar tekrar evlenir. Halide Edib’in özyaşamöyküsünde, küçük öksüz kızın terbiye edilmesinde, yetiştirilmesinde sayıları giderek artan üvey annelerinden daha çok İngiliz mürebbiyelerin etkisi göze çarpar.⁹²⁹ Bunlardan biri, *Abdullah Quallim* tavsiyesiyle mürebbiyesi olarak Edib ailesinin evine yerleşen bayan Ashover olur.⁹³⁰ Bu, Halide’yi aynı zamanda ilk tercüme çalışmasına yönlendiren kişidir.⁹³¹ Böylece 1897 senesinde ilk tercümesi olan *Mader* [Mother / Ana] yayımlanır.⁹³² Massachusetts köy rahibi tarafından kaleme alınan *Mother at Home*,⁹³³ annenin Hristiyan kimliği ile çocuğun kurtuluşu arasında koparılamaz bir ilişki kurar.⁹³⁴ Bu eserin tercümesini yaparken Halide’nin zihnini meşgul eden ilk entelektüel meselelerden biri olarak “analık” belirir. Eserin tercümesi için kaleme aldığı önsözde, çocukları toplumun gelecek ümidi olarak gördüğünü ifade eden Halide, “*bunlara ilk dersi ilk terbiyeyi verecek olanlar da validelerdir. Bu sebeptendir ki validelik büyük, pek büyük bir vazifedir*”⁹³⁵ diyecektir. Bu suretle daha çocuk denecek yaşta, analık üzerine kafa yorup bunun gerektirdiği sorumluluğa işaret edecektir. Sonraki yaşantısına bakıldığında analık onun için, cinsiyeti üzerinden, bir kadın olarak, kazanıp benimsediği kişisel bir vasıf olmaktan öte, kendisiyle kan bağı bulunmayan kitleleri anlam ve değer dünyasına yabancılaştığı halkı dönüştürme azmine işaret eden toplumsal bir role/duruşa tekabül ettiği görülecektir. Nitekim sanat çalışmalarıyla, fikri yazılarıyla, mesleki uğraşlarıyla üstlendiği bu toplumsal rolün gereğini yerine getirme çabası içinde olur. Halide uğraşı sahaları aracılığıyla toplum üzerinde tesis etmeye çalıştığı etkiyi, annenin çocuğu üzerindeki nüfuzuna benzetir: “*Şuarâ ve üdebâ*” [şairler ve edebiyatçılar] der “*bir milletin en hakiki mürebbi ve muallimleridir. Milletler ne ile ve ne olacaksa en çok onların nüfuzuyla olur.*”⁹³⁶ Halide’nin öğretmenliği, edebiyatçılığı ve Tealiyi Nisvan ile giriştiği cemiyetçiliği, analığının farklı şekillerle görünümüne çıkmasıydı. Tek bir amaca ulaşmak için uygulamadaki araçların zenginliği analığının farklı veçhelerini oluşturunuyordu. “*Hiçbir şey*

⁹²⁸ Halide’nin Rıza Tevfik’e mektubu için bk. Uçman, **Rıza Tevfik’in Sanat ve Düşünce Dünyası**, s. 223.

⁹²⁹ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 119. **Nevsal-i Milli**, s. 258

⁹³⁰ Mahmud Esad’ın aracılığıyla Halide’ye söz konusu İngiliz mürebbiyeyi “*Liverpul’da Cemaat-i İslamiye reisi*” olan Quallim’in tavsiye ettiğine ilişkin bk. Ahmed Mithad, “*Muharrerat-ı Osmaniye’ye Bir Lâhika*”, **Hanımlara Mahsus Gazete**, Nu: 134, 29/10/1897, s. 5.

⁹³¹ Halide Edib Ashover’ı öneren kişinin *Woods Paşa* olduğunu ifade eder. Halide Edib, **Memoirs**, s. 179-180.

⁹³² Mader’in yayımlanma süreciyle ilgili olarak bk. **BOA**, MF. MKT 370-12/1-3.

⁹³³ William E. Curtis, “*Turks Free Women*”, **The Evening Star**, Nu: 18275, 10/10/1910, s. 9.

⁹³⁴ Halide Edib, *Mader*’in önsözünde *The Mother* “*İngiliz müelliflerinden 'John Abbott' tarafından kaleme alınmış tercümesi de bu acizeye müyesser[nasip] olmuştur*” der. Halide, **Mader**, s. 9. Fakat daha sonra kendi eseri saymayacağı bu tercüme çalışmasına bakıldığında, kitabın aslındaki Hristiyan unsurlardan arındırılarak tercüme edildiği görülür.

⁹³⁵ Halide, **Mader**, s. 8.

⁹³⁶ Halide Edib, “*Türkler ve Edebiyatı*”, **Mekteb Müzesi**, Nu: 8, 28/9/1913, s. 228.

Türkiye'nin istikbalini eline alacak bir kadın için güç ve sıkıntılı olamaz"⁹³⁷ diyerek, Türkiye'nin geleceğini eline alma olarak belirlediği temel hedefi, toplumla kurduğu ilişkiyi de kaçınılmazcasına belirleyecektir. Bu hedef, bir sevgi ilişkisinden çok biçimlendirici bir tahakküm ilişkisini zorunlu kılacaktır. Nitekim *Tanin* gazetesinde kaleme aldığı ilk yazılarının birine "Beşiği Sallayan El Dünyaya Hükmeder" başlığını atar. Burada, beşiği sallayan elin sahibi olarak *Ananın -ona göre bu Türk kadını olamaz-* hükümranlığına işaret eden Halide, bu hakimiyet aracılığıyla gerçekleştirmek istediği toplumsal dönüşümü, buna direnen halka rağmen yapılması gereğini ortaya koyarken; "*teceddüt mevanisiz, mukavemetsiz olmaz*"⁹³⁸ diyecektir. Görünen o ki, Halide'ye göre *Ana* yalnızca hakimiyetin doğal kaynağı değil, kendi iyiliğinin nerede olduğunu kestiremeyen toplumun kılavuzu ve onlar adına yapılacak 'doğru tercihleri' belirleyen mercidir. Balkan savaşları süreciyle ilgili olarak Halide'nin kaleme aldıkları *Analıktaki* sevgi-hakimiyet ilişkisini de açıklığa kavuşturur; bu dönemde "*halkıma ve toprağıma olan muhabbetin boyutunu anladım*"⁹³⁹ diyen Halide'ye göre "*bu muhabbet, herhangi ananın iptidai ve tabiattan gelen elde olmayan kudret ve hakimiyetini ifade ediyor*"⁹⁴⁰ olduğu kaydını düşer. *Ananın* sevgisinin/muhabbetinin, güç ve hakimiyetin bir ifadesi olmasıyla ilginçleşen ve Halide'nin söyleminin bir parçası kılıp eylemleriyle somutlaştırdığı *Analık* tutumuna kitlesel bir kabul oluşturma yönünde atılan adım Türkçülerden gelecektir. Bu, Halide'nin Rabbine hitaben kaleme aldığı açık mektubunda büyük bir 'tevazu' içinde kendisini "*Ben, Türk kullarının aciz ve hakir anası*"⁹⁴¹ diyerek tanıtmıştıktan aylar sonra Cenevre Türk Yurdu öncülüğünde 1913 Mart ayında toplanan kongrede "*Türklüğe büyük hizmetleri olmuş kişilere 'bir ulu ad' verilmesi*"nin kararlaştırılıp, "*bu çerçevede ilk ulu isim olarak*" Halide Edib'e "*Türklerin Ulu Anası*" adı verilmesiyle⁹⁴² olur. Bu suretle Halide toplumla kurduğu ilişkide kendi konumlanışına uygun bir adlandırmaya kavuşur. Bundan sonraki süreçte de sahiplendiği bu "analık" adlandırmasına gerek konuşmalarında gerekse yazılarında sürekli gönderme⁹⁴³ yapacaktır. Halide'nin "analığı" yalnızca kendi söylemleriyle varlığını sürdüren içeriksiz bir düşünce ve karşılığı bulunmayan bir adlandırma olarak kalmaz. Halide Edib'i "*milletin büyük anası*"⁹⁴⁴ olarak görüp bu 'analığın' tasdikinde öne çıkan isimlerden biri Cemal

⁹³⁷ Halide Salih, "*Mehasin'i Okuyan Kardeşlerime*", *Mehasin*, Nu:6, Şubat 1324, s. 420.

⁹³⁸ Halide Salih, "*Beşiği sallayan el Dünyaya Hükmeder*", *Tanin*, Nu: 6, 7/8/1908, s. 2.

⁹³⁹ Halide Edib, *Memoirs*, s. 335.

⁹⁴⁰ Halide Edib, *Mor Salkımlı Ev*, s. 189

⁹⁴¹ Halide Edib, "*Münacaat*", *Türk Yurdu*, C. II, İstanbul, Tanin Matbaası, 1328, s. 731.

⁹⁴² Yusuf Sarıay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi*, s. 104-122.

⁹⁴³ Halide Hanımın Nutku", *Zaman*, Nu: 376, 24/5/1919, s. 2. Halide Edib, "*Harp Hatıraları*", *Türk Yurdu*, C. VIII, S. 6, 3/6/1915, s. 86.

⁹⁴⁴ İST. ÜNİ. NE, HEA 478/25.

Paşa olacak ve Birinci Dünya Savaşı koşullarında Suriye’de Halide Edib’e toplumsal dönüşüm için açtığı alanla, onun yürüttüğü *analığın* yeni “*kudret ve hakimiyet*” sahasını da belirleyecektir. Ayrıca II. Meşrutiyet yıllarında Halide’nin konuşmaları yayımlanırken basında onun için “*Türklerin ulu ve büyük anası*”⁹⁴⁵ ibareleri düşülür. Halide’nin “analığı” yalnızca Osmanlı basınının ele aldığı bir konu olarak kalmayacak bunun yanı sıra, yabancı basında da temas edilen bir mesele olacaktır. Öyle ki bu *analığın* biçimlendiriciliğiyle/*doğurganlığıyla* Türkiye Cumhuriyetinin biçimlenişi/*doğuşu* ilişkilendirilip, Halide “*yeni Türkiye’nin anası*”⁹⁴⁶ olarak ilan edilecek ve bu bağlamda “*Türkiye’nin kurucu ortağı*”⁹⁴⁷ olarak takdim edilecektir. Kurucu ortak olan bir ananın, mantıksal ve varoluşsal ihtiyacı olarak beliren diğer ortakla, yani “baba” ile ilişkilendirilmesi de gerçekleştirilir. Bu suretle “*Türklerin Anası*” [*Mother of the Turk*⁹⁴⁸] ünvanıyla giderek yaygınlaşan şöhretiyle⁹⁴⁹ Halide, “*Türklerin Babası*” [Father of the Turk] olarak bir eşinin ortaya çıkışı, Mustafa Kemal ile aralarında karı-koca ilişkisi olduğuna ilişkin haberleri yaygınlaştıracaktır. “Anatürk” ile “Atatürk” arasında yazıp çizilen bu evlilik ilişkisi Halide Edib’in müdahalesini beraberinde getirir⁹⁵⁰ ve yapılan yazışmalar sonucunda 1938 yazında *New York Sun* gazetesi, Halide Edib’in Mustafa Kemal’in eşi olduğuna ilişkin yaptığı haber için düzeltme yazısı yayımlar.⁹⁵¹ Bu olaydan bir süre sonra Mustafa Kemal vefat eder. Halide Edib de “*Türklerin Ulu Anası*” olarak nam saldıgı yılların ardından ayrıldığı Türkiye’ye artık sade bir “romancı” olarak geri döner.⁹⁵² Tarihsel tasfiyenin bir neticesi olarak yaşamak

⁹⁴⁵ **Mekteb Müzesi**, Nu: 1, 14/5/1913, s. 3.

⁹⁴⁶ Gisela Urban, “*Frauen von heute: Halide Edib Hanoum*”, **Die Österreicherin**, Nu: 1, 1/12/1928, s. 6. Ayrıca bk. Mildred Adams, “*The Mother of Turkey: Vivid Impressions of Halide Edib, Educator, Author and Exile*”, **The Woman’s Journal; Formerly the Woman Citizen**, Kasım 1928, s. 12, 44.

⁹⁴⁷ Gisela Urban, “*Frauen von heute: Halide Edib Hanoum*”, **Die Österreicherin**, Nu: 1, 1/12/1928, s. 6.

⁹⁴⁸ Halide Edib, **Memoirs**, s. 321.

⁹⁴⁹ “*Shedding The Veil*”, **The Register**, C. XCII, Nu: 26682, 22/2/1927, s. 5.; “*Turkish Pioneer*”, **The Observer**, C. LXXXIV, Nu: 7058, 5/4/1927, s. 54.

⁹⁵⁰ Halide Edib, *New York Sun* gazetesinde Mustafa Kemal’in eski eşi olduğuna ilişkin haber yapıldığını öğrendiğinde “*Latife Hanım ile karıştırıldığına*” inanarak, bunun düzeltilmesi için girişimde bulunacaktır. 7/11/1938 tarihli yazışma için bk. NE, HEA 477-2/13: [EK LXVI] Halide Edib inancında haklı gözükmetedir. Zira, [*Father of the Turk and mother of the Turk*] *Türk’ün anasıyla babası* arasında doğal bir evlilik ilişkisi tasavvur edilemeyecek bir dönemde, Mustafa Kemal’in “Atatürk” soyadını almadan önce de, Mustafa Kemal ile aralarında karı-koca ilişkisi tesis eden haberler yabancı basında çıkmıştır, bk. “*Kemal Fears His Ex-Wife*”, **The New York Times**, 3/6/1926, s. 15. Mustafa Kemal’in soyadı kanunu çıkartılmadan önce Türkiye’de “baba” olarak anılması, muhtemelen ilk kez Milli Mücadele sırasında Türkçe konuşan Hristiyanlar tarafından geliştirilen söylemin bir parçası olarak karşımıza çıkar. Ona “*Türklerin büyük babası*” diyerek yaptıkları hitap için bk. “*Büyük Zaferimiz Türk Ortodoks Kiliselerinde de Messeretle Çalkalandı*”, **Anadolu’da Ortodoksluk Sadası**, Nu: 8, 10/9/1922, s. 2. **Anadolu’da Ortodoksluk Sadası; Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetine Tabi’ Umum Anadolu Türk Ortodoksları Kilisa Kongresi’nin Mürevvic-i Efkarıdır. Şimdilik Haftada Bir Def’a Neşrolunur.** (Tıpkıbasım), Haz. Çiğdem Aslan – Mustafa Toker, Ankara, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2014, s. 72 içinde.

⁹⁵¹ Düzeltme yapılan 5/8/1938 tarihli gazete nüshası Halide Edib’in terekesinde. NE, HEA 477-1/3.

⁹⁵² “*Uzun müddetten beri Pariste bulunan romancı Halide Edip bu sabah ekpresle şehrimize gelmiştir.*” “*Halide Edip Şehrimizde*”, **Haber; Akşam Postası**, Nu: 2540, 5/3/1939, s. 1. “*Fransadan Türkiye’ye Avdet Eden Tanınmış Romancı Halide Edib*”, **Akşam**, Nu: 7321, 6/3/1939, s. 5.

zorunda kaldığı yurtdışından geri döndüğü Türkiye’de yaptığı milletvekilliği, cemiyetçilik, gazete yazarlığı ve başta halkevlerinde olmak üzere verdiği çok sayıda konferansa karşın çoğunlukla bir “romancı” olarak ele alınır. Bütün uğraşlarına karşın ortaya koyduğu etkinlik ile toplum üzerindeki nüfuzu o eski *ulu analığının kudret ve hakimiyetini* tesis etmekten uzak bir görüntü çizecek ve yine bir “romancı” olarak anılıp bununla ölecektir.⁹⁵³

3.6. Vahşi Bir Nasyonalitsin Türkçü Söylemleri

Ahmed Agayef sayıları giderek artan Hristiyan misyon okullarının Türkiye’deki faaliyetlerini bir beka sorunu olarak ele alıp “*ecnebiler[in] memleketin sahibi ve hakiki hakimi olmak üzere*” olduklarını bu suretle “*hakimiyet-i milliye[nin] boş bir kelime*” olarak kaldığını⁹⁵⁴ söz konusu misyoner okullardan mezun olan “*İslâm çocukları*”nda milli gurur kalmadığını, bu okullarda çocukların milli his ve fikirlerden yoksun bırakılarak ecnebi-perest simalara dönüştürüldüklerini, ahlaken yozlaştıklarını yine “*vatan lakaydlığı*” ile gösterişe düşkünlüğün de kaynaklarına bakıldığında bu yabancı kurumların görüleceğini⁹⁵⁵ ifade etmesi üzerine savunmaya geçen Halide Edib, “*kendi hesabıma ecnebi mektebinde okumuş olmam beni kuvvetli hatta biraz mutaassıp ve vahşi bir ‘nasyonalist’ yapmaya mani olmadı*”⁹⁵⁶ diyerek Ağaoğlu [Agayef] ile gireceği Türkçülük ‘yarışında’ ilk adımını atmış olur. Ağaoğlu’nun Türkçülük-Turancılığını eleştirirken Fin-Ogur ve Macarlar gibi gayrimüslim unsurları Türklüğün dışında tutmasına “*Sizin gibi düşünenler Türkçülük tarihinde olsa olsa Cizvitlerin mevkiini ihraz ederek onların rolünü oynayabilirler*”⁹⁵⁷ der. Agayef ile girdiği bu tartışmanın Halide Edib üzerindeki en büyük etkisi Türkçü söylemleri konuşmalarında belirgin yazılarında da baskın bir hale getirmesi olacaktır. Söylemleri giderek daha keskin bir biçimde Türk varlığına dair atıflarla bezenir. Türklük ve Türkçe üzerindeki yabancı etkisine de daha çok vurgu yapacağı bir sürece girer. Acem, Arap ve Fransız etkisini de bu bağlamda yerer. Ayrıca Ahmed Ağaoğlu’nun misyoner mektep eleştirisi sırasında sıraladığı gerekçeleri ve tahkir için kullandığı kelime kalıplarını da daha sonra kendi Türkçü söyleminin bir parçası kılar.

⁹⁵³ Halide Edib’in ölümüne ilişkin basında çıkan haberlerde genellikle romancılığına vurgu yapılır; “*Dün, Türk edebiyatının seksen yaşını idrak etmiş, hayatında tadabileceği saadetlerin hepsini tatmış bahtiyar bir sanatkârını daha kaybettik. Bu, kıymetli romancı Halide Edip Adivar’dı.*”, **Yeni Sabah**, Nu: 8919, 10/1/1964, s. 3. “*Romancı Halide Edip dün vefat etti.*”, **Tercüman**, Nu: 802, 10/1/1964, s. 1. “*Türk Edebiyatının Büyük ve Acı Kaybı: Halide Edip Vefat Etti*”, **Zafer**, Nu: 253, 10/1/1964, s. 1.

⁹⁵⁴ Ahmed Agayef, “*Müthiş Rakamlar*”, **Hak**, Nu: 93[Ek için:7], 14/6/1912, s. 2-3.

⁹⁵⁵ Ahmed Agayef, “*Mektebler ve Misyonerler*”, **Hak**, Nu:107 [Ek için: 9], 28/6/1912, s. 4.

⁹⁵⁶ Halide Edib, “*Yusuf Akçura Beyefendiye*”, **Tanin**, Nu: 1383, 6/7/1912, s. 6.

⁹⁵⁷ Ağaoğlu Ahmed, “*Türkçülük, Türkiyecilik*”, **Tercüman-ı Hakikat**, Nu: 13457, 19/8/1919, s. 1.

Halide Edib'in Türkçülüğe soyunduğu süreçte kamuya açık olarak kullandığı kavramlardaki evrim, Türkçülük çıkışıyla bütünleşme sürecine de ayna tutan bir değişim sürecinin yansımasıdır. Türkçülerle girdiği tartışmada kendisini öncelikle “*nasyonalist*” olarak takdim ederken bir süre sonra o dönemdeki yaygın kullanımı benimseyerek “*milliyetperver*”i tercih edecektir. Başlangıçtaki seçimi olan *Tanrı* da yerini bir süre sonra *Allah*’a bırakacaktır. Söylemiyle kendisini parçası kıldığı bu yeni dünyagörüşünün yaslandığı kavramları ve kullanımlarını belli bir tecrübe sonunda diğer Türkçülerle önemli ölçüde uyumlu bir biçimde kullansa da kendine özgü bir yaklaşım sergilemeye devam edecektir. Nitekim Türkiye’nin yeniden imarı ve kalkınması için ihtiyaç duyulanları sıralarken “*yüzlerce peygamber*”den bahis açması,⁹⁵⁸ onu İslam ile ilişkisi bağlamında Türkçüler içinde özgün bir yere koyar. Bu, benliğini *vahşi bir nasyonalist* olarak konumlandığı süreçte soyunduğu Türkçülüğü eski inanç ve dünyagörüşüne eklememesinin doğal sonuçları arasında yerini alır. Bu bağlamda, II. Meşrutiyet yıllarında diğer Türkçülerden farklı olarak gayrimüslimleri de içine alan bir Türkçülük/Turancılık anlayışının yaygınlaşması için çabaladığını ifade eder.⁹⁵⁹ Türkçü konumlanışındaki çarpıcı dönüşümlerinden birine, Dünya Savaşının hemen başında, 1914 Aralık ayında, Müslüman-Türk dünyasının tümüyle esaretten kurtulup birleşmesini İslamiyetin yaşaması için elzem olarak gördüğünü ifade etmesiyle⁹⁶⁰ imza atar. Fakat bu görüş, üç buçuk yıllık bir savaştan sonra 1918 yaz aylarına gelindiğinde, oluşan yeni koşulları yorumlamaya dayalı bir söylem geçişiyle bir dizi değişime uğrar. Bu suretle, Osmanlı ordularının Azerbaycan’a girmesiyle Türkçüler arasında yükselen heyecan dalgası karşısında, Halide Edib yalnızca Anadolu ile ilgilenilmesi gereğini ifade eder. Bu tutumu Türkçülerle yeni bir tartışmaya girmesine neden olacaktır.

3.7. Savaşan Osmanlı Ordusu için Tanrıya, Padişaha ve Kadınlara Sesleniş

Halide’nin Türkçü söylemlerinin ortaya çıkışı ve giderek keskinleşmesi Balkan Savaşları sürecine denk gelir. 8 Ekim 1912’de Balkan Savaşlarının başlaması üzerine Halide Edib önce Tanrıya ardından da Osmanlı Padişahı ve şehzadelerine hitaben açık bir mektup kaleme alır. *Türk Yurdu* dergisinde bu mektupların yayımlanmasından sonra *Darülfünun*

⁹⁵⁸ Halide Edib, “*Evimize Bakalım; Türkçülüğün Faaliyet Sahası*”, **Vakit**, Nu: 252, 30/6/1918, s. 1

⁹⁵⁹ Ağaoğlu Ahmed, “*Türkçülük, Türkiyecilik*”, **Tercüman-ı Hakikat**, Nu: 13457, 19/8/1918, s. 1.

⁹⁶⁰ Halide Edib, “*Halâs Muharebesi*”, **Tanin**, Nu: 2145, 11/12/1914, s. 1.

konferans salonunda Osmanlı Hanımlarına seslenen bir konuşma da gerçekleştirir

Halide Edib, 12 Ekim 1912’de Tanrıya hitaben kaleme aldığı açık mektubunda; *“Türklerin hakir ve aciz anası olan bir kadın bugün sana kabiliyet-i hûşu ve taabütüyle tapınmaya geldi. ...Bugün kalbimizde sen varsın Tanrım. ...Bütün düşmanlarımız gelsinler ve cenk etsinler... Ne muharebe, ne kaht, ne felaket, ne de kara günler artık nur-u hayatı gösterdiğin Türk kullarının ırkını söndüremez Tanrım!”*⁹⁶¹ diyecektir.

Halide kendisini ‘Türklerin Anası’ ilan ederek ⁹⁶² Tanrısına seslendiği bu açık mektubunda *vaat edilmiş topraklar* gibi Yahudi inanç unsurlarını, *Türklerin Anası ile Tanrısı* arasında yapılmış yeni bir ahidin parçasıymışçasına ortaya koyar; *“gözlerimiz Türk kullarına mev’ûd-u arz ve ziyayı görmeden kapanacak. ...Tanrım. Ben Türk kullarının aciz ve hakir anası, gönlüme indirdiğin, ırkımın ve evlatlarımın atisi için mev’ud olan hayat ve nur için, alnım secdede sana şükür, sana hamd, sana perestiş, sana ibadet etmeye geldim, Tanrım! Fakat gözlerimin göremeyeceği, ellerimin tutamayacağı o mev’ûd-u ati yaşarken, sen, Tanrım, dağılmış zerrelere bir an için hayat vereceksin: Rüzgardaysam nihayet gün gören evlatlarımın başlarında teranedar bir muhabbetle eseceğim. Sudaysam ayakları altında daha mesud büyük bir atının hikayelerini şıpldayacağım; Bulutlardaysam tarlalarına feyz ve bolluk veren yağmur damlaları olacağım; ve kâinatta artık o günden sonra mev’ûd hayatını yaşayan ırk-ı müstakbelin üstünde göklerden onlara ebediyen rahmet ve muhabbet dilenen iki manevi el olacağım! ...Hiç bitmeyen kara günler ve saatlerinde evlatlarım için senden nur, senden cesaret, senden sabır dilenmek isterim. ...yeryüzünden kaldırılmak istenilen ırklarındaki hakk-ı hayatı müdafaa için gidiyorlar, Tanrım! ...Onlara güzel ve feyizli bir ati [gelecek] vaat etmedin mi?”*⁹⁶³ Bu soruya Halide Edib yazı içinde *“Türklere bir ati vaat eden Tanrı bugün onları uyandırıyor”* diyerek cevap verir.

Halide, Tanrı vaadi bu güzel ve bereketli geleceğe doğru yürümek için Türklerin uyandırıldığına ilişkin kehaneti ileri sürmesinin üzerinden bir ay geçtikten sonra bu kez Padişah ve şehzadelere seslenen açık bir mektup kaleme alır. Zira, Balkan Savaşlarının gidişatı içerisinde Osmanlı ordusu bir dizi felaket yaşar. Bu suretle Halide, 14 Kasım 1912 tarihli yeni açık mektubuyla Mehmet Reşat’ı ordunun başına geçmeye çağırır; *“Padişahım! Büyük ecdadının kılıcını ve mübarek kaniyla alınan İstanbul’umuzun düşman ta kapısına geldi. ...Dünkü bahçıvanlarımızın çamurlu ayakları tarihin, altıyüz senelik tarihin şan ve*

⁹⁶¹ Halide Edib, “Münâcat”, **Türk Yurdu**, C. II, İstanbul, Tanin Matbaası, 1328, s. 730

⁹⁶² Cenevre Türk Yurdu tarafından Halide’ye henüz ‘*Türklerin Ulu Anası*’ adı/unvanı verilmemiştir. Bu ad/unvan 1913 yılı Mart ayında verilecektir. Yusuf Sarıay, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi**, s. 122.

⁹⁶³ Halide Edib, “Münâcat”, **Türk Yurdu**, C. II, İstanbul, Tanin Matbaası, 1328, s. 731.

şerefini, din ve izzetini çiğnemek üzere... Minarelerimiz belki yarın Müslümanları Allah'a çağırın hak sesi susturulacağı için ağlıyor. Çocuklarımızın istikbaline temizlenemez bir ayıp sürülüyor... Kalk ey Sultan Mehmed! Etrafına Âl-i Osman'ın son evlatları olan genç şehzadelerin hepsini topla, tüfekleri omuzunda atlarını ordunun arasına sürsünler. Din için, memleket, izzet ve namus için orduyu vazifelerine çağırırsınlar... Ya Sultan Mehmed! Atınla, tüfeğinle ecdadının namus ve izzetini, milletin toprağının hakkını muhafaza için orduya koş! Bir Sultan Mehmed'in aldığı toprakları çiğneten padişahın ismi yine Sultan Mehmed olmasın! ...Hayır, İstanbul'u çiğnetecek padişahın ismi Sultan Mehmed olamaz. Padişahım! Türklüğün altıyüz senelik ruhu seni çağırıyor... Son ümit sende padişahım! ...Padişahım, padişahım, kavgaya, padişahlarını bekleyen ordunun başına! Hiçbir şey için değilse bile kadınların namusu için padişahım...”⁹⁶⁴

Balkan Savaşları sırasında yalnızca Osmanlı ordusu bir felaket yaşamadı, bunun yanı sıra Balkanlar Müslüman/Türk ahali için ölüm ve sürgün coğrafyasına çevrildi. “Balkanlardan Türk izini silmek” amacıyla “hızla zafere koşarken bile, bazı Hristiyan orduları, yakındaki tüm Müslüman köylerini yerle bir etmeye zaman ayırdılar.”⁹⁶⁵ Bu suretle 1878 yılındaki gibi İstanbul yine her şeyini yitirmiş Müslüman mültecilerle dolup taşı. Müslüman ahaliye, Türklere uygulanan mezalimin oluşturduğu infial içinde İstanbul’da “Müdafa-i Milliye Osmanlı Hanımlar Heyeti” tarafından 8 Şubat 1913’de İstanbul Darülfünun [İstanbul Üniversitesi] konferans salonunda “*prences Nimet Hanım*” başkanlığında bir “içtima” yapılır.⁹⁶⁶ Halide Edib’in de katılımcı olduğu bu içtimada yaptığı konuşma sırasında Türk varlığına yaptığı çok sayıda atıf dikkat çekicidir.

Halide Edib “*haysiyetini, dinini, hakkını ve tarihini muhafazaya azmetmiş bir millet olmak istiyoruz. ...şansız, şerefsiz, esir ve namussuz yaşamak istemiyoruz. Düşmanlarımız bize altın saraylar yapsalar, bin türlü itinalarla bizi besleseler öyle hayatı istemiyoruz, başka bir hayat istiyoruz, kendi hayatımızı, Türklük hayatımızı!*” diyecektir. Milli istekleri sıraladıktan sonra olması gerekenler üzerine durur; “*dindar, haysiyetli, çalışkan olmakla beraber başka bir şey daha lazımdır. O da her şeyden evvel şiddetle Türk olmaktır. Bir millet, millet halinde kalmak, öteki milletlere karşı mevcudiyetini muhafaza etmek için mutlak milliyetperver, şiddetle*

⁹⁶⁴ Halide, “*Padişah ve Şehzadelerimize!*”, **Türk Yurdu**, C. III, İstanbul, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1329, s. 33-5.

⁹⁶⁵ Justin McCarty, **Ölüm ve Sürgün; Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı 1821-1922**, 2. bs., Terc. Fatma Sarıkaya, Ankara, TTK, 2014, s. 159-160.

⁹⁶⁶ **Darülfünun Konferans Salonunda Kadınlarımızın İçtimaları**, İstanbul, Tanin Matbaası, 1328, s. 5. İlk içtimadaki konuşmacılar Fatma Aliye, Gülsüm Kemalova, Fehime Nüzhet, Nakiye, Zehra, Firdevs, Naciye, Halide Edib olarak karşımıza çıkıyor. Nutuklar için bk. a.e.

milliyetperver olmalıdır” der. Tarihsel olarak Türk milletini büyük bir millet yapanın bu olduğunu ifade eder. Konuşmasında Türklükle kurulan mevcut ilişkiye de bir özeleştirir getirir; “milliyeti ile iftihar etmeyi bilmeyen, milliyetini sevmeyi bilmeyen, milliyet hisleri” zayıf kalan biz Osmanlı Türkleri der, “Türklüğümüzün iftihar edilecek bir şey, Türklüğümüzün pek büyük ve muazzaz bir şey ...olduğunu düşünmedik. Bu, milliyetimizi sevmemek bizi memlekete lakayt yapmıştır. Memleketi baştanbaşa dolaşanlar ‘Türkler memleketine yabancı’ derler.”

Halide’nin kültürel değişim için hemen her zaman ilk adımda başvurduğu dönüşüm aracı olarak kadınlara, Türk milliyetperverliğinin topluma aşılınması konusunda yine başvuracaktır. Bu suretle *“bir millete o milleti yegâne ileri götürebilecek milliyetperverlik aşılabilmesi evvela kadınlarının milliyetperver olmalarına bağlıdır!”*⁹⁶⁷ diyecektir.

Türklük vurgulu konuşmasını tamamlarken; *“Türklüğümüzle iftihar etmeye, Türklük için çalışmaya başlarsak emin olunuz ki bu kara günlerin yeisini ve hezimetini sileriz. Bugün bir ordu ta memleketimizin yanı başında din için, Türklük için, namusumuz için dövüşüyor. Dua edelim, elimizden geldiği kadar malımızla canımızla yardım edelim. Allah muvaffak etsin! ...Türklüğün ölmez ve ölmeyecek bir hayatı olduğunu bilelim. ...Bütün dünyaya karşı koymak lazım gelirse Türklüğümüz bize bu cesareti versin. ...Hepimiz Türk kavminin selameti için nöbet yerinde bekleyen birer nefer gibi nefesimizin sonuna kadar milletimiz, Türklüğümüz için çalışalım”* diyerek, özsevgisi olan milletleri hiçbir felaketin ortadan kaldıramayacağına⁹⁶⁸ ilişkin inancıyla düşüncelerini temellendirmek ister.

Darülfünun konferans salonunda *“Halide Hanımefendi, nutkunu bitirdikten sonra....*

1- Osmanlı ordusuna bütün Osmanlı kadınları namına telgraf keşidesi [çekilmesi]

2- Hindistan, Rusya, Türkistan, ilh. Bütün alem-i İslam kadınlarını Rumeli’de Balkan vahşilerinin irtikap ettikleri cinayetlere karşı karşı izhar-ı nefrete Müdafa-ı Milliye ianesine iştirake davet etmek üzere telgraf keşidesi.

*3- Rumeli’de irtikab olunan mezalimden dolayı Avrupa kraliçeleri nezdinde protesto icrasıyla tecavüzat ve kıtale nihayet verilmesi zımmında icrayı tesir etmelerinin rica olunması”*nı teklif eder.⁹⁶⁹

⁹⁶⁷ Halide Edib, “..”, **Darülfünun Konferans Salonunda Kadınlarımızın İhtimaları**, s. 37-46. Halide, kadınların öncelikle Türk milliyetperveri olmaları gereğine ilişkin bu açıklamasından önce Osmanlı vatanperveri olmaları gereği üzerine de durmuştu; *“Bir kadın evvela Osmanlı vatanperverdir. Vatan kalbinin en güzide, en derin nokta-i ibadetidir. Vatanın hukuku kadınlık hukukundan bin kat mühim ve muhteremdir, onun için kadınlar bugün (hukukumuz) diye haykırırken bunu kendileri için değil vatana yetiştirecekleri evlada lazım olan terbiyeyi verebilmek için olduğunu derhatır etmelidir.”* Halide Salih, *“Mehasin’i Okuyan Kardeşlerime”*, **Mehasin**, Nu:6, Şubat 1324, s. 421.

⁹⁶⁸ Halide Edib, “..”, **Darülfünun Konferans Salonunda Kadınlarımızın İhtimaları**, s. 37-46

⁹⁶⁹ **Darülfünun Konferans Salonunda Kadınlarımızın İhtimaları**, s. 46-7.

Halide Edib'in bu teklifi uyarınca *Müdafa-i Milliye Osmanlı Hanımlar Heyeti* tarafından düzenlenen ilk içtima sonunda Osmanlı ordusuna telgraf çekilip, Hristiyan kraliçelerine göndermek üzere bir de açık mektup kaleme alınır. Orduya çekilen telgrafta din, namus ve vatanın müdafaası gereği⁹⁷⁰ üzerine durulup askerler cesaretlendirilmek istenir. Hristiyan kraliçelere gönderilen mektuptaysa Balkan ülkelerinin Hristiyanlık namına savaşırken insanlığı ayaklar altına alan eylemlerinin boyutları kabaca tasvir edilip buna karşı harekete geçilme çağrısı yapılır.

*“Balkan askerleri kendilerini Meryem oğlu İsa'nın, bizim de bir peygamber olarak saygı duyduğumuz ve tüm insanlığın adaletin, tatlılığın ve iyiliğin en çarpıcı kişiliği olarak bağrına bastığı İsa'nın askerleri ilan ederek ülkemizi işgal ettiler. Peki, Mesih'in bu kendinden menkul askerleri bu sırada ne yaptı? Bunu, onlardan kaçanlara, biraz olsun güvende olmak için Asya'ya geçen yaşlı adamlara, kadınlara ve korkmuş çocuklara sorun; daha ziyade kaçamayan ve zavallı bedenleri öylesine işkencelere ve utanç verici hakaretlere maruz kaldıktan sonra cesetleri çamurda çürüyen binlerce sefil insana sorun bunu...”*⁹⁷¹

Balkan Savaşları sırasında Hz. İsa'nın takipçisi olmaktan uzak *Haçlı Ordularının*

⁹⁷⁰ Osmanlı ordusuna çekilecek telgraf metninin kaydı şöyle belirlenmiştir: “Asker kardeşler! Dinimiz, namusumuz, yurdumuz tehlikede. Düşmanı döğör bunları kurtarırsanız Allah'ın rızasını, şehit dedelerimizin, ulu padişahlarımızın mirasını, kızlarımızın namusunu kurtarır, analarımızın duasını kazanırsınız. Müslüman kadınları bu sefer ancak Müslümanlığın, Türklük namusunu kurtarmış, düşmanını kahretmiş bir ordu karşılayabilir. Düşmana arkanızı çevirirseniz dünyanın zilletini Müslümanlık ve Türklük üzerine getireceksiniz. Düşmana arkanızı çevirirseniz toprakları, dini ve namusu için ölmeye hazırlanmış bütün Müslüman kadınlarını çiğnemenin dönemeyeceksiniz. Allah ve peygamber yardımcınız olsun.” **Darülfünun Konferans Salonunda Kadınlarımızın İçtimaları**, s. 47-8.

⁹⁷¹ “The Appeal Of The Turkish Women To The Christian Queens”, **Onward**, Nu: 24, 12/6/1913, s. 3. Mektubun Amerika, Virginia Richmond'da basılan *Onward* gazetesinde yayımlanan tam metni; “Madame; Your majesty is not ignorant of the fact that against Turkey, who is accused of fanaticism, but who has nevertheless never waged religious wars, the Balkan States have organized a crusade, the king of Bulgaria, in a proclamation that has become sadly famous, having Mery loudly declared that this war was to be the war of the Cross against the Crescent. Therefore, madame, the Balkan soldiers have invaded our country proclaiming themselves the soldiers of Jesus, Son of Mary, of him whom we also venerate as a prophet and whom all humanity cherishes as the most striking personification of justice, sweetness and kindness. Yet what have these self-styled soldiers of the Christ done? Ask the old men, the women and the frightened children, who flee before them and who go even into Asia to seek a little safety; ask rather the thousands of miserable persons who were unable to flee, and whose corpses are rotting on the mud after their poor bodies have undergone such tortures and such shameful outrages that we, women speaking to women, can only refrain out of respect for our common modesty, from conjuring up too vivid a picture of them. Madame, you are a queen; therefore you have a mother's feeling for all the humble and feeble among your people; you are a Christian queen, professing the religion of him who placed compassion and love before all other virtues; and lastly, you are a woman of the most illustrious nobility, and as such, you have in the highest degree the sentiment of honor. - In the name of chivalric honor, in the name of Christian charity, in the name of maternal compassion, graciously deign, madame, to hear the cry of indignation and despair uttered by heartbroken mothers, sisters and daughters. Deign in reply, to raise your most profoundly respected voice; deign, your majesty, to bring the law of Christ in regard to the life of men and the honor of women, to the minds of the hordes who are trying to hide under the shadow of the cross the most lurid series of fires, murders and violations that one can find in any European war of our times.” **a.y.** Darülfünundaki konuşmalar ve yapılan girişimlerin yansımaları için ayrıca bk. “Die türkischen Frauen an die Armee und die Herrscherinnen Europas”, **Czernowitzer Tagblatt**, Nu: 2988, 12/2/1913, s. 3.

oluşturduğu vahşet tablosuna ilişkin ortaya konan bu tasvirden sonra mektupta Hristiyan kraliçelere bu gidişata dur deme çağrısı yapılır; “*Asr-ı hazırda hiçbir Avrupa muharebesinde görülmeyen bir takım yangın, kıtal, namusa tecavüz silsile-i meşumesini Salib’in gölgesi altında saklamak isteyen bu vahşiler sürüsüne Hazreti İsa’nın kanununa, insanların hayatına, kadınların namusuna hürmet etmeye davet buyurunuz.*”⁹⁷²

Darülfünun’daki bu toplantıda “*son olarak kadınlar, anavatana sunmak için mücevherlerini başkanın masasına koydu.*”⁹⁷³ “*Müdafa-ı Milliye iane [yardım] kutularından dokuz tanesi Hilal-i Ahmer [Kızılay] iane kutularından üç tanesi*” bu suretle dolmuş ve içlerinden çıkan “*pırlanta yüzükler, küpeler, paralar, Müdafa-ı Milliye heyetine teslim edilmiştir.*”⁹⁷⁴ Darülfünun’da yapılan içtima sırasında dile getirilenler, atılan adımlar dış basında da çeşitli değerlendirmelere konu kılınır.⁹⁷⁵ Yapılan konuşmalar ve yazılan mektuplar

⁹⁷² “Kraliçelere hitaben yazılan mektub” şöyledir; “*Madam, Zat-ı haşmetpenahilerince malumdur ki şimdiye kadar hiçbir zaman din muharebesi yapmayan Türkiye aleyhinde Balkan hükümetleri bir Ehl-i Salib teşkil ettiler. Bulgar kralı bir şöhet-i meşume iktisap eden beyanatında harb-i hazırın Salib’in Hilal’e karşı muharebesi olacağını ilan etti. Bulgar orduları kendilerini bizce de bir peygamber sıfatıyla mazhar-ı hürmet olan ve bütün alem-i insaniyet tarafından bir temsil-i adalet ve halim ve melamiyet olmak üzere tebail edilen Hazreti İsa’nın askerleri olmak üzere ilan ederek memalikimizi istila ettiler. Bu sahte Hazreti İsa askeri neler yaptılar? Bunu biraz huzur ve emniyet bulmak için ta Asya’ya kadar kaçan ve bilhassa, ve bilhassa kaçamayınca bin türlü işkencelere tadat ve tasrihi mugayir-i edep ve terbiye bulduğumuz tecavüzata maruz olduktan sonra şimdi naaşları çamurlar içinde çürüyen binlerce biçareye sorulmalıdır. Madam, siz bir kraliçesiniz, binaenaleyh vatanınızdaki bütün biçare ve zayıflar hakkında bir valide hissine maliksınız. Rahm ve şefkati her faziletten ikdam addedilen bir dine salık kraliçesiniz, aynı zamanda en asil bir aileye mensup olmak itibarıyla hüsn şeref ve namusa pek yüksek derecede sahipsiniz. Bu namus haysiyet ve asalet namına merhamet-i Hristaniye namına, şefkat-i maderâne namına, madam, kalpleri kırık bir takım validelerin, hemşirelerin, kızların nefret ve nevmid avazlarını dinlemek lütfunda bulununuz. Bunlara cevaben herkesçe mazhar-ı hürmet olan sesinizi lütfen yükseltiniz. Asr-ı hazırda hiçbir Avrupa muharebesinde görülmeyen bir takım yangın, kıtal, namusa tecavüz silsile-i meşumesini Salib’in gölgesi altında saklamak isteyen bu vahşiler sürüsüne Hazreti İsa’nın kanununa, insanların hayatına, kadınların namusuna hürmet etmeye davet buyurunuz.*” **Darülfünun Konferans Salonunda Kadınlarımızın İctimaları**, s. 48-9.

⁹⁷³ “*Die türkischen Frauen an die Armee und die Herrscherinnen Europas*“, **Czernowitzer Tagblatt**, Nu: 2988, 12/2/1913, s. 3. Darülfünundaki bu içtima sonunda bir hanımefendinin konuşmaların yapıldığı yere gelerek üzerindeki değerli eşyaları milli müdafa yardımı olarak bırakması üzerine diğer kadınlarında aynısını yaparak desteklerini sunarlar. **Darülfünun Konferans Salonunda Kadınlarımızın İctimaları**, s. 49-50.

⁹⁷⁴ **Darülfünun Konferans Salonunda Kadınlarımızın İctimaları**, s. 50.

⁹⁷⁵ 1913’de Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun hakimiyeti altında bulunan günümüzdeyse Romanya ve Ukrayna arasında bölünmüş Bukovina’da Almanca basılan **Czernowitzer Tagblatt** gazetesinin haberi şöyledir; “*Muhtar Paşanın eşi prenses Nimet Hanım başkanlığında İstanbul Üniversite salonunda bir toplantı yapıldı. Birinci konuşmacı, büyük Türk tarihçisi Cevdet Paşa’nın kızı Fatma Aliye Hanım, vatan için daha fazla fedakârlık yapılması gerektiğini vurguladı; ardından genç ve zarif hanımefendi Fehime Nüzhet Hanım, büyüleyici, ustaca bir konuşmayla Balkan savaşının gidişatını ve müttefiklerin zulmünü anlattı. Türk kız lisesi öğrencilerinin vatanseverlik şiirleri okumasının ardından yazar Halide Hanım coşkulu alkışlar eşliğinde kürsüye çıktı. O, Osmanlı milletinin şanlı geçmişinin bir hatırlatıcısıydı. ...Toplantıda daha sonra orduya annelerinin, eşlerinin ve kızlarının onuru için yiğitçe savaşmalarını teşvik eden bir telgraf gönderilmesine ve yurtdışındaki Müslüman kadınlara yardım için çağrı gönderilmesine karar verildi. Son olarak Avrupa’nın tüm kadın yöneticilerine çekilen telgraflarla Balkan ülkelerinin vahşeti protesto edildi. Son olarak kadınlar, anavatana sunmak için mücevherlerini başkanın masasına koydu.*” *Die türkischen Frauen an die Armee und die Herrscherinnen Europas*“, **Czernowitzer Tagblatt**, Nu: 2988, 12/2/1913, s. 3. Daha sonra Virginia da basılan Onward’dın da değerlendirmesi kayda değerdir; “*Sayıları birkaç bini bulan İstanbul’un Müslüman kadınları geçtiğimiz günlerde, daha önce hiçbir kadının girmesine izin verilmeyen Türk Üniversitesi’nin salonunda toplanarak savaşın neden olduğu acıları*

da kayıt altına alınıp yayımlanır.

Halide Edib'in konuşmasında merkezi yer verdiği Türklük ve bu suretle sergilediği Türkçülük, Darülfünun konferans salonunda gerçekleştirdiği sonraki konuşmasında yerini vatan sevgisi söylemine bırakır. Balkan savaşlarının devam ettiği sırada vatanseverliği merkeze alan ve Bulgaristan'ın yıkılması gereği üzerine duran bu konuşmasını 29 Mayıs 1913'de Türk Yurdu dergisinde yayımlar. Konuşmasına dayandırdığı yazısında Halide Edib bir tarihçi olarak, geçmişle içinde bulunulan zaman arasında çarpıcı bağlantılar kurar. Başka milletlerin yaşadığı tarihi felaketlerle, Balkan Savaşlarıyla yaşanan felaket arasında ilişki kurarak geleceğe dönük olarak yapılması gerekenleri tarihten çıkartılan dersler olarak okurlarının önüne koyar.

“Tarih insanlar için en yakın faydalı bir şeydir. Hayatlarına iyi şekiller vermek isteyen, bugün adam olmak, yaşamak, büyümek isteyen milletler hep tarihe çok ehemmiyet verenlerdir. Çünkü tarih sahifelerinde hem kendi milletimizin eskiden nasıl felaketlere uğradığını, o felaketlere neler sebep olduğunu, o felaketlerden nasıl ibret alınıp alınmadığını görürüz, hem de başka milletler üzerine aynı felaketlerin nasıl gelip, nasıl gittiğini anlarız. Tarihi öğrenip, tarih üzerine düşündükten sonra ancak adam olabiliriz.

...Zannetmeyiniz ki yarın musâleha etmekle bizim Bulgar'la kavgamız bitmiş olsun. Hayır, bu Roma ve Kartaca kavgası gibidir. Hangi taraf vatanını kalbinde taşır, düşmanlarına kinini evlattan evlada verir ve vatanını kuvvetli, şevketli ederse neticede o kazanır. Ben de bugün, vaktiyle Roma'da Cato'nun dediği gibi, size “Bulgaristan Türkiye'ye birkaç saatlik mesafededir, Bulgaristan mahvedilmelidir” diyeceğim ve bunu ölünceye kadar her münasebetle söyleyeceğim: ‘Bulgaristan mahvedilmelidir’. Bunu siz yüreğinizde hatta senelerin ve ölümün söndüremeyeceği bir ateş gibi üfleyiniz ve memelerinizin sütüyle evladınızın damarlarına akıtınız! Bulgaristan mahvedilmelidir.”⁹⁷⁶

Balkan Savaşları biter, savaşın sıcaklığıyla Halide Edib'in ölünceye dek her münasebetle söyleyeceğini ilan etmesine karşı, Bulgaristan'ın mahvedilmesinde dönük çağrısını savaştan sonra bir daha asla yinelemeyecektir. Kısa süre sonra patlak verecek olan

değerlendirdi. Toplantı ilk başta intikam kararları alma eğilimindeydi, ancak İstanbul Amerikan kız kolejinde öğrenim görmüş bir Türk kadını olan Halide Hanımın etkili konuşmasının ardından, bunun yerine Avrupa kraliçelerine Hristiyanlıkları adına müttefiklerin zulmüne son vermeleri için bir çağrıda bulunmaya karar verildi. Mektubun üslubu kadar, Müslüman kadınların bir araya gelerek kamusal meseleleri tartışma cesareti göstermeleri de dikkat çekicidir”. “The Appeal Of The Turkish Women To The Christian Queens”, **Onward**, Nu: 24, 12/6/1913, s. 3.

⁹⁷⁶ Halide Edib, “Felaketlerden Sonra Milletler”, **Türk Yurdu**, S. 16, 29/5/1913, s. 522-5. Halide yazısında, çok sayıda şehir devletinden oluşan ve bunların sürekli başka milletlerce istila edilen diğerlerinin kayıtsız kaldığı durumun, şehir devletlerinin birleşip tek bir İtalya'nın ortaya çıkarmasını örnek vererek, milletin felaketler karşısında birleşmesini tarihten çıkarttığı bir ders olarak okuruyula paylaşır. Halide'ye göre tarihten çıkartılması gereken bir başka derste “kuvvetli bir ordu ile iptidai tahsilin önemi”ni ortaya koyan Almanya örneğidir. **a.y.**

Dünya Harbi, Bulgaristan'ı Osmanlı Devletinin müttefikleri arasına sokacak ve Bulgaristan'ın mahvedilmesine ilişkin herhangi bir söylem Türkiye'de meşru zemini yitirecektir. Ayrıca, Dünya Harbi sırasında Halide Edib, Balkan Savaşlarındaki gibi ateşli nutuklar vermeyecek fakat Türkçü söylemi terk etmeyecektir.⁹⁷⁷

Öte yandan Dünya Savaşı sırasında Almanya'nın düşman devlet halklarını devrimcileştirmeye dönük tasarısının⁹⁷⁸ ve Alman süngüsü ile sosyalistlerin yumruğunu Çarlığa karşı birleştirmenin⁹⁷⁹ açık başarılarından biri olarak Rusya'da gerçekleşen Bolşevik ihtilalinin Çarlığı yıkışını takip eden olaylardan biri Osmanlı ordularının Azerbaycan'a girmesidir. Bu süreçte yükselen Türkçü heyecan karşısında Halide ile Köprülü, Gökalp, Agayef arasında Türkçülüğün sınırları üzerine tartışma patlak verir.

3.8. Türkçülüğün Faaliyet Sahası Tartışması, Türkçülük – Türkiyecilik İkilemi.

3.8.A. Halide'nin Türkçülüğe Faaliyet Sahası Tayin Etme Girişimi

Halide Edib, 1925 yılında kaleme aldığı özyaşamöyküsünde, Turancılık/Tümtürkçülük için; *“başlangıçta tamamen kültürel olan bu fikir, özellikle Dünya Savaşı sırasında Türk silahları eski Rusya'ya geçtiğinde, İttihatçı partinin bazı önderleri tarafından siyasi bir ülkeye dönüştürüldü”*⁹⁸⁰ der. Kendisinin bu ülkeye katkısından bahis açmaz. Bu katkıyı, Halide'nin 1918'de işaret ettiği siyasi gelişmelerden daha önce, henüz savaşın başlangıcında *“üç dört milyonluk bir İslam ordusu Moskof'un ta yüreğine dalacak hem kendilerinin hem İslamiyetin yaşaması için lazım olan azim İslam kitlesini kurtaracak”* diyerek geleceğe dönük emellerini ortaya da koyan çağrısıyla yapmıştı. Bu suretle Halide Edib bu siyasi ülkünün gerçekleştirilmesi imkanından ötürü Dünya Savaşını Türklerin kurtuluş savaşı olarak⁹⁸¹ nitelendirmişti. Halide Edib'in 1914'de hedef olarak belirlediği Rus esareti altındaki Türklerin kurtuluşunun, Bolşevik İhtilalinin 1917'de patlak vermesiyle oluşan yeni şartlar içerisinde,

⁹⁷⁷ Dünya Savaşı sırasında Schreiner ile gerçekleştirdiği görüşme/mülakatlarda Halide'nin Türkçü söylemi için bk. George Schreiner, **The Iron Ration**, s. 208. George Schreiner, **From Berlin to Bagdad**, s. 33-6.

⁹⁷⁸ Çarlığı yıkacak ihtilalin Rusya'da gerçekleşmesi için Almanya'nın yaptığı çalışmalarda Parvus'un etkinliği ile ilgili olarak bk. Engin Deniz, **Parvus Efendi**, s. 117 vd.

⁹⁷⁹ Konrad Haenisch, **Parvus; Ein Blatt der Erinnerung**, Berlin, 1925, s. 31. Parvus Dünya savaşı sırasında yürüttüğü faaliyetlerle Çarlığı yıkacak devrimin başarıya ulaşmasının ardındaki en etkili simalardan biri olmakla kalmaz, bundan yıllar önce geleneksel Marksçı yaklaşımdan ayrılarak Rusya'ya işaret ederek dünya devriminin ancak bir dünya savaşı ile geleceği yönündeki *kehaneti* ileri sürecektir. Bk Parvus, **Der Sozialismus und die Soziale Revolution; Der Klassenkampf des Proletariats**, Berlin, 1910. s. 37.

⁹⁸⁰ Halide Edib, **Memoirs**, s. 314-5.

⁹⁸¹ Halide Edib, *“Halâs Muharebesi”*, **Tanin**, Nu: 2145, 11/12/1914, s. 1.

gerçekleştirilebilir bir düzleme kavuştuğu düşünülmüştü. Nitekim ihtilalden bir süre sonra, Azerbaycan tarafından “4 Haziran 1918’de Osmanlıdan silah yardımı ve askeri talim güçleri alınır.”⁹⁸² Bu suretle Bakü kurtarılır. Enver Paşa 15 Eylül 1918’de *Kafkas İslam Ordusu* tarafından Bakü’nün kurtarılması üzerine çektiği tebrik telgraflarında “*Büyük Turan*” devletine göndermede bulunarak, “*Türk ve İslam tarihi sizin bu hizmetinizi unutmayacaktır*” demektedir.⁹⁸³ Azerbaycan’ı Rus esaretinden geçici olarak kurtaran bu girişimden ötürü Halide yıllar sonra “*Tümtürkçülük siyasi olarak saldırgan bir fikirdir*”⁹⁸⁴ diyecektir. Bu “*saldırgan fikir*”in arkasındaki isimlerden biri olarak gördüğü Ziya Gökalp’i *şahsi hasmı* olarak ortaya koyar ve bu fikri eyleme döken ‘saldırgan’ girişimin ardındaki Enver Paşa’yı da benzer şekilde –mensup olduğu anlam ve değer dünyasına karşıtlık oluşturan duruşuyla– bir hasım olarak konumlandığını 1919 Ağustos ayında Amerikalı diplomat dostu Crane’a “*kim kimdir?*” başlıklı istihbarî bir kayıtle⁹⁸⁵ bildirir.

Halide Edib’in 1914 Aralık ayında yaptığı çağrıyla karşıtlık oluşturan duruşunu, savaşın bitimine doğru, Azerbaycan’ı Rus esaretinden geçici olarak kurtaracak Osmanlı yardımının gerçekleştiği sırada kalemine sarılarak ortaya koyar. Türkçülerle gireceği tartışmanın temelini oluşturan bu duruşu ortaya koyarken; “*Bugün ırklar birer nazariye, fakat milletler birer hakikattir. Meydana çıkmak isteyen her millet fiiliyat sahasını evvela kendi memleketi hududu etrafında çizmiştir*” diyerek şunu ekler; “*Bizim bu kardeş milletler ve hükûmetlere en çok yardımımız kendi memleketimizi, kendimizi azamî kudret sahibi etmekle hasıl olacağına umum Türkistan’ın aklı erer olduğuna inanalım. Bırakalım siyasiyat ve nazariyat atinin[geleceğin] kardeş bağlarını, faydalarını hazırlasın; fakat biz fiiliyat sahasının kendi memleketimiz olduğuna inanalım ve bunda kendimizi de, başkalarını da aldatmayalım.*” Halide, ayrıca Azerbaycan’a yardım etmeye karşı çıkarken; ülkeyi saran “*yedi başlı sefalet*” der, “*sıhhat, ahlak ve maneviyatı üzerinde öyle tahribat yapmıştır ki yüz peygamber, yüz binlerce doktor, ne bileyim, kaç bin müstahsil, muktesid ve rehâkâr ancak bu zavallı memleket ve millete yetişmez.*” Bu koşullar altında “*Genç Türkiye bütün evlatlarının hizmet ve muhabbetine muhtaçtır. Genç Türkiye’nin haricine kudretini, hizmetini götüren her genç Türk kendi anasının, evinin hakkından almış götürmüş demektir.*”⁹⁸⁶

⁹⁸² Beşir Mustafayev, “*Resulzade Hükümeti Dönemi ve Yaşanan Terör Olayları (1918-1920)*”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, II/2, 2013, s. 220.

⁹⁸³ Vasif Gafarov, “*Birinci Dünya Savaşının Sonunda Kafkasya’da Osmanlı-Almanya Çatışması ve Osmanlı-Almanya Protokolü (23 Eylül 1918)*”, *asobid: Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. II, S. 2, Aralık 2017, s. 120.

⁹⁸⁴ Halide Edib, *Turkey Faces West*, s. 118.

⁹⁸⁵ Halide’den R. Crane’a Mektup 20 Ağustos 1919: *COL. A, CFP, Sr. I*, Kutu: 4, Dosya: 6.

⁹⁸⁶ Halide Edib, “*Evimize Bakalım; Türkçülüğün Faaliyet Sahası*”, *Vakit*, Nu: 252, 30/6/1918, s. 1

3.8.B. Türkçülerin, Türklüğün Faaliyet Sahasına İlişkin Görüş ve Eleştirileri

Halide Edib 1918’de savaşın bitimine ramak kala kaleme aldığı “*Türkçülüğün Faaliyet Sahası*” başlıklı yazısında millet tanımını siyasi sınırlarla ilişkilendirmesine karşın “*kardeş milletler*” olarak Türkiye dışındaki Türklerden bahsetmesiyle bir açmaz oluşturur. Ortaya koyduğu bu tasvirle oluşan *Türk milletleri* arasında kurulacak birlikteliğe ilişkin iki kuramsal yaklaşım olduğunu ileri sürer. Bunlardan ilki yalnızca Müslüman Türkleri ikincisiyse gayrimüslimleri de içeren “*umum Turanı birleştirmeyi*” amaç edinen cereyanlar olduğunu⁹⁸⁷ ifade eder. Bu kuramsal çerçeveye karşın dönemin mevcut şartları içerisinde söz konusu olan Azerbaycan’a yardım meselesidir ki Halide buraya ulaştırılacak yardımı evin, ananın hakkının gaspı olarak görür. Onun bu çıkışına karşı Türkçülerden, Türklüğü tanımlayan, Türkçülerin kim olduğuna ilişkin izahat içeren ve Türkçülüğün faaliyet sahsına ilişkin bir dizi itiraz kaleme alınır.

Halide Edib’in bu çıkışına gelen tepkilere bakıldığında karşımıza çıkan isimlerden biri Mehmed Fuad [Köprülü]’dür. O, Halide Edib’in *Yeni Turan* cereyanını başlatan biri olarak “*Türkçülüğün faaliyet sahasını Türkiye’nin siyasi hudutları*” ile sınırlandırılması gereğine ilişkin fikir ileri sürmesini, Türkçülerin böyle düşündüğü sanısını oluşturacağı için ele almayı elzem gördüğünü ifade eder. Mehmed Fuad, “*Türkçülük’ hakkındaki kanaatleriyle açık bir tezat teşkil eden, ve aynı zamanda ‘Türkçülük’ alemi için pek yeni olan bu fikri*” ele alırken; “*Türkçülük, benim bildiğime göre, dini ve lisanı bir olan bütün Türkleri bir millet addederek, bütün o dağınık küteller arasında harsî bir vahdet teminine çalışan bir cereyandır. ...Türkçüler, siyasi hudutların bir milleti parçalamayacağına kani oldukları için, hangi tabiiyette olursa olsun Türkler arasında bir fark görmezler*” der. Bu suretle “*faaliyetimizi yalnız kendi hudutlarımız dahiline hasrederek hudutlarımız haricindeki millettaşlarımızı hiç düşünmemek*” fikrinin Türkçülük olamayacağını aksine Türkçülüğün bu anlayışa tarihsel süreçte tepki geliştiren bir hareket olarak ortaya çıktığını ifade eder. Mehmed Fuad “*Hangi Türk kalbi vardır ki, tesadüfün tayin ettiği sahte bir hattın haricinde kaldığı için oradaki kardeşini unutsun, onun feryadına karşı lakayt kalsın?*”⁹⁸⁸ diye sorarak, siyasi sınırların dışına uzanması gereken yardım

⁹⁸⁷ Halide Edib varolduğunu ileri sürdüğü bu iki cereyan için; “*Bunların hangisi doğrudur ve hangisini Osmanlı Türkleri ihtiyar etmelidir meselesini Türkiyat ulemasının istikbaldeki eserlerine*” bırakalım der ve kendisinin mevcut koşullarda bu iki cereyan dışında tutan yaklaşımını temellendirmek ister böylece; “*bugün asıl kendi memleketimiz ve kendi aramızda kendi Osmanlı Türkiye’imiz için bir hayat meselesi şeklini alan faaliyet sahasına*” bakalım diyecektir. Halide Edib, “*Evimize Bakalım; Türkçülüğün Faaliyet Sahası*”, **Vakit**, Nu: 252, 30/6/1918, s. 1.

⁹⁸⁸ Mehmed Fuad [Köprülü], “*Türkçülüğün Gayeleri*”, **Vakit**, Nu: 266, 16/7/1918, s. 1.: “*Türkçülük, benim bildiğime göre, dini ve lisanı bir olan bütün Türkleri bir millet addederek, bütün o dağınık küteller arasında harsî [kültürel] bir vahdet [birlik] teminine çalışan bir cereyandır. ...Türkçüler, siyasi hudutların bir milleti*

elinin vicdani temellerini ve bunun Türkçülüğün faaliyet sahası üzerindeki etkisini, ortaya koymak ister.

Ziya Gökalp de Mehmed Fuad gibi millet tanımını dil ve din ortaklığıyla gerçekleşen birliktelik olarak ortaya koyarak “‘Türk’ kelimesi ile ‘Türkiyeli’ kelimesi arasında büyük fark vardır; her Türkiyeli, Türk değildir; aynı zamanda her Türk de, Türkiyeli değildir” der. Ardından Türkçülüğün uzak ve yakın gayesini ortaya koyarken Türkçülüğün faaliyet sahasını Türkiye’nin sınırlarıyla sınırlandırmanın da Türkiye’nin hayrına olmayacağını ifade ederek Halide Edib’e şöyle karşılık verir: “İstikbalde, Türkçülüğün iktisadi ve siyasi merhaleleri başlayacaktır. Fakat bugün Türkçülüğün yegâne gayesi ‘harsî birlik’ten ibarettir. Binaenaleyh, bugün hiçbir Türkçü, Kafkas Azerbaycanı’nı, Kırım’ı yahut diğer bir Türk ülkesini memleketimize ilhak tasavvurunda değildir. Türkçülerin bu ülkeler hakkındaki temennisi, bunların müstakil devletler halini alarak tam bir istiklale nail olmalarıdır. Fakat, bu maksadı yalnız kuru bir temenni halinde bırakmak, hiç de millettaşlık şîmesine yakışmaz. Çünkü açık bir surette görüyoruz ki bu Türk şubelerinden hiçbirisi, yalnız kendi kuvvetiyle istiklalini istihsal edecek hale henüz gelmemiştir. Müttefiklerimizin yardımı olmasa Kırım müstakil kalamayacağı gibi, bizim muavenetimize mazhar olmadan da Şimali Azerbaycan istiklalini koruyamayacaktır.

parçalamayacağına kani oldukları için, hangi tabiiyette olursa olsun Türkler arasında bir fark görmezler ve kendilerini filan siyasi saha dahilindeki bir cüzün değil, bütün Türk milletinin bir ferdi gibi görürler. Sibiryalı bir gencin Çanakkale’de, Şirvanlı bir mütefekkirin İstanbul’da, bir İstanbul çocuğunun bozkırlarda fedakârane çalışması işte bundan dolaydır. ...Müslüman, gayri Müslüman, Fin, Macar, umum Turanı birleştirmeyi düşünen bir Türkçülük cereyanının varlığını bilmiyorum. Eğer böyle bir şey varsa, adını herhalde ‘Türkçülük’ten başka bir şey koymalı. Çünkü ‘Türk’ bir ırk unvanı değil, bir millet adıdır. ...Benim mukaddesatıma iman eden, benim dilimle konuşan, felaket ve sevinç anlarında yüreği benimle beraber çarpan bir Türk mü benim kardeşimdir; yoksa mukaddesatı benimkinden ayrı, dili tamamıyla benimkine yabancı, bilhassa hissiyatıma karşı büsbütün yabancı olduğu muhakkak bir Fin, bir Macar, bir Moğol mu benimle birleşebilir? Okuyan okumayan, düşünen düşünmeyen herkes, kendi hissiyle buna cevap verebilir. Anadolu köylüsünün kendi millettaşını tayin için kullandığı düstur bu hususta çok kati ve çok sarihtir: ‘Dili dilime, dini dinime uyan!’ Bu düstur aynı zamanda Türkçülüğün de gayesini gösteriyor: Dilleri bir, dinleri bir -ve bunun tabii neticesi olarak duyguları bir- olan bütün Türkleri, merhum İsmail Gaspirinski’nin düsturu veçhiyle ‘dilde, fikirde, işte daha kati ve şuurlu bir surette birleştirmek!’ ...bugün mevzuubahis olan falan ve filan yerdeki Türklerin mahalli menfaati değil, Akdeniz’den Çin’e kadar bütün Türklüğün umumi ve müşterek menfaatidir. Bugün nasıl İstanbul’un, Bursa’nın, Aydın’ın, Konya’nın mahalli menfaat ve ihtiyaçları fevkinde Türkiye’nin umumi ve müşterek menfaati mevcutsa, tabii ki bunun gibi, Kırım’ın, Türkistan’ın, Kazakistan’ın, Şimal Türkeli’nin menfaatleri fevkinde de bütün Türk dünyasının müşterek menfaati vardır. ‘Bugün ırklar birer nazariye, fakat milletler birer hakikattir’ diyen Halide Hanımefendinin çok hakkı var. Fakat aynı zamanda düşünmelidirler ki, Türklük bir ırk değil, tabii ki Almanlık gibi bir millettir. ...Bu sözlerimle ‘Anadolu’yu ihmal edelim’ tarzında bir mütalaa yürütmüş olmuyorum. Bilakis, Türk aleminin müşterek saadeti için, her şeyden evvel Türkiye’nin büyük, sağlam, kuvvetli olması lazımdır. Bütün Türk kardeşlerimizce de meçhul olmayan bu hakikat karşısında, birçok kuvvetlerin Türk aleminin muhtelif yerlerinden gelerek burada temerküz edeceğine de eminim. Çünkü Türk alemi dediğimiz alem, kendi menfaatini diğerlerinin zararında arayan, kendi kuvvetini en hasis bir tasarrufla kendi sahasına hasretmek isteyen muhtelif milletlerden mürekkep değildir; bilakis, menfaatlerinin, istikballerinin daima müşterek olduğunu bilen ve binaenaleyh birbiri için çalışmaktan çekinmeyen bir tek milletin teşkil ettiği bir alemdir. ...Bugün İstanbul’dan Kaşgar’a kadar bütün Türk gençliği düstur olarak şunu kabul etmelidir: Birimiz hepimiz için ve hepimiz birimiz için! Çünkü istikbalin büyük Türk dünyası bundan başka bir suretle kurulamaz.” a.y.

Diğer Türk ülkeleri de aynı haldedir. Binaenaleyh bu memleketlere, medeniyet götürecek muallimlerin, mühendislerin, doktorların değil, fakat, hürriyet ve istiklal götürecek gönüllü zabıtların, askerlerin gitmesi vaciptir. Millettaşlarımıza yüksek bir medeniyet götüremezsek, hiç olmazsa onlara Çanakkale müdafaasını temin eden ordu teşkilatını götürebiliriz. Mamafih millettaşlarımıza yapacağımız bu küçük hizmet hasbî de değildir. Türkiye yaşayabilmek için yalnız fena komşulardan kurtulmaya değil, dost ve hayırhah komşularla muhat olmaya da muhtaçtır. Evimize bakacak vakit bulabilmek için etrafımızda kardeş Türk evlerinin yerleşmesi lazım.”⁹⁸⁹

Halide Edib’in Türkçülüğün eylem alanının Türkiye ile sınırlandırılması gerekliliğine yönelik olarak yaptığı çıkışa bir başka itiraz da Ahmed Ağaoğlu’ndan gelir. Ağaoğlu, Türkiyeciliği savunarak Türkçülüğe karşı mücadele edenlerin başını Halide Edib’in çekmesini büyük bir hayretle karşıladığını ifade eder. Zira “bundan beş sene evvel bugün Celal Sahir Beyin oturduğu ve o zaman Bilgi Derneği olan evin salonunda Halide Edib Hanımefendinin de iştirakiyle Türkçüler arasında cereyan eden müzakereler”den bahis açarak, “Halide Hanımefendi o zaman ne kadar müfrit bir Türkçü idi!” der. Aslında kelimenin tam manasıyla “Turancı” olduğunu ifade ederek; Halide için “Turan mefhumu için yalnız Türkleri değil, Müslim gayrimüslim bütün Turan ırkına mensup kavimleri alıyordu ve bunların cümlesi ile aynı derecede alâkadar olduğumuzu iddia ediyordu ve bu iddiasını büyük bir asabiyet ve heyecanla ispata çalışıyordu” diyecektir. Ağaoğlu ayrıca söz konusu ettiği dönemde Türkçüler arasındaki müzakereler sırasında Halide’nin kendisine verdiği bir karşılığı da paylaşır; “dinin millete lisandan sonra ikinci bir mühim amil olduğunu söylememe mukabil buyurdular ki: ‘siz gibi düşünenler Türkçülük tarihinde olsa olsa Cizvitlerin mevkiini ihraz ederek onların rolünü oynayabilirler!’”⁹⁹⁰

⁹⁸⁹ Ziya Gökalp, “Türkçülük ve Türkiyecilik”, **Yeni Mecmua**, C. II, S. 51, 4/7/1918, s. 486. “İşte ‘Türk’ ve ‘Türkiyeli’ kelimelerinin bu mukayesesini gösteriyor ki ‘Türkçülük’ başka bir şey, ‘Türkiyecilik’ ise başka şeydir. Bu iki cereyan arasında müşterek noktalar bulunmakla beraber, mahiyetleri büsbütün ayrıdır. ...‘Türkiyecilik’ katiyyen ihmalî caiz olmayan mübrem bir vazifedir. Memleketimiz, yüzbinlerce yardımcının cansiperane ihtimamlarına muhtaç! Bu, inkârı mümkün olmayan bedihi bir hakikattir. Fakat, bu vazife ve gayenin ayrı adı, ayrı bir hususiyeti vardır. Buna ‘Türkiyecilik’ denildiği gibi ‘vatancılık’ namı da verilir. Namık Kemallerin, Tevfik Fikretlerin mefkûresi olan vatanperverlik işte bu maksada müteveccihdir. Fakat, Türkçüler bu hususi gayeyi mukaddes tanımakla beraber, buna bir de ‘Türkçülük’ namıyla daha umumi bir mefkûre ilave ettiler. ‘Devlet’ tabiiyetinde, ‘ümme’ dinde, ‘millet’ harsta müşterek olan fertlerin mecmuudur. Bu suretle bizim, Türkiye devletine, İslam ümmetine, Türk milletine mensup olduğumuz anlaşıldı. İçtimaiyat ilmi bize tam cemiyetin millettan ibaret olduğunu, milletin de aynı harsa malik fertlerin mecmuu bulunduğunu gösterdi. O halde bizim de milletimizin hududu ne devletin, ne ümmetin, ne de ırkın hudutlarıyla mahdud değildi. Millet bu zümrelerden büsbütün başka bir şeydi; yani harsî bir zümreden ibaretti. Harsın zahiri alametleri ise ‘lisan’la ‘din’ olduğu için, milletimizin Türkçe konuşan Müslümanlardan mürekkep meydana çıktı. Türkçülerin ilmi usullerle vasıl olduğu bu tarifi, Anadolu köylüleri asırlardan beri milli selikalarıyla bulmuşlardı. Çünkü bu saf köylüler millettaşlarını ‘dili dilime uyan, dini dinime uyan’ formülüyle tarif ediyorlardı.” a.y.

⁹⁹⁰ Ağaoğlu Ahmed, “Türkçülük-Türkiyecilik”, **Tercüman-ı Hakikat**, Nu: 13457, 19/8/1918, s. 1. II. Meşrutiyet

1913 yılında “*Müfrit Turancı*” olan Halide Edib şimdi “*o vasi Turancılığı değil Türkçülüğe hatta Türkiyeciliğe çevirmiş*” diyen Ağaoğlu, bu suretle siyasi ve askeri gelişmelerin sonucu olarak Azerbaycan ile kurulan teması, Halide’nin “*Türkçülük mefkûresine kapılıp da kuvvetlerimizi, zekâ ve menbalarımızı uzak yerlerde sarf edersek Anadolu batar*” türünde bir yaklaşımla, kesme isteğini “*Aman yarabbi! Ne kadar ince endişeler*” diyerek, alaycı bir üslupla yerer. Bunun yanısıra Ağaoğlu, petrol zengini Azerbaycan’ın maddi anlamda hiçbir şeye ihtiyaç duymadığını, Azerbaycan “*almayacaktır, verecektir!*” dediğini görüyoruz. O, yalnızca Rus kültürünün Azerbaycan’da oluşturduğu etkiyi ortadan kaldırmak, oradaki kültürü “Türkleştirmek” için birkaç rehber ihtiyacı duyulduğunu, Halide Edib’in bunu da çok görmeyeceğini zannettiğini ifade eder.

3.8.C. Anadolu’yu Azerbaycan ve Kırım Türkleriyle Doldurmak

Halide Edib Azerbaycan’a yardım elinin uzatılması hususundaki olumsuz tavrına karşı Türkçülerden yükselen itirazlara yanıt vermek için yeniden kalemine sarılır. İlk olarak Ziya Gökalp’in eleştirilerini masaya yatırır. Türkçülerden gelen eleştirilere karşın, ortaya koyduğu Türklük tanımının arkasında durduğunu şöyle ifade eder; “*Türkçülerin nazari ve siyasi iddialarının mevcut olduğunu ve onların [Türkleri kastediyor] muhterem içtimaiyatçının yalnız dinle tahdidinden [sınırlandırmasından] daha geniş bir daire arasında olması lazım geleceğini söylemiştim.*” Bu açıklamalarıyla Halide Edib’in Türklüğü/milleti tanımlamada İslam’ı/dini bir ölçüt almadığı görüldüğü gibi Fin, Macar ve umum Turan unsurlarını da Türk milletinin bir parçası olarak görmesiyle de Türklük için Türkçenin yahut millet olmak için dilin de din gibi temel belirleyici unsurlardan biri olduğuna ilişkin diğer Türkçülerin kabullerinden ayrışır.⁹⁹¹ Halide, temelde *Türk kimdir?* sorusuna verilen cevap olarak ortaya konulabilecek ve dönemin

yıllarında Halide’nin -kamuoyuna açmadığı düşüncelerinde- Türklüğün tanımlanmasında İslam’a yer açan yaklaşımı yererek bu yaklaşımı sergileyenleri Cizvit papazlarına benzetmesine karşın daha sonra Amerika’da verdiği konferanslarda, Tümtürkçülerin iddialarında son derece ileri giderek, “*İslam’ın Türk doğasına aykırı olduğu ve ilerlemeyi engellediği fikrini savundular, bu nedenle eski tanrılara ve Eski Türk dini Şamanizm’e geri dönülmesi çağrısında bulundular*” diyecektir. Halide Edib, **Turkey Faces West**, s. 120.

⁹⁹¹ Halide’nin aktardığına göre 5 Mart 1915’de Yusuf Akçura’nın davetiyle Türk Yurdu binasına dönemin önde gelen milliyetçi yazarların, Türklüğü tanımlanmasına ilişkin görüşlerini de ifade ettikleri bir toplantı gerçekleşir. Toplantıda dil, din, köken ve ortak gelenekler milleti (burada Türklüğü) belirleyen dört temel unsur olarak ele alınır. Halide, bu dört unsur arasında önem sırasının belirlenmesine ilişkin bir tartışmayı kayda düşer. Burada, Hüseyinzade Ali’nin din ve dilin en önemli unsurlar olduğunu, ardından kökenin geldiğini, “*Türkçe konuşan ve kendine Türk diyen bir Müslüman zenci, bana aslen Türk olan Macar’dan daha yakındır*” dediğini aktarır. Halide Edib, **Memoirs**, s. 383-5. Halide, özyaşamöyküsünün Türkçesinde Hüseyinzade’nin ifadesini benzer biçimde aktarır: “*Dili Türkçe, dini Müslüman ve kendisi Türküm diyen kim olursa olsun, hatta bir zenci bile, bana ırkı Türk olan bir Hristiyan Macardan daha yakındır.*” Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 218.

Türkçülerinin millet tanımlamalarıyla⁹⁹² bağdaştırılamaz yeni bir tanımlamaya girişmiş olur. Halide doğrudan ifade etmese bile bu tasavvurunun arka planında, Türkleri kandaş bireylerden oluşan bir topluluk olarak kabul eder ki bu düşüncelerine uygun bir biçimde Anadolu'nun Türkleştirilmesi için dışarıdan Kuzeyli Türklerin Türkiye'ye getirilmesi gereğini ifade edecektir. Öte yandan Halide Edib'in milleti bir gerçeklik ırkı ise bir nazariye[kuram] olarak ifade ettiği göz önüne alınırsa, söylem ve kavram tutarlılığı oluşturamadığı görülür. Zira Türk milletinden hatta Türk milletlerinden bahis açmasına karşın, gerçeklik olarak ifade ettiği milleti, nazariye olarak ilan ettiği ırk mülahazası üzerinden kurgular. Bu suretle millet ile ırk arasında yaptığı ayrımı çığner.

Ziya Gökalp'in Türkler arasında öncelikle harsî birliktelik oluşturma ülküsüne karşı, o 1918 yazında, siyasi sınırları esas alan fiziki bir birliktelik oluşturmayı teklif eder ve bu birlikteliği de Anadolu'ya Kırım ve Azerbaycan'dan nüfus taşımayla gerçekleşmesi gereği üzerinde durur. Bu, Türkiye'de kökence Türk olanların nüfusunu kesifleştirme, önerisi aynı zamanda Gökalp'in kötü komşularla çevrelenmekten kurtulup iyi komşu sahibi olmak için Türkiye'nin çevresinde kardeş Türk devletleri kurulması düşüncesine⁹⁹³ karşı bir işlev taşır. Bu, Halide Edib'in “*evimize bakalım*” çıkışıyla ortaya koyduğu evin imarını yegâne gaye ilan eden düşünceleriyle tutarlılık oluşturup bunun nasıl olabileceğine ilişkin ‘gerçekleşebilir bir hedefi’ teklif olarak barındırır. Bu teklifi içeren çıkışıyla Ziya Gökalp'e verdiği karşılıklı ilginç noktalara temas eder;

“*Yeni teşkil edecek olan kardeş cumhuriyetlere edilecek siyasi hatta insani yardımları benim memleketimde genç idealistlerin yaratmalarını istediğim sahadan hariçtir. Onlar bizim*

⁹⁹² Halide Edib'in tartıştığı Türkçülerin Türk tanımına bakıldığında İslam'ın belirleyici temel unsurlardan biri olduğu göze çarpar. Bu tartışmalar sırasında milleti “*harsi bir zümreden ibaret*” gören Gökalp “*Harsın zahir alametleri ise ‘lisan’la ‘din’ olduğu için, milletimizin Türkçe konuşan Müslümanlardan mürekkep olduğu meydana çıktı*” der. Ziya Gökalp, “*Türkçülük ve Türkiyecilik*”, **Yeni Mecmua**, C. II, S. 51, 4/7/1918, s. 486. Mehmed Fuad [Köprülü] de; “*‘Türk’ bir ırk unvanı değil, bir millet adıdır. ...Türkçülük, benim bildiğime göre, dini ve lisani bir olan bütün Türkleri bir millet addederek, bütün o dağınık küteller arasında harsî bir vahdet teminine çalışan bir cereyandır*” diyecektir. Mehmed Fuad, “*Türkçülüğün Gayeleri*”, **Vakit**, Nu: 266, 16/7/1918, s. 1. Ahmed Ağaoğlu'da Türkçülük “*cereyanı içinde dinsizlik ‘mefkuresini’ değil taşıyan hatta nazar-ı müsamaha ile gören hiçbir mezheb, fırkanın, şubenin bulunmadığı kat’i bir surette iddia ediyoruz!*” diyecektir. Ahmed Agayef, “*İslam’da Davayı Milliyet*”, **Türk Yurdu**, C. VI, S. 70, 10/7/1919, s. 305. Halide Edib'in bu dönemde İslamdan arındırılmış bir Türklük tanımına/inşasına girişmesine karşılık aldığı tepkilere rağmen ileride bu dönem için yaptığı tasvir son derece ilginçtir: “*Tümtürkçüler İslam'ın Türk doğasına uygun olmadığını ve ilerlemeyi engellediğini savunarak eski tanrılara ve eski Türk dini Şamanizm'e dönüşü teşvik ettiler*”. Halide Edib, **Turkey Faces West**, s. 120. Bu tasvir, Halide Edib'in eski duruş ve fikirlerini sahiplenmek istemediği veya bunları örtülü olarak ortaya koymak istediği zaman başvurduğu bir anlatım usulünün yansıması olarak değerlendirilebilir. Zira benzer şekilde yıllar sonra Amerikan mandası savunuculuğundan hiç bahis açmadığı özyaşamöyküsünde kurucusu olduğu Wilson Prensipleri cemiyeti ile ilgili olarak; “*Wilson Prensipleri bizde de büyük tesir yaptı ve İstanbul’da Wilson Prensipleri Cemiyeti, tanınmış yazarlar ve avukatlar tarafından kuruldu*” diyerek kendi rolünü örtecektir. Halide Edib, **Türk’ün Ateşle İmtihanı**, s. 29.

⁹⁹³ Ziya Gökalp, “*Türkçülük ve Türkiyecilik*”, **Yeni Mecmua**, C. II, S. 51, 4/7/1918, s. 486.

bütün temiz ve güzel emellerimize temennilerimize maliktirler. Onlara yardım eden hükümetimize de millet sıfatıyla müteşekkirdir. Fakat nihayet Ziya beyefendinin iştirak ettikleri gibi muallim, muktesit, doktor, mühendis, zirai bütün ellere muhtacdır. Bundan başka da Anadolu kuvvetli olabilmek ve komşu Türklere yardım edebilmek için yalnız dahilinde köyü, mektebi, ve sıhhatiyle çalışabilmek kafi değildir. Oranın kesafet nüfusunu mutlak tezyit etmelidir. Demek ki bu muayyen kesafet nüfusu gayritürk unsurları doldurup da Anadolu'da iktisadi hakimiyet tesis etmeden biz onları bu sahih ve bir çok faziletleri bize faik Azerbaycan, Kırım Türkleri ile doldurmalı ve onların yaşayabileceği iktisadi, idari şeraiti vücuda getirmeliyiz. Çünkü etrafımızdaki evlerin hepsine Türk yerleştirmek de elimizde değildir. Bir tarafta medeniyetin hiç olmazsa harici vesaitine malik ve Avrupa heyetinde bizden çok ehemmiyet verilen Bulgaristan olduğu gibi diğer tarafta da bir Ermenistan vücuda gelmek üzeredir. Bayrağımız altında oldukça hükümetimizin hukukunu tanıdığını istediğimiz bu iki komşu kapımızın aralığından bize bakıp ta en küçük bir karışıklık görse ondan başka türlü istifadeye çalışacaktır. Yanımıza bize sığınan Türk komşularımıza destek olabilmek için evvela kendi evimizi düzeltmeye mecburuz. Edirne'sini, şark vilayetlerini refahı, nüfusu, sıhhati ve ümraniyle insan kaleleri haline koyamayan Türkiye Türkçülüğün büyük ve geniş idealine karşı da vazifesini yapmış değildir. Bugün için en lazım olan ve en mümkünle başlayabilirsek yarının geniş emellerini söz ve nazariyeden başka bir şey yapabileceğimize emniyet edebiliriz.”⁹⁹⁴

Halide, Ziya Gökalp'ten sonra Ahmed Ağaoğlu'nun eleştirilerine karşılık veren bir yazı kaleme alır. Burada Türkçülüğe bakışında ve duruşunda bir değişim olmadığını, Türkiyeciliğin olmadığını ve kendisini de Türkiyeci değil Türk birliğini amaç edinen bir Turancı olduğunu ifade eder.

“Türkiyeci değil hatta Türkçü ve daha vasi manasıyla Turancıyım. Müşterek idealin geniş yoluna herkes kendi mahallesinden, çarpık sokağından yürüyerek gidebilir. Değişmediğimi daha iyi anlamak isterseniz ‘Yeni Turan’ bir daha okumak zahmetini ihtiyar ediniz. ...İnanınız ki Yeni Turan’ı yazdığım zaman nasıl kanında, zihniyetinde, lisanında her bir kısmında Türk olan her insanı nasıl seviyorsam yine öyle seviyorum. En büyük delil de makalemi sizden başka suitefsir edenlerden hiçbirinin Şimalli kardeşlerimden olmamasıdır. ...bizim Şimalli kardeşlerimize verebileceğimizden çok onların bize verebilecekleri olduğuna da kaniyim. Nüfus, iktisadi kabiliyet, sebatkâr bir say, sade ve samimi bir aile hayatı; işte bunları büyük bir şimal muhaceretinden bekl[iy]orum. Ve bunlarda altı

⁹⁹⁴ Halide Edib, “Türkçülüğün Faaliyet Sahası”, **Vakit**, Nu: 268, 18/7/1918, s. 1.

sene evvel sizinle konuştuğumuz şeylerin aynıdır. Hata bir gün Osmanlı Türkiyesindeki kudret merkezi ve canlı kısmını Şımallı kardeşlerimizin teşkil etmesine memleketimizdeki boşlukları doldurmağa namzet [aday] Avrupaî ve gayritürk anasının istilasına karşı bir çare diye çok zaman düşündüm.”⁹⁹⁵

Türkiye’de Türk olmayanların oluşturduğu istilaya karşı insan kaleleri oluşturma gereğine inanan bunu sağlamak için de ülkeye dışarıdan Türk nüfus getirme⁹⁹⁶ önerisinde bulunan Halide, siyasi sınırların dışında kalan Türklerin, Türkiye Türkleri üzerinde oluşturabileceği başkaca etkileri de masaya yatırır. Bu bağlamda, “*lisan ve dini farklı olan Macar kardeşlerimizden pek çok medeni ve asri şeyler alabileceğimize kaniyim*” der. Ayrıca “*umumen Tatar ve Şımallı kardeşlerimizin de ...hayat ve ahlaki faziletlerini taklit edebiliriz*” diyecektir. Bunun yanısıra, Halide Edib “*Türklerin birliğine inandığı*”nı Osmanlı-Türk mütefekkirlerinin Türkiye dışındaki Türk coğrafyasına gitmelerine ve orada bulunmalarına karşı olmadığını, fakat gençliğin akın akın oralara gitmesinin faydalı olmayacağını ifade eder. Ayrıca Ağaoğlu’nun çıkışına karşılık “*bizim hariçteki kardeşlerimize vereceğimiz siyasi ve askeri muaveneti [yardımı] hiç esirgemedim esirgemiyorum*”⁹⁹⁷ diyecektir. Bu suretle Halide Edib, Türkçülerin taarruzuna karşı oluşturduğu söylem geçişiyle ilk konumlanmasını tümünden yadsımadan fakat neredeyse bunun tam karşısında konumlanarak kendisini Turancı ilan eder. Kendi ifadesiyle bu, aynı zamanda Yeni Turancılıktır ve “*bugün için en lazım olan ve en mümkünle başlayabilirsek yarının geniş emellerini söz ve nazariyeden başka bir şey yapabileceğimize emniyet edebiliriz*”⁹⁹⁸ diyerek kendi yorumunu Türkçülerde varolduğunu ima ettiği hayalperestliğin karşısına konumlandırarak, gerçekçi bir temele oturtmak ister.

Her ne kadar Halide Edib, gerek Dünya Savaşının başında yaptığı çağrıyla⁹⁹⁹ gerekse de Dünya Savaşı sırasında Türkçülerle girdiği tartışmalar sonucunda kendisi de diğer Türkçüler gibi Türklerin birliğini amaç edindiğini ifade etse de Türkler arasında oluşturulacak birlikteliği siyasi sınırların engelleyemeyeceğine ilişkin görüşler ortaya koysa da daha sonra kaleme aldığı İngilizce özyaşamöyküsünde bu düşünceye hiçbir zaman kapılmadığını ifade edecektir. Memoirs’de; “*Rusya’daki Türkler ile*” diyecektir Halide, “*birleştirmenin mümkün olmayacağına inanıyordum ve [buna hala] inanıyorum. Kendileri farklı ve milli çizgiler*

⁹⁹⁵ Halide Edib, “*Türkiyecilik Yoktur; Ağaoğlu Ahmed Beyefendiye*”, **Vakit**, Nu: 303, 23/8/1918, s. 1.

⁹⁹⁶ Halide’nin Anadolu’daki Türk nüfusu yoğunlaştırma düşüncesi birkaç yıl sonra Lozan Antlaşması akabinde Türkiye ile Yunanistan arasında yapılan nüfus mübadelesi ile görece gerçekleşir. Halide bu değişimi, Anadolu’dan Hristiyan/Rum nüfusun gönderilmesini, zıt unsurlar arasında kurulan dostlukları önlediği gerekçesiyle eleştirecektir. Halide Edib, **Amerikan Tesirleri**, s. 192.

⁹⁹⁷ Halide Edib, “*Türkiyecilik Yoktur; Ağaoğlu Ahmed Beyefendiye*”, **Vakit**, Nu: 303, 23/8/1918, s. 1.

⁹⁹⁸ Halide Edib, “*Türkçülüğün Faaliyet Sahası*”, **Vakit**, Nu: 268, 18/7/1918, s. 1.

⁹⁹⁹ Halide Edib, “*Halâs Muharebesi*”, **Tanin**, Nu: 2145, 11/12/1914, s. 1.

izliyorlar ve bizden hayli farklılar. Ayrıca edebiyatımıza ne kadar hayran olurlarsa olsunlar, Osmanlı Türklerinin müdahalesine karşı çıkarlar. Kültürlerini oluşturan unsurlar ve etkiler belirgin bir şekilde Rus iken, Osmanlı Türklerinininkiler belirgin bir şekilde Batılıdır.”¹⁰⁰⁰ Özyaşamöyküsünde Rusya ve Batının oluşturduğu karşıtlığın Türk dünyasını bir araya getirilemez şekilde ikiye böldüğünü temellendirmeye çalışan Halide, 1928’de Amerika’da verdiği bir konferans sırasında dinleyicilerine bu karşıtlık temelinde oluşturulamayacak olan birliğin, Türk devletleri arasındaki düşmanlığın temeli olabileceğine ilişkin imayı, şahidi olduğunu söylediği bir olayla¹⁰⁰¹ ortaya koyar. Fikirlerine bakıldığında Halide Edib’in, çağdaşı olan diğer Türkçülerin ele aldığı şekliyle Türklüğü merkeze almadığı görülür. Onun zihnindeki temel ayrım Batı ile Batı olmayan [the West and the rest] arasında kuruludur. Diğer pek çok şey gibi Türk/çü/lük üzerindeki değerlendirmelerini bunun üzerinden gerçekleştirir. Bunun yanı sıra farklı dönemlerde Türkçülük bağlamında geliştirdiği söylemler arasında uzlaştırılmaz çelişkilerle işlenmiş bir düşünce örgüsünü miras olarak geride bırakır.

3.9. Yalpalayan Türkçülüğün Veçheleri

Halide Edib’in 1913 yılında, Türkçülük cereyanına “daldığı” süreçte kendisini “*vahşi nasyonalist*” olarak tanımlayıp “*Türklerin anası*” ilan ettiği düzlemde, Türkçülerin Türk’ü “Türkçe konuşan Müslüman” olarak tanımlamalarına karşı çıkarak Türkleri kan bağına dayalı bir topluluk olarak tasvir eder. Kandaş fertlerin oluşturduğunu varsaydığı bütünlüğü, kuramsal olarak İslamın/dinin parçaladığı düşüncesinden hareketle Türklüğün temeline İslamı/dini yerleştiren yaklaşımı Cizvit papazlarına göndermede bulunarak alaya alır. İlginç bir biçimde Halide Edib dil ve dini milletin temel unsurları dışına çıkartarak, sınırlarını çizdiği Türklük ile kendisini de Türklüğün dışına çıkarmaktaydı. Zira Halide, soybağından ötürü Türklükle ilişkisi kendi Türklük anlayışının gerektirdiği kanbağına dayanmıyordu. Kendisinin yanı sıra Türkiye’deki Türkleri de büyük ölçekte Türklük dairesi dışına çıkartması, 1928 yılında Williams kolejdeki konuşmasında ortaya koyar. Amerika’da Türkler için “*çok küçük bir kısım ırken saftır. Hepimiz az çok meleziz*”¹⁰⁰² der. Türklerin damarlarında dolaşan kanın çok küçük

¹⁰⁰⁰ Halide Edib, **Memoirs**, s. 315.

¹⁰⁰¹ “Azerbaycan da her zaman bağımsız kalmayı tercih edecektir. Azerbaycan’a geçici bir bağımsızlık verildiği ve bir cumhuriyet kurulduğu zaman (1918), bazı devlet adamlarının, lehçesi Azerbaycan’inkile aynı olan bir Türk vilayeti olan Erzurum’u ilhak etmekten bahsettiklerini gülünç bir olay olarak hatırlıyorum.” Halide Edib’in 16 Ağustos 1928 tarihli konuşması; Sekizinci Dönem, Yuvarlak Masa Nu: 6, Altıncı Konferans. **Modern Turkey and Its Problems; Halide Edib Hanum**, 16/8/1928, Institute of Politics, 1928, s. 8.

¹⁰⁰² Halide Edib’in 3 Ağustos 1928 tarihli konuşması; Sekizinci Dönem, Yuvarlak Masa Nu: 6, İlk Genel Konferans. **Modern Turkey and Its Problems; Halide Edib Hanum**, 3/8/1928, Institute of Politics, 1928, s. 2.

bir kısmının Turanî olduğunu ifade eden Halide'nin düşüncelerine bütüncül bir bakışın kaçınılmazcasına ortaya koyduğu şey kendi Türklük tanımına uygun bir toplumsal karşılığın neredeyse Türkiye'de olmayışıdır. Zaten ona göre Türkiye Türkleri “ırksal bakış açısından Turanî olmaktan çok Ârî’dirler.”¹⁰⁰³ Halide Edib’in Türklere ilişkin fikirlerini çarpıcı kılan fikirlerinin içeriğinden çok bütün bunları kendisini Türk/çü olarak konumlandıran birinin kaleminden çıkmış olmalarıdır.

Öte yandan 1918 yazında Türkçülerle girdiği tartışma içerisinde, gerçekte *Yeni Turan* romanında yer vermediği Türk dünyasının birliğine ilişkin fikri, öyleymişçesine savunup düşünsel tutarlılık izlenimi oluşturmak isteyen Halide bu suretle Turancılığında bir değişim olmadığını¹⁰⁰⁴ iddia eder. Fakat, Türkçülerin eleştirilerine karşılık *Yeni Turana* eklemleyip benimsediğini ifade ettiği Türklerin birliği fikrini uzun süre sahiplenmeyecek, birkaç ay sonra Dünya Savaşının bitimiyle bu fikrin karşısında yeniden konumlanacaktır. Böylece *Yeni Turan*’a savaş sonrası oluşan koşullara uygun yeni bir içerik kazandırarak, deyim yerindeyse *yepyeni bir Turan* olarak karşımıza çıkartır. *Yepyeni Turan*, ülkenin çeyrek asır bağımsızlıktan feragat ederek Amerikan egemenliği altında ‘Osmanlı Birleşik Manda Devletleri’ olarak varlığını devam ettirmesini ‘gerçekleştirilebilir yeni bir hedef’, yeni bir emel olarak ortaya koyuyordu. Savaş sonrası oluşan koşulları gözeterik içerik kazandırılmış bu yeni yorumuyla *Yeni Turanı* hamhayâlden gerçeğe dönüştürmek için Halide Edib, mütareke döneminde, çalışmalara başlayacak ve 1925’de kaleme aldığı özyaşamöyküsünde *Yeni Turan*’ı -savaş sonrası dönem için- gerçekleşmesi mümkün bir hamhayâl [utopia] olarak anımsamaya devam edecektir.¹⁰⁰⁵ Halide Edib’in ortaya koyduğu ve koşullara göre yeniden içerik kazandırdığı gezgin ülküsüne, Dünya savaşından önce Cemal Paşa¹⁰⁰⁶ ve bu savaştan sonra da Ömer Seyfeddin gibi öne çıkan çeşitli simaların inanmış/bağlanmış olduğu göze çarpar.

Şurası açık ki Millî Mücadele sürecinde Halide Edib’in emellerine ulaşmayı Türkiye’de kurulacak bir Amerikan denetimine bağlı görür. Bu suretle Osmanlı Devleti üzerinde tesis edilecek bir Amerikan mandası için yürüttüğü yoğun “Amerikan propagandası” Yeni Turan hamhayâlinin gerçekleştirilebileceği yegâne düzlem için bir önkoşula dönüşmüştü. Bu propagandanın etkisi için “*en önemsiz insanlar bile iddialarımızın doğruluğunun farkındalar. ...İnsanları Amerikan denetimini desteklemeye ikna etmek kolay olmaktadır*”¹⁰⁰⁷ diyen Halide

¹⁰⁰³ Halide Edib, **Turkey Faces West**, s. 10.

¹⁰⁰⁴ Halide Edib, “*Türkiyecilik Yoktur; Ağaoğlu Ahmed Beyefendiye*”, **Vakit**, Nu: 303, 23/8/1918, s. 1.

¹⁰⁰⁵ Halide Edib, **Memoirs**, s. 332. Halide Edib, *Mor Salkımlı Ev*’de *Memoirs*’den farklı olarak Yeni Turanı gerçekleştirilemez bir hayal olarak görür. Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 186.

¹⁰⁰⁶ Cemal Paşa’nın kendisini Yeni Turancı olarak ilan edişi için bk. Halide Edib, **Memoirs**, s. 343.

¹⁰⁰⁷ “*Foremost Turkish Woman Writer Tells Nation’s Aims Halide Edib Has Organized American Propaganda to*

Edib'e, bu süreçte Ömer Seyfeddin tarafından çarpıcı bir destek gelir. Bu destek, Yeni Turan hamhayâlinin gerçekleşmesine ramak kaldığı düşüncesiyle tam zamanında gözükse bile romanın kaleme alınışından yıllar sonra gelmesiyle gecikmiş bir görüntü arzeder. Bu destek çarpıcı bir övgü yazısıyla ortaya konur.

Ömer Seyfeddin bu yazısında; “*milliyet cereyanı en büyük kahramanlarını yine kadınların arasında buldu. Büyük edib Halide Hanımın ‘Yeni Turan’ romanı adeta istikbalimizin tarihidir. Halide Hanım yedi sekiz sene evvel İmparatorluğun iflasını, yeni milli bir hayat yaşamaya mecbur olduğumuzu gördü. Siyasi hakikate pek temas etmeyen ‘Büyük Turan’ mefkuresine mukabil ‘Yeni Turan’ romanını yazdı*” diyerek Halide Edib’i büyük bir kahin olarak tasvir eder. Ona göre; “*Halide Hanım çok alim, hatta biraz erkekleşmiş bir alim!*” idi ve “*Hakikatine pek uymayan büyük bir mefkureye, Büyük Turan hülyasına kapılmıyor. Yalnız içinde bulunduğu Türklerle uğraşıyor*”du. Bu suretle Ömer Seyfeddin Yeni Turan, gerçekleşmenin eşiğine geldiği düşüncesiyle *geleceğin tarihi* olarak değerlendirmekle kalmayacak romanı aynı zamanda okurlarına “*Türk milliyetperverliğinin bir İncili*” olarak¹⁰⁰⁸ takdim edecektir. Ömer Seyfeddin’in tasvirinde kutsal kitap kaleme almış büyük bir kâhin ve kahraman görüntüsü çizen Halide Edib, Millî Mücadelenin hemen başında Amerikalı dostu Crane aracılığıyla öğrenci olarak Amerika’ya göndereceği kişiler arasında Ömer Seyfeddin’e de yer açıyordu.¹⁰⁰⁹ Fakat Ömer Seyfeddin’in [1884-1920] bu süreçteki hastalığını takip eden ölümü Amerika’ya gitmesine engel olacaktır. Seyfeddin’in, Halide Edib’e coşkuyla övgüler sıralayan yazısını ilginç kılan, Amerika’ya gidememesinden ötürü karşılığı alınamamış bir övgü derlemesi olarak değerlendirilmeye kapı aralayan bir çıkış olmasından çok, 1914’de *Yarınki Turan Devleti*’ni yayımlamış bir yazarın kaleminden çıkmış olmasıdır. Zira, *Yarınki Turan Devleti*’nde Ömer Seyfeddin, “*Moskof ülkesi viran olacak, Türkiye büyüyüp Turan olacak*” diyerek geleceğin Turan devletinin varlık sahasına işaret etmiş ve bu devletinin sınırlarını da dağların ırmakların değil Türkçe konuşan Müslümanların yaşam sahasının belirleyeceğini¹⁰¹⁰ ortaya koymuştu. 1919 yılındaysa artık bu eski tutumundan ötürü kendisini

Educate Moslems to Better Ideas for Government: Vast Desire for Education. She Asserts: Plans Changes.” The San Diego Union, 14/12/1919, s. 12.

¹⁰⁰⁸ Ömer Seyfeddin, “*İnkılablarda Kadın*”, *İnci*, Nu: 11, 1/12/1919, s. 11.

¹⁰⁰⁹ Ömer Seyfeddin’in Amerika’ya gönderilmesiyle ilgili tasarısı için bk. Yıldız Sertel, *Ardımdaki Yıllar*, s. 56.

¹⁰¹⁰ Ömer Seyfeddin, *Yarınki Turan Devleti*; “*Bir Milletın Tabii Hudutları Dağlar ve Irmaklar Değildir. İsnat Ettiği Milliyetin Lisanı ve Dinî Sınırlarıdır*”, İstanbul, Kader Matbaası, 1330, s. 2. 1914 yılında Ömer Seyfeddin gelecekteki Turan Devletini şöyle tasvir eder; “*Türklerin mefkûresi milliyet gayesini ihmal eden kör ve aç, akur ve zalim bir emperyalizm değildir. Türklerin mefkûresi Asya’da birbirine bitişik olarak yayılmış Türk illerini Osmanlı bayrağının gölgesinde toplayarak büyük ve kuvvetli bir ‘ilhanlık’ teşkil etmektir*” a.e., s. 11.

Büyük Turan hülyasına kapılmış biri olarak görmektedir.¹⁰¹¹ Bu suretle, Halide Edib tarafından 1912’de yayımlanmış *Yeni Turan*’ı 1919’da “*geleceğin tarihi*” ve Türkçülerin kutsal kitabı olarak kamuoyuna takdim ederek Turancılık bağlamında kendisini yeniden konumlandırırmış olur.

Türkçülük-Turancılık bağlamında yeniden konumlanmak söz konusu edildiğinde Ömer Seyfeddin’in yanısıra Halide Edib de geriye çarpıcı bir miras bırakır. Onun, Balkan Savaşlarından Mütareke döneminde dek kaleme aldıklarıyla sergilediği Türkçülük-Turancılık ve bu bağlamda kaleme aldığı sonraki değerlendirmeleri bir arada düşünüldüğünde bu, fikirlerinde samimi olduğuna ilişkin varsayımı ne denli zayıflatırsa zayıflatırsın söz konusu fikirlerin uğradığı dönüşümün izlerini sürebileceğimiz zengin bir tarihsel veri havuzu oluşturur. Buraya atılacak herhangi bir bakıştan Halide Edib’in Türkçülük/Turancılık bağlamındaki konumlanışındaki süregelen dönüşüm gözden kaçmayacak denli belirgindir. *Yeni Turan*’ı ortaya koyan yazarın değişen koşulları gözetip yeniden yorumlayarak toplumun/devletin önüne siyasi hedefler koyması sürecinde Dünya Harbi önemli bir dönemeç oluşturur. Savaş başladığında “*Moskof’un*” kalbini ezerek “*büyük Türk ittifadını başlatmak, medeni ve çalışan Türklerle dolu mamur Türk ülkeleri*” oluşturmanın¹⁰¹² elzem olduğunu ifade eden Halide Edib, Kafkas İslam Ordusunun Azerbaycan’a girmesi üzerine, siyasi sınırların ötesine oluşan ilgiyi eleştirip bütün emeğin Anadolu’nun imarına hasredilmesi gerektiğini¹⁰¹³ ifade eder. Tartışma kopartan bu çıkışından sonra, kendisini Türkleri merkeze alan ve bütün Türklerin birliğini amaç edinen bir Turancı olarak ilan eder.¹⁰¹⁴ Konumlanışları arasında oluşan çelişkiyi yumak haline getiren çıkışını 1926’da İngilizce yayımladığı özyaşamöyküsünde yapar. Burada, Rusya ile Batının oluşturduğu karşıtlığın Türk dünyasını bir araya getirilemez şekilde ikiye böldüğüne ilişkin kanaati eskiden beri taşıdığını bu yüzden “*Türkleri birleştirmenin mümkün olmayacağına inanıyordum ve [buna hala] inanıyorum*”¹⁰¹⁵ diyerek ortaya koymasıyla, Halide’nin Türkçülüğü ilginç bir hal alır. Halide Edib’in benliğini konumlandırma sanatında sergilediği bu maharet, onun samimi düşüncelerinin ne yönde olduğuna ilişkin merak uyandırmaktan çok, Türk/çü/lük-Turancılık hakkında özyaşamöyküsü dışında İngilizce yazdıklarını ve Türkler arasında değilken söylediklerini merak konusu kılar. Bu bağlamda 1928’de Amerika’da Williams kolejinde Türk/çü/lüğe de temas ettiği verdiği konferans kayda değerdir. Burada Halide Edib

¹⁰¹¹ Ömer Seyfeddin, “*İnkılablarda Kadın*”, **İnci**, Nu: 11, 1/12/1919, s. 11.

¹⁰¹² Halide Edib, “*Halâs Muharebesi*”, **Tanin**, Nu: 2145, 11/12/1914, s. 1.

¹⁰¹³ Halide Edib, “*Evimize Bakalım; Türkçülüğün Faaliyet Sahası*”, **Vakit**, Nu: 252, 30/6/1918, s. 1

¹⁰¹⁴ Halide Edib, “*Türkiyecilik Yoktur; Ağaoğlu Ahmed Beyefendiye*”, **Vakit**, Nu: 303, 23/8/1918, s. 1.

¹⁰¹⁵ Halide Edib, **Memoirs**, s. 315.

Anadolu halklarının önce Helenleştirildiğini ardından da Müslümanlaştırılıp Türkleştirildiğini bunun da kılıç zoruyla yapılan bir şey olmadığını ifade ettiği görülür. Türkiye’yi kast ederek “*Yakın Doğu’da*” der “*çok küçük bir kısım ırken saftır. Hepimiz az çok meleziz.*”¹⁰¹⁶ Amerika’da yaptığı konuşmalara yaslı olarak yayımladığı kitabında;¹⁰¹⁷ “*Türkler o kadar karışık bir ırk grubudur ki, Turanî kökenleri muhtemelen kanlarının küçük bir yüzdesidir ve ırksal bakış açısından Turanî olmaktan çok Ârî*” olduklarını¹⁰¹⁸ ifade eder. Bu suretle, bir zamanlar parçası olduğu/görüldüğü bu hareket için Halide; “*Turancılık [Tümtürkçülük]*” diyecektir “*siyasi olarak saldırgan bir fikir*”¹⁰¹⁹ ve “*sadece bir yanılısama*”¹⁰²⁰ idi. Bu suretle *Türklerin analığına* soyunmuş vahşi bir nasyonalist olarak arzıendam etmiş biri olarak Halide, yalpalayan Turancılığını tümüyle yadsıyıp mahkûm edeceği bir döneme girmiş olur. Türkiye kamuoyuna açmayacağı bu düşüncelerini 1928 yılında Massachusetts eyaletinde siyasi amaçlarla toplanan bir kongrede verdiği konferanslar sırasında ortaya koyması kayda değerdir. Kongrenin siyasi amacını, Amerika Birleşik Devletlerinin, küresel ölçekte kalıcı kılmak istediği “*liderlik*” vasfı için gerekli gördüğü, egemenlik/denetim sahalarını tanımaya hizmet etme¹⁰²¹ olarak ifade eden Halide Edib’in burada “*Milliyetçilik*”, “*Turancılık*” ve “*İslamcılık*” bağlamında sarf ettikleriyle yaptığı “*hizmet*” ilgiye değerdir:

“*Herkes Rusya’da yirmi milyon kadar Türk’ün yaşadığını ve bunların büyük bir kısmına milli bilinç aşılandığında bağımsızlıklarını kazanabileceklerini ve bazılarının -Türkiye’ye en yakın olanların (Kafkasya’dan Hazar’a kadar)- Türkiye ile birleşebileceğini biliyordu. Bu duygu insana, Rusya’nın 18. Yüzyılda Balkanlar’daki Slavların kaderiyle ilgilenmesi ve*

¹⁰¹⁶ Halide Edib’in 3 Ağustos 1928 tarihli konuşması; Sekizinci Dönem, Yuvarlak Masa Nu: 6, İlk Genel Konferans. **Modern Turkey and Its Problems; Halide Edib Hanum**, 3/8/1928, Institute of Politics, 1928, s. 2.

¹⁰¹⁷ Halide Amerika’da vereceği konferanslara ilişkin hazırlık sürecini gazete okurlarıyla paylaşırken “*Altı ay süren bir çalışma tetkik benim için adeta üniversite-üstü bir tarih tahsili demek oldu. ‘Türkiye Garbe bakıyor’ adlı kitabımın malzemesi, bu konferanslar için toplanırken kendi kendine toplandı*” der. Halide Edib Adıvar, “*Maziden Bir Ses; Amerikan Sahneleri –I-*”, **Yeni İstanbul**, Nu: 2319, 30/4/1956, s. 2.

¹⁰¹⁸ Halide Edib, **Turkey Faces West**, s. 10.

¹⁰¹⁹ Halide Edib, **Turkey Faces West**, s. 118.

¹⁰²⁰ Halide Edib’in 16 Ağustos 1928 tarihli konuşması; Sekizinci Dönem, Yuvarlak Masa Nu: 6, Altıncı Konferans. **Modern Turkey and Its Problems; Halide Edib Hanum**, 16/8/1928, Institute of Politics, 1928, s. 8.

¹⁰²¹ Halide Edib, Williams kolejinin kurucu başkanı Garfield’ın kongrenin toplanma amaçlarına ilişkin değerlendirmesini kayda değer görür: “*Amerika istiyerek veya istemeyerek, dünya meselelerinde, bir lider mevkiini almak mecburiyetindedir. En evvel kendisinin esasen lider mevkiinde olduğu yerlerin ve en fazla pasifik bölgesinin muhtelif parçalarının, siyasî, iktisadî hattâ rejim meseleleri üzerinde bir muhasebesini yapmak mecburiyetindedir.*” “*Bu kongrede*” diyecektir Halide Edib “*Türkiye’ye verilen ehemmiyetin psikolojik saiki şudur: Türkiye Şarkta ecnebi emperyalizme tamamen ve muvaffakiyetle son veren ilk memleketidir. Bu, bilhassa Çinlilere bir misal teşkil edeceği için bu kongrede mühim bir konudur.*” Halide Edib Adıvar, “*Williamstown; Amerikan Sahneleri -IV-*”, **Yeni İstanbul**, Nu. 2338, 21/5/1956, s. 2. Halide Edib Garfield’in paylaştığı açıklamalarına karşın, Halide Edib, kendisi gibi bu kongreye katılan diğer şahısların varlığından hareketle kongrenin esas önemini şöyle ortaya koyar: “*kongrenin ehemmiyeti en fazla, garbı ve Amerikayı aynı zamanda bütün demokrasiye giden memleketleri tenvir edebilecek, büyük eserler bırakmış alimler ve fikir adamlarını bir araya toplamış olmasından ileri geliyordu.*” a.y.

bağımsızlıklarını gerçekleştirmelerine yardımcı olması için yonttuğu Tümslavlucılığı [Panslavizm] hatırlatıyor. Turancı şöyle diyecekti: ‘Eğer Rusya, Türkiye’nin yönetimindeki Slavlara yardım edip Slav devletleri kurduysa, Türkiye neden Rusya’daki Türklerin milli birer hedef oluşturmalarına ve bağımsızlıklarını gerçekleştirmelerine en azından entelektüel olarak yardım etmesin?’

Bu düşünce Çarlık rejiminde şüphe ve kızgınlık uyandırdı. Bu, çok uzak bir ihtimal de olsa, gelecekte Rusya’nın parçalanması tehdidi anlamına gelebilirdi. Rusya’nın kadim rakipleri olan Fransa ve İngiltere artık ona o kadar da düşman değillerdi. Slav yayılmasına olduğu kadar Doğu’daki İngiliz ve Fransız ticaretinin de rakip olarak, dördüncü bir güç, Almanya sahneye çıkmıştı. Onun ortaya çıkışı, eski düşmanların aralarını düzeltmelerine ve Büyük Savaştan önceki günlerde Avrupalı ve Rus devlet adamlarının aklından hiç çıkmayan Türkiye’nin bölünmesi siyaseti üzerinde anlaşmalarına neden oldu. Bu nedenle hem İngiltere ve Fransa hem de Rusya, Turancılığa şüpheyle yaklaşıyordu; onları Rusya kadar doğrudan etkilemese de, bunun Türkiye’yi güçlendirme olasılığı, onlar için bir tehditti.” Halide Edib ayrıca “Başında Enver Paşa’nın bulunduğu çok daha eski bir eğilim olan İttihad-ı İslam’ın [Pan-Islamism] da siyasette Genç Türk ülküsünün bir parçası”¹⁰²² olduğunu ifade eder.

16 Ağustos 1928’de Williams kolejinde kongrenin toplanış amacına uygun bir biçimde Halide Edib, İslam birliği gibi Türk birliğine ilişkin yaklaşımları uluslararası ilişkiler bağlamına oturtturarak değerlendirirken, “*Hem İttihad-ı İslam hem de Turan ülküsü Almanlar tarafından geniş ölçüde teşvik edilmiştir – birincisi Rusya’ya, ikincisi ise İngiltere ve Fransa’ya zarar verecektir*”¹⁰²³ der. Halide Edib’in I. Dünya Savaşı sırasında yürütülmüş çok boyutlu mücadelenin içerisinde, savaşan devletlerin hasımlarını alt etmek için başvurduğu propaganda çalışmalarına temas etmiş olması kayda değerdir. Bunların kitabi bilgilerden çok saha tecrübesine yaslı olarak ortaya konduğu iddia edilebilir. Zira Halide Edib savaş sırasında ve sonrasında yürütülen propaganda çalışmalarında görev almış atak bir fail olarak göze çarpar. Williams’da Birinci Cihan Harbi sırasında uluslararası ilişkilerle Türkiye’deki toplumsal hareketler arasında kurduğu bağlantılar, Halide Edib’in savaş yıllarındaki faaliyetlerine eğilmeyi gerekli kılar.

¹⁰²² Halide Edib’in 16 Ağustos 1928 tarihli konuşması; Sekizinci Dönem, Yuvarlak Masa Nu: 6, Altıncı Konferans. **Modern Turkey and Its Problems; Halide Edib Hanum**, 16/8/1928, Institute of Politics, 1928, s. 7-9.

¹⁰²³ Halide Edib’in 16 Ağustos 1928 tarihli konuşması; Sekizinci Dönem, Yuvarlak Masa Nu: 6, Altıncı Konferans. **Modern Turkey and Its Problems; Halide Edib Hanum**, 16/8/1928, Institute of Politics, 1928, s. 9.

3.10. “Türklerin Kurtuluş Savaşı” Olarak Dünya Savaşı

1914 ila 1918 yılları arasında durmaksızın devam etmiş olan Umumi Harp, dünya tarihinin o güne dek gelmiş geçmiş en büyük yıkımına neden olan dört yıllık uzun bir hesaplaşma evresi olarak tarihte yerini aldı. Bugün Dünya Savaşlarının ilki olarak değerlendirilen bu savaşın kaçınılmazlığı ve gerekliliğine ilişkin farklı coğrafyalardan yükselen söylemlerin oluşturduğu anlam uyuşması o zamanın dikkat çekici konulardan biri olarak göze çarpar. Prusyalı Mareşal von Moltke'nin bu bağlamdaki açıklamaları kayda değerdir:

"Sürekli barış bir hayaldir ve güzel bir hayal de değildir. Savaş Tanrı'nın emridir. Savaş olmadan dünya kokuşur ve kendini materyalizmin içinde kaybeder. Savaş içinde insanın en asil yetenekleri ortaya koyulur: cesaret ve kendini feda, görev aşkı, kendini kurban etme istekliliği ve hayatın kendisini riske atmak." Benzer duygu ve düşünceler Fransa'da da dile getirildi. Jaures 31 Temmuz 1914'de barışseverliğin hainlik olduğu gerekçesiyle öldürüldü.¹⁰²⁴

Türkiye’de de Halide Edib başlangıcında bu savaşı okurlarına, önü alınamaz bir Türk-Rus hesaplaşması olarak takdim eder. Savaş bir gün mutlaka patlak verecekti diyerek¹⁰²⁵ uzunca süredir beklenen bu hesaplaşmanın otuz yıllık bir erken doğumla ortaya çıkışının tasvirini yapar;

“Bu mutlak olacaktı. Fakat belki otuz sene sonra. Eski kinlerin, eski acıların, eski sefaletlerin nesilden nesile sıza sıza biriktirdiği gayz ve intikam ateşleri” diyecektir *“Moskof Muharebesi’ni bekletiyordu. ...ihtiyatla içimizdekini hissettirmeksizin, çocuklarımızı, gençlerimizi hazırlayacaktık. ...İptidai mektepleri çocukların ruhuna, birer birer kurtarılacak Türk toprakları için -şamatasız ve nümayişsiz- ateş ve kan koyacaklardı. Ve otuz sene sonra ... üç dört milyonluk bir İslam ordusu Moskof’un ta yüreğine dalacak hem kendilerinin hem İslamiyetin yaşaması için lazım olan azîm İslam kitlesini kurtaracaktı. ...İşte azim ve uzun bir hazırlıktan sonra yapacağımız bu halâs muharebesini bugün yapmak için zaman önümüze bir fırsat açtı. Askerî hazırlığın ve vesaitin en medeni ve fennisi ile mücehhez iki millet, Almanya ve Avusturya, Moskof’a muharebe açtılar. Onların başka düşmanları da olduğundan Moskofların galebe ihtimalini azaltmak için bu iki büyük devletle müttefiklik silaha sarıldık. Bu, Almanlığa yardım etmek ve buna mukabil Türk’e büyük Türk ittihadını başlatmak, medeni ve*

¹⁰²⁴ Norman Davies, **Avrupa Tarihi**, s. 921.

¹⁰²⁵ 1914'deki görüşlerinin aksine 1925'de Halide Edib genel olarak savaşa karşı olduğunu bu yüzden herhangi bir tarafın yanında savaşa girilmesini savunamayacağını ifade eder. Ayrıca Osmanlı Devleti için bu savaşın bir kaçınılmazlık olmadığını, İtilaf devletlerinin kapitülasyonları kaldırıp İstanbul için belirli güvenceler vererek İttihat ve Terakki'nin Türkiye'yi savaşa sokmasının önünü alacağını bugün bilmenin çok üzücü olduğunu söyleyecektir. Halide Edib, **Memoirs**, s. 379, 382.

çalışkan Türklerle dolu mamur Türk ülkeleri kazandırmak için oldu. Mütakabil fayda ve menfaat üzerine olan bu siyasette Türk'ün Kafkas'ı kazanması hem Alman hem de Türk için lazımdır diyorum.” Çünkü der Halide “bu muharebede Türk, Kafkaslar'da kazanamaz, kalbinden 93'te kopan parçaları alamaz ise ...Moskof'a esir olmak Allah'ın takdiri, alnının yazısı olduğuna bir kanaat husûle gelecek, daldığı uykudan uyandırmak müşkil belki de muhal olacaktır.” Bu yüzden “Türk hatta Türk kadar Alman dostlarımız bizim can alıcı noktamız olan Moskof'taki bize en yakın ve hemhudut eski ülkelerimizi bize kazandırmayı temin etmelidirler. Türkler otuz senelik bir hazırlıkla ancak girebilecekleri bu muharebeye Almanya'ya dayanarak daha az hazırken girdiler.”¹⁰²⁶

Halide Edib Dünya Savaşını ele alan bu yazısında, savaşta ittifak ilişkileriyle bağdaşmayan fakat zihin işleyişinde yerleşik olan Doğu-Batı karşıtlığıyla uyumlu bir biçimde Osmanlı Devletinin/Türklerin düşmanları arasına ne Batının bir parçası olarak gördüğü Fransızları ne de uzun yıllar Türkiye'deki kültürel dönüşüm için hemen herşeyiyle mükemmel örnek olarak topluma takdim ettiği Anglosaksonları/İngilizleri koyar. Tasvirindeki tek düşman Rusya/Ruslardır. Ona göre bu savaş da Türkler için birleşme ve Rus esaretinden kurtulma savaşıdır. Fakat ilginç bir biçimde 1914'deki savaşın gerekçesi olarak ileri sürdüğü bu fikirlerin, Çarlığı yıkan Bolşevik devrimi akabinde Kafkas İslam Ordusunun Bakü'ye girip Azerbaycan'ı Rus esaretinden kurtararak, gerçekleşme fırsatı bulduğu 1918 yazında “evimize bakalım ...Genç Türkiye'nin haricine kudretini, hizmetini götüren her genç Türk kendi anasının, evinin hakkından almış, götürmüş demektir”¹⁰²⁷ diyerek karşı çıkar. Savaşın başlangıcında coşkuyla savunduğu fikirlerin savaşın sonuna doğru neden şiddetle karşısında durduğunuysa açıklamaz.

Öte yandan kısa ve kesin hesaplaşma beklentisine karşın uzun ve yıpratıcı bir mücadeleye dönüşen Dünya Savaşı dört yılı aşkın süre devam edecektir. Kayser Wilhelm'in askerlerine 1914 sonbaharının yaprakları dökülmeden evinizde olacaksınız dediği, Fransızların Noel'i Berlin'de kutlayacağız diye başladıkları savaş,¹⁰²⁸ bu uzun hesaplaşma yalnızca siyasi, askeri ve iktisadi sahayla sınırlı kalmadı. Bunun yanı sıra, Halide Edib'in 1928'de Massachusetts'de ifade ettiği üzere gizli bölüşüm antlaşmaları gibi savaş sonrasına dönük büyük emelleri kayıt altına alan çeşitli entrikaların varlık bulduğu bir süreç olarak tarihte yerini aldı. Özellikle savaş sırasında yürütülen çok kapsamlı propaganda çalışmalarıyla, düşman

¹⁰²⁶ Halide Edib, “Halâs Muharebesi”, **Tanin**, Nu: 2145, 11/12/1914, s. 1.

¹⁰²⁷ Halide Edib, “Evimize bakalım; Türkçülüğün Faaliyet Sahası”, **Vakit**, Nu: 252, 30/6/1918, s. 1

¹⁰²⁸ Norman Davies, **Avrupa Tarihi**, s. 947 vd.

devletler içerisinde işbirlikçilerin kotarılmaya çalışılması savaşa yeni bir boyut kazandırdı. Bu bağlamda gerçekleşen, biri tehcirle diğeri devrimle sonuçlanacak iki girişim kayda değerdir.

3.10.A. Devrime ve Tehcire Götüren Propaganda

Devrim, Haenish'in ifadesiyle *Alman süngüsü ile Rus işçisinin yumruğu birleştirilerek* ¹⁰²⁹ Rus Çarlığını yıkacak Bolşevik ihtilalinin 1917 yılında başarıya ulaşmasıyla ¹⁰³⁰ karşımıza çıkar. Şüphesiz Rusya'da devrim birdenbire patlak vermedi. Bolşevik devriminin gerçekleşmesi için yürütülen faaliyetler arasında devrimci Rus Yahudisi Parvus Efendinin tasarısı ve girişimleriyle Alman devlet adamlarının çalışmaları gözden kaçmaz. Zira, bu suretle Lenin'in yoldaşlarıyla "Mühürlü Tren" ile Almanya'yı boydan boya geçecek seyahatini ve yirmi milyonu aşkın Alman markını diğer propaganda araçlarıyla birlikte Rusya içlerine sevkeden girişime imza atılır. Nihai olarak Prusya, savaş sırasında düşman topraklarında işbirlikçi hasadını öngören devrimcileştirme programının, bu bağlamda da yürüttüğü ve desteklediği propagandanın karşılığını devrimciler eliyle Brest-Litowsk da Sovyet Rusya'dan alır.

Savaş sırasında düşman topraklarında işbirlikçi kotarmaya dönük propaganda çalışmaları Almanlarınkiyle sınırlı kalmadı. Osmanlı Devletini zayıf düşürüp cephelerde işleri kolaylaştıracak benzer girişime, İtilaf devletleri özellikle de Rusya'nın imza attığı görülür. İşte bu suretle yürütülen Ermeni propagandasına karşı Osmanlı Devletinde tehcir kanunu çıkartılır. Bu, Halide'nin deyişiyle "*bağımsız Ermenistan vaadiyle Türkiye'ye karşı sürekli olarak kıskırtılıp desteklenen ve silahlandırılan*" Ermenilerin, ¹⁰³¹ savaşı fırsat bilerek vatandaşı oldukları ülkeye karşı yaygın bir biçimde düşman ordularının neferi olarak harekete geçmesinin, bu suretle de Van vilayet merkezinde çıkardıkları isyanın ¹⁰³² sonuçları arasında yerini aldı.

Almanya'nın Çarlık Rusya'sını ortadan kaldırmaya dönük Rus Marksçı toplumcuları ve

¹⁰²⁹ Konrad, Haenisch, **Parvus; Ein Blatt der Erinnerung**, Berlin, Verlag Für Sozialwissenschaft, 1925, s. 31.

¹⁰³⁰ Alexander Israel Helphand namı diğer Parvus Efendi, geleneksel Marksçı çizginin dışına çıkıp Rusya'yı işaret ederek 1910'da "*Dünya savaşı ancak bir devrimle sonuçlanacaktır*" kehanetinde bulunur. Parvus, **Der Sozialismus und die Soziale Revolution; Der Klassenkampf des Proletariats**, Berlin, Verlag; Buchhandlung Vorwaerts, 1910, s. 37. Dünya savaşı patlak verdiğinde kendi kehanetini gerçekleştirmek üzere bulunduğu İstanbul'da işe koyulur. Alman sefiri Wangenheim'a Rus devrimcilerini tek bayrak altında birleştirip ihtilal yoluyla Çarlığı yıkacak ayrıntılı tasarısını takdim eder. AA, IA. WK. 11 c Geheim, Band 5, R 20987/1-2. Sonrasındaki gelişmelere bakıldığında, Almanya'nın cephede elini rahatlatacak bir ihtilal hareketini Rusya'da etkili araçlarla desteklediği ve ihtilalin lideri Lenin'i mühürlü trenle Rus başkentine sevk edildiği görülür. Bütün bu sürecin ardında bulunan haliyle devrim mimarı olan Parvus'un faaliyetleri için bk. Engin Deniz, **Parvus Efendi**, s. 117 vd.

¹⁰³¹ Halide Edib'in 18 Ağustos 1928 tarihli konuşması; Sekizinci Dönem, Yuvarlak Masa Nu: 6, Yedinci Konferans **Modern Turkey and Its Problems; Halide Edib Hanum**, 18/08/1928, Institute of Politics, 1928, s. 4.

¹⁰³² Erik Jan Zürher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, 27. bs, İstanbul, İletişim, 2012, s. 175.

azınlıklıkları araçsallaştıran propaganda çalışmalarını, Bolşevik ihtilaliyle hedefine ulaşıp, sonlandırırken, 1915-6 yıllarında Osmanlı Ermenilerinin tehcir edilmeleri, İtilaf devletlerinin Ermenileri araçsallaştıran savaş propagandasına son vermelerine yol açmadı. Aksine, tehcirle Ermenilere dönük yürütülen propaganda, malzemesi zenginleştirilerek, ivme kazandı.¹⁰³³ Osmanlı Devletinin kaybedenler tarafında olması, Çarlığın yıkılıp Sovyet Rusya'nın kurulmasıyla Ermeni propagandasını yürüten İtilaf devletlerinin savaşı kazanması Ermeni/stan meselesini karmaşık hale getirdi. Öte yandan gerek Osmanlı Devleti üzerinde kurulacak manda yönetimleri üzerinden, gerekse de nihai barış koşulları bağlamında Osmanlı Devletinden toprak kopartılarak kurulacak bir Ermenistan'ı yeniden gündem yaptı. Bu bağlamda Amerika Birleşik Devletleri kongresinde kurulacak bir Ermenistan'ın jeopolitik faydaları sıralanırken, Türkiye'nin Türk ve İslam dünyası ile bağlantısının kopartılması, Almanların Doğuya Ruslarinsa Batıya yönelmesine yapay bir set oluşturmaktan¹⁰³⁴ bahis açılması Ermeni propagandasının oluşan yeni koşullara uyum içinde nasıl güncellenip sürdürüldüğünü ortaya koyar. Ayrıca bu, Ermeniler arasında İtilaf güçlerinin yürüttüğü propagandanın ne denli içselleştirildiğinin çok sayıda göstergesinden biri olarak geride kalacaktır.

3.10.B. Ermeni Meselesinde Halide Edib'in Dönüşümü

Savaş yıllarında tehcir coğrafyasında Osmanlı ordusu hizmetinde bulunup Suriye'de okul yetimhane işletme tecrübesiyle, tehcirin tanıklarından biri olan Halide'nin Ermeni meselesindeki tavrı, tanığı olmadığı 1909'da ortaya çıkan Adana olaylarındaki konumlanışından hayli farklılaşır. Halide, 1909'da peşin hükümle Türkleri katliamcılıkla itham ederken İttihatçıların kılıçlarıyla akıtılacak kan ile alınacak intikamın çağrısını kaleme almıştı:

¹⁰³³ Savaş sırasında İtilaf güçlerince yürütülen Ermeni propagandasıyla ilgili olarak bk. Aytül Tamer, **Birinci Dünya Savaşı'nda Abd ve İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne Karşı Yürüttüğü Propaganda Faaliyetlerinin Amerikan ve İngiliz Basını Bağlamında İncelenmesi**, Ankara, Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2010, s. 13 vd. Van'daki Ermeni İsyanı ile Rus işgal ordusu arasındaki ilişki ile çıkartılan "*Vakt-ı Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler için Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedbir Hakkında Kanun-ı Muvakkat*" hakkında a.e. s. 198-99.

¹⁰³⁴ Taşnak komitacısı Partırmacıyan'ın 1918 Aralık ayında Amerikan kongresine sunduğu memorandumda altı vilayet üzerinde bir Ermenistan kurulmasının gerekliliği temellendirmesi çarpıcıdır: "*Böyle bir devletin acilen verebileceği hizmet, Ermenistan'dan geçen Berlin-Bağdat hattını etkisiz hale getirerek Almanya'nın "drang nach Osten" politikasını engellemek olacaktır. Böyle bir devletin yaratılmasının bir başka yararlı sonucu da, Genç Türkiye'nin İslam ve Türk dünyasını birleştirmeye yönelik saldırgan hareketlerine karşı bir set oluşturmaktır*" der. Ayrıca kurulacak bu Ermenistan'ın gelecekteki hakimiyet sahasının coğrafi olarak stratejik faydasına şöyle temas eder; "*Bu iki saldırgan hareketin yanı sıra, gelecekte Rusya İmparatorluğu'nun mevcut dağılma aşamasını geçtikten sonra muzaffer çıkması tehlikesi de söz konusu olabilir ve böyle bir durumda, olası bir saldırgan Rusya'ya karşı çıkılabilecek tek engel tarafsız bir Ermenistan olacaktır.*" Garegin Pasternadjian, **Armenia and her Claims to Freedom and National Independence**, Washington, Government Printing Office, 1919, Senate 15/12/1918, Belge Nu: 316, s. 18-9.

O zaman “Ölenler ile Öldürenler” başlıklı yazısıyla tarafları, Abdülhamitçiler/Müslüman Türkler ile İttihatçılar/Ermeniler olarak kabaca belirlemiş, bu suretle Ermeni propagandasının Türkçe kaleme alınmış öncü metinlerinden birisini inşa etmişti. Nitekim “*Amerikalılar ve Ermenilere olan sıkı ülfetleri*” yüzünden takibata uğrayan Halide Edib, İttihatçılar tarafından “*kariştirci ve bilhassa propagandacı*” olarak da mimlenmişti.¹⁰³⁵ Halide’nin tehcir coğrafyasında görev üstlenmeden önce ses getiren faaliyetlerinden birisi de 1916’da Türk Ocağında Ermeniler lehinde verdiği konferansla karşımıza çıkar. Bu konferansı, Ermeni meselesine yaklaşımındaki dönüşümün ilk adımı olarak özyaşamöyküsünde ortaya koyar:

“1916 yılında Türk Ocağı’nda çoğunluğu İttihatçılardan oluşan çok geniş bir dinleyici kitlesine Ermeni sorunu ve milli iktisat üzerine bir konuşma yaptım. Ermeni sorununu bugün gördüğümde oldukça farklı görüyordum. Ermenilerin işlediği suçları bilmiyordum ve benzer durumlarda başkalarının Türklerden yüz kat daha kötü olabileceğini henüz fark etmemiştim. Bu yüzden kan dökülmesine karşı inançlı bir şekilde konuşurken bunun kurbanlara verdiği zarardan çok, buna müsamaha gösterenlere zarar vereceğine inanıyordum. ... Ertesi gün Türklerin Ermeniler tarafından katledilmesiyle ilgili büyük bir kitap aldım.”¹⁰³⁶

Halide Edib, Ermeni meselesindeki tek yanlı yaklaşımının değişimine, görüşlerinin uğradığı bu dönüşüme aldığı bir kitap üzerinden işaret etse de, dönüşümünün temelinde Cemal Paşanın çağrısına uyarak tehcir coğrafyasında görev almasının yatmakta olduğu söylenebilir. Yine dönüşümünün birdenbire gerçekleşmediği, uzun süren gözleme yaslı olarak süreçte yayıldığı kestirilebilir. Nitekim takriben 1916 Mayıs’ında Suriye’deyken tehcirin oluşturduğu manzaradan hoşnut olmadığını, irtibat kurduğu Amerikalı misyoner dostlarından Bayan Fischer’e ifade eder. Halide’nin yönetimi altında bir ay çalıştığını ifade eden Fischer, bu süreçte onun “*hükümetin Ermeni meselesine yaklaşımını hayli serbest bir biçimde eleştirdiğini*” kaydeder.¹⁰³⁷ Halide 1917 Mart ayında da kendisinin ve Cemal Paşanın Ermenilere yaptığı iyilikleri ön plana çıkartarak, hükümetin de tehcirin sonuçlarını hafifletecek bir girişime imza atıp atamayacağını Cavid Beye bir mektupla sorar.¹⁰³⁸ Halide Edib özyaşamöyküsünde, savaş

¹⁰³⁵ Yahya Kemal, **Siyâsî ve Edebî Portreler**, s. 37-8.

¹⁰³⁶ Halide Edib, **Memoirs**, s. 387-8.

¹⁰³⁷ Fischer, “*sadık Türk*” olarak takdim ettiği Halide Edib’in Ermeni meselesine yaklaşımından kesitler paylaşarak kendi yorumlarının ne denli geçerli olduğunu ortaya koymak ister: Halide’ye “*önderlerin bu vahşetin devamından yana olup olmadıklarını sorduğumda*” onun, “*..bazıları istedi ve hala istiyor. Bazılarıysa istemedi ama öyle etkili ve yetkili değiller*” cevabını verdiğini ifade eder. Propaganda derlemesi içinde bk. “*Statement of Harriet J. Fischer*”, “**Turkish Atrocities**” **Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian Communities in Ottoman Turkey, 1915-1917**, Der.: James L. Barton, Michingan, Gomidas Institute, 1998, s. 164.

¹⁰³⁸ 1 Mart 1917 tarihli Halide Edib’den Maliye Nazırı Cavid Beye mektup: “*Cemal Paşa’nın aziz başına Allah’la beraber yemin eden sırf burada yaşamak hakkını bulan bir sürü bedbaht Ermeni var. Mektebe bağlı bir binada da*

sırasında Osmanlı ordusunun bir mensubu gibi hareket ederek, özellikle Osmanlı Devleti/Türkler aleyhinde yürütülecek propagandanın önünü almak istediğine, bu süreçte bir fail olarak mevcut durumu herkes için daha iyi hale getirme uğraşı verdiğine işaret eder.¹⁰³⁹

Öte yandan Amerika Birleşik Devletleri'nin de girdiği Dünya Savaşı, İtilaf Devletlerinin zaferiyle biter. Halide Edib de Amerikan başkanı Wilson'un ilan ettiği ilkelerden hareketle Wilson Prensipleri Cemiyetini kuracak¹⁰⁴⁰ ayrıca Wilson'un söz konusu ilkelerini ikinci insan hakları beyannamesi, olarak kamuoyuna takdim edecektir. Türkiye'de tesis edilecek Amerikan yönetiminin propagandasına soyunduğu bu süreçte, Ermeni meselesine özellikle de tehcir sürecine bakışını, mevcut konumlanışına ve amaçlarına uygun bir biçimde yeniden ortaya koyar. Bu suretle, Amerikalıların uzun yıllar yatırım yaptığı ve son derece hassas olduğu Osmanlı Ermenilerini konu edinen yeni bir yazı kaleme alır. Bu yazısında Ermeni tehciri sırasında Ermenilerin yaşadığı kayıplar ve bunun olası sonuçları üzerinde dururken, tehcire ilişkin usul eleştirisi yapar. Ermenilerin Almanya'nın teşviki ve birkaç sorumsuz kişinin dahliyle katledilmesinden bahsederken Ermenilerin yaptığı katliamlara da temas etmesi, karşılıklı katliam gerçekleştiğine ilişkin bir olay örgüsünü okurlarının gözünde canlandırır.

“Son kuvvetli günlerimizde güya Türk unsuruna bir hizmet olsun diye Hristiyan, bilhassa Ermeni unsurunu yine Kurûn-ı Vustâi [Ortacağa özgü] bir usul ile tehcir ettik, imhaya çalıştık. Senelerce süren bu usuller ve cinayetler neticesinde, yine hâkim, binâenaleyh mesul unsur olmak hasebiyle bütün yük ve leke, milletin masum alnına, çökmüş omuzlarına yıkıldı. Bugün ittifak ettiğimiz adamların siyaseti iflas etti. ...Biz, bugün millî hayatımızın en çetin ve kara günlerinde bulunuyoruz. Ve bizi en ziyade sıkıyan şey, Amerika ve İngiltere'ye karşı memleketinde tebaasına zulmetmiş ve masum tebaasını çocuklarıyla öldürmüş vaziyetinde kalmaktır.” Halide tehcirin ittifak halindeki Almanların teşviki ile gerçekleştirildiğini ifade edip şunları ekler; *“Bunun nazarı mesuliyeti, milliyetperverliği çok iptidai ve fena anlayan, bugünkü*

birçok var. ...Cemal Paşa getirtmiş ...Ermeniler bana diyorlar ki -Senin Suriye'ye gelmeni iki aydır uykumuz kaçarak bekledik. Bizim için bir şey yap. Dünyada bir Cemal Paşa, bir seni severiz. Ben ne yapabilirim. ...yeni kabine bu emsalsiz zulüm ve cinayetin hiç olmazsa netâyetini tahfif edemez mi?”, Murat Bardakçı, **Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi; Sadrazam Talât Paşa'nın özel arşivinde bulunan Ermeni tehciri konusundaki belgeler ve yazışmalar**, İstanbul, Everest, 2008, s. 150. Halide Edib 1925'te kaleme aldığı özyaşamöyküsünde şu tanıklığı kayda değer görür: Osmanlı ordusunun Suriye'den çekilmesi üzerine bölgeye *“Fransızlar yanlarında çok sayıda Ermeni getirmişlerdi ve içlerinden biri pazar yerinde Cemal Paşa'ya yüksek sesle küfrediyordu. Yoksul bir Ermeni kadın ona şöyle dedi: ‘O bize çok iyi davrandı, kutluk sırasında bize yiyecek verdi ve herkes sokakta ölürken bizim hayatımızı korudu.’ Bunun üzerine adam şöyle cevap verdi: ‘Bir Ermeni'nin görevi tüm Türklere küfredmektir, en çok da iyi olanlara karşı, çünkü dünyayı Türklere sevdiren iyi olanlardır.”* Halide Edib, **Memoirs**, s. 406-7.

¹⁰³⁹ Halide Edib özyaşamöyküsünde, tehcir edilen Ermenilere yaklaşım konusunda, emri altında bulunduğu Cemal Paşaya da özel yer açar: *“Cemal Paşa da Suriye'de, sürgün Ermenilere karşı eski Osmanlı devlet adamına yakışır bir vaziyet almıştı. Hatta, Suriye'de Ermeni katali çıkarmaya sebep olabilecek bir hareketi kökünden koparmak için, bir müteşebbisini idam ettirmişti.”* Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 224.

¹⁰⁴⁰ Fethi Tevetoğlu, **Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar**, s. 154 vd.

neticeden belki benim kadar müteessir olan birkaç kuvvetli adamla, şüphesiz Almanya'ya râcidir. Nihayet vahşi olmakla beraber samimi olan bu nazariye, birkaç katil ve hırsız elinde misli görülmemiş bir cinayet ve facia şeklini aldı. Onlar kan hırslarını, miskin para hırslarını tatmin ettiler; vali, memur, murahhas bu meselsiz cinayet ve adi hırsızlık yükünü Türk milletinin masum omuzuna bıraktılar, çekildiler. ...Türk milletinin hâkim ve mesul bir vaziyette olduğu zaman gayr-ı mesullerin Türk milleti namına yaptığı cinayetleri tekzip ederken ellerini kana bulamamış necip milletim namına hareket ediyorum kanaatindeyim. Medeni dünya karşısında millet beraat ettikten sonra ve bu fena siyaset neticesinde memlekette teessüs eden intikam hevesiyle birçok Türkü de Ermenilerin öldürdüğünü resmî Rus vesaii ile görmüş olduğumu söylemek isterim. Türk ve Ermeni'nin mütekabilen döktükleri kanların ve uğradıkları sefaletlerin menbaı aynıdır.”¹⁰⁴¹

Halide'nin 1918'de 'karşılıklı akıtılan kan'dan bahis açması, Türk ve Ermenilerin karşılıklı olarak yüzbinleri öldürmüş olduğunu belirtmesi,¹⁰⁴² 1909'da *Adana Olayları* üzerine takındığı tavra, Müslüman/Türk ölümlerini tümüyle görmezden gelerek Hristiyan/Ermeni ölümlerinin döne döne işlenmesi geleneğine, bilhassa da I. Dünya Harbi sırasında -ve sonrasında da bitmeyerek günümüze dek uzanan- savaş propagandasına, uygun düşmeyen bir söylem niteliği taşır. Zira yürütülen bu propagandanın gereği olarak Müslüman/Türk ölümlerine kayıtsız kalmada sergilenen hamaratlığa Ermeni ölümlerini çevrelendiği bütün bağlamlardan yalıtarak yegâne bağımsız bir gerçeklik ve ilk neden olarak ortaya koyma hüneri daima eşlik eder.

Diğer taraftan mütareke döneminin siyasi koşullarıyla bağdaştırılabilir bir biçimde Halide Edib Ermenilerin gerçekleştirdiği katliamları ön plana çıkartmadan fakat bunların varlığını da inkâr etmeden hareket ederken¹⁰⁴³ Türkleri katliamcı göstermek söz konusu

¹⁰⁴¹ Halide Edib, “*Wilson Şartları Karşısında*”, **Vakit**, Nu: 358, 22/10/1918, s. 2.

¹⁰⁴² Halide Edib, “*Suriye’de Türkler*”, **Vakit**, Nu: 377, 10/11/1918, s. 1.

¹⁰⁴³ Dünya Harbi sırasında Osmanlı Türklerinin ölümlerine tümüyle körleşip Osmanlı Ermenilerinin ölümlerinin çığırkanlığına soyunma, İtilaf güçlerinin savaş propagandasının dolaşıma soktuğu söylem dizisinin gerekli kıldığı bir tavır olarak, sonraki nesillere miras bırakılmıştır. Bu suretle devlet idarelerince barış koşullarında sürdürülmesi akıldışı bulunup bireylere havale edilen bu propagandacı tavır savaşın devam ettiğine ilişkin hissi günümüze dek canlı tuttu. Öte yandan Halide Edib, Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin işlediği katliamlara tamamen körleşmediğinden ötürü, Türkiye’de Amerikancılığın fikir babası yahut Amerikancı tutumun anası olmasına karşın, bu çevrelerce -günümüzde daha çok Amerikan/cı mahfillerde istihdam edilmişlerdir- yükselen bir kınama dizisinin hedef tahtasına oturtulur. Bu suretle Halide Edib, Osmanlı vatandaşları içinde ehvenişer bir kişi olarak görülür. Onun için yapılan ehvenişer nitelmesi de son derece ilginçtir zira, Halide’nin Millî Mücadele sırasında manda savunusu yaparken devletler arasında Amerika’yı “ehven-i şer” olarak nitelendirmesine karşı misilleme görüntüsü oluşturur. Böylelikle, “*Ayn-Tura Yetimhanesi gibi bir soykırım kurumunu[n] ...müfettişliği görevini üstüne alarak Ermeni Soykırımı’na bulaşmış olan Halide Edib[e]*” der Tezcan; “*Osmanlı vatandaşlarının yaptıkları ve yapabilecekleri açısından bakacak olursak, Halide Edib’in durduğu yerin ehvenişer bir konum olduğunu söylemek mümkün.*” Burada da örneğini gördüğümüz üzere Ermeni toplumunu şahsi çıkarlarına alet etmenin kolaycılığı ile yaşanmış acı olaylar üzerinden kurmaca bir ahlaki üstünlük kotarma gayreti soykırım varsayımının bir saplantıya

olduğunda galip devletlerin ‘hassasiyetlerini’ gözeterek, İtilaf güçlerinin savaş sürecinde yürüttükleri propagandayla bütünleşik bir görüntü çizmekten de geri durmaz. Benliğini konumlandırma sanatının inceliklerini sergilediği mütareke döneminde kaleme aldığı siyasi yazılarında Ermeni meselesi döne döne işlediği bir konu olarak karşımıza çıkar. Bu suretle 1919 yılı başında da “*Türklerin bilhassa muharebe senelerinde kıtâl ile dinlerini tebdîl ile ve müthiş cinayetlerle bu milletleri imhaya teşebbüsü*”nden¹⁰⁴⁴ bahis açtığı görülür.

Halide Edib’in Ermeni meselesine yaklaşımındaki kırılım savaş sonrasında İtilaf güçlerinin giriştiği işgaller sırasında, imza attığı faaliyetlerin ardından gerçekleşir. Bu suretle, Türklerin maruz kaldığı katliamları arka plana itme -Ermeni ölümlerini ön plana alma- eğilimindeki değişim göze çarpar. Nitekim bu dönüşümün ilk yansıması İzmir’de 15 Mayıs 1919’da başlayan Yunan işgal hareketi sırasında uygulanan vahşetten sonraya denk düşer. Bu suretle 7 Ağustos 1919 Ağustos tarihinde Chicago Daily News muhabiri aracılığıyla Amerika halkına gönderdiği mektupta Yunan mezalimine temas ederken, 1915-1916 yıllarını da Ermeni meselesi bağlamında ayrıntılı bir biçimde ele alır. Burada savaş sırasında işlenen katliamların karşılıklı gerçekleştirildiğine vurgu yaparak ilk kez Müslümanların/Türklerin katledildiğini ön plana çıkarttığı bir metin inşa eder. I. Dünya Savaşı sırasında ölen/öldürülen Ermenilerin Türkiye’ye karşı yürütülen ve kısa süre sonra da Sevr¹⁰⁴⁵ ile hedefine ulaştırılacak olan

dönüşmesine yol açmakla kalmıyor tehcir edilen Ermenilerin Osmanlılığı gibi pek çok şeyi de unutturabiliyor. Öte yandan bir hastalık olarak bunun tarihyazımına sıçramasının, tersyüz edilen gerçeklikle inşa edilmek istenen hakikat algısının, oluşturduğu bilimdisilik, sanrının gerçeğin yerini pervasızca işgaline hizmetle yetinmiyor. Bunun yanı sıra gerçekliğe yapılan her işaret bu varsayım üzerinden ahlaken mahkûm edilirken, bütün tarihsel olayların merkezine de bu sanrı yerleştiriliyor. Bu suretle Millî mücadelenin de varoluş sebebinin “Ermeni soy kırımını” unutmak ve unutturmak olduğu ileri sürülebilir;” Wilson’un *Yunanistan’ın İzmir’i İşgaline onay verip bir de kendi adıyla anılacak olan ve sadece bir harita üzerinde kalmış Wilson Ermenistan’ını kurmaya çalışması, sadece, Halide Edib’i sukut-u hayale uğrattıktan sonra, onu Ermeni Soykırımı’nı önce unutup sonra da unutturmaya itmedi, aynı zamanda Mustafa Kemal önderliğindeki milliyetçi harekete de varoluş sebebini verdi.*” Alıntılar için bk. Baki Tezcan, “*Duygudaşıktan unutmaya giden yolun dönemeçleri; Halide Edib, ‘Ayn-Tura, Osmanlı Ermenileri ve Wilson İlkeleri*”, **Tarih ve Toplum**, S. 21, Bahar 2023, s. 127-154. Yazar, soy-kırım sanrısının “*kanıtı duyulan bitimsiz ihtiyacı*”nı kısmen tatmin edebilecek çatlakların belirlenmesi için Halide Edib’e yöneldiğini ifade eden Hülya Adak’ın spekülative-metafizik yargılarla bezeli söylem örgüsünü görüşlerine destek oluşturduğu için kayda değer görür; “*Halide Edib, Ermeni soykırımını unutturarak inşa edilmiş Türkiye’nin milli kurtuluş anlatısının mimarlarından biri haline gelmişti*”. bk. a.y. Şurası açıktır ki bir sanrının temelde ihtiyaç duyduğu şey kanıt değil, kendi kurmaca yapısını açığa çıkartacak gerçekliğin bütün boyutlarına kapıları kapamaktır. Adak’ın bu bağlamdaki kayda değer uğraşısı için bk. Hülya Adak, **Halide Edib ve Siyasal Şiddet; Ermeni Kırımı, Diktatörlük ve Şiddetsizlik**, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2016, s. 25-79.

¹⁰⁴⁴ Halide Edib, “*Müslümanlar Kendilerine Efendi Değil, Dost İstiyorlar*”, **Vakit**, 8/1/1919, s. 1.

¹⁰⁴⁵ Sevr Antlaşmasına [10 Ağustos 1920] göre Osmanlı Devleti içinden şehirler kopartılarak kurulacak olan Ermenistan’ın belirli bölgelerdeki sınırları Amerika Birleşik Devletleri başkanı Wilson’a bırakılır; “*Madde 88 — Türkiye Ermenistan’ı düvel-i müttetika misillü hür ve müstakil bir devlet olarak tanıdığını beyan eder. Madde 89 — Devlet-i Osmaniye ile Ermenistan ve diğer düvel-i müteakide Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilâyetlerinde Türkiye ile Ermenistan arasındaki hududun tayini Cemahir-i Müttehide-i Amerika Reiscumhurunun hakemliğine havale...*” Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri; Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları**, C. I, Ankara, TTK, 1953, s. 559. Wilson’un belirlediği Türkiye Ermenistan sınırını gösteren Kongre Kütüphanesindeki ilgili harita için bk. **EK LXVIII**.

propaganda çalışmalarının bir parçası olmaktan sakınır. Bu suretle “*kendisini Erivan’daki Ermenistan Cumhuriyetini memnuniyetle karşılayan Türklerden biri*” olarak takdim ederek şunları kaleme alır;

“*Avrupa’da ve Amerika’da bu büyük öfkeye neden olan Ermeni katliamları gerçektir ancak bunlar daha büyük ve daha hayati bir bütünün gerçekleridir. Katledilen Ermenilere acımak, onları kurtarmak ve onlara bakmak için Türkiye’ye gelenler, aynı sayıda katledilen, sürülen, açlık çeken ve acı çeken Türk insanını da görmüşlerdir. Ermenilere yardım eli uzatılırken, aynı bölgelerde binlerce Türk erkek, kadın ve çocuk açlık ve sefalet içinde ölmektedir. ...Katledilen zavallı Ermenilerin sayısına itiraz etmiyorum, ancak yaklaşık bir milyon Müslüman, Türk ve Kürdün de Ermeniler tarafından katledildiğini ifade ediyorum. Eğer bir Amerikan heyeti Ermeni vahşetinin izlerini Türk tarafında incelemek amacıyla Doğu Anadolu’ya gelip kaç Türk köyünün yakıldığını, kaç masum Türk insanının katledildiğini görmek isterse, kendilerini Ermeni tercümanlar veya danışmanlarla çevreletmedikleri takdirde, gerekli belgeleri sadece Türklerden değil, Rus sınırlarında Türklerin mümkün olduğunca yok edilmesini isteyen ve bu amaçla Ermenileri vicdansızca kullanan ve kendilerinden bu süreçte tamamen öğrenen Rus görgü tanıklarından da alabilirler.*”¹⁰⁴⁶

İzmir’in işgalinden sonra İstanbul’da da işgalin derinleştirilmesi üzerine, 21 Mart 1920 tarihinde Amerikalı dostu Crane için kaleme aldığı mektubunda “*Avrupalı emperyalistlerin amacı mümkün olduğunca çok Ermeni’nin öldürülmesini sağlamaktır*”¹⁰⁴⁷ kaydını düşerek Ermenileri ölüme iten nedenler hakkında düşüncelerini ortaya koyar.

Halide Edib olayların sıcaklığı geçtikten sonra, 1925’de İngiliz dilinde kaleme aldığı özyaşamöyküsünde Ermeni meselesine temas ederken, Ermeni propagandasına katkı sağlayan 1916 öncesi görüşlerinden uzaklaştığını, “*Ermenilerin işlediği suçları bilmiyordum ve benzer durumlarda başkalarının Türklerden yüz kat daha kötü olabileceğini henüz fark etmemiştim*”¹⁰⁴⁸ diyerek ifade ederken, Osmanlı Devletine karşı belirlenen siyasi amaçları gerçekleştirmek için Osmanlı Ermenilerini de propaganda malzemesi yapan yaklaşımların, Türklerin katledilmesine karşı sergiledikleri körlüğü ifşa ederek eleştirir. Bu bağlamda ele aldığı “*A. Mandlestan*”ın 1917 basımlı kitabını değerlendirirken “*o günlerin Avrupalı zihninin ülkem ve halkımla ilgili iflah olmaz dar kafalılığını ve tek yanlılığını ilk kez görmemi*

¹⁰⁴⁶ Halide Edib’den Amerika Halkına Mektup, 7 Ağustos 1919. Mektup Stanford Üniversitesi Hoover Enstitüsünde Louis Edgar Browne Evrakı içindedir. Bk. Stanford J. Shaw, “*Halide Edib (Adivar)’s appeal to the American public for justice for the Turks*”, **Bellefen**, C. LXVII, 2003, s. 534-5.

¹⁰⁴⁷ Halide’den R. Crane’a Mektup 21 Mart 1920: **COL. A, CFP, Sr. I**, Kutu: 4, Dosya: 10.

¹⁰⁴⁸ Halide Edib, **Memoirs**, s. 387-8.

sağladı”¹⁰⁴⁹ der. Halide’nin *Memoirs*’de Ermeni meselesi bağlamında sergilediği tavrın, İzmir’in işgali üzerine ortaya koyduğu duruşla devamlılık oluşturduğu söylenebilir.

Tarihler 18 Ağustos 1928 Cumartesi gününü gösterdiğinde Amerika Birleşik Devletlerinde Williams kolejinde Toynbee, Lybyer,¹⁰⁵⁰ Tonietti ve John Dewey’in Halide ile birlikte konuşmacı olarak bulunduğu yuvarlak masa toplantısında ele alınan konunun Ermeni meselesi olduğu görülür. Bu toplantıdaki katılımcıların niteliği ve görüşleri Ermeni meselesine yaklaşımın tarihi dönüşümüne ışık tutmakla kalmaz, Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusunun hizmetinde bulunan Halide ile İngiliz ordusunun hizmetinde bulunan Toynbee’nin¹⁰⁵¹ daha önce Ermenilerle kurduğu ilişkiler ve onlara yaklaşımlarıyla bu toplantının daha ilginç bir hal aldığı söylenmelidir. Halide Edib toplantıda şu konuşmayı yapar;

“Ermeni katliamları tüm dünyada Türklere karşı acı bir nefret uyandırmakla kalmadı, aynı zamanda Müttefik güçler tarafından savaş propagandası olarak kullanıldı. Doğal olarak hiç kimse Türklerin katledilişinden bahsetmemiştir.” Konuşmasında ayrıca Ermenilerin “Müttefiklerin imkânsız olduğunu bildiği bağımsız Ermenistan vaadiyle Türkiye’ye karşı sürekli kıskırtılıp desteklendiler ve silahlandırıldılar”¹⁰⁵² diyecektir.

Toplantıda “Profesör Toynbee, Türklerin de belki Ermeniler kadar acı çektiğine tanıklık etmiş” olduğuna ilişkin kayıt düşülürken, Profesör Lybyer’in “Ermeniler, bazılarının iddia ettiği gibi dinleri ya da maddi başarıları nedeniyle değil, ulusal amaçları ve hırsları nedeniyle zulme uğramışlardır. Türkiye’nin vazgeçmeyi göze alamayacağı toprakları istiyorlardı”¹⁰⁵³

¹⁰⁴⁹ Ayrıntılar için bk. Halide Edib, *Memoirs*, s. 378-9.

¹⁰⁵⁰ Albert Howe Lybrer. Halide Edib daha önce Paris Barış Konferansına katılımıyla ilgili olarak ondan övgüyle söz etmişti. Bk. Halide Edib, “Müslümanlar Kendilerine Efendi Değil, Dost İstiyorlar”, *Vakit*, 8/1/1919, s. 1.

¹⁰⁵¹ İngiliz Savaş Propaganda Dairesinin [Wellington House] teşkilat şemasında Toynbee’nin adı Osmanlı Devletinden sorumlu isim olarak karşımıza çıkar (*PRO-INF.4-1B*). Toynbee, Dünya savaşlarının ilkinde tüm eserlerini, Wellington House’un, maaşlı bir çalışanı olarak kaleme aldı. Dolayısıyla, Toynbee’nin 1915-1918 tarihleri arasındaki eserleri İngiltere’nin çıkarlarına hizmet etmek amacıyla kurulmuş olan bir propaganda kurumu bünyesinde ve denetimi altında yazılmış çalışmalardır. Bu yüzden İngiliz İstihbaratının bir görevlisi olarak Toynbee’nin gerek savaş sırasında gerekse de savaştan sonra Ermenilerle ilgili yaptığı açıklamalar daha anlamlı hale gelir. Toynbee savaş sırasındaki şu ifadeleri kayda değerdir: “Türkler ve Almanlar dünyadaki bütün Müslüman kamuoyunu İngiltere’nin aleyhine çevirmek istiyorlar. Eğer Ermenilere aktif yardımda bulunduğumuz ve onların da savunmasız Müslümanları katlettiği argümanı kullanılırsa durum bizim açımızdan iyi sonuçlar doğurmaz.” s. 206. Aytül Tamer, *Birinci Dünya Savaşı’nda Abd ve İngiltere’nin Osmanlı Devleti’ne Karşı Yürüttüğü Propaganda Faaliyetlerinin Amerikan ve İngiliz Basını Bağlamında İncelenmesi*, Ankara, Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2010, s. 198-230.

¹⁰⁵² Halide Edib’in 18 Ağustos 1928 tarihli konuşması; Sekizinci Dönem, Yuvarlak Masa Nu: 6, Yedinci Konferans *Modern Turkey and Its Problems; Halide Edib Hanum*, 18/08/1928, Institute of Politics, 1928, s. 4.

¹⁰⁵³ Lybyer konuşmasının devamında söyledikleri şöyle kayıt altına alındı: “Büyük güçler Ermenistan’ı cesaretlendirmekle ve sonra da kritik anda onu terk etmekle hata yaptılar. İki şeyden birini yapmalıydılar ya Ermenileri yalnız bırakmalıydılar ya da onu cesaretlendirdikten sonra sonuna kadar gitmesini sağlamalıydılar. [Toplantıda bulunan] Komutan Kincaid bu açıklamayı onayladı.” Halide Edib’in 18 Ağustos 1928 tarihli konuşması; Sekizinci Dönem, Yuvarlak Masa Nu: 6, Yedinci Konferans *Modern Turkey and Its Problems; Halide Edib Hanum*, 18/08/1928, Institute of Politics, 1928, s. 6.

ifadeleri kayıt altına alındı. Ayrıca bu toplantıda “varılan görüş birliğine göre, katliamlara kişisel niteliklerden ziyade koşulların neden olduğu ve Avrupa'nın müdahalesinin de Ermenileri zor yerlere sürüklediği yönündeydi ki Avrupalı Güçler, Ermenileri sadece oynadıkları oyunda piyon olarak kullanmışlardır. John Dewey'in şu sözleri aktarılmıştır: ‘Ne mutlu Yakın Doğu'da¹⁰⁵⁴ Avrupa'nın desteğine sahip olmayan azınlığa.’”¹⁰⁵⁵

1928’de Williamstown’da kayıt altına alınan görüşler yalnızca Halide Edib’in Ermeni meselesine yaklaşımının tarihine katkı sunmaz bununla birlikte takriben bir asır sonra bu görüşler, Ermenistan’da devlet başkanı düzeyinde benzer bir biçimde ifade edilerek “*Ermeni halkı, jeopolitik entrikaların ve yalan vaatlerin kurbanı*” olarak ortaya konularak, yeniden yankılanır.¹⁰⁵⁶

3.11. Savaş Yıllarında Maarif Atılımı

Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti ile Prusya arasında yalnızca siyasi ve askeri ittifak tesis edilmedi maarif sahasında da ilişkiler derinleştirildi¹⁰⁵⁷. Bu suretle Maarif

¹⁰⁵⁴ Burada “Yakın Doğu”nun kullanımı üzerine şu söylenmelidir. Her devlet/millet yeryüzündeki konumlanışına merkezi rol atfedebilir. Belki böyle de yapılmalıdır. Fakat İngiltere’nin konumlanışını merkez kabul ederek türetilen Yakın Doğu, Orta Doğu veya Uzak Doğu gibi kavramların işaret ettiği coğrafyalarda benimsenmesi, insanların kendisini Orta yahut Uzak Doğulu olarak görmesi ben/lik idrakindeki temel bir soruna işaret eder. Biz burada tercüme gereği kavramı bu şekli koyarak kullanıyoruz. Yine ifade edilmelidir ki bu kavramlarla işaret edilen coğrafyaların zamanla değişmesi de bir başka sorundur. 1928 tarihli metinde, Türkiye *Yakın Doğuda* iken günümüzde *Orta Doğuda* olduğu ileri sürülmektedir. Bunun kabul görüşünün kurumlaşmış nişanelerinden biri Türkiye’nin başkentinde *Orta Doğunun* bir devlet üniversitesine ad kılınmış olmasıdır.

¹⁰⁵⁵ Halide Edib’in 18 Ağustos 1928 tarihli konuşması; Sekizinci Dönem, Yuvarlak Masa Nu: 6, Yedinci Konferans. **Modern Turkey and Its Problems; Halide Edib Hanum**, 18/08/1928, Institute of Politics, 1928, s. 3-7. Toplantıda varılan görüş birliği bağlamında: “*Yakın Doğu halklarının propagandacı oldukları ve son zamanlarda kendi propagandalarının kurbanı haline geldikleri gözlemlenmiştir. Yakın Doğu halkları, aksi yöndeki kanıtlara rağmen, Batı halklarından daha zalim değildir. Her savaşa vahşet hikayeleri eşlik etmiştir, örneğin Dünya Savaşı sırasında Belçika’da yaşanan dehşeti anlattığı iddia edilen hikayeler gibi. Aslında vahşet konusunda gerçek olan şey folklor [toplumsal hikayeler]*” olduğu ifade edilir. bk. **a.y.**

¹⁰⁵⁶ Ermenistan başbakanı olan Paşinyan’ın açıklamaları için bk. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/30164/ermenistan-basbakani-pasinyan-dan-24-nisan-aciklamasi> [2/5/2024]. Paşinyan “soykırım” veya “Mets Yeghern” terimlerini kullanmaktan kaçınarak yaptığı konuşmada bunların, özellikle 1946’dan sonra Rusya tarafından şiddetlendirilen bir propaganda söylemi olduğuna işaret eder. Ermenistan başbakanının bu çıkışı “soykırım” propagandasını varoluş nedenine dönüştüren ve çıkarları gereği bu propagandanın sürdürülmesinden başka yol görmeyenlerce kınanır. bk. <https://armenianweekly.com/2024/04/18/statements-by-armenias-leadership-spark-accusations-of-promoting-genocide-denial/> [24/5/2024]. Ayrıca Anadolu Ajansı’nın haber verdiğine göre Paşinyan; “*kaybedilmiş Ermenistan arayışı*”nı bir sorun olarak görür ve :“*Biz vatan içinde vatan arıyoruz. ...Bizim 'tarihi Ermenistan' arayışını durdurmamız gerekiyor çünkü bu anavatanı bulduk. Bu anavatan 29 bin 743 kilometrekare egemen topraklar içeren Ermenistan Cumhuriyeti'dir*” der. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ermenistan-basbakani-pasinyan-bizim-tarihi-ermenistan-arayisimizi-durdurmamiz-gerekliyor/3227418> [24/5/2024].

¹⁰⁵⁷ Maarif Nezaretinin yanı sıra Telgraf Nezaretine Orth, Adliye Nezaretine Heinze, Ziraat Nezaretine de Hahl, müşavirlik görevini yürütmüştür. Maarif Nezaretindeki Alman danışman Schmidt, 21 Mayıs-6 Haziran 1915 tarihleri arasında gerçekleştirdiği Anadolu gezisi sırasında incelediği mekteplerle ilgili kaleme aldığı rapor için bk. Ömer Faruk Demirel, “*Maarif Nezareti Müşaviri Franz Schmidt’in Anadolu Mekteplerine Dair Raporu* (21

Nezaretine müşavir olarak atanan Prof. Franz Schmidt'in Osmanlı Devletindeki öğretim-öğrenim üzerine yaptığı açıklamalar kayda değerdir;

*“Türkiye'nin talebi üzerine buradayız, ...bu ülkenin savaşın ortasında böyle bir maarif yapısı inşa etmeye çalışması son derece ilgi çekici. Bu, Türklerin geleceğe ne kadar inandıklarını ve entelektüel güçlerin geliştirilmesinin bir ülkenin kendini inşa etmesi için en derin gereklilik olduğunu ne kadar iyi anladıklarını gösteriyor. Bu durum, Napolyon Savaşı'nın ortasında, 1810 yılında, kendi özel doğalarını manevi hazineleriyle birleştirmek, güçlendirmek ve netleştirmek için Berlin Üniversitesi'ni kuran Prusyalıları anımsatmaktadır. Benim ve arkadaşlarımdan Türklere bakış açısı, onların alışılmadık derecede akıllı oldukları, iyi ve zekice sorular sorabilen/yetenekli, çok çalışkan ve kendi başlarına üretken olmayı vaat ettikleri yönündedir. Nitekim plan şu: Yöntemlerimizi, çıkış noktalarımızı, teşkilatımızı buraya getirip Türklerin kendi milli eğitimlerine uyarlamalarını sağlayalım ki bilimsel çalışmalarını kendileri yapsınlar. Halâ yöntemden ve eleştirel yetenekten yoksunlar elbette ama malzeme çok umut verici.”*¹⁰⁵⁸

Dünya Harbi sırasında maarif sahasında yapılan çalışmalar yalnızca İstanbul ve Anadolu ile sınırlı kalmamıştır. Suriye ve Osmanlı'nın Arap coğrafyasında da benzer bir girişim göze çarpar. Fakat burada ön plana çıkanlar Osmanlı ile ittifak halindeki Almanlar değil, Amerikalılardır. Bu maarif atılımının ardındaki teşkilatçı isim de Halide Edib olur.

3.12. Halide'nin Suriye Yılları

Halide Edib, 1914-1916 yılları arasında “Kız Vakıf mektepleri umum müfettişi”¹⁰⁵⁹ görevini yürütmekteydi. “Yeni Turan”ın yayınlanmasından sonra kendisini samimi bir biçimde bu ülkünün gerçekleşmesi için çabalayan bir Yeni Turancı olarak ilan eden” Cemal Paşa¹⁰⁶⁰ da Bahriye Nazırı olarak Suriye’de IV. Ordu kumandanıydı. Paşanın maiyetinde bulunan Falih Rıfkı İstanbul’a gelerek Halide’ye Cemal Paşanın çağrısını iletir.

“1916 yılının başlarında” der Halide, “genç bir teğmen olmasına karşın Cemal Paşa'nın kâtibi olarak görev yapan bir gazeteci ve yazar olan Falih Rıfkı Bey bana Cemal Paşa'dan bir mektup getirdi; mektubun içeriği şöyleydi;”¹⁰⁶¹ “Fransız manastırlarını, mekteplerini

Mayıs- 6 Haziran 1915)”, *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.7, 2002, s. 1480, 1484-1499.

¹⁰⁵⁸ Eira Hellberg, “Türkische Schulen”, *Die Zeit*, Viyana, Nu: 4980, 5/8/1915, s. 1. Hellberg'in Maarif Nazırı Şükrü Bey ile mülakatı için bk. ay.

¹⁰⁵⁹ İST.ÜNİ. NE, HEA 477-1/5 Beyana yaslı sicil kaydı için ayrıca bk. İST. ÜNİ. Özlük Dosyası, Numarasız.

¹⁰⁶⁰ Halide Edib, *Memoirs*, s. 343.

¹⁰⁶¹ Halide Edib, *Memoirs*, s. 390.

kapamaya mecbur olduğunu, maarif mekteplerinin kifayetsizliğini zikrettikten sonra Suriye vilayeti vasıtasıyla ve ordunun yardımıyla mektep açmak teşebbüsüne giriştiğini yazıyor, aynı zamanda benim şahsen gitmem veyahut bazı hocaların gitmesine vesatet etmemin mümkün olup olmadığını soruyordu.”¹⁰⁶² “Yeni Turancı” Cemal Paşanın idaresi altındaki Suriye,¹⁰⁶³ Halide için Yeni Turan hamhayalinin gerçeğe dönüşeceği saha olabilirdi. Romanda Yeni Turan türküsü ile ortaya konulan “Söyle senin can veren bir ırmağın, yeşil yurdun nerede? Ey Yeni Turan, sevgili ülke, söyle, sana yol nerede!”¹⁰⁶⁴ sorunun cevabını bulmuş olabilirdi. Her ne olursa olsun, uzun süredir Anglosaksonların oluşturduğu “mükemmel örneklik” üzerinden giriştiği toplumsal dönüşüm tasarısına yeni bir alan açıyordu Suriye. Ayrıca Halide’nin İstanbul’da maarif tasarıları kabul görmemiş, ifade ettiğine göre Anadolu’da da istenmiyordu. Bir maarifçi olarak daha uzun süre istenmeyeceğini de düşünüyordu.¹⁰⁶⁵ İşte bu suretle önündeki yegâne seçeneğe yönelerek Suriye’ye gidecektir. Yolculuğu sırasında Konya’da onunla karşılaşan Ahmed Haşim o günü şöyle tasvir eder; “Paşanız sizi dumanlı ve parıltılı otomobillerle, bir (Neron) eğlencesini seyir için Suriye’ye davet etmişti. O zaman ben Konya’da idim. Sizi, hemşirelerinizi, maiyetinizi ve sırmalı genç mihmandarlarınızı götüren trene orada tesadüf etmiştim. Vahşi bir Afrika’ya giden misyonerler gibi gururlu ve bir düğüne gidenler gibi süslüydünüz ve neşeliydiniz.”¹⁰⁶⁶

Halide Edib Suriye’ye gidiş sürecini kaleme alırken, Cemal Paşanın çağrısına karşılık olarak ilk “kız kardeşim Nigâr gönüllü oldu ve kısıtlı bir kadroyla işe başladı. Beyrut’ta altı sınıflı ilk ilkokulu kurdu”¹⁰⁶⁷ der.

“1916 yazında Cemal Paşa’dan bir mektup daha aldım. Benden Nakiye Hanımla birlikte gelip durumu incelememi ve Şam, Beyrut ve Lübnan’da çok sayıda okul için bir plan hazırlamamı istedi.”¹⁰⁶⁸ Bunu, “kapatılan ecnebi kız mektepleri yerine esaslı bir kız mektebi

¹⁰⁶² Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 226.

¹⁰⁶³ Cemal Paşa, Osmanlı/Türk modernleşme tarihinde Kavalalı Mehmet Ali’den itibaren taşraya gönderilen görevlilerin kendi sultanlarını tesis etmek için buldukları fırsatları kullanmada gösterdikleri maharetin oluşturduğu gelenek çizgisi içinde yer alan bir sima olarak tasvir edilir. Cemal Paşanın Dünya Savaşı sırasında Suriye’de kendi sultanını tesis etmeye çalıştığı ve bunu imparatorluğun müstakbel sultanı olarak taçlandırmak istediğine yönelik söylentilerin en ilginç “başkenti Şam’a taşınmış ve yeniden düzenlenmiş bir Osmanlı İmparatorluğu’nun yeni sultanı olarak tanınması karşılığında İstanbul ve Boğazları devretmeyi kabul” etmesi olarak karşımıza çıkar. Bk. Michael E. Reynolds, **İmparatorlukların Çöküşü; Osmanlı Rus İmparatorluklarının Çatışması ve Çöküşü, 1908-1918**, Terc.: Yücel Aşıkoğlu, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür, 2016, s. 142. Cemal Paşanın Suriye merkezli yeni bir devlet tesis etme niyetine ilişkin yapılmış çeşitli değerlendirmelerin derlemesi için bk. Yasin Beyaz, “Halide Edip ve Münevver Ayaşlı’nın Suriye İntibaları Üzerine Değerlendirmeler”, **Tezkire**, S. 67, Ocak-Şubat 2019, s. 76.

¹⁰⁶⁴ Halide Edib, **Yeni Turan**, s. 30.

¹⁰⁶⁵ Halide Edib, “Suriye’de Türkler”, **Vakit**, Nu: 377, 10/11/1918, s. 1.

¹⁰⁶⁶ Ahmed Haşim, “Halide Edib Hanımefendiye”, **İctihad**, Nu: 129, 7/11/1918, s. 2781.

¹⁰⁶⁷ Halide Edib, **Memoirs**, s. 390.

¹⁰⁶⁸ Halide Edib, **Memoirs**, s. 391.

teşkilatı projesi için” kendisine yapılan “müracaat” olarak ifade eden Halide Edib bu süreci 1918’de şöyle (ortaya koyar) kaleme alır; “Suriye’de açılacak kız mektepleri programları hakkında evvela Satı Bey’le müşâvere ettim sonra hiçbir taahhüt altına girmeden işlerin kabiliyet tatbik ve lüzumunu anlamak için meseleyi gittim Suriye’de tetkik ettim. Fikri merkez tabii olarak Beyrut’tu. Orada hükümetin elinde ve hükümetten korkan efkârdan gayrisini anlamak için tabii Amerika mehâfil ve Amerika dostluğundan istifade ettim. Amerikalılarla temasta ve kısmen fikirleri serbest Suriyelilerle ve Amerikalılarla da istişare ettim. ...Suriye bedbaht ve sefildi. Bereket versin orada Anadolu ve hatta İstanbul’dakinden fazla Amerikan, İngiliz müessesatı yalnız tedris değil hayır işlerinde ve serbest ve her türlü muaveneti görüyordu.”¹⁰⁶⁹

Halide Suriye’deki maarif yapısını düzenlemek için yalnızca İngiliz ve Amerikalılarla çalışmadı. Bunun yanı sıra mekteplerde görevlendirmek üzere ilişki içinde olduğu kişileri de beraberinde götürmek istedi. Bunlardan biri Yahya Kemal idi.

“Burgaz’da bir gün Halide Edip Hanım yeni ve garip bir projeden bahsetti. Suriye’ye gideceğini ve orada çalışacağını, mektepler açacağını, benim de mutlaka beraber gitmemi hararetle bir lisanla söyledi. Suriye’ye gidemeyeceğimi söyledim. Çok ısrar etti. Kabul edemedim. Bir müddet sonra Halide Edip Hanım, Suriye’ye gitti; mektup ve kartlar göndermeyi unutmadı. Bir defa İstanbul’a döndü. Birçok muallimleri seferber ederek Suriye’ye götürdü; bu manzarada bir hiffet ve gülünç bir şey vardı; Anadolu bomboş dururken yalnız Cemal Paşa’nın muvakkat bir hükümranlığını tezyin etmek için, bizi ve lisanımızı pek özlemeyen Suriye’de bir maarif feyezanı, bhusus o felaketler ortasında, birçok insanı acı acı gülümsetiyordu.”¹⁰⁷⁰

Yahya Kemal ikna olmasa da Halide Edib ikna ettiği “muallimelerden mürekkep elliden fazla bir heyetle Suriye’ye”¹⁰⁷¹ gidecektir. Yaptığı incelemelerin ardından Suriye’nin savaştan önceki tahsil hayatının tasvirini yaparken Fransız okullarına sert eleştiriler getirir; “Tahsil gören Suriye kızlarının ekseriyeti harbe iştirakimize kadar Fransız papazlarının mekteplerine

¹⁰⁶⁹ Halide Edib, “Suriye’de Türkler”, **Vakit**, Nu: 377, 10/11/1918, s. 1. Halide’nin savaş sırasındaki açıklamalarındaki Türk vurgusu, savaşın Anglosakson zaferiyle bitmesi sonrası yaptığı açıklamalarda yerini muzafferlerle kurduğu ilişkilerin vurgulanmasına bırakır. Savaş sırasında Kazım Şinasi ile yaptığı mülakatta “Suriye kızlarına iyi tahsil vermek, onlara Türk harsını telkin etmek, Suriye kadınlığı arasında müşterek duygular tesisine çalışmak ve bu mühim gayeleri elde etmek için hazırladığım programın tamamı-i tatbiki vaadini aldıktan sonra Suriye’ye gittim” der. Kâzım Şinasi, “Suriye Mektepleri; Halide Edib Hanımefendi ile Mülakat”, **Tanin**, Nu: 3073, 30/6/1917, s. 3.

¹⁰⁷⁰ Yahya Kemal, **Siyâsî ve Edebî Portreler**, s. 37

¹⁰⁷¹ Halide Edib, “Suriye’de Türkler”, **Vakit**, Nu: 377, 10/11/1918, s. 1. “Ein türkisches Lehrerinnen Seminar in Smyrna”, **Ostdeutsche Rundschau**, Viyana, Nu: 15, 18/1/1917, s. 5.

devam ediyordu; Beyrut'taki papaz mektebi pek büyük adeta bir şato. ...Bu müessesede tahsil görmüş Suriye kızlarından birçoğuyla temas ettim; bu tetkikatım neticesinde gördüm ki, bu kızların tahsili yaldızdan ibarettir: Lisan öğrenmişler fakat esaslı tahsil namına hemen hiçbir şeyi elde edemedikten başka Arapçayı unutmuşlar, kendi hayatlarına yabancı kalmışlar şahsiyetlerini mahvetmişlerdir. ...Fransız kadın ve erkek misyonerleri memlekete daha kolaylıkla daha müessir surette nüfuz edebilmek için olanca gayretlerini bilhassa erkek çocuklara tevcih etmişler, kızları ihmal etmişlerdir.”¹⁰⁷²

Suriye’de “Beyrut’ta Şam, Cebel ve Beyrut vilâyetleri müşterek olmak üzere bir Sultânî ve Darülmuallimat, Cebel Beyrut ve Şam’da birer Numune Mektebi yapıldı”¹⁰⁷³ ifade eden Halide Edib yeterince incelemediğini belirterek Amerikan okullarını ve Alman okullarını, kızların tahsiline verdikleri ehemmiyet bağlamında eleştirmez. Yürüttüğü tahmine göre bu okullara durum daha iyidir.¹⁰⁷⁴ Yalnız Fransız okullarını eleştirisine konu kılması, hitap ettiği kitleyi gözetme, çatısı altında yaşadığı siyasi erkle kurduğu ilişkinin niteliği ve yetiştirildiği Amerikan kolejiyle Anglosakson kültürüne bakışı bağlamında anlamlıdır.

Suriye’de gerçekleştirilmek istenen maarif atılımının kapsamına ilişkin daha ayrıntılı bilgileri Cemal Paşadan alıyoruz; “Savaştan önce Suriye ve Filistin’de birçok İngiliz ve Fransız okulu vardı. Savaş ilanından sonra düşman güçlere ait tüm okulları kapattık. Suriye ve Filistin’deki kendi maarif teşkilatımız çok iyi gelişmişti, ancak yukarıda bahsedilen okullara devam eden tüm öğrenciler için yeterli değildi. Sonuç olarak, derhal maarif kurumlarını genişletmeye başladık ve üç bakış açısından hareket ettik: 1. Mevcut okulları düzenlemek; 2. Tarafsız tebaa tarafından yönetilen ve Türk milletine layık olan okullara imtiyaz tanımak; ve 3. Yeni okullar kurmak. Tarafsız tebaa tarafından yönetilen okullarda Türk dili ve din öğretimi genellikle çok beceriksiz ellerdeydi. Bu okulların müdürleriyle bizzat görüştim ve niyetlerinin artık farklı olduğunu anladım. Türk dili ve dinimiz için yetkin öğretmenler istihdam ettiler ve bu girişim şimdiye kadar iyi sonuçlarla ödüllendirildi. Bugün bu okullardaki atmosferin savaş öncesine göre çok daha sağlıklı olduğu söylenebilir. Yeniden açtığımız ilk okul Kudüs’teki Selahiye Üniversitesi’dir.

Ayrıca, muhtemelen bildiğiniz ve gözlemlediğiniz gibi, Suriye’deki yabancılar en modern yöntemlere göre tarım yaparken, Arapların çoğu hala eski sistemlere bağlıydı. Böylece yabancılar bu topraklardan milyonlar kazanırken, bu toprakların evlatları sadece cüzi bir

¹⁰⁷² Kâzım Şinasi, “Suriye Mektepleri; Halide Edib Hanımefendi ile Mülakat”, **Tanin**, Nu: 3073, 30/6/1917, s. 3.

¹⁰⁷³ Halide Edib, “Suriye’de Türkler”, **Vakit**, Nu: 377, 10/11/1918, s. 1.

¹⁰⁷⁴ Kâzım Şinasi, “Suriye Mektepleri; Halide Edib Hanımefendi ile Mülakat”, **Tanin**, Nu: 3073, 30/6/1917, s. 3.

kazanç elde ediyordu. Bu nedenle, biri Filistin'de Yafa yakınlarındaki Latrum'da, diğeri de zengin Buka ovasında, benimle birlikte ziyaret ettiğiniz Tanail-Ksara'da olmak üzere iki tarım okulu kurdum. Sizin de bildiğiniz gibi, ikinci okula Almanya'dan Dr. König adında bir müdür atadım. Bugün bu iki kurum zengin meyveler vermeye başladı bile. Bu okulların kurulmasının ardından Halep'te yatılı bir öğretmen okulu ve Beyrut'ta 'Cemal Paşa' adında bir kız okulu açtım. Ayrıca yakında Beyrut'ta bir öğretmen okulu ve kız lisesi, Lübnan'da bir kız ilkokulu ve Şam'da da aynı okullar açılacak. Bu okullar için öğretmenler İstanbul'dan geldi, sınıflar çoktan hazırlandı ve öğrenciler listelere kaydedildi. Eskiden düşman güçlere ait olan okulların sınıflarını kullanıyoruz. Son üç okulun yönetimini ünlü Türk yazar Halide Edib Hanıma emanet ettim. O, bu okulların mükemmel bir şekilde işletileceğine ilişkin güvence verdi. Bunun yanı sıra Lübnan'da yaklaşık bin çocuk için Ayntura yetimhanesi gibi çeşitli yetimhaneler açtım ki, bunları daha sonra ilköğretim, sanat ve ticaret okullarına dönüştürmeyi düşünüyorum.

Bunun akabinde Cemal Paşa Fransız, İngiliz ve Rus okullarının savaştan sonra yeniden açılmayacağını ve programlarını ve düşünce tarzlarını temelden değiştirmek istemedikleri takdirde Amerikan okullarının da yavaş yavaş ortadan kalkacağını belirtti.”¹⁰⁷⁵

Cemal Paşa ile Halide Edib'in Amerikan okullarına bakışındaki bu temel farklılığın uygulamada ortaya çıkartması muhtemel derin anlaşmazlığa ilişkin herhangi bir kayda rastlamıyoruz. Buna karşın koleje yakın kaynaklarca, Halide'nin Cemal Paşa üzerindeki nüfuzunu kullanıp, özellikle de Amerika savaşa girdiğinde “Amerikan kolejinin korunmasında etkili olduğunu”¹⁰⁷⁶ ifade ettiklerini görüyoruz. Sonraki süreçte de Cemal Paşa'nın Halide Edib hakkında yaptığı değerlendirmeler son derece olumludur. Nitekim Cemal Paşa onun hakkında şöyle söyler;

“Hele ilim adamlarımızın hiçbirinde görmediğim fevkalade bir cüretle Suriye'ye gelerek orda dört mükemmel kız mektebi tesis etmek ve Ayntura Ermeni yetimler mektebini en mükemmel bir müessese haline koymak gibi güzide hizmetler göstermiş olan Halide Edip hanımefendi hakkında minnettarlığım ebedi olacaktır”. Halide Edib'i, Suriye'deki hizmetlerinden ötürü “Türk kadınlığının medar-ı iftiharı olarak telakki” eder.¹⁰⁷⁷

Kendisine “milletin büyük anası”¹⁰⁷⁸ olarak hitap eden Cemal Paşa hakkındaki Halide

¹⁰⁷⁵ Alman Şarkiyat Kütüphanesi'nin bir çalışanının Cemal Paşa ile Suriye ve Filistin hakkında yaptığı bu konuşmayı Profesör Dr. E. Jäckh, Budapeşte mahrecli Prester Lloyd'dan önce bir Alman dergisinde yayımlar. “Der Islam im Weltkriege: General Dschemal Pascha über den kulturellen Aufbau Palästinas.”, **Pester Lloyd; Morgenblatt**, Budapeşte, 64. Yıl, Nu: 150. 14/6/1917. s. 4.

¹⁰⁷⁶ “Has Another Jeanne d'Arc Risen to Save the Turks”, **The Atlanta Constitution**, 22/01/1922, s. 3.

¹⁰⁷⁷ Cemal Paşa, **Hatırat**, Haz. Metin Martı, 5. bs., İstanbul, Arma, 1996, s. 334, 337.

¹⁰⁷⁸ Cemal Paşa Halide Edib'e verdiği imzalı fotoğraf üzerine düştüğü ibare. **İST. ÜNİ. NE**, HEA 478/25.

Edib'in, 1919 yazında yaptığı değerlendirmeler çarpıcıdır. Amerikalı kodaman dostu Crane için Türkiye'de kimin kim olduğuna ilişkin düştüğü istihbarî kayıta Cemal Paşanın adına listenin üst sıralarda yer verirken şunları kaleme alır;

*“Daha yüksek idari ve siyasi kapasiteye sahip olmasına karşın diğer ikisinin [Enver ve Talat Paşalar] seviyesine ulaşamadı. Daha bilinçli bir şekilde modern ve insancıl olmasına karşın siyasi muhaliflerine karşı merhametsiz ve zalimdir. Hakimiyet ve gücü dahilinde katliamla imhaya geçit vermez. O da bir Makedon numunesidir ancak bu konuda Talat ve Enver'den ayrışır. Yıllarca eski etkinlik ve rağbetini geri kazanamayacak ayrıca bir inşa dönemi başlarsa yeni koşullara uyum sağlayacağından da emin değilim. Ancak bolluk içinde yaşama ve gösteriş sevdası sıradan Türk'ün kalbinde büyük tepkiye neden olduğu için [eskisinden] daha güçlü bir şekilde dışarıda tutulacaktır.”*¹⁰⁷⁹

Halide Edib, yıllar sonra Türk okurlarına seslenirken, Cemal Paşanın Suriye'deki idaresini şöyle değerlendirecektir; *“Cemal Paşa, hastalıkla mücadele etmek, mektep açmak siyasetini ele almış ve emsalsiz enerjisi sayesinde bir hayli kıymetli işler yapmış ve Suriye'de nizam ve hayat masuniyetini temin etmişti.”*¹⁰⁸⁰

3.12.A. Kenan Diyarında Zioncu Çobanlar

Halide Edib'in Suriye'deki tartışmalı icraatlarından biri de Kenan Çobanları'nı besteletip sorumluluğu altındaki okullarda öğrencilere sahneletmesidir. Tekrar pahasına ifade etmek gerekirse, Halide Edib önce Hz. Yusuf kıssasını Yahudi-Hıristiyan kutsal metinlerine yaslı olarak kaleme almış. Fakat Kitabımukaddes'in ilgili bölümlerine yer verilmemesine¹⁰⁸¹ karşın, İsrailoğulları için seçilmiş kavim ve vaat edilmiş topraklar meselesini eserinin söylem örgüsü içine yerleştirmiştir. İnşa ettiği bu metni ilk kez 1914 yılında Nakiye Hanımın mektebinde¹⁰⁸² [Feyziye mektebi¹⁰⁸³] sahneletir. Kenan Çobanları'nın sonraki sahne durağı 1916 yılında, Ziya Gökalp'in *“Yahudi edebiyatı”* yapıyor gerekçesiyle Halide'yi uzaklaştırmak istediği,¹⁰⁸⁴ Türk Ocağı olur. Talat Paşa'nın Ocakta *“gösterinin kesinlikle yapılmaması*

¹⁰⁷⁹ Halide'den R. Crane'a Mektup 20 Ağustos 1919: COL. A, CFP, Sr. I, Kutu: 4, Dosya: 6.

¹⁰⁸⁰ Halide Edib, *Mor Salkımlı Ev*, s. 225.

¹⁰⁸¹ **Kutsal Kitap**, Yaradılış, 30/1-50/26. *Kenan Çobanları*'nda temsil edilen şahısların adları; *Yusuf, Asenat, Yehuda, Nefta*[Naftali], *Raubin*[Ruben], *Semun*[Şimon], *Cad*[Gad], *Dan, Yekşan*[İssakar]'dır. Halide Edib, **Kenan Çobanları; Opera**, s. 2.

¹⁰⁸² Halide'yle çok yakın dost ve meslektaş olan Nakiye [Elgün], Amerikan kolejden, Feyziye Mektebine, Tealiyi Nisvan cemiyetinden Darülmuallimata ve Suriye mekteplerinde de olmak üzere pek çok sahada onunla birlikte hareket etmiştir.

¹⁰⁸³ Feyziye mektebinin Sabetaycı Yahudilikle ilişkisi için bk. Zekeriya Sertel, **Hatırladıklarım**, s. 69-70, 83. Sabetaycı eğitim kurumları için ayrıca bk. Cengiz Şişman, **Susunluğun Yükü**, s. 271-287

¹⁰⁸⁴ Falih Rıfkı, *“Zeytindağı -13-”*, **Hakimiyet-i Milliye**, Nu: 3805, 17/2/1912, s. 3. İlginç bir biçimde Türk Ocağı

talimatına rağmen” Cemal Paşa izleyiciler arasında yerini alır ve gösteriyi sonuna dek izler.¹⁰⁸⁵ Kenan Çobanları “*seyredenlerin üzerinde fena bir Yahudi tesiri bırak[ır]; bazıları siyasi manalarında[n] bile kuşkulandır.*”¹⁰⁸⁶ I. Dünya savaşı sırasında “*Vedi Sabra tarafından bestelenen*”¹⁰⁸⁷ eser yalnızca Beyrut’ta on üç kez olmak üzere Halide’nin sorumluluğu altında bulunan Suriye’deki mekteplerde sahnelenir.¹⁰⁸⁸ Bu dönemde Halide’nin mekteplerinin birinde öğrenci olarak bulunan Münevver Ayaşlı, tanıklığını kayda düşerken, eserin “*İsrail propagandası*” ve “*İsrail’in müjdecisi*” olduğunu¹⁰⁸⁹ ifade eder. Fakat İsrail için esas “müjde” bu tarihlerde [2/11/1917] İngiliz Dışişleri Bakanı tarafından verilir. “*Siyonizmin en büyük başarısı*” olarak ele alınan “*Balfour Deklerasyonu*” ile Filistin’i Yahudilere,¹⁰⁹⁰ Kenan Çobanları ile eş zamanlı olarak, vaat eden bir metin olarak karşımıza çıkar. *Kenan Çobanları*’nın son sahnelenme yeri, Dünya Savaşı bitmeden 1918 Temmuz ayında, Robert koleji olacaktır.¹⁰⁹¹ Bundan sonra, İstanbul’da umuma açık sahnelenmesi “*Cemal Paşanın himayeleri altında*” gerçekleşeceği¹⁰⁹² kamuoyuna duyurulmasına karşın Mondros’un imza edilmesiyle, eserin sahnelenmesiyle ilgili çalışmalar son bulur.

Yahudi edebiyatının Türkçe kaleme alınmış bir eseri olarak *Kenan Çobanları*’nın Cemal Paşanın himayesi ile Osmanlı Devletinde uzun süre sahnelenmesi, Cemal Paşanın bu dönemde Zionculuk[Siyonizm] meselesine yaklaşımı ile nasıl örtüştürülebilir? Zira Cemal Paşa bu dönemde görev bölgesi gereği yakından takip edildiği Yahudi basınında da yankı bulan¹⁰⁹³ Zionculuğa muhalefetini açıkça ortaya koymuştur;

“*Bence Zionculuk Türk devleti için çok zararlı bir harekettir ve ben bu hareketin bu ülkede yayılmasına karşı koymak için elimden geleni yaptım ve bugün de yapmaya devam ediyorum. Bunu görevim olarak görüyorum*”¹⁰⁹⁴

ve Türk Yurdu’ndan uzaklaş[tırıl]an Halide Edib değil Ziya Gökalp olur. Konuyla ilgili olarak bk. François Georgeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri; Yusuf Akçura (1876-1935)**, Terc.: Alev Er, 2.bs., İstanbul, Tarih Vakfı Yurt, s. 72. Yahudilerin genel olarak kendi dışındaki milletlerin milliyetçiliğine özel olarak da Türk milliyetçiliğine soyunmaları ve bu yönde gösterdikleri eğilimin tarihsel arkaplanı ile ilgili olarak bk. Aron Rodrigue, **Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması**, s. 7-9, 30, 36, 40, 117-8, 188, 192, 206.

¹⁰⁸⁵ Füsün Üstel, **Türk Ocakları**, s. 68.

¹⁰⁸⁶ Yahya Kemal, **Siyâsî ve Edebî Portreler**, s. 36.

¹⁰⁸⁷ Halide Edib, **Memoirs**, s. 369.

¹⁰⁸⁸ Halide Edib, **Memoirs**, s. 470.

¹⁰⁸⁹ Münevver Ayaşlı, **İşittiklerim Gördüklerim Bildiklerim**, s. 89-91.

¹⁰⁹⁰ J.M. Roberts, **Avrupa Tarihi**, Terc: Fethi Aytuna, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 2015, s. 610-611.

¹⁰⁹¹ “*Şuun: Kenan Çobanları*”, **Yeni Mecmua**, C. III, S. 55, 1/8/1918, s. 55-6. “*Temâşâ Şuunu*”, **Temâşâ**, Nu: 8, 13/9/1918, s. 13.

¹⁰⁹² “*Temâşâ Şuunu*”, **Temâşâ**, Nu: 9, 26/9/1918, s. 10.

¹⁰⁹³ *Der Islam im Weltkrieg*, **Dr. Bloch’s Österreichische Wochenschrift; Zentral Organ für die gesamten Interessen des Judentums**, Viyana, Nu: 24, 22/6/1917, 397.

¹⁰⁹⁴ Cemal Paşa ayrıca şunları ifade eder: “*Yahudi kolonileri sadece kendileri için çalışıyorlar. Eğer bu koloniler büyürse, Zioncu hareket de büyüyecektir. Ama ben Zionculuğa karşıyım. Yahudilerin Filistin’e göç etmesine*

3.12.B. Ayntura Yetimhanesi

Birinci Dünya Harbi sırasında, Cemal Paşanın çağrısıyla gittiği Suriye’de Halide Edib, “*Beirut İnas Kız Lisesi Müdüriyeti ve ‘Ayntura’ Dareleytami, Şam ve Lübnan İptidai, orta mektepleri Müdürü umumisi, 1916-1917*” görevini yürütecektir.¹⁰⁹⁵ Bu görev sürecini değerlendirirken “*Suriye ve Lübnan’da geçen hizmet yıllarım baştanbaşa en derin ıstırap ve meşakkat içinde geçmiştir*”¹⁰⁹⁶ der. Söz konusu ettiği ‘ıstırap ve meşakkat’ ile özellikle kastettiği şeyin yetimhane işletilmesi sırasında yaşadıkları olduğu anlaşılmaktadır. Zira özyaşamöyküsüyle bu döneme ilişkin kaleme aldığı diğer metinlere de yansıttığı çocuk tasvirleri son derece dokunaklıdır. Bu çocukların bulunduğu Ayntura yetimhanesinin sorumluluğunu üstlenme sürecini kayda düşerken Cemal Paşa ile girdiği tartışmalardan da bahis açar;

“*Antura Darüleytami*[yetimhanesi] *da idareme verilmek istenildi. Darüleytamin ekseriyetini teşkil eden yetimler Müslüman edilmiş olduğundan*¹⁰⁹⁷ *esas itibariyle bunlar tekrar Hristiyan olurlarsa alabilecektim. Fakat Cemal Paşa istese de buna muktedir olmadığını söyledi ve Darüleytami almamda ısrar etmedi. Fakat dokuz yüz küsur çocuktan ancak sekseni ayakta durabilecek hâlde...*” diyen Halide, çocukların boğuşmakta olduğu çeşitli sağlık sorunlarını da ekleyerek “*bunlar karşısında ne nazariye ne lakırdı kaldı. Müesseseyi bana vermelerini bizzat rica ettim ve Suriye’de mesaimin yarısını ıssız Cebel’deki Antura çocukları teşkil eder*” kaydını düşecektir.¹⁰⁹⁸

Savaş yıllarında, Ermenilerin yanısıra Arap ve Kürt yetimlerin yetimhanesi olarak

karşıyım. Sizin de çok iyi bildiğiniz gibi, Araplarla bir çatışmaya girmeye niyetimiz yok. Elbette Araplara karşı oynanacak bir unsurun yaratılmasına da karşıyız. Bu düşünceyle Suriye’ye gelen Yahudilerin iki kat zararlı olduğunu düşünüyorum.” “*Der Islam im Weltkriege: General Dschemal Pascha über den kulturellen Aufbau Palästinas.*”, **Pester Lloyd; Morgenblatt**, Budapeşte, 64. Yıl, Nu: 150. 14/6/1917. s. 4. Zioncu Yahudilerin toprak satın almak için yaptıkları teklifin, düşünülen Türk yerleşim bölgesi için reddedildiği ve Türklerin bölgede kalıcılık sağlamak için savaştan önce yatırımlara başladığına hükümet binaları, cami ve okul inşa ettiklerine ilişkin Amerika’nın Ohio eyaletinde Almanca basılan gazete haberi ve konuyla ilgili değerlendirmeleri için bk. **Tägliches Cincinnati Volksblatt**. Nu: 62, 13/4/1917, s. 4.

¹⁰⁹⁵ İST.ÜNİ. NE, HEA 477-1/5 Beyana yashı sicil kaydı için ayrıca bk. İST. ÜNİ. Özlük Dosyası, Numarasız.

¹⁰⁹⁶ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 223.

¹⁰⁹⁷ Halide özyaşamöyküsünde, “*Ermeni yetimhanesinin alamadığı kimsesiz, avare Ermeni çocuklarını* [Ayntura’ya] *alırken onlara Türk veya Müslüman ismi vermek zaruri idi. Esasen din dersi de verilmiyordu. Yani Ermeni çocuklarını zorla Müslüman yapmak gibi bir gaye yoktu*” der. Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 253. Ayntura’daki uygulamaya bakıldığında dinle ilgili yapılan yegâne şeyin İslam isimlerinin çocuklara verilmesi olduğu anlaşıyor. Ermeni propagandasının güdümünde yayımlanan çalışmalarda bile yetimhanede Müslümanlaşan kimse olmadığı ortaya konur; “*Ermeni yetimleri Türkleştirmesi ve İslamlaştırması gereken bir kurum olarak tasarlanan Antoura tam bir fiyasko oldu. Tutukluların fiilen Türk veya Müslüman kaldığına dair hiçbir kaydımız yok.*” Selim Deringil, “*’Onlar İçin Tatil Yok’; Ermeni Soykırımında Yetim, Yetim Evleri ve Halide Edip, Antoura Örneği*”, **Zafer Toprak Armağanı**, s. 296-7.

¹⁰⁹⁸ Halide Edib, “*Suriye’de Türkler*”, **Vakit**, Nu: 377, 10/11/1918, s. 1

da hizmet etmiş Ayntura'nın¹⁰⁹⁹ Halide Edib'in yönetimiyle işleyişinde uğradığı dönüşümü ve kurum çalışanlarını, ilk olarak 1920'de Emerson, ayrıntılı olarak kaleme alır;

“Başlangıçta kurum her türlü yolsuzluk ve kötü yönetime maruz kalmıştı. Halide Hanım göreve geldiğinde ilk iş olarak kurumu baştan aşağı temizletti. Ardından, aralarında Beyrut'ta mahsur kalan Amerikan kolejinden iki Rus'un da bulunduğu yepyeni bir öğretmen kadrosu oluşturdu. Aslen askeri bir hastanenin başında olan bir Türk doktor, Amerikan kolejindeki Arapça profesörünün kızı olan eğitilmiş bir hemşire, Türkiye'deki Amerikan okullarından mezun olan birkaç genç kadın ve birkaç İspanyol Yahudisi kadın. Eski Müslüman din görevlisi yemeklerden sorumlu baş kâhya olarak görevlendirildi ve yakınlardaki bir manastırdan rahibeler çocuklara bakmakla görevlendirildi. Yetimhaneye yeterli miktarda yiyecek temin edilebilmesi için askeri bir otomobil temin edildi. Halide Hanımın en önemli çalışması orada kunduracılık, dikiş ve dokuma tezgâhı gibi sanayi bölümleri kurmak oldu. ...Küçük Asya'dan ayrılırken Amerikan Yardım Heyetinden [American Relief] Suriye'deki yoksul kadın ve çocuklar için elinden geleni yapmasını talep etti. Çocukların Hristiyan ya da Müslüman olmalarıyla ilgilenmediğini, asıl önemseydiği şeyin onların iyi birer erkek ve kız çocuğu olmaları olduğunu söyledi.”¹¹⁰⁰

Suriye'deki İngiliz işgali ve savaşın bitimiyle bölgeden çekilenler arasında yerini alan Halide Edib, 1918 Kasım ayında Suriye'deki maarif meselesini ele alırken “*bereket versin orada Anadolu ve hatta İstanbul'dakinden fazla Amerikan, İngiliz*” kurumu vardı der. Ayrıca Suriye'de “*Amerikalılarla temas*” içinde olduğunu bu suretle de “*Amerika mehâfil ve Amerika*

¹⁰⁹⁹ Ayntura, günümüzde mazlumiyeti bir kavimle özdeşleştirip ötekilerin varlığına/acılarına kayıtsızlıkla yürütülen propagandanın doğasını açığa vuran yapısal bir işlev kazandı. Bu işlev, Dünya Savaşlarının ilkinde İtilaf devletlerinin Ermenileri araçsallaştırma iradesini devralan propagandacının muhatabına muhakeme gücünü kötürüm eden saplantılı bir sanrıyı gerçeklik olarak dayatma uğraşını vermeye yorulmadan devam ederken Ayntura'ya merkezi bir yer açmasıyla açığa çıkar. Bu bağlamda Ayntura'nın Halide Edib ile ilgili çağdaş yaratıcı girişimleri ihtiva etmesi kayda değerdir. Bu girişimlere bakılınca, Ayntura yetimhanesinin bir soykırım müessesesi olarak ele alınması [bk. Baki Tezcan, “*Halide Edib, 'Ayn-Tura, Osmanlı Ermenileri*”, **Tarih ve Toplum**, S. 21, Bahar 2023, s. 127-154.] ile buradaki yetimlerin “*tutuklular*” olarak görülmesi [bk. Selim Deringil, “*'Onlar İçin Tatil Yok*”, **Zafer Toprak Armağanı**, s. 296.] göze çarpar. Ayrıca inşa edilmek istenen bir hakikat algısını gerçeğin yerine ikame etmek için ihtiyaç duyulan tanık ve kanıtların üretimi yoluna da gidilir. Bu suretle yetimhanenin işleyişi hakkındaki diğer tanıklarla/verilerle örtüştürülemeyen Karnik Parian Ayntura “anıları” ortaya çıkar. [bk. Selim Deringil, “*'Onlar İçin Tatil Yok*”, **Zafer Toprak Armağanı**, s. 280, 294.]¹⁰⁹⁹ Bu kurmaca metinle, karşımıza çıkan manzarada, Ayntura sopayla Türkleştirme ve İslamlaştırma kurumu olarak tasvir edilir. Burada bir yandan Halide Edib'in de içinde bulunduğu öğretmenler heyeti huzurunda seyirlik bir manzara olarak yetimler göz kırılmadan üç yüz sopa ile öldüresiye dövülerek cezalandırılabilirken aynı “yetimler” IV. Ordu kumandanı Cemal Paşaya karşı son derece güçlü bir konumdadır. Zira Paşa, açtığı bu yetimhaneyi bir keresinde ziyaret ettiği sırada bu yetimler tarafından oradan kovulup, maiyetiyle uzaklaştırılır. Bu ucuz kurmaca/propaganda karşısında Halide Edib'i ilginç bir savunma girişimi göze çarpar. “*Halide Edib: Biyografisine Sığmayan Kadın*”ın yazarı İpek Çalışlar, bir Yahudi ve Kürt olarak Halide Edib siyasi olarak Türkleştirmeyle ilgili değildi, der: <https://bianet.org/yazi/suclanan-halide-edib-272637> [20/10/2024]

¹¹⁰⁰ Gertrude Emerson, “*Halideh Hanoum*”, **ASIA: The American Magazine on the Orient**, V. 20, January-December 1920, s. 86.

dostluğundan istifade etti”ğini¹¹⁰¹ ifade eder. İstanbul’daki Amerikan kız kolej müdürresi Mary Mills Patrick’de Halide ve Nigar Edib’lere temas ettiği söyleşisinde “*Askeri yetkililerin çalışmalarımıza [kolej mezunlarına] bu denli ilgi göstermesi ve onları takdir etmesinden büyük memnuniyet duy*”duğunu¹¹⁰² ifade eder.

Halide Edib Savaş bitimiyle Suriye’den İstanbul’a döner. Burada “*İstanbul Kız darülfünunun ‘Garp Edebiyatı profesörü’*” olarak görev yapar.¹¹⁰³ Batı edebiyatı öğretimine ilişkin bu ilk tecrübesi sırasında Batının en genç veçhesi olarak gördüğü Amerika’nın Türkiye üzerinde manda yönetimi tesis etmesi için propaganda çalışmalarına da koşulur. Bu süreçte *Yeni Turan* hamhayalini gerçekleştirmek için çalışma yürütülen saha da Cemal Paşa nüfuzu altındaki sınırlı coğrafyadan bütün ülke sathına yayılacaktır. Halide Edib’in ülkenin geleceği için Amerikan yönetimi propagandasına yoğunluk verdiği bir dönemde, 1912’de ülkenin geleceği için kaleme aldığı *Yeni Turan* hamhayalinin, Türkiye’nin geleceği üzerine yazılmış en gerçekçi kehanet, yahut bugünün tarihi olduğuna ilişkin değerlendirme, *Yarınki Turan Devleti*’nin yazarından, Ömer Seyfeddin’in kaleminden¹¹⁰⁴ çıkışı, bir *Yeni Turan* olarak Osmanlı Birleşik Manda Devletleri fikrinin bu dönemde ne denli kabul gördüğünün ve bu suretle Halide Edib’in oluşturduğu etkinin, işaretlerinden biri olarak geride kalacaktır.

3.12.C. *Feminist Fetretle Gelen Zafer ve Yeniden Evlilik*

1914 yazında bir Avrupa savaşı olarak başlayan ve giderek bir Dünya Harbine dönüşen savaşın yarattığı olağanüstü koşullar, Osmanlı Devletine sınırları içerisinde doludizgin faaliyet sürdüren modern-sömürgeci kurum/kuruluşlarla bunların hizmetindeki kişilerin hareket sahasını sınırlandırma, faaliyetlerini sonlandırma olanağı açmıştı.¹¹⁰⁵ Bu sınırlandırmadan,

¹¹⁰¹ Halide Edib, “*Suriye’de Türkler*”, **Vakit**, Nu: 377, 10/11/1918, s. 1.

¹¹⁰² “Dr. Mary Mills Patrick, bir mülakatında Christian Science Monitor’un temsilcisine şunları söyledi: “*Yakın Doğu’nun tüm ülkelerinde kadınlar inzivadan çıkıp ilerliyorlar. Türk hükümeti imparatorluk kadınlarının eğitimine artan bir ilgi göstermektedir. Bu ilgi, içinde bulunduğu savaş göz önüne alındığında oldukça dikkat çekicidir. Yetkililer son zamanlarda sadece İstanbul’da değil, ülkenin çeşitli yerlerinde de kızlar için bir dizi okul kurdular ve bu okulların dokuz ila on bir tanesinin müfettişi olarak, İstanbul’daki Amerikan kız kolejimizden mezun olan bir kişiyi atadılar. Kendisi Halide Hanımdır ve Türkiye’de kız okullarını geliştirmek için muhteşem bir fırsata sahiptir. ... Aynı zamanda kolejimizden mezun olan, ancak öğretmenlikte sadece bir yıllık deneyimi olan küçük kız kardeşi Nigâr Hanım da aynı başkomutan tarafından Beyrut’a gönderilmiş, orada büyük bir kız okulu kurması ve başında kalması istenmişti. ... Askeri yetkililerin çalışmalarımıza bu denli ilgi göstermesinden ve onları böyle takdir etmesinden büyük memnuniyet duyduk*”. “*New Era for Turkish Women*”, **The Evening Journal**, Nu: 19, 26/6/1917, s. 10.

¹¹⁰³ **İST.ÜNİ. NE**, HEA 477-1/5 Beyana yashı sicil kaydı için ayrıca bk. **İST. ÜNİ.** Özlük Dosyası, Numarasız.

¹¹⁰⁴ Ömer Seyfeddin, “*İnkılablarda Kadın*”, **İnci**, Nu: 11, 1/12/1919, s. 11.

¹¹⁰⁵ Batı emperyalizminin Osmanlı Devleti içinde devlete dönüşen köklü kurumu *Duyun-u Umumiye*’nin faaliyetleri askıya alındı. O güne dek geniş ayrıcalıklar tanınan yabancı şirketler sıkı denetime tabi tutuldu. Bazıları millileştirildi. Savaşla birlikte İngiliz ve Fransızların Osmanlı topraklarındaki iktisadi malvarlığına önemli bir darbe indirildi. Gerçek kişilerin sahip olduğu işyerlerinin mülkiyeti de savaş öncesine nazaran önemli ölçüde Türk-

“emperyalizmin ileri karakolları kadar değerli oldukları hiçbir ülkede Türkiye’de olduğu kadar kanıtlanmamış olan misyonerlerin”¹¹⁰⁶ faaliyetleri de nasibini alacaktır. Savaş yıllarında Türkiye’nin misyonerlik faaliyetlerinden büyük oranda arındırılmasının oluşturduğu kayda değer etkilerden biri, misyonerlerin önemli ölçüde güdümleyip etkisi altına aldığı *feminizm*de kendini gösterir. Bu dönemde Hristiyanlığa özgü dini görevden [Misyon] arındırılmış Türk kadın hareketinin hiçbir kesiminin önündeki hedef “[Protestan]Hristiyanlığın kadın ideallerini Türkiye’de gerçekleştirme”¹¹⁰⁷ olarak karşımıza çıkmaz. Yine Batı’da bilhassa sanayileşmeyle ilişkili olarak beliren yeni yaşam tarzının bağlamından kopuk aktarımı olarak *feminist* hareket ile Osmanlı kadın hareketi bir diğerinden önemli ölçüde ayrışır. Bu durum, müttefik basında Türkiye’deki kadın hareketi ele alınırken yapılan tasvirlerle de yansır: “Yeni Türk kadınının talep ettiği, erkeklerin kendi arzularına göre verecekleri doğal bir eğitimidir” kaydını düşen Isnbruck merkezli gazete, Türk kadın hareketini devrimci bulmaz. Bu hareket içerisinde bulunan “modern bir Hanımın” kadın hareketinin programında “Kur’an’ın bize izin verdiğinden başka bir şey talep etmiyoruz” ifadesini okurlarıyla paylaşır. Ayrıca yapılan değerlendirmede “kadınlar kalemi ellerine aldılar ve aralarından isimleri Türkiye sınırlarının ötesine geçenler, Türk kadınının gelişmesinin sadece başörtüsünden ibaret olmadığının ispatı oldular”¹¹⁰⁸ kaydı düşülür.

Dünya Savaşı patlak vermeden önce ve savaşın tüm şiddetiyle devam ettiği dönemde de Halide Edib kendisiyle temas kuran yabancı gazetecilere açıklamada bulunduğu konuların başında kadın meselesi ve Türk kadını gelmekteydi. İngiliz Grace Ellison Osmanlıda yaşam ve kadın söz konusu olduğunda Batı dünyasında zihinlerde uyanan temel kavram olarak "Harem" meselesini açınca Halide Edib: "Avrupalı kadınlardan yanlış anlaşılan 'harem' kelimesini kelime dağarcığından sonsuza kadar silmelerini ve bunun yerine sadece 'Türk Kadınının Evi'ni kullanmalarını isteyin. Onlara, Doğu harem fikriyle bağdaştırdıkları o şehvetli havayı zihinlerinden uzaklaştırmaya çalışmalarını söyleyin"¹¹⁰⁹ diyecektir.

İslam unsuruna geçti. Ayrıca *Kapitülasyonlar* tek taraflı olarak kaldırılır. Yabancı tüccara tanınan ayrıcalıklara son verilir. Para basma tekeli İngiliz-Fransız ortak kuruluşu olan *Osmanlı Bankası*’nın uhdesinden alınıp bir Tür merkez bankası işlevi gören *İtibar-ı Milli Bankası*’na verilir. Konuyla ilgili olarak bk. Zafer Toprak, **Türkiye’de Milli İktisat**, s. 47-61.

¹¹⁰⁶ Edward Mead Earle, **Turkey, the Great Powers and the Bagdad Railway; A Study in Imperialism**, New York, The Macmillan Comp., 1924, s. 6.

¹¹⁰⁷ P.W. Wilson, “Halide Edib’s Career an Honor To Her Sex and Race: She Has Reconciled the Christian Ideal of Womanhood With the Virile Turkish Social System”, **The New York Times**, 6 /1/1926, s. 11. Özyaşamöyküsünü inceleyen Wilson, Halide Edib’in kadın meselesinde “Hristiyan olarak nitelendirilebilecek bir hareket tarzı belirledi”ğini ifade eder. bk. a.y.

¹¹⁰⁸ Nigâr Hanım ve Halide Edib’e de temas eden haber için bk. “Für unsere Frauen; Die neue türkische Frau”, **Innsbrücker Nachrichten**, Nu: 237, 20/5/1916, s. 18.

¹¹⁰⁹ K., “Kleine Rundschau: Heim, nicht Harem”, **Kleine Presse**, Nu: 22, 27/1/1914, s. 1. Ayrıca bk. “Modernes

Öte yandan Halide Edib 1914’de savaş koşullarına uygun bir biçimde “*Türk Kızları Marşı*”nı kaleme alır.¹¹¹⁰ Yine savaş yıllarında yeni konumlanışına uygun olarak geliştirdiği söylem Schreiner ile yaptığı mülakatlara yansır;

“Yaşamak gerçekten eski Türkiye’yi simgeliyor.” der “Fakat insan ilerleme olarak tanımlanan şeylere ilgi duyduğu için ondan vazgeçmesi mi gerekiyor? Yaşamak ırkımızın en iyi geleneklerinden bazılarına bağlıdır; Türk’ün gerçekten büyük olduğu, yönetilmek yerine hükmettiği, Avrupa’nın büyük bir kısmının hâlâ efendisi olduğu bir dönemden geliyor.”¹¹¹¹

Associated muhabiri Schreiner ile yaptığı görüşmelerde Halide Edib’in, Türk kadının dönüşümü için yapılması gerekenlere temas ederken eski amaçlarına sadık kaldığını, fakat bu amaçlara ulaşmak için yöntem ve söylem değişikliğine gittiğini görürüz. Bu değişimle, toplumun önüne koyduğu örnek artık *Anglosakson kadını* değil, İslam öncesi Moğol/Türk kadını olur. Bu suretle mevcut *feminist* hareketi eskinin ihyası olan bir *Yeniden Diriliş* olarak takdim ederek,¹¹¹² mücadelesini oluşturan yeni koşulların gayrimeşru kılmasının önünü alacak söylemle temellendirmek ister. Nitekim Dünya Savaşı’nın Türkiye’de oluşturduğu koşullar Halide Edib’in varoluş amacına dönüşen Anglosaksonlaştırma faaliyetlerinin artık sürdürülemez olduğu bir düzlem oluşturdu. Zira İngiliz artık kendisine karşı savaşılmakta olan hasım güçtür. Bu yüzden kurucusu olduğu ve başında bulunduğu Anglosakson üstünlüğüne inancın Türkiye’deki kurumlaşmış uzantısı olan Tealiyi Nisvanın faaliyetlerini nitelikçe değiştirip ¹¹¹³ savaş sonunda yürüteceği Amerikan propagandasının icra sahasına dönüştürmesine dek¹¹¹⁴ sonlandırır. Halide, yalnızca Tealiyi Nisvan Cemiyetinin geleneksel faaliyetlerini sonlandırmadı. Dünya Savaşı sırasında cemiyetle birlikte gerçekleştirmek istediği dönüşüme kitlesel rıza üretmek üzere kaleme aldığı kamuoyuna açık yazılarına da son verdi. Bu aynı zamanda yürüttüğü *feminist* mücadele için bir fetret devri olmasına karşın, erkekleri öğüten savaşın, onun verdiği mücadele ile elde ettiklerinden çok daha büyük kazanımlar sağladığını da kabul edeceği¹¹¹⁵ yeni bir düzlem oluşturdu.

Öte yandan Halide Edib Dünya Savaşı sırasında kendisi Suriye’deyken, babasına

Haremsleben; Feminismus in Stambul”, *Die Zeit*, Nu:4076, 1/2/1914, s. 22.

¹¹¹⁰ Halide Edibe, *Kızlar Marşı; Bir Millet’in Saadet Güneşi Kadınlığının Tealisi ile Doğar*, 1914, s. 2.

¹¹¹¹ George Abel Schreiner, *The iron Ration*, 1918 s. 208.

¹¹¹² bk. George Schreiner, *From Berlin to Bagdad*, s. 35.

¹¹¹³ Tealiyi Nisvan’ın Türk kadın cemiyetleriyle iş birliği yapıp bir yardım çalışmasına katılımı için bk. Lebib Selim, “*Türk Kadınlığının Harb-i Umumideki Faaliyeti*”, *Türk Yurdu*, C. IX, S. 16(94), 21/10/1915, s. 2784.

¹¹¹⁴ “*Americanism end rule of veil over Turkish women*”, *The Bridgeport Times and Evening Farmer*, C. LV, Nu: 99, 20/9/1919, s. 8.

¹¹¹⁵ George Schreiner, *The Iron Ration*, s. 209.

verdiği vekaletle Bursa’da kıyılan nikahla Doktor Adnan Adıvar’la evlenir.¹¹¹⁶ Bu artık saadet bulup yıkmayacağı, yeni yuvası olacaktır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HALİDE ONBAŞI

4.1. Turancılıktan Wilsonculuğa

1918 Ağustos ayı sonunda Halide Edib “*Türkiyeci değil hatta Türkçü ve daha vasi manasıyla Turancıyım*”¹¹¹⁷ diyerek kendisini Turancı ilan etmesinden tam iki ay sonra Wilsoncu olarak kamuoyu önüne çıkar. Halide’nin konumlanmasında gerçekleşen bu dönüşümü anlamlı kılan gelişmelere bakıldığında Dünya savaşlarının ilkinin Amerikan zaferiyle sonuçlanmasıyla karşılaşırız. Bu suretle 30 Ekim 1918 tarihinde Osmanlı Devleti imza ettiği Mondros mütarekesiyle Dünya Savaşından çekilecektir. Bu süreçte Mondros’un istilaya kapı aralayan maddeleriyle İtilaf Devletlerinin ifşa olmuş gizli bölüşüm antlaşmalarının varlığı yeni bir işgal dalgasının habercisi olarak belirdi. Bu yüzden, toplumsal varoluşun sürekliliğini güvence altına alma kaygısının en belirgin duygu durumu biçiminde belirmesinin işareti olarak, muhtemel işgallere karşı çok sayıda cemiyetin tesis edilişi göze çarpar. Kurulan cemiyetler arasında, ülkenin mukadderatını belirlemede, savaş sonrası sürecin gidişatına yön vermede duruş farklılıklarından kaynaklı bir mücadele alanı da oluşur. Bu cemiyetlerden bazısının Osmanlı Devletini istiklalinden yoksun kılacak tasarıları gerçekleştirme yönündeki çabalarına vatansever gerekçeler bulmakta zorlanmadığı karanlık bir dönem ve yozlaşma evresidir.¹¹¹⁸ Savaşın Anglosakson zaferiyle sonuçlanmasıyla Türkiye’de girilen Mütareke döneminde, Anglosaksonların simgelerini bayraklaştırmak yahut üstünlüklerini aşılama uğraşısıyla dolu

¹¹¹⁶ Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, s. 269.

¹¹¹⁷ Halide Edib, “*Türkiyecilik Yoktur; Ağaoğlu Ahmed Beyefendiye*”, **Vakit**, Nu: 303, 23/8/1918, s. 1.

¹¹¹⁸ Mütareke döneminde İstanbul’da gözlemlenen çürümeye ilişkin Mazhar Osman’ın düştüğü kayıt şöyledir: “*Topla, tüfekte, tayyare ile, bomba ile dünyanın kırk küsur milleti İstanbul’u ezememişti. İstanbul kokaine, fuhşa esir oldu. Çar ordularına altı yüz sene karşı duran İstanbul Rus orospularına mağlup olmuştu*” Zafer Toprak, **Türkiye’de Kadın Özgürlüğü**, s. 271. Mütareke ve Millî Mücadele sırasında işgal kuvvetlerine karşı Anadolu’da sergilenen direnişe karşın, İstanbul’un oluşturduğu manzaranın çarpıcı tasvirlerinden birini Yüce kaleme alır: “*İşgal aşağı yukarı beş sene sürdü. Bu süre zarfında şehrin bütün dokusu altüst oldu. Yokluk, kıtlık, açlık, ulaşım sorunu, kömür bunalımı, içme suyu derdi, gayrimüslimlerden bazılarının rencide edici tavırları, işbirlikçi Türkler, İspanyol Nezlesi türünden bulaşıcı hastalıklar, moral bozukluğu. ...Bununla birlikte şehrin öte taraflarında Garden Partiler, danslı ziyafetler, balolar pürneşe devam ediyordu. İstanbul’un bir tarafı hiçbir şey olmamış gibi hayatını yaşamayı sürdürüyordu. ...Fenerbahçe’nin İngilizlerle, Galatasaray’ın Fransızlarla ve diğer kulüplerin de işgal kuvvetlerine mensup takımlarla oynadığı müsabakalar ve elde ettikleri başarılar onlara moral verdi.*” Mehmet Yüce, **Esir Şehirde Spor**, İstanbul, İBB, 2020, s. 350-1. Halide Edib’in tasvirlerinde işgal altındaki İstanbul’daki çürümeye vatansever gerekçeler oluşturma isteği göze çarpar. Şöyle der: “*Beyoğlu tarafındaki yüksek sosyete kadınları, İtilâf Kuvvetleri’nin bu hareketine karşı halk arasında uyanan öfkeyi İtilaf zabitlerini davet ederek onlara anlatmaya çalışıyordu. Danslı partiler veriliyor ve İtilaf ordularının zabitleri elde edilmek isteniyordu.*” Halide Edib, **Türk’ün Ateşle İmtihanı**, s. 22.

geçmiş, Halide'nin etkinliğini artıracak yeni bir sürecin kapısını aralar. Bu süreçte, Amerikalılarla olan yakın ilişkileri üzerinden ülkenin siyasi geleceğini belirleme mücadelesine koşulur. Bu bağlamda ortaya koyacağı siyasi çözüm, uzun yıllar mücadelesini verdiği Anglosakson örnekliliği üzerinden kültürel/toplumsal dönüşüm tasarılarını da gerçekleştirmeyi teminat altına alan bir girişim olarak göze çarpar. Bu suretle ilk adımını, savaş sırasında faaliyetlerine büyük ölçüde ara veren Tealiyi Nisvan Cemiyetini “*Türkiye üzerinde bir Amerikan Mandası kurulması için çok güçlü bir propaganda merkezi*”ne dönüştürerek atar. Bu “*kadın cemiyeti üyeleri, yirmibeş yıllık bir süre boyunca*” Türkiye'nin Batılılaşması için “*Amerikan yönetimini ve ardından Türkiye'nin kendi kendini yönetmesi için tam bir istiklal talep edeceklerdir*”. Tealiyi Nisvan için bu kaydı düşen Amerikan kolej müdiresi Patrick, cemiyeti Türkiye'deki Amerikancılığın kurumlaşması olarak ele alırken, Amerikancılığın da yalnızca Türkiye'yi siyaseten Amerikan güdümüne sokma mücadelesiyle kendisini göstermediğini bunun yanısıra Türk kadınına başörtüsünden arındırmadaki katkısıyla feminizmin zaferine de etkide bulunduğunu¹¹¹⁹ ifade eder. Halide Edib, Tealiyi Nisvan çatısı altında Türkiye'de yirmibeş yıllığına tesis edilecek Amerikan yönetimi için propaganda yapmasına karşın, bu süre sonunda Amerika'nın yönetimi Türkiye'ye devretmeme ihtimalini yadsımaz. Bunu Amerika'nın Türkiye üzerinde himaye kurması için birlikte çalıştığı simalardan, Robert kolej müdürü Caleb Frank Gates'e açar,¹¹²⁰ ki bu süreçte Gates de Türkiye'deki Hristiyanların selameti için Türkleri etkin denetim altına alacak Amerikan Mandası için çalışmakta,¹¹²¹ savaşın bitiminden sonra bu amaçla Türkiye'ye gelen bütün “*Amerikan Hey'etleri ile Halide Edib Hanım'ı, temasa geçirmektedir*.”¹¹²²

¹¹¹⁹ “*Americanism end rule of veil over Turkish women*”, **The Sun**, 3/8/1919, s. 7. Ayrıca bk. “*Americanism end rule of veil over Turkish women*”, **The Bridgeport Times and Evening Farmer**, C. LV, Nu: 99, 20/9/1919, s. 8. Amerika'da Halide'nin Mandacılığı ile feministliği uzun süre birlikte ele alınarak övülür. Bell'in değerlendirmesi için bk. Margaret Bell, “*Six Great Feminist; IV Turkey's Joan of Ark*”, **Boston Daily Globe**, 06/09/1923, s. 14. Feminist bir mandacı olarak ele alındığı çok sayıda değerlendirme/haber/mülakatla karşılaşırız. “*Turkish Woman Writer Active in Politics of her Country*”, **Great Falls Daily Tribune**, 7/12/1919, s. 5. “*Woman Writer Says Move for U.S. Aid Right*”, **The Casper Daily Tribune**, C. IV, Nu: 53, 12/12/1919, s. 5. “*Foremost Turkish Woman Writer Tells Nation's Aims Halide Edib Has Organized American Propaganda to Educate Moslems to Better Ideas for Government: Vast Desire for Education. She Asserts: Plans Changes*.” **The San Diego Union**, 14/12/1919, s. 12. Gertrude Emerson, “*Halideh Hanoum*”, **ASIA: The American Magazine on the Orient**, C. XX, January-December 1920, s. 89. William T. Ellis, “*Turkish Veils Lifted*”, **The Washington Post**, 7/11/1919, s. 4.

¹¹²⁰ Caleb Frank Gates, **Not To Me Only**, s. 253-4.

¹¹²¹ Amerikan kolej müdürünün Türkiye'de tesis edilmesini istediği Manda idaresinin ayrıntıları için bk. Mine Sümer, “*Robert Kolej Müdürü Dr. Gates'in Paris Sulh Konferansı Dolayısı ile Gönderdiği bir Mektup*”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.2, S.2, 1964, s. 233-6. Amerika kız koleji müdiresi Mary Mills Patrick'de bu bağlamda Paris'te faaliyette bulunan Amerikan kamuoyunda Türkiye üzerine kurulması gereken Amerikan Mandası için gerekçeler üretiyordu. Mary Mills Patrick, “*Here are Fourteen Reasons Why America should Help Turkey*”, **The Chickasha Daily Express**, Nu: 204, 27/08/1919, s. 4.

¹¹²² Fethi Tevetoğlu, **Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar**, s. 183. Amerikan kolej müdürü Gates, Halide

Halide Edib'in Tealiyi Nisvan Cemiyetinin yanısıra, Amerikalılarla iş birliği içinde yürüttüğü propaganda çalışmasında esas merkez "Wilson Prensipleri Cemiyeti" olur. Amerikan başkanı Thomas Woodrow Wilson'dan adını alan cemiyetin ortaya çıkışının ardındaki gelişmelere bakıldığında, 1917'de "zafersiz barış"tan bahis açan Wilson'un başkanlığında ABD'nin, İtilaf Devletlerinin yanında Dünya Savaşına girişi [6 Nisan 1917] göze çarpar. Bu suretle ABD başkanı 1918 Ocak ayında ondört ilkesini¹¹²³ ilan edecek ve savaşın Amerika zaferiyle bitmesi üzerine, bu ilkeler dünyada yaygın bir biçimde kabul görecektir. Buna karşın söz konusu ilkeler ne adaletle ne de sürekli bir biçimde uygulanacaktır.¹¹²⁴ Hatta bu ilkelerin Lloyd George ve Venezilos gibi saldırgan sömürgecilere destek ve kuvvet kaynağı olacak, Anadolu'da işgal hareketine girişecek olan Yunanistan'da Venezilos bütün arzu ve eylemlerinin Wilson'un yüce ilkelerinden ilham aldığını ilan edecektir.¹¹²⁵

Wilson ilkelerinin Türkiye'de yüceltilmesindeyse Halide Edib başı çeker. Söz konusu ilkeleri ikinci insan hakları beyannamesi olarak değerlendirir. Böylece, "*Cihan Harbi'nin insanları en feci bir surette öldürmek için icat ettiği bin bir yüzlü dâhi ve canî silahlarının dumanları arkasından milyonlarca insan kurbanlarının masum ve şehit başlarından bize beşeriyetin ikinci 'Hukuk-u Beşer' beyannamesi çıktı*" değerlendirmesinde bulunur. Ona göre; "*Fransız İhtilali'nin insaniyete hediyesi olan 'Hukuk-u Beşer' beyannamesin*"den "*sonra ikinci bir 'Hukuk-u Beşer' beyannamesini Amerika, dünyaya 'Wilson'un Şartları' şeklinde gönderdi. Jean-Jacques Rousseau'nun insana, ferde verdiği hakkı bugün 'Wilson'un Şartları' şeklinde milletlere vermek isteyen yeni ve yüksek bir insan ruhu gönderdi.*"¹¹²⁶

Halide Edib özyaşamöyküsüne Wilson'un ilan ettiği barış şartlarının 1918 Kasım ayında Türkiye'de yeni bir cemiyet ortaya çıkardığını ifade eder; "*Wilson Prensipleri bizde de büyük*

Edib'in yanısıra "*Ahmed Emin ve Rauf Ahmed Beyler'i*" de Türkiye'de Manda idaresi kurmak üzere gelen Amerikan heyetleri ile temasa geçirir. a.y. Halide Edib'in Amerikalı manda komiseri Crane'a bildirdiğine göre Ahmed Emin ve Rauf Ahmed, siyasi görüşlerini cesaretle savunan, "*son derece Amerikan yanlısı*" olan iki yazardı. Halide Edib Adnan'dan R. Crane'a Mektup 20 Ağustos 1919: COL. A, CFP, Sr. I, Kutu: 4, Dosya: 6.

¹¹²³ "*Conditions Germans Must Accept: Fourteen Points Named by Wilson*", *Tulsa Daily World*, C. XIV, Nu: 16, 9/10/1919, s. 2. Wilson'un ondört ilkesinin Osmanlı Devletini ilgilendiren onikinci maddesi şöyledir: "*Mevcut Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk kısımlarına güvenli bir egemenlik sağlanmalı, ancak şu anda Türk egemenliği altında bulunan diğer milletlere kesin bir can güvenliği ve ihlal edilmeyen mutlak bir özerk gelişme fırsatı sağlanmalıdır. Ayrıca Çanakkale Boğazı, uluslararası teminatlar altında tüm milletlerin gemilerine ve ticaretine serbest bir geçiş yolu olarak kalacak şekilde açılmalıdır.*"[*The Turkish portions of the present Ottoman Empire should be assured a secure sovereignty, but the other nationalities which are now under Turkish rule should be assured an undoubted security of life and an absolutely unmolested opportunity of autonomous development, and the Dardanelles should be permanently opened as a free passage to the ships and commerce of all nations under international guarantees.*] Wilson'un söz konusu ilkeleri için Kongre Kütüphanesi çevrimiçi sayfasına bk.: catalog.archives.gov/id/5752371#archived-copies [Erişim: 3/12/2024]

¹¹²⁴ Norman Davies, *Avrupa Tarihi*, s. 958, 973.

¹¹²⁵ Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu*, s. 51; Tevetoğlu, *Kuruluşlar*, s. 167'den.

¹¹²⁶ Halide Edib, "*Wilson Şartları Karşısında*", *Vakit*, Nu: 358, 22/10/1918, s. 2.

tesir yaptı ve İstanbul'da Wilson Prensipleri Cemiyeti, tanınmış yazarlar ve avukatlar tarafından kuruldu"¹¹²⁷ der. Bu cemiyetin kuruluşu sırasında benimsediği esaslar ile ülkede tesis etmek istediği yeni düzen basın aracılığıyla kamuoyuna duyurulur: Bu bağlamda yapılması elzem görülen bir dizi "ıslahat için kabul olunan esaslar" ortaya konurken saltanat ve meşrutiyet idaresine devam edileceği, her türden seçim için azınlıkların hukukunu koruyacak bir temsil dizgesinin inşasının öncelikli meseleler olarak ortaya konulduğu görülür. Ayrıca "esaslı ıslahat icra etmek üzere memleketimize muayyen bir zaman için Amerika mütehasşıslarından mürekkep bir heyet-i ıslahiyeler" getirtmek ve "ziraat, nafia, sanayi, ticaret, maarif, muavenet-i umumiye işlerinde münasip göreceği vesaitle yeni esaslara göre tanzim ederek memleketin maddi mevcudiyet ve inkişafını temin edecektir" kaydı düşülürken, adliye, polis ve jandarma teşkilatının da Amerikalılarca ıslah edileceği ifade edilir. Cemiyet beyannamesine "her vilayette vâsi salâhiyetle bir müfettişle muhtelif sahâlardaki mütehasşıslardan mürekkep bir heyet-i ıslahiye bulunacaktır" ve "her vilayetin şahsi surette inkişafını temin edecek salâhiyettar bir idare-i mahalliye kabul olunacaktır" kaydı düşülerek, Amerika'daki federal yapının bir benzerinin Osmanlı Devletinde tesis edileceği haber verilir. Cemiyet yayımlattığı beyanname ile "bu layihada hudud-u esasîsi çizilen terbiye ve irşad siyaseti"nin ülkede en az onbeş en fazla yirmibeş sene devam ettirileceğini ilan eder. İşte "bu maksadlar dairesinde mesaide bulunmak üzere (Wilson Prensipleri) Cemiyeti isminde bir cemiyet teşkiline karar verilmiş ve beyannamesinin itası için alelusul hükûmete müracaat edilmiştir."¹¹²⁸

Paris Barış Konferansında kullanılıp yaygınlaşacak olan 'Manda idaresi'¹¹²⁹ kavramının

¹¹²⁷ Halide Edib, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s. 29. Halide Edib özyaşamöyküsünde Wilson Prensipleri Cemiyetinin kurucuları ve yönetim kurulu üyeleri arasında yer aldığı gerçeğine temas etmese de savaş sonrasında galip devletlerle işbirliği içinde faaliyet yürütmeyi -herkes için olmasa bile- vatanseverlikle bağdaştırır. "Padişah kendine kuvvet verebilecek herhangi bir yabancı devletle birleşmek istiyor, bilhassa İngilizlerin himayesine taraftar oluyordu. Tarihimizde aptal, sarhoş ve kötü padişahlara tesadüf edilmemiş değildir. Fakat Osmanlı hanedanından hiçbirisi sırf kendi kudreti ve rahatı için memlekette bir yabancı egemenliği istemiş değildir. Bununla beraber galip devletlerden biriyle işbirliği yaparak memleketi kurtarmak fikrinde olan vatanseverler de vardır." a.e., s. 26.

¹¹²⁸ "Wilson Prensipleri' Cemiyeti", *Minber*, Nu: 35, 6/12/1918, s. 1. Burada cemiyetin kabul ettiği esaslar arasında "Efkâr-ı umumiyesinin bir kısmında hakkımızda adem-i itimat ve suiteveccüh bulunan İtilaf devletleriyle Amerika'ya itimat ikası" ile "haricen siyasi ve iktisadi istiklalimizin temini, ecnebi sermayesinin memlekete siyasi değil iktisadi bir esas üzerine girmesi" de kayıt altına alınır. bk. a.y. Bu "esaslar" cemiyetin "Nizamname-i Esasîsi"nde de karşımıza çıkar. Bk. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, C. II, s. 249-250.

¹¹²⁹ Paris'te mağlup devletlere dayatılacak koşulların belirlenmesine girilmeden önce İngiltere, 27 Kasım 1918'de "Fransa ve İtalya'ya iletilmeyen hükûmetin mevcut siyasetini" elçilik kanalıyla "gayriresmî" olarak Amerika'ya danışır. İngilizler, Yakındoğu'da yeni düzenin inşasına ilişkin tasarıları şöyledir: İngiltere'nin Mezopotamya'da, Fransa'nın Suriye'de, Amerika'nın Filistin, İstanbul ve Boğazlar'da Manda idaresi kurması, bunun yanı sıra kurulacak yeni bir Arap devletiyle, Ermenistan, Arnavutluk ve İran'ın da ihtiyaç duyduğu Manda idarelerine kavuşturulurken bunlara beynelmilel bir özellik kazandırılması. **Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference 1919**, C. I, Washington, United States Government

henüz Türkiye’de dolaşıma çıkmadığı düzlemde, *Amerika’nın siyasi mürşitliği ve terbiyesi* altında geçirilecek çeyrek yüzyıl için¹¹³⁰ kamuoyuna çağrı yapan cemiyetin, kuruluşuyla tasarı ve amaçları gibi, üyelerine ilişkin ayrıntıları da *Minber* gazetesinde yayımlanır:

“*Wilson Prensipleri Cemiyetinin heyet-i idaresi Halide Edib Hanım, Doktor Celal Muhtar Bey, Ali Kemal Bey, Refik Halid Bey ve Hüseyin Bey*”lerden oluşmaktadır. “*Heyet-i fa’alede matbuat erkanından (Atı) ve (İkdam) gazeteleri sermuharriri Celal Nuri Bey, (Akşam) sermuharriri Necmeddin Sadak Bey, (Tasvir-i Efkâr) sermuharriri Velid Bey, (Zaman) sermuharriri Cevad Bey, (Sabah) sermuharriri Ali Kemal Bey, (Vakit) sermuharriri Ahmed Emin Bey, (Yeni Gazete) sermuharriri Mahmud Sadık Bey ve (Yeni Gün) sermuharriri Yunus Nadi Bey*”lerden oluşmaktadır.¹¹³¹

“*Times’a göre Wilson Prensipleri Cemiyeti, Dönmelerin tezgahladıkları bir örgüttür.*”¹¹³² İngiliz işgal komiseri Webb’te merkezi bilgilendirirken Yahudilerin/Dönmelerin Wilson Prensipleri Cemiyetine olan ilgisine temas ederek cemiyet kurucularını “*Wilsoncu olmuş Turancılar*” olarak nitelendirir.¹¹³³ İngiliz İstihbarat kayıtlarına göreysen Türkiye’de bazı İttihatçıların da içinde bulunduğu mason localarında ülkenin bölünmemesi için “*Türkiye’yi güdümüne alması için Amerika’ya başvurmak*” kararı alınmış, Robert kolej müdürü C.F. Gates tarafından desteklenen Halide Edib ile Rıza Tevfik’in de Amerika güdümüne girmeye hizmet eden çeşitli cemiyetlerle ilişkiye giren isimlerden olduğunu¹¹³⁴ merkezlerine iletirler.

Gates’in başkanlığı altındaki Amerikan kolej, Türkiye’yi Amerikan güdümüne sokmak için oluşturulan ağın merkezi ve bu bağlamda yürütülen propaganda çalışmaları için karargâh işlevi görmektedir. Nitekim Refik Halid [Karay], Amerikan kolejinde kendisine ikamet için tahsis edilen evde Wilsoncular olarak toplantılar düzenlediklerini¹¹³⁵ ifade eder. Wilsoncuların toplantılarından çıkan kararların bir yansıması olarak, cemiyet Amerika Birleşik Devletleri başkanı Wilson’a 5 Aralık 1918’de bir muhtıra göndererek “yardım” talebinde bulunur:

Printing Office, 1942, s. 408-9.

¹¹³⁰ Mine Erol, *Wilson Prensipleri Cemiyeti* üyelerinin ülkeyi düşmanlarına karşı koruyacak bir orduya ihtiyaç olmayacağı gerekçesiyle yalnızca ıslah edilmiş ve başında Amerikalı bir müfettiş bulunan polis ve jandarma teşkilatı öngörmeleri, yönetimi bütünüyle Amerikalılara bırakmaları gibi hususları dikkate alarak, sözde vesayet altına girmeye rıza göstermeden bütün amaç ve teklifleriyle özde boyunduruk altına girmeye çağrı yaptıkları ve Manda ibaresini kullanmadan Türkiye’de Manda yönetimi tesis etmeye çalıştıklarını ifade eder. bk. Mine Erol, **Türkiye’de Amerikan Mandası Meselesi 1919-1920**, Giresun, İleri Basımevi, 1972, s. 39-42.

¹¹³¹ “*Wilson Prensipleri Cemiyeti*”, *Minber*, Nu: 44, 15/12/1918, s. 2.

¹¹³² “*Times* 9/1/1919”. Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele**, s. 119’dan aktarımla.

¹¹³³ “**FO** 371/4156, 518”. Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele**, s. 119’dan aktarımla.

¹¹³⁴ Salâhi R. Sonyel, **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi’nin Türkiye’deki Eylemleri**, 2. bs., Ankara, TTK, 2013, s. 5. İngiliz istihbarat kaynaklarının inancına göre bu tasarının arkasında Enver, Talat ve Cemal Paşaların bulunduğu ayrıca padişahın da bunu onayladığı yönündedir. a.y.

¹¹³⁵ Refik Halid, Halide Edib’in de kolejde bir evi olduğu ifade eder. Refik Halid, **Minelbab İlelmihrab** İstanbul, İnkılâb, 2009, s. 110-1.

Muhtırada, dışarıdan bir müdahale olmaksızın Türkiye'nin “*kendi başına inşa edeceği bir yönetimin, tarihsel geleneklerden ve ırk önyargılarından kaynaklanan güçlükler nedeniyle baskıcı bir idareye dönüşeceği kanısına varan Türkiye'nin bu yurtsever ve aydın insanların*” Amerika'dan bir yardım olarak talep ettiği şey; Türkiye'de kurulacak yerel hükümetlerle polis ve jandarma teşkilatının başına Amerikalı müfettişler ataması, bunun yanısıra maliye tarım, sanayi ve ticaret, imar ile eğitim bakanlıkların başına da Amerikalı müfettişlerle ve uzmanların oluşturacağı heyetleri görevlendirmesi, yine mevcut hukuk yapısını yürürlükten kaldırıp yenisini inşa edecek Amerikalı uzmanların atanmasıyla oluşturulacak yeni bir yönetim, olduğu kayda düşülür. Cemiyet üyeleri ayrıca, Paris Barış Konferansında ülkenin sınırlarının belirleneceğini belirterek, Türkiye ile İtilaf Devletleri arasında Amerika'nın aracılık yapmasını¹¹³⁶ talep ederler. Türkiye'yi yirmibeş yıllığına Amerikan denetimine sokma talebini içeren muhtıra yalnızca Wilson'a değil, Paris Barış Konferansında bulunan Amerikalı yetkililere de gönderilir.¹¹³⁷ Cemiyet üyeleri Wilson'dan sonra bir mektup da Cellemenceau'ya gönderip Amerikan müzaheretini için Fransa'nın desteğini isterler.¹¹³⁸

Halide Edib Amerikan güdümü altına girmeyi her ne kadar gurur kırıcı bir şey olarak takdim etse de¹¹³⁹ bunu yegâne çare olarak kabul edip, faaliyetlerini sürdürüyordu. Buna karşın cemiyet üyelerinden Ahmed Emin ise Amerikan güdümü altına girmekle Türkiye'nin tam bağımsızlığı elde edeceği fikrini bağdaştırma uğraşı verir. Amerikan propagandasını yürütürken, kendisine getirilen eleştirilere karşılık Amerika himayesi¹¹⁴⁰ altına girmeyi tam bağımsızlık mücadelesinin önümüze koyduğu bir zorunluluk olarak ilan eder. Bu suretle, “*müzaheret talebi İstiklal-i tamdan feragat manasına haiz olmak şöyle dursun, bilakis halihazırda muhtelif*

¹¹³⁶ Muhtıranın İngilizce aslı için bk. Mine Sümer, “Wilson Prensipleri Cemiyetinin Amerikan Cumhurbaşkanı Wilson'a Gönderdiği bir Muhtıra”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi** C. III, S. 4-5, s. 240-2. Muhtıraya imza atanlar sırasıyla; Halide Edib, Yunus Nadi, Ahmed Emin, Dr. Celal Muhtar, Velid Ebuzziya, Ali Kemal, Celal Nuri, Necmeddin Sadık [Sadak], Mahmud Sadık, M Cemal olarak karşımıza çıkmaktadır. bk. **ay.**

¹¹³⁷ “America Asked to Become Protector of Turkish Nation”, **New York Tribune**, 18/01/1919, s. 2.

¹¹³⁸ Destek talebi şöyledir: “Amerika Birleşik Devletleri'nin bağlaşıkların hükümetlerinden başvuruımıza tatmin edici bir yanıt alabilmemiz için kişilerin olduğu kadar toplumların da özgürlükleri için her zaman hakem olmuş Fransa'ya başvurmayı Komitemiz bir ödev sayar”. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler**, C. II, s. 255.

¹¹³⁹ Sivas'ta bulunan Mustafa Kemal'e gönderdiği mektupta Manda çağrısı yaparken “*izzet-i nefsimizden epeyce fedakârlık etme mecburiyetinde bulunuyoruz*” der, Atatürk, **Nutuk**, s. 65

¹¹⁴⁰ [Himaye, müzaheret, yönetim/hükümet, murakabe/denetim ve Manda kavramlarının kullanımı üzerine] Bu kavramlar, Osmanlı Devletini/Türkiye'yi Amerika'nın güdümüne sokmak için başta Halide Edib tarafından olmak üzere çoğu kere bir diğerrinin yerine yani eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Bu bağlamda bu çalışmada söz konusu kavramlar arasında bir anlam ayırımına gitmeden, fakat gölge ayrıntıdaki farkları hesaba katarak bunları kullandık. Amerikan propagandası için çalışan simalardan Kara Vasıf'ın ifadeleri doğrudan bu kavram sorununa temas etmesi açısından kayda değerdir. Şöyle der: “*Bütün devletler bizi tamamen müstakil [bağımsız] bırakacaklarını söyleseler yine müzaherete muhtacız. (Vâsıf Bey sözlerinin mebadisinde mandaya, müzaheret, ismini verelim demişti)*”. Atatürk, **Nutuk**, s. 74. Ayrıca bk. **4 Eylül Sivas Kongresi Tutanakları**, Haz. Recep Toparlı, Sivas, Buruciye, s. 230 [110].

mevani ve tehdidata [engeller ve tahditlere] *maruz bulunan istiklalimize hakiki bir ruh ve şekil vermek ve aynı zamanda mevcudiyet ve hududumuzu taht-ı temine almak maksadına müstenit*” olduğunu¹¹⁴¹ ifade eder.

Halide Edib özyaşamöyküsünde “Wilson Prensipleri” için “*cemiyet 1918 yılı Kasım ayında kuruldu. İki ay içinde de ortadan kalktı. Çünkü Doğu Anadolu ta başlangıçtan beri bunun aleyhindeydi*”¹¹⁴² dese de cemiyet beyannamesi ile ortaya konan hedefleri gerçekleştirmek üzere çalışmalarını yoğunlaştırarak uzun süre devam ettirecektir. Özellikle de Wilson’un İzmir’in Yunanistan tarafından işgal edilmesine onay vermesine¹¹⁴³ karşın, ilkelerinin Türkiye’nin bekası için yegâne çare olarak kitleler önüne konulduğunda Halide Edib öne çıkan simalardan biri olarak belirir. Amerika Birleşik Devletler başkanı Wilson, “*İzmir ve civarının Yunanistan’ın mutlak hakimiyeti altında birleştirilmesi, ayrıca Mösyö Venezilos’un istediği toprakların da Yunanistan mandasına terkedilmesi*”¹¹⁴⁴ gereğini ifade eder. Wilson ile ondört ilkesine yaslı Wilsonculuğun bağdaştırılamaz bir aykırılıkla görünümüne çıktığı bu süreçte, 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir’in işgaline ve “*tek suçları sırf feslerini başlarından çıkarmayıp ‘yaşasın Venezilos’ dememek olan pek çok Türk*”ün öldürülmesine¹¹⁴⁵ tepkiler büyüdü. Bu suretle İzmir’in işgali sırasında yaşanan “yağma ve insan kırımına” karşı duruş sergilemek üzere İstanbul’da düzenlenen çeşitli gösterilerde Halide Edib de konuşmacılar arasında yerini aldı.

Halide Edib, halka seslenişlerinde Wilson’a ilan ettiği ilkeleri hatırlatma uğraşına girmez, Amerika’ya da bir eleştiri getirmez. Zira ona göre Amerika “*samimi bir biçimde dünyayı düzeltme arzusuyla bu korkunç savaşa giren tek güç olarak güvenini korumaya devam ediyor*”du.¹¹⁴⁶ Hatta Halide için. “*milletinden ayrı bir şey olmayan hükümet sıfatıyla Amerika’yı insanî ve siyasî esasında sabit görmek yegâne teselli teşkil ediyor*”du.¹¹⁴⁷ Bu düşünceler içerisinde İstanbul’da Fatih, Kadıköy ve Sultanahmet’te düzenlenen gösterilerde konuşmacı olarak yerini alır. 19 Mayıs 1919 tarihinde Fatih’te gerçekleşen ilk konuşmasında dinleyenlerine şöyle seslenir;

¹¹⁴¹ Ahmed Emin, “*Müzaheret ve Kabiliyet*”, **Vakit**, Nu: 633, 02/08/1919, s. 1. Ahmed Emin [Yalman], kendisine yapılan eleştirilere verdiği cevaplarla Manda ile aslında tam bağımsızlık savunusunu yaptığını ispat etme uğraşı için bk. Fethi Tevetoglu, **Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar**, s. 158-166.

¹¹⁴² Halide Edib, **Türk’ün Ateşle İmtihani**, s. 29.

¹¹⁴³ Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, 3. bs. Terc: Cemal Köprülü, Ankara, TTK, 2011, s. 70-1.

¹¹⁴⁴ Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı**, s. 82.

¹¹⁴⁵ Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı**, s. 81.

¹¹⁴⁶ Halide Edib’den Amerika Halkına Mektup, 7 Ağustos 1919. bk. Stanford J. Shaw, “*Halide Edib (Adivar)’s appeal to the American public for justice for the Turks*”, **Belleten**, C. LXVII, 2003, s. 532.

¹¹⁴⁷ Halide Edib, “-”, **Vakit**, Nu: 636, 05/09/1919, s. 1.

“Müslümanlar, Türkler, vatandaşlar! Bugün en kara günümüzü yaşıyoruz. Türk hamasetinin üstünde karanlık bir gece, sabahı olmayan korkunç bir gece vardır. ...Arkadaşlar, bugün buraya toplanan şu halk kitlesinin bir tek isteği vardır. O da en tabii haklarının kendilerinden alınmamasıdır. Büyük ve sevgili hakanımızın etrafında topluştık. İtilaf mümessilleri söylediklerimizi, istediklerimizi dinlemeyebilirler. Fakat bizim fedakâr kadınlarımız, kahraman erkeklerimiz, her şeyden büyük Allah’ımız vardır. Biz bütün bunlara istinat ederek hakkımızı kurtaracağımızdan eminiz. ...Biz padişahımızdan bize babalık etmesini rica ediyoruz. Bugün biz padişahımızdan milletin hukuk ve istikbalini kurtaracak erkân-ı hükümeti iş başına getirmesini istiyoruz. Bugün için yapacağımız fedakarlıkların belki semeresini göremeyiz, fakat yarın var. ...Millet düşer fakat hak, Allah bakidir. Buradaki Türk; Müslüman aleminin kalbidir. Allah ve hakka itimat ediniz. ...Yaşasın padişahımız, yaşasın milletimiz”¹¹⁴⁸

Halide Edib’in 22 Mayıs 1919’da Kadıköy’de yaptığı konuşma üç gün önce Fatih’te gerçekleştirdiğinden hayli farklıdır. Kadıköy’de, eleştirilerinin hedefine, savaş sırasında yıkılarak yerini Sovyetler Birliğine bırakmış olan Çarlık Rusya’sını oturtur. Ayrıca işgalci devletlerin orduları ile milletleri arasında bir ayrım oluşturarak bu milletlerin, oluşturdukları ordulardan farklı olarak, hak ve adalet savaşı verdiklerini ifade eder;

“Mösyö Clemenceau’nun arkasında milletlerin hak ve adli için harp etmiş bir Fransız milleti vardır. ...Türk milletini ve Türkiye’yi parçalamak isteyen Lloyd George’un arkasında bir İngiliz milleti vardır. Clemenceau’nun Lloyd George’un ve bunlardan mürekkep olan dörtler meclisinin arkasından uyanacak, emin olunuz, büyük milletler vardır” der. Halide Fransız ve İngiliz milletlerini örnek göstererek mevcut adaletsizliğin bu büyük milletler tarafından sonlandırılacağına dönük ümitlerini ifade eder.

Konuşmasında çarlığı yererken; “Dün İstanbul’a gelmek isteyen bir çarlık vardı. O çarlığın yerlerinde şimdi yeller esiyor. Niçin? Çünkü biz o çarlığın nefesini Çanakkale’de boğduk. Burada devrilen yalnız çarlık değildir. Adaletsizliktir.”

Halide, dinleyenlerine heyecanlarını yitirmemelerini zira tarihin, adaletsizliğin timsali olan çarlığı, Türklerin Çanakkale’de nasıl boğduğunu kayıt altına alacağını ifade ederek¹¹⁴⁹ “Haydarpaşa Tıp Fakültesi talebesi ve Kadıköylülerin” talebi üzerine Kadıköy belediye binasının balkonundan yaptığı konuşmasını¹¹⁵⁰ sonlandırır.

¹¹⁴⁸ “Payitahttaki Tezahürat-ı Milliye”, **İleri**, Nu: 492-110, 20/5/1919, s. 1. Nutkun Vakit gazetesince yayımlanan kaydı için bk. “Halide Edib Hanımefendinin Nutku”, **Vakit**, Nu: 561, 20/5/1919, s. 1.

¹¹⁴⁹ “Halide Hanımın Nutku”, **İleri**, Nu: 490-113, 23/5/1919, s. 3.

¹¹⁵⁰ Halide Edib, **Türk’ün Ateşle İmtihani**, s. 40

Halide Edib hatip olarak şöhret kazanacağı esas konuşmasını Sultanahmet meydanında gerçekleştirir. Buradaki konuşmasında öncekilerden farklı olarak, yıkılmış Çarlık Rusya'sını değil Avrupalı mevcut istilacı güçleri sert bir biçimde eleştirecektir. Şimdilik İslam dünyasının olsa da gelecek bir günde Avrupalı milletlerin dostluğunun kazanılacağına dönük inancını ilan ettiği bu konuşmasına daha sonra özyaşamöyküsünde de geniş yer açar: O gün yüzbinlere seslendiği kürsünün tasviri ve konuşmasının içeriği Halide Edib'in benliğini nasıl konumlandığını bu suretle de sergilediği duruşu ortaya koyar: *“Sultan Ahmed Meydanı”*nda *“Cami'nin önünde, yerde yüksek bir kürsü vardı. O da siyah bir örtüyle kaplıydı. Kürsünün önünde Wilson'un on ikinci prensibini temsil eden bir yazı vardı”*¹¹⁵¹ der. Halide, duymak istenileni kavramada yetkin bir zihin olarak çıktı yüzbinlerin karşısına. Kelimelerini dikkatlice seçti. Silahlı bir direniş çağrısı yapmaktan uzak durdu. Bu suretle yoğunlaştığı Amerikan propagandası ile Türkiye'de yürütülen hak mücadelesi, hitap ettiği kürsüde bütünleşik bir görüntü oluşturdu;

“Kardeşlerim, evlatlarım! ...Ben bir Türk ve Müslüman ulu tarihinin bedbaht kızıyım. Eskileri kadar kahraman yeni milletin de bedbaht bir anasıyım. Bu yeni millet namına, ulu ecdadımızın ruhları önünde başımı eğip yemin ediyorum. Bugün kolları kesilmiş Türk milletinin geçmiş günlerdeki kadar cesur bir ruhu var. Yemin ediyorum ki göğsü adalet ve insaniyetten alan ecdadımın ilahi namusuna hıyanet etmeyeceğiz. ...Ayda ve yıldızlarda zapt edilecek Müslüman ve Türk toprakları ve milletleri olduğunu haber alsa ve oraya istila ordusu göndermek için mutlak yol bulacak olan bu Av[r]upa'nın istila siyaseti nihayet eline büyük bir fırsat geçirmiştir. Hilalin temsil ettiği bütün bir dünyayı parçalamağa karar vermiştir. Osmanlı milletinin yarattığı bu güzide dünyayı, medeniyeti, bütün ruhu, bütün mabetleri istiklal alemleriyle parçalamağa karar vermiştir.

...Türk'e zalim ve günahkâr diyen, milletlerin günahı, cürmü, ...o kadar büyük, o kadar çirkin bir günah ...ki lekesini engin denizlerin nihayetsiz suları yıkayamayacaktır. Avrupa'nın bu günahı karşısında sizin için bugün yegâne yükselen ses Müslüman dünyasının sesidir. Esaret boyunduruğunun zincirleri ta canlarına geçmiş olan Müslüman kardeşleriniz sizin için bugün en gür sesleriyle haykırıyorlar. Ben kardeş Müslüman dünyalarına da sizin namınıza yemin ediyorum. Türklerin davası Türkiye'nin zaten mevcut olan hak ve istiklalinin elinden alınmaması, Türkiye ve Türkler ecdatlarına ve bayraklarına ve milletlerin ebedi ve ilahi hakkına hıyanet etmeyeceklerdir. ...Sizin iki büyük dostunuz var; bugünkü Müslüman alemi,

¹¹⁵¹ Halide Edib, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s. 40-1. Halide Edib'in Sultanahmet meydanında yaptığı konuşması sırasında çekilen fotoğrafı ve bunun üzerinden yapılan tasvirler için bk. **EK XI**.

yarınki hak için bağıracak medeni milletler. Birini kazandınız, ötekini bugünkü açtığınız davanın hak ve uluvviyeti kazanacaktır. Hükümetler düşmanınız, milletler dostunuz, kalbinizdeki isyanlar kuvvetiniz ve böyle muazzam gün Osmanlı toprağında belki bir daha idrak etmeyeceğiz. ...Yemin ediniz! Türkiye'nin istiklal ve hak-ı hayatını alacağı güne kadar hiçbir korku hiçbir meşakkat önünden kaçmayacağız. Yediyüz senenin tarihini ağlayan minareler altında yemin ediniz. Bayrağımıza, ecdadımızın namusuna hıyanet etmeyeceğiz.”¹¹⁵²

Zaman gazetesinin Halide Edib'in konuşması sırasında meydanda toplanan büyük kalabalığın durumuna ilişkin düştüğü kayıt “protesto mitingi” içinde bulunan insanların duygu durumları hakkında açık fikir verir; “Bu mühim nutuk bütün hâziruna gözyaşları döktürmüştür. Bilhassa bu esnada Sultan Ahmed Caminin minarelerinden yükselen tekbir sedaları hâzirunu bir kat daha teheyyüç eylemiştir.”¹¹⁵³ Halide Edib'in bu konuşması aynı zamanda filme alınıp, “Karaköy rıhtımında bulunan bir Amerikan torpidosuna” götürülüp Amerika'ya ulaştırılmak üzere “torpido kaptanına” teslim edilir.¹¹⁵⁴

Öte yandan Türkiye'de İzmir'in işgaline tepkilerin büyüdüğü, Wilson Prensipleri Cemiyetinin kamuoyu oluşturup rıza üretiminde mesafe kat ettiği, Wilson'un ilkelerine atıfların yaygınlaştığı bir düzlemde, Türkiye üzerine kurulacak Amerika himayesi basında gündeme gelir;

“Amerika'nın eski Türkiye Büyükelçisi Henry Morgenthau, Başkan Wilson'a Amerika Birleşik Devletleri'nin İstanbul için mandater olması önerisiyle ilgili bir muhtıra verdi. ... Başkan Wilson'ın İstanbul için bir Mandayı kabul etme konusundaki eğilimi büyük ölçüde Suriye'deki koşulların araştırılması için bugün oluşturulan bir heyetin raporuna bağlı olacaktır. Oberlin koleji başkanı Henry Churchill King ve Charles R. Crane Amerika temsilcileri olacak ve diğer müttefik ve ortak güçlerden de meslektaşları bulunacak. Heyet Türkiye'deki koşulları incelemek üzere derhal yola çıkacak.”¹¹⁵⁵

¹¹⁵² “Sultanahmet'te Yüzbinlerce Müslüman; İzmir İçin Matem-i Umumi – Müslüman Ölmez Öldürülemez”, İleri, Nu: 496-114, 24/05/1919, s. 2. Sultanahmet'teki diğer konuşmacılar Mehmed Emin Bey, Selim Sırrı Bey, Doktor Sabit Bey, Fahreddin Hayri Bey olarak karşımıza çıkıyor, bk. ay.

¹¹⁵³ “Felaket Karşısında Vahdet – Hak İsteriz, Yaşamak İsteriz”, Zaman, Nu: 376, 24/5/1919, s. 2.

¹¹⁵⁴ Cemil Filmer, **Hatıralar; Türk Sinemasında 65 Yıl**, İstanbul, Emek Matbaacılık, 1984, s. 100.

¹¹⁵⁵ “American Mandatory to Turkey Favored”, **The Barre Daily Times**, C. XXII, Nu: 59, 24/05/1919, s. 2. Morgenthau'nun Türkiye'de Amerikan Mandası tesisi için Wilson'a müracaatıyla ilgili olarak bk. “Today”, **New York American**, Nu:13094, 25/05/1919, s.1. “Today”, **The Washington Times**, Nu: 11175, 25/05/1919, s. 1. Morgenthau'nun manda yanlısı yaklaşımına karşı muhalif görüşler de dile getirilmeye başlanır. Bu bağlamda Oscar Straus Washington'a atıfla “yalıtılmış dış siyaset” [entagling alliances] savunusu yaparak buna itiraz eder. “Straus vs. Morgenthau”, **The Montogomery Advertiser**, C. XC, Nu: 158, 02/06/1919, s. 4. Türkiye üzerinde Amerika'nın Mandatör olmasına dönük daha eski çağrılar da vardır. “Society of Nations A 'Witches' Cauldron,” **Says Senator Reed**, **New York Tribune**, Nu: 26380, 06/02/1919, s. 2. Wilson'un Manda idaresi kurmaya dönük çağrısının müttefiklerince kabulü ile ilgili olarak bk. “Agreement Reached For Supervision of Germany's Colonies”, **The Birmingham Age-Herald**, 31/01/1919, s. 1. Türkiye'de kurulacak Manda idarelerine ilişkin ilk

Bu suretle Crane riyasetindeki heyet, 3 Haziran 1919 da İstanbul'a gelir. Buradaki Amerikan kolej müdürü Gates üzerinden irtibat kurduğu isimlerden biri de Halide Edib olur.¹¹⁵⁶ Crane, 6 Haziran günü, İstanbul'dan ayrılıp Filistin bölgesine gidişinden hemen önce Halide'den şu mektubu alır;

*“Sayın Crane, Türkiye ile ilgili en önemli ve hayati mesele Doğu Anadolu ve Trabzon bölgesidir. Orada durum o kadar gergin ki her an karışıklıklar çıkabilir. Aslında karışıklıkların sebepleri sürekli birikiyor. Yarın yola çıkmadan en az yarım saat önce onları dinleyecek misiniz? Sizden gelecek bir söz, bu insanların daha fazla istismar edilmesini ve daha fazla acı çekmesini önleyebilir. Yaklaşık dört milyon insanı temsil ediyorlar.”*¹¹⁵⁷

Halide Edib, Crane riyasetindeki Amerikan heyetinin Türkiye’de gerçekleştirdiği görüşmelerinin önemli bir bölümünü ayarlayan isim olur. Crane’ın Filistin’den dönüş¹¹⁵⁸ haberini alınca büyük bir sevinçle kalemine sarılarak gerçekleştirebileceği görüşmelerden onu haberdar eder;

“Sayın Crane, Nihayet Türk sorununu incelemek için geri döndüğünüzü duydum. Türklerin dönüşünüzü ne kadar sabırsızlıkla beklediklerini hayal bile edemezsiniz. Yokluğunuzda biriken çok sayıda önemli şey arasında Trakya sorunu da var. Yunan gazeteleri bölgenin Yunanistan'a ilhak edilmesinden bahsediyor. İzmir faciasından sonra bu kez meseleyi soruşturmadan Amerika'nın böyle bir dehşete izin vereceğine inanmıyorum. Komisyon yarın öğleden sonra Trakya Milli Savunma temsilcilerini herhangi bir zamanda dinleyebilir mi? Ayrıca önemli adamlarımızla özellikle evimde görüşmenizi istiyorum. Cumartesi günü saat 4:30'da benimle bir bardak çay içebilir misiniz? Sizi görmek ve önemli adamlarımızdan bazılarını görmenizi sağlamak için oldukça sabırsızlanıyorum. Yarın Komisyon kabul ederse, Trakya temsilcilerine tercümanlık yapacağım. Telefon numaram İstanbul 2162. Bu gece saat

tasarılar Paris'te toplanacak konferanstan önce İngiltere ile Amerika arasında gayriresmi bir biçimde müzakere edilmeye başlanır. **Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference 1919**, C. I, s. 408-9.

¹¹⁵⁶ Fethi Tevetoglu, **Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar**, s. 183.

¹¹⁵⁷ Halide'nin Crane'a yazdığı bu ilk mektubun devamına şu satırları ekler: “Düşüncelerinizden bazılarını mülakat olarak kullanmama izin verir misiniz? Siyasi karışıklıklar konusunda çok dikkatli olacağım ve eğer uygun görürseniz yayınlamadan önce Amiral veya M. Ravndal'ın sansürlemesine izin vereceğim.” Halide'den R. Crane'a Mektup, 6 Haziran 1919: **COL. A, CFP, Sr. I**, Kutu: 4, Dosya: 5.

¹¹⁵⁸ Crane ve Dr. King riyasetindeki Amerika Tahkik Heyetinin 10 Haziran'da vardığı Kudüs'teki faaliyetlerine ilişkin Yahudi basınında yansıyan haberler, Osmanlı toprakları üzerinde tek bir Amerikan Mandası kurulmasına dönük tasarıların önündeki zorluklara işaret etmesi açısından kayda değerdir: Kudüs'de, “Manda meselesi ele alındı ve tüm tanıklar Büyük Britanya'nın Mandacı olması konusunda birleşti. Bunun nedeninin sadece Yahudi halkının Büyük Britanya'ya karşı her zaman beslediği dostluk değil, aynı zamanda Filistin'in kurtuluşu için İngiliz kanının döktüğü gerçeğinin kabul edilmesi olduğunu söylediler. Ayrıca Büyük Britanya'nın sömürgecilik deneyimi ve gücü, onu Filistin'in işlerini yönetebilecek ve çıkarlarını koruyabilecek ve bu ülkeye gelişme ve refah için gerekli fırsatı verebilecek tek güç haline getirmiştir.” “Peace Conference Commission Holding Investigations in Palastine”, **The Sentinel**, C. XXXV, Nu: 5, 01/081919, s. 23.

yediden sonra veya yarın sabah herhangi bir zamanda beni arayabilir misiniz ki sizin isteğinize ve zamanınıza göre işleri ayarlayabileyim. Umarım yolculuk sizi yormamıştır ve doğrulukla adalet mücadeleniz için kendinizi yeterince güçlü hissediyorsunuzdur. Unutmayın ki milyonlarca insan, kaderimizi güvenle ellerine bırakabileceğimiz büyük vatan evladına [Wilson], vereceğiniz raporlara bel bağlamış durumda. En içten dileklerimle, Halide Edib”¹¹⁵⁹

1919 Ağustos başında, Amerikan manda komiseri Crane’ın riyaseti altındaki Amerikan heyeti Filistin dönüşünde, Suriye ve Adana üzerinden tekrar İstanbul’a gelerek faaliyetlerine başlar. Çeşitli cemiyet, cemaat ve fırka reislerinin yanısıra şahsi olarak Vakit başyazarı Ahmet Emin ile eski içişleri bakanı Ali Kemal Beye Amerikan sefarethanesinde kulak verilir.¹¹⁶⁰ Bu sırada arka planda Amerikan petrol çıkarları gündemlerinde olur ve kopartılacak muhtemel imtiyazlarla ilgili yazışmalar yapan¹¹⁶¹ heyetin, Türkiye’de gözlem, araştırma, inceleme ve görüşmelerini tamamlayarak 28 Ağustos 1919’da nihai olarak Wilson’a bulunacağı tavsiye, Osmanlı Devletinin Manda eyaletlerine bölünüp yönetilmesi olacaktır. Bu bağlamda başlarında birer vali bulunan “İstanbul Eyaleti”, “Ermenistan Eyaleti” ve “Türkiye Eyaleti” ayrıca hepsinin üzerinde de bir genel valinin bulunduğu¹¹⁶² bir çeşit Osmanlı Birleşik Manda Eyaletlerinin kurulması öngörülür. Amerikalı Manda komiseri Crane Osmanlı Devletinin Arap nüfusunun yoğun olduğu bölgeye bir Amerikan Manda idaresi tavsiyesinde bulunmaz.¹¹⁶³

¹¹⁵⁹ Halide Edib’den R. Crane’a Mektup, 24 Temmuz 1919: COL. A, CFP, Sr. I, Kutu: 5, Dosya: 14. Halide, özyaşamöyküsünde Crane’a yazdığı mektuptan bahis açmaz. Burada da muhataba göre duruş ve söylem geliştirme maharetinin içkin olduğu benlik konumlandırma sanatının inceliklerini sergiler. Bu süreçte Crane’ın başını çektiği Amerikalılarla ilişkileri ve onlara bakışlarına ilişkin farklı bir öykü ile okurun karşısına çıkar: “King-Crane komitesi İstanbul’a geldi. ...Bunlar, bizimkilerin şikâyetini de Paris’teki Barış Konferansı’na bildireceklerdi. Trakya temsilcileri Komisyon’a gidip şikâyetlerini bildirmemi ve benim bunları tercüme etmemi istediler. Bu, pek hoşuma gitmedi. Amerikan elçiliğinin merdivenlerini çıkarken dünyanın sonu gelmiş gibiydi. ...Millî haklarımızı herhangi bir elçilikte müdafaa etmek bana çok ağır geldi”. Halide Edib, *Türk’ün Ateşle İmtihanı*, s. 65.

¹¹⁶⁰ “Amerika Tahkik Heyeti Şehrimizde Faaliyete Başladı”, *Vakit*, Nu: 632, 01/08/1919, s. 1. “Amerika Tahkik Heyeti; Dün Ermeni ve Rum Heyetleri İstimâ Olundu”, *Vakit*, Nu: 633, 02/08/1919, s. 1. “Amerika Heyeti Bugün Tahkikata Devam Edecek”, *Vakit*, Nu: 635, 04/08/1919, s.1. “Amerika Heyetinin Faaliyeti Devam Ediyor; Heyet Dün Kürd Teali Cemiyeti Murahhaslarını, Keldani Cemaati Reisini, Hahambaşı Efendiye ve Musevi Cemaati Murahhaslarını İstimâ Etti”, *Vakit*, Nu: 636, 05/09/1919, s. 1. 18 Ağustos’da Naim Haum [Haim Nahum]’un görüşmeyle ilgili açıklamaları için bk: L. Browne ile mülakat. “Jews Indifferent as to Mandatory for Turkey”, *The American Jewish World*, C. VIII, Nu:6, 10/10/1919, s. 14.

¹¹⁶¹ *Papers Relatings to the Foreign Relations of the United States 1919*, C. II, Washington, United States Government Printing Office, 1934, s. 253.

¹¹⁶² “King-Crane Report on the Near East”, *Editor & Publisher*, C. LV, Nu: 7, 02/12/1922, s. 1-26. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919*, C. XII, Washington, United States Government Printing Office, 1947, s. 751-847.

¹¹⁶³ Amerika tahkik heyetinin nihai raporlarına yansımayan çok sayıda ayrıntılı hüküm içeren kararların, tahkikat sürecindeki yazışmalara yansıdığı görülür: “Türkiye’nin küçültülmesi gerekli bir siyasi önlem olarak kabul edilir, ancak bunu Arap devletin kurulmasına karşı bir direniş takip ederse, bu her zaman için Müslüman dünyasına karşı düşmanca bir tavır olacaktır ki bu ne İngiltere’nin ne de Fransa’nın göze alabileceği bir tutumdur. Ancak her ikisinin de konumunu büyük ölçüde güçlendirecek önemli bir adım atılabilir. Emir Faysal, eğitiminin kısıtlı olmasına rağmen dünya barışına en büyük hizmeti verebilecek eşsiz bir şahsiyet haline gelmiştir. Müslüman dünyasının kalbidir, muazzam bir itibar ve şöhrete sahiptir, Anglosakson ırkına inanmaktadır; Hristiyanların

Heyet raporunda ayrıca, “Sivas ’ta düzenlenecek kongrenin temsil ettiği harekete en yakın temas içinde olanlar; kongreden bir Amerikan Mandası ilan edilmesini bekliyor”¹¹⁶⁴ kaydı düşülür.

Crane’ın işaret ettiği isimlerden biri şüphesiz Halide’ydi. Halide Edib de Türkiye’de tesis edilecek Amerika himayesi için rıza üretimi çalışmalarına hız vererek, Türkiye ve Amerika kamuoyuna seslenen iki açık mektup kaleme alır. Bunlardan ilkinde, Türk halkına seslendiği mektubunda ikili konumlanması göze çarpar. Mektup aslında şahsi olarak yakın ilişki içinde bulunduğu Amerika tahkik heyetine hitaben Türk halkı namına kaleme alınmış bir talep görüntüsü oluştursa da temelde Amerikan himayesine kamuoyunu ikna etmeye dönük bir adım olarak göze çarpar. Mektubunda Amerikalı heyete şöyle seslenir Halide;

“Ben de memleketini derin bir huşu ve aşkla seven Türkiye’nin mütevazı bir çocuğu sıfatıyla size düşündüklerimi söyler ve söylediklerimi hak ve insaniyet namına kan döken Amerikan milletine isalinizi [ulaştırmanızı] rica ederim: ...Biz istikbalde haricin hiçbir surette ihlal edemeyeceği ve her ferdin iştirak edeceği asrî bir millet istiklali için bugün iki şeye muhtacız: 1. Türkiye’yi bir küll [bütün] olarak muhafaza etmek; 2. Bütün anasını ahenk ve sükûn içinde tekamülde men eden şeraiti kaldırmak. Bunun ikisini de biz Şarkta arazi ihtirası olmayan ve muayyen bir müddette asrî bir idare makinesi kurabilecek bir millet müzaheretinde buluyoruz. Yine tekrar ediyorum. Bir tek Türkiye ve bir tek müzaheret. Bundan başka her sureti hal sunidir”¹¹⁶⁵

Halide 7 Ağustos 1919 olarak tarihlendirdiği, Türkiye’de Amerikan himayesinin tesisi için bu kez Amerika halkına seslenen bir mektup kaleme alır. Mektubunda Türkiye’nin neden Amerika’nın güdümü altına girmesi gerektiğini gerekçelendirir:

Osmanlı Devletinin der Halide; “Tüm topraklarındaki tüm halkların yararına tamamen yeni ve modern bir yönetim kurulmalıdır. Bu, Avrupa’nın sömürgeci güçler ailesinin dışında olmalıdır. Avrupa’daki müttefiklerine [Türkiye’ye] müdahale etmemeyi dayatabilecek kadar güçlü olmalıdır. Türkiye’deki tüm unsurlara karşı dinsel ve ırksal açıdan tarafsız. Halka kendi

[Hristiyanlığın] gerçek [büyük] aşığıdır, Hristiyanları [Hristiyanlığı] ve İslamı uzlaştırmak için herkesten daha fazlasını yapabilir ve bunu yapmak için can atmaktadır. Hatta Mekke’de kadınlar için bir Amerikan kolejinin açılmasından ciddi ciddi söz ediyor. En önemlisi Faysal’ın cesaretlendirilmesi, desteklenmesi ve planını gerçekleştirmesi için ona fırsat verilmesidir.” C.R. Crane ile H.C. King’den Paris’teki Amerika müzakere heyetine telgraf, 10/07/1919. **Papers Relating to the Foreign Relations of the United States**, C. XII, s. 750.

¹¹⁶⁴ **Papers Relating to the Foreign Relations of the United States**, C. XII, s. 835.

¹¹⁶⁵ Halide Edib, “Amerika Tahkik Heyetine”, **Vakit**, Nu: 635, 04/08/1919, s.1. Halide Türkiye’de Amerikan yönetimi –[İngilizcedekinin aksine Türkçe yazılarında seçtiği kavram genel olarak müzaheretir]- kurulması gereğini sıkça tekrar eder: Eylül ayının ilk haftasında yaptığı çağrıda buna yine yer açar; “Türkiye 1914 tarihindeki hudutları dahilinde ekseriyet ve ekalliyeti umumi ahalisinin huzur içinde asri ve milli inkişafını temin için umum üzerinde en yeni ve en insani vesaitiyle Amerika müzaheretini istemeli”. Halide Edib, “-”, **Vakit**, Nu: 636, 05/09/1919, s. 1.

kendini yönetmeyi öğretme yöntemlerinde etkili olmalıdır. Amerika bu niteliklere sahip bir güç gibi görünüyor. ...Amerika savaşa Avrupa ve Yunanistan'a daha fazla toprak kazandırmak için değil, halkların çıkarı ve mutluluğu için yeni bir ülkü uğruna girmiştir. Lenin'in yıkıcı ülküsünün karşısında Amerika'nın yapıcı ülküsü durmaktadır.”¹¹⁶⁶

Halide, Türkiye'yi Amerikan güdümüne sokmak için propaganda çalışmalarına hız verdiği 1919 Ağustos ayında, Amerika Tahkik Heyeti başkanı Charles Richard Crane'den bir mektup alır. Mektubunda Crane muhatabından Türkiye'ye yön veren ve verebilecek kişiler hakkında bilgi ister. Halide; Türkiye'de “'Kimim Kim' olduğu hakkında vermeme istediğiniz siyasi bilgileri ve kendi hakkımda vermeme istediğiniz şahsi ve fiziki bilgileri, size mektup şeklinde yazacağım” diyerek karşılık verir. Halide Edib'den Crane'ın cevaplandırmasını istediği sorulardan birisi de kendisini “*Türk yahut Müslüman bir kadın hissedip hissetmediği*”ydi. Bu soru Halide Edib'in Türkçülük/Turancılık cereyanı içinde sivrilen bir simaya dönüşmesine ve daha yeni Sultanahmet meydanını dolduran yüzbinlere kendisini Türklerin anası ve Müslümanların kızı olarak takdim etmesine¹¹⁶⁷ rağmen sorulmuş olması, Crane'ın Amerikan kolej ağı içinden Halide'nin gizemli kimliğine dönük bilgilendirilmiş olma ihtimalini güçlendirir. Halide kendisine doğrultulan bu soruya karşılık, benlik konumlandırma sanatının inceliklerini sergileyerek kimliğine ilişkin herhangi bir kayıt düşmez. Bunun yanısıra mektubunda bir istihbarat kaynağı olması durumunda verebileceği bilgilerin çeşitlilik ve derinliğini ortaya koyarak¹¹⁶⁸ muhatabı üzerinde belli bir etki oluşturduğu rahatlıkla ileri sürülebilir. Ayrıca Amerika'ya ve Crane'ın başında bulunduğu Amerika tahkik heyetine olan güven ve inancın Türkiye'de kitleselleştiğini ifade ederek, heyetin çalışmalarıyla daha şimdiden gerçekleştirdiği dönüşüme ve elde ettiği 'başarılarla' atıf yaparak heyeti cesaretlendirmek isteyen bir görüntü çizer;

“İrki yahut inancıyla asla değişmeyen insanın acısı aynıdır. Heyetinizin de aynı zihinsel tutumu benimsediğini görmekten insanca gurur duyuyorum. Doğruluk ve yardımseverliğin

¹¹⁶⁶ Halide Edib'den Amerika Halkına Mektup, 7 Ağustos 1919. Mektup Stanford Üniversitesi Hoover Enstitüsünde Louis Edgar Browne Evrakı içindedir. Bk. Stanford J. Shaw, “Halide Edib (Adivar)'s appeal to the American public for justice for the Turks”, *Bellefen*, C. LXVII, 2003, s. 539.

¹¹⁶⁷ “Sultanahmet'te Yüzbinlerce Müslüman; İzmir İçin Matem-i Umumi – Müslüman Ölmez Öldürülemez”, *İleri*, Nu: 496-114, 24/05/1919, s. 2. “Felaket Karşısında Vahdet – Hak İsteriz, Yaşamak İsteriz”, *Zaman*, Nu: 376, 24/5/1919, s. 2.

¹¹⁶⁸ Halide Edib Türkiye'de kimin kim olduğuna ilişkin bilgi verdiği mektubunda; “1) Son yıllarda ülkeyi siyasi olarak yöneten birkaç şöhretli önder ve bunların bugünkü kamuoyunda konumları. 2) Türkiye'de yeni bir tarihi dönemin açılmasında etkili olabilecek bugünün adamları” olarak bir sınıflandırmaya gider. Bu bağlamda Enver Paşa, Talat Paşa, Cemal Paşa, Dr. Nazım, Bahaddin Şakir, Prens Said Halim, Prens Abbas Halim, Ziya Gökalp, Hayri Efendi, Cavid, Ferid Paşa, Adil Bey, Ali Kemal, Refik Halid, Gümülcineli İsmail Hakkı, Mustafa Sabri, Prens Sabahaddin, Şerif Paşa, Said Molla, Mustafa Kemal Paşa, denizci Rauf, Refik Bey, Ahmet Rıza, İzzet Paşa, Tevfik Paşa, Reşat Hikmet Bey, Ahmed Rauf ve Ahmed Emin, Cami Bey hakkında bilgiler verir.

dışında kalan her şey önemsiz [“Nothing but truth and humanity”]. Her bir Amerikalının bu şekilde hissettiğini sanmıyorum ancak Amerikan kültürü ve ülküsü buna yol açıyor. Heyetinizin ziyareti Amerika’ya yeni bir maddi değişiklik getirmediyse bile, Türklerin kalplerinde milletinize ve insan doğasına karşı daha fazla güven ve itimat oluşturmuştur.”¹¹⁶⁹

Halide Edib’in “Amerikan ülküsü”ne bağlılığını çeşitli göndermelerle ortaya koyduğu bu süreçte, Doğu Trakya’nın Yunanistan tarafından işgal edilme ihtimali basında işlenir. Bunun üzerine kalemine sarılarak, Trakya sorununun çözümü için, siyasi sınırlar dışında kalan Türklerin hukukunun korunması için Amerika’nın “davamızı” eline alması için girişimde bulunur.

Trakya’nın bütününe bakıldığında %17 Yunan ve %7 Bulgar ahalisine karşılık çoğunluğun Türklerden oluştuğunu, “bununla beraber düvel-i muazzamanın -Amerika’dan başka- bu kıtayı Yunanistan’a vermeyi kararlaştırdığını” ifade ederek “Trakya’yı Yunanistan’a ne için veriyorlar?” sorusunu sorar. “Sebebini anlayamadığımız İzmir[deki] Yunan işgali[n]de kadın, çoluk çocuk parçalamak silahsızları işkence içinde imha etmek, bir memleketi baştan başa yakıp, öldürüp soymak siyaseti”ni güden Yunanistan’ın “ellerine geçirdikleri Selanik’i neye çevirdiklerini [de] ecnebiler bana Türk ile Yunan idaresi mukayesesinde anlattılar” diyen Halide Edib’in Trakya meselesinin çözümünü, Yunanistan’ın imza attığı katliamlar ve bölgedeki çoğunluğu Türklerin oluşturmamasından hareketle, bu çoğunluğun lehine alacağı tavra duyduğu inançla, Amerika’nın hakemliğine bırakılarak çözülmesi çağrısında bulunur:

“Samimi bir şekilde davamızı tevhid ve bu davaya [mü]zahir olması için müştereken Amerika efkâr-ı umumiyesine süratle müracaat etmeli. Garbî Trakya’nın esasen Türk olan ahalisinin Şarkî Trakya ile lisanî ve harsî [kültürel] münasebetini muhafaza edecek ve Garbî Trakya ahalisinin millî ve müstakil, tazyik, kıtal ve zulümden azade bir şekilde idarelerine milletinde iştirakını temin eyleyecek surette Bulgarlarla müşterek bir nokta-i itilaf [uzlaşma noktası] bulmaya çalışmak, bu noktanın bulunması, tespiti, Bulgar ve Türkler hatta bütün Garbî Trakya ahalisinin hepsinin menfaatini müstelzim [gerektiren] bir suret-i hal için Amerika’yı hakem intihab edip [seçip] davamızı eline almasını rica etmek.”¹¹⁷⁰

¹¹⁶⁹ Halide Edib Adnan’dan R. Crane’a Mektup 20 Ağustos 1919: COL. A, CFP, Sr. I, Kutu: 4, Dosya: 6.

¹¹⁷⁰ Halide Edib, “-”, **Vakit**, Nu: 636, 05/09/1919, s. 1. Wilson Prensipleri Cemiyeti üyelerinden ve Amerikan himayesinin ateşli savunucularından Ahmed Emin’de Selanik’i ima edip, “büyük bir şehirde mütekasif [yoğunlaşarak] bir hayat geçiren Museviler” ile Makedonya’daki Müslüman nüfusa uygulanan Yunan zulmüne temas ederek şu öneriyi getirir: “Madem ki Paris Sulh Konferansının nokta-i nazarı, cihanın rahatını daimî surette bozan eski sistemi yıkarak yerine milliyet prensipleri nokta-i nazarından insani bir sistem ikame etmektedir” o halde der: “Makedonya Yunan idaresinden kurtarılmalıdır”. [A]hmed Emin, “Trakya’dan Değil, Makedonya’dan Bahs olunmalı”, **Vakit**, Nu: 637, 08/08/1919, s. 1.

4.2. Millî Mücadele Sürecinde Amerikan Propagandası

15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgaliyle başlayan Millî Mücadele sürecinde Türkiye'deki işgallerin gayrimeşruluğunu ortaya koymak üzere Wilson'un ilkeleri yaygın bir biçimde kullanıldı.¹¹⁷¹ Wilson ilkelerinin doğruluğa ölçüt kılınp meşruluk dayanağı olarak kullanılmasına ek olarak, ülkenin doğrudan Amerika'nın güdümüne sokulmasına dönük yoğun bir propaganda da yürürlüğe sokuldu. Silahlı direniş hareketinin teşkilatlanmasında dönüm noktalarından biri olan Erzurum Kongresi [23 Temmuz – 7 Ağustos 1919] sırasında ve sonrasında, Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir ülkede tesis edilmek istenen Amerikan Mandası için artan talebe ve yoğunlaşan çağrılara işaret ederler.

Manda çağrılarında birini yapan Bekir Sami Bey'e, Mustafa Kemal Amerika'nın hangi çıkarlara yaslı olarak Türkiye üzerinde Manda kurmak istediğini¹¹⁷² sorar. Amerikan'ın Türkiye üzerinde tesis edeceği herhangi bir yönetimle gözetdiği çıkarları, Türkiye'de Amerikan propagandasını yapanların hemen hiç temas etmediği bir meseledir. Bu soruya cevap oluşturanlardan biri, Yakındoğu Yardım Derneği [Near East Relief] başkanı misyoner Dr. June L. Barton olur. Barton, Manda savunusunu, Türkiye'nin Amerikan güdümüne sokulmaması durumunda olabilecekleri sıralayarak yapar; *"Amerika'nın duruma el koymayı reddetmesi halinde Türklerin Avrupa'da hakimiyet kurmaya devam edeceğini, Bolşevizm'in gelecekte Boğazlardan geçişine kapıyı açık tutacağını ve Türklerin Müslüman olmayan halklar üzerindeki acımasız*

¹¹⁷¹ Wilson'un ilkeleri İzmir'in işgalinden önce Brest Litowsk ve Mondros Antlaşmalarının oluşturduğu çelişkiyi aşmada meşruiyet zemini oluşturmak için kullanılır. Bu suretle Wilson ilkelerine göre kurulan hükümetlerinin Kafkasya İngiliz işgal kuvvetleri kumandanı General Thomson tarafından dağıtılması ve azalarının tutuklanmalarının hukuka aykırı olduğuna dair Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti Hariciye Nezareti tarafından amiral Galtroph ve İstanbul'da bulunan Amerika, Fransa, İtalya siyasi temsilcilerine yazı gönderilir. **TİTE** 685/76-12. İzmir'in işgali üzerine, 19 Mayıs 1919 tarihli, Wilson Prensipleri gereğince İzmir'in işgalinin son bulacağı ümidiyle Şarkikarahisar halkının Amerika, İngiltere, Fransa, İtalya temsilciliklerine kınama yazıları gönderir. **TİTE**, 486/24-110. Olayın sıcaklığı geçtikten sonra İzmir'in işgalinin Wilson'a rağmen yapılmadığı işlenmeye başlanır ve bu edebiyata da konu kılınır: Şairin adı verilmeden yayımlanan İzmir başlıklı şiir olduğu üzere: *"...Uğradı İzmir'imiz bir derde;/ Orası can evidir her Türkün,/ Bunu, ey gasıb olanlar düşünün!/ İzmir'in toprağı Yunan ili mi?/ Alamaz kimse benim can evimi!/ Ne diyor; bak; bana birçok sesler:/ Hepimiz oldu şehid-i ekber!/ Sönmesin yurdumuzun bir ocağı,/ Kanımızla boyadık her bucağı,/ Ne büyük kaldı bu yolda ne küçük,/ Sizi ihya için öldük... öldük!/ Ölmeyi bilmeyen insan yaşamaz,/ Hakka kuvvetle tahakküm olamaz!/ Müslüman yurduna Yunan çıkıyor,/ Hangi hakla bilmem Wilson'a sor!/ Haniya, Hak ve Hakikat nerede?/ Bu mudur adl-i siyasi bir de?/ Herkesin şimdi bu sestir zikri,/ Bundan artık dönmez kimse geri:/ Azmimiz öyle metindir ya Allah,/ Vermeyiz İzmir'i Allah Allah,/ Öldürün cümlemizi sonra salın,/ Çiğneyin na'sımızı öyle alın/..."*. **"İzmir", İrade-i Milliye**, Nu: 4, 28/09/1919, s. 4.

¹¹⁷² Mustafa Kemal'den Bekir Sami'ye [Amasya'da Beşinci Fırka Kumandanlığına] Telgraf, 1 Ağustos 1919; *"Amerikan mandaterliği hakkındaki izahat-ı ahirenize muttali olduk. Bu şeraite göre esas itibarıyla korkulacak bir şey olmamak lâzım. Maahaza daha bir nokta hakkındaki mütalea-i âlilerini de almak istiyoruz. Lehimizde bu kadar şerait dermeyanına müsait bulunacak olan Amerika hükümeti bu şekildeki mandaterliği kabul etmesine, yani buna katlanmasına mukabil Amerika namına ne gibi fevait ve menafî [menfaatler] temin etmiş olacaktır. Bununla kendi hesaplarına olacak gaye nedir?"*. Atatürk, **Nutuk**, s. 63.

yönetiminin devam edeceğini”¹¹⁷³ ifade eder. Bütün bunlara kapıları kapamak için Amerika’nın Ermenistan’ı kur[tar]ması gerektiğini¹¹⁷⁴ belirtir.

Halide Edib’in övgüler sıraladığı Amerikan kız kolej müdiresi Mary Mills Patrick de Türkiye’de tesis edilecek Amerikan Mandası için Wilson’un ondört ilkesinden hareketle, “Amerikan yardımı” olarak da nitelendirdiği Türkiye’de kurulacak Amerikan yönetimi için ondört sebep sıralar. Bunlara temas ederken gayrimüslimlerin varlığına bilhassa da Ermenilerin selametine vurgu yapar. Ayrıca Türkiye halkının farklı dillerle bölündüğünü Mandanın İngilizceyi ortak bildirişim dili haline getirerek bu bölünmeyi ortadan kaldıracağını belirtir. Ayrıca Boğazların Amerikan gemilerine böylece açık kalabileceğine yine Türkiye’nin zengin madenlerinin işlenmesiyle eşzamanlı olarak Türkiye ile sıkılaşacak ticaretin de Amerika’ya kazandıracağını¹¹⁷⁵ ifade eder.

Diğer taraftan, Sivas Kongresi Türkiye’yi Amerikan güdümüne sokmanın, halka yasal bir talep olarak ortaya konma uğraşının doruğa çıktığı dönemdir. Erzurum Kongresince Heyet-i Temsiliye reisi olarak seçilen Mustafa Kemal’in Sivas’ta bulunduğu sırada Türkiye’de “ehven-i şer” olarak Amerikan Mandasının tesis edilmesine dönük çok sayıda çağrı aldığını ifade eder. Bu çağrılardan birini de 10 Ağustos 1919’da Halide Edib kaleme alır;

“Biz İstanbul’da kendimiz için bütün eski ve yeni Türkiye hudutlarını şâmil olmak üzere muvakkat bir Amerika mandasını ehven-i şer olarak görüyoruz. ...milletin refah ve inkişafını temin, halkı, köyleri, sıhhati ve zihniyeti ile asrî bir halk hâline koyabilecek bir hükümet nazariyesine ve tatbikatına ihtiyacımız var. Bunda lâzımgelen para, ihtisâs ve kudrete sahip değiliz. ...Bugünkü hükümet adamlarını takdir etmese bile, halkı ve halk hükümeti tesisini münferid bilen Filipin gibi vahşi bir memleketi bugün kendi kendini idâreye kadir asrî bir makine hâline koyan Amerika bu hususta çok işimize geliyor. On beş yirmi sene zahmet

¹¹⁷³ “America alone can save Armenia”, **The Laramie Republican**, C. XXX, Nu: 114, 20/04/1920, s. 2. Barton açıklamalarının devamında “şu anda katillerinin elinde çarmıha gerilmekte olan insanları koruma sorumluluğundan elimizi çekersek, ...bu zorunlu olarak, uygar dünyanın, o bölgedeki savunmasız tebaa üzerinde zulüm yoluyla yönetimin sürdürülmesine resmi olmasa da zımnen rıza göstereceği anlamına gelecektir” Barton’un gerçeği tersyüz eden bu düşüncelerinin Anadolu’da Yunan istila hareketinin arefesinde ve İstanbul’daki işgalin derinleştirilmesinden sonra yayımlanması kayda değerdir.

¹¹⁷⁴ Ermeni propagandası yürütürken gerçeği tersyüz eden Barton’dan iki yıl önce, Taşnak komitacısı Paştırmacıyan’ın 1918 Aralık ayında Amerikan kongresine muhtıra vererek imza attığı girişim ile Amerika’nın müdahalesiyle, Türkiye’nin doğusundaki altı vilayet üzerinde kurulacak bir Ermeni devletinin gelecekteki muhtemel Rus tehlikesine oluşturacağı engeli, ululan faydalar arasında zikretmişti. Ayrıca bu Ermenistan’ın “derhal verebileceği hizmet” diyecektir “Genç Türkiye’nin İslam ve Türk dünyasını birleştirmeye yönelmesini” engellemek olacaktır. Garegin Pastermadjian, **Armenia and her Claims to Freedom and National Independence**, Washington, Government Printing Office, 1919, Senate 15/12/1918, Belge Nu: 316, s. 18-9.

¹¹⁷⁵ Mary Mills Patrick, “Here are Fourteen Reasons Why America should Help Turkey”, **The Chickasha Daily Express**, Nu: 204, 27/08/1919, s. 4; Mary Mills Patrick, “Fourteen Reasons Given”, **The Daily Gate City**, Nu: 49, 27/08/1919, s. 2. Mary Mills Patrick, “American Woman Tells Why Turkey Needs U.S.”, **The Evening Missourian**, Nu: 307, 28/08/1919, s. 3.

çektikten sonra yeni bir Türkiye ve her ferdi tahsili, zihniyeti ile hakikî istiklâli kafasında ve cebinde taşıyan bir Türkiye'yi ancak yeni dünyanın kabiliyeti vücuda getirebilir. ...Bugünkü emr-i vâkiler kalkmak ve sür'atle devamızı dünyaya karşı müdafaa edebilmek için lâzım gelen kuvveti hâiz bir devletin müzâheretini istemek lâzımdır. İstilâcı Avrupa'nın bin bir vesâiti ve mel'ûn siyasetine karşı böyle bir vekil sıfatıyla Amerika'yı kendimize kazanarak ortaya atâabilirsek Şark Meselesi'ni de, Türk Meselesi'ni de âti için kendimiz halletmiş olacağız. Bu sebeplerden dolayı sür'atle istememiz lâzım gelen Amerika da tabii mahzursuz değildir. İzzet-i nefsimizden epeyce fedakârlık etmek mecburiyetinde bulunuyoruz. Yalnız bazılarının düşündüğü gibi Amerika'nın resmî sıfatında dinî temâyül ve tarafgirlik yoktur. ...Bu cereyânı temsil eden resmî ve gayr-i resmî Amerika'nın fikri, hafî olarak şudur: Türkiye'yi olduğu gibi, hiçbir parçaya ayırmamak, eski hudutları dahilinde vahdet içinde muhafaza etmek şartıyla umumî ve bir tek manda almak istiyorlar. ...Resmî Amerika bizim topraklarımız üzerinde Ermenistan yapmaya mütemâyil görünmüyor. Eğer manda alırlarsa bütün milletleri müsavî şerâit altında bir memleket evlâdı olarak telâkki edip alacaklarını, en mühim mehâfilinden haber aldım. ...Çok tehlikeli anlar geçiriyoruz. Anadolu'daki harekâtı dikkat ve muhabbetle takip eden bir Amerika var. ...Millî hareket sür'atle ve müsbet arzularla hemen meydana çıkarsa (ve Hıristiyan düşmanlığı gibi bir rengi de olmazsa) Amerika'da hemen zahîr bulacağını yine çok mühim temîn ediyorlar. Sivas Kongresi in'ikad edinceye kadar Amerika komisyonunu alıkoymaya çalışıyoruz. Hatta kongreye Amerikalı bir gazeteci göndermeye de belki muvaffak olabileceğiz. İşte bütün bunlar karşısında, devamızda zahîr olabilmesi için, bu fırsat dakikalarını kaybetmeden, taksim ve izmihlâl korkusu karşısında, kendimizi Amerika'ya mürâcaata mecbur görüyorum. ...Türkiye'yi azim ve irâde sahibi geniş kafalı bir iki kişi belki kurtarabilir. Sergüzeşt ve cidâl devri artık geçmiştir. ...Millî davada canıyla ve başıyla çalışanlar arasında sade bir Türk askeri tevazuu ile sizinle beraber olduğumu beyan ederim.” Halide Edib mevcut koşullar altında tam bağımsız bir ülke olarak bırakılmanın tehlikelerine de işaret etmeyi ihmal etmez mektubunda, bu suretle; “Diğer bir suret-i hal de Türkiye'yi Trakya'dan, İzmir'den, Adana'dan belki de Trabzon'dan ve mutlak İstanbul'dan mahrum ettikten sonra eski 'kapitülasyon'ları ve boğulmaya mahkûm dahilî hududu ile müstakil bırakmak”tır der.¹¹⁷⁶ Bu suretle Amerikan yardımının [müzaheretinin] bir kaçınılmazlık olduğunu gerekçelendirmek ister.

¹¹⁷⁶ Halide Edib'den Mustafa Kemal'e Mektup, 10 Ağustos 1919, Atatürk, **Nutuk**, s. 64-6.

4.3. “Mandacılığın” Karanlık Geleceğinden Bir Kesit

Halide Edib’in Mustafa Kemal’e yazdığı bu mektup, 1924’de gelindiğinde Türkiye Cumhuriyetinin ilk muhalefet partisinin kurulmasıyla, Halide’nin deyişiyle *resmi matbuat memurlarının* malzemesi kılınır ve kendisi *hedef tahtasına* oturtulur. Mustafa Kemal’in talimatıyla Halide’nin Amerikancılığı/Mandacılığı basında işlenmeye başlamasına karşılık o, verdiği bir mülakatla meseleyi açıklığa kavuşturmak ister:¹¹⁷⁷

“—Sizin Gazi Paşa’da Amerika müzaheretini lehinde mektubunuz varmış doğru mu?” diye sorulur. Halide cevap olarak;

—Paşa hazretlerini ihtilalin ve halasın başı diye tanımuştım. Kendi talepleri üzerine fikrimi açık ve sarıh yazdım. ...Eğer bu fikri o zaman paşa hazretleri memleketin menfaatine muhalif göre idiler mutlak beni irşat ederlerdi [bana doğru yolu gösterirdi]. O zaman hiçbir vecihle adem-i tasviplerini [bunu onaylamadığını] ifade etmediler”¹¹⁷⁸ der.

Öte yandan Yunus Nadi, Halide Edib’e cevaben; “Mustafa Kemal Paşa gibi bir tabiat harikasına böyle bir mecburiyet”in yüklenemeyeceğini ifade eder. Bu mektubun Mustafa Kemal’in talebiyle yazıldığı iddiasını da vahim bir palavra olarak ele alarak “bu irşat vakidir. Eğer cevap Halide Hanımefendinin eline geçmemişse o bahis başkadır” der. Yunus Nadi eski dava arkadaşının nasıl bir “Mandacı” olduğunu ayrıntılarıyla ortaya dökebileceğini de ifade eder. Meselenin temelde *Wilson Prensipleri* değil Türkiye üzerinde kurulacak “Amerikan Mandaterliği”, olduğunu belirtir.¹¹⁷⁹ Mandacılık eleştirisine girişen Yunus Nadi¹¹⁸⁰, yalnızca Wilson Prensipleri Cemiyetinin Wilson’a gönderdiği Manda muhtırasında Halide Edib ile

¹¹⁷⁷ Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk muhalefet partisi [Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası] kurulunca Halide Edib, Millî Mücadele sırasında yürüttüğü “Amerikan propagandası” ve kurduğu “Wilson Prensipleri Cemiyeti” basında gündeme getirilip bunlar üzerinden eleştirilince, bunun talimatla girişilen bir hareket olduğu düşüncesiyle konunun Mustafa Kemal’le ilişkisine işaret eder. Bu suretle; “Gazi Paşa, bu Wilson Prensipleri Cemiyetine dahil olan birçok adamla o zaman muhabere eder[haberleşir], bazı mesailde [konularda] fikirlerini sorardı. Bunlar arasında Yunus Nadi Bey olduğu gibi Halide Edib de vardır” der.

¹¹⁷⁸ “Halide Hanımın Muarızlarına Cevabı”, **Son Telgraf**, Nu: 172, 06/12/1924, s. 1.

¹¹⁷⁹ Yunus Nadi, “Wilson Prensipleri değil Amerikan Mandaterliği!”, **Cumhuriyet**, Nu: 216, 13/12/1924, s. 3.

¹¹⁸⁰ Mütarekeden itibaren sergilenen Amerikan Mandacılığının, Millî Mücadelenin kazanılmasıyla elde ettiği kötü şöhret, insanların geçmişlerindeki Wilsonculuğu yahut Amerikan yardımını/Mandasını savundukları eski duruşlarıyla arasına mesafe koymasına, unutkanlığı seferber etmesine bazen de geçmişi çarpıtmasına zemin oluşturdu. Hangi gerekçeyle olursa olsun bu, bazen kişileri kendi dışındakilerin de geçmişini “temizleme” uğraşına itti. Yunus Nadi’nin “tabiat harikası” için yaptıklarını, Mazhar Müfit Kansı da yapar. O, Rauf [Orbay] için şöyle der: “Ben, şahsen Erzurum’dan itibaren Rauf Bey’in manda lehinde bulunduğu bir kere dahi şahit ve sami olmamışım”. Kansı, ayrıca Rauf’un bu süreçte şu çıkışı yaptığını ifade eder: “Arkadaşlar manda, manda diyenler bilmelidirler ki, manda muhilli istiklal bir netice üzerinde durmak ise bizim işimiz olamaz. Biz, tam istiklalcimiz ve tam müstakil bir Türkiye istiyoruz.” Mazhar Müfit Kansı, **Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le**, C. I, Ankara, TTK, 1997, s. 238-9. Sivas Kongresi tutanakları Kansı’nun kurmacasına karşıtlık oluşturur: Kongrede Rauf Bey: “memleketimize karşı en bi-teraf vâziyette bulunan Amerika’nın müzaheretini kabule mecburuz” der. **Sivas Kongresi Tutanakları**, s. 234 [112].

imzası olan kişiler arasında değildi. O aynı zamanda Wilson’a özel bir mektup kaleme almış ve onu, Amerikan halkının seçtiği bir lider olmaktan çok Tanrının seçtiği bir peygamber olarak ilan etmişti; “Evreni yöneten ilksiz ve sonsuz güç, her peygamberin kendi çağının gereksinimlerini görmesi ve ona göre milletini seçmesi kuralını koymuştur. Ve siz çağımızın peygamberisiniz. ...Şimdi biliyoruz ki, sizin barışa ve savaşa müdahaleniz bizim için gökyüzünden inmiş bir yardımdı.”¹¹⁸¹ Yunus Nadi güce yaltaklanmada herkesi geride bırakıp, amentüsünü ondört ilkenin oluşturduğu bu yeni “dinin” [Wilsonculuk] ateşli mensubu olarak ortaya çıktıktan bir süre sonra Amerikancılığı/Mandacılığı üzerinden neden Halide Edib’i hedef aldı? Halide Edib’in yazdıklarından bunun doğal olmayan bir girişim, talimatla yapılan bir saldırı olduğu çıkartılıyor. Halide Edib için Yunus Nadi görevini yani resmi matbuat memuru olmasının gereğini yerine getiriyordu. Muhtemelen bu yüzden Yunus Nadi’nin gerilimi kişiselleştirme girişimine pek karşılık vermedi. Bu suretle Halide meseleyle ilgili daha fazla ayrıntının ortaya saçılmasını önlemiş oldu.

Öte yandan Sivas Kongresi öncesinde, Halide Edib’in kendisine gönderdiği mektuba ilişkin ayrıntılardan Mustafa Kemal önce yakınında bulunanları haberdar etmekle beraber, muhalefetin tamamen tasfiye edilip Türkiye’de tek parti idaresinin kurulduğu süreçte, 1927 yılına gelindiğinde meşhur nutkunda bu mektubu kamuoyuna da ifşa eder.

Mustafa Kemal’in daha sona Nutuk olarak basılıp yayımlanacak konuşmasına Halide, İngiltere’den *Times* gazetesi aracılığıyla cevap verir:

“Gazi Paşa şimdi açıkça, benim gibi siyasi muhalifleri arasında yer alan bazı kişilerin geçmişte Türkiye’nin milliliğinden ve bağımsızlığından feragat etmeyi savunduklarını göstermeye çalışıyor. Bu Wilson tasarısının kökenini ve Gazi Paşanın başından beri bu tasarıya karşı tutumunun ne olduğunu hatırlamak ilginç olabilir. ...Evet muhtırayı imzalayan ve savunanlardan biri olduğum doğrudur. Ancak şu anda Gazi Paşanın işbirlikçileri arasında bulunanların çoğu da bunu destekliyordu. Gazi Paşa, Ankara’daki son konuşmasında ifade ettiği gibi, buna karşı çıktığını ima etmekte de haklı değildir. [Wilson Prensipleri] Cemiyetinin muhtırasını Türk ikilemine [dilemma] kan dökülmeden uygulanabilir bir çözüm olarak gördüğü gerçeği, özellikle Erzurum’da ve genel olarak Türkiye’de iyi bilinmektedir. Ancak Mustafa Kemal Paşa, bir insanın siyasi olaylara vermek istediği rengi tarihe dikte etmesini sağlayan eşsiz bir konumda olduğu için, Türkiye’de onun beyanatını tamamlayabilecek [yalanlayacak] bir ses çıkmayacaktır. Wilson Cemiyetinin muhtırası günün meselesi olduğunda gazetelerde

¹¹⁸¹ Orhan Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye’nin Kurtuluş Yılları*, İstanbul, Milliyet, 1978, s. 91-2.

buna karşı hiçbir açıklama yapmamıştır. ...Mustafa Kemal Paşa, Sivas Kongresi sırasında bana gönderdiği 10 Eylül 1919 tarihli bir mektubunda, çokça hevesli olmasa bile bu fikre karşı çıkmadığını açıkça ortaya koyacak şekilde konuyu ele almıştır. Sivas Kongresindeki tartışmanın ayrıntılarını bilmiyorum. Ben İstanbul'daydım. Ancak, Refet Paşa'nın (Mustafa Kemal'in [Manda] lehinde olduğunu söylediği kişi) gerçekte buna karşı çok sert bir konuşma yaptığı ve Gazi Paşa'nın da bu sorunu bu yüzden erteleyen bir karar aldırıldığı herkesçe bilinmektedir” der. Halide Times'daki yazısını Mustafa Kemal'e bir tavsiye ile sonlandırır: “Tarih yapan ve aynı zamanda onu yazmak isteyen büyük adamlara, Abraham Lincoln'a atfedilen şu yorumu hatırlamalarının iyi olacağını söylemek isterim: bazılarını her zaman, herkesi de bazen kandırabilirsiniz, ancak herkesi her zaman kandıramazsınız.”¹¹⁸²

Halide Edib, Mustafa Kemal'in elde ettiği konumun gücünden yararlanarak Manda meselesiyle ilgili gerçekleri tersyüz edip tarihe dilediği rengi verdiğini, bu suretle desteklediği halde kendisini Wilson Prensipleri Cemiyetinin kaleme aldığı muhtıraya karşıymış gibi gösterdiğini, Sivas Kongresinde de gündeme gelen Manda muhtırasına gerçekte karşı çıkan kişiyi [Refet Bele] Mandacı gösterdiğini, hatta Refet Paşanın karşı çıkışı yüzünden kongrede bu meseleyi erteleyen bir karar aldırıldığına ilişkin ifadeleri, Sivas Kongresinde ve bunu takip eden süreçte Mustafa Kemal'in de duruşunun açıklığa kavuşturulmasını gerekli kılar.

4.4. Mandanın Gölgesi Altında Sivas Kongresi

Halide Edib'in Mustafa Kemal'e mektupla Manda çağrısı yaptığı sırada, Amerikan Manda komiseri R. Crane'a Mustafa Kemal hakkında şunları yazar; “Bilgili ve çok cesur bir subay, Çanakkale kahramanlarından biri. Enver onun şahsi ve siyasi düşmanı. Son beş yıl boyunca iyi ya da kötü siyasi eylemlerde bulunan İttihatçıların önde gelen adamlarını hareketin dışında tutmada son derece kararlı bir tutum sergiledi. Muazzam bir nüfuza sahip. Açıklamaları ılımlı, vatansever ve tüm tarafların entelektüelleri üzerinde iyi bir etki bırakıyor.”¹¹⁸³

Bu süreçte Anadolu'nun doğusunda bulunan 15. Kolordu kumandanı Kâzım Karabekir, Erzurum ve Sivas'a bu dönemde “İstanbul'dan Amerika mandası hissi ile meşbu hayli arkadaş geliyordu”¹¹⁸⁴ der. 20. Kolordu kumandanı Ali Fuad da, Ahmet İzzet, Cevat, Çürüksulu

¹¹⁸² Halide Edib, “Turkey and America; The Ghazi's Speech”, **Times**, Nu: 44718, 21/10/1927, s. 12.

¹¹⁸³ Halide'den R. Crane'a Mektup 20 Ağustos 1919: **COL. A, CFP, Sr. I**, Kutu: 4, Dosya: 6.

¹¹⁸⁴ Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, İstanbul, Türkiye, 1960, s. 170. İstanbul ile Anadolu arasındaki eğilim ve duruş farklılığına Mustafa Kemal Havza'dan Padişaha çektiği telgraf ile şöyle işaret etmişti: “millet baştan aşağı uyanık olup istiklal-i millet ve devleti ve hukuk-ı âliye-i saltanat ve hilafeti teyit için kavi bir azim ve iman ile mücehhez bulunuyor. İstanbul'da iken milletin bu kadar kuvvetli ve az vakitte felaketlerden bu derece müteyakkız olduğunu tahayyül edemezdim.” “Havza'dan ‘Mustafa Kemal Paşa Hazretleri’ Tarafından Zat-ı Şahaneye Keşide Edilen Ariza-ı Telgrafiye”, **İrade-i Milliye**, Nu: 1, 14/09/1919, s. 4.

Mahmut, Esat Paşalar ile Reşat Hikmet, Reşit Sadi, Kara Vâsıf, Rauf Ahmed gibi isimleri Halide Edib'in görüşlerini dile getirip Manda çağrısı için kalemine sarılanlar arasında¹¹⁸⁵ sıralar. “*Amerika mandası telkinleri Sivas kongresi yaklaştıkça kesafetini arttırıyor ve kongre azalarına adetâ telkih olunuyordu [aşılanıyordu].*”¹¹⁸⁶

1919 Temmuz başından itibaren Amerikan propagandasının giderek büyüüp yoğunlaşırken etki sahasını da genişletir. Öyle ki Heyet-i Temsiliye üyeleri içinde özellikle Sivas'ta katılan yeni üyelerle Amerikan Mandasına taraftar olanların sayısı hayli artar.¹¹⁸⁷ Bunun yanı sıra İstanbul'dan giderek artan çağrılarının¹¹⁸⁸ neticesi olarak Sivas Kongresinde Manda meselesi uzun süre tartışılır. İsmail Fazıl, Bekir Sami, Vasıf ve İsmail Hami Beyler tarafından savunulup muhtırası da hazırlanan Manda fikri Sivas Kongresinde kabul görmez.¹¹⁸⁹ Manda muhtırası görüşmelerinde “*Osmanlı Devleti kuruluşundan bugüne kadar hiçbir an tamamıyla bağımsız olamamıştır! ...Eğer ben bu devletin aleyhinde bir Osmanlı düşmanı olsaydım amacıma ulaşmak için hükümete Osmanlı İmparatorluğunun tamamıyla bağımsız olarak kendi başına bırakılmasını tavsiye ederdim. Çünkü bu devletin bundan sonra hiçbir yabancı devletin yardımına muhtaç olmadan en fazla bir yıl ayakta kalabileceğini dikkate*

¹¹⁸⁵ 20. KO. Kumandanı Ali Fuat'tan Mustafa Kemal Paşaya Telgraf, 14 Ağustos 1919; Atatürk, **Nutuk**, s. 68. Nutuk'taki telgrafta verilen isimlerin yanı sıra, Ahmed Rıza, Ahmed İzzet ve Cami Beyleri de içeren ve “*bunların cümlesinde müzaherete ihtiyaç hissettiği ve bu müzaheretin Amerika tarafından ifasına ehven-i şer olarak*” bakıldığına ilişkin şifre için bk. Ahmed Sadi'den Üçüncü Ordu Müfettişliği Erkan-ı Harbiye Riyasetine Şifre, 14 Ağustos 1919: **TİTE**, 592-29/ 68.

¹¹⁸⁶ Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s. 150.

¹¹⁸⁷ Heyeti Temsiliye üyeleri sırasıyla; Mustafa Kemal Paşa, Hüseyin Rauf Bey, Eyüpzade İzzet Bey, Hoca Raif Efendi, Hacısalihzade Servet Bey, Sadullah Efendi, Hacı Fevzi Efendi, Hacı Musa Bey, Bekir Sami Bey, Refet Bey, Kara Vasıf Bey, Mazhar Müfit Bey, Ömer Mümtaz Bey, Hüsrev Sami Bey, Hakkı Behiç Bey, Ratıpzade Mustafa Beylerden oluşmaktadır. Bunlardan “*ilk dokuzu Erzurum Kongresince, onuncusu Sivas'ta Heyet-i Temsiliyece ve son altısı da Sivas Kongresince seçilmişlerdir.*” Bekir Sıtkı Baykal, **Heyet-i Temsiliye Kararları**, 2. bs., Ankara, TTK, 1989, s. IX-X.

¹¹⁸⁸ İsmet [İnönü]'den Kâzım Karabekir'e Mektup, 27 Ağustos 1919; “*...Eğer Anadolu'da halkın Amerikalıları herkese tercih ettikleri zemininde Amerika milletine müracaat edilse pek ziyade faidesi olacaktır, deniliyor ki ben de tamamile bu kanaatteyim. Bütün memleketi parçalamadan bir Amerikanın mürakabesine tevdi etmek, yaşayabilmek için yegâne ehven çare gibidir. Fakat bugün bu kanaatin kıymeti onun izharındadır [açığa vurulmasındadır].*” Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s. 176. Ayrıca Müşir İzzet Paşanın Sivas Kongresine ulaştırılmak üzere gönderdiği Manda layihası için bk. a.e. s. 170-4.

¹¹⁸⁹ Fatih M. Sancaktar, “*Sivas Kongresi (4-11 Eylül) Delegelerine Dair Tespitler*”, **Tarih Dergisi**, C. 71, S. 2020/1, s. 479.

alırdım”¹¹⁹⁰ ifadelerine yer verilir. Refet Beyin [Bele] itirazı üzerinde muhtıra geri çekilir.¹¹⁹¹ Bundan sonra kongredeki Manda tartışmaları sırasında Hoca Raif Efendi ve Ahmet Nuri Bey, açıkça ve sert bir biçimde Amerikan Mandasına karşı olduğunu ifade ederler.¹¹⁹² 8 Eylül’de Heyeti Temsiliye reisi ve kongre oturum başkanı olarak Mustafa Kemal; “Eğer her hâlde biz muhtâc-ı muavenetsek bu muavenetin Amerika tarafından ifâsını tercih ederiz, bu cihet şâyân-ı arzu ve temennîdir. Bununla beraber dâhilî ve hâricî istiklâlimizi de kayb etmek istemiyoruz”¹¹⁹³ der. Bununla birlikte, 9 Eylül 1919 tarihinde Heyet-i Temsiliye reisi olarak Sivas Kongresi adına ilginç bir çağrıya imza atar. Bu çağrıyı meşhur nutkunda “gönderilip gönderilmediğini pek iyi hatırlamıyorum”¹¹⁹⁴ dediği mektupla gerçekleştirir. Bu suretle “Amerika Birleşik Devletleri senato başkanına” Türkiye’deki koşulları incelemek üzere gerçekleştirilecek bir araştırma gezisi için heyet davet edilir.¹¹⁹⁵

¹¹⁹⁰ **Sivas Kongresi Belgeleri**, Haz. Recep Toparlı, Sivas, Vilayet Kitaplığı, 2015, s. 77, 85. Sivas Kongresi üzerinden yapılmak istenen Manda çağrısı için hazırlanan ve kongrede okunan muhtıra, bağımsızlık isteğini devlete düşmanlık olarak nitelendirirken, mevcut durumda “bugün bir yılana sarılmak mecburiyetindeyiz: Bu yılan da olsa olsa, gâlip devletlerin te’sis ettiği ‘manda’, ya’ni vekalet-i idâriyye usulü olabilir” denir. Bu vekil devletin idaresi yani Mandası altında dini, mali bağımsızlık ve milli egemenliğin sağlanması Manda idaresinin özellikleri arasında sıralanırken tek bir vekil devlet altında [Amerika] bunun gerçekleşmesi istenir. Zira birden fazla Manda idaresi kurulursa, “memleketimizin her parçası başka bir imar yönetimine ve milletimizin her kısmı ayrı bir medeniyetin kültürüne bağlı olacağından ve özellikle aynı vatan içinde değişik dillerle farklı kültürler yayılacağından milli ve medenî birliğimiz tam anlamıyla dağılacak”tır denilir. Manda muhtırasıyla ilgili diğer ayrıntılar için bk. a.e., s. 42-121.

¹¹⁹¹ **Sivas Kongresi Tutanakları**, s. 194-6 [92-3.]. Refet Bey konuşmasında: “Hülâsa, biz kat’i ve tâm istiklâlimizi isteyelim. Manda ancak yeni bir devlete tatbik olunabilir. O halde biz istiklâlimizi isteyelim. Hâlen ve âtiyen, dahilen ve haricen mugayir-i tefehhüm olabilecek her türlü mandayı da istemediğimizi söyleyelim. Fazla olarak Cem’iyyet-i Akvâm’a hemen veya karîben duhulümüz hakkını tamamen te’mîn edebilecek fennî, sınaî bir yardım, bir müzaheret isteyelim. Herhâlde Amerika müzâheretini şu veya bu şerâit altında istemeliyiz.” **Sivas Kongresi Tutanakları**, s. 206 [98]. Buradaki tartışmalardan sonra temel mesele artık Amerikan yardımının şartlarıyla istiklali bağdaştırma olarak karşımıza çıkacaktır.

¹¹⁹² Raif Efendi konuşmasında, “Bendenizin fikrimce manda ta’bîrini kullanmakla istiklâlî kullanamayacağımızdan her hâlde bu manda ta’bîrini redd etmeliyiz” diyecektir. **Sivas Kongresi Tutanakları**, s. 192 [91]. Ahmet Nuri; “Bu millet ölmemiştir. Her millet gibi yaşamak hakkına mâliktir ve bu günkü âsâr-ı tezâhürâtıyla bu hakikati göstermek üzeredir. ...Onun için evvelâ manda kelimesinin kat’iyyen reddini talep ediyorum. Zirâ bugün müstakil yaşayabilmek evvela bir orduya malik olmakla” mümkündür der. **Sivas Kongresi Tutanakları**, s. 208-210 [99-101].

¹¹⁹³ **Sivas Kongresi Tutanakları**, s. 188 [89].

¹¹⁹⁴ Atatürk, **Nutuk**, s.77. Esasında Mustafa Kemal Amerika senatosuna çağrı yapan mektupla ilgili ayrıntıları hatırlamıyor olamaz. Zira Nutuk’un devamında “Yalnız Amerika Senatosuna yazılan ve malûmunuz olan bir mektuba Kongre kararıyla beş kişi vaz’ı imza etmiştir ki bu meyanda bendenizin de imzam vardır” der, bk. Mustafa Kemal’den 15 KO. Kumandanı Kâzım Paşa Hazretlerine Telgraf, 19 Eylül 1919; Atatürk, **Nutuk**, s.103. Mektubun hatırlanmak/önemsenmek istenmeyişinin arkasında, Türkiye’yi Amerikan güdümüne sokacak propaganda çalışmalarının yergisiyle mektubun oluşturduğu çelişki yatıyor olmalıdır. Zira Kemal Paşa özyaşamöyküsünün bu bölümünde daha sonra kendisine muhalefet edecek olan arkadaşlarının Amerikancılıkla ilişkilerini ortaya koyarak, kökü maziye uzanan bir yol ayrılığı fikrini inşa etmeye çalışmaktadır.

¹¹⁹⁵ **Papers Relatings to the Foreign Relations of the United States 1919**, C. II, s. 888-9. Sivas Kongresi adına Heyeti Temsiliye reisi sıfatıyla Mustafa Kemal [Atatürk] birinci reis vekili Hüseyin Rauf [Orbay] ikinci reis vekili İsmail Fazıl Paşa ile katip olarak İsmail Hami [Danışmend] ve M. Şükrü’nün imzasıyla Amerika’dan tahkik heyeti daveti şöyle yapılır: “...Bugün Sivas Milli Kongresi, Osmanlı İmparatorluğu halklarının ve topraklarının bir barış antlaşmasıyla keyfi olarak elden çıkarılmasına izin vermeden önce, Osmanlı İmparatorluğundaki koşulları açık görüşüyle araştırmak amacıyla, tarafsız bir milletin üyelerinden oluşan bir heyeti Osmanlı İmparatorluğunun tüm

Sivas'tan gönderilen bu davetten önce, Türkiye'ye gönderilecek müstakbel Amerikan heyeti başkanı General Harbord Paris'te bulunduğu sırada, 2 Ağustos 1919'da "*Başkanın çok ilgilendiği Ermenistan için bir Mandanın ne tür bir sorumluluk içerdiğini ortaya çıkarma emrini*"¹¹⁹⁶ almıştı. Bu suretle Türkiye üzerinde özellikle de Ermenilerin durumu gözetilerek tesis edilebilecek bir mandaya dönük olarak "*askeri bir bakış açısıyla*" inceleme yapmak üzere oluşturduğu heyetle¹¹⁹⁷ 24 Ağustos'ta Brest limanından İstanbul'a doğru¹¹⁹⁸ harekete geçmişti. Heyet kısa süre sonra vardığı İstanbul'dan, hemen esas inceleme sahasına doğru yola koyulur.¹¹⁹⁹ İçerisinde *Associated* muhabirinin de bulunduğu Amerikan heyeti bir süre sonra Sivas'a ulaşır.

Öte yandan Sivas Kongresi 11 Eylül 1919'da yayımladığı beyannameyle, ülkenin bağımsızlığının korunması şartına yaslı olarak Osmanlı Devleti üzerinde istila emeli beslemeyen herhangi bir ülkenin yardımını memnuniyetle kabul edeceğini¹²⁰⁰ ilan ederek

topraklarını incelemek üzere göndermesini oybirliğiyle Amerika Birleşik Devletleri Senatosundan talep eder" bk. a.y. Senatoya yapılan çağrının, Sivas Kongresi sırasında kaleme alınan Türkçe nüshası için bk. **Sivas Kongresi Belgeleri**, s. 124-7. Ayrıca Sivas Kongresi namına yapılan çağrının basında yayımlanan ilgili davet bölümü için bk. Louis Edgar Browne, "*Senators Urged to Visit Turkey*", **The Evening Star [The Sunday Star]**, Nu: 760- Nu:27570, 19/10/1919, s. 58[3.Bölüm/s.2]. Mektubun ilgili kısmın Türkçeye tercümesi için bk. **ATASE**, ISH, 53-151AC. [EK LXX]. Amerikan tahkik heyetine ilişkin davet bölümünü ve buraya imza atanların adlarına da yer veren haberin ayrıntılarına bakılırsa, [bk. a.y.] Sivas Kongresine gönderilen gazeteci Browne'un söz konusu davete ilişkin ayrıca aracı kılınmış olduğu düşünülebilir. Nitekim Sivas Kongresi sırasındaki tanıklıklarına ilişkin kayıtlar düştüğü başka bir yazısında; Manda konusunun görüşüldüğü toplantılara katıldım. Toplantı sonunda, Türklerin, Osmanlı Devleti üzerinde tesis edilecek bir Amerikan Mandasını arzuladıklarını "*Amerika'ya bildirmemi*" benden istediler, der. "*British Resort to Bribery Win Turk Trade*", **The Guthrie Daily Leader**, C. CLXIII, Nu: 45, 18/10/1919, s.1, 4. Sivas'ta L. Browne'a milli gayeye hizmetlerinden ötürü açık bir teşekkür yayımlanır: "*Teşkilat-ı Millîye nezdinde Amerika matbuat-ı umumiyesi mümessili Mr. Brown, onbeş günden beri Sivas'ta bulunarak Mustafa Kemal Paşa ve Bahriye Nazırı esbaki Rauf Beyefendiyle vesair kongre azalarıyla mülakatlar ve temaslar yaparak kongrenin amal-i meşruasına ve teşkilatının vusat ve ehemmiyetine kesbi vukuf ve nüfuz edip amali milliyeye tercüman olacak surette raporlar verdiğinden dolayı kendisine teşekkürü vecibe biliriz.*" "*Teşekkür*", **İrade-i Milliye**, Nu: 2, 17/09/1919, s. 4. Sivas Kongresine, gözlemci olarak katılmayı tasarlayan Amerika tahkik heyeti başkanı R. Crane yerine gazeteci L. E. Browne'ın kongreye gönderilmesine aracılık yapan Halide Edib'dir. Fethi Tevetoğlu, **Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar**, s. 190-1. Ayrıca Browne'dan geriye kalan terekede, Amerikan senatosuna yapılan çağrının imzalı ve imzasız nüshalarının bulunması Browne'ın faaliyetlerinin gazeteciliğin ötesinde olduğunu göstermektedir. Konuyla ilgili olarak bk. Deniz Bilgen, **ABD'li Gözüyle Sivas Kongresi, Amerikan Mandası ve Gazeteci L. E. Browne'in Faaliyetleri**, İstanbul, Kaynak, 2004, s. 197.

¹¹⁹⁶ James G. Harbord, **The American Army in France 1917-1919**, Boston, 1936, s. 571. Harbord, 28 Haziran 1919'da Wilson ile yüz yüze görüştüğünde kendisine "*sanırım Ermeni meselesi yoluna girecek*" dediğini kaydeder. Buradan Wilson'un kendisini Manda koşullarını araştırmak üzere görevlendirme niyetinde olduğunu çıkarır. a.e. s. 559.

¹¹⁹⁷ "*America Driven into Mandatory Declare Solons*" **Casper Daily Tribune**, Nu: 269, 04/09/1919, s. 6.

¹¹⁹⁸ James G. Harbord, **The American Army in France**, s. 572.

¹¹⁹⁹ "*Turkish Mission goes Inland*", **The Washington Times**, Nu: 11285, 12/09/1919, s. 9. Harbord heyeti, Amerika senatosuna Sivas'tan bir tahkik heyeti gönderilmesine dönük çağrı yapmasından önce İstanbul'a ulaştığı anlaşıyor. İstanbul'dan harekete geçiş tarihi de muhtemelen 7 Eylül 1919'dur. bk. ay.

¹²⁰⁰ Beyannamenin ilgili kısmı [yedinci madde] şöyledir: "*devlet ve milletimizin dahili ve harici istiklâli ve vatanımızın tamamiyeti mahfuz kalmak şartıyla altıncı maddede musarrah hudut dahilinde milliyet esaslarına riayetkâr ve memleketimize karşı istilâ emeli beslemeyen herhangi devletin fennî, sınai, iktisadî muavenetini memnuniyetle karşılarız.*" Kemal Atatürk, **Nutuk Vesikalar**, Ankara TTK, 1991, s. 755 [Vesika Nu: 130] Yedinci maddenin kongre beyannamesine konulması kabul edildikten sonra Rauf Bey söz alarak bunun örtülü bir

kongrenin Manda/müzaheret meselesine yaklaşımını önemli ölçüde açıklığa kavuşturur. Kâzım Karabekir de bu dönemde Amerikan Manda/murakabesinin ancak Millî Mücadelenin kaybedilmesiyle başvurulabilecek bir seçeneğe dönüştüğünü kayda düşerken kendi duruşunu da açıklığa kavuşturmak ister: “Sivas kongresi mandaya değil, mukavemete karar verecekti. Son mukavemetten sonra biz pek mahrem aramızda son çare olarak müzaheret kararını düşünecektik.”¹²⁰¹

4.5. General Harbord ile Mustafa Kemal Paşa

Sivas Kongresinin dağılmasından sonra, şehre varan Amerikalı General J. G. Harbord başkanlığındaki heyetin içinde yer alan gazeteci 20 Eylül’de¹²⁰² Mustafa Kemal ve Hüseyin Rauf Beylerle bir mülakat yapar.¹²⁰³ Bu mülakatta Mustafa Kemal [Atatürk], *Associated Press* muhabirine; “Tüm deneyimlerimizden sonra bize yardım edebilecek yegâne ülkenin Amerika olduğuna eminiz” der. Muhabirin görüştüğü isimlerden Rauf [Orbay] ise “Tek umudumuz Amerika’dır” diyecektir.¹²⁰⁴ Gazetecinin mülakatının yanısıra Harbord, içerisinde Mustafa

Manda/müzaheret çağrısı olduğunu, açıklığa kavuşturulması gereğini ifade eder: “Bu manda mes’alesi hakkında şimdiye kadar gerek matbuat ve gerekse sair mehfûl tarafından bir çok sözler söylendi. Vâkıa hey’et-i aliyye müzaheret-i hariciyye esâsını kabul buyurduysa da, benim kanaatimce doğrudan doğruya zikrinde bir mahzur olamaz.” Rauf bey konuşması sırasında daha önce “mahzur” olarak gördüğü şeyi açıklar. Bu; “Biz Amerika’yı açıktan açığa istersek hükümet-i merkezîmizin [İstanbul’daki hükümet] bizi vatan ve milleti satmakla itham edeceği”ydi. **Sivas Kongresi Tutanakları**, s. 234, 236 [112-3].

¹²⁰¹ Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s. 170. Karabekir, Amerikan Mandasının ülkenin geleceğinde bir seçenek olarak belirebileceği düzlemin koşullarını Mustafa Kemal ve Hüseyin Rauf ile belirlediklerini ifade eder: “mecburiyeti kat’iye olmadıkça mandaya yanaşılamiyacağını ve mecburiyetin de ancak millî varlığımızın sarfından sonra görülebileceğini M. Kemâl Paşa ve Rauf beylerle tesbit ettik”. Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s. 117.

¹²⁰² Harbord heyetinin 20’inde değilde 21 Eylül’de Sivas’a varıp bir gece konakladıktan sonra Erzurum’a doğru hareket ettiğine ilişkin haber için bk. “Amerika Heyeti”, **İrade-i Milliye**, Nu:4, 28/09/1919, s. 2.

¹²⁰³ “Mustapha Pasha to aid Armenians; U.S. Mandate is Desired”, **The Sun**, C. LXXXVII, Nu: 44, 14/10/1919, s. 10. Amerikan Mandasının arzulandığına ilişkin başlık atılan haberde, muhabirin sorularına karşı Mustafa Kemal’in verdiği cevaplar şöyle kayda düşülür: “Milliyetçiler, tarafsız ve yardımsever bir yabancı ülkenin yardımının gerekliliğini kabul ederler. Amacımız Türkiye’nin mütareke zamanındaki gibi gelişmesini sağlamaktır. Yayılmacı bir tasarımız yok. İyi bir yönetime sahip olursak Türkiye’nin zengin ve müreffeh bir ülke haline gelebileceğine inanıyoruz. Mevcut yönetimimiz dış müdahale ve entrikalarla zayıflatılmıştır. ‘Tüm deneyimlerimizden sonra Amerika’nın bize yardım edebilecek tek ülke olduğundan eminiz. Ermenilere yönelik yeni bir Türk şiddetinin gerçekleşmeyeceğini temin ederiz’. ‘Enver Paşa (eski Harbiye Nazırı) ile çalıştığımız doğru değildir. Onun politikalarının Türkiye’ye zarar verdiğine inanıyoruz. Nerede olduğunu bilmiyoruz ama Rus Bolşevikleriyle birlikte olduğu söyleniyor. Yeni bağımsız bir İslam Devleti kuracağını belirttiği bir mektubunu gördüm, [bu] muhtemelen Azerbaycan’da’ ‘Milliyetçilerin İngiliz-Fransız sermayecileri tarafından desteklendiği doğru değildir. Onlar Türkiye’deki yatırımlarını korumaya çalışıyor. İngiliz parası burada Türkiye’yi imha etmek için harcanmıştır.” a.y. Amerikalı General Harbord’da söz konusu mülakatın 15 Ekim tarihli yayımından, Mustafa Kemal’in Amerikan müzaheret/muavenetiyle ilgili açıklamalarını alıntı yaparak raporuna ekler. bk. James G. Harbord, **Condition in the Near East; Report of American Military Mission to Armenia**, Washington, Government Printing Office, 1920, Senate 13/04/1920, Belge Nu: 266, s. 17.

¹²⁰⁴ “Mustapha Pasha to aid Armenians; U.S. Mandate is Desired”, **The Sun**, Nu: 44, 14/10/1919, s. 10.

Kemal, Rauf Bey, Bekir Sami ve Ahmet Rüstem [Alfred Rüstem Bielinski] Beylerden oluşan bir heyetle görüşme gerçekleştirir.¹²⁰⁵ Sivas'taki görüşmesinden sonra Amerikalı General Harbord, Samsun'a ulaştığında Mustafa Kemal'den bir de mektup alır.¹²⁰⁶ Bu uzun mektup, *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin teşkilatlanmasıyla görüşlerinin özetini içeren bir muhtıra* olarak kayda düşülür. Burada, Mustafa Kemal “Amerikan yardımı”na bakışını da ortaya koyduğu mektubunu şöyle noktalar:

“Güçlü ve tarafsız bir yabancı milletin yardımının[assistance], bizi kurbanı olduğumuz haksız baskıdan kurtarmak ve gelişmemizi hızlandırmak için büyük değer taşıyacağını özellikle belirtmek isteriz. Milliyetçi ilkeyi barındıran Wilson'un temel düsturlarından ve Amerikan milletin zaferini sağlamak için eyleminde sergilediği adalet ve hayırseverlikten çok umutluyuz. Mustafa Kemal Paşa”¹²⁰⁷

¹²⁰⁵ Fethi Tevetoğlu, “Mustafa Kemal Paşa-General Harbord Görüşmesi Tanık ve Tercümanı: Prof. Hulüsi Y. Hüseyin (Pektaş)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. IV, S. 10, 1987, s. 202-3.

¹²⁰⁶ Jas. G. Harbord'dan Mustafa Kemal'e Mektup, 9 Ekim 1919. *Papers Relatings to the Foreign Relations of the United States 1919*, C. II, s. 886. ATASE, ISH, 53-151AB. bk. EK LXIX.

¹²⁰⁷ Mustafa Kemal'den J. G. Harbord'a Mektup, 1919 Ekim. *Papers Relatings to the Foreign Relations of the United States 1919*, C. II, s. 885. Yukarıda Mustafa Kemal'in Harbord'a yazdığı uzun mektubun son satırlarıdır. Bu uzun mektubunda, başında bulunduğu hareketin, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin temel amacının Erzurum ve Sivas kongrelerindeki beyannameden alıntıyla ortaya koyar; “Osmanlı anavatanının topraklarını korumak, millî istiklalimizi muhafaza etmek, Hilafet ve Saltanat hukukunu müdafaa etmek için Kuvayı milliyeyi amil, irade-i milliyeyi hakim kılmak”. Mustafa Kemal bu mektubuyla özellikle de Amerikan yardımı [manda/müzaheret/muavenet] konusunda ifade ettiği görüşleriyle Halide Edib'in bu dönemdeki düşüncelerini karşılaştırma olanağı sunması açısından kayda değerdir. Ayrıca Bolşeviklik ve Turancılığa yaklaşım konusunda benimsediği tutumu gerekçelendirmesi açısından da mektubun içerdiği ayrıntılar kayda değerdir. [**Mustafa Kemal'den J. G. Harbord'a Mektup**]: “Maksadımız maceralara atılarak vatan ve milletimizin mevcudiyetine son darbeyi vurmak değil, büyük bir basiret ve ferasetle hareket ederek milletin beka ve refahını temin edecek çareleri bulmaktır. Dolayısıyla ittihatçılarla aramızda hiçbir ilişki olamaz. Bolşevikliğe gelince: Ülkemizde bu öğretiye yer yoktur, dinimiz ve geleneklerimiz ve toplumsal teşkilatımız bunun uygulanmasına tamamen elverişsizdir. ...Son olarak, toplumsal açıdan bakıldığında, Türk milletin bu öğreti [Bolşeviklik] lehinde hiçbir eğilimi olmadığı ve gerekirse onunla mücadele etmeye hazır olduğu görülür. ...Ermenistan'daki talihsiz Müslüman nüfusun yardımına koşmaktan ve Azerbaycan'daki Müslümanlarla işbirliği yapmaktan kaçınarak, eylemlerimizi ve amaçlarımızı, halihazırda belirlenmiş sınırlar dahilinde vatan ve milletin gelecekteki varlığını ve refahını sağlama göreviyle sınırlandırmanın zorunlu olduğunu düşünüyoruz. Gerçekte Turancılığın zararlı bir fikir olduğuna inanıyoruz. Maddi ve manevi kuvvetimizi sınırlarımızdan çok uzakta hayaller peşinde koşturmakla, anavatanımızın kalbi ve varlığımızın düğüm noktası olan Makam-ı Saltanat ve Hilafeti savunmak için ihtiyaç duyduğumuz gücü zayıflatacağımızı düşünüyoruz. ...İngilizler, hareketimizin gerçek, yani tamamen millî niteliğini çarpıtmak amacıyla, Almanlardan veya Bolşeviklerden, bazen yabancı Müslümanlardan veya ittihatçılardan, şimdi yine Enver Paşa'dan ve başka kimden olduğunu bilmediğimiz paralar aldığımızı dair raporları dolaşıma soktular. Bu raporlar Ferid Paşa kabinesinin işine geliyor, onları tasnif edip güçlendirdikten sonra ileri sürüyorlar. Gerçekte cemiyetimizin söz konusu kaynaklarla hiçbir bağlantısı yoktur ve olamaz da çünkü en başından beri açıkladığımız gibi amacımız tamamen millî ve vatanseverlik üzerinedir ve açık bir yol izlemektedir. Zira, hangi kaynaktan olursa olsun para kabul etmek, muhafazakâr ve meşru bir amaç güden bizlere göre, bağışçıların niyet ve arzularına göre hareket etmek demektir. Genel olarak konuşmak gerekirse, cemiyetimiz sanıldığı kadar büyük miktarlarda paraya da ihtiyaç duymamaktadır. Bizim, yabancı bir güce yaslanarak para yoluyla gerçekleştirmeye çalıştığımız gayrimeşru bir gayemiz yoktur. Ne başka bir milletin vicdanını satın almak zorunda olduğumuz bir konumdayız ne de milletimizin önüne bilmediği bir gayeyi koyup bu uğurda para harcama konumundayız. Cemiyetimiz, millî bilinçten doğan saf ve yurtsever bir hareketin sonucudur ve bu hareketin millî bir biçim ve teşkilatını benimsemesinden ibarettir. Hazinemiz, istiklalin ve vatanseverliğin değerini takdir etmeyi öğrenmiş olan milletin vicdanıdır. Gelirlerimizin kaynağı da milletin kendi rızasıyla yaptığı

Harbord, Mustafa Kemal'e yazdığı kısa cevapta yalnızca Ermenilerle ilişkili meselelere temas eder; *"Ermeni halkı hala milliyetçi hareketin tehlikesinden çok korkuyor"* ve *"Amerika'nın bu insanların güvenliği ve refahıyla yakından ilgilendiğine bir kez daha dikkatinizi çekmek istiyorum"*¹²⁰⁸ diyen Amerikalı general, gözlem, inceleme ve görüşmeleri sonucunda hazırladığı rapor 1919 Ekim ortasında Amerikalıları yetkililere, 13 Nisan 1920'de Amerikan senatosuna sunulur. Harbord raporunda;

"Heyetimiz, Amerika Birleşik Devletleri'nin Yakın Doğu'da bir Mandayı kabul etmesi konusunda, tavsiyede bulunmasına dönük bir beklenti hissetmemiştir. Bu nedenle, bölge halklarıyla altı hafta süren sürekli temaslar sırasında elde edilen bilgilere dayanarak, böyle bir eylemin lehinde ve aleyhinde olan görüşlerin bir özetini sunmakla yetinmiştir" der. Bununla birlikte der Harbord; *"Kendimizi tatmin edecek herhangi bir nedenden ötürü bunu [Mandayı] üstlenmeyi reddedersek, milyonlarca insan tarafından savaşa girmemizin sebebi olan görevi tamamlamamış ve umutlarına ihanet etmiş olarak değerlendirileceğiz."*¹²⁰⁹

Harbord, Amerika'nın Osmanlı Devletindeki okullarıyla ve misyonerleriyle kurulu güçlü duygusal bağlardan ötürü ayrıca Ermenilerin tek umudun bu olmasından dolayı Türkiye'de Amerikan yönetiminin kurulmasının gereğine işaret ederken, aksi durumda Amerika'nın konumlanışının düşeceği durumu Kitabımukaddes'ten alıntı yaparak ortaya koyar; *"Ve Rab Kabil'e dedi ki: Kardeşin Habil nerede? Ve [o da] karşılık olarak: 'Bilmiyorum; ben kardeşimin bekçisi miyim?'"*¹²¹⁰ Amerika'nın Tanrı Devleti olmaktan uzaklaşmayla kardeş katili

başırlardır. ...Mütarekeden sonra Avrupalı güçler, Türkiye'de haklarının bilincinde ve onları savunmaya hazır bir millet olmadığını düşünmek gibi bir hataya düştüler. Cansız bir ülke ve kansız bir millet neye layıkta, bize de o layık görüldü. Versay Konferansında vatanımızın parçalanması ve bu parçaların sağa sola hediye olarak dağıtılması fikri ortaya atılmıştı. ...Bereket versin ki kaderimizle ilgili belirleyici yargılar Amerikan kongresinin müzakereleri sonrası alacağı kararlara bağlı kılındı. ...Amerikalıların insancıl kararları sayesinde, kalıcı ve mükemmel bir barışın tesis edilmesi için gerekli zeminin bulunacağına dair sarsılmaz bir inanç taşıyoruz. Medeniyet, hak ve adalet davasını temsil eden Amerikan milletinin ve Amerikan kongresinin, temiz kalpli Türk halkının medeniyete olan bağlılık ve irtibat derecesini çok iyi bildiğinden ve onun kadarı hakkında en verimli, en adil ve en elverişli kararları alacağından hiç şüphemiz yoktur. ...Osmanlı Devleti yedi asırlık şanlı bir geçmişe ve tarihe sahiptir. Biz Asya, Avrupa ve Afrika gibi üç kıtada gücü ve heybeti dünya tarafından kabul edilmiş bir milletiz. Savaşçılarımız ve tüccarlarımız okyanuslara yelken açmış ve bayrağımızı Hindistan'a kadar taşımıştır. Yeteneklerimiz, bir zamanlar sahip olduklarımız ve dünya çapında bir güç haline gelmemizle kanıtlanmıştır. Ancak geçen yüzyıl boyunca Avrupalı güçlerin payitahtımızdaki entrikaları ve bu entrikaların bir sonucu olarak bağımsızlığımıza müdahaleleri, ekonomik hayatımızı kısıtlamaları, yüzyıllardır kardeşçe yaşadığımız gayrimüslim unsurlarla aramıza ektikleri nifak tohumları... Ülkemizin, yabancı entrika ve müdahalelerin karabasanlarından kurtulması ve işlerinin millî iradeye saygılı, yetenekli bir hükümet tarafından yönetilmesi halinde, yakın zamanda tüm dünyanın memnuniyet kaynağı olacak bir duruma geleceğine dair en olumlu güvenceleri verebiliriz...." a.e. s. 878-885. Mustafa Kemal'in Harbord'a gönderdiği mektubun İngilizce nüshası için bk. EK LXXI.

¹²⁰⁸ Jas. G. Harbord'dan Mustafa Kemal'e Mektup, 9 Ekim 1919. **Papers Relatings to the Foreign Relations of the United States 1919**, C. II, s. 886. Mektubun Türk arşivlerindeki nüshası ve tercümesi için bk. ATASE, ISH, 53-151, ve ATASE, ISH, 53-151AAA. Mektup için bk. EK LXIX.

¹²⁰⁹ Harbord, **Report of American Military Mission**, s. 25, 29.

¹²¹⁰ Amerikalı General Harbord'un Kitabımukaddes'ten yaptığı alıntının tamamı şöyledir; *"Kayin [Kabil] kardeşi Habil'e, "Haydi, tarlaya gidelim" dedi. Tarlada birlikteyken kardeşine saldırıp onu öldürdü. RAB Kayin'e,*

Kabil'in tutumunu gösterip lanetlenmesine dek farklı yorumlamalara kapı aralayan bu dini temellendirmenin yanı sıra, Türkiye'de bir Manda yönetimi kurmanın zorluklarından ve Amerika'ya getireceği yüklerden bahis açan Harbord, Manda tesisinin iktisadi gerekçesini de şöyle ortaya koyar; “*Gelecekteki savaşlar için milyarlar harcamaktansa, şimdi Manda için milyonlar harcamak daha iyidir.*”¹²¹¹ Harbord raporu doğrultusunda Amerika'nın Ermenistan üzerinde Manda tesis edeceğine ilişkin değerlendirmeler artarken, basının ısrarına karşın general, raporunu kamuoyu önünde tartışmaya açmaz.¹²¹²

Harbord'un yanı sıra Türkiye'de bir Amerikan yönetimi kurulmasının gerekçelerini Halide Edib de ortaya koyar. Fakat ondan farklı olarak Amerika basını üzerinden bunu savunan kişilerden birisidir. 7 Kasım 1919'da İstanbul'da *Associated Press* muhabirinin kendisiyle gerçekleştirdiği mülakatta Halide, yürüttükleri faaliyetlerin karşılaştığı zorluklara, yapılması gereken inkılaplara¹²¹³ bu bağlamda din/İslam meseleleriyle devletin yeni sınırlarına¹²¹⁴ temasla şunları ifade eder.:

“*Avrupa'da belki Belçika dışında hiçbir ülkenin burada yapılması gereken işi üstlenecek kadar ilgili olacağını ya da diğer güçler tarafından buna izin verileceğini sanmıyorum. Bu yüzden eski imparatorluğun her yerinde kendini belli eden bir Amerikan propagandası teşkilatladık. En sıradan insanlar bile iddialarımızın doğruluğunun farkında ve bu nedenle onları Amerikan denetimini desteklemeye ikna etmek kolay olmaktadır. Ancak Amerikalılar bizi cesaretlendirmediler ve diğer milletler de ya sınır dışı ederek ya da basınıımızı sansürleyerek cesaretimizi kırdı. Amerika'ya kimseyi gönderemiyoruz çünkü mütareke seyahat etmemizi*

‘Kardeşin Habil nerede?’ diye sordu. Kayın, ‘Bilmiyorum, kardeşimin bekçisi miyim ben?’ diye karşılık verdi. RAB, ‘Ne yaptın?’ dedi, ‘Kardeşinin kanı topraktan bana sesleniyor. Artık döktüğün kardeş kanını içmek için ağzını açan toprağın laneti altındasın’” Kutsal Kitap, Yaratılış 4/8-11. Harbord'un söz konusu alıntısı için bk. Harbord, **Report of American Military Mission**, s. 27.

¹²¹¹ Harbord, **Report of American Military Mission**, s. 20-29. Harbord, Türkiye'de Amerikan yönetimi kurulduğunda “özellikle önemli olan hususlar” arasında “*Türk İmparatorluğunun dış ilişkilerinin mutlak kontrolü*”nü koyarak şunu ifade eder: “Türkiye'ye hiçbir büyükelçi, elçi, bakan veya diplomatik temsilci atanmayacak, Türkiye de yurtdışına böyle bir temsilci göndermeyecektir.” a.e. s. 25.

¹²¹² “*American Mandate in Armenia Asked*”, **The News Scimitar**, Nu: 62, 12/03/1920, s. 3.

¹²¹³ “*Halkımız ve Hristiyanlar tarafından saygı görecektir ve yapacağı inkılaplarla ilgili suçlamalara da göğüs gerebilecek bir dış yardım almamız gerektiğinin farkındayız*” diyen Halide Edib Amerika'nın Türkiye'de yapacağı temel inkılabı din işlerinde gördüğünü şöyle ifade eder: “*Dini ayrımlar olmamalı, eski mahkemeleri kaldırmalı ve onları tek tip hale getirmeli. Şeyhülislamımızı [our patriarch] siyasi kabinemizden çıkarmalı ve sadece dini yapının [church system] başı olmasına izin vermeli*” *Turkey's Hope for Future as Drawn by Turkish Woman*”, **Maui News**, Nu: 1031, 19/12/1919, s. 8.

¹²¹⁴ “*Millî ülkümüz ne dinini ne de fikrini değiştiren bu nedenle de her zaman Muhammed'in dininin savunucusu olan Osmanlı Türklerinin bütünlüğünü korumaktır. Biz aynı zamanda bağımsız bir Ermenistan görmek istiyoruz, çünkü Ermenistan'ın bunu elde edene kadar asla rahat etmeyeceğine inanıyoruz. Sınırlarımız için mütareke hattını istiyoruz, yani Trakya, Küçük Asya, Rus sınırına, oradan da Persler, Kürtler ve Araplar tarafından meskün olmasına rağmen yaklaşık yarı Türk olan Bağdat'ın ticaret merkezine ve oradan da Akdeniz'e. Bu toprakların içinde, Yunanlıları, Ermenileri siyasi olarak kıskırtmadıkları sürece herkesi istiyoruz.*” *Turkey's Hope for Future as Drawn by Turkish Woman*”, **Maui News**, Nu: 1031, 19/12/1919, s. 8.

engelliyor. Dürüst ve samimi bir vatansever olan Mustafa Kemal Paşa da bizim gibi düşünüyor.”¹²¹⁵

Halide’nin Anglosakson dostlarından Emerson; “Bugün, Halide Hanım’ın tüm dikkat çekici enerjisiyle savunduğu şey, İttihatçıların [Young Turks] eski kliğinin geçici olarak yerini alan Milliyetçilerin [Nationalists] tasarlarıdır. Türkiye’nin bölünme tehdidi ve Manda sorunu tüm insanların zihninde en üst sıradadır”¹²¹⁶der.

Bu süreçte, 27 Aralık 1919 tarihinde Heyeti Temsiliye merkezini Sivas’tan Ankara’ya taşır. O gün, Ankara’da Ziraat Mektebinin büyük salonunda “içtima eden vatanperver ve fedakâr Müslümanlara Heyeti Temsiliye namına Mustafa Kemal Paşa irat eylediği ve iki saat devam eden pek mühim ve müheyyiç hitabesinde”¹²¹⁷ İslam¹²¹⁸ ve istiklal¹²¹⁹ ile devletin yeni

¹²¹⁵ “Turkey’s Hope for Future as Drawn by Turkish Woman”, **Maui News**, Nu: 1031, 19/12/1919, s. 8. Ayrıca bk. “Stories of the War: Condition in Turkey”, **Norwich Bulletin**, C. LXI, Nu: 296, 11/12/1919, s. 4.

¹²¹⁶ Gertrude Emerson, “Halideh Hanoum”, **ASIA: The American Magazine on the Orient**, V. 20, January-December 1920, s. 89. Halide Edib Amerikancılığı kendi varoluşunu anlamlı kılan bir temele dönüştürmüştür. Bir “körpe” olarak teslim edildiği Amerikan kolejdeki biçimlendirilişi, misyoner/Anglosaksonlarla sık ve yakın teması ve kurduğu dostluklar gibi vasıflarıyla çevrelendiği toplumundan hayli ayrıştığını belirtmiştik. Mütarekeden sonra Türkiye’yi siyasi bir çare olarak Amerikan güdümüne sokma uğraşı veren veya buna razı olan pek çok kişiden farklı olarak Manda idaresini öncelikle kültürel bir dönüşüm için ve uzun yıllar mücadelesini verdiği Anglosaksonlaştırma faaliyetlerinin başarıya ulaşması için istediği anlaşılmaktadır. Türkiye’de kurulacak bir Amerikan Manda idaresini eski tasarılarını gerçekleştirecek bir kaldıraç olarak gördüğü için hararetle savunmuştur. Bu bağlamda geniş bir kesimin sözcüsüyümüşçesine Amerikan basınında yaptığı açıklamalar üzerinden, görüşlerinin başkalarınca da aynen savunulduğu düşüncesine yani bir çeşit indirgemeye gitmek son derece yanıltıcı olabilir. O hem Amerikalıları hem Türkleri farklı gerekçelerle aynı şeye ikna etmeye çabalayan belki yegâne kişidir. Ayrıca Halide’nin rıza imalatında mahir bir sanatçı olarak iyi bir halkla ilişkiler uzmanı olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim çoğu zaman muhatap olduğu kişi, toplum yahut siyasi yapıya göre benliğini konumlandırır ve ihtiyaç duyduğu yönlendirmeyi gerçekleştirmek için giyindiği kıyafetin tarzından ürettiği söylemin içeriğine dek bir diğeriyle bağdaştırılamaz bir çeşitlilik sergileyebilir.

¹²¹⁷ F.H., “Ankara’dan”, **İrade-i Milliye**, Nu: 19, 05/01/1920, s. 1. Mustafa Kemal’in hitabesinde, istiklali ilahi adaletle ilişkilendirip “Wilson Prensiplerinin onikinci maddesinin bihakkın tatbik ettirilmesi için bil idrak ittihaz-ı tedabir iden Müslümanların her fedakârlığa katlanmaya katiyen karar vermiş olduklarını” ifade ettiğine ilişkin haber için bk. ay.

¹²¹⁸ Milletimizin bağımsız yaşama hakkını gasp etmek için “milletimize” der Mustafa Kemal, zalimlik ve kabiliyetsizlik yakıştırmasında bulunan “muarızlar insaf etsinler de dünyanın en büyük medeni milleti olduğunu iddia edenlerden, din-i İslâmı sureti resmîyede tanımayan, islâmları Pazar gününü yevm-i tatil ve mübarek suretinde tanımağa icbar eden [zorlayan] islâmların yevm-i mahsusu Cuma gününü resmen tanımayan milletler olduğunu unutmasınlar.” [Atatürk, **Nutuk Vesikalar**, s. 874-5, Vesika Nu: 220] Millî Mücadele sırasında kınadığı bu uygulamaları daha sonra Türkiye Cumhuriyetinde bir inkılap ile gerçekleştiren Mustafa Kemal’in, Millî Mücadele sırasında söylemlerinde yer alan İslam vurgusunun çevrelendiği toplumun inançlarını gözetken siyasi manevralar olarak yapıldığına ilişkin değerlendirmelere kapı aralamıştır. Bu düşüncenin karşısında konumlandırılabilir yegâne yaklaşımsa, İslam ile ilişkisi bağlamında Mustafa Kemal’in uğradığı bir dönüşüme ilişkin varsayımdır. Henüz bu varsayımı içeriksiz bir düşüncenin ötesine taşıyacak bilimsel bir temellendirme gerçekleştirilmedi. Öte yandan Millî Mücadele sırasında Mustafa Kemal’in din ile ilişkisi TBMM tarafından kendisine verilen “Gazi” unvanıyla İslamî bir sembol de kazanır. Ayrıca bu bağlamda ve daha geniş çerçevede “Millî Mücadelenin her aşamasında adeta bağırان bir din/İslam vurgusu söz konusudur” tespiti bulunan Kon, Mustafa Kemal’in de dönemin basınında “İslâm’ın Bükülmez Kılıcı” olarak ele alındığını ifade eder. Kadir Kon, “Topyekün Bir Savaşta Evrilen Sakarya Meydan Muharebesi Sırasında Yükselen İslami Retorik ve Bunun Hâkimiyet-i Milliye Gazetesindeki Yansımaları”, **Mütarekeden İstiklâl 1921 Yılında Millî Mücadele**, İstanbul, Türk Ocağı, 2021, s. 242, 252.

¹²¹⁹ “Her halde devlet ve milletimiz dahilen ve haricen bütün manasıyla müstakil kalacaktır. Bize başka bir tarz-ı idare tatbik edilemez. Bu bâbda birçok muhtelif esbabın [sebeplerin] başında en büyük ve en mühim sebep şudur.

sınırlarına ¹²²⁰ vurgu yaparak, Wilson'un ilkelerine ve Amerikan yardımına bakışını da kamuoyuna açıklar:

Wilson'un onikinci ilkesi/koşulu için “*hakikaten kabul edilebilecek bir prensiptir*” der. İtilaf devletleri de “*Vilson prensiplerini Versay Konferansı'nda kabul ve ilân ettiler*” fakat daha sonra “*on ikinci maddenin ahkâmına muhalif*”¹²²¹ hareket ettiklerini ifade eder.

4.6. Alfred Rüstem Beyle Amerika'ya Yapılan Manda Çağrısı

Mondros'un imza edilmesinden sonra Türkiye'nin Amerika güdümüne sokulma mücadelesi içerisinde sergilenen yaklaşımlara bakılınca mukavemet [direniş] ile müzaheret [yardım] arasında bir karşıtlık kurulduğu görülse de Manda [vekil devlet] ile bağımsızlık arasında bu karşıtlık herkesçe kurulmaz. Bunun yanısıra bu dönemde yaşanan tartışmalarda kullanılan kavramlara ilişkin mevcut anlam uyumsuzluğuna Manda propagandacıları da katkı sunar. Amerikan propagandasına koşulmuş belirli kişilerin hem Manda hem de bağımsız olmayı birlikte tasvir etmeleri, hatta Ahmed Emin [Yalman] örneğinde görüldüğü üzere, bağımsızlığın ön şartının Amerikan Mandası altına girmekle mümkün olabileceğini savunmaları, yahut zaten bugüne dek Osmanlı Devletinin gerçek anlamda hiçbir zaman bağımsız olmadığını bu yüzden de Mandaya, istiklal gerekçe göstererek karşı çıkılamayacağını [Sivas Kongresinde geri çekilen muhtıra örneğinde olduğu gibi] dile getiren yaklaşımlar, Manda meselesindeki anlam bulanıklığını artırmıştır. Fakat bağımsızlıktan feragati içermeyen Amerikan yardımını [muavenet/müzaheret] sağlayacak yeni bir yönetimin, daha sonra özyaşamöyküsünde tersini ispat etmeye çalışsa da başta Mustafa Kemal olmak üzere çok sayıda isim tarafından arzu edildiği görülmektedir.

Henüz İstanbul'da toplanan meclisin barış koşullarını [Misak-ı Milli] belirleyip ilan etmediği ve Amerikan senatosunun Osmanlı Devleti üzerinde kurulması düşünülen Manda idaresini reddetmediği düzlemde, Erzurum Kongresince belirlenen Heyet-i Temsiliye

Dinen dahi müstakil olmak mecburiyetindeyiz. Yalnız vâsi olan memleketimizi seri bir surette imar edebilmek için milletimizin az zamanda ilim ve marifetini icabat-ı asriyeye göre yükseltmek için müftekir [muhtaç] olduğumuz hususâtı takdir ederiz. Ancak bu hususta bize muavenet edebilecek devletin nasıl olabileceği yedinci maddede musarrahtır. Böyle bir devletin muavenetini [yardımını] hüsn-i telâkki ederiz” Atatürk, **Nutuk Vesikalar**, s. 873-4, 879. [Vesika Nu: 220]

¹²²⁰ Mustafa Kemal konuşmasında “*Harb-i Umumi'nin neticesi birtakım fedakârlık ihtiyarına devletimizi mecbur kılıyor*” diyerek yeni hududun, Mondros'un imzası sırasında elde tutulan yerleri ihtiva ettiğine işaret ederek; “*Bu hudut İskenderun Körfezi cenubundan Antakya'dan Halep ile Katma İstasyonu arasında Cerablus köprüsü cenubunda Fırat nehrine mülâki olur. Oradan Dirzor'a iner; badehu şarka temdit edilerek, Musul, Gergük, Süleymaniye'yi ihtiva eder. Bu hudut ordumuz tarafından silâhla müdafa olunduğu gibi aynı zamanda Türk ve kürt anasıryyla meskûn aksam-ı vatanımızı tahdit eder*” der. Atatürk, **Nutuk Vesikalar**, s. 878. [Vesika Nu: 220].

¹²²¹ Atatürk, **Nutuk Vesikalar**, s. 873-4. [Vesika Nu: 220].

müzaheret/muavenet arayışını sürdürür. Fakat bu arayış yine Erzurum ve Sivas Kongresinin beyannameleriyle¹²²² istiklalden feragat etmeme koşuluna bağlanır. Bu yüzden, manda-müzaheret-muavenet tartışmalarının oluşturduğu anlam bulanıklığı¹²²³ içinde, Amerikan müzaheret-i için bağımsızlıkla bağdaşık bir vekil devlet hükümeti yahut Manda idaresi için koşulları belirleme uğraşı da devam eder. Amerikan yardımını, bağımsız kalarak elde etmeye dönük muhtemel son muhtıra 1920 yılının ilk günlerinde Mustafa Kemal'in yakınındaki isimlerden olan danışmanı Ahmet Rüstem Bey [Alfred Rüstem Bielinski¹²²⁴] aracılığıyla yapılır. Osmanlı Devletinin eski Washington elçiliği görevinde de bulunmuş olan Ahmed Rüstem, 17 Eylül 1919'da İstanbul'dan hareket ederek Sivas'a gelip, Heyeti Temsiliye'ye ve Mustafa Kemal'e yürütülen dış siyasette danışmanlık yapmaya başlamıştı. Onun imzasıyla gönderilen muhtıradaki "Türkler arasında hakim olan görüşü somut bir biçimde ortaya koyduğuna" ilişkin düşünülen kayıttan hareketle, Rüstem'in şimdi Heyet-i Temsiliye'nin Amerika ile ilişkilerde bir çeşit aracı/elçi gibi hareket ettiği ileri sürülebilir.¹²²⁵ Nitekim gazetede de "Mustafa Kemal'in

¹²²² Kongre beyannameleri için bk. "Tamim", **İrade-i Milliye**, Nu: 5, 02/10/1919, s. 2-3.

¹²²³ Rauf [Orbay] Beyin geç bir tarihte, Misak-ı Milli kararlarının kabul edilmesinden sonra İngilizlerce Malta'ya gönderilmesinden önce, Manda/muavenet hakkında yaptığı açıklamalar, meselenin nasıl anlaşıldığına ilişkin fikir verebilir. Rauf Bey şöyle der: "Manda nedir; Bizim Anadolu halkı manda kelimesini işittikleri zaman camışdan başka bir şey anlamazlar. Ciddi olarak diyorum ki manda kelimesi ihata pek geniş olan bir kelimedir. Mandaya herkes ve her hükümet başka başka manalar vermektedir. İttihat-ı akvam teşekkül etmeden evvel Manda lakırtısı boştur. Ben mütarekeyi imza iden adamlardan birisiyim ve mütarekenamenin ne gibi mevaddı ihtiva ettiğini pekâlâ bilirim. Bugün müdafaa-i milliye mütareke ahkâmının tatbik edilmesini ve sulhun mösyö Wilson'un ondört maddesi dahilinde ikmal olunmasını istiyor. Mütarekenin imzası hengamındaki hududumuzun muhafazasını istiyoruz. Yunanistan ve müttetikler gayrimeşru olarak bizim İzmirimizi ve başka kıtalarımızı işgal ettiler. Biz onların çekilmesini istiyoruz. Biz senelerden ve asırlardan beri devam edegelmekte olan 'menatik-ı nüfûz' meselesinden artık usandık ve bıktık. Biz Avrupa hükümetlerinin Türkiye'ye ecnebilerin tesirinden azade olarak yaşamak fırsatını vermelerini istiyoruz. Biz memleketimizin inkişaf ve iktisadiyesi için Avrupa sermayesine muhtaç olduğumuza kani ve Avrupa mütehassıslarının muavenetini kabule müheyyayız. Fakat biz ecnebi tahakkümünü istemiyoruz. Biz hedefi, Türk arazisini ecnebi bir hükümete ilhak itmek olan çürük bir politika istemiyoruz. İstedğimiz şey, Türkiye'nin Türkler için serbestçe inkişafına muhtaç olduğu muavenettir." "Rauf Beyin Beyanati", **İzmir Doğu**, Nu: 37, 01/03/1920, s. 2

¹²²⁴ 1862'de babasının görevi gereği bulunduğu Midilli'de dünyaya gelmiş olan Ahmed Rüstem'in asıl adı Alfred Rustem Bielinski'dir. Rüstem adını anne tarafından İran kökenli oluşu sebebiyle, Ahmed adını ise Washington Büyükelçiliğine atandığı günlerde İslamiyeti seçmesinin ardından almıştır. "İran kökenli bir Ermeni olan Constantine Zohrab ve Venedikli Ermeni Marquis de Serpos'un torunu olan annesi Mary Sandison, Donald Sandison'un kızıydı. "Ahmed Rüstem Bey'in oldukça dindar bir Musevî" olan İskoçyalı dedesi Donald Sandison, 1800'lerin başlarında Türkiye'ye gelip, *East India Company* adlı şirketin temsilcisi olarak 1817 yılında İstanbul'a yerleşmişti. Babası Nihad Paşa [Seweryn Bieliski] 1854 Osmanlı tabiiyetine geçip İslamı seçmesiyle Nihad adını almış, Galiciya kökenli bir mühendisti. Ebru Emine Oğuz, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bilinmeyen Önemli Bir Kişilik Ahmed Rüstem Bey (1862-1935)", **Oğuz Türkmen Araştırmaları Dergisi**, C. IV, 2020 Aralık, s. 130-4. Rüstem "ilk ve orta öğrenimini İzmir İngiliz Okulu, İstanbul Kadıköy Fransız Frerler Okulunda tamamladı. Avusturya Lemberg Siyasal Bilgiler Okulundan yüksek öğrenim diploması aldı". Süleyman Beyoğlu, "Millî Mücadele'nin Az Bilinen Bir Siması Ahmed Rüstem Bey (Alfred Bilinski 1862-1935)", **Tarih Dergisi**, Nu: 46, İstanbul 2009, s. 319-320.

¹²²⁵ Mazhar Müfit Kansu, Rüstem Beyi ele alırken, konumunu şöyle ortaya koyar; "Rüstem Bey (Alfred Rüstem Bey'dir), biz Sivas'ta iken İstanbul'dan kaçıp Sivas'a gelmiş ve bize gönüllü olarak iştirak etmiş ve bizden ayrılmamıştır. Gerçi Heyeti Temsiliye azasından değildi. Fakat Karadağ ve Amerika sefaretlerinde, sefir olarak bulunmuş, umun hariciyeye vakıf ve bilhassa İngilizce, Fransızca, İtalyanca lisanlarını bihakkin bilen bir zat olduğundan, fikren ve kalemin bize hizmetten geri kalmamıştır." Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne**

en yakın işbirlikçilerinden biri” olarak tanıtılan Alfred Rüstem, Sivas Kongresinde kabul görmeyen Manda muhtırasının önemli ölçüde tadil edilerek 10 Ocak 1920’de Amerika kamuoyuyla paylaşmak üzere *Chicago Tribune*’e gönderilmesinde aracılık yapar. Bu gayri resmi çağrının zamanlaması da manidardır. Zira İstanbul’da Meclisin açılmasından hemen önce gerçekleştirilmesiyle, Amerikalı yetkililerin gözettiği halka yaslı bir Manda talebini karşılayabilecek son girişim anında yapılmış olur. Bu suretle *GF. Daily Tribune* gazetesi “Ahmed Rüstem Bey, *Chicago Tribune* için kaleme aldığı kapsamlı muhtırada Türk sorununun çözümü için üç yol gösterici kural ortaya koyduğu”nu okurlarına duyurur. Bunlardan ilki: “Türk yönetimini yönetme görevinin tek bir güce emanet edilmesi”, ikincisi “Türkiye, bu amaçla özel olarak toplanmış bir millî meclis aracılığıyla, kendi yönetimini üstlenecek gücü kendisi seçmesi”, üçüncüsüyse “bu güç görevi kabul ettikten sonra, Türkiye onunla Milletler Cemiyetinin güvencesi altında, yardımın verileceği koşulları belirleyen bir sözleşme imzalaması” olarak¹²²⁶ karşımıza çıkar. Türkiye ile yardımcı güç [assisting power] arasında imza edilecek sözleşmede yer alacak koşullara ilişkin olarak “Ahmed Rüstem Bey on şart sıralar.”¹²²⁷ “Bağımsızlığın” da içinde olduğu bu şartlar altında talep edilen müzaheretle tıpkı Erzurum ve Sivas Kongre beyannamelerinde olduğu gibi yardım talebi herhangi bir ülkeyle açıkça ilişkilendirilmez. Fakat Amerika basınına gönderilmesi, çağrının kime yapıldığının açık bir işareti olarak okunur. Bu manda muhtırasının, Mustafa Kemal’in bu dönemde Amerikan yardımına bakışıyla¹²²⁸ önemli ölçüde örtüştüğü görülmektedir.

Kadar Atatürk’le, C. II, 2. bs., Ankara, TTK, 1986, s. 502.

¹²²⁶ “One Power should Rule Turkish Affairs, Says Rustem Bey”, **Great Falls Daily Tribune**, 11/01/1920, s. 19 [Bölüm 2/ s.1.]

¹²²⁷ [Ahmed Rüstem Beyin Amerika Basınına Gönderdiği Muhtıradaki Müzaheret Koşulları]: “Birincisi, bu yardım onbeş yıldan az, yirmibeş yıldan fazla olmamak üzere sınırlı bir süre için yapılacaktır. İkincisi, yardım eden gücün faaliyetleri idari ve iktisadi alanlarla sınırlı olacak ve bu faaliyetler imparatorluğun coğrafi ve siyasi bütünlüğünü bozmadan imparatorluğun her yerinde aynı şekilde uygulanacaktır. Üçüncü olarak, Osmanlı hükümeti, yardım süresi boyunca başka herhangi bir güçle ittifak kurmaktan kendisini men etmesi dışında, iç ve dış siyaset sahalarında tamamen serbest olacaktır. Türkiye diplomatik temsil hakkında yararlanacaktır. Dördüncü olarak, anayasa yürürlükte kalacaktır. Ancak yardım eden güç, parlamentonun feshi ve yeniden açılması ve bir kurucu meclisin toplanması gibi anayasal haklarında Osmanlı hükümetine ortak olacaktır. Beşinci olarak, yardım eden güç kararlarını Osmanlı hükümetine danışarak alacak, ancak kararı her halükârda icra edilecek ve hükümetin resmi tasdikini alacaktır. Altıncı olarak, Osmanlı hükümeti idari konularda da gerekli kararları alma hakkına sahip olacak, ancak tasarılarının uygulamaya sokulabilmesi için yardımcı gücün tasdiki gerekecektir. Yedincisi, basında serbesti korunacaktır. Sekizincisi, sultanın Türkiye üzerindeki hükümdarlık ve Müslümanlar üzerindeki halifelik hakları teyit edilecektir. Dokuzuncusu. Türkiye, sözleşmenin lafzının ve ruhunun yardımcı güç tarafından ihlal edilmesine karşı Milletler Cemiyetine başvurma hakkına sahip olacaktır. Onuncusu, Türkiye’deki azınlıklara, Bulgaristan’daki Türk azınlıklara sağlanan millî kalkınma güvencelerinin aynısı verilecektir. [Yahut] Yunanistan ve diğer ülkelerdeki Yahudi ve diğer azınlıklara [verilen teminatların aynısı] gibi.” “One Power should Rule Turkish Affairs, Says Rustem Bey”, **Great Falls Daily Tribune**, 11/01/1920, s. 19 [Bölüm 2/ s.1.]

¹²²⁸ Mustafa Kemal’in Sivas Kongresindeki Manda tartışmaları sırasında oturum başkanı olarak şunu ifade eder: “Eğer her hâlde biz muhtâc-ı muavenetsek bu muavenetin Amerika tarafından ifâsını tercih ederiz, bu cihet şâyân-ı arzu ve temennîdir. Bununla beraber dâhili ve hâricî istiklâlimizi de kayb etmek istemiyoruz” **Sivas Kongresi Tutanakları**, s. 188 [89]. Osmanlı Devleti üzerinde tesis edilecek olası Manda idaresi için Wilson tarafından

4.7. Azalan Umutla Sürdürülen Amerikan Propagandası

Mondros'un imza edilmesinden takriben bir yıl sonra, 1919 yılının son aylarına gelindiğinde Türkiye'de Wilson'un, -Türkiye ile ilgili demeçlerinden ve özellikle de İzmir konusunda sergilediği duruştan bağımsız olarak ele alınan- "ilkelerine" yaygın bir biçimde yapılan atıflar, bu ilkelerden beklentinin büyüklüğünü ortaya koyar. Artık meşruiyet kaynağına dönüşen bu ilkelerin yanısıra Amerikan muavenet, murakabe, müzaheret ve Mandası için yürütülen çalışmaların, yapılan girişimlerin de doruğa çıktığı bir dönemdir. Bu süreçte Halide Edib Türkiye'de yürütülen Amerikan propagandasında herkesi geride bırakan öncü bir sima olarak karşımıza çıkar. Fakat, Halide'nin yürüttüğü Amerikan propagandası yalnızca Türkiye'nin geleceğinde etkili olabilecek siyasi ve askeri önderleri yönlendirmeye yahut kamuoyunu etkilemeye dönük değildi. Bunun yanısıra Amerikalıları da iknaya çalıştığı bu dönemdeki yazışmalarında ve mülakatlarında belirgin bir husus olarak karşımıza çıkar.

Halide, kendisiyle mülakat yapan 'Associated Press' muhabirine göre "*iyi derecede İngilizce konuşan ve mütarekeden bu yana bu dilini kullanarak Amerikalıları kendi umutlarına inandırmaya çalışan*" biridir¹²²⁹ Kendisiyle mülakat yapanlardan Ellis, Halide Edib'i *daha önce hiç mülakat yapmadığım türden oyuncu biri* olarak okuruna tanıtır. Bu mülakatta aynı zamanda *Wilson Prensipleri Cemiyetinin* esas kurucu olarak takdim ettiği Halide Edib için; "*Amerika'nın manda istemediği kendisine söylendiğinde, Halide Hanım, istesek de istemesek de bu yükü neden üstlenmemiz gerektiğini kanıtlamak için kendi tarihimizden veya ilkelerimizden uygun bir alıntı yapıyor*" der. Ayrıca "*Amerika'nın Türkiye'ye girmesi halinde İstanbul'dan Konya'ya kadar hükümet edeceği ve beşyüz kadar Ermeni katilini asacağı söylendiğinde, gözünü kırpmadan bunu kabul ediyor*"¹²³⁰ kaydını düşer.

Halide, Manda meselesinde propagandanın doğasına uygun bir biçimde kamuya yansıtmadığı hayal kırıklığını, henüz nüfuzunun sınırlarını kestiremediği Amerikan Manda komiseri Charles Richard Crane'a yazdığı mektupta ortaya koyar. Halide ona içini şöyle döker;

"Her ne kadar Amerikan senatosundan gelen raporlar bu son umudu da azaltıyor olsa da Amerikan fikrine hala sıkı sıkıya bağlıyız. Her iki günde bir senatonun yetkileri reddettiğine

Türkiye'ye gönderilen Amerikalı General Harbord'a Mustafa Kemal yazdığı mektupta "*Güçlü ve tarafsız bir yabancı milletin yardımının, bizi kurbanı olduğumuz haksız baskıdan kurtarmak ve gelişmemizi hızlandırmak için büyük değer taşıyacağını özellikle belirtmek isteriz*" der. Mustafa Kemal'den J. G. Harbord'a Mektup, 1919 Ekim. **Foreign Relations of the United States 1919**, C. II, s. 885. Harbord heyeti içinde bulunan gazeteciyle yaptığı mülakatta Mustafa Kemal; "*Tüm deneyimlerimizden sonra bize yardım edebilecek yegâne ülkenin Amerika olduğuna eminiz*" der: "*U.S. Mandate is Desired*", **The Sun**, Nu: 44, 14/10/1919, s. 10.

¹²²⁹ "*Turkey's Hope for Future as Drawn by Turkish Woman*", **Maui News**, Nu: 1031, 19/12/1919, s. 8.

¹²³⁰ William T. Ellis, "*Turkish Woman and Author Calls to America for Justice*", **The Atlanta Constitution**, 7/11/1919, s. 10. William T. Ellis, "*Turkish Veils Lifted*", **The Washington Post**, 7/11/1919, s. 4.

dair bir telgraf geliyor. Görünüm kötü ama kaybedecek başka bir şeyimiz yok. En yalın anlamıyla sefalet Türkiye'nin her yerinde. ...Sevgili dostum, bu harap topraklara hızlı bir barış getirmek için nüfuzunu kullan. Kadınlar, o kadar solmuş, sert ve aşırı çalışıyorlar ki kadın görünümelerini kaybetmiş tuhaf varlıklar gibiler; erkekler silah taşıyor ama esaretten dönenler yolda sefalet içinde ölüyor. Kimsenin sahiplenmediği bebek ve çocuklar yüzlercesi tarafından dağıtılıyor ve savaş devam ediyor. ...Acaba başkan Wilson, Avrupa için kazandığı zaferin mağlup milletlere neler yaptığını düşünüyor mu? Onun ilkeleri, çölde bir vaha gibiydi ve nasıl da isteyerek silah bırakmamızı sağladı; şimdi düşünüyorum da bu derece kandırılmaktansa, Yunanlıların barbarca katliamıyla başlayıp iktisadi ölümle sonuçlanan ve İtilaf devletlerinin silahlarıyla yüzlerce kez yok edilmektense, sonuncumuza dek savaşıp ölseydik daha iyi olurdu.”¹²³¹

İçerdiği anlam örgüsüyle mantıksal açıdan tutarsızlık ve çelişkilerle malul olmasına rağmen duygusal oluşuyla son derece anlamlı hale gelen bu mektubuyla Halide Edib, bir taraftan Wilson ilkeleriyle kandırıldığını öte yandan da yegâne çare olarak gördüğü Amerika'ya bağlılığını devam ettirdiğini ifade eder. Halide bir yandan Wilsonculuktan duyulan pişmanlığı kayıt altına alırken öte yandan Manda komiserinden nüfuzunu kullanıp Türkiye'nin Amerikan yönetimi altına sokularak barış ve huzura kavuşması için derhal harekete geçilmesini talep eder. Halide'nin Manda komiserine içini dökerken ifade ettiği kandırılmışlık hissinin, yürüttüğü propaganda için bir zafiyet oluşturmalarına izin vermez. Bu dönemde yaptığı konuşmalarda bu görülebilir. Yine bu dönemde kendisiyle yapılan bir mülakatta “Türkiye'nin ihtiyacı olan şey” diyecektir Halide öncelikle “barış” ve “toprak bütünlüğü içinde Müslümanlarla Hristiyanların eşit hak ve öğrenime sahip olmasıdır.” “Büyüyen ekonomik refahla, Türkiye daha iyi bir ülke olacak. Dışarıdan yardım [assistance] alma zorunluluğunun farkındayız.” Türkiye’de “önyargısız bir kaynaktan, dostane bir dış güç tarafından başlatılacak inkılaplar kabul görecektir” diyen Halide “Bu yüzden, yaşlı imparatorluğun her parçası için yürürlükte olan, Amerikan propagandasını teşkilatladık. Sıradan insanların bile görüşümüzün doğruluğunu anlamasından ötürü Amerikan hakimiyetini tercihe razı edilmeleri kolay olmaktadır.”¹²³²

Halide Edib Türkiye’de halkın onayına yasal bir Manda talebi için rıza imalatı çalışmalarını sürdürürken, 1919’un son aylarında ülkede seçimler yapılmaktaydı. Seçimlerin sonucunda açılacak meclisin yapacağı Manda çağrısı Türkiye’de Amerikan yönetimi tesis

¹²³¹ Halide Edib'den R. Crane'a Mektup, 27 Kasım 1919: COL. A, CFP, Sr. I, Kutu: 4, Dosya: 9.

¹²³² “Stories of the War: Condition in Turkey”, *Norwich Bulletin*, C. LXI, Nu: 296, 11/12/1919, s. 4. “Turkey’s Hope for Future as Drawn by Turkish Woman”, *Maui News*, Nu: 1031, 19/12/1919, s. 8. Gertrude Emerson, “Halideh Hanoum”, *ASIA: The American Magazine on the Orient*, V. 20, January-December 1920, s. 89.

etmek için elzem görülüyordu. Fakat bu meclisten ne bir muavenet çağrısı nede Manda talebi çıkacaktır.

4.8. Millî Meclis'ten Manda Çıkarma Tasarısı.

Mütarekeden sonra Amerikan kolej merkezli bir ağ üzerinden Türkiye’de yürütülen Amerikan propagandasının¹²³³ temel hedefleri arasında Türkiye’de bir Manda idaresi kurmak olduğu görülmektedir. Halide Edib’in de mezunları arasında yer alıp mezuniyet sonrası bağlarını güçlendirdiği Amerikan kolejin yaslandığı ideolojiyi oluşturan dogma örüntüsünde Hür-Sermayeci Halkidaresinin [liberal democracy] önemli bir yer tuttuğu görülür. Modern Halkidaresi, halk iradesini tamtekmil yansıtmaya bile meşruiyetin yegâne kaynağı olarak görülüyordu. Bu suretle Türkiye’de tesis edilecek Manda idaresi için yürütülmekte olan propagandanın temel uğraşlarından biri rıza imalatı çalışmaları olur. Türkiye’de halk iradesine yasal bir Manda idaresi kotarma, -Amerikan senatosundan bu yönde bir karar çıkartılması durumunda- Türkiye’de ortaya çıkabilecek muhtemel bir mukavemetin önünü almak, bir işgal ve sömürge görüntüsü oluşturmamak için elzemdi. Bu yüzden halkın temsil edildiği kurumlardan çıkartılabilecek bir Manda talebinin Amerika’yı harekete geçireceğine inanılıyordu. Bu suretle öncelikle Heyeti Temsiliye ve Sivas Kongresi üzerinden Manda talebi oluşturulmak istendi. Ardından da nihai adım olarak 1919 sonunda ülke çapında gerçekleşen seçimlerle İstanbul’da açılacak olan Meclis-i Mebusan’dan Manda çağrısı çıkartma tasarıları yapılacaktır. Bütün bu süreçte olduğu gibi, 1919 Aralık ayında, seçimlerin yapıldığı sırada, açılacak olan müstakbel meclisten derhal bir Manda beyannamesi çıkartmak için atılması gereken adımları belirlemede yine Halide Edib karşımıza çıkıyor.

Halide’nin Millî Meclisten Manda talebi çıkartma tasarısı öncelikle ordunun desteğine ihtiyaç duymaktaydı. Bu desteği ne derece sağladığını kestirmek güçtür fakat ordu kumandanlıkları arasında gerçekleşen haberleşmelerde tasarının ayrıntılı olarak ele alınması belli bir desteğin sağlandığı düşüncesine bizi yakınlaştırır. Halide Edib’in tasarısına göre, meclis İstanbul’da açılırsa, Sadrazam ile iş birliği içinde meclis dağıtılacak, meclis üzerinde etki kurulacak başka bir yere taşınıp orada yeniden açılacak, meclis üyeleri de İstanbul’dan buraya kaçırılıp, onların oylarıyla çıkartılan meclis kararı Manda beyannamesi olarak yayımlanacaktı.

¹²³³ Bu bağlamda Robert kolej ve Amerikan kız kolejinin başkanları olan Gates ve Patrick’in propaganda çalışmaları, *Wilson Prensipleri Cemiyeti* üyelerinin Robert kolejde toplantılar düzenlemeleri ve cemiyet üyelerinin Amerikan kolejle bağları dikkate değerdir.

7 Aralık 1919 tarihinde “Çanakkale Mevki-i Müstahkem Kumandanı Şevket”ten “Üçüncü Kolordu Kumandanlığına”, -“Nuh Bey”¹²³⁴ kaydı düşülerek- gönderilen telgraftan Halide Edib’in tasarısının [“rapor”] ayrıntılarını öğreniyoruz:

“Meclis-i Mebusânın şahsen İstanbul’un haricinde toplanmasına taraftarım. ...meclisin hariçte toplanmasını etrafta matbuat (basın) ve millet kuvvetle itti haz etmez ise (kabul etmezse) dahil ve hariçte yapmak istediğimiz tesirde muvaffak [başarılı] olamayız” “Meclis İstanbul’da toplanmaya karar verdiği takdirde ve toplandığı halde süratle bazı mukarrerat (kararlar) almak lâzımdır.” Bu kararların ilki: “Meclisin muhafazası için kuvvetli bir gönüllü teşkilatı” kurmaktır. İkincisiyse: “Mebuslar arasında” oluşturulacak “kati, yürekli bir teşebbüs” ve “Sadrazam [o sırada İzzet Paşa] ile anlaşma”dır. Bu suretle meclisi “dağıtmak meselesi çıkınca mebusları haberdar etmesini temin etmeli hemen onları kaçırıp” İstanbul dışında belirlenecek bir yerde yeniden “meclisi süratle açma[lıyız]. Şayet meclis toplanırken veyahut toplanır toplanmaz Padişah kabineyi değiştirmeye cesaret ederse kabine reisi şüpheli bir zat olursa mebusların da İstanbul’dan hemen hareket edip takarrür eden (kararlaştırılan) yerde meclis süratle a[çıl]malı.” İstanbul dışında açılacak olan bu meclisten, “Amerika’da, Avrupa milletleri arasında kuvvetli bir tesir yapabilecek bir beyânname” yayımlamalıdır. Zira “her tarafa neşrettirilecek böyle bir beyânname Amerika’yı elektriklendirir.” Meclisin alacağı üçüncü kararsa, ülkede sözü geçecek bir [Amerikan] yönetimi, “bir hükümet teşekkül etme” yönünde olacaktır. Dördüncü olarak da bu hükümetin kurulabilmesi için sulhun süratle istenmesi, yani barış antlaşmasının derhal imzalanması talebidir.

Halide Edib’in milletvekillerinin İstanbul dışına kaçırılmasıyla açılacak olan bu taşıma meclisten Manda kotarmak için kaleme aldığı tasarısında, Türkiye’de tesis edilecek Manda yönetimi için “ısrar” edilecek noktalar da şöyle belirlenir: “muayyen bir zaman için bir tek milletin müzaheretı” Zira “Türkiye’nin kendi topraklarında rekabet, entrika ve şûrişe (kargaşalığa) sebep olması muhakkak olan herhangi müşterek nüfuzun kabul edilmemesi Türklerce kati ve milli bir karar olduğunun tefhimi (bildirilmesi) böyle bir beyannâme Amerika’yı getirmek [için] en kuvvetli bir amel (sebep) olacaktır.” Halide Edib’in ‘raporunda’

¹²³⁴ “Nuh Bey”i, Mustafa Kemal’in Millî Mücadele sırasında takma ad olarak kullanmasıyla ilgili olarak bk. Fethi Tevetoglu, **Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar**, s. 14. Aslıhan Kılınç, “Osmanlı İstihbaratı Karakol Cemiyeti’nde Kod Adı Kullanımına Örnekler: ‘Nuh/Mustafa Kemal Paşa, Musa/Alî Fuat Cebesoy, İsa/Miralay Şevket Bey, Cengiz/Kara Vasıf’”, **TAD**, C. 40/S. 70. 2021, s. 52-275. Mustafa Kemal’in “Nuh” olarak karşımıza çıktığı yazışma örnekleri için bk. Aslıhan Kılınç, “Meclisin Açılma Sürecinde Mustafa Kemal (Nuh) ile Çanakkale Mevki Müstahkem Kumandanı Miralay Şevket Galatalı (İsa) Arasında Yapılan Gizli Yazışma Örnekleri”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C. 78 Nu: 3, 2023, s. 431-456.

“Türkiye’nin iktisadi, vicdani hürriyetin tesisi için kuvvetli davranır böyle bir beyannâme neşrinde faide farz-ı muhal temin edilemese bile zarar da yoktur. Tamamiyet ve bir tek nüfuza zaten tarafdarsınız ve yegâne istinâd edeceğimiz (dayanacağımız) noktalar esasen bunlardır. Bunun karşısında Avrupa’nın herhangi bir kararı taksimden başka bir şey olamaz”¹²³⁵ kaydı düşülür. Halide, Türkiye’de bir Amerikan yönetimi kurulması için kurban etmeyeceği herhangi bir şey tanıımıyordu. Bu suretle karşımıza ‘democratic mandate’ olarak Halide’nin gerçekleşmeyen tasarısı çıkar. O günlerde bu tasarıyla Halide Edib’in Halkidaresi anlayışının Amerikancılıkla imtihanından, açılacak Millî Meclisin ülkenin geleceği üzerine alacağı kararın tahakküm yoluyla belirlenme iradesi çıkar.

4.9. Misak-ı Millî

Dünya Savaşının galipleri Osmanlı Devletinin geleceğini biçimlendirecek barış koşullarını belirlemeye çalışırken, payitahtta Meclis-i Millî açılır. [12 Ocak 1920 ¹²³⁶]. İstanbul’da halkın temsilcileri, son kez toplandıkları bu çatı altında önlerindeki temel soruna, nihai barışın nasıl olacağına ilişkin kendi çözüm önerilerini ortaya koyarlar. Bu suretle hem toplumsal varoluşun sürekliliği güvence altına alacak olan koşullar hem de müstakbel barış antlaşmasında kabul edilebilecek olan asgari şartlar belirlenmiş olur: Misak-ı Millî.

28 Ocak 1920’de Millî Meclis aldığı bu kararla “*mütareke hattı içinde ve dışında*” “kalan “*Osmanlı-İslam ekseriyetle meskun bulunan bölgelerin tamamı hakikaten veya hükmen hiçbir zaman bölünemez bir bütün*” olarak kabul eder. Ayrıca İtilaf devletlerinin Dünya Savaşı sırasında kendi aralarında imza ettikleri gizli bölüşüm antlaşmalarına uygun bir taksimatla Osmanlı Devletinin sınırlarını belirleme çabalarına da karşı bir karara imza atar: Bu suretle Osmanlı Devletinde “*Arap çoğunluğu ile meskun olan kısımlar*” ile “*Kars, Ardahan ve Batum*”

¹²³⁵ Çanakkale Mevki-i Müstahkem Kumandanı Şevket’ten KO 3 Kumandanlığına Telgraf, 7 Aralık 1919: **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, S. 87, Şubat 1989, s. 26-30. Ordu kumandanlıkları arasında Halide Edib’in “raporunun” iletilmesi, bu “raporda” geçen Meclis-i Mebusan’ın gönüllü teşkilatçı muhafazasından kastın meclisi baskı altına alacak bir milis teşkilatının kurulması gereği olarak yorumlanabilir. Mebusların İstanbul’daki mecliste müzaheret/Manda kararı almayacağına kesin gözüyle bakılması, tarihsel olayların gelişimiyle doğrulanacaktır. Fakat Halide için bunun gerekçesi Amerikan müzaheretini ile Amerika’daki yönetim biçiminin yani cumhuriyetin Türkiye’ye getirilmesine ilişkin Padişahın taşıdığını varsaydığı korku olabilir. Zira tam da bu sıralarda *Associated Press* muhabiriyle yaptığı bir mülakatta bu yönde açıklamaları olmuştur.: “*Sultan, milliyetçi hareketten ve Amerikalıların bizi bir cumhuriyet haline getirerek kendisini siyasi olarak tasfiye edeceği önerisinden korkuyor. Onu devirmek isteyecek kadar Bolşevik yanlısı değil ve uzun yıllar boyunca buna teşebbüs edilmeyecektir*” der. “*Turkey’s Hope for Future as Drawn by Turkish Woman*”, **Maui News**, Nu: 1031, 19/12/1919, s. 8. Meclisin açılmasından hemen sonra mebusların İstanbul dışına kaçırılarak yeniden açılması tasarısının ne derece olgunlaştırıldığı, Halide Edib dışındaki muhtemel mimarları arasında kimlerin yer aldığı ve nihayet bulma koşulları aydınlatılmaya değerdir.

¹²³⁶ Gotthard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi; Mondros’tan Mudanya’ya Kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)**, 2. bs., Ankara, TTK, 1989, s. 85.

yine “*Batı Trakya*”nın geleceğinin belirlenmesi için “*halk oyuna başvurulması*”¹²³⁷ kabul edilir.

Misak-ı Milli kararları Millî Mücadele sürecinde temel bir kırılım anı olduğu kadar Halide Edib’in yaşantısında dönüm noktası olacaktır. Zira Halide Edib Meclis-i Mebusan’dan Manda beyannamesi çıkarmayı tasarlıyordu. Bunun yerine meclis tam bağımsızlıktan zerrece ödün vermeyen Misak-ı Millî kararlarını çıkarmıştı. Halide’nin barış tasarısında Türkiye mütareke hattı ile sınırlandırılırken, Misak-ı Millî, Kars Ardahan Batum’un yanısıra Batı Trakya ve Osmanlı’nın Arap coğrafyasında yapılacak halkoylamasıyla buraların geleceğine karar verileceğini kayıt altına alarak bu bölgeler üzerinde de hak iddiasında bulunuyordu. Halide, Amerikan yönetimi altında Türkiye’de Müslümanlarla gayrimüslimlerin her anlamda tam eşitliğini gerçekleştirecek bir inkılabı gerekli görürken, Misak-ı Millî’de Türkiye’deki gayrimüslimlerin hakları komşu ülkelerde Müslüman ahaliye tanınan haklarla eşitleneceği temin ediliyordu. Misak-ı Milli kararları başını Halide Edib’in çektiği Amerikancılığın, Türkiye’de Amerikan Manda idaresi tesis etmeye dönük çabalarını büyük ölçüde kötürüm etmişti.

4.10. Amerika Türkiye’de Manda İdaresi Kurmak İstemiyor

Protestan Misyoner teşkilatıyla ve bu teşkilatın tasarılarıyla sıkı bağları olan Amerikalı Manda komiseri Richard Crane’a,¹²³⁸ Halide Edib 1919 Kasım ayı sonunda yazdığı mektupta “*her ne kadar Amerikan senatosundan gelen raporlar bu son umudu azaltıyor olsa da Amerikan fikrine hala sıkı sıkıya bağlıyız*”¹²³⁹ diyecektir. Zamanla Türkiye’de Manda idaresi kurulmasına dönük Amerika’dan gelen haberler daha da *kötüleşip* Mandaya ilişkin beslenen umutlara tümüyle son verecek bir sürece girilir. Bu sürece bakıldığında Amerika’da “sürükleyici ittifaklardan” uzak “yalıtık bir dış siyaset” anlayışı giderek güçlendiği görülür. Bu suretle Amerikan senatosu, bir maddesiyle Milletler Cemiyetini de kuran Versay antlaşmasını 19 Mart 1920’de ikinci ve son kez reddederek¹²⁴⁰ Birleşik Devletler için Osmanlı Devleti üzerinde Milletler Cemiyeti aracılığıyla oluşturulacak Manda idaresinin kurulmasını çıkmaza soktu. Öte

¹²³⁷ Adnan Sofuoğlu, “*Yeniden Mücadele: Milli Mücadele*” **Atatürk ve Türk İnkılap Tarihi**, (Haz: Fatma Acun), 11. bs., Ankara, Siyasal Kitabevi, 2010, s. 136.

¹²³⁸ Joseph L. Grabill, **Protestant Diplomacy and the Near East; Missionary Influence on American Policy, 1810-1927**, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1971, s. 199-200, 230-3.

¹²³⁹ Halide Edib’den R. Crane’a Mektup, 27 Kasım 1919: COL. A, CFP, Sr. I, Kutu: 4, Dosya: 9.

¹²⁴⁰ “*Offer Peace Bill in House*”, **The Washington Times**, Nu: 11476, 20/03/1920, s. 1-2. 19 Mart 1919 tarihinde Birleşik Devletler Kongresinde Almanya ile barış ve Milletler Cemiyetiyle ilgili yapılan müzakerelerle ilgili olarak bk. **Congressional Record; Proceeding and Debates of the Second Session of the Sixty-Sixth Congress of the United States of America**, March 15 to April 8, C. LIX, B: 5, Washington, Government Printing Office, 1920, s. 4567-4630.

yandan, Wilson'un hasta yatağında yatarken, San-Remo'da Osmanlı Devletinin bölüşümü yapılır¹²⁴¹ ve Amerika'daki gelişmelere binaen, Birleşik Devletlere Türkiye üzerinde kurulacak bir "Ermenistan Mandası" teklif edilir.¹²⁴² Buna karşın Amerika'da, Türkiye'nin bütünü üzerinde Manda idaresi kurulmasını her koşul altında gerekli görenler de vardı. Bu bağlamda Türkiye'de faaliyet yürüten Amerikalı kurumlarla ilişkili isimler başı çeker. Bunlardan *Yakındoğu Yardım Derneği* genel müdürü Binbaşı Davis G. Arnold¹²⁴³ öne çıkan simalar arasındadır. Ayrıca İstanbul'daki Amerikan kolejle ilişkili Protestan misyoner ağın da Ermeni meselesiyle ilgili hassasiyetini¹²⁴⁴ bu süreçte farklı şekillerde ortaya koyduğu görülmektedir.

Diğer taraftan San Remo'dan yapılan teklife ve Wilson'un bu yöndeki şiddetli arzusuna karşın genel olarak Amerika kamuoyu özel olarak da Wilson'un başında olduğu *Demokrat* parti içindeki güçlü bir muhalefet, Mandanın aleyhindeydi.¹²⁴⁵ Birleşik Devletler başkanı Wilson yine de San Remo'dan yapılan resmi teklife dayanarak 24 Mayıs 1920'de kongreye şu çağrıda bulunur:

"Kongre'yi çok kritik bir seçim yapmaya zorladığının bilincindeyim, ancak bu öneriyi,

¹²⁴¹ Paul D. Garrington, "Could and Should America Have Made an Ottoman Republic 1919?", *William and Mary Law Review*, C. XLIX, S. 4, 2007-2008, s. 1104.

¹²⁴² **Congressional Record; Proceeding and Debates of the Second Session of the Sixty-Sixth Congress of the United States of America**, May 4 to May 24, C. LIX, B: 7, Washington, Government Printing Office, 1920, s. 7549.

¹²⁴³ "Urges U.S. Mandate for All of Turkey", *The Sun and The New York Herald*, Nu: 240, 27/04/1920, s. 3. Arhur Curtis James'in evinde Charles B. Hughes. Elihu Root ve Büyükelçi Henry Morgenthau'nun da hazır bulunduğu toplantıda Yakındoğu Yardım Derneğinin yürütme kuruluna, Binbaşı Davis G. Arnold'un bir rapor sunar. Burada "Birleşik Devletlerin Ermenistan için tek başına bir Manda alması hata olur. ...Bununla birlikte, Amerika Birleşik Devletlerinin tüm Türkiye için bir Manda alması gerektiğini düşünüyor ve Yakındoğuda barışın ancak bu şekilde sağlanabileceğine inanıyorum. Böyle bir Manda, sınırları belirlenmiş bağımsız bir Ermenistan'ı da içerecek ve Türkiye'nin başka yerlerinde yaşayan Ermenilerin, Rumların ve diğer Hristiyanların korunmasını sağlayacaktır. Bunun için ne çok büyük bir askeri güç ne de büyük paraların harcanması gerekir" dediğine ilişkin kayıt düşülür. bk. ay.

¹²⁴⁴ "Congress Against Armenian Mandate", *The Sun and The New York Herald*, Nu: 240, 27/04/1920, s. 3. "Hem Temsilciler Meclisi hem de Senatoda Ermeni Mandasına kesinlikle karşı çıkılmasına rağmen, Kongrenin Ermeni meselelerinin çözümünde herhangi bir rol oynamayı reddedeceği kesin değil. Başkan birkaç hafta önce Senatör Williams'ın Ermenistan'da askeri ve deniz kuvvetlerini kullanma yetkisi veren ve bir ödenek ayıran karar tasarısı sunmasını sağladı. Bu karar Dış İlişkiler alt komitesine sunuldu ve komite Başkana Batum'dan Bakü'ye giden demiryolunu korumak üzere bir kruvazör ve deniz piyadeleri gönderme yetkisi veren ve ayrıca hükümete bir Ermeni ordusu için silah ve teçhizat sağlama yetkisi veren bir uzlaşma raporu hazırladı. Bu alt komite raporu halen komitenin kararını beklemektedir. Özellikle dini kuruluşlar ve İstanbul'daki Robert kolejini yönetimiyle ilgili hayırseverler tarafından bu rapor lehine güçlü bir baskı uygulanmaktadır". bk. a.y.

¹²⁴⁵ "Congress Against Armenian Mandate", *The Sun and The New York Herald*, Nu: 240, 27/04/1920, s. 3. San Remo'dan gelen teklife ve Wilson'un buna uygun eğilimlerine parti içinden yapılan muhalefetle ilgili olarak basında kayda düşülenler dikkat çekicidir: "Dış İlişkiler Komitesinin Demokrat lideri Senatör Hitchcock (Neb.) bile, Wilson'un dış politikasına olan genel bağlılığına rağmen Ermenistan Mandasına karşı çıkarak şunları söyler: Amerikan kamuoyunun Ermenistan Mandasını almamızı destekleyeceğine inanmıyorum. Ermenistan'ın sınırları henüz belirlenmedi ve belirlendiğinde muhtemelen geniş Türk bölgeleri de buraya katılacak. Eğer bu gerçekleşirse Ermeniler ve Türkler arasında çatışmalar kaçınılmaz olacak ve biz de buna dahil olacağız. Bu çok büyük bir savaş olmayabilir, ancak bizim açımızdan bir miktar askeri çaba gerektirecektir. Ayrıca, bu Mandanın kabul edilmesi ordumuzun geniş ölçüde ayrılmasını gerektirecektir. Eğer kabul edersek İstanbul'a ve Çanakkale Boğazının yönetimine sahip olacağımız kesin, ancak müttefiklerin teklifinde bundan hiç bahsedilmediğini görüyorum!" a.y.

Hristiyan halkların en büyüklerinin ruhuna ve isteklerine uygun olarak konuştuğuma güvenerek yapıyorum. Halkımız arasında Ermenistan'a duyulan sevgi; lekelenmemiş vicdanlardan, saf Hristiyan inancından gelmektedir. Yine bu sevgimiz, her yerde Hristiyan halkların acı çektikleri zamanlarda yardım görmelerini, içinde bulundukları zillet ve sıkıntıdan kurtulup ayakları üzerinde durabilmelerini ve dünyanın hür milletleri arasındaki yerlerini alabildiklerini görmeye yönelik içten gelen bir arzudan kaynaklanmaktadır. Ermenistan'ın bağımsızlığını tanımamız, bir mandaterin işlevleri arasında yer alan rehberlik ve yardım görevlerini korkusuzca üstlenmemiz halinde, halkı için gerçek özgürlük ve güvence altına alınmış mutluluk anlamına gelecektir. Bu nedenle, en ciddi umutla ve Kongrenin isteyerek yüz çevirmeyeceği bir tavsiyede bulunduğum duygusuyla, bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğunda yönetimin birçok karmaşıklığını ve zorluğunu bir araya getirme ve bu imparatorluğun artık Türk makamlarının yönetimi altında bırakılmasının uygarlığın çıkarları açısından mümkün olmadığı kısımlarında düzeni ve tahammül edilebilir yaşam koşullarını sürdürme gibi zor bir görevi ellerine almış olan San Remo'daki kurul tarafından şu anda resmi ve ciddi bir şekilde bize yapılan davetin kabul edilmesi çağrısında bulunuyorum.”¹²⁴⁶

Wilson'un bu teklifi ilk olarak 29 Mayıs'da reddedilir.¹²⁴⁷ Türkiye üzerinde kurulmak istenen “Ermenistan Mandası”¹²⁴⁸ General Harbord raporu doğrultusunda¹²⁴⁹ Amerika Birleşik Devletleri senatosunda uzun süre tartışılır. Wilson'un ısrarı, Manda teklifinin 1 Haziran 1920 tarihinde yapılan oylamayla kongre tarafından son kez reddedilmesiyle¹²⁵⁰ sonuçsuz kalır.

¹²⁴⁶ Thoman Woodrow Wilson'dan Kongreye Çağrı, 24 Mayıs 1920; **Congressional Record; Proceeding and Debates of the Second Session of the Sixty-Sixth Congress of the United States of America**, May 4 to May 24, C. LIX, B: 7, s. 7549.

¹²⁴⁷ “Resolved, By the Senate (the House of Representatives concurring) that the Congress hereby respectfully declines to grant to the Executive the power to accept a mandate over Armenia as requested in the message of the President dated May 24, 1920.” **Congressional Record; Proceeding and Debates of the Second Session of the Sixty-Sixth Congress of the United States of America**, May 25 to June 5, C. LIX, B: 8, Washington, Government Printing Office, 1920, s. 7875.

¹²⁴⁸ Amerikan Kongresinde teknik olarak “Ermenistan Mandası” oylanır. Fakat bu Ermenistan'ın sınırları Amerikalılar arasında tartışmalı olsa da tasarının arkasındaki isim yani Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson, Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırı Karadeniz'e bağlantı sağlayacak şekilde daha önce çizmişti. Bu suretle bugünkü Giresun'un Keşap ilçesini içine alacak şekilde Doğuya doğru Karadeniz'e kıyısı olan bütün şehirlere ek olarak, Gümüşhane, Bayburt, Erzincan, Erzurum, Van, Bitlis, Muş ve Van Gölünün güneyindeki yerleşim sahalarıyla içine alacak bir biçimde ele alınan bu geniş coğrafya “Ermenistan” olarak karşımıza çıkar. Wilson'un Ermenistan'ı için bk. **EK LXVIII**. Ayrıca Amerikan Kongresinde Manda görüşmeleri sırasında ele alınıp sürekli atıf yapılan Harbord'un raporunda ortaya konan Ermenistan, Wilson'unkinden çok daha geniş sınırlara sahiptir. Kuzeyde Ordu ilini güneyde de Mersin'i içine alan bugünkü Türkiye'nin yaklaşık yarısını kapsamakta olduğu görülür. Harbord'un “Ermenistan” haritası için bk. Joseph L. Grabill, **Protestant Diplomacy and the Near East; Missionary Influence on American Policy**, s. 229.

¹²⁴⁹ Amerikan Kongresinde Manda müzakereleri sırasında Genel Harbord'un raporuna sürekli atıf yapılır. **Congressional Record; Proceeding and Debates of the Second Session of the Sixty-Sixth Congress of the United States of America**, May 25 to June 5, C. LIX, B: 8, s. 8052-8073.

¹²⁵⁰ **Congressional Record; Proceeding and Debates of the Second Session of the Sixty-Sixth Congress of the United States of America**, May 25 to June 5, C. LIX, B: 8, s. 8073. Türkiye üzerinde kurulacak Ermenistan

Misak-ı Millî kararlarının Halide Edib'in Türkiye'de bir Amerikan Manda idaresi kurulmasına dönük fikirlerinde herhangi bir değişikliğe yol açmamış olabilir. Fakat 19 Mart 1920 tarihinde Amerikan kongresinde Milletler Cemiyetinin kuruluşunun da bir maddesi olduğu Versay barışı reddedilince, Milletler Cemiyeti ile ilişkili olarak Türkiye üzerinde kurulabilecek Amerikan Manda idaresi olanaksız hale gelir. Bu gelişme, Halide Edib'in bütün Manda umutlarını sönmüş olmalıdır.¹²⁵¹ Fakat yine de Anadolu'yu Amerikan kolejleriyle doldurmak türünden tasarıları,¹²⁵² Anglosaksonların üstünlüğüne duyduğu inanca yash olarak 1908'den beri savunduğu, Amerikalıların/İngilizlerin mükemmel örnekliğine uygun toplumsal/kültürel dönüşüm mücadelesini devam ettirdiğini ortaya koyar.

4.11. Jeanne d'Arc - Halide Onbaşı

Misak-ı Millî kararlarının 17 Şubat 1920'de dünya kamuoyuna ilan edilmesinden sonraki gelişmelerden biri 16 Mart 1920'de İstanbul'da İngiliz işgalinin derinleştirilmesi olur. Bu sırada, 19 Mart 1920'de Amerikan Kongresi, Amerika'nın Türkiye üzerinde kurabileceği Manda idaresine kapıları kapatan bir karara imza atar. Halide Edib bu koşullar altında, 21 Mart'ta Amerikalı dostu Crane'ı bilgilendirerek Üsküdar'dan "Anadolu'ya sığınma"

Mandasının reddi Amerika basınında yankılanır, bk. "Senate Declines Armenia Mandate by 52-to-23 Vote", **The Evening Star**, Nu: 27796, 02/06/1920, s. 4. "Senate Defeat of Mandate is Blow to Wilson", **The Washington Herald**, Nu: 4965, 02/06/1920, s.1, 4 *Senate Votes U.S. Shall Not Rule Armenia*", **New-York Tribune**, Nu: 26862, 02/06/1920, s. 1. "Senate Refuses to Let Wilson Take Mandate", **The Sun And The New York Herald**, Nu: 276, 02/06/1920, s.1. "Senators Reject Wilson's Plea for Armenia Mandate", **Richmond Times – Dispatch**, Nu: 154, 02/06/1920, s. 1. "Will not Appeal to Senate to Reconsider Armenian Mandate", **The Topeka State Journal**, 02/06/1920, s. 5. "Senate Kills Armenian Proposal", **South Bend News-Times**, Nu: 154, 02/06/1920, s. 1. "Say House Will Deny Mandate", **The Cattagana News**, Nu:132, 02/06/1920, s. 3. "Democrats Vote with Republicans Against President's Request", **Bisbee Daily Review**, Nu: 128, 02/06/1920, s. 1.

¹²⁵¹ 19 Mart 1920'de Amerikan kongresinde alınan bir kararla Türkiye'nin tamamını kapsayan tek bir Manda idaresinin olanaksız kılınması, yine kongrenin 1 Haziran 1920'de de Türkiye'nin büyük bir bölümünde kurulacak Ermeni Mandasını reddetmesine karşın Halide Edib'in Millî Mücadelenin neredeyse kazanıldığı bir süreçte Manda savunusu yaptığına ilişkin bir iddia ile karşılaşyoruz: 1922 gibi geç bir tarihte Türkiye'ye gelmiş bir Sovyet temsilcisinin, kırk yıl sonra kaleme aldığı özyaşamöyküsünde Halide Edib'in "Mandacılığını" ortaya koyan bir tartışmaya "anı" olarak yer vermesi, başka tarihsel verilerle desteklenmedikçe ayağı yere basmayan bir iddia görüntüsünden kurtulamaz. Aralov, Halide Edib'in Amerika'nın hiçbir art niyet beslemeden siyasi ve iktisadi bir dayatmaya girişmeksizin Türkiye'ye yardım edebileceğini bunun için de "Türkiye'nin Amerikan mandasını sağlamaya çalışması gerektiğini ...Birleşik Amerika mandası sağlandığı takdirde, ABD'nin Türkiye'yi İngiliz baskısına karşı savunacağını da söyledi"ğini ifade eder. Sonrasında "Ben, Amerikan emperyalistlerinin Türkiye'yi, en aşağı Avrupa emperyalistleri kadar esaret altına almaya yetenekli olduklarını söyleyerek onunla tartıştım" der. Nihai olarak, Halide ile kocasının "İngiliz liberalizminin kanatları altına sığındı"ğını ekler. Semyon İvanoviç Aralov, **Bir Sovyet Diplomatın Türkiye Anıları**, 2. bs., Terc.: Hasan Âli Ediz, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür, 2010, s. 69-70. Aralov satırlarının devamında "Türkiye üzerinde Amerikan mandası fikri"ni Nutuk'da ortaya konanlar üzerinden tekrarlayarak aktarması, Aralov'un özyaşamöyküsünde en azından belirli "anılarını" anımsamaya yash olarak kaleme almadığını ortaya koyar.

¹²⁵² Yahya Kemal, **Siyasi ve Edebi Portreler**, s. 39-40.

yürüyüşünü başlattığını haber verir: “*Dostum, iki saat içinde Anadolu’ya doğru yola çıkıyorum ve kaçakları yeniden organize etmek için Ermenilerin de katıldığı en yoğun İngiliz askeri devriyelerinin arasından geçiyorum. Vurulabilirim, esir alınabilirim ya da sağ salim geçebilirim, bu sonuncusuna ilk ihtimallerden daha çok inanıyorum çünkü içimde bir güç var ve görevimin bitmediğine inanıyorum.*”¹²⁵³

Halide Edib’in Ankara’ya doğru bu inançla kaçarken uğrak yerleri olarak, Bülbülderesi, Çamlıca, Samandıra, Dudullu, Bakkalköy, Korna, Köseler, Çal Köyü, Adapazarı, İzmit, Küçük Kaymaz, İkizce-i Osmaniye, Hendek, Akhisar, Lefke, Geyve ve Eskişehir’i kayıt altına alır ki ¹²⁵⁴ Gebze’de bulunduğu 23/24 Mart “*gecesini tehlikeye maruz*” ¹²⁵⁵ kalarak geçirir. “*Geyve’den itibaren trenle gelen mebusan-ı muhteremeden on iki zat ile Halide Edib Hanımefendi ve beş de güzide umerayı askeriye*” 2 Nisan 1920 tarihinde Ankara’ya ulaşır.¹²⁵⁶

Amerikan gazetelerine 14 Nisan 1920 İstanbul mahreçli bir haber düşer. Buna göre Ankara merkezli bir cumhuriyet kurulacak Doktor Adnan Sıhhiye, Halide de bu yeni cumhuriyetin Maarif Vekili olacaktı.¹²⁵⁷ Halide Edib’in Ankara’da Maarif Vekili [Eğitim Bakanı] olma uğraşı, Türkiye’de Amerikan yönetiminin tesis edilemeyeceği düzlemde, Anadolu’nun dört bir yanını Amerikan kolejleriyle doldurma amacına ulaşmanın yollarından biri olarak belirir. Bu gerçekleşmeyecek ve nitekim Yahya Kemal de Halide Edib’in bu yöndeki tasarılarından ve bu meyanda verdiği sözlerden ötürü Amerikalılara karşı güç durumda kalışını¹²⁵⁸ kayda alacaktır.

Öte yandan Halide Edib, Amerikan Manda komiserini Ankara’daki ilk iki aylık deneyimiyle ilgili olarak şöyle bilgilendirir: “*Uzun ve ilginç bir deneyimden sonra Ankara’ya sağ salim ulaştım. Hayatımda yaşadığım zorluklar ve dram bütün bir millete yeter de artar bile. Hemen işe koyuldum, doğal olarak Amerikan Yardım Heyetinin işleri de işimin bir parçasıydı*”¹²⁵⁹ der. Özyaşamöyküsünde Ankara’da “*Dünya efkarını anlamak için*” yabancı

¹²⁵³ Halide’den R. Crane’a Mektup, 21 Mart 1920: COL. A, CFP, Sr. I, Kutu: 4, Dosya: 10.

¹²⁵⁴ Halide Edib Adıvar, **Türk’ün Ateşle İmtihani**, s. 88-131.

¹²⁵⁵ Mustafa Kemal’den 44. Fırka Kumandanı Yusuf İzzet Paşaya, 24 Mart 1920: ATASE-ISH 1- 4871-113/95.

¹²⁵⁶ “*Kurtulan Mebuslar...*” **İrade-i Milliye**, Nu: 35, 8 Nisan 1920, s. 2. Ayrıca bk. ATASE-İSH 2, 4769, 62-72.

¹²⁵⁷ “*Halide Edib Escapes Britions; Aids New Republic*”, **Chicago Daily Tribune**, 16/04/1920, s. 2. “*Anatolia Republic Said To Be Based On Soviet Lines*”, **New-York Tribune**, C: LXXX, Nu: 26815, 16/04/1920, s. 5. “*Turkish Woman Rebel Escapes; Is Minister in Kemal’s Cabinet*”, **New York Times**, 16/04/1920, s. 1. Halide Edib’in Maarif Vekilliği ile ilgili olarak ayrıca bk. “*Turkish Woman Leads Sex to Freedom*”, **Novelist The Richmond Palladium and Sun-Telegram**, C: XLV, Nu: 148, 01/05/1920, s. 7. “*Woman in Turkish Cabinet Symbolizes Sex Emancipation*”, **New-York Tribune**, C: LXXX, Nu: 26831, 02/05/1920, s. 3. “*Turkish Woman Minister of Education*”, **The commonwealth**, C: 10, Nu: 21, 04/05/1920, s.1: [four o’clock edition].

¹²⁵⁸ Halide’nin, Anadolu’yu Amerikan kolejleriyle doldurma tasarısı için bk. Yahya Kemal, **Portreler**, s. 39-40.

¹²⁵⁹ Halide’den R. Crane’a Mektup, 24 Mayıs 1920: COL. A, CFP, Sr. I, Kutu: 4, Dosya: 10.

basını takip işinin kendisine verildiğini ve bu bağlamda faaliyet yürüttüğünü¹²⁶⁰ ifade eder.

Halide Edib faaliyet sahasını genişletmeye dönük girişimlerden birini, Türk ordusuna katılmak için Mustafa Kemal'e başvuruda bulunarak yapar: "*Pek muhterem Paşa hazretleri. Memleketimizin ilk felaketinden beri bütün hayat ve emelimi bu harekete en mütevazı bir fert sıfatıyla bağladım. ...Zat-ı devletlerinin ...herhangi bir karargâhta yazıcı neferi sıfatıyla çalışmama müsaade etmenizi pek derin bir surette rica ediyorum. En kara günlerde zat-ı devletleriyle çalışmak şerefini ihrâz etmiştim. Zat-ı devletleri gayr-ı müsait dakikalarda dahi şahsımla hatta bir neferi meşgul etmeyeceğimi sakın ve mütevazı bir nefer vaziyetiyle çalışacağımı bilirler zannındayım*"¹²⁶¹

Mustafa Kemal, Halide Edib'in orduya kabul edildiğini hemen ona bildirir: "*Ordu safları arasında vatanımızın müdafaasına fiilen iştirak için şiddet-i arzu ile vuku bulan müracaat-ı vatanperverâneleri orduca memnuniyet ile telakki olundu. Hizmet-i fîliye-i askeriye ve Garp cephesine memur edildiğinizi tebliğ ediyorum.*"¹²⁶² Bu suretle Halide Edib "*piyade bölüğüne nefer [olarak] kayıt olundu.*"¹²⁶³ İlerleyen süreçte neferliği, onbaşılık¹²⁶⁴ ve çavuşluk takip edecektir.

Halide Edib, 11 Mayıs 1920 tarihinde İstanbul'da firari olarak kayıt altına alınıp yakalandığında muhakeme edilmek üzere gıyabi idam cezasına çarptırılır.¹²⁶⁵ Bu kararın üzerine, Halide Edib 1920'de Papalık kararıyla azize ilan edilen Joan of Arc'a [Jeanne d'Arc] atıfla kendi durumu arasında benzerlik kurarak: "*Beni Joan d'Arc gibi yakamayacaklarına göre bundan sonra yapılabilecek en medeni şey*" budur diyecektir. Halide Edib ayrıca, "*İngilizler Ferid Paşa hükümetini beni ölüme mahkûm etmeye zorlamasının*"¹²⁶⁶ bir sonucu olarak bu kararın alındığını ifade eder. Bunu takip eden süreçte o, Amerika basınında azizeliğe terfi ettirilen "*jeanne d'Arc*" unvanıyla anılmaya¹²⁶⁷ başlanacaktır. Bu unvanla anılmasından ötürü

¹²⁶⁰ Halide Edib Adıvar, **Türk'ün Ateşle İmtihanı**, s. 139.

¹²⁶¹ [Halide Edib] Doktor Adnan'dan Mustafa Kemal'e Telgraf, 17 Ağustos 1921: CA, Ebis Nu: 101001273/4-5. Halide'nin başvurusunun tam metni için bk. **EK LXXIII**.

¹²⁶² Mustafa Kemal'den Halide Edib'e, 18 Ağustos 1921: CA, Ebis Nu: 101001273/2

¹²⁶³ Birinci Garp Kumandanı İsmet'ten 14. Fırka Kumandanlığına, 18/8/1921, **ATASE İSH-1, 6018, 1417- 110**.

¹²⁶⁴ 28 Ekim 1921 tarihi kayıt olarak düşülmüş bir gazete sayfasında, "*Duatepe'nin cehennemi muharebesinde Halide Hanım onbaşı oldu*" bilgisi verilmektedir. bk. **ŞEHİR ÜNİ. KAİB, TT-515204**.

¹²⁶⁵ "*Selanikli Mustafa Kemal Efendi*" "*Asitaneli Kara Vasıf Bey*" "*Salacaklı Ali Fuad Paşa*" "*Midillili Alfred Rüstem*" "*Asitaneli Doktor Adnan Beyler*" "*Asitaneli Halide Edib Hanımın*" "*idamların[a] ve el-yevm hal-i firarda bulunmaları[ndan]*" ötürü "*Dersaadet birinci İdare-i Örfiye Divan-ı Harbiyeden gıyaben verilen hüküm ve karar, ele geçtiklerinde tekdır-i muhakeme edilmek üzere tasdik edilmiştir.*" **BOA, İ. DÜİT, 175-46**. İradenin tamamı için bk. **EK LXXIV**

¹²⁶⁶ Halide'den R. Crane'a Mektup, 24 Mayıs 1920: **COL. A, CFP, Sr. I**, Kutu: 4, Dosya: 10.

¹²⁶⁷ "*A Turkish Joan of Arc*", **New York Times**, 15/07/1921, s. 10. "*Turk Joan of Arc Leads Her Women Against Greek*", **New York Tribune**, 17/07/1921, s. 6. Margaret Loose Bryan, "*Woman Leader who Inspires the Turks*", **New York Times**, 24/09/1922, s. 35.

tepkilerin de hedefinde olur.¹²⁶⁸

Diğer taraftan bir ordu mensubu olarak Halide, Anadolu’da verilen mücadelenin tasvirini o günlerde şöyle yapar: “*Erkek, kadın ve çocuk adı altında beyin ve ruh, kas ve et, Yunanistan artı Britanya İmparatorluğu anlamına gelen işgalcilere karşı mücadele ediyor. Halkımın bu devasa fedakârlıktan zaferle çıkacağından son derece eminim, ancak bunu şahsen ya da çok kısa bir süre içinde göreceğimden emin değilim.*”¹²⁶⁹

Anadolu’da verilen mücadeleye İstanbul’dan destek sağlamak için ses getiren bir çağrı kaleme alır:

“*Selam arkadaşlar! Bugün sizinle Anadolu’dan konuşmaya geldim. Bu büyük harp başlayalı hep sizden bir haber bekledim. Fakat bu haber hülyası, bu haber intizarı, hep cansız bir sükût, dilsiz, uzak ve hareketsiz bir ızdırap aksinden başka bir cevap almadı biliyorum ki siz çok muhtarip ve çok merak içindesiniz ve kalbiniz bizle beraberdir; fakat biz sizden kanlı ve ilâhî istihlas [kurtuluş] mücadelemize karşı sadece ızdırap ve uzaktan dua beklemiyoruz. Dinleyiniz! Anadolu harbinde ne ızdırap ne de felsefî düşünceler vardır. Anadolu harbi, bütün bir milletin bir tek insan gibi beraber işleyen kafası, beraber çarpan kalbiyle ölüme yüzünü çevirmiş, cehenneme gözlerini dikmiş, işkenceye, azaba, sefaletle omuzlarını silkmiş, son yurdunun üstünde döğüşen bir millet gazasıdır[cihadıdır]*”¹²⁷⁰

“İstanbul” der Halide bu açık mektubunda “*aziz Türkiye’yi omuzlarında taşımak için neden bizimle beraber değil! Bir gaye ve fikir ordusu, İstanbul çıkarmayacak mı?*”

Halide Edib’in İstanbul gençlerine seslenen mektubuna Peyami Safa “İstanbul gençliği, bu aziz kadının makalesindeki fikirlerde samimi olduğuna inanmıyor” diyerek karşılık verir. Daha dün kadar diyecektir Peyami, kendisi “*zevci Adnan Beyle burada, Amerika mandasının çok ateşli propagandacıları arasında çalışanlardandır! Binaenaleyh, bugün kanaatini değiştirerek hararetle ‘istiklâlci’ görünmesine hayret edilmese bile ‘istiklâl namına’ söz söylemesine tahammül olunamaz.*”¹²⁷¹

¹²⁶⁸ “Amerika’da Bir Ermeni Kızı” imzasıyla New York Times gazetesine yollanan bir mektupta şu ifadeler yayımlandı: “Son iki hafta içinde iki kez köşenizde Halide Hanım hakkında bir şeyler okuduk ve her ikisinde de kendisine Jeanne d’Arc denildi. Amerika’daki bazı Ermeni kızlarının bu haksız ve hatta küfür niteliğindeki karşılaştırma hakkındaki hislerini ifade etmeme izin verin. Halide... Talihsiz küçük kız kardeşlerimizi alıp ganimet olarak vahşi Türk askerine kasıtlı olarak veren bir Türk kadını... Küçük kardeşlerimize Türk isimlerinin verilip Müslüman olarak yetiştirildikleri okullar kurdu. Bu ikisi [Joan of Ark ile Halide] arasındaki benzerlik nereden geliyor, bilmek isteriz?” “Extracts From Letters: Observations and Comments of the Time Readers”, **The New York Times**, 01/10/1922, s. 111.

¹²⁶⁹ Halide’den R. Crane’a Mektup, 14 Ağustos 1921: **COL. A, CFP, Sr. I**, Kutu: 4, Dosya: 3.

¹²⁷⁰ Halide Edib, “İstanbul Gençlerine”, **Hakimiyet-i Milliye**, Nu: 285, 07/09/1921, s. 1.

¹²⁷¹ Peyami Safa, “Halide Edib Hanımdan Beklenen Şey”, **Tercüman-ı Hakikat**, Nu: 14528, 13/9/1921, s. 3. Halide Edib’in “Anadolu’da istiklâl mücadelesine neden sonra” katıldığını soran Peyami Safa, daha da geçmişe giderek, şunu ekler: “Kendisi Suriye’nin portakal ağaçları altında ‘hamak’larda sallanırken İstanbul gençleri

Halide Edib İstanbul gençlerini ordu saflarına çağırmadan kısa süre önce, İstanbul'da bulunan ve artık askerlik çağına girmiş/girmekte olan oğullarını Millî Mücadelenin oluşturduğu tehlikelerden uzağa Amerika'ya göndermede aracılık yapan dostu Amerikalı Manda komiseri Richard Crane'a bir teşekkür mektubu kaleme almıştı. Mektubunda;

*“Omuzlarımdan ne kadar büyük ve değerli bir yükü kaldırdınız. ...Umarım çocuklar kendilerine gösterdiğiniz bu büyük iyiliğin karşılığını, olmaları için dua ettiğim kişi olmak için ellerinden gelen en yüksek çabayı göstererek öderler”*¹²⁷²der.

Halide Edib için savaş ile sanatın iç içe girdiği bir süreçti Millî Mücadele. 1922 yılında, askeri ve sanatsal faaliyetlerine ilişkin Amerikalı dostunu bilgilendirirken düştüğü kayıtlarla bu süreci açıklığa kavuşturur:

*“Kütahya muharebelerinde hemşire olarak cephe dedim. Sakarya'da basit bir asker olarak orduya katıldım. Bütün muharebelere katıldıktan sonra Yunan ordusunun terk ettiği harap bölgede çalıştım. Buralarda yıkım, yağma ve katliamı, en yüksek notu almaları gereken derecede gerçekleştirdiklerini söylemeliyim. Yedi ay çalıştıktan sonra Ankara'da dinlenmek için iki ay izin aldım. İtiraf etmeliyim ki bu iki ayı dinlenmek yerine roman yazmak için kullandım. Yeni romanımın adı olan 'Ateşten Gömlek'i yazmaktan büyük keyif aldım ama İstanbul'da yayınlatabileceğimi sanmıyorum. Mütareke ve ihtilal sonrası İstanbul'a ve Sakarya Savaşına dair İngiliz dostlarımızın hoşuna gitmeyecek gerçek sahneler var. Kısacası, iznimin sonunda kendimi başlangıçtakinden daha yorgun hissediyorum ve gelecek hafta cepheye gideceğim. ...Dünyanın bu bölgesindeki işimin henüz bitmediğinden ve ne olursa olsun halkıma ve ülkeme karşı görevimi yerine getirene kadar ölmeyeceğimden eminim.”*¹²⁷³

Halide 1922 yılı Aralık ayında Yunan istilasına son veren zaferden sonra yeniden kalemine sarılarak şunları yazar; *“Nihayet ülkemizi Yunan kâbusundan kurtardık. ...Tüm İzmir bölgesi, şehit edilen Türk kadınlarının ve bebeklerinin yanık etlerinin koktuğu ve cesetlerle dolu*

Çanakkale'de bir yığın kemik oldular ve bugün kendisi Anadolu'da köşkünde makale yazarken İstanbul gençleri Sakarya kıyılarında can veriyorlar” bk. a.y.

¹²⁷² Halide'den R. Crane'a Mektup, 14 Ağustos 1921: COL. A, CFP, Sr. I, Kutu: 4, Dosya: 3. Önce Crane, Halide'ye oğullarını Amerika'ya göndermeyi teklif eder. Daha sonra Halide Edib bunun için kapısını çalar: *“Kendimi her türlü şehitlik için eğittim ama oğullarımın şehitliği benim zayıf kalbim için çok büyük bir şey. Bay Moore aracılığıyla Amerika'ya gelmelerini sağlayabilir ve geçen yıl nazikçe önerdiğiniz gibi onları himayeniz altına alabilirmisiniz! İstanbul'da Hüseyin Beye Amerika'ya kadar masraflarını karşılayabilecek bir miktar para bıraktım. Cevabınızı Bay Moore'a mı yoksa Amiral Bristol aracılığıyla mı vereceksiniz? ...Bana bir haber gönderin ve annelik yükümü omuzlarımdan alsanız da almasanız da hala dostum olup olmadığımı söyleyin”* Halide'den R. Crane'a Mektup, 24 Mayıs 1920: COL. A, CFP, Sr. I, Kutu: 4, Dosya: 10. Oğulları Amerika'ya ulaştıklarına dair kendisine haber verilir: Osmanlı Bankası Meclis İdaresi Üyesi Hamdi Beyden Dahiliye Vekaleti Vekili Adnan Bey'e 9 Aralık 1920: TİTE 110 16/74. [Hamdi Beyden] Halide Edib'e, 20 Kasım 1920: TİTE 1111-16/63. Bu suretle sevincinde payan olmayan Halide, kodaman dostu Crane'a teşekkürlerini bildirir.

¹²⁷³ Halide Edib'den R. Crane'a Mektup 12 Nisan 1922: COL. A, CRC Correspondence, Kutu: 4a, Dosya: 1.

ıssız bir harabe yığını olmasına rağmen, geride kalanlar huzur içinde. ...Çünkü hastalık, açlık ya da kıyafetsizlik, Yunan saltanatının kara çaresizliği ve dehşetiyle kıyaslanamaz bile. Yunanlılar gerektiği gibi cezalandırıldılar. ...İzmir'in alevler ve korkunç insani acılar içindeki görüntüsüne baktığımda, zaferimizin bedelini ne kadar ağır ödediğimizi ve bu zaferdeki mütevazı payımın beni şimdilik çalışmak için tüm fiziksel ve manevi güçten yoksun bıraktığını fark ettim. Bu yüzden yumuşak ve güzel müzikler, güzel kıyafetler, ışıklar ve güzel çevreler düşünmeye çalıştım. Artık bir kadın olduğumu ne kadar tuhaf ve yoğun bir şekilde hissediyorum. Savaş devam ettiği sürece tamamen yabancı olduğum bir duyguydu bu.”¹²⁷⁴

Bir kadın asker olarak Halide'nin Millî Mücadele sırasında ordu emriyle yaptığı iki faaliyet kayda değerdir. Bunlardan ilki *Ateşten Gömlek*'i yani, Millî Mücadelenin romanını kaleme almak olur.¹²⁷⁵ İkincisiyse Yunan ordusunun geri çekilirken gerçekleştirdiği insan kıyımını ve oluşturduğu tahribatı kayıt altına almak için kurulan 'Tetkik-i Mezalim Heyeti' başkanı¹²⁷⁶ olarak yürüttüğü faaliyetler olur. Bu faaliyet bağlamında kayıt altına alınan Yunan mezalimi sırasında insan kırımının raporları dehşetengiz sahneler içerir. Heyetin “*Manisa livası hakkında hükümete verdikleri rapor*”a bakınca; Kumandanlarının talimatıyla Yunan ordusunun 6 Eylül günü dörtbir yandan Manisa'yı ateşe verdiği, söndürme girişimlerinin tehditle ve cinayetle engellendiği yer almaktadır. “*Ateş az zaman zarfında birçok yerlerde birden çıktığı için halk melbusat [giysiler] ve eşya namına hiçbir şey kurtaramamış ve kadın erkek çoluk çocuklar, yarı çıplak ve perişan bir halde dağlara çıkan ve ovalara dağılan biçareler yollarda Yunan eşkiya çeteleri tarafından soyularak birçoğu da şehid edilmiştir*” bilgisini verir. “*Yangın esnasında Müslüman ahali etrafa dağılırken pek müthiş fecayi vuku bulmuştur.... Pamukcuoğlu Mehmed Efendi sekiz nüfus efradı ailesiyle birlikte kesilerek şehid edilmiştir... Hacı Ahmed Efendinin evinde karnı deşilmek ve çocuğu dışarıya çıkarılmak suretiyle parça parça edilen bir hamile kadın cesedi bulunmuştur.*” Katliam tasvirlerinin yanı sıra Yunan saldırganlığın oluşturduğu tahribatın istatistiki ölçümlerini de “*Mezalim tahkik heyeti*”¹²⁷⁷ kayda düşer. Halide Edib başkanlığındaki heyet, Eşme ve Turgutlu'daki benzeri bir saldırganlıkla girişilen katliam,

¹²⁷⁴ Halide'den R. Crane'a Mektup, Aralık 1922: COL. A, CFP, Sr. I, Kutu: 4a, Dosya: 7.

¹²⁷⁵ BOA, HR. İM 16-134.

¹²⁷⁶ Heyetin raporları yayımlanırken heyet hakkında şu kayıt düşülür: “*Halide Hanım riyasetinde Vakıf gazetesi muharrirlerinden Mehmed Asım, İdam gazetesi muharrirlerinden Yakub Kadri, Akşam gazetesi muharrirlerinden Faliş Rifki beylerden mürekkep bulunan ve Yunan mezalimini tahkikine memur edilen tahkikat heyeti*” **Anadolu'da Yunan Zulüm ve Vahşeti; İkinci Kısım: Anadolu'da Yunan Fecayinin Tafsilatı; Matbuat Müdüriyet-i Umumisince Vesaik-i Resmîyeye Müsteniden Kaleme Alınmış Garbi Anadolu'daki Son Yunan Fecayine Ait Risaledir**, Ankara, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, 1338, s. 100.

¹²⁷⁷ **Anadolu'da Yunan Zulüm ve Vahşeti**, s. 100-1. Heyet raporunda 16000 hanenin yakıldığını “*kasabanın nispeten gayri mamur aksamı*”ndan 1100 hanenin kurtulduğunu “*fecayi esnasında iki bin nüfustan fazla telefât vuku bulduğu tahmin edilmekte*” olduğunu kayda düşer. a.y.

soygun yangın ırza tecavüz raporunu¹²⁷⁸ kayıt altına alır.

Halide Edib, “Yeni Türkiye’nin Anası”, “kurucu ortağı” ve yeni değerlerin mimarı olarak boy gösterdiği bir düzlemde kaleme aldığı Millî Mücadeleyi konu edinen ikinci romanında [Vurun Kahpeye] Yunan ordusunu [tetkik-i mezalim heyeti reisi sıfatıyla kaleme aldığı raporların tersine] medeni bir ordu olarak okuyucu karşısına çıkartır. Dostu Florence Billings’e yazdığı bir mektubunda bu romanın dayandığı gerçek öyküyü şöyle ortaya koyar: “Yunan işgali süresince Anadolu’da birkaç kadın Yunanlılar ile ilişkiye girmiştir. Yunan ordusunun mağlubiyeti ve kaçışından sonra yerel halk”, işgalci askerle ilişkiye giren bu kadınları “linç etmişti”. Halide işte bu öyküden hareketle kaleme aldığını söylediği *Vurun Kahpeye* romanını “uydurulan ve sanatsal bir sürü ayrıntı”nın eşlik ettiği bir çalışmaya dönüştürdüğünü¹²⁷⁹ ifade eder. Dönüşüm öylesine çarpıcıdır ki, *Vurun Kahpeye* Yunan istila hareketini sanat yoluyla devam ettirme isteğini yansıtan bir görüntü vermekten kurtulamaz. Zira bu romanla Millî Mücadele yıllarında Yunan mezalimine maruz kalmalarının da bir nedeni olan Anadolu halkının anlam ve değer dünyası, artık ‘yeni düşmanın’ nitelikleri olarak tasvir edilir. Böylece *Vurun Kahpeye*’de cahil ve mutaassıp olarak tasvir edilen halk, eşraf ve mahalle imamı olan hoca, yeni Türkiye’nin değerlerinin cisimleştiği Aliye’nin baş düşmanı olarak ortaya konur. Bu suretle Aliye’de somutlaşan değerler dünyası için esas tehdit, süngüsüyle istilaya girişen Yunan ordusu değil, zamanında bu istilaya maruz kalmış veya karşı koymuş halkın kendisi olur.

4.12. Zorunlu Muhalif

Türkiye’den ve Amerika’dan çıkan meclis kararlarıyla, Türkiye’de kurulacak Manda idaresinin olanaksız hale gelmesi, Amerikan propagandası için yoğun bir çalışma sürdüren Halide Edib’in yaşantısında kesin bir kırılım oluşturduğu rahatlıkla ileri sürülebilir. Bundan sonra katıldığı Millî Mücadele sürecince Halide Edib’in toplumsal tasarılarını gerçekleştirmek için siyasi alana dahil olma çabası da sonuç vermeyecektir. Nihayet bu sırada Mustafa Kemal’le yaşadığı sorunların¹²⁸⁰ devamı niteliğinde bir gelişme Millî Mücadelenin zafere ulaşmasından sonra Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk muhalefet partisi olarak Terakkiperver Cumhuriyet

¹²⁷⁸ **Anadoluda Yunan Zulüm ve Vahşeti** 120-3.

¹²⁷⁹ Halide, Halide Edib’ten Florence Billings’e Mektup, 27 Mart 1924: Nicole A.N.M. Van Os, “Halide Edib’in Florence Billings’e Yazdığı İngilizce Mektuplar: ‘Bu da Ghejer...’”, **Tarih ve Toplum**, C.39, S. 234, Haziran 2003, s. 328-9.

¹²⁸⁰ Halide Edb’in Mustafa Kemal ile Millî Mücadele sırasında yaşadığı sorunlara ilişkin çeşitli rivayetler vardır. Halide özyaşamöyküsünde, Mustafa Kemal’in kendisinden her koşulda mutlak itaat istemesini “*Millî maksada hizmet*” kaydıyla sınırlandırdığını ifade ettiği bir tartışma ile ilişkili olarak ortaya koyar, bk. Halide Edib, **Türk’ün Ateşle İmtihanı**, s. 172-3.

Fırkası'nın kurulmasından sonra derinleşecektir. Bu suretle 1924'de, Amerikan propagandasındaki işbirlikçileri yani eski dava arkadaşlarınca "Mandacı" olarak hedef tahtasına oturtulur.¹²⁸¹ Türkiye Cumhuriyetinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kapatılıp tek parti idaresinin tesis edildiği düzlemde o, akıbetini karanlık görüp, zorunlu bir muhalif olarak yurtdışına kaçar. Bu süreçte öncelikle özel yazışmalarında olmak üzere Türkiye'deki gelişmeleri değerlendirirken Mustafa Kemal'e eleştirel getirir. Özellikle 'İzmir Suikastı Yargılamaları' meselesine bakışını kayıt altına alan yazışmaları bu dönemde onun mevcut konumlanışını da anlamlı hale getiren tarihsel veriler olarak geride kalır. Şöyle yazar Billings'e;

"Gazi'nin 1924'te geçerli gerekçe göstermeden gönderemediği muhalefetin liderlerini halletmek üzere bir mazeret bulmak için ne yapmaya çalıştıklarına bakılırsa, gene çok karışık ve şeytani düzenlenmiş sahte bir komploya girdiğine inanıyorum." Halide Edib, mektubunda İzmir Suikastı Yargılamalarını "Gazi tarafından oldukça hantalca düzenlenmiş bir düzmece"¹²⁸² olarak nitelendirir. Bu yargılamalarda eşi Dr. Adnan'ın beraat etmesine de temas eder: "Dr. Adnan beraat etti. Beraatı çok saçma, çünkü ülkeyi terk ettikten iki sene sonra, yarı uydurulan düzmece bir komplodan sorumlu tutularak Ankara'ya çağırıldı. Ancak, ölesiye işkence görenler de Adnan kadar suçsuzdu. ...Türkiye'de muhalefetin tarihi ve M. Kemal'in bunu ne durumlara düşürdüğü araştırılmaya değer. Dünyada bu kadar ilginç ve hayati bir önem taşıyan başka bir şey bilemem. Doktor'un kalbi, en iyi arkadaşlarının ve Türkiye'nin en büyük oğullarının şehitliğinden dolayı kırıldı. Ordunun kabaca ve açıkça istemesi üzerine, Refet öbür üç paşa (Ali Fuat, Kâzım Karabekir ve Cafer Tayyar) ile beraber beraat etti. Onların tehlikeyi atlattıklarını zannetmiyorum. Kemal onları bir şekilde öldürmek için bir mazeret bulur."¹²⁸³

1927 Şubat ayında Amerikalı dostu Crane'a yazdığı mektuptaysa yurtdışında bulunuşunu ve Türkiye'ye geri dönüşü meselesini şöyle açıklığa kavuşturur:

"İki ay önce Times'ın İstanbul muhabiri Dr. Adnan'ın affedildiğini ve geri dönebileceğini bildiren bir telgraf gönderdi. Dr. Adnan Times'a bir cevap yazarak işlemediği günahlar için kimseden af dilemediğini ve hepimizin Allah tarafından affedilmesi için dua ettiğini açıkladı. Türk gazeteleri de ısrarla dönmek istediğimizi ve dönmemize izin verildiğini

¹²⁸¹ Bk. Yunus Nadi, "Wilson Prensipleri değil Amerikan Mandaterliği!", **Cumhuriyet**, 13/12/1924, s. 3.

¹²⁸² Halide Edib'den Florence Billings'e Mektup, 26 Haziran 1926: Nicole A.N.M. Van Os, "Halide Edib'in Florence Billings'e Yazdığı İngilizce Mektuplar: 'Bu da Ghejer...'", **Tarih ve Toplum**, C.39, S. 234, Haziran 2003, s. 330.

¹²⁸³ Halide Edib'den Florence Billings'e Mektup, 5 Kasım 1926: Nicole A.N.M. Van Os, "Halide Edib'in Florence Billings'e Yazdığı İngilizce Mektuplar: 'Bu da Ghejer...'", **Tarih ve Toplum**, C.39, S. 234, Haziran 2003, s. 331-2.

yazdılar. Sanırım Türk kamuoyunun bizim için bir tehlike olmadığına ve yurtdışında yaşıyorsak bunun kendi isteğimizle olduğuna inanmasını istediler. Tabii ki bizi geri döndürmek için çok uğraşıyorlar, bu da demek oluyor ki geri döndüğümüz anda bizi bir şekilde cennete gönderecekler. Şu anda geri dönmüyoruz ve sırf Mustafa Kemal'in keyfi için (kendimizin) öldürülmesine izin vermek aptallık olur.”¹²⁸⁴

Yurt dışında Halide'yi açıktan muhalefete zorlayan gelişme eski defterlerin Mustafa Kemal tarafından yeniden açılmasıyla olur. 1927'de Nutuk'la yeniden anımsatılan “Mandacı” geçmişine karşı Halide Edib savunmaya geçer. Times gazetesi üzerinden Mustafa Kemal'i davasına sadık olmayan eski bir dava arkadaşı gibi tasvir etmek ister ve eğer Amerika ile ilişkiler, Manda meselesi ve Wilsonculuk bağlamında işlediği bir suç varsa Mustafa Kemal'in de bunun suç ortağı¹²⁸⁵ olduğunu ifade eder.

Halide Edib'in Nutuk'a esas yanıtını, tıpkı Mustafa Kemal gibi Millî Mücadele ile bütünleştirdiği bir özyaşamöyküsü kaleme alarak yerecektir. Bir kuruluş ve kurtuluş öyküsü olarak da kaleme alacağı özyaşamöyküsünde Mustafa Kemal'e açacağı yer için şunları söyler: “Şimdilik kitabımın ikinci cildini yazıyorum ve M. Kemal'in geçmişteki hizmetlerini titiz ve tarafsız olarak yazacağım. Ancak, sıradan bir grup katil ve çetecilerden oluşan yandaşlarla Türkiye ve Türkler'e ne yaptığını tarihin bilmesi lazım.”¹²⁸⁶ Bu suretle karşımıza Millî Mücadele ile bütünleşik bir özyaşamöyküsü olarak *Turkish Ordeal* çıkar.

Nutuk'un kendisini zorladığı zorunlu muhalif konuma uygun olarak; İngilizce özyaşamöyküsünün yanısıra Halide Edib, özellikle Amerika'da bulunduğu süreçte Türkiye ile ilgili olarak verdiği konferanslarda, yaptığı açıklamalarda Mustafa Kemal'i eleştiren bir yaklaşım sergiler. Gerçekleştirdiği inkılapları da ilkece kabul etmesine, hatta genel çerçevede bunlarla sağlanan dönüşüm için mücadele vermesine karşın, Mustafa Kemal'i özellikle bazı

¹²⁸⁴ Halide'den R. Crane'a Mektup, 2 Şubat 1927: COL. A, CFP, Sr. I, Kutu: 5, Dosya: 18.

¹²⁸⁵ Halide Edib, “*Turkey and America; The Ghazi's Speech*”, *Times*, Nu: 44718, 21/10/1927, s. 12. “Gazi Paşa, Ankara'daki son konuşmasında ifade ettiği gibi, buna [Wilson Prensipleri Cemiyetinin Manda muhtırasına] karşı çıktığını ima etmekte de haklı değildir. [Wilson Prensipleri] Cemiyetinin muhtırasını Türk ikilemine [dilemma] kan dökülmeden uygulanabilir bir çözüm olarak gördüğü gerçeği, özellikle Erzurum'da ve genel olarak Türkiye'de iyi bilinmektedir. Ancak Mustafa Kemal Paşa, bir insanın siyasi olaylara vermek istediği rengi tarihe dikte etmesini sağlayan eşsiz bir konumda olduğu için, Türkiye'de onun beyanatını tamamlayabilecek [yalanlayacak] bir ses çıkmayacaktır. Wilson Cemiyetinin muhtırası günün meselesi olduğunda gazetelerde buna karşı hiçbir açıklama yapmamıştır. ...Mustafa Kemal Paşa, Sivas Kongresi sırasında bana gönderdiği 10 Eylül 1919 tarihli bir mektubunda, çokça hevesli olmasa bile bu fikre karşı çıkmadığını açıkça ortaya koyacak şekilde konuyu ele almıştır... Gazi Paşayı kanlı ve çok çetin bir millî direnişe girişmeden önce böyle düşündüğü için suçlamıyorum.” a.y.

¹²⁸⁶ Halide Edib'den Florence Billings'e Mektup, 26 Haziran 1926: Nicole A.N.M. Van Os, “Halide Edib'in Florence Billings'e Yazdığı İngilizce Mektuplar: 'Bu da Ghejer...'”, *Tarih ve Toplum*, C.39, S. 234, Haziran 2003, s. 331.

inkılapların gerçekleştirilme yöntemi üzerinden eleştirilerine konu kılar.¹²⁸⁷ O, Mustafa Kemal'in bir diktatör, Türkiye'nin de “*şeklen bir cumhuriyet*”¹²⁸⁸ olduğunu ifade ederken, ilgi çekici olan şeyi beş yıl süren Halkidaresinden [“democracy”] sonra devletin yönetim tarzını değiştirmeden ve meclisi kapatmadan bir dikta idaresinin kurabilmesinde¹²⁸⁹ bulur.

Ona göre “*Türk diktatörlüğü, anayasal bir perde arkasında çalışması sayesinde sahte de olsa Avrupalı bir görünüm kazanır. Bunun yanısıra Milliyetçi olarak adlandırılmasına rağmen, gerçekte iktisadi hayat dışında tamamen milliyetçilik karşıtı bir ruh taşır. Halkını geçmişinden koparmaya dönük olarak sergilediği çabalarda Türk diktatörlüğü Sovyetlerden sonra ikinci sırada gelir.*”¹²⁹⁰

1931'de Amerika'da zorunlu bir muhalif olarak son eleştirilerini dile getirdiği süreçte Türkiye'deki istibdatın [diktatörlüğün] kültür ithal ettiğini ve bu dayatmadan halkın son derece rahatsız olduğunu ifade eder. Diktatörlüğün başarı ve başarısızlarını konu edindiği bu konuşması *New York Times* sütunlarına şöyle yansır:

Halide Hanım “*diktatörlüğün başarısızlıklarından biri olarak da “entelektüel kısırlık” olarak adlandırdığı durumu belirtti. Diğer diktatörlüklerde kamuoyunun dikkatinin bir fikre ya da harekete odaklanmış gördüğünü, Türkiye'deyse kamuoyunun gözünün sadece diktatörün üzerinde olduğunu söyledi. Ona göre bu koşullar altında ancak en çıkarıcı entelektüalizm çiçek açabilirdi. Edib Hanıma göre diktatörlüğün “yıldız performansı” kadınları özgürleştirilmesiyle sergilendi. Bu başarıya paralel olarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin dinini belirleyen yasa da yürürlükten kaldırıldı. Kilise [Din] ve Devlet ayrılığının tam olmadığını, çünkü İslam dininin devlet yönetimi altına alındığını belirtti. Edib Hanım, 1925'te ortaya çıkan Türk diktatörlüğünü daha önceki diktatörlüğün geliştirilmiş hali olarak nitelendirdi. Muhtemelen önderler Rusya ve İtalya'dan ders aldılar dedi ancak diktatörlüğün hem faşizme hem de komünizme karşı tarafsız olduğuna dikkat çekti. Diktatörlüğün tek amacının Türkiye'nin batılulaşmasını hızlandırmak olduğunu ifade etti.*”¹²⁹¹

Halide Edib, gerek kitaplaştıracığı konuşmalarında gerekse de özyaşamöyküsünde yer verdiği Mustafa Kemal eleştirilerini, daha sonra bunları Türkçeye tercüme ederken [uyarlarken]

¹²⁸⁷ Halide Edib, Amerika'dayken Mustafa Kemal'in gerçekleştirdiği inkılaplara getirdiği eleştirileri içeren konferans metinlerini yahut değerlendirmelerini Türkçeye taşımamıştır. Bu eleştirilerin başkaları tarafından yapılmış tercümeleri için bk. Halide Edib (Adıvar), “*Türkiye'de Diktatörlük ve Reformlar*”, **Türkiye Günlüğü**, Terc.: Mehmet Özden, S. 37, Kasım – Aralık 1995, s. 118-126. Halide Edib Adıvar, **Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri II**, Terc.: Can Ömer Kalaycı, İstanbul, Can, 2015, s. 163-170.

¹²⁸⁸ Halide Edib, **Turkey Faces West**, s. 260.

¹²⁸⁹ Halide Edib, “*Dictatorships and Reforms in Turkey*”, **Yale Review**, C: XIX, S. 1, 1929, s. 28.

¹²⁹⁰ Halide Edib, **Turkey Faces West**, s. 258.

¹²⁹¹ “*Says Turks Resent Kemal's Methods*”, **New York Times**, 31/02/1931, s. 40.

titizlikle ayıklar. Bu bağlamda özyaşamöyküsünün ikinci cildi olan *Turkish Ordeal* yerini *Türk'ün Ateşle İmtihanı*'na bırakırken geçirdiği dönüşüm sürecine ilişkin Vedat Günyol şunları söyler;

“Evet, Türkiye'ye döndüklerinde onlarla görüştim asistanlık yaptım. Halide Edip ile *Türk'ün Ateşle İmtihanı*'nın İngilizce'den Türkçe'ye çevirisini beraber yaptık. O dikte ediyor ben yazıyordum. Hastalanınca, Vedat sen git tercüme edip getir bana diyor, bu sefer ben tercüme ediyorum, o düzeltiyor. Kitabın orijinali *Turkish Ordeal*'di. Ama kitabın İngilizce baskısında Atatürk aleyhine yazdığı yerleri Türkçe'ye çevirirken almadı. Yani o bölümleri kendisi sansürledi. Sonra *Türk'ün Ateşle İmtihanı*'nı *Yeni Ufuklar*'da ben basmıştım. Kitabı basarken çevirenler Halide Edip-Vedat Günyol diyemedim tabii. Öldürürdü beni yoksa. Çok otoriterdi.”¹²⁹²

Halide Edib tercümelerde benimsediği usulü, “hiç bir kayda bağlanmadan, bir eseri istediği gibi başka bir dilde adeta yeniden yazmak”¹²⁹³ olarak ifade eder. Halide Edib'in tercümeleri, tercüme anlayışı ile bir arada düşünüldüğünde, onlarla ne söylediğinden çok bu söylediklerinin ne yaptığıyla anlam kazanan metinler olarak karşımıza çıkarlar. Halide'nin benliğini konumlandırma sanatını sergileme sahası olarak tercümeleri iki temel şeyi gözetir; Öncelikle tercümenin basılıp yayımlanacağı coğrafyada hüküm süren siyasal yapının kabullerini ardından da tercümenin muhatap olacağı varsayılan ana kitlenin anlam ve değer dünyasını. Halide'nin bu siyasi sanatıyla inşa ettiği tercüme metinleri gözettikleri ölçüsünce asıl metinden ayrışıp farklılaşır, *Mader* örneğinde görüleceği üzere büsbütün tanınmaz hale gelebilir. Tercüme edilen Halide Edib'in özyaşamöyküsü olunca mesele daha ilginç hale gelir: *Memoirs*'den *Mor Salkımlı Ev*'e yahut *Turkish Ordeal*'den *Türk'ün Ateşle İmtihanı*'na dönüşüm yalnızca içinde bulunduğu yeni koşullara uygun olarak yapılmış bir uyarlama olarak geride kalmaz, bunun yanı sıra bir hafıza oyununa döner; bu oyun neyin ne zaman nasıl anımsanacağını ve unutkanlığın nerelerde seferber edileceğinin hikayesini de içerir.

¹²⁹² İhsan Yılmaz, “Ünlü Edebiyatçı, Vedat Günyol 60 yıl sustu sustu, sonunda patladı: Halide Edip beni 13 yıl sömürdü”, *Hürriyet*, 21/04/2002, s.15: [Pazar Eki] Hakan Erdem iki metin arasında inceleme yaparak şunu ifade eder: “*The Turkish Ordeal*'daki Mustafa Kemal'e ilişkin en ufak bir eleştiri bile, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*'nda tersine çevrilerek sunuldu. Tarih, herkesin elbirliği etmesiyle olması gerektiği gibi düzeltildi!”. Hakan Erdem, *Tarih-Lenk; Kusursuz Yazarlar, Kâğıttan Metinler*, s. 199.

¹²⁹³ Halide Edib – Adivar, *İngiliz Edebiyatı Tarihi; XVII inci Asır ve Milton*, C. III, s. VII.

SONUÇ

Anlam arayışına dönük yaklaşımla ele alınan bir yaşamöyküsünün sınırlarını doğum ile ölüm çizmez. Bu, herhangi bir kişinin tarihyazımına konu kılındığında, doğumuyla ölümü arasında sürdürdüğü yaşıntının, sorunların oluşturduğu bağlam üzerinden bölüntülenmesi anlamına gelir. Bu bölüntüleme öylesine kesindir ki söz konusu kişinin yaşamının zaman boylamında sınırlarının aşılmasıyla da ihlal edilmiş olmaz. Yaşamöyküsünün sınırlarını çizen bağlam, kişinin doğumundan öncesine yahut ölümünden sonrasına gidebildiği gibi bunun tersini de gerekli kılabilir. Öte yandan yaşama kendisini tekrarlamayı dayatan bir süreci deneyimleme/gözleme olanağından uzak olduğumuz için, başka bir ifadeyle her yaşamöyküsü tamtekmil bir soyutlama olarak ortaya çıktığı için, bir kişinin tarihyazımına konu kılınırken yaşıntısının bölüntülenmeden ele alındığına ilişkin oluşturulan her izlenim gerçekdışıdır. Bu, aslında ilginin merkezine oturmayan, cevap aranan soruların dışladığı her yaşam alanını [yaşıntıdaki her bir anı/olayı] bütünün parçası kılmayarak gerçekleştirilen bir bölüntülemedir. Ne var ki genel olarak hemen her yaşamöyküsü [biography], ilk bakışta doğumundan ölümüne dek kişioğlunun hemen her yaş evresine ilişkin belli bir metinsel inşayı içerdiği için bir bütünlük görüntüsü oluşturur. Elinizdeki çalışma böylesi bir görüntü oluşturma uğraşından uzaklığın eseridir.

Girişilecek her soyutlamayı makul kılacak bağlamın belirlenmesi gerekliliği, Halide Edib'in yaşamöyküsünü bölüntülemenin ne üzerinden yapılacağı sorununu beraberinde getirdi. Bu suretle, Halide'nin yaşamöyküsünü anlamlı kılan çerçevede, temel yapı taşı olarak varlığını dayatan konuları bağlam olarak belirledik. İşte böylece öncelikli ve temel mesele olarak Halide'nin kimliği-kışılığı ve yetiştirilmesi/biçimlendirilişi, onun yaşamöyküsünü şekillendiren temel yapıtaşları olarak ele alındı. Ayrıca bunlar Halide'nin yaşıntısına kesin bir yön tayin eden, kendini gerçekleştirme eyleminin üzerinden yükseldiği örüntüler olarak da düşünülmelidir. Bağlam olarak kimlik ve ona içkin değer dizilerinin etkisindeki kişilik, özellikle başlangıcın [edilgenlik evresi olarak çocukluk ve ilk gençlik] sonuca [bir fail olarak belirmeye, etkinliğe] etkisini; yine temel olarak bir tercihe yaslı olmayıp miras olarak devralınanın insan yaşamındaki etkisini; yok sayma eğilimini dışlamanın bir gereği olarak da düşünüldü. Bunun yanı sıra eğitim ve öğretim üzerinden biçimlenişini yaşamöyküsünün bir anlam bağlamı olarak ele almak, henüz yetkin bir kişi olarak ortaya çıkmadan önce maruz kalınan istikamet tayin edici temel araçlara eğilmenin bir gereği olarak görüldü.

Bu suretle uygulamada, Halide'nin kimliğine içkin değer dizileri ve bu değer dizilerinde merkezi bir konuma sahip olan Dönmelik [Sabetaycı Yahudilik] inancının, kişiliği üzerindeki

etkileri irdelenirken, Halide'nin fikir ve eylemlerinin de varoluşsal/kimliksel bağlarıyla kurulabilecek ilişkileri ele alındı. Bu, aynı zamanda kendisine değerler bağlamında görece yabancı bir toplumda benliğini konumlandırma deneyiminin kimliğiyle kurulabilecek ilişkilerinin değerlendirmesine dönüştü.

Ayrıca köklerinden uzak bir coğrafyada, yabancı diyarlarda kendi değerlerini aşılama uğraşına girmiş ve kendi ideolojisini oluşturan dogmalarının propaganda merkezi olarak faaliyet yürütmüş olan Amerikan kolejle Halide'nin yollarının kesişmesi, kolej öğretisinin Halide'nin yaşantısında sürülebilecek izlerini mesele haline getirdi. Protestan misyonerlikle Sabetaycı Yahudiliğin İslam toplumu içinde karşılaşması olarak söz konusu kesişim, çevrelendiği toplumla bütünleşmeye dönük kimliksel bir eğilimle, içine girdiği ötekileri dönüştürmeye dönük kurumlaşmış başka bir eğilimin [kültür emperyalizminin] karşılaşmasının ötesinde katmanlara sahip bir yüzleşme olarak belirdi. İşte bu yüzleşmenin sonuçlarını bir yaşantıda izleme olanağı Halide ile karşımıza çıkar. Burada çoğunluğunu Müslüman Türklerin oluşturduğu bir toplumsal yapı içinde o, bir yandan Anglosakson hayranlığından Amerikan mandacılığına uzanan çizgide, Amerikan/kolej propagandasının Osmanlı/Türk basınındaki sesi olurken öte yandan Anglosakson[cu]lukla bağdaştırdığı Türkçülüğün de öne çıkan bir simasına dönüşür. Bu suretle Halide'nin Türkçülüğü içinde Anglosaksonluğu ve onun İslam anlayışı içinde Yahudilik/Hristiyanlığı buluruz. Nitekim Halide Edib “*Tuhaf bir biçimde ısrarla İslamlığa şeklen bağlı kaldım ve kolejdeki eğitimim sayesinde edindiğim tüm yeni dünyagörüşünü gizemli bir şekilde İslami inanç ve uygulamaların içine yerleştirmeye çalıştım*”¹²⁹⁴ der. Bununla yalnızca Kitabımukaddesin Protestan yorumunun İslamın içine yerleştirme uğraşını verdiğini ifade etmiş olmaz, aynı zamanda bu uğraşının anlamlı olabilmesi için İslama şeklen de olsa bağlılığını devam ettirme gerekçesini ortaya koymuş olur. Bu tutum Dönmeliğin temel düsturlarıyla da mükemmelen örtüşen bir eğilim olarak düşünülebilir. Ayrıca Halide, İslamın içine olduğu kadar Türkçülüğün içine de Amerikan kolej öğretisinin dogmalarını yerleştirme uğraşı verir. Bunun için ihtiyaç duyduğu bağdaştırmacılığı, Mehmed Emin, Hamdullah Suphi, Ömer Seyfeddin gibi Türkçülerin, Türkçülüğün kutsal kitabı olarak kabul edeceği¹²⁹⁵ *Yeni Turan* romanıyla yapar. Bir hamhayal [utopia] olan bu romanla Halide

¹²⁹⁴ "With strange insistance I held on to the outward aspect of Islamism and in some mysterious way I struggled to fit all the new outlook of life, acquired through my education in the college, into Islamic experience and belief." Halide Edib, *Memoirs*, s. 192

¹²⁹⁵ Mehmed Emin'in *Yeni Turan*'ı kutsal kitaba benzetişini için bk. Ruşen Eşref, *Diyorlar ki*, s. 147-8. Hamdullah Suphi de *Yeni Turan* romanını *Kitabımukaddes*'e benzetir. **1340 Senesi Nisanında Toplanan Birinci Türk Ocakları Umumi Kongresi Zabıtları**, s. 96. Ömer Seyfeddin de *Yeni Turan* romanı için “*Türk milliyetperverlerinin bir İncil'i sayılabilir*” diyecektir. Ömer Seyfeddin, “*İnkılablarda Kadın*”, *İnci*, Nu: 11, 1/12/1919, s. 11.

Edib, Osmanlı Devletinde siyaseten Hür-Sermayeci bir Halkidaresinin [*liberal and democratic*] yürürlükte olduğu bir gelecek hayal ettiğini¹²⁹⁶ ifade eder. *Yeni Turan*'la Halide, Amerika Birleşik Devletlerinin örnekliğine uygun olarak bir çeşit Osmanlı Birleşik Devletleri ortaya koyar ki, burada *ademimerkeziyet, teşebbüsü şahsi ve tevsi-i mezuniyet* ile Türkçülüğün bağdaştırıldığı bir siyasal yapı karşımıza çıkar. Bu hamhayaldeki, *Osmanlı Birleşik Devletleri* kurmacası, Dünya Savaşından sonra Halide'nin Amerikan propagandası yürüttüğünü ifade etmesiyle, yerini *Amerikan Manda Eyaletleri* oluşturma tasarısına bırakır ki bu suretle gerçekleşmenin eşiğine gelir. 1912'de ileri sürdüğü kehanetin [*Yeni Turan*] altı yıl sonra Amerikan güdümünde gerçekleşebilmesi için giriştiği mücadele, 1920'de bir çift meclis kararıyla reddedilmesi, Halide için yalnızca varoluş nedenine dönüşen toplumsal tasarılarının başarısına gölge düşürmeyecek sonraki yaşantısını belirleyecek temel bir kırılım olarak geride kalacaktır.

Amerikan kolejin Halide'nin yaşantısında yön veren biçimlendiriciliği, kolej bünyesindeki Amerikalı misyoner kadın öğretmenler aracılığıyla *feminism* öğretisiyle tanışması olur. Fakat meşrutiyet devrinde Halide için *feminism* büyük ölçüde ve temelde Türk kadınının Anglosaksonlaştırılması olarak karşımıza çıkar. Kadınlar Halide Edib için genel olarak toplumsal tasarılarını gerçekleştirmek için araçsallaştırmaya en uygun görünen kesim olmuştur. Nitekim Halide Edib'in *feminist leader* olarak ele alındığı II. Meşrutiyet devrinde, Tepebaşı'ndaki tiyatronun kadınlara tahsis edilmesine dönük talebi türünden ileri sürülebilecek istisnalar dışında, kadınların haklarını iyileştirmeye yönelik somut talepleriyle karşılaşmıyoruz. Kuramsal olarak ve daha çok soyut çerçevede söyledikleri bir yana bırakılırsa kadınlıkla ilgili Halide Edib'in tek ve yegâne talebi, üstünlüğüne sarsılmaz bir inanç taşıdığı Anglosakson kültürünün Türk kadınlarına benimsetilmesidir. Bunu da ancak ülkede açılacak İngiliz ve Amerikan okullarıyla gerçekleştirilebilecek bir hedef olarak gördüğü için verdiği mücadele onu kadın hakları savunucusu olmaktan daha çok bir *feminist leader* yapar. Zira onun için temelde mesele kızların eğitim-öğretim görmesi veyahut bu hakka sahip olmaları değildir. Nitekim kızların Darülmuallimat gibi Türk okullarında öğrenim görmelerindense cahil bırakılmalarını yeğlediğini¹²⁹⁷ ifade eder. Halide Edib, İngiliz ve Amerikalıların oluşturduğunu varsaydığı mükemmel örneğe uygun toplumsal dönüşüm tasarılarıyla Türkiye'de kültürel olarak kendine yabancılaşma mücadelesinin öncüleri arasına girmesi, *kadınlar için* istediği şeylerin

¹²⁹⁶ Halide Edib, **Memoirs**, s. 332.

¹²⁹⁷ Halide Salih, "*Maarif Nezareti Daire-i Aliyyesine: Darülmuallimat*", **Tanin**, Nu: 56, 26/09/1908, s. 5.

kadınlara rağmen yapılmasını savunması¹²⁹⁸ yani istediklerinin gerçekleştirilmesi için usul olarak zorla benimsetmeye ilkece karşı olmamasıyla Osman-Türk kadın hareketine karşı kayıtsızlığı onu Şarkın içindeki şarkiyatçı bir *feministe* dönüştürür. Bu özelliği dolayısıyla başta Anglosaksonlardan olmak üzere çok sayıda övgü alıp kahramanlaştırılmasına neden olacaktır. Bu suretle “kahraman bir Türk kadını”¹²⁹⁹ olarak ilan edilen Halide Edib’in ülkenin sanayileşmesi, kalkınması, fabrikalarla bezeli şehirlerin tesis edilmesi yahut daha fazla demiryolu inşa edilmesi gibi modernleşmenin temel yapıtaşlarına ilişkin bir herhangi bir dönüşümü savunduğunu görmüyoruz.¹³⁰⁰ Ayrıca o, kapitülasyonlardan şikayetçi olmamış, Avrupa’nın Türkiye’deki emperyalist kurumlarının yol açtığı sömürü ilişkilerine eleştiri getirmemiş, yine bu kurumlarla inşa edilen yozlaşma ve çürümeden kaynaklı herhangi bir rahatsızlığını kayda düşmemiştir. Aksine kültürel emperyalizmin aracısı olan yabancı okullara Türkçülerce getirilen eleştirilere¹³⁰¹ göğüs germiş, ecnebi mektepleri savunmuş¹³⁰², özellikle de Amerikan okullarının yaygınlaşması için dualar etmiş, umut beslemiştir.¹³⁰³ İngiliz ve Amerikalıların Türkiye’nin dört bucağına okullar açması için temsilcisi olmadığı Türk kadınları namına İngiltere ve Amerika kamuoyuna açık bir mektup kaleme alarak çağrıda bulunan¹³⁰⁴ Halide, Anglosaksonların kültürel istilasını Türk toplumu için bir kurtuluş olarak görmüştür.

Halide Edib, Amerikan kolejinde maruz kaldığı propagandanın artık yürütücüsü ve uğradığı dönüşümün savunucusu olarak, öncelikle kadınlar olmak üzere bütün toplumun Anglosaksonlaşması için mücadele yürütürken, [Tealiyi Nisvan Cemiyetini kurup Darülmuallimatı dönüştürmek için uğraşmış] kültürel dönüşümün aracıları olan kurumların yaygınlaşmasını istemiştir. Fakat yıllar sonra arzuladığı bu dönüşümün artık gerçekleştiği izlenimini oluşturan “şapka inkılabını” özcü olmamasından ötürü eleştirecektir. 1925’deki

¹²⁹⁸ Halide Salih, “Beşiği sallayan el Dünyaya Hükmeder”, **Tanin**, Nu: 6, 07/08/1908, s. 2.

¹²⁹⁹ William T. Stead, “Americans are Re-Making Turkey: ‘Voice from the Dead’ Gives Thrilling Story of What He had seen of the Transforming Influence of American Missions in Ottoman Empire.”, **The Golden Age**, C. VIII, Nu: 51, 13/2/1913. s. 6, 15. W. Stead, “Americanizing Turkey”, **The Youth’s Companion**, 02/01/1913, s. 3-4.

¹³⁰⁰ Öte yandan Batılılaşma ile modernleşme arasında ayırım oluşturamamış bir zihin işleyişi Halide Edib’in düşüncelerinde belirgindir. “Türkiye henüz İngiliz dış giyimini kölece taklit eden inkılaplarla modernleşme yoluna girmedigi için [babam bana] şapka giydirmedir” derken ortaya koyduğu gibi Halide şapka takmayı modernleşme olarak görür. Halide Edib, **Memoirs**, s. 23.

¹³⁰¹ Ahmed Agayef, “Müthiş Rakamlar”, **Hak**, Nu: 93[Ek için:7], 14/6/1912, s. 2-3. Akçuraoglu [Yusuf], “Emel (İdeal)”, **Türk Yurdu**, S. 16, 27/6/1912, s. 489-490. Ahmed Agayef, “Mektebler ve Misyonerler”, **Hak**, Nu:107 [Ek için: 9], 28/6/1912, s. 4.

¹³⁰² Halide Edib, “Yusuf Akçura Beyefendiye”, **Tanin**, Nu: 1383, 6/7/1912, s. 6. Halide Edib, “Mecburi Cevaba Mecburi Cevap”, **Tanin**, Nu: 1394, 17/7/1912, s. 3.

¹³⁰³ [Halide Salih], “A Constitution and Liberty for Turkey”, **The Outlook**, C.LXXXIX, Nu: 18, 29/8/1908, s. 985-7. Halide Edib’dan Isabel Frances Dodd’a Mektup 26 Temmuz 1908: **COL. A, ACG, Sr. V**, Kutu: 28, Dosya: 20.

¹³⁰⁴ Halide Salih, “The Future of Turkish Women”, **The Nation**, C. IV, Nu: 4, 24/10/1908. s. 149. Halide Salih, “The Future of Turkish Women”, **Echoes of the New Ottoman Constitution**, s. 15-23. Halideh Salih, “The Future of Turkish Women”, **St. Louis Post**, 21/1/1909, s. 13.

konumlanışına uygun olarak, esasta arzuladığı şey olmasına ve kendisinin de o sırada bulunduğu yurtdışında şapka takmasına rağmen¹³⁰⁵ bu inkılapla kisvede gerçekleştirilen dönüşümle insanların “*palyaçoya çevrildiğini*”¹³⁰⁶ ifade eder. Bu inkılabın “*kölece taklit etme*”¹³⁰⁷ anlayışının sonucu yapılan bir düzenleme olduğuna ilişkin değerlendirmesi, tasfiye edilerek zorunlu olarak düştüğü muhalif konumuna uygun olarak inşa ettiği çelişkili söylemin¹³⁰⁸ bir parçasını oluşturur.

Bu suretle Türkiye’de Dönmelik, misyonerlik, *feminism* ile Amerikancılığın din ve milliyetle ilişkisinin izlerini sürebileceğimiz bir yaşam karşımıza çıkıyor. Halide Edib’in yaşantısı bu meselelerin çerçevelediği bir bağlam üzerinde bir yaşamöyküsüne dönüştü. Fakat bu yaşamöyküsünü anlamlı kılan bağlam içi örüntülerden biri de Halide’nin yaşantısında savaş ile sanatın yollarının kesişmesidir. Zira bu kesişimin ilgiye değer sonuçları olur. Ülkesinin savaş içinde olduğu yıllarında Halide Edib sanatıyla öne çıkan bir simaya dönüşmekle kalmaz, son derece atik bir tavırla çevrelendiği toplumla bütünleşme hamleleri de yapar. Bu bağlamda, savaşlarla sanat çalışmalarının örtüşmesi ilgiye değerdir. Osmanlı Yunan Savaşı ile *Mader* “tercümesi”, Balkan Savaşlarıyla *Yeni Turan* romanı, Dünya Savaşı ile *Kenan Çobanları* piyesi, Millî Mücadele ile ilgili olarak da *Ateşten Gömlek* ve *Vurun Kahpeye* romanları benlik konumlandırma sanatının inceliklerini sergilemedeki maharetinin imzaları olarak okunabilir.¹³⁰⁹

Millî Mücadele ile ilişkili olarak kaleme aldığı iki romanın muhtevası ile yayımlanma zamanları Halide Edib’in benlik konumlandırmadaki ustalığını gözler önüne serer. Savaş sırasında kaleme alıp Türk Yunan savaşının devam ettiği süreçte yayımlanan *Ateşten Gömlek*,

¹³⁰⁵ Halide’nin, 1909’da ilk yurtdışına çıkışında taktığı başörtüsü yerini şapkaya bırakmıştı. Halide Edib, **Memoirs**, s. 293.

¹³⁰⁶ Halide’den R. Crane’a Mektup, 9 Ekim 1925: COL. A, CFP, Sr. I, Kutu: 5, Dosya: 14.

¹³⁰⁷ Halide Edib, **Memoirs**, s. 23. Halide’nin Cumhuriyet Türkiye’inde inkılaplarla gerçekleşen dönüşümü şekilci bulup alaya alması ilgiye değerdir. Zira o, Protestanlığın ve nihayet Avrupa’da sanayileşmenin oluşturduğu toplumsal koşulların bir sonucu olarak ortaya çıkan yeni yaşam tarzını, Protestanlıktan ve sanayileşme bağlamından yalıtarak -Anglosaksonların üstünlüğüne vurgular eşliğinde- Türk kadınlarına mayalama mücadelesini yapan biri olarak, alaya alıp eleştirdiği şekilciliğe imzasını çoktan atmıştı.

¹³⁰⁸ Halide Edib yurt dışında bulunmasının kendisine Türkiye’deki diktatörlüğe muhalefet etme olanağı verdiğini, Türkiye’de Mustafa Kemal’in açıklamalarına karşı kimsenin gıkını çıkartmasına müsaade edilmeyeceğini çeşitli şekillerde ifade ve ima ederken bunu diktatörlüğün inşa ettiği “entelektüel kısırlık” ile ilişkilendirir. Karşılaştırmalı olarak bk. Halide Edib, “*Turkey and America: The Ghazi’s Speech*”, **Times**, 21/10/1927, s. 12. “*Says Turks Resent Kemal’s Methods*”, **New York Times**, 31/02/1931, s. 40. Halide Edib, 1931’de Amerika’dayken Türkiye’deki dönüşüm üzerine yaptığı bir konuşmasında eleştirel yaklaşımını devam ettirerek: Türkiye’ye “*Avrupa kültürünün ithal edildiğini ...Türk diktatörlüğünün Avrupa’daki kanunlar bütününi Türkiye’ye dayatma faaliyetlerinin halk tarafından büyük bir tepkiyle karşılandığını, ...Türklerin çoğunun zahiri değişikliklere rağmen Türk kalmaya kararlı olduğunu, ...Diktatörlüğün en önemli icraatının kadınları özgürleştirmek olduğunu*” ifade eder. “*Says Turks Resent Kemal’s Methods*”, **New York Times**, 31/02/1931, s. 40.

¹³⁰⁹ Sinemaya da uyarlanan *Ateşten Gömlek* ve *Vurun Kahpeye* romanları için bk. EK LXXIX ve EK LXXX

Yunan istilasına karşı yürütülen mukavemetin öyküsü olarak karşımıza çıkar. Buna karşın, Millî Mücadelenin zafere ulaşmasından sonra kaleme aldığı *Vurun Kahpeye* romanında, Millî Mücadele sürecinde düşman, istilacı Yunan değil büyük ölçüde Anadolu halkı olur. Millî Mücadele, istilacı Yunan askerinden çok, Anadolu taşrasında İslam ve eşrafın etrafında kenetlenen halkın oluşturduğu ‘düşmana’ karşı İstanbul’dan gelen öğretmen ve subayların mücadelesi olarak yansıtılır. Bu kendi halkına karşı yürütülen mücadele kurmacasıyla, tersyüz edip kotarmaya çalıştığı gerçeğe bakınca, basında Mustafa Kemal’in “*İslâm ’ın Bükülmez Kılıcı*” olarak ele alındığı, “*Millî Mücadelenin her aşamasında adeta bağırarak bir din/İslam vurgusu*”nun olduğu¹³¹⁰ görülmektedir. Yalnızca basında değil Erzurum ve Sivas Kongresi ile Büyük Millet Meclisinin Beyannamelerinde karşımıza çıkan İslam vurgusu,¹³¹¹ *Vurun Kahpeye* romanının Millî Mücadeleyi zafere ulaştırmak için desteği aranan halkın artık inançları üzerinden ötekileştirildiği hatta düşmanlaştırıldığı bir sürecin kapısını aralama isteğini yansıttığı ifade edilebilir.

¹³¹⁰ Kadir Kon, “*Topyekûn Bir Savaşta Evrilen Sakarya Meydan Muharebesi Sırasında Yükselen İslami Retorik ve Bunun Hâkimiyet-i Milliye Gazetesindeki Yansımaları*”, **Mütarekeden İstiklâl 1921 Yılında Millî Mücadele**, İstanbul, Türk Ocağı, 2021, s. 242, 252.

¹³¹¹ Ankara’da Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılmasından hemen sonra “*Büyük Millet Meclisi Emriyle Reis Mustafa Kemal*” imzasıyla yayımlanan beyannamede din/İslam vurgusu göze çarpar: “*İzmir’ini, Adana’sını Urfa ve Maraş’ını, elhasıl vatanın düşman istilasına uğramış kısımlarını müdafa edenleri, din ve milletlerinin şerefi için kan döken kardeşlerinizi arkadan size vurdurmak isteyen alçakları dinlemeyin ve onları Millet Meclisi’nin kararı üzerine cezalandıracak olanlara yardım edin, ta ki din son yurdunu kaybetmesin, ta ki milletimiz köle olmasın. ...Allah’ın laneti düşmana yardım eden hainlerin üzerinde olsun*”. Mustafa Kemal, “*Büyük Millet Meclisinin Memlekete Beynamesi*”, **Hakimiyet-i Milliye**, Nu: 25, 28/04/1920, s. 1.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

AA, IA. WK. 11 c Geheim, Band 5, R 20987/1–2.

ATASE, İSH-1, 1286-48.

ATASE, ISH, 53-151

ATASE, ISH 1- 4871-113/95.

ATASE, İSH-1, 13101, 745 -107

ATASE İSH-1, 6018, 1417- 110

ATASE İSH-1, 8529, 1286-48.

ATASE-İSH 2, 4769, 62-72.

BOA, BEO, 3737/280273

BOA, BEO, 4686/ 351424

BOA, DH. SaiDd. 47 / 383.

BOA, DH. SaiDd. 0022.

BOA, HR. İM 16-134

BOA, İ. DUİT, 175-46.

BOA, İ.MF, 20/11

BOA, İ.MF, 3-40.

BOA, İ. TAL. 168-8.

BOA, İ. TAL, 495/39.

BOA, ŞD, 2843-12

BOA, MF. MKT 370-12/1-3

BOA, MV, 221/187

BOA, ZB, 389/125

BOA. ZB 393-18.

CA, Ebis: 01018916

CA Ebis 01027690

CA Ebis Nu: 01027687

CA, Ebis Nu: 101001273/2

CA, Ebis Nu: 101001273/4-5

COL. A, ACG, Sr. V, Kutu: 28, Dosya: 20.Halide'den Isabel Frances Dodd'a Mektup, 25 Temmuz 1908:

COL. A, ACG, Sr. V, Kutu: 28, Dosya: 20.Halide'den Isabel Frances Dodd'a Mektup, 26 Temmuz 1908:

COL. A, CFP, Sr. I, Kutu: 4, Dosya: 5. Halide'den R. Crane'a Mektup, 6 Haziran 1919.

COL. A, CFP, Sr. I, Kutu: 5, Dosya: 14. Halide Edib'den R. Crane'a Mektup, 24 Temmuz 1919.

COL. A, CFP, Sr. I, Kutu: 4, Dosya: 6: Halide'den R. Crane'a Mektup 20 Ağustos 1919.

COL. A, CFP, Sr. I, Kutu: 4, Dosya: 7: Halide'den R. Crane'a Mektup 16 Eylül 1919:

COL. A, CFP, Sr. I, Kutu: 4, Dosya: 9: Halide Edib'den R. Crane'a Mektup, 27 Kasım 1919.

COL. A, CFP, Sr. I, Kutu: 4, Dosya: 10: Halide'den R. Crane'a Mektup 21 Mart 1920

COL. A, CFP, Sr. I, Kutu: 4, Dosya: 10: Halide'den R. Crane'a Mektup, 24 Mayıs 1920.

COL. A, CFP, Sr. I, Kutu: 4, Dosya: 3 Halide'den R. Crane'a Mektup, 14 Ağustos 1921.

COL. A, CFP, Sr. I, Kutu: 5, Dosya: 14: Halide'den R. Crane'a Mektup, 9 Ekim 1925.

COL. A, CFP, Sr. I, Kutu: 5, Dosya: 18: Halide'den R. Crane'a Mektup, 2 Şubat 1927.

COL. A, CFP, Sr. V., Kutu 28, Dosya 8: C. R. Crane'dan Halide Adnan Hanıma Mektup, 1 Şubat 1936.

COL. A, CFP, Correspondence, BA#0542: Charles R. Crane'den Halide Adnan'a Mektup, 18 Şubat 1938.

COL. A, CRC, Sr. II., Kutu 3: Halide'den C. R. Crane'a Mektup, Mart/Nisan,1923:

COL. A, CRC, Sr. I, Kutu: 1: Charles R. Crane'den Halide Adnan'a Mektup, 1 Şubat 1936.

COL. A, CRC Sr. I. Correspondence, Kutu: 4a, Dosya: 1: Halide Edib'den R. Crane'a Mektup, 12 Nisan 1922.

GStA PK, VI. HA Nachlass N1 Helphand, A, Nu: 1/83-92.

İST. ÜNİ. NE, HEA 477

İST. ÜNİ. NE, HEA 478

ŞEHİR ÜNİ. KAİB, TT [Taha Toros Arşivi]

TDV İSAM Arşivi, Rıza Tevfik Bölükbaşı Evrakı, Nu: 23/483.

TİTE, 592-29/ 68.

TİTE 685/76-12

TİTE, 486/24-110.

TİTE, 1111-16/63-1.

TİTE, 1110-16/74-1

TİTE, 1494-309/53

TİTE:1174-113/15

YAYIMLANMIŞ ARŞİV BELGELERİ

Armenia and her Claims to Freedom and National Independence, [Garegin Pasternadjian], Senate 15/12/1918, Belge Nu: 316, Washington, Government Printing Office, 1919.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, S. 89, Ankara Genelkurmay Basımevi, 1989

British Documents On Foreign Affairs; Reports And Papers From The Foreign Office Confidential Print; Near and Middle East 1956, Dizi: B, Bölüm: V, C. XI, LexisNexis, 2010.

British Documents On Foreign Affairs; Reports And Papers From The Foreign Office Confidential Print; Seies B: Near and Middle East, C: II,

British Documents On Foreign Affairs; Reports And Papers From The Foreign Office Confidential Print; Series B: Near and Middle East, January 1950- December 1950, C. IX, Dizi: B, Bölüm: IV, University Publications of America, 2002.

Condition in the Near East; Report of American Military Mission to Armenia, [James G. Harbord], Senate 13/04/1920, Belge Nu: 266, Washington, Government Printing Office,

1920.

“King-Crane Report on the Near East”, Editor & Publisher, C. LV, Nu: 7, 02/12/1922.
Modern Turkey and Its Problems; Halide Edib Hanum, 16/8/1928, Institute of Politics, 1928.

National Archives Microfilm Publications; Records of The Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1910-29. Washington, 1961.

Papers Relatings to the Foreign Relations of the United States 1919, C. II, Washington, United States Government Printing Office, 1934.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference 1919, C. I, Washington, United States Government Printing Office, 1942.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919, C. XII, Washington, United States Government Printing Office, 1947.

Sivas Kongresi Belgeleri, Haz. Recep Toparlı, Sivas, Vilayet Kitaplığı, 2015

UPA, British Documents On Foreign Affairs; Reports And Papers From The Foreign Office Confidential Print; Part V, Series B: Near and Middle East 1953, C. V. Dizi: B, Bölüm: V, LexisNexis, 2007.

UPA, British Documents On Foreign Affairs; Reports And Papers From The Foreign Office Confidential Print; Part V, Series B: Near and Middle East 1952, C. III. Dizi: B, Bölüm: V, LexisNexis, 2006.

UPA, British Documents On Foreign Affairs; Reports And Papers From The Foreign Office Confidential Print; Near and Middle East 1951, Dizi: B, Bölüm: V, C. II. LexisNexis, 2005.

UPA, British Documents On Foreign Affairs; Reports And Papers From The Foreign Office Confidential Print; Part V, Series B: Near and Middle East 1955, C. IX. Dizi: B, Bölüm: V, LexisNexis.

4 Eylül Sivas Kongresi Tutanakları, Haz. Recep Toparlı, Sivas, Buruciye, t.y.

TUTANAK, YILLIK, NİZAMNAME, SÖZLÜK ve RİSALELER.

Act of Incorporation and Constitution and By-Laws of the American College for Girls at Constantinople, in Turkey. Boston, Frank Wood, 1901.

Anadolu’da Ortodoksluk Sadası; Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetine Tabi’ Umum Anadolu Türk Ortodoksları Kilisa Kongresi’nin Mürevvic-i Efkarıdır. Şimdilik Haftada Bir Def’a Neşrolunur. (Tıpkıbasım), Haz. Çiğdem Aslan – Mustafa Toker, Ankara, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2014.

Anadoluda Yunan Zulüm ve Vahşeti; İkinci Kısım: Anadolu'da Yunan Fecayinin Tafsilatı; Matbuat Müdüriyet-i Umumisince Vesaik-i Resmîye Müsteniden Kaleme Alınmış Garbi Anadolu'daki Son Yunan Fecayine Ait Risaledir, Ankara, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, 1338.

Congressional Record; Proceeding and Debates of the Second Session of the Sixty-Sixth Congress of the United States of America, March 15 to April 8, C. LIX, B: 5, Washington, Government Printing Office, 1920.

Congressional Record; Proceeding and Debates of the Second Session of the Sixty-Sixth Congress of the United States of America, May 4 to May 24, C. LIX, B: 7, Washington, Government Printing Office, 1920.

Congressional Record; Proceeding and Debates of the Second Session of the Sixty-Sixth Congress of the United States of America, May 25 to June 5, C. LIX, B: 8, Washington, Government Printing Office, 1920.

Current Opinion, New York, Current Literature Pub. Co., 1925.

Darülfünun Konferans Salonunda Kadınlarımızın İctimaları, İstanbul, Tanin Matbaası, 1328.

Kubbealtı Lugatı; Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük, 4. bs., C. II, İstanbul, 2011.

Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925, Sebilürreşad Mecmuası, İstanbul, 2019.

Nevsal-i Milli, Dersaadet, Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, 1330.

The World's Orators, C. III, Düzen. Guy Carleton Lee, New York, G.P. Putnam's Son, 1903.

The Moslem World; A Quarterly Review of Current Events, Literature, And Thought Among Mohammedans, and the Progress of Christian Mission in Moslem Lands, C.I. 1911.

The Moslem World; A Quarterly Review of Current Events, Literature, And Thought Among Mohammedans, and the Progress of Christian Mission in Moslem Lands, C.II. Nu:4, Ekim 1912.

Türk Ocağının Nizamnameyi Esas ve Dahilisi, Tanin Matbaası, İstanbul, 1328.

Türk Derneği Nizamnamesi, İstanbul, Karabet Matbaası, 1324.

1340 Senesi Nisanında Toplanan Birinci Türk Ocakları Umumi Kongresi Zabıtları.

TELİF ESER, HATIRAT, ÖZYAŞAMÖYKÜSÜ VE DERLEMELER

- Abbott, John S. C.: **The Mother at Home; or The Principles of Maternal Duty**, 3. bs, Boston, Crocker and Brewster, 1833.
- Abbott, John S. C.: **The Mother at Home; or The Principles of Maternal Duty Familiarly Illustrated**, New York, Harper Brothers, 1873.
- Adak, Hülya: **Halide Edib ve Siyasal Şiddet: Ermeni Kırımı, Diktatörlük ve Şiddetsizlik**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Y., 2016
- Adıvar, Halide Edib: **Türk'ün Ateşle İmtihanı; İstiklal Savaşı Hatıraları**, 10.bs., İstanbul, Can Y., 2014
- Adıvar, Halide Edib: **Doktor Abdülhak Adnan Adıvar**, İstanbul, Nurgök Matbaası, 1956,
- Adıvar, Halide Edib: **Handan**, 14. bs, İstanbul, Can, 2014.
- Adıvar, Halide Edib: **Heyula**, 2. bs., İstanbul, Atlas Kitabevi, t.y.
- Adıvar, Halide Edib: **İngiliz Edebiyatı Tarihi; XVII inci Asır ve Milton**, C. III, İstanbul, Üçler Basımevi, 1949
- Adıvar, Halide Edib: **Kenan Çobanları – Maske ve Ruh**, 2. bs., İstanbul, Atlas Kitabevi, 1968.
- Adıvar, Halide Edib: **Kubbede Kalan Hoş Sada: Hikayeler, Mensur Şiirler, Sohbetler**, İstanbul, Üçler Matbaası, 1974.
- Adıvar, Halide Edib: **Mev'ut Hüküm**, 4. bs, İstanbul, Atlas Kitabevi, 1983.
- Adıvar, Halide Edib: **Mor Salkımlı Ev**, 15. bs., İstanbul, Can Y., 2014.
- Adıvar, Halide Edib: **Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri**, İstanbul, Can, 2009.
- Adıvar, Halide Edib: **Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri II**, Terc.: Can Ömer Kalaycı, İstanbul, Can, 2015.
- Adıvar, Halide Edib: **Raik'in Annesi**, 3. bs., İstanbul, Atlas Kitabevi, 1967.
- Adıvar, Halide Edib: **Seviyye Talip**, 5. bs., İstanbul, Atlas Kitabevi, 1982.
- Adıvar, Halide Edib: **Sonsuz Panayır**, İstanbul, Can, 2016.
- Adıvar, Halide Edib: **Yeni Turan**, İstanbul, Can, 2014.
- Adıvar, Halide Edip: **Edebiyatta Tercümenin Rolü; 1942 – 1943 Üniversite Konferanslarından ayrı bası**, İstanbul, Kenan Matbaası, 1944.
- Ağbaba, Gönül: **Halide Edip Adıvar; Hayatı-Sanatı, Eserleri**, İstanbul, Boğaziçi Y.,

1997.

- Akarsu, Bedia: **Ahlak Öğretileri I; Mutluluk Ahlakı (Eudaimonism)**, 2. bs., İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1970.
- Akşin, Sina: **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele; Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)**, C. 1, 2. bs., İstanbul, Cem, 1992.
- Altay, Devrim : **Halide Edip Adıvar**, Ankara, Alter Y., 2010.
- Altinkaynak, Hikmet: **Halide Edip: Bizim Ünlüler**, 4. bs. İstanbul, Açık, 1995.
- Apuhan, Recep Şükrü **Halide Edib Adıvar: Hürriyet Sevdalısı**, İstanbul, Timaş Y., 2015
- Aralov, Semyon İvanoviç: **Bir Sovyet Diplomatın Türkiye Anıları**, 2. bs., Terc.: Hasan Âli Ediz, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür, 2010
- Aristoteles: **Politika**. Terc. Murat Temelli. İstanbul, Ark. 2013.
- Arslan, Nur Gürani: **Türk Edebiyatında Amerika ve Amerikalılar**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi, 2000.
- Atatürk, Kemal: **Nutuk Vesikalar**, Ankara TTK, 1991.
- Atılhan, Cevat Rıfat: **Bütün Açıklığıyla İnönü Savaşları ve Hakiki Kahramanları**, İstanbul, Aykurt Neşriyat, 1968.
- Ayaşlı, Münevver: **İşittiklerim, Gördüklerim, Bildiklerim**, 3. bs., İstanbul, Timaş Y., 2014
- Ayda, Adile: **Böyle İdiler Yaşarken (Edebi Hâtıralar)**, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1984.
- Ayışığı, Metin: **Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri**, Ankara, TTK, 2004.
- Baer, Marc David: **The Dönme; Jewish Converts, Muslim Revolutionaries and Secular Turks**, Stanford University Press, California, 2010.
- Barlas, H. Uğuroğlu: **Halide Edib Adıvar; Hayatı ve Eserleri**, İstanbul, Yurttaş Y., 1963.
- Balcı, Merve: **Muharrir Hanım; Halide Edip Adıvar'ın Gazete ve Dergi Yazıları 1897-1925**, İstanbul, Arı-Sanat 2019.
- Baykal, Bekir Sıtkı: **Heyet-i Temsiliye Kararları**, 2. bs., Ankara, TTK, 1989.
- Bekiroğlu, Nazan: **Halide Edip Adıvar**, İstanbul, Şule Yay., 1999.
- Bele, Tansu: **Halide Edip Adıvar'ın Hayatı; Kurtuluş Savaşına Giden Yolda**,

- İstanbul, Siyah Beyaz, 2010.
- Berber, Nacide: **Yolundan Dönmeyen Kadın; Halide Edip Adivar**, İstanbul, Final Y., 2020.
- Bernays, Edward L: **The Engineering of Consent**, 2. bs., University of Oklahoma Press, 1956.
- Betin, Saffet Ürfi: **Atatürk İnkılabı ve Ziya Gökalp- Yahya Kemal Halide Adivar**, İstanbul, 1951.
- [Beyatlı], Yahya Kemal: **Edebiyâta Dâir**, İstanbul, Baha, 1971.
- [Beyatlı], Yahya Kemal: **Siyasi ve Edebi Portreler**, 5.bs. İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti, 2014.
- Bıçak, Ayhan: **Tarih Düşüncesi I: Tarih Düşüncesinin Oluşumu**. İstanbul, Dergâh, 2004.
- Bıçak, Ayhan: **Türk Düşüncesi II; Kaygılar**, İstanbul, Dergâh, 2010,
- Bilgen, Deniz: **ABD’li Gözüyle Sivas Kongresi, Amerikan Mandası ve Gazeteci L. E. Browne’in Faaliyetleri**, İstanbul, Kaynak, 2004.
- Bilgin, İsmail: **Halide Edip -İstanbul-**, İstanbul Timaş Y., 2021.
- Brown, Arthur Judson: **Rising Churches in Non-Christian Land**, New York, Missionary Education Movement of U.S.A and Canada, 1915.
- Brown, J.A.C.: **Siyasal Propaganda**, Terc: Yusuf Yazar, İstanbul, Ağaç, 1992.
- Burke, Peter: **Avrupa’da Rönesans: Merkezler ve Çeperler**, Terc.: Uygur Abacı, İstanbul, Literatür, 2003.
- Burke, Peter: **Tarih ve Toplumsal Kuram**. Terc. Mete Tunçay. 5.bs. İstanbul, Tarih Vakfı Yurt, 2011.
- Carr, E.H.: **Tarih Nedir?**, Terc. Misket Gizem Gürtürk. İstanbul, Birikim. 1980.
- Cemal Paşa; **Hatırat**, Haz. Metin Martı, 5. bs., İstanbul, Arma Yay., 1996,
- Certau, Michel de: **Tarih ve Psikanaliz; bilim ile kurgu arasında**. Terc. Ayşegül Sönmezay. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2009.
- Collingwood, R.G: **Tarih Tasarımı**. Terc. Kurtuluş Dinçer. 5. bs. Ankara: Doğu Batı, 2013.
- Çalışlar, İpek: **Halide Edib**, İstanbul, Everest, 2010.
- Davies, Norman: **Avrupa Tarihi**, Terc, Burcu Çığman, Elif Topçugil, Kudret Emiroğlu

ve Suat Kaya, 2. bs İstanbul, İmge., 2011.

- Demir, Yeşim & Özcan, Fatih: **Bir Cesur Kadın Halide; Bir ‘Halide Edib Adıvar’ Romanı**, İstanbul, Destek Y., 2018.
- Durakbaşı, Ayşe: **Halide Edib; Türk Modernleşmesi ve Feminizm**, 5. bs., İstanbul, İletişim Y., 2012.
- Duralı, Şaban Teoman: **Çağdaş Küresel Medeniyet; Anlamı, Gelişimi, Konumu**, 3.bs., İstanbul, Dergâh, 2006.
- Duralı, Şaban Teoman: **Felsefe-Bilim Nedir?**, 2.bs., İstanbul, Dergah, 2009.
- Duralı, Şaban Teoman: **Türkçenin Felsefe-Bilim Sözlüğü**. İstanbul: Dergâh, 2013.
- Duru, Orhan: **Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye’nin Kurtuluş Yılları**, İstanbul, Milliyet, 1978
- Earle, Edward Mead: **Turkey, the Great Powers and the Bagdad Railway; A Study in Imperialism**, New York, The Macmillan Comp., 1924, s. 6.
- Enginün, İnci: **Halide Edib Adıvar**, Ankara Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1986.
- Enginün, İnci: **Halide Edib Adıvar**, 2.bs, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1989.
- Enginün, İnci: **Halide Edib Adıvar’ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978.
- Enginün, İnci: **Halide Edip Adıvar; Hayatı-Kişiliği-Eserleri**, 2.bs., İstanbul, Toker Y., 1998.
- Erdem, Y. Hakan: **Tarih-Lenk; Kusursuz Yazarlar, Kâğıttan Metinler**, 7. bs., İstanbul, Doğan Yay., 2010.
- Erenus, Bilgesu: **Halide**, İstanbul, Mitos Y, 2000.
- Erim, Nihat: **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri; Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları**, C. I, Ankara, TTK, 1953.
- Erkan, Selda: **Halide Edib Adıvar: ‘Cumhuriyet Kalemı’**, İstanbul, Siyah Beyaz, 2020.
- Erol, Mine: **Türkiye’de Amerikan Mandası Meselesi 1919-1920**, Giresun, İleri Basımevi, 1972.
- Eşref, Ruşen: **Diyorlar ki...**, Haz. Şemsettin Kutlu, İstanbul, MEB Basımevi 1972.
- Ezer, Özlem: **Üç Kadın Seyyahımızın Kaleminden Doğu, Batı ve Kadın 1913-**

- 1930, İstanbul, Kitap Y., 2012.
- Fishberg, Maurice: **The Jews: A Study of Race and Enviroment**, New York, The Walter Scott, 1911.
- Feyerabend, Paul K: **Yönteme Hayır; Bir Anarşist Bilgi Kuramının Ana Hatları**, Terc.: Ahmet İnam, İstanbul, Ara Yay., 1989
- Feyerabend, Paul: **Özgür Bir Toplumda Bilim**. Terc. Ahmet Kardam. 2. Bs. İstanbul: Ayrıntı, 1999.
- Foucault, Michel: **Hapishanenin Doğuşu**, 6. bs., Terc: Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul, İmge, 1992.
- Foucault, Michel: **İktidarın Gözü**, 3. bs., Terc.: Işık Ergüden, İstanbul, Ayrıntı, 2012.
- Galante, Abraham: **Sabetay Sevi ve Sabetaycılarının Gelenekleri**, Terc: Erdoğan Ağca, 4. bs., İstanbul, Zvi-Geyik Yay., 2006.
- Garnett, Lucy: **Türkiye'nin Kadınları ve Folklorik Özellikleri**, Terc: Nurettin Elhüseyni, İstanbul, Oğlak, 2009.
- Gasset, Jose Ortega Y: **Sistem Olarak Tarih**, Terc. Neyyire Gül Işık. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2011.
- Gasset, Ortega Y.: **Tarihin Galilei'ciliği. Tarihsel Bunalım ve İnsan; Ortega y Gasset'ten Seçme Yazılar**. Haz. ve Terc. Neyyire Gül Işık. 2. Bs. İstanbul: Metis, 1998.
- Gates, Caleb Frank: **Not To Me Only**, Princeton, Princeton University Press, 1940.
- Georgeon, François: **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri; Yusuf Akçura (1876-1935)**, Terc.: Alev Er, 2.bs., İstanbul, Tarih Vakfı Yurt.
- Goodman, Paul: **A History of the Jews**, New York, E.P. Dutton Company, 1919
- Gökberk, Macit: **Felsefe Tarihi**. 15. bs. İstanbul: Remzi, 2004.
- Gökdemir, Orhan: **Helenizm Siyonizm Türkçülük: Avrupa Türkiyesinde Üç Tarz-ı Siyaset**, İstanbul, Chiviyazıları Y., 2007.
- Göze, Hicran: **Zor Yılların Zor Kadını; Halide Edip Adıvar**, İstanbul, Boğaziçi Y., 2003
- Güldür, Yusuf: **Türk Edebiyatının Kadın Kahramanı: Halide Edip Adıvar**, Ankara, Genç Hayat Y., 2019.
- Grabill, Joseph L.: **Protestant Diplomacy and the Near East; Missionary Influence on American Policy, 1810-1927**, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1971.

- Güleç, Zeynep: **Halide Edip Adivar'dan Seçme Eserler**, İstanbul, Birleşik Matbaası, 2005.
- Güler, Birgül Yeşiloğlu: **Halide'ninn Dört Mevsimi; Dram Tek Perde Tek Kişilik Kadın Oyunu**, İstanbul, Dramatik Y., 2021.
- Güntürkün, Nazan: **Halide Edib ile Adım Adım**, 3.bs., İstanbul, MEB, 2005.
- Güntürkün, Nazan: **Bir Şair Bir Romancı**, İzmir, İleri Y., 2013.
- Günyol, Vedat: **Çalakalem**, İstanbul, Çan Y., 1964.
- Haenisch, Konrad: **Parvus; Ein Blatt der Erinnerung**, Berlin, 1925.
- Halide: **Mader**, Babıali, Karabet Matbaası, 1314.
- Halide: **Talim ve Terbiye**, İstanbul, Tanin Matbaası, 1327.
- Halide Edib: **Conflict of East and West in Turkey**, Delhi, Jamina Press.
- Halide Edib: **De Quoi S'agit-il?**, Paris, 1939
- Halide Edib: **Kenan Çobanları; Opera (Üç Perde); Bestekârı Vedit Sabra**, bsy., Sabra Matbaası, ty.
- Halide Edib: **Kenan Çobanları; Opera (Üç Perde)**, İstanbul, Orhaniye Matbaası, 1334.
- Halide: Edib: **Memoirs of Halide Edib**, Newyork&London, The Century Co., ty.
- Halide Edib: **Turkey Faces West**, New Haven, Yale University , 1930.
- Halide Edibe: **Kızlar Marşı; Bir Milletın Saadet Güneşı Kadınlığının Tealisi ile Doğar**, 1914.
- Hamlin, Cyrus: **Türkler Arasında: Türkiye'deki Misyonerlik Faaliyetleri ve Robert Kolej**, Terc.: Arzu Taşcan, İstanbul, Kahverengi., 2015, s. 276.
- Harbord, James G.: **The American Army in France 1917-1919**, Boston, 1936.
- Harman, E.S. § Chomsky, N.: **Rızanın İmalatı: Kitle Medyasının Ekonomi Politığı**, bgst, 2012.
- Hayber, Abdülkadir: **Halide Edip, Yakup Kadri, ve Reşat Nuri'nin Romanlarında Nesil Çatışmaları**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1993
- Heidegger, Martin: **Özdeşlik ve Ayrım**. Terc. Necati Aça. Ankara: Bilim ve Sanat, 1997.
- Heidegger, Martin: **Bilim Üzerine İki Ders**. Terc. Hakkı Hünler. İstanbul, Paradigma, 1998.

- Heidegger, Martin: **Zaman ve Varlık Üzerine**. Terc. Deniz Kanıt. Ankara: A Kitap, 2001.
- Jaeschke, Gotthard: **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, 3. bs. Terc: Cemal Köprülü, Ankara, TTK, 2011.
- Jaeschke, Gotthard: **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi; Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)**, 2. bs., Ankara, TTK, 1989.
- Jenkins, Hester Donaldson: **An Educational Ambassador to the Near East: The Story of Mary Mills Patrick and American College in the Orient**. New York & London, Fleming H. Revell, 1935.
- Jenkins, Hester Donaldson: **Behind Turkish Lattices: The Story of a Turkish Woman's Life**, Philadelphia, J.B. Lippincott Company, 1911.
- Kalın, İbrahim: **Ben, Öteki ve Ötesi: İslâm-Batı İlişkileri Tarihine Giriş**, 18. bs., İstanbul, İnsan, 2018.
- Kanar, Yüksel: **Batı'nın Doğu'su: Avrupa Barbarlığının Küreselleşmesi**, İstanbul, Kitabevi, 1998.
- Kanbolat, Yahya: **Halide Edib'in Romanlarında Feminizm Sorunu**, Ankara, Bayır Yay., 1986.
- Kandemir, Feridun: **Kendi Ağzından Rıza Tevfik: Hayatı-Felsefesi-Şiirleri**, İstanbul, Remzi, 1943.
- Kansu, Mazhar Müfit: **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le**, C. I, Ankara, TTK, 1997.
- Kansu, Mazhar Müfit: **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le**, C. II, 2. bs., Ankara, TTK, 1986.
- Kazan, Frances: **Halide**, Terc. Gül Çağlalı Güven, İstanbul, Galata, 2010.
- Kazan, Frances: **Halide Edip ve Amerika**, Terc: Bernar Kutluğ, İstanbul, Bağlam Y., 1995.
- Kâzım Karabekir: **İstiklâl Harbimiz**, İstanbul, Türkiye, 1960.
- Kılıçoğlu, Mehmet: **Kurtuluş Savaşı ve Halide Edip**, Ankara, Güldiken Yay, 1996.
- Kısakürek, Necip Fazıl: **Babîâli**, İstanbul, b.d. Yay., 1975,
- Kısakürek, Necip Fazıl: **Benim Gözümde Menderes**, İstanbul, b.d. yay., 2002.
- Köybaşı, Sevil: **Bir Devrin Çocukları: Halide Edip Adıvar**, İstanbul, 2020.

- Küçükömer, İdris: **Batılılaşma: Düzenin Yabancılaşması** 5.bs, İstanbul, Bağlam, 2007.
- Lewis, Bernard: **İslam'ın Siyasal Söylemi**. Terc. Ünsal Oskay. 2. bs. Ankara: Phoenix, 2011.
- Livaneli, Ömer Zülfü: **Gölgeler**, İstanbul, Doğan Egmont Y., 2018
- Luther, Martin: **Wider das Papsttum zu Rom vom Teufel Gestiftet**, North Charleston, CreateSpace Independent Publishing, 2013.
- Macaristanlı György: **Türkler; Türklerin Gelenekleri, Göreneklere ve Hinlikleri Üzerine İnceleme**, Terc. Lale Aslan Özcan, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2009.
- Mansel, Philip: **Konstantiniyye; Dünyanın Arzuladığı Şehir (1453-1924)**, Terc. Şerif Erol, İstanbul, Everest, 2007.
- Marks, Karl: **Felsefenin Sefaleti; M. Proudhon'un Sefaletin Felsefesine Cevap**, Terc: Erdoğan Başar, İstanbul, Sol, 1966.
- Massé, Henri: **İslam**, Terc.: Halide Edib, New York, G.P. Putnam's Son, 1938.
- McCarty, Justin: **Ölüm ve Sürgün; Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kırımı 1821-1922**, 2. bs., Terc. Fatma Sarıkaya, Ankara, TTK, 2014.
- Mevlânâ Rıfat: **Türkiye İnkılabının İç Yüzü**, İstanbul, Kaknüs, 2017
- Montgomery, Helen Barrett: **How to use: A Handbook of Suggestions to Accompany the Text-book Western Women in Eastern Lands**, Boston, Central Committee on the United Study of Foreign Missions, 1910,
- Montgomery, Helen Barrett: **Western Women in Eastern Land: An Outline Study of Fifty Years of Woman Work in Foreign Mission**, New York, The Macmillan Company, 1910.
- Moran, Berna: **Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1; Ahmet Mithat'tan Ahmet Hamdi Tanpınar'a**, 25. bs., İstanbul, İletişim Y., 2012
- Morris, J.B.: **Select Works of Ephrem the Syrian**, Oxford, F and J. Rivington, 1847.
- Muhittin, Nezihe: **Türk Kadını**, İstanbul, Nûmune Matbaası, 1931.
- Munslow, Alun. **Tarihin Yapısökümü**. İstanbul: Ayrıntı, 2000.
- Musgrave, Alan: **Sağduyu, Bilim ve Şüphecilik; Bilgi Kuramına Tarihsel Bir Giriş**, Terc.: Nur Küçük, İstanbul, İthaki, 2013,
- Neyzi, Leyla: **"Ben Kimim?": Türkiye'de Sözlü Tarih, Kimlik ve Öznellik**. 5.bs., Terc. Hande Özkan, İstanbul, 2013.
- Nur, Rıza: **Hayat ve Hatıratım**, C. III, İstanbul, Altındağ Y., 1967.

- Nietzsche, Friedrich: **Şen Bilim**. Terc. Ahmet İnam. 3. bs. İstanbul: Say, 2011.
- Orakçı, Mustafa: **Ünlülerle Bir Gün -2; Halide Edip’le Bir Gün**, İstanbul, Timaş Y., 2017.
- Ömer Seyfeddin: **Yarınki Turan Devleti; “Bir Milletın Tabii Hudutları Dağlar ve Irmaklar Değildir. İsnat Ettiği Milliyetin Lisanı ve Dinî Sınırlarıdır”**, İstanbul, Kader Matbaası, 1330.
- Özçelik, Remzi: **Halide Edib: Oyun–İki Bölüm**, İstanbul, Boğaziçi, 2019.
- Özcan, Ahmet: **Türkiye’de Popüler Tarihçilik 1908-1960**. Ankara: TTK, 2011.
- Özekin, Muzaffer: **Halide Edib ve Gerçekler**, Ankara, Kripto Y., 2012.
- Özel, İsmet: **Erbain; Kırk Yılın Şiirleri**. İstanbul: Şule, 2005.
- Özel, Mustafa: **Roman Diliyle İktisat**. İstanbul: Küre, 2018.
- Özel, Mustafa: **Roman Diliyle Siyaset**. İstanbul: Küre, 2018.
- Özel, Mustafa: **Roman Diliyle Emperyalizm**, İstanbul, Küre, 2022.
- Par, Arif Hikmet: **Halide Edip Adıvar**, İstanbul, Serhat Yay., 2000.
- Parvus: **Der Sozialismus und die Soziale Revolution; Der Klassenkampf des Proletariats**, Berlin, 1910.
- Popper Karl R.: **Bilimsel Araştırmanın Mantığı**. Terc. İlknur Aka ve İbrahim Turan. 3. bs., İstanbul: Yapı Kredi, 2005.
- Quallim, Abdullah [William]: **Din-i İslam; İslamiyetin Başlıca Kavaid-i Esasiye-i İtikadiyesi Hakkında Malumat-ı Mücmele**, Terc: Mahmud Esad, İstanbul, 1314.
- Ramsay, W. M.: **The Revolution in Constantinople And Turkey; A Diary**, London, Hodder and Stoughton, 1909.
- Refik Halid: **Minelbab İlelmihrab** İstanbul, İnkılâb, 2009.
- Reynolds, Michael E.: **İmparatorlukların Çöküşü; Osmanlı Rus İmparatorluklarının Çatışması ve Çöküşü, 1908-1918**, Terc.: Yücel Aşıkoğlu, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür, 2016.
- Roberts, J.M.: **Avrupa Tarihi**, Terc: Fethi Aytuna, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 2015.
- Rodrigue, Aron: **Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması; "Alliance" Okulları (1860-1925)**, Terc.; İbrahim Yıldız, Ankara, Ayraç Yay., 1997.
- Rousseau, Jean- **Toplum Sözleşmesi**, Terc; Alpagut Erenuluğ, 3. bs., Ankara, Öteki,

- Jacques: 1999.
- Ruşen Zeki: “*Bizde Hareket-i Nisvan*”, **Nevsâl-i Milli**, Dersaadet, Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaası, 1330.
- Said, Edward W.: **Oryantalizm (Doğubilim); Sömürgeciliğin Keşif Kolu**, Terc.: Nezih Uzel, 4. bs., İstanbul, İrfan, 1998.
- Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, İstanbul, Şems Matbaası, 1335-1338.
- Sancaktar, Fatih Mehmet: **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Anayasa, Seçim ve Meclis Tecrübesi (1876-1923)**, İstanbul, Ötüken, 2021.
- Saraç, Celal: **Salih Zeki Bey; Hayatı ve Eserleri**, Haz. Yeşim Işıl Ülman, İstanbul, Kızılelma, 2001.
- Sarınay, Y. & Karacakaya, Recep: **1909 Adana Ermeni Olayları**, İstanbul, İdeal Kültür, 2012.
- Sarınay, Yusuf: **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931**, 3. bs., İstanbul, Ötüken Y., 2005.
- Serim, Tuna: **Aşktan da Üstün; Halide Edip Adıvar-Mustafa Kemal Atatürk, Devler Aşık Olursa**, 3.bs., İstanbul, Destek, 2018.
- Sertel, Sabiha: **Roman Gibi**, İstanbul, Belge, 1987.
- Sertel, Sabiha Zekeriya: **Tevfik Fikret - Mehmet Akif Kavgası Münasebetile: Sebilürreşatçıya Cevap**, İstanbul, Tan Matbaası, 1940.
- Sertel, Yıldız: **Annem Sabiha Sertel Kimdi, Neler Yazdı**, İstanbul, YKY, 1994.
- Sertel, Yıldız: **Ardımdaki Yıllar**, İstanbul, Can Y, 2018.
- Sertel, Zekeriya: **Hatırladıklarım**, 5.bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2001.
- Scholem, Gershom: **Sabetay Sevi: Mistik Mesih**, Terc: Eşref Bengi Özbilen, İstanbul, Kabalcı Y., 2011.
- Schopenhauer, Arthur: **İstencin Özgürlüğü Üzerine**. Terc. Mehtap Söyler. 2. bs. Ankara: Öteki, 2000.
- Schreiner, George Abel: **From Berlin to Bagdad**, New York, Harper Brothers, 1918.
- Schreiner, George Abel: **The Iron Ration; Three Years in Warring Central Europe**, New York & London, Harper Brothers, 1918.
- Smith, Adam: **The Theory of Moral Sentiments**, London, H.G. Bohn, 1853.

- Smith, Adam: **The Wealth of Nation**, New York, Random House, 1937.
- Sonyel, Salâhi R.: **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri**, 2. bs., Ankara, TTK, 2013.
- Sunata, İ. Hakkı: **İstibdattan Meşrutiyete Çocukluktan Gençliğe**, İstanbul, Türkiye İş Bankası, 2006.
- Süleyman Çelebi: **Mevlid (Vesilet-ün Necat)**, Haz. Faruk K. Timurtaş, İstanbul, M.E.B., 1990.
- Şahin, Veysel: **Bilge Kadının Aynadaki Yüzü; Halide Edip Adıvar'ın Romanlarında Yapı ve İzlek**, Ankara, Akçağ, 2014.
- Şişman, Cengiz: **Soru ve Cevaplarla Sabatay Sevi; Sabataycılar**, İstanbul, Kopernik Kitap, 2018.
- Şişman, Cengiz: **Suskunluğun Yükü; Sabatay Sevi ve Osmanlı-Türk Dönemlerinin Evrimi**, 3. bs., İstanbul 2016.
- Tarablus, Suzan Nana: **Baba Bize Neden Dönme Diyorlar?; Hayatlar, Tanıklıklar, Anılar**, İstanbul, Varlık Y., 2022.
- Tekeli, Şirin: **Feminizmi Düşünmek**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Y., 2017.
- Tevetoğlu, Fethi: **Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar**, 3. bs., Ankara, TTK, 2020.
- Topçu, Semra: **Cumhuriyet'in Kadın Savaşçısı Halide Onbaşı**, İstanbul, Halk Kitabevi, 2019.
- Toprak, Zafer: **Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Y.
- Toprak, Zafer: **Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918**, İstanbul, Doğan Egmont, 2012.
- Tunaya, Tarık Zafer: **Türkiye'de Siyasal Partiler; İkinci Meşrutiyet Dönemi**, 2.bs., C.I., İstanbul, Hürriyet Vakfı Y., 1988.
- Tunaya, Tarık Zafer: **Türkiye'de Siyasal Partiler**, 2.bs, C. II, İstanbul, Hürriyet Vakfı, 1988.
- Uçman, Abdullah: **Rıza Tevfik'in Sanat ve Düşünce Dünyası**, İstanbul, Dergâh Y., 2011.
- Uluköse, Güven: **Halide Edip Adıvar**, İstanbul, Kastaş, 2006.
- Uran, Hilmi: **Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)**, İstanbul, Türkiye İş Bankası, 2008.
- Urgan, Mîna: **Bir Dinozorun Anıları**, 92. bs., İstanbul, YKY, 2019.
- Uyguner, Muzaffer: **Halide Edip Adıvar; Hayatı, Sanatı, Yapıtları**, İstanbul, Varlık Y.,

1968.

- Uyguner, Muzaffer: **Halide Edip Adıvar: Yaşamı, Sanatı, Yapıtlarından Seçmeler**, Ankara, Bilgi Y., 1994.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: **Osmanlı Tarihi; Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar**, 3. bs., C. IV, 1. Bölüm, Ankara, TTK, 1982.
- Ülken, Hilmi Ziya: **Millet ve Tarih Şuuru**, 2. bs., İstanbul, Dergâh, 1976.
- Ülken, Hilmi Ziya: **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür, 2013.
- Ünaydın, Ruşen Eşref: **Diyorlar ki...**, Haz. Şemsettin Kutlu, İstanbul, MEB Basımevi, 1972.
- Üstel, Füsün: **İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)**, 4. bs., İstanbul, İletişim, 2017.
- Üyümez, Fatma Betül: **Hatıralara Yolculuk: Halide Edib ve Fedvâ Tûkân'ın Otobiyografileri Üzerine Bir İnceleme**, Eskişehir, Nisan Kitab., 2014.
- Watson, Charles Roger: **Report of the visit of the Corresponding secretary to Egypt and the Levant: with a Discussion of the Missionary Situation and its Problems**. Philadelphia, Board of Foreign Missions of the United Presbyterian Church of the N.A., 1912.
- Weber, Max: **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, Terc: Zeynep Gürata, Ankara, Ayraç, 1997.
- Woods, Sir Henry F.: **Spun yarn; From the Strands of a Sailor's Life Afloat and Ashore: Forty-Seven Years Under the Ensigns of Great Britain and Turkey**, C. 2, Londra, 1924.
- Yalçın, Alemdar: **Siyasal ve Sosyal Değişmeler Açısından Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı (1920-1946)**, 5.bs., Ankara, Akçağ, 2002.
- Yeşilyurt, Evrim: **Halide Edip Adıvar: Hayatı ve Eserleri**, Ankara, Yeryüzü, 2002
- Yüce, Mehmet: **Esir Şehirde Spor**, İstanbul, İBB, 2020.
- Yücebaş, Hilmi: **Bütün Cepheleriyle Halide Edib**, İstanbul, İnkılap Kitapevi, 1964.
- Yüceyılmaz, Muhterem: **Halide Edib Adıvar; Hayatı, Sanatı, Eserleri ve Eserlerinden Seçmeler**, İstanbul, Hikmet Neşriyat, 2002.
- Zorlu, Ilgaz: **Evet, Ben Selanikliyim: Türkiye Sabetaycılığı**, 7. bs., İstanbul, Belge, 1999.
- Zührer, Erik Jan: **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, 27. bs, İstanbul, İletişim, 2012.

Halide Edib Adıvar, A. Emel Kefeli (Haz), Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2019.

Halide Edip Adıvar İncelemeleri, Nurullah Çetin (Haz.), Ankara, Atlas Y., 2017.

Halide Edip Adıvar: Seçmeler, Selim İleri (Haz.), İstanbul, YKY, 1993.

İkinci Meşrutiyetin İlk Yılı: 23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909, İstanbul, YKY, 2008.

Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi; Sadrazam Talât Paşa'nın özel arşivinde bulunan Ermeni tehciri konusundaki belgeler ve yazışmalar, Haz: Murat Bardakçı, İstanbul, Everest, 2008,

"Turkish Atrocities" Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian Communities in Ottoman Turkey, 1915-1917, Der.: James L. Barton, Michingan, Gomidas Institute, 1998,

Türkiye'de/Türkçede Felsefe Üzerine Konuşmalar, 2.bs, Haz.: M, Cüneyt Kaya, İstanbul, Küre Yay., 2010,

Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatı Seçmeler: Halide Edip Adıvar, Mustafa Yücel (Haz.), C.I - II, Ankara, Berikan, 2003.

MAKALELER

- Adak, Hülya: *"Otobiyografik Benliğin Çok-Karakterliliği Halide Edib'in İlk Romanlarında Toplumsal Cinsiyet"*, **Kadınlar Dile Düşünce; Edebiyat ve Toplumsal Cinsiyet**, 4. bs., İstanbul, İletişim, 2011, s. 162.
- Adams, Mildred: *"The Mother of Turkey: Vivid Impressions of Halide Edib, Educator, Author and Exile"*, **The Woman's Journal; Formerly the Woman Citizen**, Kasım, 1928, s. 12, 44.
- Adıvar, Halide Edib: *"Amerikada Bir Konferans Turnesi"*, **Yeni İstanbul**, Nu: 2359, 11/6/1956, s. 2.
- Adıvar, Halide Edib: *"Bu Diyarda Bir Gün Çocuklar Tekerlek Ayaklı Doğacak"*, **Yeni İstanbul**, Nu: 2345, 28/5/1956, s. 2.
- Adıvar, Halide Edib: *"Lâkırdı Kıtılığında"*, **Yeni İstanbul**, Nu: 2510, 12/11/1956, s. 2.
- Adıvar, Halide Edib: *"Reşad Nuri Güntekin'e"*, **Yeni İstanbul**, Nu: 2545, 17/12/1956, s. 2.

- Adıvar, Halide Edib: “*Tarikat ve Zihniyet*”, **Akşam**, Nu: 10872, 19/01/1949, s. 5.
- Adıvar, Halide Edib: “*Ultimatömler*”, **Akşam**, Nu: 9740, 1/12/1945, s. 5.
- Adıvar, Halide Edib: “*Williamstown; Amerikan Sahneleri -IV-*”, **Yeni İstanbul**, Nu. 2338, 21/5/1956, s. 2.
- (Adıvar), Halide Edip: “*Türkiye’de Diktatörlük ve Reformlar*”, **Türkiye Günlüğü**, Terc.: Mehmet Özden, S. 37, Kasım – Aralık 1995, s. 118-126.
- Ahmed Agayef: “*İslam’da Davayı Milliyet*”, **Türk Yurdu**, C. VI, S. 70, 10/7/1919, s. 305.
- Ahmed Agayef: “*Mektebler ve Misyonerler*”, **Hak**, Nu:107 [Ek için: 9], 28/6/1912, s. 4.
- Ahmed Agayef: “*Müthiş Rakamlar*”, **Hak**, Nu: 93[Ek için:7], 14/6/1912, s. 2-3.
- Ahmed Ağaoğlu: “*Türkçülük, Türkiyecilik*”, **Tercüman-ı Hakikat**, Nu: 13457, 19/8/1919, s. 1.
- Ahmed Emin: “*Müzaheret ve Kabiliyet*”, **Vakit**, Nu: 633, 02/08/1919.
- [A]hmed Emin: “*Trakya’dan Değil, Makedonya’dan Bahs olunmalı*”, **Vakit**, Nu: 637, 08/08/1919, s. 1.
- Ahmed Haşim: “*Halide Edib Hanım fendiye*”, **İctihad**, Nu: 129, 7/11/1918, s. 2781.
- Ahmed Mithad: “*Muharrerat-ı Osmaniye’ye Bir Lâhika*”, **Hanımlara Mahsus Gazete**, Nu: 134, 29/10/1897, s. 5.
- Ahmet, Arslan: “*İbni Haldun ve Tarih*”, **Tarih İncelemleri Dergisi**, 1 (1983) 9-30.
- Akçuraoglu [Yusuf]: “*Emel (İdeal)*”, **Türk Yurdu**, S. 16, 27/6/1912, s. 489-490.
- Aksan, Yücel: “*1450-1750 Yılları Arasında Avrupa’da Cadılık*”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. XXVIII / 2, 2013, s. 358-60.
- Altinköprü E. & Turgay, N. Ö. “*Sabetayist Gencer Ailesinin Kadın Ses Sanatkarları*”, **Portre Akademik; Müzik ve Dans Araştırmaları Dergisi**, S. 22, Haziran 2022, s. 84-5.
- Alkan, Necmettin: “*Tarihin Çağlara Ayrılmasında ‘Üç’Lü Sistem ve ‘Avrupa Merkezci’ Tarih Kurgusu*”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2 (2009), 23-42.
- Arı, Hüseyin: “*Dönmeçlik*”, **Büyük Doğu**, S. 2, Nu: 14, Haziran 1969, s. 33.
- Ata, Bahri: “*Amerikalı İşadamı, Hayırsever ve Diplomat Charles R. Crane’in Türkiye’deki Kültür ve Eğitim Faaliyetleri*”, **Kuruluşundan 90**.

Yılına Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu, C: II,
Ankara, Atam, 2016, s. 869.

- Atasoy, Alper: "*Türk Bilim Tarihçiliğinde Salih Zeki*", **Bilim ile Bilim Tarihi Arasında Salih Zeki**, İstanbul, Ketebe, 2021, s. 25.
- Ayda, Âdile: "*Büyük Romancı Halide Edib Adivar ile Mülakat*", **Cumhuriyet**, Nu: 8133, 8/4/1947, s. 2.
- B., H.B: "*Women in Turkey*", **The Woman's Journal**, C. XXXVIII, Nu: 2, 13/1/1906, s. 6.
- Bebus, Marie: "*Halide Edib: Die Vorkämpferin der türkischen Frauenbewegung*", **Volkswille**, Nu: 43, 27/10/1928.
- Berman, Harold: "*A Cry of Distress from Salonica: An Ancient Community Threatened with Extinction*", **Emanu-El**, C. LVIII, Nu: 20, 12/9/1924, s.1, 8.
- Beyaz, Yasin: "*Halide Edip ve Münevver Ayaşlı'nın Suriye İntibaları Üzerine Değerlendirmeler*", **Tezkire**, S. 67, Ocak-Şubat 2019, s. 76.
- Beyoğlu, Süleyman: "*Millî Mücadele'nin Az Bilinen Bir Siması Ahmed Rüstem Bey (Alfred Bilinski 1862-1935)*", **Tarih Dergisi**, Nu: 46, İstanbul 2009, s. 319-320.
- Bolat, Mahmut: "*27 Mayıs Hürriyet ve Anayasa Bayramı*", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. XXXIV-II, 2018, s. 378, 387-402.
- Bouamrane, Chikh: "İslam Tarihçiliği ve Tarihlerine Bir Bakış." Terc. Nesim Yazıcı. **AÜİFD**. 30 (1988) 265-277.
- Brodzky, Maurice: "*Echoes from Europe: The Turco-Italian War*", **Emanu-El**, C. XXXII, Nu: 26, 3/11/1911, s. 1.
- Browne, Louis Edgar: "*Senators Urged to Visit Turkey*", **The Evening Star [The Sunday Star]**, Nu: 760-Nu:27570, 19/10/1919, s. 58[3.Bölüm/s.2].
- Buğra, Tarık: "*Halide Edib İçin*", **Yeni İstanbul**, Nu: 5059, 11/1/1964.
- Curtis, William E.: "*For Turkish Girls*", **The Evening Star**, 29/12/1908, s. 8.
- Curtis, William E.: "*Turks Free Women*", **The Evening Star**, Nu: 18275, 10/10/1910, s. 9.
- Curtis, William E.: "*Influence for Good: American College for Girls in Constantinople*", **The Evening Star**, Nu: 17252, 18/12/1907. s. 14.
- Çetinsaya, Gökhan: "*Halide Edip Adivar*", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık**, 5.bs., C. III, İstanbul, 2009.

- Çiçek, M. Talha: “Üç Paşalar Miti: İttihat ve Terakki Hiziplerinin Oluşumu ve Birinci Dünya Savaşı Esnasında Suriye’deki Etkileri”, **Birinci Dünya Savaşında Suriye**, İstanbul, Küre, 2020, s. 32-3.
- Çiftçi, Selahattin: “Halide Edip Adıvar’ın Feminist ve Semitik Bir Operası: Kenan Çobanları”, **Turkish Studies**, V. 4/3, 2009, s. 655-667.
- Davutoğlu, Ahmet: “Medeniyetlerin Ben İdraki”, **Divan; Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, 1997, S.3, s. 32-3.
- Deliorman, Altan: “Sembol Kadın Masalı”, **Millî Işık**, S. 36, Nisan 1970.
- Demir, Remzi & Kalaycıoğulları, İ: “Büyük bir Matematik Tarihçisi ve Felsefecisi: Salih Zeki Bey (1864-1921)”, **Kutadgubilig; Felsefe-Bilim Araştırmaları**, Ekim 2004, s. 199.
- Demirel, Ömer Faruk: “Maarif Nezareti Müşaviri Franz Schmidt’in Anadolu Mekteplerine Dair Raporu (21 Mayıs- 6 Haziran 1915)”, **Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, S.7, 2002, s. 1480, 1484-1499.
- Deringil, Selim: “’Onlar İçin Tatil Yok’; Ermeni Soykırımında Yetim, Yetim Evleri ve Halide Edip, Antoura Örneği”, **Osmanlıdan Cumhuriyet’e Süreklilik ve Değişim: Zafer Toprak Armağanı**, 2. bs., Terc.: Ali Yalçın Göymen, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Y., 2022.
- Doltaş, Dilek: “Zamana ve Okura Göre Başkalaşan Bir Belleğin Öyküsü: Halide Edib’in Türkçe ve İngilizce Anıları”, **Türklük Bilgisi Araştırmaları**, C. 28/1, 2004. s. 41-5.
- Doğan, Mehmet Ali: “Evangelizing 'the jews': Western Missionaries and their Encounters with the Sabbatean/Dönme Community in the Ottoman Empire”, **International Journal of Turcologia**, C. IX, Nu: 18, 2014.
- Duralı, Teoman: “Tarihin Dayanılmaz Ağırlığı”, **AÜİFD**. 40. 1, (1999).
- Ediboğlu, Baki Süha: “Kaybettiğimiz Değerler: Halide Edib Adıvar”, **Cumhuriyet**, Nu:14170, 12/1/1964.
- Ellis, William T.: “Turkish Veils Lifted”, **The Washington Post**, 7/11/1919, s. 4.
- Emerson, Gertrude: “Halideh Hanoum”, **ASIA: The American Magazine on the Orient**, V. 20, January-December 1920, s. 86-9.
- Enginün, İnci. “Adıvar, Halide Edip”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. I, s. 376.
- Enginün, İnci: “Yakup Kadri ve Halide Edib”, **Doğumunun 100. Yılında Yakup Kadri Karaosmanoğlu**, İstanbul, Marmara Üniversitesi, 1989, s.

80-1.

- Erden, Fethi: “*Halide Edip Hanımın Bilinmeyen veya az Bilinen tarafarı ve Türkocağı ile alâkalı hatıraları*”, **Türk Yurdu**, Türk Yurdu, C. III, Kasım 1964.
- Erdoğan, Recep Tayyip: “*Telgraflar*”, **Halide Edip Adivar’ın Ölümünün 50. Yıldönümü Anısına Uluslararası Medeniyet ve Kadın Kongresi**, C I, Ankara, 2016, s. XXXVII.
- Erdoğan, Teyfur: “*Üsküdar Amerikan Kız Kolejinin Kısa Tarihi*”, **Üsküdar Sempozyumu I**, İstanbul, 2004, s. 306.
- Eskin, Şerif: “*Dünyaya Yol Almak: Halide Edib’in Yazarlık Tecrübesine Dair Yeni Bulgular ve Edebiyat Sosyolojisi Perspektifinden Bir İnceleme*”, **Türkiyat Mecmuası**, C. XXXIII, S. 2, 2023.
- F.H., “*Ankara’dan*”, **İrade-i Milliye**, Nu: 19, 05/01/1920, s. 1.
- Fazlıoğlu, İhsan: “*Türk Bilim Tarihinde Bir Temsil ve Misal Olarak Salih Zeki*”, **Bilim ile Bilim Tarihi Arasında Salih Zeki**, s. 8.
- Fazlıoğlu, İhsan: “*İki Ucu Müphem Bir Köprü: ‘Bilim’ ile ‘Tarih’ ya da ‘Bilim Tarihi’*”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt II, S. 4, 2004, s. 19-20.
- Fenik, Advie: “*Adivar!...*”, **Son Havadis**, Nu: 1232, 12/1/1964.
- Feridun, Salih: “*Türkçe Şubesi ve Dr. Gates*”, **Dr. Caleb Frank Gates: President of Robert College 1903-1932; An Appreciation**, İstanbul, Tsitouris Brothers, 1932. s. 51.
- Fontenoy, Marquise de: “*Woman Educated in America Fight Allies in Turkey*”, **The Washington Post**, 27/6/1919, s. 6
- Fry, [Isabel]: “*Kız Mektepleri Hakkında Bir Mütalaa-i Mühimme*”, **Tanin**, Terc.: Halide Salih, Nu: 167, 18/1/1909, s. 2.
- Gafarov, Vasif: “*Birinci Dünya Savaşının Sonunda Kafkasya’da Osmanlı-Almanya Çatışması ve Osmanlı-Almanya Protokolü (23 Eylül 1918)*”, **asobid: Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. II, S. 2, Aralık 2017, s. 120.
- Grabill, Joseph L.: **Protestant Diplomacy and the Near East; Missionary Influence on American Policy, 1810-1927**, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1971, s. 199-200, 230-3.
- Günyol, Vedat: “*Halide Edib’in Son Yılları*”, **Yeni Ufuklar**, C. XII, S. 141, Şubat 1964.

- Güvemli, Zahir: “*Halide Edip Adivar*”, **Yeni Sabah**, Nu: 8919, 10/1/1964.
- Güvemli, Zahir: “*Sonsuz Panayır*”, **Büyük Doğu**, S. 42, 16/8/1946.
- Haham, the: “*Spinoza and Sabbatai Sebi*”, **The Jewish Voice**, C. XLI, Nu: 8, 24/8/1906, s. 5.
- Halide: “*Cenab Şehabeddin Beyefendiye*”, **Tanin**, Nu:1344, 8/5/1912, s. 4.
- Halide: “*Padişah ve Şehzadelerimize!*”, **Türk Yurdu**, C. III, İstanbul, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1329, s. 33-5.
- Halide: “*Türkler ve Edebiyatı*”, **Mekteb Müzesi**, Nu: 7, 14/9/1913, s. 194.
- Halide Edib: “-”, **Vakit**, Nu: 636, 05/09/1919, s. 1.
- [Halide Edib]: “*A Turkish Feminist Wievs Women Here*”, **The New York Times**, 7/10/1928, s. 6.
- Halide Edib: “*Allah ’ın Nuru*”, **Türk Yurdu**, S. 2, 3/9/1913, s. 778.
- Halide Edib: “*Dictatorships and Reforms in Turkey*”, **Yale Review**, C: XIX, S. 1, 1929, s. 27-44.
- Halide Edib: “*Evimize Bakalım –Türkçülüğün Faaliyet Sahası-*”, **Vakit**, Nu:252, 30/6/1918, s.1.
- Halide Edib: “*Fareler ve İnsanlara Dair*”, **Akşam**, Nu: 11634, 25/2/1951, s. 5.
- Halide Edib: “*Felaketlerden Sonra Milletler*”, **Türk Yurdu**, S. 16, 29/5/1913, s. 522-5.
- Halide Edib: “*Halâs Muharebesi*”, **Tanin**, Nu: 2145, 11/12/1914, s. 1.
- Halide Edib: “*Halka Doğru*”, **Büyük Mecmua**, Nu: 12, 2/10/1919, s. 178.
- Halide Edib: “*Harp Hatıraları*”, **Türk Yurdu**, C. VIII, S. 6, 3/6/1915, s. 86.
- Halide Edib: “*Hasbihal*”, **Yeni Turan**, Nu: 1, 21/7/1913, s. 3.
- Halide Edib: “*İfade-i Mahsusa*”, **Hanımlara Mahsus Gazete**, Nu: 134, 29/10/1897. s. 6.
- Halide Edib: “*İstanbul Gençlerine*”, **Hakimiyet-i Milliye**, Nu: 285, 07/09/1921, s. 1.
- Halide Edib: “*Kadın tahsilinin bir büyük bayrakdarı*”, **Akşam**, Nu: 11281, 09/03/1950, s. 5.
- Halide Edib: “*Mecburi Cevaba Mecburi Cevap*”, **Tanin**, Nu: 1394, 17/7/1912, s.

3.

- Halide Edib: “*Münacaat*”, **Türk Yurdu**, C. II, İstanbul, Tanin Matbaası, 1328, s. 731.
- Halide Edib: “*Müslümanlar Kendilerine Efendi Değil, Dost İstiyorlar*”, **Vakit**, 8/1/1919, s. 1.
- Halide Edib: “*Suriye’de Türkler*”, **Vakit**, Nu: 377, 10/11/1918, s. 1.
- [Halide Edib]: “*Şahsiyet*”, **Mekteb Müzesi**, Nu: 10, 28/9/1913, s. 291.
- Halide Edib: “*Şahsiyet*”, **Mekteb Müzesi**, Nu: 11, 28/12/1913, s. 320[1].
- Halide Edib: “*Şahsiyet*”, **Mekteb Müzesi**, Nu: 12, 14/3/1914, s. 351.
- Halide Edib: “*Topkapı Numune Bağlarında*”, **Yedigün**, C. IX, Nu: 224, 23/6/1937, s. 6.
- Halide Edib: “*Türkçülüğün Faaliyet Sahası*”, **Vakit**, Nu: 268, 18/7/1918, s. 1.
- Halide Edib: “*Turkey And America: The Ghazi’s Speech*”, **Times**, Nu: 44718, 21 Ekim 1927, s. 12.
- Halide Edib: “*Türkiyecilik Yoktur; Ağaoğlu Ahmed Beyefendiye*”, **Vakit**, Nu: 303, 23/8/1918, s. 1.
- Halide Edib: “*Türkler ve Edebiyatı*”, **Mekteb Müzesi**, Nu: 8, 28/9/1913, s. 228.
- Halide Edib: “*Türkler ve Edebiyatları*”, **Mekteb Müzesi**, Nu:4, 28/6/1913, s. 97.
- Halide Edib: “*Wilson Şartları Karşısında*”, **Vakit**, Nu: 358, 22/10/1918, s. 2.
- Halide Edib: “*Yusuf Akçura Beyefendiye*”, **Tanin**, Nu: 1383, 6/7/1912, s. 2.
- [Halide Salih]: “*A Constituiton and Liberty for Turkey*”, **The Outlook**, C.LXXXIX, Nu: 18, 29/8/1908, s. 985-7.
- Halide Salih: “*Acı Hatıralardan*”, **Tanin**, Nu: 71, 10/10/1908, s. 6.
- Halide Salih: “*Barbaros Hayreddin’in Haleflerine*”, **Tanin**, Nu: 37, 6/9/1908, s.1-2.
- Halide Salih: “*Bazı Endişelerim*”, **Tanin**, Nu: 42, 12/9/1908, s. 3.
- Halide Salih: “*Beşiği sallayan el Dünyaya Hükmeder*”, **Tanin**, Nu: 6, 7/8/1908, s. 3.
- Halide Salih: “*Bir Dost Çehresi Etrafında -Amerikan Koleji-*”, **Tanin**, Nu: 41, 11/11/1908, s. 2.

- Halide Salih: “*Bir Hükümet-i Meşrutanın Ahlakı*”, **Tanin**, Nu: 4, 3/8/1908, s. 2.
- Halide Salih: “*Eski İdarenin Temizlenemeyen Zararları*”, **Tanin**, Nu: 13, 14/8/1908, s. 2.
- Halide Salih: “*Fenn-i Etfal*”, **Mehasin**, Nu: 7, Mart 1909, s. 486.
- Halide Salih: “*Kaç Nâsiye Vardır Çıkacak Pak ve Dırâhşan’- Tevfik Fikret*”, **Tanin**, Nu: 1, 2/8/1908, s. 2.
- Halide Salih: “*Kadınlar İçin*”, **Tanin**, Nu: 103, 13/11/1908, s. 2.
- Halide Salih: “*Maarif Nezareti Daire-i Aliyyesine: Darülmuallimat*”, **Tanin**, Nu: 56, 26/9/1908, s. 5.
- Halide Salih: “*Mehasin’i Okuyan Kardeşlerime*”, **Mehasin**, Nu:6, Şubat 1324, s. 420.
- Halide Salih: “*Ölenlerle Öldürenler! - Ermeni Vatandaşlarıma-*”, **Tanin**, Nu: 254, 18/5/1909, s. 4.
- Halide Salih: “*Roman ve Resimli Roman Mecmuası*”, **Musavver Muhit**, Nu:18, 11/3/1909, s. 281.
- H[alide S[alih]]: “*Tanin’in Bir Baş Makalesi Münasebetiyle!*”, **Tanin**, Nu: 405, 19/10/1909, s. 1.
- Halide Salih: “*The Future of Turkish Women*”, **Echoes of the New Ottoman Constitution**, İstanbul, American College for Girls, 1908, s. 15-23.
- Halide Salih: “*The Future of Turkish Women*”, **St. Louis Post**, 21/1/1909, s. 13
- Halide Salih: “*The Future of Turkish Women*”, **The Nation**, C. IV, Nu: 4, 24/10/1908. s. 149.
- Halide Salih: “*The Sign of Allah!*”, **Nation**, C. VI, Nu. 23, 5/3/1910, s. 880.
- Halide Salih: “*Tiyatro Edebiyatı*”, **Resimli Kitab**, C. II. S.7, Nisan 1909, s. 702-3.
- Halide Salih: “*Yeni Şeyler*”, **Tanin**, Nu: 385, 27/9/1909, s. 2.
- Haliloğlu, Nagihan: “*Halide Edib Hampstead’de: İngilizlerin İşgalci ve Ev Sahibi Olarak Temsili*”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. 59, S. 51, İstanbul, 2019.
- Hanioğlu, M. Şükrü: “*Batılılaşma*”, **TDVİA**, C. V, s. 148-152.
- Hellberg, Eira: “*Türkische Schulen*”, **Die Zeit**, Viyana, Nu: 4980, 5/8/1915, s. 1.

- Hocaoğlu, Durmuş: "*Tarih Kavramı: Res Gestae-Historia Rerum Gestarum*", **Türkiye’de Tarihyazımı**. İstanbul: Yeditepe. 2011.
- İlbars, Zafer: "*Kişiliğin Oluşmasındaki Kültürel Etmenler*", **DTCF Dergisi**, C. 31, S. 1-2, 1987. s. 201-211.
- İleri, Selim: "*Halide Edip’le Akşam Çayı*", **Sanat Olayı**, S. 22, Mart 1984, s. 11.
- K.: "*Kleine Rundschau: Heim, nicht Harem*", **Kleine Presse**, Nu: 22, 27/1/1914, s. 1
- Kabaklı, Ahmet: "*Halide Edip*", **Tercüman**, Nu: 804, 12/1/1964.
- Karacan Ali Naci: "*Hangi Yüzle?*", **Tan**, 09/08/1935.
- Karamanoğlu, A. F.: "*Halide Edip Adivar 1884-1964*", **Türk Kültürü**, Y. II, S. 14/2/1964.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri: "*Büyük Dostum Halide Edib*", **Milliyet**, Nu: 4894, 12/1/1964.
- [Karay], Refik Halid: "*Kenan Çobanları*", **Yeni Mecmua**, C. III, S. 55, 1/8/1918, s. 42.
- Kardaş, Ayşe: "*Halide Edip Adivar: Sürgün ve Mücadeleyle Geçen Bir Ömür*", **Lacivert Dergisi**, S. 16. İstanbul, Eylül 2015.
- Kâzım Şinasi: "*Suriye Mektepleri; Halide Edib Hanımefendi ile Mülakat*", **Tanin**, Nu: 3073, 30/6/1917, s. 3.
- Keklik, Ebubekir: "*Modern Felsefe Bilim ve Teknoloji Terimlerinin Türkiye’ye Girişi Çerçevesinde Islahat-ı İlmiye Encümeni (1913-1919)*", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C. XXIV-1, 2023, s. 150.
- Kılınç, Aslıhan: "*Osmanlı İstihbaratı Karakol Cemiyeti’nde Kod Adı Kullanımına Örnekler: ‘Nuh/Mustafa Kemal Paşa, Musa/Ali Fuat Cebesoy, İsa/Miralay Şevket Bey, Cengiz/Kara Vasıf’*", **TAD**, C. 40/S. 70. 2021, s. 52-275.
- Kılınç, Aslıhan: "*Meclisin Açılma Sürecinde Mustafa Kemal (Nuh) ile Çanakkale Mevki Müstahkem Kumandanı Miralay Şevket Galatalı (İsa) Arasında Yapılan Gizli Yazışma Örnekleri*", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C. 78 Nu: 3, 2023, s. 431-456.
- Kına, Filiz Bayoğlu: "*İnsan Doğası ve Ahlakın Yapaylığı: ‘Arıların Masalı’*", **AÜEFD**, S. 63, Aralık 2019, s. 621-4.
- Kısakürek, Necip Fazıl: "*Halide Edip*", **Haber: Akşam Postası**, 29/6/1939.

- King, Henry Churchill: “*The Professor’s Chair*”, **The Congregationalist and Christian World**, C. XCIV, Nu: 14, 3/4/1909, s. 441.
- Kocagöz, Samim: “*Halide Hanıma Saygı*”, **Yeni Ufuklar**, C. XII, S. 141, Şubat 1964.
- Koloğlu, Orhan: “*Halide Edip’in Gönüllü Sürgün Yılları*”, **Tarih ve Toplum**, C. 30, S. 176. Ağustos 1998.
- Kon, Kadir: “*Topyekûn Bir Savaşa Evrilen Sakarya Meydan Muharebesi Sırasında Yükselen İslami Retorik ve Bunun Hâkimiyet-i Milliye Gazetesindeki Yansımaları*”, **Mütarekeden İstiklâl 1921 Yılında Millî Mücadele**, İstanbul, Türk Ocağı, 2021, s. 242, 252.
- [Köprülü], Mehmed Fuad: “*Türkçülüğün Gayeleri*”, **Vakit**, Nu: 266, 16/7/1918, s. 1.
- Kuntay, Midhat Cemal: “*Lağvı İstenen Damgalar*”, **Son Posta**, Nu: 5637, 4/6/1950.
- Labaree, Benjamin W.: “*The Condition of Women in Mohammedan Lands*”, **Students and World-Wide Expansion of Christianity**, New York, Student Volunteer Movement for Foreign Missions, 1914, s. 355-6.
- Lawton, Alice: “*American Education for Girls in Turkey*”, **National Magazine**, C. XXXVII, Şubat 1913, s. 883-892.
- Lebib Selim: “*Türk Kadınlığının Harb-i Umumideki Faaliyeti*”, **Türk Yurdu**, C. IX, S. 16(94), 21/10/1915, s. 2784.
- Lehman, Wilmer S.: “*The Medical Missionary As a Pioneer in Missionary Service*”, **Students and World-Wide Expansion of Christianity**, New York, Student Volunteer Movement for Foreign Missions, 1914, s. 369.
- Madam Bayzar Torkomyan: “*Halide Salih Hanım Efendiye*”, **Yeni Gazete**, Nu: 278, 28/5/1909, s. 3.
- Mahmud: “*Kin, Garez ve İhtirasla Dolu Bir Ruh*”, **Milliyet**, Nu: 878, 24/7/1928.
- Marconi: “*Crushing Turkish Women’s Revolt*”, **The New York Times**, C. LXI, Nu: 19798, 8/4/1912, s. 3.
- Marden, Etta D.: “*The New Government in Constantinople*”, **Life and Light for Woman; Published by Woman’s Board of Mission**, C. XXXIX, Boston, Frank Wood, 1909, s. 445.
- McCrae, Robert & Terraciano, A.: “*Personality Profiles of Cultures, Aggregate Personality Traits*”, **Journal of Personality and Social Psychology**, C. 89, Nu: 3, 2005, s. 407-425.

- Mızrak, Baransel "Amerika'da Ayrımcı Politikalar ve Siyahi Mücadele Tarihi", **İnsamer; İHH İnsani Araştırmalar Merkezi**, 2017, s. 33.
- Mustafayev, Beşir: "Resulzade Hükümeti Dönemi ve Yaşanan Terör Olayları (1918-1920)", **Avrasya İncelemeleri Dergisi**, II/2, 2013, s. 220.
- M'Cullagh, Francis: "Key to Asia Minor Held by Woman", **The New York Herald**, 1/5/1921, s. 3.
- Necati, Öner: "Mantığın ana ilkeleri ve bu ilkelerin varlıkla ilişkileri", **AÜİFD**. 17. 1 (1969) s., 285-303.
- [Nureddin, Vala] Vanü: "Halide Edip", **Zafer**, Nu: 255, 13/1/1964.
- Ortaylı, İlber: "Halide Edip", **Milliyet/Pazar**, 26/1/2014.
- Ozansoy, Munis Faik: "Halide Edip Adivar", **Hisar**, S. 2, Şubat 1964.
- Özbey, İmren Gece: "Halide Edip Adivar'ın İlk Roman Teşebbüsü", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. 57, S. 57, s. 110-8.
- Odysseus, "Round the World", **Aberdeen Press and Journal**, 7/6/1919, s. 4.
- Odysseus: "Round the World", **Aberdeen Weekly Journal**, 13/6/1919, s. 2.
- Oğuz, Ebru Emine: "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bilinmeyen Önemli Bir Kişilik Ahmed Rüstem Bey (1862-1935)", **Oğuz Türkmen Araştırmaları Dergisi**, C. IV, 2020 Aralık, s. 130-4.
- Os, Nicole A.N.M. Van: "Halide Edib'in Florence Billings'e Yazdığı İngilizce Mektuplar: 'Bu da Ghejer...'", **Tarih ve Toplum**, C.39, S. 234, Haziran 2003, s. 329.
- [Ozanoğlu], Yahya Saim: "Tenkide ve Münekkide Dair", **İctihad**, Nu: 134, 16/9/1918, s. 2861.
- Ömer Seyfeddin: "İnkılablarda Kadın", **İnci**, Nu: 11, 1/12/1919, s. 11.
- Özcan, Azmi: "Otuzbir Mart Vak'ası: II. Abdülhamid'in Tahttan İndirilmesiyle Sonuçlanan Askeri İsyan", **TDVİA**, C. XXXIV, s. 10.
- Özcan, Mustafa: "Tiyatro Eserlerinde Halide Edip Adivar", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 17, 2005, s. 163.
- Özdemir, Ayşe Nur: "Halide Edip Adivar'ın Kenan Çobanları İsimli Eserinde Kitab-ı Mukaddes'in Anlatı Modeli Olarak Etkileri", **Prof. Dr. Vahit Türk Armağanı**, İstanbul, Kesit, 2020, s. 741-751.

- Paul, Charles T.: “*Woman Works of Fifty Years; Result on Missions Field and Marvelous Development of Woman’s Leadership*”, **The Christian Century**, C. XXVIII, Nu: 12, 23/3/1911, s. 10.
- Patrick, Mary Mills: “*American Woman Tells Why Turkey Needs U.S.*”, **The Evening Missourian**, Nu: 307, 28/08/1919, s. 3.
- Patrick, Mary Mills: “*Here are Fourteen Reasons Why America should Help Turkey*”, **The Chickasha Daily Express**, Nu: 204, 27/08/1919, s. 4.
- Patrick, Mary Mills: “*Constantnople College and the Women of the Near East*”, **The Missionary Review of the World**, C. XXXVII, Nu: 10, Ekim 1914, s. 729.
- Paul, Charles T.: “*Woman Works of Fifty Years; Result on Missions Field and Marvelous Development of Woman’s Leadership*”, **The Christian Century**, C. XXVIII, Nu: 12, 23/3/1911.
- Pektaş, Mihri: “*Halide Edip Adivar, '01: 1884-1964*”, **Allumni Bulletin**, C. XVI, Kış 1964, Nu: 2.
- Peyami Safa: “*Halide Edib Hanımdan Beklenen Şey*”, **Tercüman-ı Hakikat**, Nu: 14528, 13/9/1921, s. 3.
- Reichler, Samuel: “*Through the Ages*”, **B'nai B'rith Messenger**, C. XLIV, Nu: 34, 18/4/1941, s. 8.
- Rıfkı, Falih: “*Zeytindağı -13-*”, **Hakimiyet-i Milliye**, Nu: 3805, 17/2/1912, s. 3.
- Sallmann, Jean-Michel: “*Cadılar*”, **Kadınların Tarihi III; Rönesans ve Aydınlanma Çağı Paradoksları**, Terc. Ahmet Fethi, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür, 2005, s. 421-5.
- Semiye, Emine: “*Edebiyatta Kadın mı Tefavvuk eder Erkek mi?*”, **Trakya Bilgi Demeti**, Nu: 1, 1/4/1923.
- [Sertel], M. Zekeria: “*Turkey's Fiery 'Joan Of Arc'; Her Double Role As Leader*”, **The New York Times**, C. LXXII, Nu: 25482, 26/11/1922, s. 112.
- Seyfeddin, Ömer: “*İnkılablarda Kadın*”, **İnci**, Nu: 11, 1/12/1919.
- [Sabri Esat] Siyavuşgil, “*Çöken Abide*”, **Yeni Sabah**, Nu: 8920, 11/1/1964.
- Scholem, Gershom G.: “*Gizli Yahudi Cemaati: Türkiye Dönemleri*”, **AÜİFD**, Terc: Abdurrahman Küçük, C. XXX, Ankara, 1988, s. 217-226.
- Scott, Harold L.: “*Dr. Gates, A Biographical Statement 1919-1932*”, **Dr. Caleb Frank Gates: President of Robert College 1903-1932; An**

Appreciation, İstanbul, Tsitouris Brothers, 1932. s. 40.

- Scott, Joan W.: “*Kadın İşçi*”, **Kadınların Tarihi; Devrimden Dünya Savaşına Feminizmin Ortaya Çıkışı**, C. IV, Terc.: Ahmet Fethi, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür, 2005, s. 382-9.
- Shaw, Stanford J.: “*Halide Edib (Adivar)'s appeal to the American public for justice for the Turks*”, **Belleten**, C. LXVII, 2003, s. 534-5.
- Singh, Saint Nihal: “*The American College for Girls in Constantinople*”, **The Southern workman**, C. XLI, Nu: 10, Ocak 1912, s. 568-574.
- Sirman, Nükhet: “*Robert Kolejli Kadınlar*”, **Bir Geleneğin Anatomisi: Robert Kolej'in 150 Yılı 1863-2013**, İstanbul Araştırma Enstitüsü Y, 2013.
- Sofuoğlu, Adnan: “*Yeniden Mücadele: Milli Mücadele*” **Atatürk ve Türk İnkılap Tarihi**, (Haz: Fatma Acun), 11. bs., Ankara, Siyasal Kitabevi, 2010, s. 136.
- Stevens, E. S.: “*The Womenkind of Young Turkey*”, **The Living Age**, C. CCLXX, Nu: 3497, 15/7/1911, s. 140.
- Stead, William T.: “*Americanizing Turkey*”, **The Youth's Companion**, 2/1/1913, s. 3.
- Stead, William T.: “*Americans are Re-Making Turkey: 'Voice from the Dead' Gives Thrilling Story of What He had seen of the Transforming Influence of American Missions in Ottoman Empire.*”, **The Golden Age**, C. VIII, Nu: 51, 13/2/1913.
- Sümer, Mine: “*Robert Kolej Müdürü Dr. Gates'in Paris Sulh Konferansı Dolayısı ile Gönderdiği bir Mektup*”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.2, S.2, 1964, s. 233-6.
- Sümer, Mine: “*Wilson Prensipleri Cemiyetinin Amerikan Cumhurbaşkanı Wilson'a Gönderdiği bir Muhtıra*”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi** C. III, S. 4-5, s. 240-2.
- Şahin, Cemile & Şahin, Mustafa: “*Osmanlı Son Dönemi ile Milli Mücadele Yıllarında Türk Kadınının Sosyal, Siyasi ve Askeri Faaliyetleri*”, **Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi**, C. II, S.2., 2013.
- Talu, Esin: “*Halide Edip*”, **Akşam**, Nu: 16610, 11/1/1964.
- Taner, Haldun: “*En Yaman Kadınıımız*”, **Milliyet**, 18/1/1964.
- Taşer, Seyit: “*Halide Edip Adivar'ın Öğretmenlikten İstifası*”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 31, 2012, s. 153-6.
- Taşkıran, Tezer: “*Kaybettiğimiz Büyük Romancı Halide Edip Adivar*”, **Son Havadis**,

Nu: 1238, 18/1/1964.

- Tevetoğlu, Fethi: “*Mustafa Kemal Paşa-General Harbord Görüşmesi Tanık ve Tercümanı: Prof. Hulûsi Y. Hüseyin (Pektaş)*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. IV, S. 10, 1987, s. 202-3.
- Tezcan, Baki: “*Duygudaşıktan unutmaya giden yolun dönemeçleri; Halide Edib, ‘Ayn-Tura, Osmanlı Ermenileri ve Wilson İlkeleri’*”, **Tarih ve Toplum**, S. 21, Bahar 2023, s. 127-154.
- Turhan, Vahit: “*Hocalık Yönüyle Prof. Halide Edip-Adivar*”, **Cumhuriyet**, Nu: 14176, 18/1/1964.
- Türkoğlu, Halide Gökçe: “*Roma Hukukunda Humanitas ile Maiestas Populi Romani Arasındaki Bağlantı*”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, C. 24, S. 96, Ekim 2011.
- Uçman, Abdullah: “*Ölümünün 50. Yılında Rıza Tevfik’in Kalemıyla Halide Edib*”, **Yeni Türk Edebiyatı Dergisi**, S. 9, Nisan 2014, s. 221.
- Urban, Gisela: “*Frauen von heute: Halide Edib Hanoum*”, **Die Österreicherin**, Nu: 1, 1/12/1928.
- Uyanık, Ercan: “*Yabancı Okullarda Öğrenim Gören Osmanlı'nın Müslüman Çocukları (1865-1908)*”, **Diyalektolog**, 2017, s. 15.
- Uysal, Sermet Sami: “*Halide Edip’le Son Görüşmemiz*”, **Varlık**, S.785, Şubat 1973, s. 7.
- Uysal, Zeynep: “*Bir Toplum Projesinin Peşinde Halide Edip Adivar*”, **Doğu Batı**, S. 35, Şubat-Nisan 2006.
- Yusuf Ziya: “*Halide Edib Hanıma*” **İkdam**, Nu: 11226, 25/7/1928.
- Yalman, Ahmet Emin: “*Bir Olgunluk İmtihanı*”, **Vatan**, Nu: 500, 28/2/1942.
- Yegheniann, Aghavnie: “*The Turkish Jeanne D'arc: An Armenian Picture Of Remarkable Halide Edib Hanoum*”, **The New York Times**, C. LXXI, Nu: 23612, 17 Eylül 1922, s. 97.
- Yılmaz, Adem: “*Araftaki Memleketin Araftaki Aydını: Halide Edib*”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C.7, S. 2, 2020,
- Yılmaz, İhsan: “*Ünlü Edebiyatçı, Vedat Günyol 60 yıl sustu sustu, sonunda patladı: Halide Edip beni 13 yıl sömürdü*”, **Hürriyet**, 21/04/2002, s.15
- Yinanç, Mükrimin Halil: “*Tanzimattan meşrutiyete kadar bizde tarihçilik*”, **Tanzimat**, C.II. İstanbul, MEB, 1999.
- Nadi, Yunus: “*Wilson Prensipleri değil Amerikan Mandaterliği!*”, **Cumhuriyet**, Nu: 216, 13/12/1924, s. 3.

- Yusuf Ziya: "Halide Edib Hanıma", **İkdam**, Nu:1, 1226, 25/7/1928, s. 3.
- Y., "Türk Ocağında; Kenan Çocukları", **Türk Yurdu**, C. X, S. 106, 6/4/1916, s. 29.
- Ziya Gökalp, "Türkçülük ve Türkiyecilik", **Yeni Mecmua**, C. II, S. 51, 4/7/1918, s. 486.
- Watson, Charles R.: "The Advance of Islam in Africa", **Students and World-Wide Expansion of Christianity**, New York, Student Volunteer Movement for Foreign Missions, 1914, s. 68-9.
- Wilson, P.W.: "Halide Edib's Career an Honor To Her Sex and Race: She Has Reconciled the Christian Ideal of Womanhood With the Virile Turkish Social System", **The New York Times**, 6 /1/1926.

TEZLER

- Cho, Mijin: **British Quacker Women and Peace, 1880s to 1920s**, Birmingham, Birmingham Üniversitesi, Doktora Tezi, 2010.
- Deniz, Engin: **Alexander Israel Helphand (Parvus Efendi) 1867-1924, Hayatı ve Fikirleri**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi 2011.
- Dumanoglu, Sevim Ceylan: **Osmanlı Devleti'nde Kız Öğretmen Okulu Darülmuallimat (1870-1924)**, Kahramanmaraş, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019.
- Evirgen, Behiye: **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Ulusal Bayramlar ve Önemli Günler (1908-1950)**, Mersin, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Gürtunca, Elif Evrim Şencan: **Robert Kolej'de Öğrenim Gören Türk Öğrenciler Üzerine Prosopografik Bir Çalışma, (1863-1971)**, Ankara, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Köse, Ayşe: **Yabancı Okullarda Kızların Din Eğitimi (Arnavutköy Amerikan Kız Koleji Örneği)**, İstanbul, Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2003,
- Mutlu, Şamil: **Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 1999.
- Örnek, Cangül: **1950'li Yıllarda ABD ile Buluşma, Anti-Komünizm, Modernleşmecilik ve Maneviyatçılık**, İstanbul, Marmara

Üniversitesi Doktora Tezi, 2010.

Sağlam, Hülya: **Halide Edib Adıvar'ın Türk Modernleşmesine Katkısı**, Trabzon, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Tamer, Aytül: **Birinci Dünya Savaşı'nda Abd ve İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne Karşı Yürüttüğü Propaganda Faaliyetlerinin Amerikan ve İngiliz Basını Bağlamında İncelenmesi**, Ankara, Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2010.

Teke, Yusuf: **William Henry Abdullah Quilliam'ın Pan İslamist (İslam Birliği) Faaliyetleri (1891-1908)**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Taşpınar, İsmail: **Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilikte Ahiret İnancı**, İstanbul, Marmara Üniversitesi, İlahiyat Doktora Tezi, 2003.

SÜRELİ YAYINLAR

Aberdeen Press and Journal

Aberdeen Weekly Journal

Akbaba

Akşam

Anadolu'da Ortodoksluk Sadası

ASIA: The American Magazine on the Orient

Boston Daily Globe

Bugün

Büyük Doğu

B'nai B'rith Messenger

Chicago Daily Tribune

Czernowitzer Tagblatt

Cumhuriyet

Deseret Evening News

Die Österreicherin

Die Zeit

Dr. Bloch's Österreichische Wochenschrift; Zentral Organ für die gesamten Interessen des Judentums.

Duluth Evening Herald

Dünya

Editor & Publisher

Ekspres

Emanu-El

Gece Postası

Great Falls Daily Tribune

Haber: Akşam Postası

Hak

Hanımlara Mahsus Gazete

Hisar

Hürriyet

Innsbrücker Nachrichten

İkdam

İleri

İrade-i Milliye

İşçi Postası

İzmire Doğru

Judge

Judische Volkszeitung

Kleine Presse

Life and Light for Woman; Puplished by Woman's Board of Mission

Mekteb Müzesi

Maui News

McClure's Magazine

Milliyet

Millî Işık

Minber

Missionary Helper

Missionary Review of the World

Mission Studies; Woman's Work in Foreign Lands

National Magazine

New-York Daily Tribune

Norwich Bulletin

Onward

Ostdeutsche Rundschau

Preßburger Zeitung

Pester Lloyd

Richmond Times – Dispatch

Rock Island Argus

Sacramento Daily Union

Sebilürreşad

Serdengeçti

Son Havadis

Son Posta

Son Saat

Son Telgraf

South Bend News-Times

Students and World-Wide Expansion of Christianity

St. Louis Post

Tan

Tägliches Cincinnatier Volksblatt

Temâşâ

Tercüman

Tercüman-ı Hakikat

The American Jewish World

The Argus

The Atlanta Constitution

The Birmingham Age-Herald

The Bridgeport Times and Evening Farmer

The Casper Daily Tribune

The Christian Century

The Christian Science Monitor

The commonwealth

The Congregationalist and Christian World

The Daily Mail

The Daily Gate

The Daily Gate City

The Daily News

The Daily Standard

The Evening Journal

The Evening Missourian

The Evening Star

The Express

The Fargo Forum and Daily Republican

The Guthrie Daily Leader

The Hebrew Standard

The Idaho Republican

The Jewish Voice

The Laramie Republican

The Manitowoc Pilot

The Missionary Herald

The New York Times

The News Scimitar

The Observer

The Omaha Daily Bee

The Outlook

The Register

The San Diego Union

The San Francisco Call

The Sentinel

The Southern workman

The St. Paul Globe

The Sun

The Sun And The New York Herald

The Sydney Jewish News

The Topeka State Journal

The Washington Post

The Woman's Journal; Formerly the Woman Citizen

The Youth's Companion

Times

Tulsa Daily World

Türk Kùltürü

Türk Yurdu

Ulus

Vakit

Volkswille

Votes for Women

Vatan

Yarın

Yedigün

Yeni Gazete

Yeni İstanbul

Yeni Mecmua

Yeni Sabah

Yeni Ufuklar

Zafer

Zaman

EKLER

EK I: Halide'nin meşrutiyetin yeniden ilanı sırasında Amerikan kolejden misyoner öğretmeni Isabel Frances Dodd'a gönderdiği iki mektup.¹³¹²

Türkiye için Kanunuesasi ve Hürriyet¹³¹³

İstanbul, 25 Temmuz 1908, Dünden beri yaşadığım sevinci, milletin sevincini bildirmek için kollarımı size, okyanusun ötesine uzatıyorum! Yetenekleri olmasına rağmen aptal biri gibi davranması gereken bir insan hayal edin. Hareketsiz, elleri ayakları bağlı ve suskun bir biçimde, bütün bir milletin işkence görme, zulme uğrama, zorbalığa maruz kalma ve yavaş yavaş ölmeye tehdit edilmeleri yüzünden yozlaştığını, korkaklaştığını görmek, bütün bunlar, isimsiz bir biçimde dehşet vericidir. Otuz yıl boyunca, bir nesilden fazla bir süre boyunca bu durumun devam ettiğini düşünün! “Sorgulayan soy öldü” derdim Yeniçeriye düşünerek. Ama hayır, bugün hesap soran kuşak son derece yaygın, daha iyi, daha insancıl! Sanırım Makedonya'daki devrimi işitmiş olmalısınız. Hiç bu kadar muhteşem bir şey işitmemiştim. İttihatçılar sonunda bizi kurtaracak. Altı yüz genç subay Manastır'daki dağlara çıkmış ve Meclisin toplanmasını istemişti. Payitahttan onları son adamına kadar vurmak için kesin emirler gönderildi. Onlar, ülkenin çiçeği ve umudu; cesur, bilgili ve vatanseverler! Ancak onları vurmak için gönderilen alay, kardeşlerine karşı silah çekmeyi reddetti ve onlara katıldı. Ardından hafiyelerde oluşan bir dizi heyet gönderildi. O zamandan beri hafiyeler sürekli olarak infaz ediliyor, elbette sessizce. Alay üstüne alay gönderildi. Edirne'den telgraf çekerek onlarla bir olduklarını ilan ettiler. Hristiyanlar ve Müslümanlar tüm din farklılıklarını unutacaklarına ve kendilerini aynı ülkenin çocukları olarak adlandıracaklarına dair yemin ettiler. Arnavutlar, Kosova'daki I. Murad'ın türbesi başında, tüm dini ve ırksal farklılıkları unutacaklarına ve yeni partiye sadık kalacaklarına dair yemin ettiler. Nihayet dün gazeteler meclisin toplandığını duyurdu! Ağladık, gözbebeğim, bir daha asla ağlamayacağımız kadar ağladık. Birbirimize sarıldık, bir daha asla

¹³¹² [Halide Salih], “*A Constitution and Liberty for Turkey*”, **The Outlook**, C.LXXXIX, Nu: 18, 29/8/1908, s. 985-7. Bu mektupların kim tarafından kime yazıldığına ilişkin bir kayıt düşülmeden *Outlook* dergisinde yayımlanırlar. Yayımlanmış olan mektuplara işaret edilerek bunların “*Halide Hanım'ın o sırada Amerika'da bulunan profesörlerimizden birine yazdığı*” bilgisi daha sonra “*Free Baptist Woman's Missionary Society*” tarafından basılan bir dergide karşımıza çıkar. bk. “*College Girls In Constantinople*”, **Missionary Helper**, C. XXXII, Nu: 6, Haziran 1909, s. 175. Nitekim, yayımlanmış haliyle mektuplar Amerikan kız koleji arşiv evrakı içerisinde Halide Edib ile ilgili belgeler arasında tutulmaktadır bk. **COL. A, ACG, Sr. V**, Kutu: 28, Dosya: 20. Ayrıca bk. **ACG**, 28-20, 3.

¹³¹³ Dergide yayımlanan mektuplarla ilgili yayımcı notu şöyle düşülmüştür: “*Özel mektuplardan çıkan bu alıntılar neredeyse aynen yazıldığı gibi basılmıştır ve başlığından da anlaşılacağı üzere öğrenim görmüş vatansever bir Türk kadınının kaleminden alınmıştır. [Outlook]Editörleri*” “*A Turkish Woman Rejoices; A Constitution and Liberty for Turkey*”, **The Outlook**, C.LXXXIX, Nu: 18, 29/8/1908, s. 985.

tadamayacağımız bir sevinç yaşadık. İnsanlar, tüm insanlar, sokaklarda birbirlerini kucakladılar, ağladılar, otuz yıllık mahkumların gün ışığına çıkması gibi ağladılar! Bütün gazete büroları bayraklarla donatıldı. Şimdi, gözbebeğim, karşı güçler kazanabilir, ama artık ölümü umursamıyorum. Halkımın fazilet ve haysiyetine inanıyorum. Öyle bir vecd tattım ki "gözlerim açık" gitmeyeceğim.

Bir grup polis gazete bürosuna gidip gösterinin nedenini sordu; onları köpek gibi gönderdiler. Her şey çok güzel bir rüya gibi görünüyor. Ben susayım da millet konuşsun. Padişahı affettiler; sevgili eski güzel Türkler! Seni kucaklıyor ve kalbimizin bu mükemmel aydınlığından sana da biraz gönderiyorum. Şimdi Osmanlıların zamanıdır, Hristiyanların ve Türklerin birbirlerine hizmet etme zamanıdır. Türklerin ve zavallı Ermenilerin birlikte nasıl mutlu olduklarını bir bilerseniz!

Şimdi size İkdâm'dan bazı bölümler tercüme ediyorum:

"Osmanlılar padişahın şahsını kutsal sayarlar. Osmanlı hanedanı ile millet arasında hiçbir fark yoktur. Hepsi aynı vatanın evlatları, hepsi aynı kutsal menfaatin hizmetkârlarıdır. Osmanlılar farklı çıkarlar ya da kavgalar tanımazlar, farklı siyasi yollar izlemezler. Bütün medeni milletler gibi halkın menfaati, ihtiyacı bir noktada birleşir: Adalet."

Ayrıca şu: *"Milletin bir meclisi var! Hür bir basını var! Hiç kimse memleketin kanunlarına karşı gelmeye cesaret edemeyecektir. Bundan böyle bütün Osmanlılar şahsi hürriyetlerine sahiptirler. Bundan böyle kişisel özgürlük her türlü saldırıdan muaftır. Hiç kimse ülkenin kanunları dışında cezalandırılamaz. Artık Osmanlıların evleri saldırıdan kurtulmuştur. Bundan böyle her türlü işkence ve zulüm yasaktır. Artık hiçbir sansürcü gazeteleri ve yazıları yasaklamayacak. Sermaye kullanılabilir; artık her tarafta tarım, ticaret ve sanat faaliyetleri başlayacak; şimdi kullanılacak her kol, her el memlekete hizmet edecek."*

"Yaşasın! Uzun zamandır beklenen kutsal günün, lütfun yüce sabahı! Yaşasın! Ülkeye hürriyet, adalet ve kardeşlik getiren mübarek günün eşsiz başlangıcı! Yaşasın! Hepimizin alnını yere koyduran, yaşlılarımızı, kadınlarımızı, çocuklarımızı bilinmeyen bir sevinçle ağlatan haber."

"Yaşasın! Yüzlerinde mukaddes hürriyetin ışığı parlayan büyük küçük, asker, sivil, tüccar, zengin, fakir, Müslüman, Hristiyan, Yahudi herkes!"

"İnsanlar satın alıyor, her zaman gazete satın alıyor; okumayı bilmeyenler bile satın alıyor. Bir kez okuyanlar bir kez daha okuyor; gerçek, içten bir sevgi ve minnetle okuyor ve bu sayfaları hayatlarının en mutlu ve en değerli bölümünün hatırası olarak saklıyorlar. Evet, bu sayfalar sadece kütüphanede ya da çekmecede değil, milletin kadirşinas hafızasında sonsuza dek saklanacaktır. Unutulmayacak! Hayır, asla! Torunlarımızın torunları, kurucusunu

kutsayacak. Küçüklerimiz ve yaşlılarımız, hürriyet sevincinin coşkusuyla uyanıyoruz. Hürriyetin, adaletin ve kardeşliğin işaretine bakın! İnsan gibi yaşamamanın mutluluğuna bakın! Bütün ülke bunun canlı bir resmidir."

Dün askerler Galata'dan Selamlığa [*Selanilek*] geçerken halk dışarı dökülüp ve alkış tuttu. Dönüşteyse Yeni Camii'nin önünde on bin kişi alkışladı.

Şimdi gözbebeğim, padişah, şehir ya da dine özgü bir imtiyaz kalmadı. Artık herkes bir ve eşittir; ve oğullarımın annesi olmaktan gurur duyuyorum - onlar da ülkenin mukaddes davası uğruna yaşayacak ya da ölecek. Seni kucaklıyor ve bir kez daha selamlıyorum, gözbebeğim. [*I embrace you and bless you once more, dearest.*]

Not: Hayatımda ilk kez hürriyet kelimesinin Türkçe olarak basıldığını görüyorum.

[İkinci Mektup]

26 Temmuz 1908- [Sevgili Bayan Dodd¹³¹⁴] Daha dün yazmıştım sana ama bugün de yazmam gerektiğini hissediyorum. Bir dizi inanılmaz şey oluyor. Bu beklenen çağdır [*Millennium*]. Kan dökülmüyor, kavga yok, sarhoşluk yok! Her şey sanki büyülmüş bir diyardaymışçasına devam ediyor. Dün sokaklardaki kalabalığın yanı sıra, farklı ırklardan büyük bir insan topluluğu, bayraklar ve müzik eşliğinde nazırların nezaretlerine giderek onlara, Kanunuesasiye sadık kalacaklarına dair yemin ettirdi. Maliye nazırına "*Suiistimal yok, hırsızlık yok*" diye bağırdılar ve o da yemin etti. Şeyhülislâm halkın önüne çıkarıldı. "*Kanunuesasiye sadık kalacağına yemin et*" dediler, o da yemin etti. "*Eğer bize ihanet edersen kanın başına bulaşsın.*"(Kanım Helal olsun)¹³¹⁵ "*Öyle olsun*" dedi. Maarif nazırına gelince, titreyerek tekrar tekrar, "*Okulları açacağım, ah, okulları açacağım! Bismillah!*" Topluluk, Dahiliye nezareti hariç tüm nezaretlere gitti; o bilinen bir hafiyeydi. Burada hafiyeleri bile infaz etmedikleri için memnunum. Hürriyet kutlamamıza hiçbir kanlı olayın damga vurmaması tarihimizin şanlı bir sayfasıdır. Bütün bunlar, Bulgar çetelerinin tehditleriyle ya da Ermeni bombalarıyla değil, Türklerin kendileri tarafından yapıldı. Üç gün önce Selanik'teki ordu Kanunuesasiyi ilan etti. Kanunuesasi ilan edilmediği takdirde cumartesi günü başkente doğru yola çıkacaklarının haberini gönderdiler. Dostuyla düşmanıya, Avrupa'nın gözü üzerimizde. En ufak bir yanlış adım çok şey ifade edecektir. Tanrı merhametiyle bize yardım etsin!

Ayrıca hafiyelik ağı resmi olarak kaldırılmıştır! Tüm siyasi suçlular ve kaçaklar serbest

¹³¹⁴ Mektubun aslında bulunan yayımlanmamış kısım. ACG, 28-20, 3.

¹³¹⁵ 26 Temmuz 1908 tarihli mektubun Halide tarafından kaleme alınmış asıl nüshasında geçen Türkçe ibaredir. Bu, *Outlook* dergisinde yayımlanırken çıkartılır. Mektubun aslı için bk. ACG, 28-20, 3.

birakıldı ve yaklaşık elli bin kişi geliyor. Bunların yarısı kadarı ya sürgünde öldü yahut işkenceyle öldürüldü. Yüz evin doksanı sürgünden ya da hapishaneden (çoğunlukla Türkler ve Ermeniler) bir yakınının çıktığını görecektir. Türkler ve Ermeniler birbirini kucaklıyor. Rumların çoğu soğukkanlılığını muhafaza ediyor. Dün nazıların alkışları arasında Amerikan büyükelçisi bay Leishman halkı coşkuyla selamladı. *"Ağzı laf yapıyordu, Tanrı onu korusun!"* dediler. Bütün Türklerin kalbini kazandı. İngiliz Büyükelçiliği birinci tercümanı bir arkadaşımıza, *"Arkadan biri ellerimi tuttu. Döndüm. Yüzünü tanıyamadım ama beni kucakladı, iki yanağımdan öptü"* dedi. Ayrıca, *"Halk ne kadar büyük bir şey yaptı!"* dedi.

Sonuna kadar direnmediği için padişaha özellikle minnettarız. Zamanla ordu, Kanunuesasiyi zorla yürürlüğe sokacaktı. Fakat padişah en azından, gelmekten mutlu olacak Rus filosunu veya Makedonya'ya girmekten gerçekten memnun olacak Avusturya ordusunu çağırmadı. Bu, belki de padişahın damarlarında Osman'ın bir damla kanının dolaşmasının sonucuydu, aksi halde en küçük parçalarına ayrılana dek paramparça edileceği kesindi.

Bugün halk teşekkür etmek için padişaha gidiyor. Nasıl hissettiğini ve nasıl davranacağını merak ediyorum. Bu akşamki haberleri işitmek için sabırsızlanıyorum. Buradaki hareketin başında Cahid Bey var. Vatanperverâne makaleler kaleme aldı. O ve arkadaşları gazeteleri dün olduğu gibi çıkmaya zorladılar.

Halk o ana dek bu kadar emin değildi ama şimdi tam bir sevinç çılgınlığı içindeler. Çoğunluk artık hükümetin görevden alınmasına izin vermektense her türlü şehadeti göze alacaktır. Cahid Bey ve yazar arkadaşları bütün gece gazete bürolarında kalıyor, yazıyor, yayımlıyor, hatta sokakta gazete satıyorlar. Basına serbesti ilan edildiği için yakında birçok gazete çıkacak. Öğretim de serbesttir -şimdi okul açma zamanıdır -özellikle kızlar için hazırlık okulları. Umarım [Amerikan]kolejimiz hazırlık sınıflarını yeniden açabilecek duruma gelir. Ümit ve dua ediyorum ki, şehirde ve ülkede başka Amerikan okulları da açılsın.- [Zira] Hür insanların [Amerikalıların], mukaddes etkisi bizim için her şeyden daha elzemdir.

Hiçbir güvencemizin olmadığı, herhangi bir adamın evimize bir Avrupa gazetesi atarak bizi işkenceye maruz bırakabileceği, hapse gönderebileceği ve çocuklarımızı sokaklarda dilendirebileceği günleri düşündüğümde, bunların hepsi bir rüya gibi görünüyor. Bütün bunları taşrada, özellikle de orduda sessizce çalışan İttihat ve Terakki Cemiyetine [Young Turks party] borçluyuz.

Bir bakıma Sultan bize çok büyük bir iyilik yaptı, çünkü en aydın ve vatansever insanları (sürgün ederek) vilayetlere dağıttı ve onların etkisi oralarda işe yaradı. Hangi engellere karşı! Tepkisiz bir ülkeye son yirmi yıldır çalışan adam, cemiyetin başında bulunan Ahmed Rıza geri döndü. Tepkisiz demeyeceğim - çünkü öyle görünüyor ki çok sessiz, sakın Türk dostlarımız

arasında bile cemiyetin birçok üyesi vardı. Ahmed Rıza, Fransa'da yoksulluk içinde yaşarken sırf ağzını kapaması için sultan tarafından teklif edilen ayda iki bin sterlini almayı reddeden adamdır. Sonrasında yine bir milyon sterlin almayı kabul etmemiştir. Milli Meclise başkan olarak seçilebilir.

İnsanlar çok asil bir tavır sergiliyorlar; sokakta kendilerine baskı yapanlarla karşılaştıklarında sadece şunu söylüyorlar: "*Artık hafiye yok; artık hırsızlık yok; yaşasın adalet ve hürriyet!*" Olaylar geliştikçe daha fazlasını yazacağım. Ülkenin başını kaldırışını görmeyi sevecektiniz, ne yazık burada değilsiniz!

Fikret Bey'in şiirindeki o dizeyi hatırlıyor musunuz, "*Kaç Nâsiye Vardır Çıkacak Pak u Dıraşan*"¹³¹⁶ Selanik'teki ordu ve ülkemizin gençliği pırıl pırıl bembeyaz alınlarıyla ortaya çıktılar. Daima böyle lekesiz ve hürmete layık kalsınlar!

[İmza Halide

Amerika'ya seyahate gelebilirim. Orada eski ve yeni Türkiye üzerine bir dizi konferans vermek istiyorum.¹³¹⁷]

¹³¹⁶ Bu başlıkla kaleme aldığı yazı için bk. Halide Salih, "*Kaç Nâsiye Vardır Çıkacak Pak u Dıraşan*", **Tanin**, Nu: 1, 2/8/1908, s. 2.

¹³¹⁷ Mektubun aslında bulunan yayımlanmamış kısım. **ACG**, 28-20, 3.

EK II: Halide'nin 1908'de İngiltere kamuoyuna açık bir mektupla yaptığı çağrı.

Türk Kadınının Geleceği¹³¹⁸

Eski yönetim düzeninde gazetelerde Türk kadınları hakkında hemen hemen hiçbir şey görülmezdi. Bugün, ihtilalimizin üçüncü ayında, artık gazeteler cinsiyetimiz hakkında hararetli tartışmalarla dolu. Kanunuesasiden önce kadınların hiçbir önemi yoktu; ihmal edilen bir kalabalıktılar ve diğer ihmal edilen unsurlar gibi kendilerini savunmaya hakları olmadığı düşünülüyordu. Ayrıca, genellikle kendi adına konuşabilecek kadınların az olduğu ya da hiç olmadığı varsayılırken, bugün bunun tersi kanıtlanmıştır.

Son otuz yıl boyunca hürriyet için işleyen etki içinde, dolaylı da olsa Türk kadınının hatırı sayılır yeri vardır. İhtilalimizi meydana getiren bu etki, bazıları özellikle kadınlara yönelik olan, idarenin yanlışlarına karşı bir isyandı. Barbarca ve gizlice yapılan zulümler Türkiye evlatlarının canını yakmış, en güzel kanlarını akıtmıştır. İstanbul imparatorluğun en çok acı çeken şehriydi. Seksen bin kişi evlerinden yurtlarından kopararak, sürgüne, ıstıraba, zincire, işkenceye ve ölüme hatta daha beterine gönderildi. Bu kurbanlar çoğunlukla öğrenciler, gençler, bağımsız bir ruha ya da yeteneklere sahip olan ya da yabancı bir gazetenin bir sayfasını bile okuduğu bilinen ya da okuduğu düşünülen kişilerdendi. Bunlar, çoğunlukla orta sınıftan, sağlam, dürüst, sabırlı kimselerdi, aralarında orta sınıf Türklerden de pek çok kişi vardı. Şimdi bu kurbanların annelerinin ve eşlerinin eski düzene karşı zihinsel tutumunu görmek kolaydır. İstanbul'daki Türk kadınlarının çoğunluğu, hürriyetin ne demek olduğunu pek anlamayanlar da dahil olmak üzere, çocuklarının ve kocalarının hayatlarını güvence altına alan, sevdiklerinin başlarının üzerinde asılı duran bilinmeyen bir akıbetin korkunç belirsizliğini ve korkusunu ortadan kaldıran Kanunuesasiden yanadır.

Kanunuesaside kanlarıyla ödedikleri hataların hem intikamını hem de çaresini gören bu kadınlar, anayasanın yanında duracak, yıllardır yaptıkları gibi çocuklarına hürriyet aşkını öğretecek ve ölürken istibdata duydukları nefreti oğullarına ve kızlarına kanlı bir miras olarak bırakacaklardır.

Halihazırda hürriyete ilişkin geniş fikirlerin propagandasına araç olan kadın kuşağı, tahsil görmüş bir azınlıktır. Bunlar, kendilerine mürebbiye diyen bazı aptal ve değersiz yaratıklar tarafından ahlaken sakatlanmamış şanslı azınlıktır. Bunlar şans eseri iyi ve dürüst

¹³¹⁸ Halide'nin çokça yankı yapan ve süreklile atıf yapılan yalvararak yaptığı bu çağrısı Amerikan kolej tarafından basıldığı gibi Amerika basınında da yayımlanır bk. Halide Salih, "The Future of Turkish Women", **Echoes of the New Ottoman Constitution**, s. 15-23. Halide Salih, "The Future of Turkish Women", **The Nation**, C. IV, Nu: 4, 24/10/1908. s. 149. Halideh Salih, "The Future of Turkish Women", **St. Louis Post**, 21/1/1909, s. 13. Jenkins, **An Educational Ambassador**, s. 164-7. Ayrıca bk. W. M. Ramsay, **Turkey; A Diary**, s. 176-9.

ellere düşmüş ya babaları veya kocaları tarafından eğitilmiş kadınlardır. Doğal olarak bu azınlık, bir milletin kurtuluşunun yüksek fikirli ve vatansever kadınların doğru şekilde eğitilmesinde yattığını anlamıştır. Anglosaksonların dünya medeniyetinde bu kadar yüce bir ahlaki konuma sahip olmalarının nedeninin, kadınlık ve ev hakkındaki mukaddes fikirlerinden kaynaklandığını anladılar. Bu kadınlar sessizce ama bilinçli çalışmışlar, serbestiyetçi oğullar ve vatansever kızlar yetiştirmişler, gerçek yoldaşlığın yaşandığı, bir erkeğin bazen ölümden beter olsa da ülkesine hizmet etmeye devam etmesi için cesaretlendirildiği dürüst ocaklar kurmuşlardır.

Şimdi onların ne yaptıklarına ya da gelecekte ne yapabileceklerine ilişkin birkaç kelam edeceğim. Şu sıralar Türk gazetelerinde Türk kadınının konumu üzerine sıcak bir tartışma devam ediyor. İhtilalden sonra bazı kadınlar, hayat arkadaşlarıyla birlikte öğrenme ve çalışma haklarını talep etmeye başladılar. Bunda dini önyargıları incitecek ya da uyandıracak hiçbir şey yoktu. Ancak Feride adında bir Türk kadının imzasını taşıyan ama aslında bir Yahudi kadın tarafından yazılmış Fransızca bir makale çıktı ve bu bir fırtınaya neden oldu. Yazar örtünmeyeceğini ilan etti. Bu, Türklerin çoğunda derin bir öfke yarattı. Aslında akli başında hiçbir Türk kadını başını açmak istemez. Tek istedikleri serbestiyetçi bir eğitim-öğretim, kocalarına eşlik etme ve gelecek neslin uygun eğitimcileri olma hakkıdır. Gelecekte ne yapabilecekleri, alacakları eğitim-öğretim türüne göre belirlenecektir.

Bütün Türk kadınları adına, İngilizce konuşan kadınlara hitap edebildiğim için çok mutluyum. Gelecekteki kız okullarımızda İngiliz etkisinin yerleşmesi için ve İngiliz lisanının öncelikli dil olarak öğretilmesini sağlamak için elimizden gelenin en iyisini yapacağız.

Türk kadınının, daha çok medenileşmiş kadınlığa, özellikle de İngiltere ve Amerika'ya, gerçek yakarışı şudur: vahşileri gidip eğitin, kenar mahallelere dek her yere girin, en korkunç eksiliğin, bilgi eksikliğinin olduğu bu diyara gelin. Cehaletin karanlık bulutlarını dağıtmamıza yardım için gelin. Zira biz, cehaletin esaretinden kurtulmak için var gücümüzle çalışıyoruz. Türkiye'nin dört bir yanına, İngilizlerin okullar açmasını Türk anneleri sevinçle karşılayacaktır. Anglosaksonların verebilecekleri türden, basit sağlıklı insani eğitim, arzuladığımız şeydir. Bize büyük, ciddi kadınlarınızdan canlı örnekler sunun. Fakat öyle koşullar oluşturun ki, yoksul tabaka çocuklarını bu okullara gönderebilsinler. Zira biz rahatlığın bulunduğu şatafatlı yahut mükemmel kurumlar değil, basit bir eğitim-öğretim istiyoruz. Ekmek ve sudan, diğer her şeyden daha çok, bilgi ve Anglosakson etkisi için size yalvarıyoruz.

Halide Salih

12 Ekim 1908, İstanbul

EK III: William Stead'ın Amerikan kolejini ve Halide'yi ele aldığı yazısı.

Türkiye'yi Amerikanlaştırıyoruz. [Türkiye'nin Amerikalaştırılması]¹³¹⁹

Türkiye'ye yaptığım ziyaretler sırasında Hristiyan papazların/vaizlerin Havarilerin işlerini bir süreliğine aktarmaya ara verip, onun yerine, Pavlus'un hizmetine girmiş bütün memleketlerde, bugün yorucu bir faaliyet içerisinde bulunan modern havarilerin işlerinden, cemaatlerine bir şeyler anlatmasını ne kadar çok diledim! Şam yolunda kurtuluş bulan Tarsuslu Saul'u bininci kez dinlemektense, Tarsus'ta Amerikan kolejinin kuruluş öyküsünü duymak ne denli ilginç olurdu! Abdülhamid'in kurtuluşu ölümle beklediği köşk hapishanesinin bulunduğu şehirde, Selanik'te yine Amerikalıların kurdukları Selanik Sanayi ve Tarım Enstitüsünün öyküsünü paylaşmak, yaklaşık on dokuz asır önce misyonerin rüyasına girip onu Yahudi olmayanlara [kendi halkına çağırın] Makedonyalı adam hakkındaki eski püskü tezlerden çok daha etkili ve ilham verici olurdu!

Amerikalının tuhaf kayıtsızlığı.

Avrupa'da ortalama tahsil görmüş bir Amerikalının, Eski Dünya'da Amerikalıların fevkalade büyük ve faydalı başarılarına karşı genel ilgisizlik ve kayıtsızlığı benim için akıl almaz bir şey. Elbette ne yapıldığını bilen seçkin bir azınlık var. Aksi takdirde işler yürümezdi. Ancak tanıştığım Amerikalıların yüzde birinin bile, kadın-erkek kendi vatandaşlarınca Türkiye'nin Asya ve Avrupa yakasında sürdürmekte oldukları çalışmalarının muazzam değerinin farkına vardığını sanmıyorum. Misyoner bakış açısıyla yazmıyorum. Medenileştirmeye, eğitim-öğretime ve genel olarak yoldaşlarını yüceltmeye ilgi duyan bir adam olarak yazıyorum. Bundan dolayı tereddütsüz bir şekilde söylüyorum ki, ne zaman içi fesat dolu, sefil ihtirasları olan insanlarla vicdansızca işler çeviren siyasetçiler üzerine düşünmekten bıkip usansam, Sultanın egemen olduğu coğrafyada Birleşik Devletler vatandaşları tarafından kahramanca yapılmış öncü çalışmaları hatırlayıp bitmez tükenmez bir ferahlık buluyorum.

¹³¹⁹ William T. Stead, "Americans are Re-Making Turkey: 'Voice from the Dead' Gives Thrilling Story of What He had seen of the Transforming Influence of American Missions in Ottoman Empire.", **The Golden Age**, C. VIII, Nu: 51, 13/2/1913. s. 6, 15. Yazının tanıtımında yazardan bahisle: "The Titanic" battığında İngiliz yayımcı ve Hristiyan vatansever William T. Stead'den daha parlak bir zihnin, daha büyük bir şahsiyet taşımadığına eminiz." denir. Yine "Bay Stead'ın Barış konferansı sırasında New York Carnegie salonunda yapacağı konuşması; başlıbaşına dünyaya bir barış mesajı olan "Americanizing Turkey" yayımlanmamış bir yazı olarak geride kalmıştı" denilerek konuşma metni yayımlanır. Bu yazının/konuşmanın bir bölümünü, Stead ölümünden önce *Youth's Companion*'da yayımlamıştı. Bu yazı "Osmanlı imparatorluğu[ndan] kurtulana dek her yıl yeniden basılmaya değer" görülür. a.e., s. 6. Yazı, Stead'ın ölümünden sonra *Youth's Companion*'da tekrar yayımlanır. William T. Stead, "Americanizing Turkey", **The Youth's Companion**, 02/01/1913, s. 3-4.

Kendini denizciliğe, siyasete ve ordu işlerine kaptırmış olan Büyük Britanya, Doğu'da kurulmuş siyasi yapıları destelemek için tahmin edilemeyecek kadar çok milyon dolarını harcadı. Fakat bugün onun tüm fedakarlıklarından kaynaklanan kalıcı bir iyilik izi aramanız beyhude bir çaba olur. Öte yandan Amerikan hükümeti hiçbir şey harcamadı hiçbir şey de yapmadı. Ancak özel Amerikan vatandaşları, elli yıl içinde belki de modern bir zırhlıyı inşa edebilecek miktara denk bir meblağı kendi ceplerinden ödeyerek, Osmanlı İmparatorluğu'nun her vilayetinde zekalarının ve kişiliklerinin izlerini bıraktılar. Sir Edwin Pears, Türkiye ve insanları üzerinde yazdığı kitapta şunu söylüyor:

“Batısından Karadeniz’e doğru uzanan hat boyunca Rumeli’de yaptığım seyahatte, her şehirde, Avrupa medeniyetinin kolaylıklarına, nezih tuvalet gereçlerine ve alt orta sınıf İngilizlerinkinde bulunan görece zarafete sahip olan evlerin, Amerikan okullarının eski öğrencilerine ait olduğunu gördüm.”

Bu küçük bir şey, ancak temizlik dindarlığın yanındaysa bu dudak bükülecek bir şey olmamalı. Buna karşın hiçte küçük olmayan bir şey: yeni bir devletin temellerini atmış olmak, bir ulusun gizli özlemlerine biçim vermektir ki, Amerikalıların, [daha beşikteki] Bulgar krallığını Robert kolejinin sınıflarında kucaklarken yaptıkları tamda buydu. Bundan daha büyük işler yaptılar ve yapmaya da devam ediyorlar. Bir ulusu özgürleştirmek büyük bir şeyse, bir cinsiyeti özgürleştirmek ne denli muazzam bir şeydir! Türk kadınlığını cehaletin karanlığından ve inzivadan kurtarmak, Bulgar bağımsızlığının tesis edilmesinden çok daha esaslı bir görevdir. Bu iş şimdilik bir emel. Lakin buna iyi başlandı ve Amerikalıların bugünün dünyasında başardığı en önemli şeylerden biri bunu yapıyor olmalarıdır.

Milletlerin kaderi görünüşte hava kadar hafif ne önemsiz şeylere bağlı! Doğu dünyası elli altmış yıl önce bir savaşla çalkalandı. Altı millet, Osmanlı imparatorluğunun bütünlüğünü sonsuza dek güvence altına almak için, evlatlarını Kırım’a savaşıma ve ölmeye gönderdi. Onlar bu şekilde meşgulken ve savaş alarmlarıyla dünyanın dikkatini üzerlerine çekerken, bu sırada Robert isimli bir Amerikan vatandaşı, Amerikan fırınında pişmiş gibi gözükten ekmeklerin Boğazdan Üsküdar’a geçtiğini gördüğü güzel bir güne tesadüf edilir. Ekmek somunlarının hoş görüntüsü onu etkileyince nereden geldiklerini sordu. Ona, Florence Nightingale'in hastahanesine ekmek tedarigi için yaptığı sözleşme gereği, Bebek adlı bir köyde okulu bulunan Amerikalı misyoner Bay Hamlin'in¹³²⁰ bu ekmekleri öğrencileri tarafından

¹³²⁰ Cyrus Hamlin'in kaleminden Christopher Robert ile tanışması: "New Yorklu beyefendi Christopher R. Robert 1856 yılında Kırım Harbinin bitiminde İstanbul'u ziyaret etmişti. Boğaz kıyısında görünümü ve güzel reyhasıyla dikkatini çeken ekmek yüklü bir tekne görünce, bunların nerede yapıldığını sordu. Tanışmamıza vesile olan bu durum... Türkiyede Hristiyan bir kolej kurulmasıyla sonuçlandı." Cyrus Hamlin, **Among the Turks**, New York,

Amerikan usulünce pişirdiği söylendi.

Halisane Cömertlik

New York'tan Amerikalı bir İskoç olan Robert, gökyüzünün ekmeğini yeryüzününkiyle birleştiren bu papazı aradı, onu [buldu ve] beğendi, gayreti ve coşkusunun ateşi sardı onu, böylece ona Türkiye'de bir Amerikan koleji kurması için otuz bin dolar verdi. Bu küçük bir miktardı, fakat o zamanlar Avrupalı milletlerin Kırım'daki ordularına savurduğu bin milyon dolardan daha geniş kapsamlı sonuçlar üretti ve üretmeye de devam ediyor. Çünkü bu küçük bağış, meseldeki hardal tanesi¹³²¹ gibiydi. Böylelikle kurulan kolejde Amerikan ilkeleri doğrultusunda eğitilip yetiştirilen adamlar yirmi yıl sonra Bulgar prensliğini kurarak, büyük Osmanlı İmparatorluğunun bütünlüğünü parçaladı. Prenslik şimdi Bulgar krallığıdır ve Balkan devletlerinin en çok büyüyüp gelişeni ve en güçlüsüdür. Şimdi Robert kolejde çok fazla Bulgar öğrenci kalmadı. Ama burada yetiştirilen adamlar kendi ülkelerinde okul ve kolejler açtılar. Bulgaristan otuz beş milyon dolarlık gelirinden her yıl dört milyon dolarını eğitim-öğretime harcıyor. 1856'da verilen otuz bin dolarlık Amerikan parası için fena bir geri dönüş değil.

Bulgaristan'ı özgürleştiren 1878 savaşından sonra Rus askerleri evlerine döndüklerinde, Robert Kolej binalarının oluşturduğu kalabalığın önünden geçen her araç, sergilenen bütün kahramanlığın, onsuz hiçbir işe yaramayacağı bu kurumu selamladılar. Bu, uçsuz bucaksız yeryüzündeki en faydalı kurumlardan birinin fazlasıyla hak ettiği bir takdirdi. Ama ne kadar az Amerikan vatandaşı adını duymuş durumda!

Bununla birlikte Robert kolej, eskiden Üsküdar'da bulunan, ancak şimdi Robert kolejin arkasında muhteşem bir mevkide, Arnavutköy'de kurulmakta olan Ammercolly Kuseran¹³²² veya Amerikan kız kolejinden daha az ilgi çekicidir. Orada Gould, Woods ve Rockefeller gibi tanınmış isimleri taşıyan salonlarda Osmanlı imparatorluğunun kız öğrencilerini ağırlayacak. Amerikan kız kolejinin müdürü Bayan Patrick, hem bir kurum yöneticisi hem de öğretmen olarak olağanüstü kapasiteye sahip bir kadındır. Yıllardır Doğu'nun kadınları arasında paha biçilmez değerde işler yapıyor.

American Tract Society, 1877, s. 284.

¹³²¹ İncil'deki mesel şöyledir: "İsa onlara bir benzetme daha anlattı: 'Göklerin Egemenliği, bir adamın tarlasına ektiği hardal tanesine benzer' dedi. 'Hardal tohumların en küçüğü olduğu halde, gelişince bahçe bitkilerinin boyunu aşar, ağaç olur. Böylece kuşlar gelip dallarında barınır.'" **Kutsal Kitap**, Matta 13:31-2.

¹³²² Ammercolly Kuseran muhtemelen Amerikan kız kolejinin Ermenice ilk adı idi. "Ammercolly Kuzlanan" olarak ele alınışı için bk. William Eleroy Curtis, **Around the Black Sea; Asia Minor, Armenia, Caucasus, Circassia, Daghestan, the Crimea, Roumania**, New York, George H. Doran Comp., 1911, s. 421.

Kahraman Bir Türk Kadını

Kolej 1871'de lise olarak açıldı. Fakat 1890'da Massachusetts yasama meclisi tarafından kolej olarak tanındı. Başlangıçta birkaç istisna dışında Hristiyan kızları yetiştirdi. Onlardan bir tanesi, genelde Halide Hanım olarak anılan, koleje 1894'te girip 1901'de mezun olan, büyüleyici ve başarılı Halide Salih'tir. Devrimden sonra Türk kızlarının kolejde öğrenim görmesi serbest bırakıldı. Ancak kolej yüz doksandan fazla yatılı öğrenciyi ağırlayamaz ve başvuranların çoğu, öğrenci sayısını dört yüz otuza çıkaracak yeni binanın hazır olmasına dek beklemek zorunda.

İmparatorluğun dört bir yanından Üsküdar'daki koleje gelen kızlar her ırk, dil ve dinden oluşmaktadır. Hepsi Amerikan fikirlerini edinip İngilizce öğreniyor. Burada yetiştirilen kızların Avrupa ve Asya'da yapacakları etkiyi kimse hesap edemez.

Üsküdar koleji yalnızca yüzlerce kızı yetiştirerek iyi bir şey yapmış olmadı. Bunun yanı sıra Türklerin hevesle taklit ettiği bir şey ortaya koydu. Sultan, Meclis-i Mebûsan reisi Ahmed Rıza'ya bir saray¹³²³ tahsis etti. O da onu Türk kızları için bir okul olarak kullanılmak üzere kız kardeşine tevdi etti.

İstanbul'dayken Tanin -*The Times of Turkey*- için makaleler yazdım. Bunlar, uzun zamandır gazetenin kadrosunda yer alan Halide Hanım tarafından Türkçeye tercüme edildiler. Kolejde benim de bulunduğum bir toplantıda Halide Hanım bir konuşma yaptı. Çok güzel bir kadın, zayıf bir endamı var, kadın ve erkeklerden oluşan karışık bir dinleyici kitlesinin önünde kolaylıkla ve etkili bir şekilde konuştu. Şimdilik örtünmeden [başörtüsü takmadan] sokağa çıkamaz. Kalbimin masumiyetiyle ona, makalelerimin tercümanına, meşhur Pera otelinde öğle yemeğine çıkmayı teklif ettiğimde, hiçbir Türk kadınının kocası eşlik etse dahi bir otele gitmeyi hayal etmeyeceğini söyledi.

Osmanlı İmparatorluğunda Yayılan Işık

Robert kolej ve kadın kolejinden özel olarak bahsettim çünkü her ikisini de birden fazla ziyaret ettim. Onlar İmparatorluğun merkezindeler ve kendi sınıfının en iyisiler. Bunlar yalnızca, [Amerikan] kültürü[nü] Osmanlı imparatorluğunun baştan başa her yerine yayan başka pek çok küçük kurumun en iyi biçimleridir. Amerikalılar Türkiye'ye ilk matbaalarını getirdiler. Ardından bir Amerikalı Arnavutlar için dilbilgisi [çalışması] telif etti. Amerikan İncil Derneği [*American Bible Society*] ve Amerikan Yabancı Misyonlar Kurulu [*American Board*]

¹³²³ Burada bahse konu saray, Âdile sultan sarayı olmalıdır. Zira Ahmed Rıza Bey II. Abdülhamid'den Âdile sultan sarayını kızlara mahsus bir yatılı okul olarak kullanmak üzere irade alır. Böylece "*ilk kurulduğunda Kandilli Âdile Sultan İnas Mekteb-i Sultânîsi olan bu okul bazı değişikliklerden sonra Kandilli Kız Lisesi adını aldı*". Semavi Eyice, "*Âdile Sultan Sarayı*", **TDVİA**, C.I., s. 383.

of Foreign Missions], yarım yüzyıldır, Amerika Birleşik Devletlerinde isimleri bilinmeyen kabilelerin zihnini geliştirdi ve vicdanını eğitti. Sadece Amerikan misyonlarının yerlerini[*station*] gösteren Osmanlı imparatorluğu haritasına bakmak bile ilham verici bir manzara oluşturuyor. Bütün harita kırmızı noktalarla işaretlenmiştir ve bu kırmızı noktaların her biri, bir zekâ ışıltısıdır, yüksek kulesinden kültür ışınları dünyanın en karanlık bölgelerine aktaran bir deniz feneridir.

Şu anda yalnızca Küçük Asya’da, Amerikalılar tarafından Amerikan ilkelerine göre kurulmuş ve Amerikalı yöneticiler tarafından idare edilen dört yüz elli okul var. Altı bini beş kolejde olmak üzere, bugün bu okullarda yaklaşık yirmi beş bin öğrenci var, buralarda Amerikalı profesörlerce kadın ve erkekler, dünyanın sorunlarıyla yüzleştirilip gerçek bir Amerikan ruhuyla bunlara çözüm üretmeleri için yetiştiriliyor. Batı medeniyetinin fikirlerini bu Doğu ırklarının damarlarına Büyük Britanya yahut Almanya’nın değil de yalnızca Amerika’nın zerk ettiğini söylemek çok da abartılı olmayacaktır.

Amerikan kolejlerinin tamamı dini kurumlardır fakat din değiştirmeye çabalamazlar. W. E. Curtis'in ilginç kitabı "Around the Black Sea"de dediği gibi, on beş ırkın ve beş dinin temsilcileri düzenli olarak Robert kolejinde ayinlere iştirak eder. Yahudi ve Müslüman öğrenciler genellikle bu Hıristiyan ibadetlerine en dakik olarak katılanlar arasındadır.

Aydınlatıcı küçük bir öykü, Amerikan fikirlerinin Doğu zihni üzerindeki etkisini göstermektedir. Ben çocukken Jacob Abbott'un kitapları kütüphanemizin hazineleri arasındaydı. Bugünlerde “Beechnut”, “Stuyve sant” ve çocukluğumun diğer hikayelerini okuyan birini tanımıyorum. Gerçekten de Jacob Abbott'un adını neredeyse unutmuştum ki, birdenbire Sir W. Ramsey'den, dostum Halide Hanımın “The Mother in the Home” kitabını Türk annelerinin eğitimi için Türkçeye tercüme ettiğini duyunca çok şaşırdım. Daha da şaşırtıcı olan, Halide Hanıma Abbott'un kitabını tercüme etmede imparatorluğun kadınlarına yaptığı hizmetlerden dolayı eski sultan, Abdülhamid tarafından nişanla ödüllendirilmesiydi.

Robert Kolej Kralıklar Kurdu

Doğulu zihinler üzerindeki Amerikan etkisini düşünmek, kehanette bulunmak için geniş bir alan açmaktadır: Robert kolej mezunları Bulgaristan’ı mümkün kıldı. Amerikan misyon okulları Ermenilerin milli uyanışında büyük rol oynadı. Arnavutluk ve Makedonya’da daha fazla Amerikan okulu olsaydı Doğu Avrupa’nın en zor sorununun çözümü bugünkü kadar umutsuz gözükmeyecekti. Fakat özellikle kadınların eğitim-öğretimi açısından gelecek bir yandan umut dolu öte yandansa feci gözüküyor.

Tamamen Amerikan fikirleriyle doldurulmuş yüzlerce yetenekli genç kadının Avrupai

kıyafetler giyip yahut örtünmeden şehre serbestçe girecekleri bir toplum içinden, Jön Türk idaresi altında bile olsa polis karakoluna götürüleceğini düşünmek korkunç bir şey. Bu kadar güçlü yeni şarabı bu kadar eski şişelere dökmenin kargaşa yaratacağı kesin! Bu sarsıntı oluşturabilir. Kişiler acı çekilebilir, buna karşın genel sonuç tamamen iyi olacaktır.

Kadınların ruhu olup olmadığı bile birçok Türk arasında tartışılan bir konudur. Bilgili bir molla, eğer bir kadın kocasına tamamen itaat eder onu hiçbir şekilde rahatsız etmez ve her zaman tüm isteklerine hizmet ederse, belki efendisine veya efendisinin üzerine bindiği eşeğin kuyruğuna tutunarak kapılarından geçeceği cennete girebileceğini ilan etti. Ancak bazı kadınların ruhları olabileceğine ilişkin gerçeğin bu değiştirilmiş kabulü bile kimi kesimlerce sapkınlık olarak görülmektedir. Bu tür düşüncelerle yetişen bir toplum içinde Amerikan kolejinde yetiştirilen bir kadın, iç etek giydirilmiş bir dinamit bombası gibidir.

EK IV¹³²⁴ Halide Edib özyaşamöyküsünü kaleme almak üzere yurt dışına çıkmayı ve orada geçireceği iki yıl boyunca masraflarının karşılamasını Amerikalı kodaman dostu Crane'dan istiyor.

[March/April 1923 1]

Dear Friend:

Dr. Fınd (president of the Protection of Children Association and the deputy of Beldi) is going to America. I have already spoken to you about this visit of study of philanthropic institutions. He is a quiet, reserved man, with a pure and unchangeable purpose and always humanitarian. The Moslems in America I believe are going to found in Anatolia an orphanage with an industrial department and I am very keen on it. I introduce him and beg your kind interest in him.

Now for myself: I am still in Constantinople for Dr. Adnan is still here. We were obliged like good soldiers to do this work in Constantinople at this difficult period till peace is sure.

Personally I feel more than tired. There is a moral fatigue in me which I had never felt to this degree in my life although I had pretty hard touches of it in my really hard and continuous struggle now and then. I will tell you what I long for: I want to go to a quiet but civilised center where I can hear music and be off and all alone in the country too. Then bit by bit I want to create on paper the wonderful adventure of the last years before they fade or lose their strength and almost objective, palpable visions, perhaps as the sole writer, actor and observer of the inner phases of this drama. To do this I want two years of free life in a foreign surrounding where I would not be drawn into action. One year may be sufficient but I say two for the first part of the first year I cannot rest. Can you lend me these two years? You had kindly promised me a year somewhere to rest with my husband in a sanatorium, I believe. I do not want sanatorium; I do not want sickness and suffering; quiet life without responsibility for a little time will be sufficient for my husband. Do you remember that passage in Macbeth, "I have suffered full with horrors." So that is the way I feel. It is pretty abnormal in me for the strength of my will I thought was sufficient to make me work endlessly. Yet I feel that I may dissolve or fall to pieces with this endless moral fatigue before I record what I have to in a book.

As I write these lines the sun and the sea is brilliant and I am thinking of the place where I want to go. It is queer that I want to go to Dresden. The name attracts not so much for its china; it is rather for its beautiful opera.

If you approve and will send me off I want you to think about the place too for you are a great traveller and know all the beauties of Europe. Perhaps some village in France under the Vosges Mountains would be the place for me or - well, I won't continue. I wait for your answer and beg you to send me that answer soon, will you friend?

The boys could come and spend the summer with us there if you approve.

Yours little friend,

Halide

¹³²⁴ Halide'den C. R. Crane'a Mektup, Mart/Nisan, 1923: COL. A, CRC, Sr. II., Kutu 3.

EK V:¹³²⁵ C.R. Crane'ın, Hz. Muhammed'in yaşamöyküsünü kaleme almayı Halide Edib'in yaşantısındaki tasarıların değişmez bir parçasına dönüştürmesini isteyen mektubu.

CRC-Madame Halidè Adnan

Palm Springs, Calif.
February 1, 1936

We are out here in the valley of our date garden and are glad to have news of you and your little book which has just come and which we look forward to reading later on.

You do not say anything about the plan for spending a year or two in Medina and writing the life of Mohammed. I have believed for a long time that there is a real place for such a life and encouraged Sayid Rashid Rida to prepare one, which he did, as you remember, but our publishers felt that it was too technically orthodox to be widely received in a western market.

Most of the works on Mohammed or Islam which we have in the West are written by Christian missionaries or Jesuits or Jews and do not at all satisfy me. Some of them are very learned but not written in a sympathetic spirit. I think you are quite the person to undertake such a task and shall be glad to learn that it is a definite part of your plan in life.

I myself would much rather live in Medina than in Mecca. Mecca is more Arabic, pre-Mohammed and pagan. I should say that Medina would be quite the place to get the feel of Mohammed's life and spirit. Rashid Rida, as the chief theologian of Islam, had been consulted before he died by Ibn Sa'ud about the possibility of my visiting Mecca as a non-Muslim and had given the opinion that there was no reason in the Law why I should not be permitted to go. It was not a matter which I initiated myself but had been put forward by Muslim friends without any communication with me.

I suppose you have seen the delightful little book, L'Islam by Professor Masé. It is a good deal the most satisfactory thing that I have found and I always have a copy with me. It is very learned and a marvelous example of compressing an encyclopedia of Muslim knowledge in a very small space, treating the subject quite objectively but entirely sympathetically. While I am so devoted to the professor's work, I know absolutely nothing about him.

ORIGINAL MATERIAL IN THE COLUMBIA
TV RARE BOOK & MANUSCRIPT LIBRARY THIS MATERIAL

¹³²⁵ Charles R. Crane'dan Halide Adnan'a Mektup, 1 Şubat 1936. COL. A, CRC, Sr. I, Kutu: 1. Ayrıca bk. COL. A., CFP, Sr. V., Kutu 28, Dosya 8, C. R. Crane'dan Halide Adnan Hanıma Mektup, 1 Şubat 1936.

EK VI: Halide Edib'in çocukluk fotoğrafları: [Üstte¹³²⁶] [Alt sol¹³²⁷] [Alt sağ¹³²⁸]

¹³²⁶ İST. ÜNİ. NE. HEA, Nu: 478.

¹³²⁷ Yedigün, Nu: 316, s. 14.

¹³²⁸ American Colleges Alumni Bulletin, C. XVI, Kış 1964, Nu: 2, s. 55.

EKVII.¹³²⁹ 1901. Amerikan kız kolejindeki sınıf arkadaşlarıyla. Halide altta/ortada.

¹³²⁹ *American Colleges Alumni Bulletin*, C. XVI, Kış 1964, Nu: 2, s. 56. [Alttaki fotoğraf:] Salt Araştırma, FFT756053.

EK VIII: ¹³³⁰ 1901 senesinde Halide Amerikan kolej bahçesinde babasıyla birlikte.

Halide Edib as a gypsy, telling
her father's fortune, in their
garden in Scutari.

¹³³⁰ 150robcol.net [Kolejin web sayfasından alınmıştır]

EK IX:¹³³¹ [Muhtemelen 1909 yılında] İngiltere’de çektiği bir fotoğraf

¹³³¹ Margaret E. Burton, **Woman Workers of the Orient**, West Medford Mass., The Central Committee on the United Study of Foreign Missions, 1918, s. 192.

EK X.¹³³² Halide Edib Suriye’deyken

¹³³² **İST. ÜNİ. NE**, HEA, Nu: 477. Cemal Paşa ile çekilen alttaki fotoğrafın alındığı internet adresi: https://twitter.com/itihatt_terakki/status/1341080913099296771 [Erişim:5/4/2023]. Cemal Paşanın bulunduğu fotoğraf için ayrıca bk. Joseph L. Grabill, **Protestant Diplomacy and the Near East**, s. 178-9. Burada fotoğrafın Suriye Protestan kolejinde çekildiği bilgisi bulunmaktadır. bk. **a.y.**

EK XI: 23 Mayıs 1919: Halide'nin Sultanahmet meydanında konuşma yaparken¹³³³ *Christian Science Monitor*'de yayımlanan fotoğraftan çizimi¹³³⁴ ve *Zaman*'daki tasviri.¹³³⁵

¹³³³ ŞEHİR ÜNİ. KAİB, TT 514244. Kürsüde “Wilson prensipleri 12nci madde” yazmakta.

¹³³⁴ *The Christian Science Monitor*, 12/06/1920, s. 3.

¹³³⁵ *Zaman*, Nu: 376, 24/5/1919, s. 1.

EK XII:¹³³⁶ Millî Mücadele sırasında Halide Edib silahlanmış

¹³³⁶ ŞEHİR ÜNİ. KAİB, TT 513301/13, D. Nu: 41.

EK XIII:¹³³⁷ Millî Mücadele yıllarında

¹³³⁷ İ.B.B. Atatürk Kütüphanesi, Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, ty, Krt_014449.

EK XIV: Onbaşı Halide Edib. 1921 Sakarya Meydan Muharebesi Dua Tepe Taarruzunda.¹³³⁸

EK XVIII: 17 Ocak 1923¹³³⁹

¹³³⁸ TTK Arşivi, TB D. 150 Nu: 45.

¹³³⁹ CA Ebis Nu: 01027687, Fihrist Nu: 7687, Ek Nu: 84

¹³⁴⁰ **TTK Arşivi**, KHO, D. 240, B. 22-1. Mustafa Kemal, Nazif Uluğ, Halide Edib, Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet, Galip Paşa, Yaver Cevat Abbas Gürer, aynı karede soldan sağa

EK XVI:¹³⁴¹ 1923’de Ankara’da kalabalık içinde eşiyle birlikte.

EK XXI: 1918 Yacht Kulübünde Falih Rıfkı ile¹³⁴²

¹³⁴¹ “Die Vorgaenge in der Türkei”, das Interessante Blatt, Nu:1, 4/1/1923. s. 9.

¹³⁴² ŞEHİR ÜNİ. KAİB, TT-514249.

EK XVII: Halide Edib'in 1923 tarihli fotoğrafı: [Sol alt¹³⁴³]. 16 Mart 1923: [Sağ alt ¹³⁴⁴].
Mehmet Edib Beyin resmi: [Sol üst¹³⁴⁵]. Adnan Adıvar'ın fotoğrafı.¹³⁴⁶

¹³⁴³ Salt Araştırma, FFT756051.

¹³⁴⁴ İBB Atatürk Kitaplığı, Demirbaş Nu: 8025.

¹³⁴⁵ ŞEHİR ÜNİ. KAİB, D. Nu: 41. Resmi, I. Dünya Harbi sırasında Fransız ressam Michlin'in yapmış.

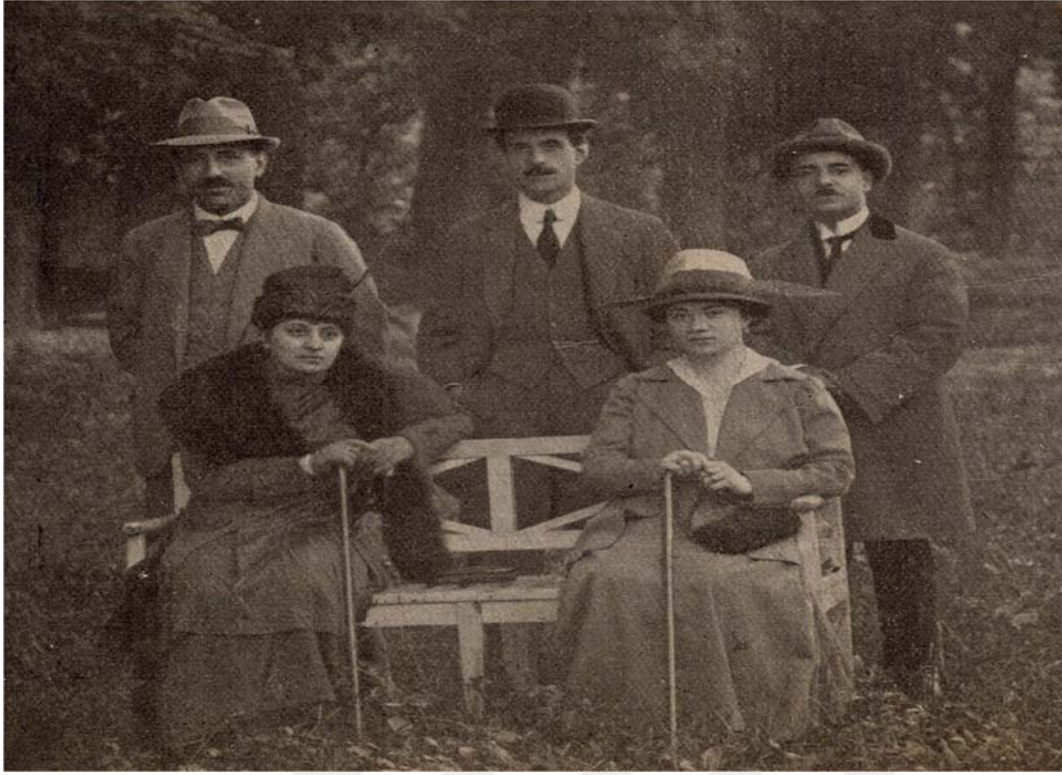
¹³⁴⁶ İST. ÜNİ. NE, HEA, Nu: 478.

EK XVIII:¹³⁴⁷ Terekesinden tarihsiz bir fotoğrafi.

¹³⁴⁷ İST. ÜNİ. NE, HEA, Nu: 478/9.

EK XIX.¹³⁴⁸ Halide yurtdışında Doktor Adnan ve arkadaşlarıyla birlikte.

¹³⁴⁸ Salt Araştırma, Nu: FFT724010E001. Fotoğraf Avrupa'da çekilmiş. Ayaktakiler sağdan itibaren Abdülhalik, Doktor Adnan ve Doktor Hikmet. Halide'nin yanında oturan "*Bayan Hikmet'tir*" **ŞEHİR ÜNİ. KAİB**, TT-514240. [Alttaki fotoğraf Prag'da çekilmiş:] **İBB Atatürk Kitaplığı**, Demirbaş Nu: 006020.

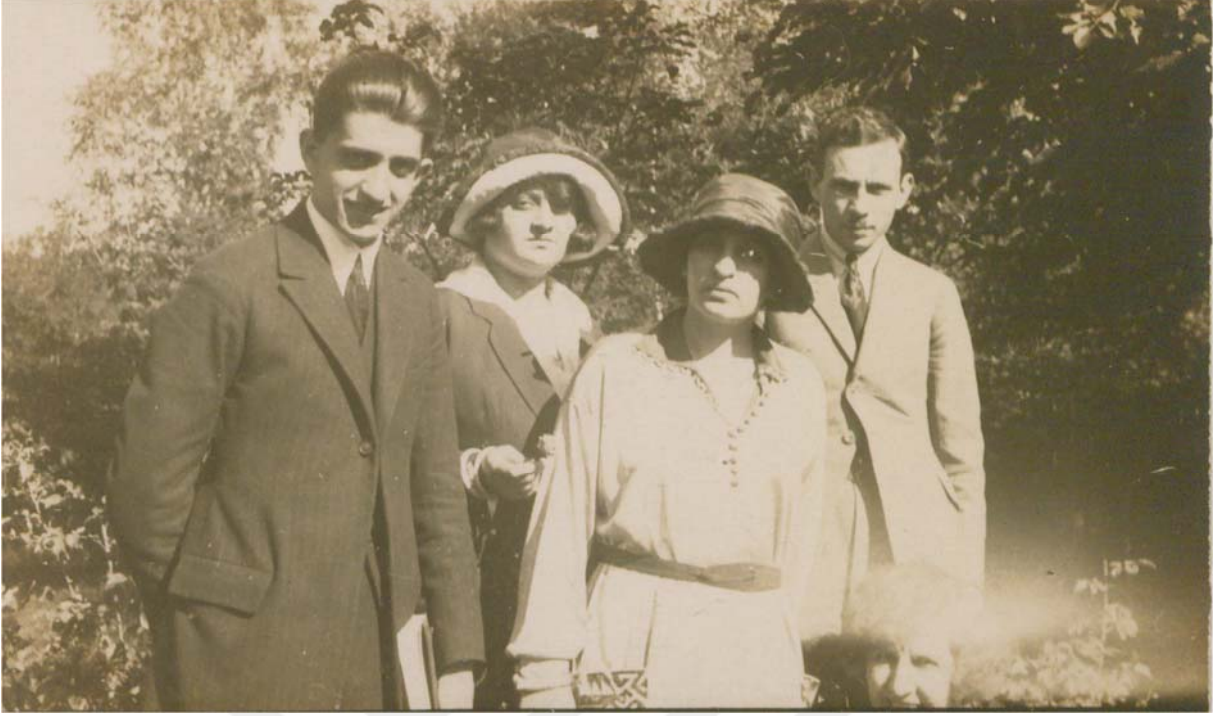
EK XX: 1923'de Prag'da [solda¹³⁴⁹] ve tarihsiz bir fotoğrafı¹³⁵⁰

¹³⁴⁹ **The Saturday Evening Post**, Nu: 19, 10/11/1923, s. 6.

¹³⁵⁰ **Salt Araştırma**, Nu: FFT724010E002.

EK XXI:¹³⁵¹ Halide Edib 1923'te Münih'te ilk oğlu Ayet (Ali Ayetullah) ile

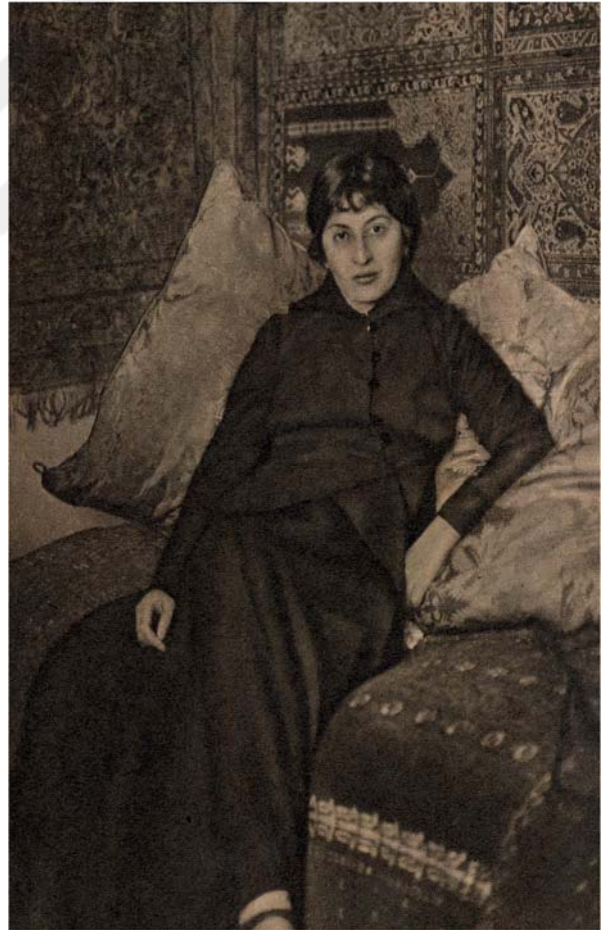
EK XXII: 1924'de çekildiği bir fotoğraf¹³⁵²

¹³⁵¹ ŞEHİR ÜNİ. KAİB, TT 561703.

¹³⁵² ŞEHİR ÜNİ. KAİB, TT 561706/6

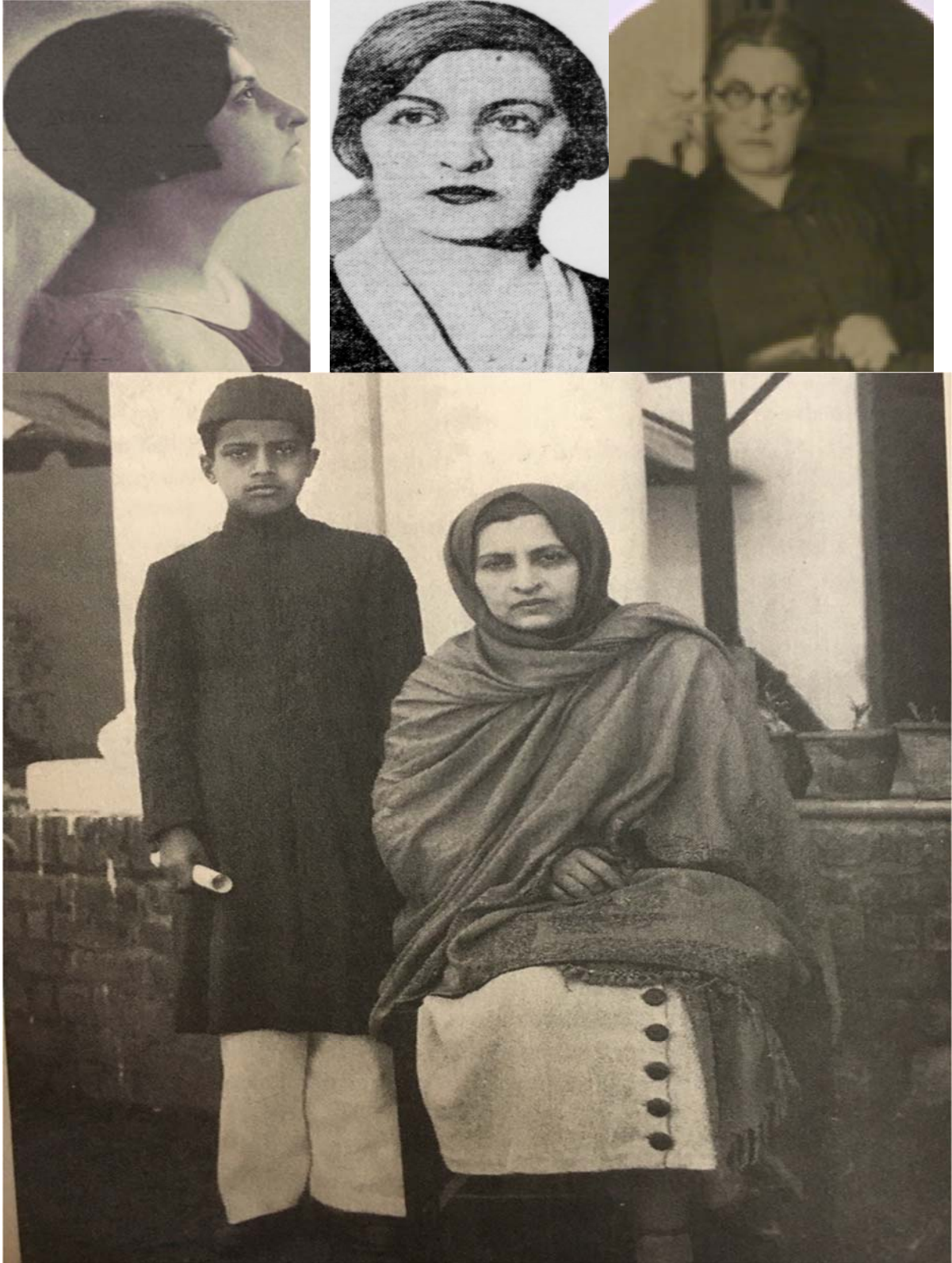
EK XXIII: Halide'nin 1922¹³⁵³ ve 1924 tarihli¹³⁵⁴ ve tarihsiz fotoğrafları.

¹³⁵³ CA Ebis 01027690 Belge Nu: 7 Fihrist Nu: 7690. [Üst sol:] ayrıca bk. **ŞEHİR ÜNİ. KAİB**, TT 561706/8.

¹³⁵⁴ [Üst Sağ:] “*Die moderne Türkin*”, **Die Woche**, Nu: 3, 19/01/1924, s. 57. [Alttakiler:] **Salt Araştırma**, Nu: FFT756052, FFT756051EI

EK XXIV: 1928 ve 1931 yıllarında Amerika'da,¹³⁵⁵ 1935'de Hindistan'da¹³⁵⁶

¹³⁵⁵ [Üst sol:] *The Woman's Journal: Formerly The Woman Citizen*, Kasım 1928, s. 12. [Üst orta:] *La Opinion*, C. V, Nu: 150, 12/2/1931, s. 7. [Üst sağ:] 1940'lardan sonra Avrupa'da. **ŞEHİR ÜNİ. KAİB**, TT 561706.

¹³⁵⁶ [Altta:] 1935 *Jamia Nagar*'da. Mushirul Hasan, **Between Modernity and Nationalism; Halide Edip's Encounter with Gandhi's India**, New Delhi, Oxford Üni., 2010, s. 188.

EK XXVI: 1953 yılında Adıvar çifti.¹³⁵⁸ Takriben otuz yıl önceki halleri [altta¹³⁵⁹]

¹³⁵⁸ **TTK Arşivi** Süheyl Ünver Koleksiyonu, D. 15, B 1/3.

¹³⁵⁹ **ŞEHİR ÜNİ. KAİB**, TT 561704, D. Nu: 41.

EK XXVII: 18 Mart 1940, Halide Edib, üniversite profesörlüğünde ilk dersi verirken.¹³⁶⁰

Bir konuşması sırasında:¹³⁶¹

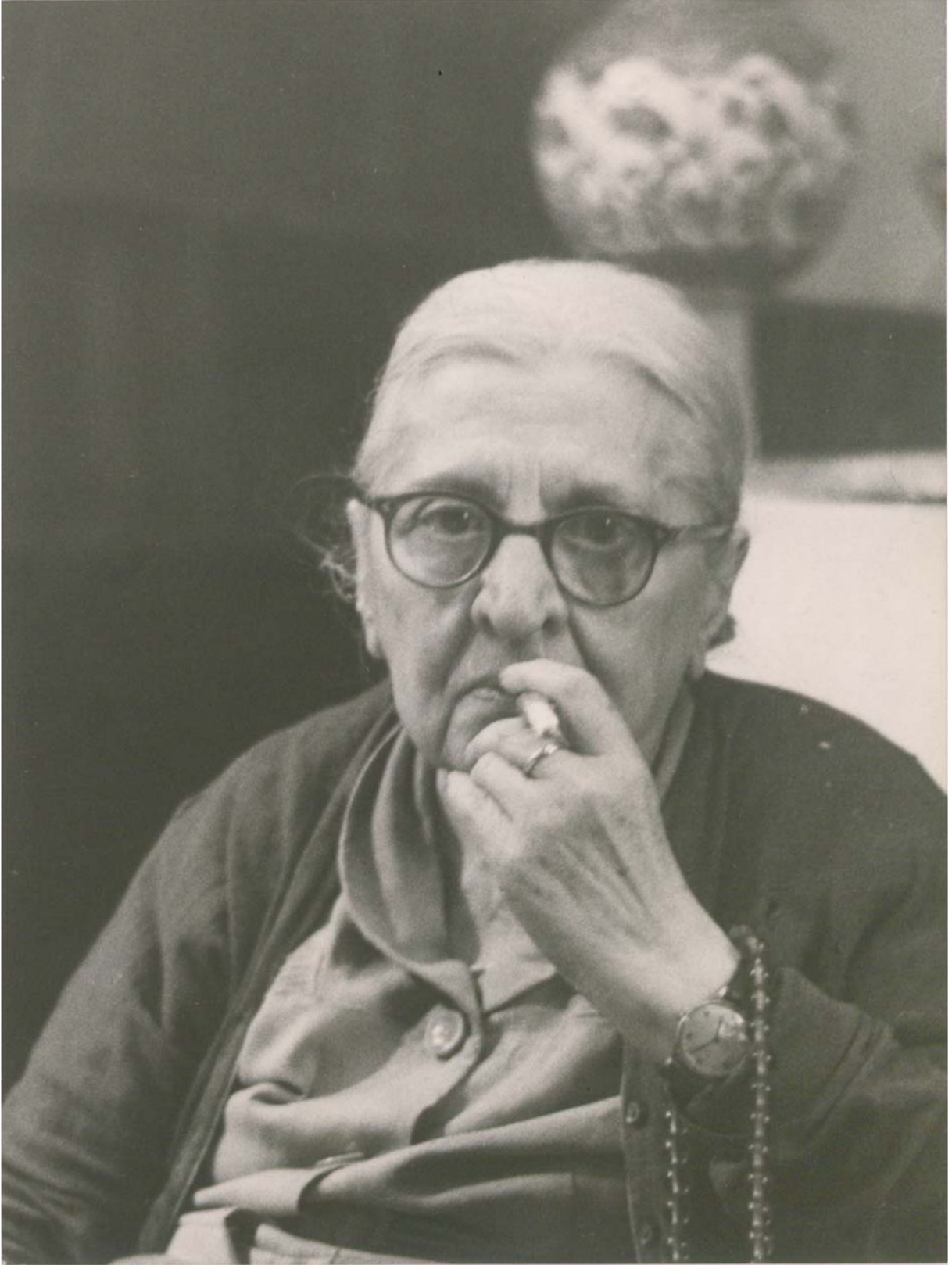
¹³⁶⁰ **ŞEHİR ÜNİ. KAİB**, TT 561706/5, D. Nu: 41. Bu ilk dersin konusu “*Şekspirin Dünya Edebiyatındaki Ehemmiyeti*”dir. “*Halide Edibin İlk Dersi*”, **Tan**, Nu: 1663, 19/3/1940, s. 2.

¹³⁶¹ **ŞEHİR ÜNİ. KAİB**, TT 561706/12, D. Nu: 41.

EK XXVIII: Namık Kemal’i anma töreninde konuşma yaparken. 21 Aralık 1940¹³⁶²

¹³⁶² **ŞEHİR ÜNİ. KAİB**, TT 561706/1, D. Nu: 41. Bu anın basında yansımalarına ilişkin bk. “*Hürriyet sevgisinin yüksek, unutulmaz mücahidi*”, **Vakit**, Nu: 8244, 22/12/1940, s. 1.

¹³⁶³ ŞEHİR ÜNİ. KAİB, TT561706/A-41. Fotoğrafa Ara Güler tarafından çekildiğine ilişkin kayıt düşülmüş.

EK XXXI:¹³⁶⁵ 10 Ocak 1964 İstanbul Üniversitesinde düzenlenen merasimden görüntü

EK XXXII: Cenaze merasiminde kullanılan yaka kartı¹³⁶⁶ ve ölüm ilanları¹³⁶⁷

¹³⁶⁵ TTK Arşivi, Süheyl Ünver Arşivi, D.5 B. 11

¹³⁶⁶ İST. ÜNİ. NE, HEA 478/2

¹³⁶⁷ Cumhuriyet, Nu: 14168, 10/1/1964, s. 3, 7.

EK XXXIII.¹³⁶⁸ 10 Ocak 1964 Beyazıt. Halide Edib Adıvar'ın cenaze merasiminden kareler.

¹³⁶⁸ **TTK Arşivi**, Süheyl Ünver Arşivi, D. 5, B. 1/7, 11.

EK XXXIV.¹³⁶⁹ 1922. Halide'nin babası Mehmet Edib Bey (en sağda)

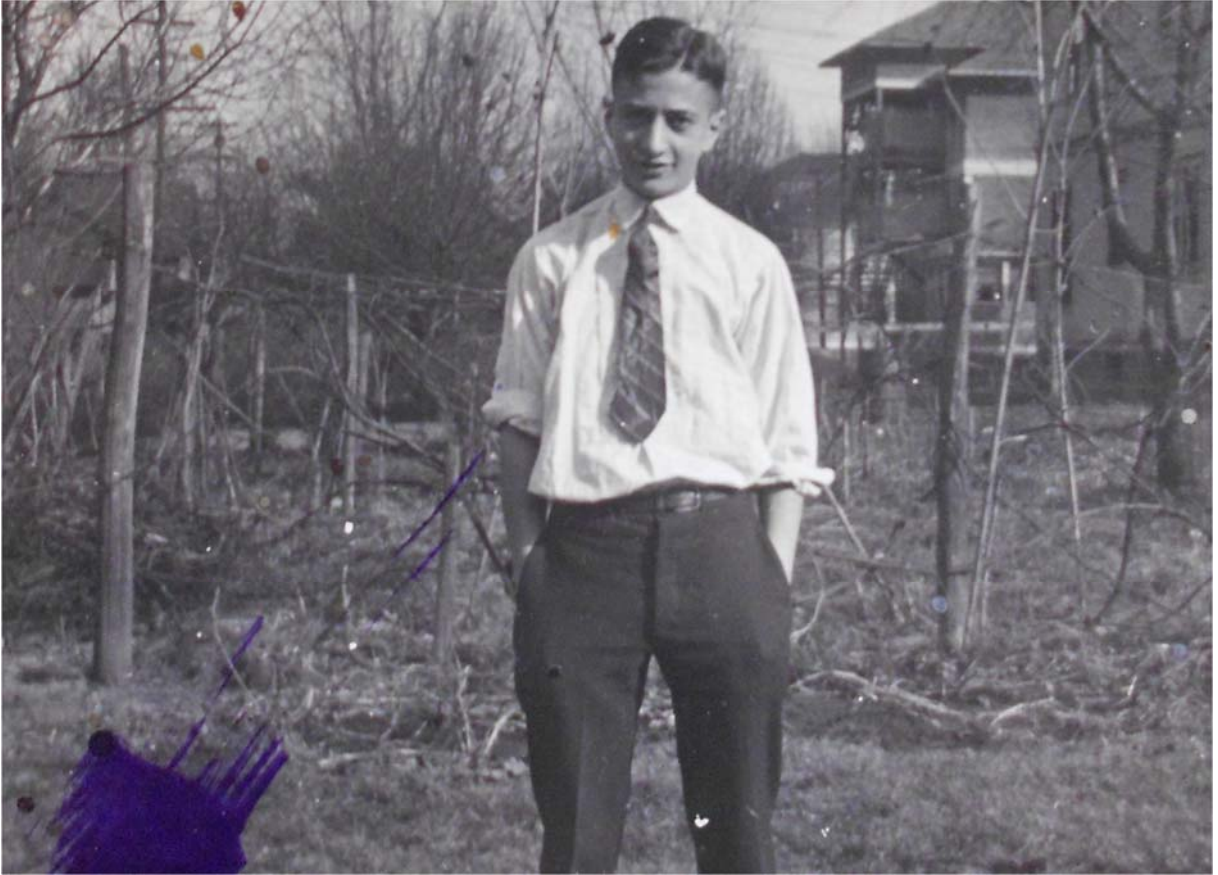
¹³⁶⁹ İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, 1922, Krt_014888.: 1922'de Antalya Tophane mevkiinde Halide Edib Hanımın babası Mehmet Edib Bey, mebus Hüseyin Bey, biraderi Eyüp Beyin içinde olduğu bir grup. Altındaki fotoğraf: Milli Kütüphane Arşivinden alındı: 1922'de Antalya'da Halide babası Mehmed Edib ile birlikte görülüyor.

EK XXXV: Halide'nin oğlu Ali Ayetullah [Ayet Zeki Sayar]¹³⁷⁰

¹³⁷⁰ İST. ÜNİ. NE, HEA, Nu: 478. Ayet Zeki 1943'de TBMM VII. devre Giresun milletvekili seçilir. Meclis arşivinde bulunan milletvekilliği mazbatasında öğrenim hayatıyla ilgili düştüğü kayıt şöyledir: “Galatasaray lisesi ve Robert kolejde tahsil ettikten sonra Amerikanın İllionis üniversitesine devam ettim. Müteakiben İngiltereye gelerek Londra Üniversitesine girdim. 1930 senesinde üniversitenin İktisat Fakültesinden birinci derecede mükafatla diploma aldım.”

EK XXXVI: Halide'nin oğlu Hikmetullah Zeki Sayar¹³⁷¹

EK XXXVII¹³⁷² Ali Ayetullah ve Zeki Hikmetullah kadın kıyafetleri içinde.

¹³⁷¹ İST. ÜNİ. NE, HEA Nu: 478-11. Fotoğrafın arkasında “Çok Sevgili Anama, Zeki, Oğlun” kaydı düşülmüş.

¹³⁷² İST. ÜNİ. NE, HEA, Nu: 8

EK XXXVIII:¹³⁷³ Halide'nin "travesti"¹³⁷⁴ oğulları; Ali Ayetullah ve Zeki Hikmetullah.

¹³⁷³ İST. ÜNİ. NE, HEA, Nu: X.

¹³⁷⁴ İngilizcede "*cross dressing*" olarak ifade edilen Latince kökenli travesti [*trans*: ötesinde, karşıdan karşıya, aşırı; *vest/is*: elbise, giysi, örtü] kelimesi, karşı cinsiyetle ilişkilendirilen kıyafetlerin giyinmesinin kavramlaştırmasıdır.

EK XXXIX.¹³⁷⁵ Adnan Adıvar arkadaşlarıyla

¹³⁷⁵ İST. ÜNİ, NE, HEA, Nu: 478-7, 16.

EK XL:¹³⁷⁶ Cemal Paşanın Halide için imzaladığı fotoğrafı

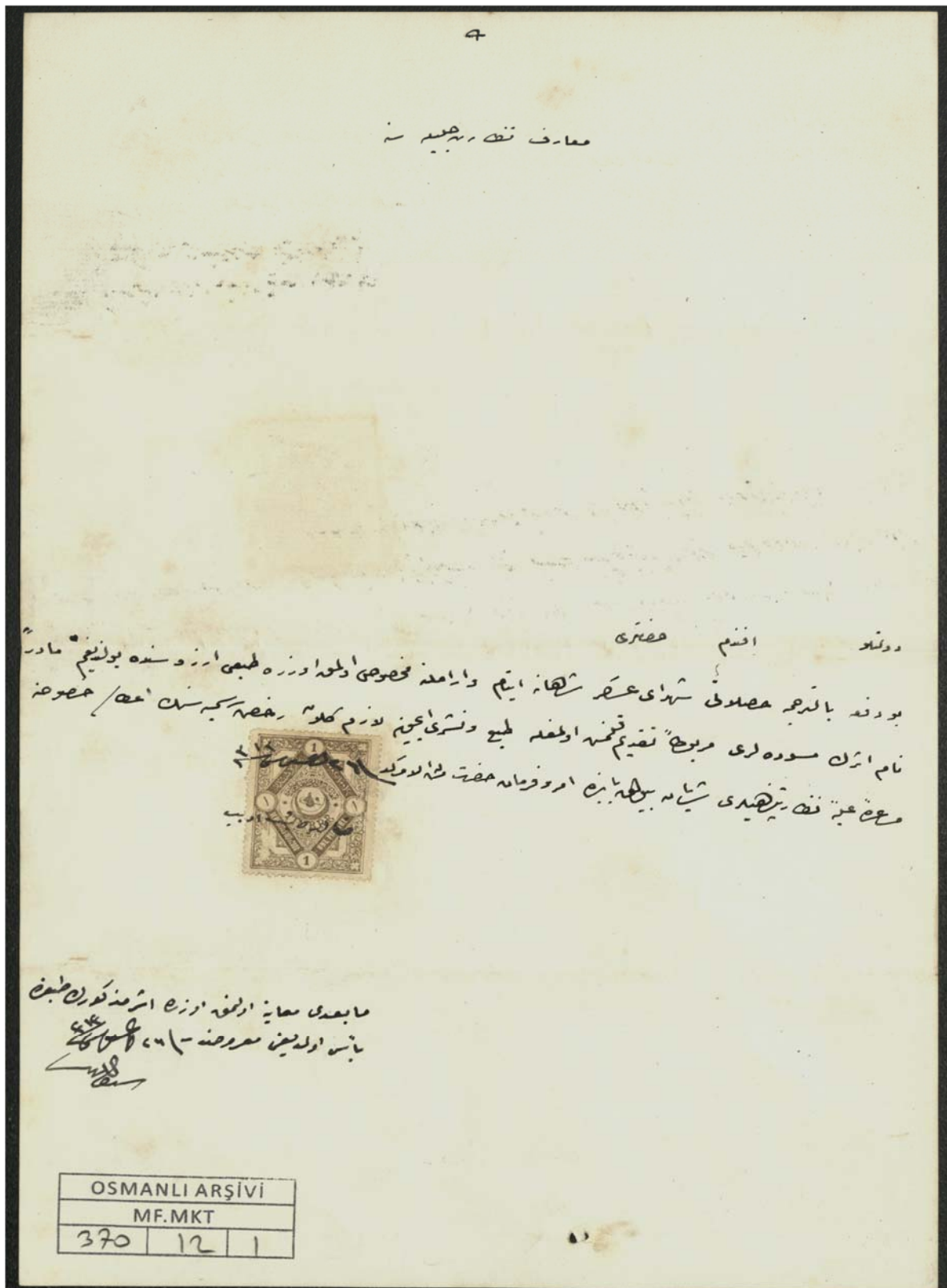

¹³⁷⁶ İST. ÜNİ. NE, HEA 478/25. Fotoğraf üzerindeki kayıt: “Milletin büyük anası Edib Hanım Halide”.

¹³⁷⁷ İST. ÜNİ. NE, HEA 478/46, “Çok aziz ve asil arkadaşım Halide Edib Hanım, kendisine milletin en ilahi kuvveti diye bakan sadık dostundan bir hatıra”

¹³⁷⁹ **BOA.** MFT. MKT. 370-12/1 Halide Edib hasılatı şehitlerin geride bıraktığı dul ve yetimlere mahsus olmak kaydıyla "Mader" tercümesinin basımı için Maarif Nezaretinden istediği izin.

Aug. 20, 1919

copied
10

✓

Dear Mr. Crane.

The political information that you wanted me to give you about "who is who?" & the personal or the psychological information you wanted me to give you about myself: whether I think I feel racially as a Turk or as a mohamedan woman. I will write out to you in letter form.

I found things accumulated at my return so I could not get a free hour to begin my letter. Now I have a whole hour ~~at~~ free & to night after eleven I shall be free so I will try to put things as fully & as early as possible.

"Who is who" I shall divide. I & a few famous leaders who led the country the last years politically & their position

20

It is very late already. I am thinking how many more nights will pass before Turkey's doom or possible future is announced.

I want you to think Mr. Crane if we do not meet again that we did not only lose our country but also did our very best to keep it in the way of ideal. The political leaders of yesterday were unfortunately stronger than we & were not particular about the means. ~~But to day~~ We will do our very best to the last. But if no one lends a hand & the nation goes over board things may go out of our hands & power entirely.

I wish I could finish with a joke Mr. Crane, somehow I cannot find it to night.

Adieu & bon voyage.

Halide Edib.

20 August 1919.

¹³⁸⁰ Halide'den R. Crane'a Mektup 20 Ağustos 1919: COL. A, CFP, Sr. I, Kutu: 4, Dosya: 6. Halide bu mektubuyla, Sivas Kongresi toplanmadan hemen önce Amerikan Manda komiseri Crane'ı Türkiye'de -başta siyasi ve askeri sahada etkili olabilecek kişiler olmak üzere- belirli kişiler hakkında bilgilendirir.

EK XLV:¹³⁸¹ Halide Edib Adnan'ın kendi oluşturduğu sicil kaydı,

Vazifesi :	Istanbul Universi İngiliz edebiyatı
Adı :	Halide Edib Adnan
Z. S. No. :	
M. S. No. :	

Prof. Halide Edip Adıvar
(1880 - 1964)

EK XLVI:¹³⁸² Sicil kaydının terekesindeki nüshasından.

Vazifenin adı	Maaş	Ücret	Başladığı tarih	Ayrıldığı tarih	Ayrılmasının sebebi	Yıl	Ay	Gün
Eski Darilmuallimat "Pedagoji" muallimliği			1909	1911	Nakil			
Istanbul Kız İdadisi "Tarih ve malumatı medeniye hocası			1911	1913	Istifa			
Kız Vakıf mektepleri umum Mufettişi		1000 krs.	1914	1916	Istifa			
Suriye Beirut Unas Kız lisesi Müdüriyeti ve "Ayntura" Dareley-tamı, Şam ve Lübnan iptidai, orta mektepleri müfettişi ve Müdürü umumi, 1916-1917.								
Suriye vilâyeti tara-fından	5000 krs.		1916	1917	Istila			
Kız Istanbul Unas dareldü-nunu "Garb Edebiyatı" profesörü	1500 krs.		1917	1918	İstiklâl mücadelesine iştirâk.			

¹³⁸¹ İST. ÜNİ. Özlük Dosyası, Nu: 807.

¹³⁸² İST. ÜNİ. NE, HEA 477/41

EK XLVII:¹³⁸³ Beyanına yashı sicil kaydı. İstanbul Üniversitesi “Özlük Dosyası” içinde.

Zaif Sicil No. 576		VAKİFESİ: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İngiliz edebiyatı tarini profesörü.	
Fotoğraf		İctimai hüviyet	
		Adı	Halide Edib
		Babasının adı	Mehmed Edib
		Aile adı	Adnan
		Dogduğu yer ve yıl (Nüfus kaydına göre)	İstanbul 1885
Milliyeti		Türk	
Evlü midir, evli ise evlendiği tarih		Birinci evlenme 1901; İkinci evlenme 1917	
Çocukların adedi, yaşları, vazifede veya evli bulunanların adedi		Birinci evlenmeden 2 çocuk. Yaşları: 36-35. İkisinde vazifede ve evli.	
Şahana veya ailesine ait emlak ve akarı var mıdır, nerededir?		Yokdur.	
İş ve işlek ile mükellef olduğu mülküne adedi ve karabeti		Yokdur.	
İlmî hüviyeti			
İlk tahsilini nerede yapmıştır?		Evde hususî	
Orta tahsil hangi mektepte yapmıştır. Bitirmişse hangi sınıfa kadar okumuştur? Şahadetnamesinin tarih ve numarası		{ Orta ve 411 tahsilini Amerikan Koleji'de yaptım. "Bachelor of Arts" derecesi ile 19 Haziran 1901 de Diploma aldım.	
Yüksek tahsilini nerede yapmıştır. Bitirmişse hangi sınıfa kadar okumuştur? Şahadetnamesinin tarih ve numarası			
Tahsilini tamamlamak için hangi müesseselere devam etmiştir. Hâzır olduğu vensatlar nelerdir.		İkmalî tahsil için hiç bir müesseseye gitmedim. Ancak Kolombiya Üniversitesinde 1938 de "Yakın Şark tarihi" dersini verdim. 1938 de Delhi'de "İslam" Üniversitesinde "Türk tarihinde Şark ve Garb münadelesi" üzerine misafir profesör olarak Şark Üniversitesi gibi Amerika ve Hindistan'ın mühtelif Üniversitelerine ilmi ve şaki konferanslar verdim.	
Enebi dillerinden hangilerini ne dereceye kadar bildiği (1)		İngilizce ve Fransızca'yı iyi bilirim. Rususî olarak mektepte, ve İngiltere ve Fransa'da tahsil ettim.	
Eserlerim:		İngilizcede : Memors (II cilt). Tabi: Amerika'da, Century Company, 1927 ve 1928. Turkey faces West" (tarihî tahsil) Tabi: Amerika'da Yale University Press, 1931; ve İngiltere'de Oxford University Press tarafından 1931 de tabedilmişdir. "Conflict of East and West" Camii Milli-ya (Delhi Müslüman Üniversitesi tarafından basılmıştır (tarihî tahsil) 1935. "The Clown and his Daughter". Tabi: İngiltere'de Allen and Unwin, 1937. Holanda ve Norveç'de de 1938 de basılmıştır. "Inside India" (İngiltere'de Allen and Unwin tarafından, 1937. Amerika'da Macmillan and Company; Hindistan'da "Ordu" lisanında Hind Akademisi tarafından basılmıştır.	
Telif ettiği eserler (Eserlerin mevzu-ları adları, tabirleri, basılma tarih-leri şahide adettir).		Türkçede : İsimleri her keşce maldım olan 16 roman ve hikaye koleksiyonu ki, bun-lardan "Atopien gümek" sekiz enesi lisanı, "Yeni Turan" 2 lisanı; "Sinekli Bekkal" da esasî İngilizce yazılmış olup yine 2 lisanı terceme edilmiştir, v....	
Tercime ettiği eserler (Tercime eserlerin, asıllarının adı, müellifi ve hangi tabadan tercime eddiği).		Henri Massé'nin "L'İslam" isimindeki eserini Fransızcadan İngilizceye terceme ettim ve Amerika'da Putnam isimindeki tabi' tarafından 1938 tarihinde basıldı.	

(1) a) Asgari haddi:
(Enebi dil bilmenin asgari haddi umumî Edebiyattan herhangi bir metni kolayca oku-mak ve tamamlamakla)
b) Eyi derecede:
(Asgari halde ilâve olarak şühulete konmak; ana dilden tercime yapabilmek ya-mak eyi derecede sayılır).

EK XLVIII:¹³⁸⁴ Halide Edib'in üniversitedeki ilk dersi için verilen ilan

576

13-III 940

İ L Â N

Edebiyat Fakültesi Dekanlığına

İngiliz Edebiyatı Profesörü Halide Edip Adnan'ın açılış dersi

18 Mart 940 pazartesi günü saat 17'de Hukuk Fakültesi İkinci sınıf dersanesinde verileceği alakadarlara bildirilir.

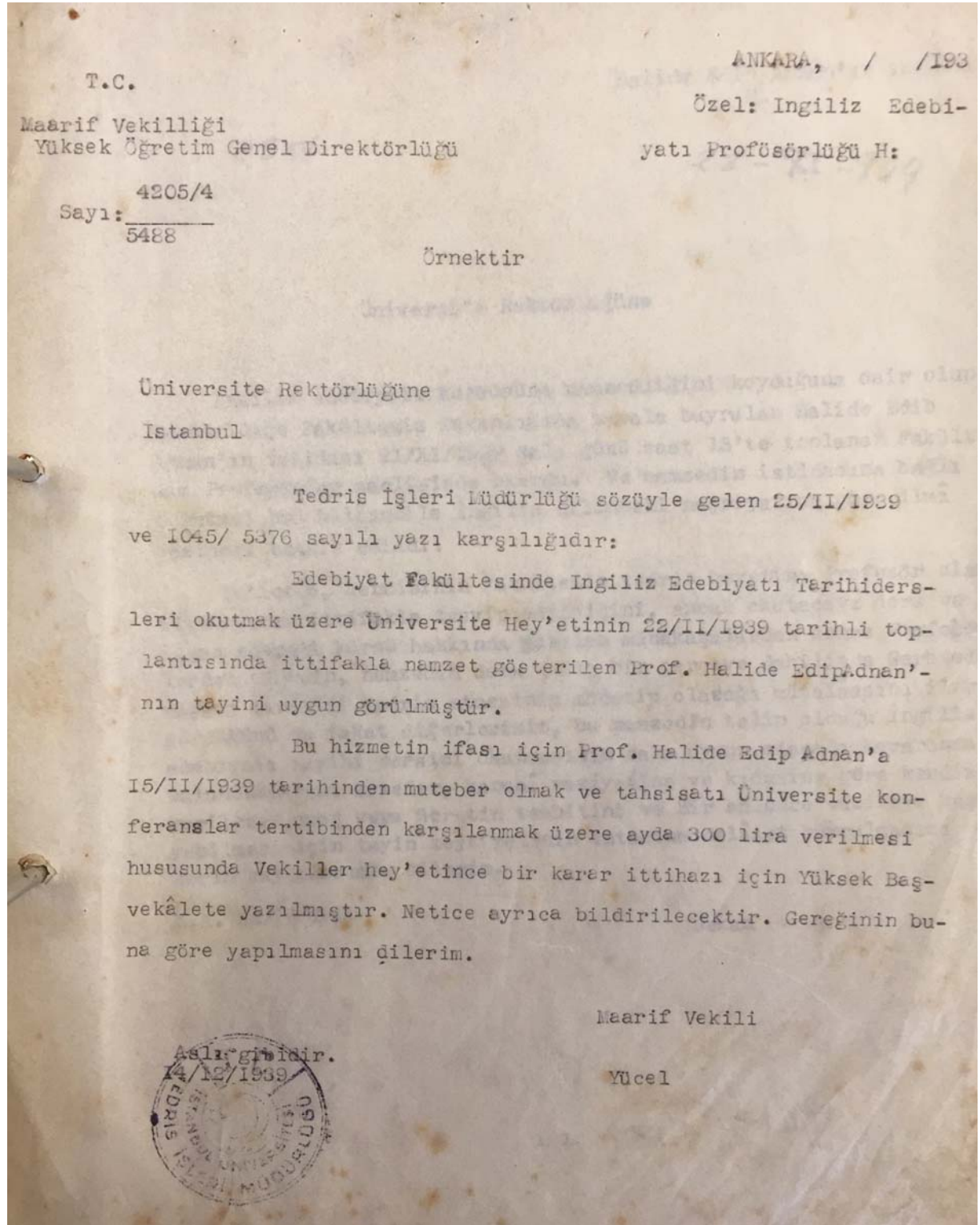
EK.R.14/III/940 açılış dersi 18 mart 1940 Pazartesi

Dekan

14.10.1940

¹³⁸³ İST. ÜNİ. Özlük Dosyası, Nu: 807.

¹³⁸⁴ İST. ÜNİ. Özlük Dosyası, Nu: 576.

EK L:¹³⁸⁶ Üniversitede Halide'nin sicil kaydı oluşturmasıyla ilgili yazışmalardan.

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
REKTÖRLÜĞÜ
Tedris İşleri Müdürlüğü

ÖZÜ:
Prof. Halide Edip Adnan'ın
tercümeihal evrakı H.
18. III. 1941

N. 4102-9
8875

Edebiyat Fakültesi Dekanlığına

İngiliz Edebiyatı profesörü Halide Edip Adnan müseccel olmadığından kendisinden alınacak tercümeihal evrakının gönderilmesi Zati İşleri Müdürlüğünden istenilmektedir.

Prof. Halide Edip Adnan şimdiye kadar devlet dairelerinden birisine tercümeihal vermiş ise, hangi tarihte nereye ve hangi vazifede iken verdiğinin ve sicil sayısının bildirilmesini, vermemiş ise sicil nizamnamesine uygun olarak tanzim edeceği tercümeihal evrakının kendisinden alınarak en kısa bir zamanda gönderilmesini saygılarımla dilerim.

Universite Rektörüne

Kaleme
20 Mart 1941
C.N. 14.III.1941
ilişik:Y.

Ek: Cevaplarda tarih numara ile hangi şubeden gönderildiğinin yazılması.

807

12 Şubat 1945

Universite Rektörlüğüne

6.I.1945 tarih ve 4102-9/10058 sayılı yazıları karşılığıdır:

Fakültemiz İngiliz Filolojisi Dalı Profesörlerinden Halide Edib Adıvar, 1909 yılında (Eski Darülmuallimat Pedagoji muallimliği) yapmak suretiyel devlet hizmetinde girmiş bulunduğunu ve o zaman sicil verdiğini, fakat sayısını bilmediğini söylemiştir.

Gerekli inceleme yapılmak üzere durumun bu yolda Bakanlık Zati İşleri Müdürlüğüne yazılmasına ve alınacak karşılığın bildirilmesine müsaadenizi derin saygılarımla dilerim.

Dekan
A. Hâmit Ongunsu

EK.N.12.I.1945

12-II-1945

EK LI: Halide Edib Adıvar'ın İzmir milletvekilliği mazbatası

TBMM - Üyelerine mahsus
Dönem IX
Sicil No- 1720
Defter- 2- 531
Zarf- 33
HALİDE EDİP ADIVAR - İZMİR

1720
9. Dönem

Seçim çevresi	İzmir	İlim rütbesi	profesör
Adı	Halide Edib	Meşleği ve işi gücü	Muharir. İngiliz Edebiyatı Fakültesi Başkanı
Soyadı	Adıvar	Evli olup olmadığı ve kaç çocuğu bulunduğu	Evli iki oğlu
Babasının ve anasının adı	M. Edib Schofer	Seçimden evvelki son memurluğu	Edebiyat Fakültesi, İngiliz Edebiyatı Prof. ve Başkanı
Doğduğu yer	İstanbul	Memur değilse seçimden evvel son durumu	
Doğum tarihi	1298	Evvelki dönemlerde Milletvekili seçilmiş ise seçim yerleri	
Öğrenimi	Amerikan College	Seçim tutanağının tarihi	
Bildiği diller	İngilizce, Fransızca	Kaç oyla Milletvekili seçildiği	189730
Nede uzmanlığı olduğu	Edebiyat - Tarih	Tutanağın Kamutayca onanması tarihi	5. 6. 1950
Eserleri	İngilizce: Edebiyat - Tarih Türkçe: Tarih	Meclise katılma tarihi	

EK LII: ¹³⁸⁷ 1948'de Halide Edib, senato kararıyla, yaş haddinden muaf tutularak üniversitedeki görevine devam edebilecekti. Fakat 14 Mayıs 1950'de milletvekili seçilmesi üzerine ayrılmak istemediği üniversiteyle ilişkisi kesilecektir.

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
REKTÖRLÜĞÜ
Zaîişleri Müdürlüğü
Nr. 4102-9
11698

Özü :
2. XI. 1948

Edebiyat Fakültesi Dekanlığına

20.IX.1948 tarihli ve 3687 sayılı yazınıza karşılıktır:
65 yaşını doldurmuş bulunan İngiliz Filolojisi Profesörü Halide Edip Adıvar'ın yaş haddinden muaf tutulması Senatoca uygun görülmüştür.
Bilgi edinilmesini saygılarımla dilerim.

Rektör a .

1439
3/XI-48

M.B. 1.XI.1948

K.S.
2. XI. 1948
(Kendisine de yazılmış)

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
REKTÖRLÜĞÜ
Zaîişleri Müdürlüğü
Nr. 4102-9
10442

Özü :
7. III. 1950

Edebiyat Fakültesi Dekanlığına

2.III.1950 tarihli ve 925 sayılı yazıları karşılığıdır:
Emeklilik beyannamesini vermek istemeyen fakülteniz profesörlerinden Halide Edip Adıvar hakkında 5434 sayılı kanunun 128 inci maddesinin son fıkrasının uygulanacağını kendisine tebliğini, yine vermekten imtina ettiği takdirde bu madde uyarınca maaşının verilmemesini saygılarımla rica ederim.

Rektör

B.S.
8. III. 1950

C.R.
U.6.III.1950

¹³⁸⁷ **İST. ÜNİ. Özlük Dosyası**, Nu: 41029. Halide Edib milletvekili seçilmesinden sonra üniversiteyle bağlarını kopartmakta isteksiz olsa da daha sonra "emeklilik sicil beyannamesini" verecektir. **Özlük Dosyası**, Nu: 112125.

EK LIII:¹³⁸⁸ Halide Bornova’da milletvekili adayı olarak seçim konuşması yaparken.

EK LIV:¹³⁸⁹ Halide Edib Adıvar, TBMM kürsüsünde.

¹³⁸⁸ “D.P. nin Seçim Beyannamesi”, **Son Posta**, Nu: 5637 + 1467, 9/5/1950, s. 1.

¹³⁸⁹ **Yeni Sabah**, Nu: 8919, 10/1/1964, s. 3.

EK LV:¹³⁹⁰ Doktor Adnan'ın vefatı üzerine Halide'ye bağlanan emekli maaş evrakı.

T. C.

Vekâleti

Tekaüt ve yetim maaşına mahsus resmi senet

Maaş sahibinin adı : Halide

Soy adı : Adıvar

Doğum tarihi : 1298/1297

Hüviyeti : Eski sıhhat ve içtimai muvzenet vekili
Dr. Adnan Adıvar Eşi

İlk Tahsisdeki adresi : Bayezit Hazzeder sokak NO:17
İSTANBUL

Sahife : 2

Bağlanan Maaş Mikdarı		Başlangıcı
Lira	K.	
225	00	1/8/1955

Verileceği Bütçe : Umumi muvazene

Maaştan tahsili icap eden borcu

Lira K. Borcun ne'vi ve izahat

Hüviyeti birinci sahifede yazılı Halide Adıvar

1 / 8 / 1955 tarihinden itibaren 225 lira -- kuruş maaş bağlanmış ve numaraya kaydedilmiştir.

7 / 11 / 1955

1 / 8 / 1955 tarihinden itibaren bağlanan 225 lira kuruş maaş Divanı Muhasebatca tetkik ve 96095 No. ile tescil olunmuştur.

16 / 11 / 1955

Sahife : 2

Maaşın verildiği yer		
Kayıt No.	Kazanın ismi	Değiştigi yer ve tarih
4293	Emiaözü	
47	Ankara	
1718	2592	

18- Bu maaş 5434 sayılı kanunun 68 nci maddesine göre bağlanmıştır.

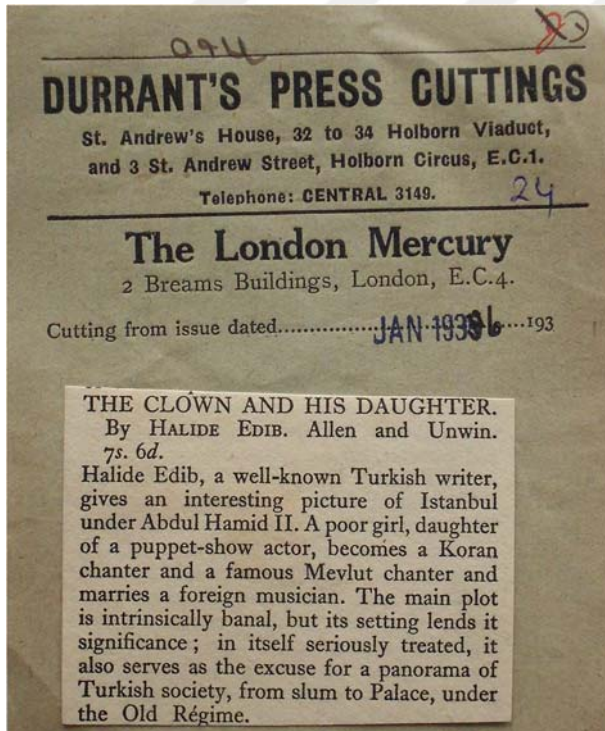
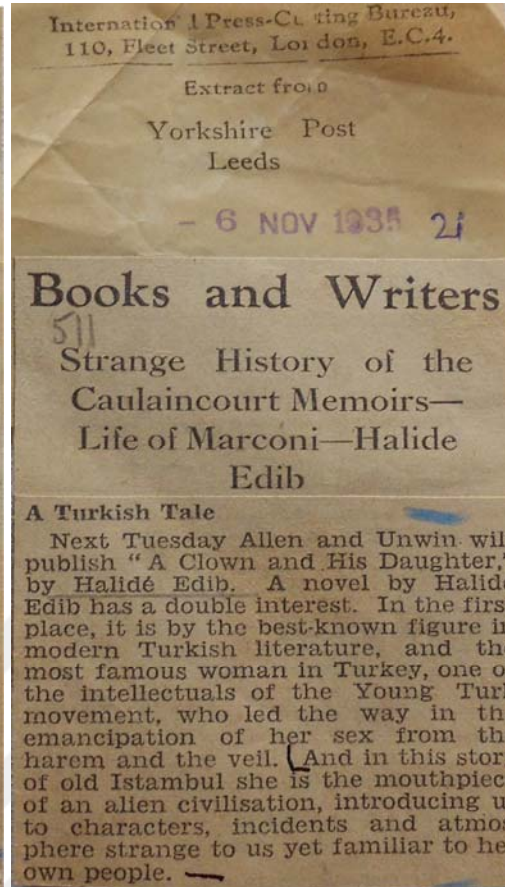
2 - 6241 sayılı kanuna yasılan zım mahalline eklenecektir.

Divanı Muhasebat 96095 numarada tescil edilmiş olan 225 lira kuruş maaş Emekli İleri Muntazam Borçlar Müdürlüğüne vize edilmiştir.

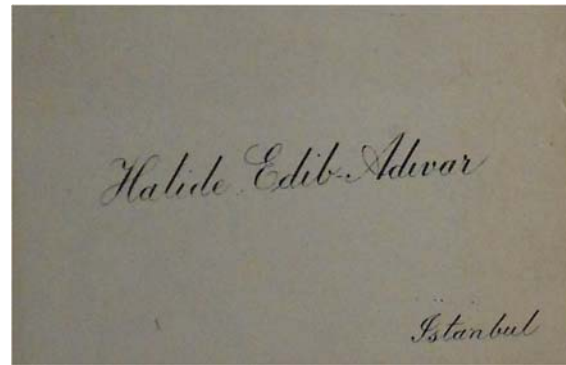
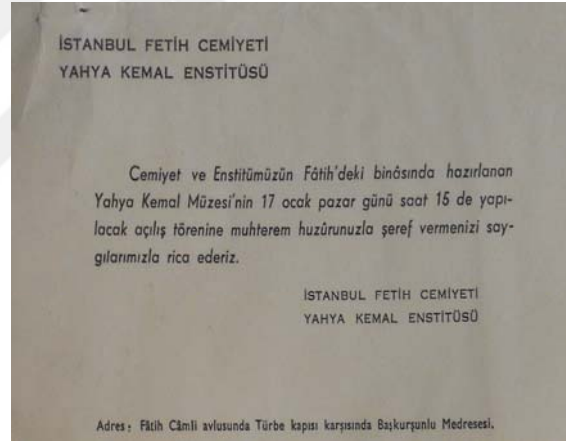
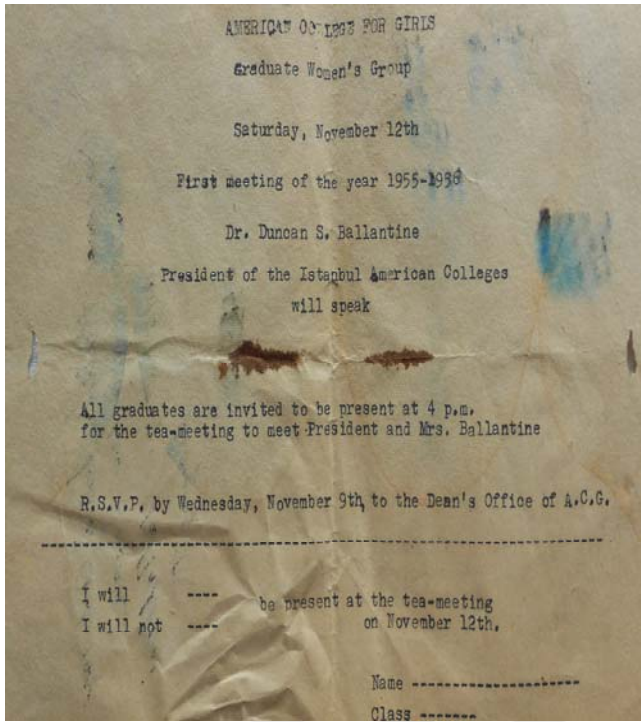
N.B.

22 / 11 / 1955

¹³⁹⁰ İST. ÜNİ. NE, HEA, 477. [Sağ üstte, Halide'nin evrakı içerisinde çıkan bir defter: "Reşadiye Defteri"]

EK LVII¹³⁹² Halide Edib Adıvar'ın terekesindeki çeşitli malzemeler.

¹³⁹² İST. ÜNİ. NE, HEA, 477. [Sol üst] Amerikan kız kolejinden yapılan davet. [Sağ üst] 30/12/1927 tarihli kartpostal. [Sağ ortada] Yahya Kemal Müzesi açılış davetiyesi. [Sağ Alt] Kartvizit [Sol Alt] Abdülhak Adnan Adıvar'ın diploması.

EK LVIII¹³⁹³ Havagazı ve telefon faturalarıyla İETT ve noter tahsilat makbuzları.

T.C. İSTANBUL BELEDİYESİ
İstanbul Elektrik, Tramvay ve Tünel İşletmeleri
Umum Müdürlüğü

HAVAGAZI MAKBUZU
15.50 • Katar
15.50 den sonra 30.00

GH 26141 224 116

Bayan Halide Edip Adıvar Ev
Büyükdere İstifali Nispetdar Sok.15

Mod. 1353 - 300.00 - Cansız Rıza Hacı

İstisnalar	MD	Tes. No.	İ Z A H I	Lira
52		26141		
0				
90				
2				
	37			
	100			

Yanlış ve yanlış olmaması halinde ve evvelki makbuzun bir kopyası mahfuz bulundukça kayıtlıdır.

Evvelki okuma Sıra No.

18 224 100000

Takribi Sıra

Yeni Makbuz

Yeni Tahsil Okunmuşdur.

Tahsilat

PTT İSTANBUL TELEFON MÜDÜRLÜĞÜ

BASIN

ŞEHİRLER VE MİLLETLERARASI KONUŞMALAR MUFREDAT LİSTESİ

NO—Normal NT—No.tenzilli AC—Acile AT—Ac.tenzilli HT—İhbar DV—Davet GV—Gayrivaki OD—Odeme	DAKİKA	TARİH		ŞEHİR		TELEFON No.	KONUŞMA ÜCRETİ		TEN YET
		Gün	Ay	Kısıtlı-muş Adı	No.		Lira	Kırş.	
AT	3	1	MAY			291	10	10 80+	
AC	3	4	MAY		AN	122629		14 85+	
AT	3	6	MAY		AN	291		12 00+	
AC	3	10	MAY		AN	122629		4 95+	
AC	3	10	MAY		AN	105080		16 50+	
AC	3	10	MAYAD			20 67		20 25+	
AT	3	15	MAY		AN	122629		14 85+	
AT	3	21	MAYAD			20 67		12 15+	
AC	4	24	MAY		AN	122629		19 80+	
AC	3	24	MAY		AN	291	10	20 00+	
AT	3	24	MAY	KS		11 07		18 00+	
AT	3	26	MAY	KS		10 7		10 80+	
AT	6	28	MAYAD			20 67		12 15+	
AT	4	28	MAYAD			20 67		24 30+	
AT	3	29	MAY	KS		11 07		24 00+	
AT	3	30	MAYAD			20 67		12 15+	

Abone No: 23
Konuşma 1.67
247 554

AD-Adana, AF-Afyon, AN-Ankara, AP-Adapazarı, AT-Antalya, BA-Bahçeşehir, BN-Bandır, Bu-Bursa, DY-Diyarbakır, ED-Edirne, EL-Elaazığ, ER-Erzurum, ES-Eskişehir, GA-Gaziantep, IS-İskenderun, İT-İzmit, İZ-İzmir, KI-Kırklareli, KO-Konya, KR-Karabük, KS-Kastamonu, Kayseri, ME-Merzifon, SI-Sivas, SM-Samsun, TR-Trabzon, YA-Yalova, ZO-Zonguldak

BEYOĞLU ŞUBESİ VEZNESİ

T.C. İSTANBUL BELEDİYESİ
İstanbul Elektrik, Tramvay ve Tünel İşletmeleri
Umum Müdürlüğü

İSTANBUL ŞUBESİ
Tahsilat Kalemine
No: 172441

268216

667

Tesisat numarası müşteriye ayna

ait 8577 (yazı ile) liralık faturasını

veriniz.

Tarih 5761

Veznedar:

Hâmiş : Bu muvakkat makbuz nihayet 15 gün zarfında esas makbuz mukabilinde gışesinde tebdil edilecektir.

İstanbul Üçüncü Noteri
MİHRİ DEVRİMSEL
Bahçekapı 4 cü Vakıf Han
Tel. : 24154

Yevmiye Numarası 7711

İşin nevi 17 Haziran 1953

Harc 157 kuruş sant.

Tarihi

Harcı veren Halide S. Adıvar

¹³⁹³ İST. ÜNİ. NE, HEA, Nu: 477 ÖD 3. Halide Edib'in telefonla yaptığı görüşmelerin kayıtlarını içeren tarihsiz mayıs ayı faturasına göre, Halide Edib telefon üzerinden daha çok, Adana ve Ankara'da bulunan oğullarıyla görüşür. Telefon rehberindeki kayıtlara göre; 2067 Zeki Sayar'a 122629 Ayet Sayar'a aittir. Makbuzlar için bk. İST. ÜNİ. NE, HEA, Nu: 477-1. 1996 tarihli pul; Milli Kütüphane Arşivinden

EK LIX:¹³⁹⁴ Halide Edib Adıvar'ın terekesinde bulunan, kayıt altına aldığı çeşitli telefon numaraları ve adres bilgilerini içeren “not defteri”

İsmail Akgün Matbaası
212806
Halide Edib Adıvar
Öztermen

Adı : *Kasım Gülek*
Soyadı :
Yazıfesi : *492878*
Ev adresi : *İtaliye*
Telefon No. :
Banka hesap No. : *227499*

İSMAİL AKGÜN MATBAASI — İSTANBUL
Cağaloğlu, Servili Mescit Sokak No. 24
Telefon : 20968

RESMİ TATİL ve MİLLİ - DİNİ GÜNLER

Yılbaşı — 1 Ocak (Resmî tatil 1,5 gün)
Reqaip Kandili — 16 Şubat akşamı
Mirac Kandili — 9 Mart akşamı
Çanakkale Zaferi (1915) — 18 Mart
Berat Kandili — 27 Mart akşamı
Ramazan — 12 Nisan

MİLLİ HAKİMİYET ve ÇOCUK BAYRAMI —
23 Nisan (Resmî tatil 1,5 gün)

Bahar Bayramı — 1 Mayıs (R. T. 1 gün)
Kadir Gecesi — 7 Mayıs akşamı
Şeker Bayramı — 12 Mayıs (R. tatil 3 gün)
Gençlik ve Spor Bayramı — 19 Mayıs
(Resmî tatil 1 gün)

Denizcilik Bayramı — 1 Temmuz
Kurban Bayramı — 19 Temmuz (R. tatil 4 gün)
Lozan Muahedesi'nin akdi — 24 Temmuz
Anafartalar Zaferi (1915) — 9 Ağustos

Zafer Bayramı — 30 Ağus. (R. T. 1 gün)
İzmirin Kurtuluşu (1922) — 9 Eylül
Sakarya Zaferi (1921) — 13 Eylül
Barbaros Günü (Preveze Zaferi — 1538) —
27 Eylül
İstanbulun Kurtuluşu (1923) — 6 Ekim
Mevlüt Kandili — 16 Ekim akşamı

Cumhuriyet Bayramı — 29 Ekim
(Resmî tatil 2,5 gün)

481834 —
1956 TAKVİMİ

	ÖCAK	ŞUBAT	MART
Pazar	1 8 15 22 29	5 12 19 26	4 11 18 25
Pazartesi	2 9 16 23 30	6 13 20 27	5 12 19 26
Salı	3 10 17 24 31	7 14 21 28	6 13 20 27
Çarşamb.	4 11 18 25	1 8 15 22 29	7 14 21 28
Perşem.	5 12 19 26	2 9 16 23 30	1 8 15 22 29
Cuma	6 13 20 27	3 10 17 24	2 9 16 23 30
Cumartesi	7 14 21 28	4 11 18 25	3 10 17 24 31

	NİSAN	MAYIS	HAZİRAN
Pazar	1 8 15 22 29	6 13 20 27	3 10 17 24
Pazartesi	2 9 16 23 30	7 14 21 28	4 11 18 25
Salı	3 10 17 24	1 8 15 22 29	5 12 19 26
Çarşamb.	4 11 18 25	2 9 16 23 30	6 13 20 27
Perşem.	5 12 19 26	3 10 17 24 31	7 14 21 28
Cuma	6 13 20 27	4 11 18 25	1 8 15 22 29
Cumartesi	7 14 21 28	5 12 19 26	2 9 16 23 30

	TEMMUZ	AĞUSTOS	EYLÜL
Pazar	1 8 15 22 29	5 12 19 26	2 9 16 23 30
Pazartesi	2 9 16 23 30	6 13 20 27	3 10 17 24
Salı	3 10 17 24 31	7 14 21 28	4 11 18 25
Çarşamb.	4 11 18 25	1 8 15 22 29	5 12 19 26
Perşem.	5 12 19 26	2 9 16 23 30	6 13 20 27
Cuma	6 13 20 27	3 10 17 24 31	7 14 21 28
Cumartesi	7 14 21 28	4 11 18 25	1 8 15 22 29

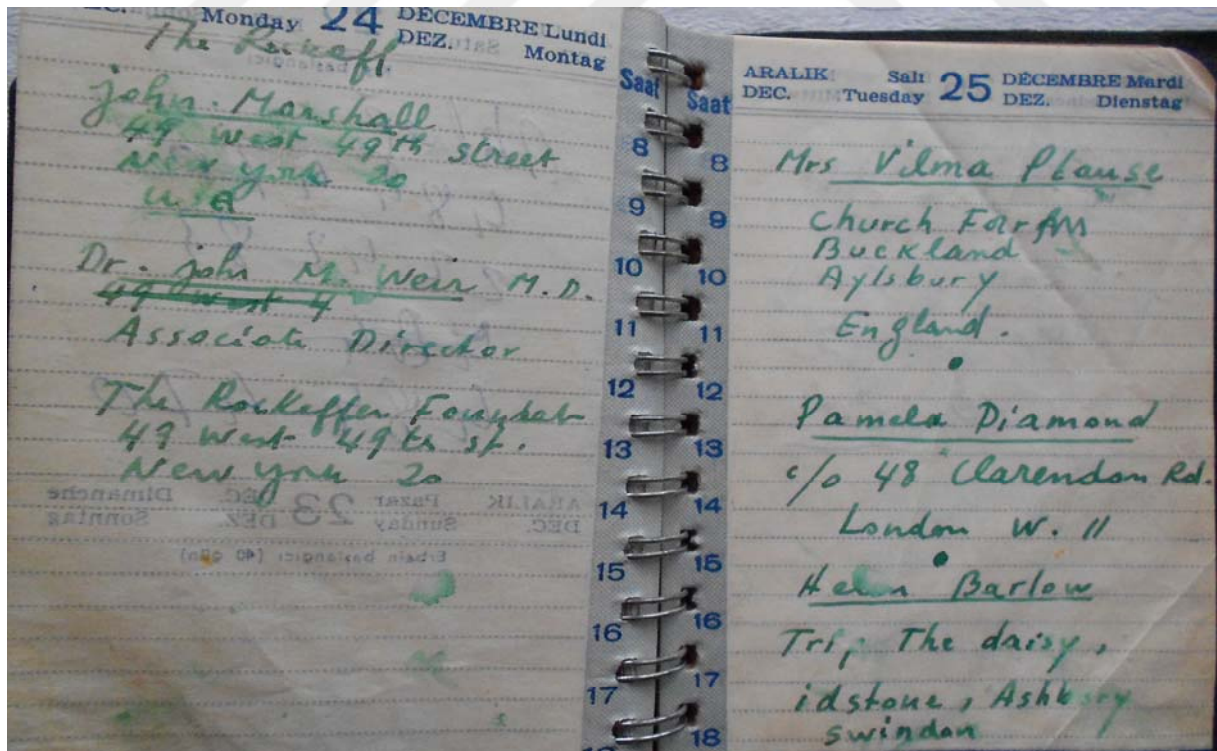
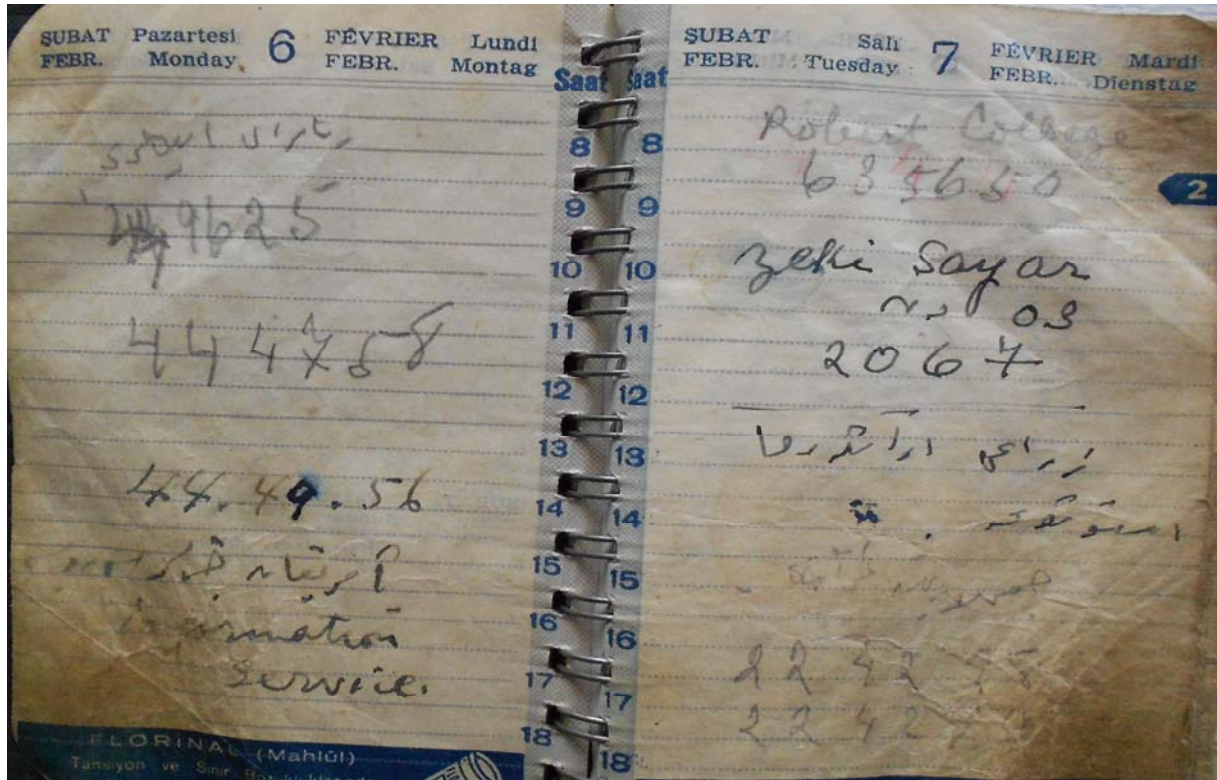
	EKİM	KASIM	ARALIK
Pazar	7 14 21 28	4 11 18 25	2 9 16 23 30
Pazartesi	1 8 15 22 29	5 12 19 26	3 10 17 24 31
Salı	2 9 16 23 30	6 13 20 27	4 11 18 25
Çarşamb.	3 10 17 24 31	7 14 21 28	5 12 19 26
Perşem.	4 11 18 25	1 8 15 22 29	6 13 20 27
Cuma	5 12 19 26	2 9 16 23 30	7 14 21 28
Cumartesi	6 13 20 27	3 10 17 24	1 8 15 22 29

OCAK / Perşembe 19 JANVIER Jeudi
JANUARY Thursday 19 JAN. Donnerstag

Taleblere
Rauf Onay 220908
n. Rıdvan Belge 486824
449491
Yeni İstanbul - 444858
Ab. Akorman 220284
Hikmet Güler
480279
2-1
55 25 51
22 Ocak Okutur - 22 1053

¹³⁹⁴ İST. ÜNİ. NE, HEA, Nu: 477-8.

EK LX:¹³⁹⁵ Telefon numarası ve adres bilgileri içeren defterinden görünüm.

EK LXI¹³⁹⁶ Atatürk [Mother of the Turks] olarak anılan Halide'nin, Atatürk'ün [Father of the Turks] eşi olduğuna yönelik bir haberi düzeltmek için yaptığı girişimle ilgili yazışmalar:

September 7, 1938.

Literary Editor,
The New York Sun,
280 Broadway,
New York City.

My dear Sir:

In your issue of June 27th, there was a mention of Halide Edib's book and her visit to India, in which she was referred to as the divorced wife of Kemal Attaturk.

Having booked lecture tours for her on two different occasions I thought I knew about her past but to make sure I sent the clipping to her and called her attention to the statement mentioned above. I have before me a letter that Halide Edib sent in which she says:

"I will be most grateful if you will deny the false news about my being Attaturk's divorced wife. I believe they mix me up with Latifa Hanım, altogether a different person. Would you, when you write to the 'New York Sun', tell them I am a married, respectable elderly woman whose relations to Attaturk was like that of any Turk's, man or woman who worked during the Nationalist struggle at Ankara under his leadership.

"The rest of the review about India is very good and I dare say the critic is not to blame."

I thought you might like to have this information for your files in case the question comes up again so that you may not be guilty of giving incorrect information.

Very truly yours,

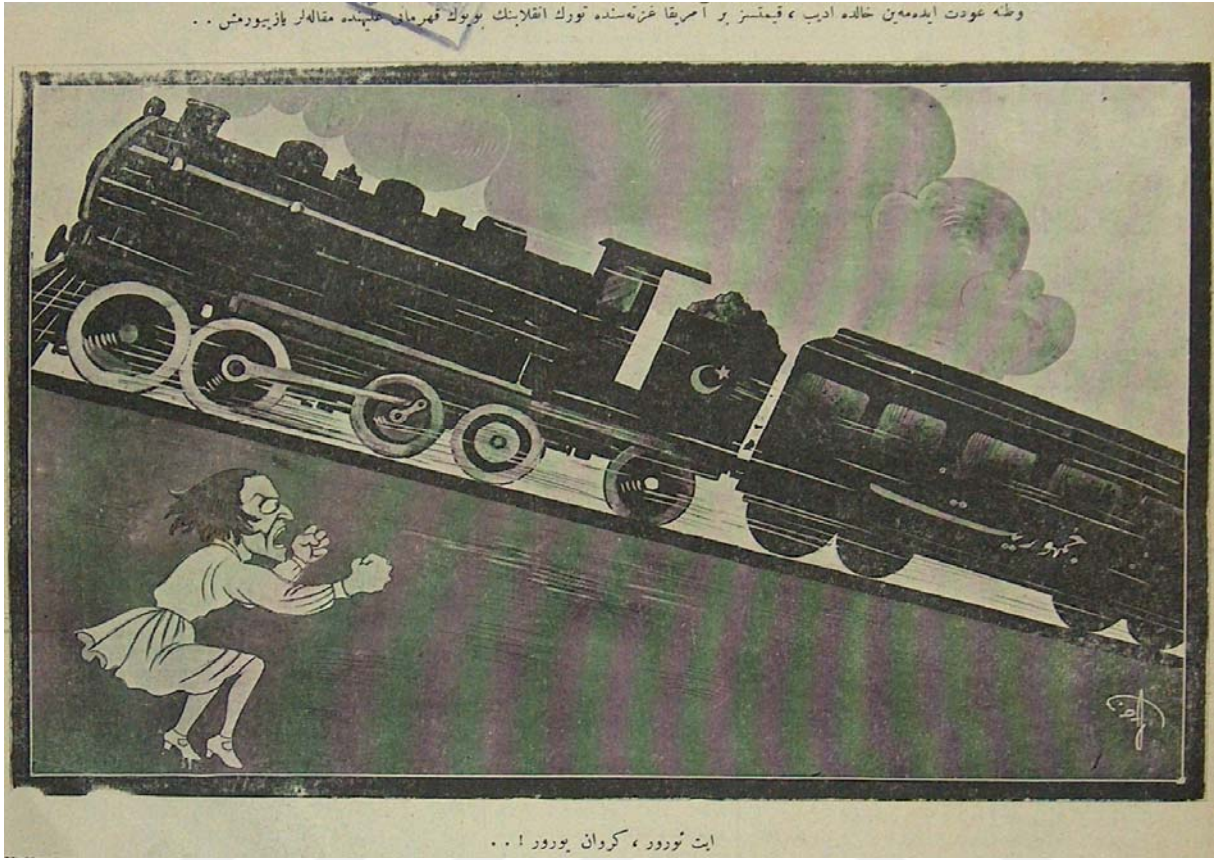
President.
WILLIAM B. PEAKINS, INC.

WBF:AO

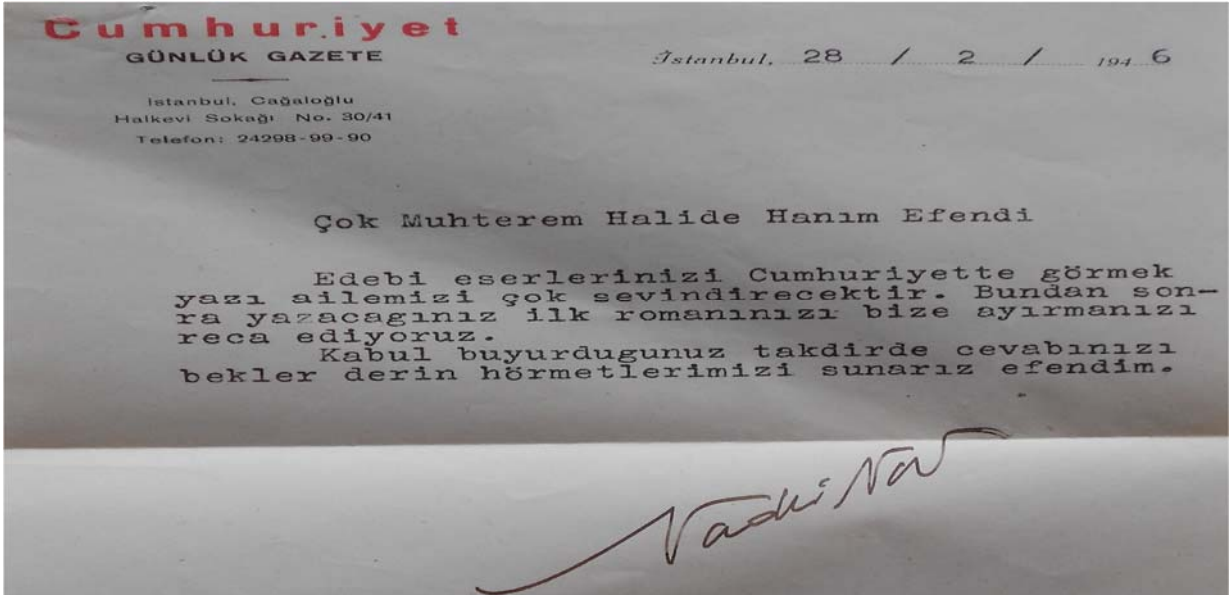
cc-Halide Edib.

¹³⁹⁶ İST. ÜNİ. NE, HEA, 477-2. [7 Eylül 1938]

EK LXII:¹³⁹⁷ Halide'nin M. Kemal eleştirilerine *Akbaba*'nın yanıtı: “*it ürür kervan yürür*”

EK LXIII:¹³⁹⁸ [Yunus Nadi'nin oğlu] Nadir Nadi'nin Halide Edib'e teklifi.

¹³⁹⁷ *Akbaba*, Nu: 587, 26/7/1928, s. 1. Tasvirin üstünde; “*Vatana avdet edemeyen [gelemeyen] Halide Edib, kıymetsiz bir Amerika gazetesinde Türk inkılabının büyük kahramanı aleyhinde makaleler yazıyormuş..*”, altındaysa; “*İt ürür, kervan yürür!..*” kaydı düşülmüş. Tasvirdeki tren üzerinde “*cumhuriyet*” yazılıdır.

¹³⁹⁸ İST. ÜNİ. NE, HEA, 477

Kendileri pis fakat vicdanları temiz İki hippî kız Halide Edip'in heykelini yıkadı

SULTANAHMET'te bulunan ve bundan bir süre önce meçhul kimseler tarafından dinamitle yok edilmek istenen büyük Türk kadının Halide Edip Adıvar'ın toz - toprak içersinde kalmış büstü, dün yabancı turistler tarafından yıkanıp paklanmış, pırıl pırıl hale getirilmiştir.

Hegeni ve Lena isimlerinde biri İtalyan, diğeri Norveçli iki turist büstün kime ait olduğunu etraftan sorup öğrendikten sonra toz-toprak içersinde bulunmasına üzülmüşler ve bir hayranlık ifadesi olarak yıkayıp temizlemeyi tasarlamışlardır.

Etraftan su, sabun ve bez bulan iki turist neşe ve zevk içersinde büstü pırıl pırıl yapmışlardır.

EK LXV:¹⁴⁰⁰ Halide Edib bir futbol maçı sonunda galip takıma kupa verirken.

Geçen hafta spor hareketleri arasında en dikkate şayan olanı stadyumdaki futbol maçıdır. 48 tekme, 24 yumruk kaydedilen bu maç için Maarif Vekâletinin hazırladığı ve içinde spor terbiyesine aid külliyat bulunan “Âdabı muâşeret” kupası maç sonunda bayan Halide Edib tarafından galip takıma verilmiş, seyirciler arasında hazır bulunan Maarif Vekili B. Hasan Ali Yücel de her futbolcunun bu kupa muhtevasından birer yudum nasip almasını tavsiye etmiştir. Resimde soldan sağa: B. Burhan Cahid, B. Hasan Ali Yücel, Bn. Burhan Cahid, Bn. Halide Edib, Bn. Nakiye, B. Selim Sırtı görülmektedir.

¹³⁹⁹ <https://www.dusuncemektebi.com/d/179744/halide-edip-adivarin-bustu-acildiktan-uc-gun-sonra-dinamitlendi-> [Erişim: 21/3/2023]

¹⁴⁰⁰ “Âdabı Muâşeret Kupası”, *Akşam*, Nu: 7421, 20/6/1939, s. 9.

EK LXVI: Halide'nin Türkiye'nin *Washington* sefiri olarak atanacağına ilişkin haber.¹⁴⁰¹ Avusturalya'da Osmanlı Cumhuriyetinin ilk kadın hükümet üyesi, Maarif Nazırı olarak tanıtılır¹⁴⁰² Halide, Yeni Zelanda basınındaysa Mustafa Kemal'in eski eşi olarak okurların karşısına çıkar.¹⁴⁰³ Avusturya'da Türkiye'nin kurucu ortağı ve yeni Türkiye'nin Anası [Anatürk] olarak takdim edilir.

¹⁴⁰¹ **The Pensacola Journal**, Nu: 13, 11/5/1921, s. 1. Halide Edib Amerika'ya elçi olarak atanacağına ilişkin beklentisini Amerikalı dostu R. Crane'a bildirdikten sonra çıkar bu haber.

The Pensacola Journal, "First Woman Ambassador", C. 24, Nu: 13, 11/05/1921, s. 1.

¹⁴⁰² "In The Public Eye", **The Sun**, (Sydney), Nu: 1088, 3/2/1924, s. 3.

¹⁴⁰³ "Ex-Wife of Turk Ruler Refused Visa to America", **The Star**, 16/07/1926, s. 8.

EK LXVII:¹⁴⁰⁴ Amerika ve İngiltere’yi temsilen *Uncle Sam* ile *John Bull* “Beyaz Adamın Yüğü”nü yani dünya halklarını sırtlanmış bir biçimde “medeniyet” zirvesine taşıyor. [Emperyalizmin ihtiyaç duyduğu meşruiyetin şiirsel tasviri]

EK LXVIII¹⁴⁰⁵ Wilson’un çizdiği Türkiye-Ermenistan sınırı. 1919

¹⁴⁰⁴ Çizim renklendirildi, siyah beyaz hali için bk. “White Man’s Burden”, **Judge**, C. XXXVI, Nu: 911, 1/4/1899, s. 200-1. Bu çizim, gerçekliğin tersyüz edilmesiyle kotalarıma çalışılan ahlaki üstünlüğün sömürgeciliği insanlığın iyiliği için girişilmiş bir fedakârlık olarak takdim etme uğraşının resmi olarak, Nobel ödüllü Ruyard Kipling’in *Beyaz Adamın Yüğü* adlı şiirinden esinlenerek yapıldı.

¹⁴⁰⁵ Yaptığı açıklamaların yanı sıra “Paris Barış Konferansında” elinde bulunan bu haritaya göre de Wilson’un İzmir’i Yunanistan’a bıraktığı görülüyor. <https://www.loc.gov/item/80695244/> [Erişim 28/10/2024]

38

CONDITIONS IN THE NEAR EAST

Exhibit D.

AMERICAN MILITARY MISSION,

On board U. S. S. "Martha Washington", October 9, 1919.

My Dear General: I acknowledged receipt at Samsoun of your letter setting forth the aims of the party of which you are the chief. I thank you for it. In our journey after leaving Sivas we were recipients of many courtesies from your people.

I have been informed by members of my mission who have traveled through Malatia, Kaiseriya, and Harsovan that the Armenian people in these regions are still very apprehensive of danger from the Nationalist movement, and that some are leaving their homes again in consequence of threats from their Turkish neighbors. I found similar uneasiness in other places. I again invite your attention to the keen interest America has in the safety and welfare of these people, as shown by President Wilson's cable to the Turkish Government, and suggest a wider circulation of the information that your organization is in no way inimical to the Christian population of the Ottoman Empire, as I understood from you in the case.

Please accept my thanks for your courtesy to my party, and believe me,

Very truly, yours,

Jas. G. HARBORD,
Major General, United States Army.

Gen. MUSTAPHA KEMAL,
Representative of the Committee for the Defense
of Turkey, Sivas, Turkey.

A	1/1
D	106
F	71/2

¹⁴⁰⁶ ATASE, ISH, 151AB; Papers Relatings to the Foreign Relations of the United States 1919, C. II, s. 886.

EK LXX:¹⁴⁰⁷ 9 Eylül 1919. Sivas Kongresi adına Amerika senatosu başkanına yapılan çağrının son bölümü.

40

YAKIN ŞAKİTA ŞANTLAR

VESİKA P.

(72)

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLER SENATO REİSİNE :

Rumeli ve Anadolu'nun bütün Müslüman nüfusunu temsil eden ve Osmanlı İmparatorluğunun her Vilâyetini ve müstakil Sancağını temsil eden delegelerden mürekkep olan Sivas Milli Kongresi, İmparatorluk nüfusunu okseriyetinin isteklerini tahakkuk ettirmek ve aynı zamanda bilcümle okaliyetkâma-menfaatlarını korumak ve herkesin hayat, hürriyet, adalet ve mülkiyet mesumiyeti haklarını garanti etmek maksadıyla 4 Eylül 1919 tarihinde toplandı.

Sivas Milli Kongresi, 9 Eylül 1919 tarihinde oy birliği ile, Osmanlı İmparatorluğu nüfusunu okseriyetinin isteklerini tasdik halinde belirten ve Sivas Kongresinin, onun dağılmadan evvel üyeleri arasından seçeceği temsil heyetinin ve İmparatorluk sınırlarının dahilindeki bütün yardımcı teşkilâtların istikbaldeki faaliyetlerini yöneltcek olan prensipleri ihtiva eden bir karara vardı.

Bu karara uygun olarak, Sivas Milli Kongresi bağı, oy birliği ile Amerika Birleşik Devletler Senatosundan, Osmanlı İmparatorluğu topraklarının ve halkının keyfi idaresine bir sulh anlaşılmaması ile müsaade etmeden evvel, bitaraf bir Devlet nazarıyla Osmanlı İmparatorluğundaki durumları oldukları gibi tetkik etmek maksadıyla, üyelerinden mürekkep bir Komitayı Osmanlı İmparatorluğunun bütün topraklarını ziyaret etmek üzere göndermesini istirham eder.

Sivas Milli Kongresi namına

Başkan MUSTAFA KEMAL PAŞA
Başkan Vekili HÜSEYİN RAUF
Başkan İkinci Vekili İSMAIL FAZİL PAŞA
Sekreter EMİR İSMAIL HAMİ
Sekreter MEHMET ŞÜKRÜ

SIVAS, TÜRKİYE, 9 Eylül 1919.

A	1/1
D	106
F	72

¹⁴⁰⁷ Amerikalı bir heyetin Türkiye’de inceleme yapmak üzere davet edilmesi, Sivas Kongresinde yaşanan Manda tartışmaları üzerine yapılır. ATASE, ISH, 53-151AC. İngilizce aslı için bk. ATASE, ISH, 53-151AD. **Papers Relatings to the Foreign Relations of the United States 1919**, C. II, s. 888-9.

[Enclosure—Exhibits ²⁰]

EXHIBIT C

CONDENSED MEMORANDUM CONCERNING THE ORGANIZATION AND POINTS OF VIEW OF THE LEAGUE FOR THE DEFENCE OF THE RIGHTS OF ANATOLIA AND ROUMELIA

I

Our league was not in existence when the Sublime Porte signed the armistice of 30 September 1919 [October 1918].

After the conclusion of this convention on the basis of the principle of nationalities as formulated by President Wilson, our nation firmly entertained the hope that it would obtain a just peace and was eagerly looking forward to such a consummation. As a matter of fact the carrying out of the armistice gave arbitrarily rise on the part of the Entente Powers to daily increasing transgressions and violations of its clauses.

The non-Moslem elements with which we have led a joint existence *ab antiquo*, encouraged by the favour shown to them by the Entente Powers, broke into open attacks on the dignity and rights of the Nation and State.

Constantinople, the seat of the Caliphate and Throne, was occupied by the forces of the Entente Powers in a brutal and oppressive form. The police and the gendarmerie having been placed under the control of the occupying Powers. This constituted a *de facto* interference with the administration of the Capital and the independence of the country.

The regions of Adana and Adalia were occupied right up to Koniah. The cession of Smyrna and the surrounding territory as well as of Thrace to Greece and the creation of an extensive Armenian State in eastern Anatolia on the one hand and of a Republic of the Pontus along the Black Sea shore of the Empire, on the other hand, began to be seriously discussed.

It was natural, under these circumstances, that the Turkish Nation should feel deeply affected by these operations directed against the integrity of its territory and independence as well as against its dignity and other legitimate rights.

On the other hand, the Chamber of Deputies, in session at Constantinople, having been dissolved, the Cabinets which came to power in succession and were composed of incapable individuals did not derive their authority from the national forces and escaped the control of the representatives of the Nation. Presently it was realized that these Cabinets were not only lacking in the necessary qualities

the American Nation and the American Congress, representing the cause of civilization, right and justice in its midst, have been sufficiently enlightened in regard to our pure hearted Turkish people and its degree of attachment to and connection with civilization and will adopt the most efficient, equitable and practical resolutions concerning its fate, leaving us, thus, overflowing with gratitude.

X

The Turkish people possesses a more than ten century old right of existence in these lands. This is established by the survival of numerous relics of the past. As for the Ottoman State, it dates from seven centuries and can boast a glorious past and history. We are a people whose power and majesty were recognized by the world in three such continents as Asia, Europe and Africa. Our men of war and merchantmen sailed the oceans and carried our flag as far as India. Our capabilities are proven by the power we once wielded and which had become world-wide. But during the last century, the intrigues of the European Powers in our Capital and as a result of these intrigues their interferences with our independence, the restrictions with which they trammelled our economic life, the seeds of discord they sowed between us and the non-Moslem elements with which we had been living on fraternal terms for centuries, and added to these circumstances the weakness and resulting misrule of our governments have acted as obstacles to our advance in the paths of modern progress and prosperity. The painful condition which is ours today does not in the least imply any radical incapacity on our part or incompatibility with modern civilization. It is solely due to the persistence of the adverse causes enumerated above.

We can give the most positive assurances that our country, if freed from the incubus of foreign intrigue and intervention and if its affairs are managed by a capable government respectful of the National will and wishes, it will presently assume a condition which will be a source of satisfaction to the whole world.

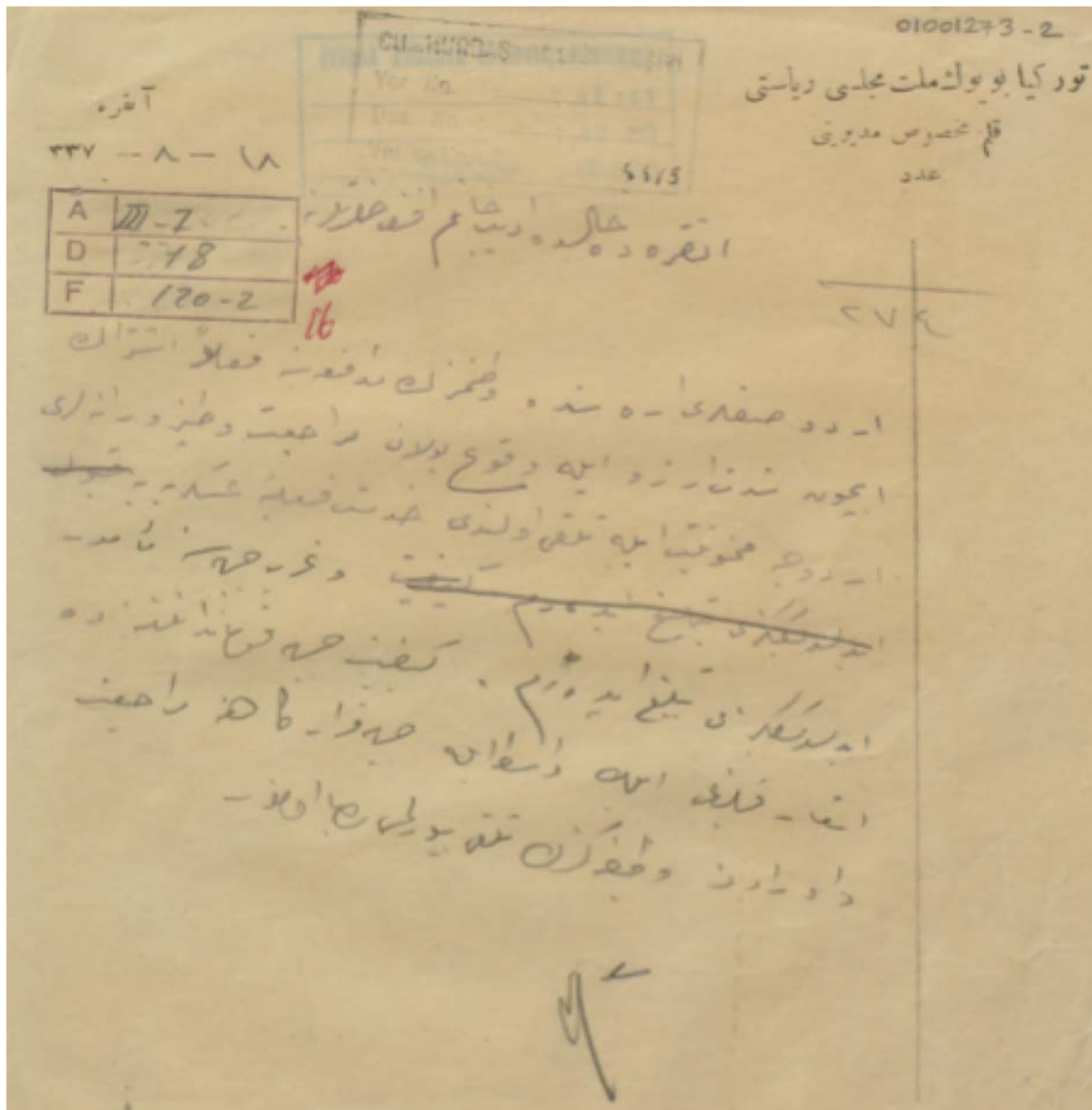
We make a special point of adding that the assistance of a powerful and impartial foreign nation will be of great value to us in saving us from the iniquitous oppression of which we are the victims and in hastening our development.

We derive great hope from the Wilsonian Doctrine embodying the nationalistic principle and from the spirit of justice and humanitarianism displayed by the American Nation in its action to ensure its triumph.

MOUSTAPHA KEMAL PACHA

²⁰ Exhibits A and B not printed.

EK LXXII:¹⁴⁰⁹ Halide'nin Türk ordusuna kabul edilişinin Mustafa Kemal tarafından tebliği.

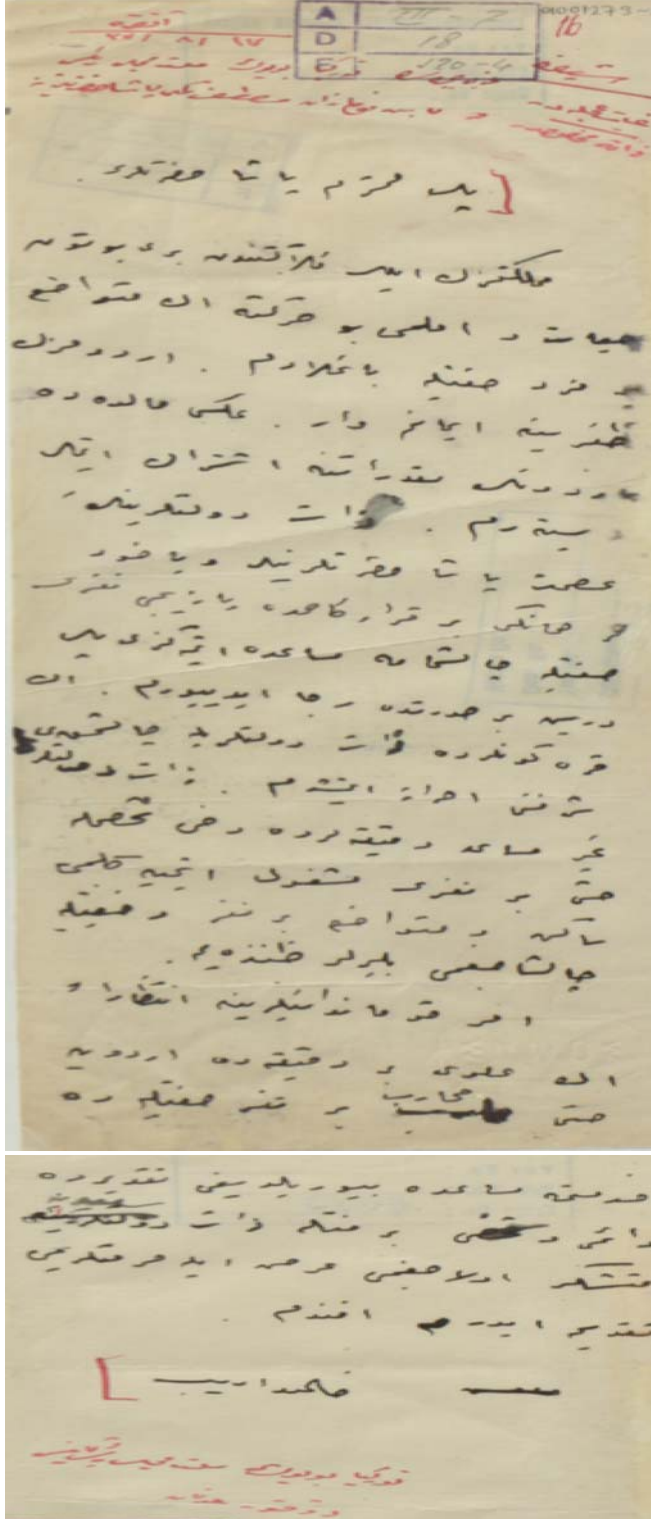
Ankara’da Halide Edib Hanımefendi Hazretlerine

Ordu safları arasında vatanımızın müdafaasına fiilen iştirak için şiddet-i arzu ile vuku bulan müracaat-ı vatanperverâneleri orduca memnuniyet ile telakki olundu. Hizmet-i fiiliye-i askeriye ve Garp cephesine memur edildiğinizi tebliğ ediyorum. Keyfiyet cephe kumandanına da iş'âr kılındı. İlk vasıta ile cephe karargâhına müracaat ve oradan vazifenizin telakki buyurulması rica olunur.

Mustafa Kemal

¹⁴⁰⁹ Mustafa Kemal'den Halide Edib'e, 18 Ağustos 1921: **CA**, Ebis Nu: 101001273/2

EK LXXIII¹⁴¹⁰ Halide Edib'nin Doktor Adnan aracılığıyla “nefer” olmak üzere Mustafa Kemal’e yaptığı başvurusu.

**Garp Cephesinde Bulunan Millet
Meclisi Reisi Başkumandan Mustafa
Kemal Paşa Hazretlerine**

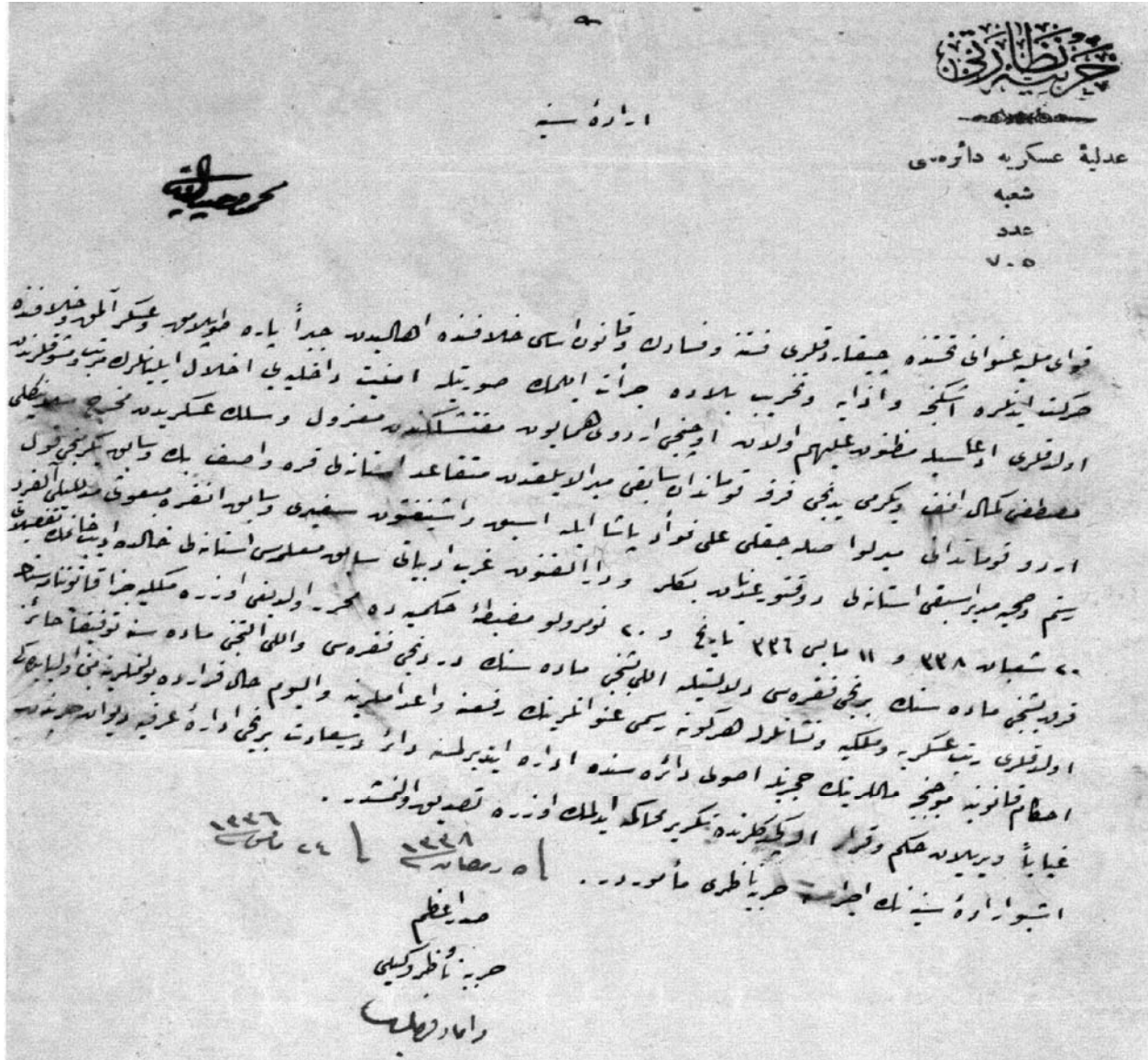
Pek muhterem Paşa hazretleri
Memleketimizin ilk felaketinden beri bütün hayat ve emelimi bu harekete en mütevazî bir fert sıfatıyla bağladım. Ordumuzun zaferine imanım var. Aksî halde de ordunun mukadderatına iştirak etmek isterim. Zat-ı devletlerinin İsmet Paşa tarafından veyahut herhangi bir karargâhta yazıcı neferi sıfatıyla çalışmama müsaade etmenizi pek derin bir surette rica ediyorum. En kara günlerde zat-ı devletleriyle çalışmak şerefini ihrâz etmiştim. Zat-ı devletleri gayr-ı müsait dakikalarda dahi şahsımla hatta bir neferi meşgul etmeyeceğimi sakın ve mütevazî bir nefer vaziyetiyle çalışacağımı bilirler zannındayım. Emr-i kumandanîlerine intizâran en ulvî bir dakikada orduya hatta muharip bir nefer sıfatıyla da hizmete müsaade buyurulduğu takdirde daimî ve şahsî bir minnetle zat-ı sâmillerine müteşekkîr olacağımı arz ile hürmetlerimi takdim ederim efendim.

[Halide Edib]

Türkiye Büyük Millet Meclisi reis-i
Sanisi Doktor Adnan

¹⁴¹⁰ [Halide Edib] Doktor Adnan’dan Mustafa Kemal’e, 17 Ağustos 1921: CA, Ebis Nu: 101001273/4-5

EK LXXIV¹⁴¹¹ İstanbul'un işgali üzerine Ankara'ya geçtikten sonra, Halide Edib "Padîşah iradesi" ile yakalandığında yargılanma kaydıyla gıyabi idam cezası verilenler arasındadır.

¹⁴¹¹ BOA, İ. DÜİT, 175-46: Mehmed Vahdettin. İrade-i seniyye;

Kuvayı millîye unvanı tahtında çıkardıkları fitne ve fesadın ve Kanun-ı Esasi hilâfında ahaliden cebren para toplayıp ve asker almak ve hilâfında hareket edenlere işkence ve ezaya ve tahrîb-i bilâda cüret eylemek suretiyle emniyet-i dahiliyeyi ihlâl eyleyenlerin mürettep ve müşevvıklarından oldukları iddiasıyla maznunun-aleyhim olan Üçüncü Ordu-yı Hümayun müfettişliğinden ma'zûl ve silk-i askeriyeden mahrec Selanikli Mustafa kemal Efendi ve Yirmibirinci Fırka Kumandan-ı sabıkı mirlivalıktan mütekait Asitaneli Kara Vasıf Bey ve sabık Yirminci Kolordu Kumandanı Mirliya Salacaklı Ali Fuad Paşa ile esbak Washington sefiri ve sabık Ankara mebusu Midillili Alfred Rüstem ve Sıhhiye Müdür-i esbakı Asitaneli Doktor Adnan Beyler ve Darülfünun Garp Edebiyatı sabık muallimesi Asitaneli Halide Edib Hanımın tafsilatı 20 Şaban 338 ve 11 Mayıs 336 tarih ve 20 numaralı mazbata-i hakîmede muharer olduğu üzere Mülkiye Ceza Kanunnamesinin kırkbeşinci maddesinin birinci fıkrası delâletiyle ellibeşinci maddesinin dördüncü fıkrası ve ellialtıncı maddesine tevfikân hâiz oldukları rûb-i askeriye ve mülkiye ve nişanlarla her güne resmî unvanlarının ref'ine ve idamların ve el-yevm hal-i firarda bulunmalarına mebnî ol babdaki ahkâm-ı kanuniye mucibince mallarının hacziyle usulü dairesinde idare ettirilmesine dair Dersaadet birinci İdare-i Örfiye Divan-ı Harbiyeden gıyaben verilen hüküm ve karar ele geçtiklerinde tekdir-i muhakeme edilmek üzere tasdik edilmiştir. İşbu irade-i seniyyenin icrasına harbiye nazırı memurdur. Fî 5 Ramazan sene 1338 fi 24 Mayıs sene 1336. Sadrazam ve harbiye nazırı vekili Damad Ferid.

Mme. Halide Edib Finds Dictator Too Eager to Set Up European Standards and Culture.

The activities of the Turkish dictatorship in imposing European standards upon Turkey are widely resented by the common people, Mme. Halidé Edib said yesterday morning in an address before the Ethical Culture Society of New York at Central Park West and Sixty-fourth Street.

Discussing "Achievements and Failures of the Turkish Dictatorship," Mme. Edib said European culture was being "imported" for her countrymen, and that Mustapha Kemal was too impatient to wait for a culture to sprout from what the Turks already had. She added, however, that most Turks were determined to remain Turks, despite external changes.

The gravest complaint that could be made against the dictatorship, she thought, was that its economic policy was unsound. Turkey's supply of natural resources is good, she declared, but the government is sacrificing good sense for political expediency in economic matters.

She also listed as a failure of the dictatorship what she called "intellectual sterility." Whereas in other dictatorships she saw public attention focused on an idea or a movement, she explained, that in Turkey only the dictator holds the public eye. Under such conditions only the most mercenary intellectualism could flower, in her opinion.

The "star performance" of the dictatorship, according to Mme. Edib, was the emancipation of women. Allied with this achievement was the dropping of the law fixing the religion of the Turkish Republic. The separation of Church and State is not complete, she pointed out, because the Moslem religion has been placed under State rule.

Mme. Edib called the Turkish dictatorship as it emerged in 1925 a refinement of the earlier dictatorship. Probably the leaders learned from Russia and Italy, she declared,

but pointed out that the dictatorship was neutral toward both fascism and communism. Its sole purpose was to accelerate the westernization of Turkey, she explained, adding that Turkey today was one of the most peace-loving nations on earth.

That I was one of those who signed and advocated the Memorandum is true. But many of those now among the Ghazi Pasha's collaborators were also in favour of it. Nor is the Ghazi Pasha justified in implying that he opposed it, as his last speech in Angora implies. The fact that he considered the League's Memorandum a possible practical solution of the Turkish dilemma without shedding blood is well known, particularly in Erzerum and generally in Turkey. But as Mustafa Kemal Pasha is in the unique position which enables a man to dictate to history the colour he wishes to give to political events there will be no voice raised in Turkey to supplement his declaration. He made no statement in the papers against the Wilsonian League's Memorandum when it was a question of the day. In fact, the only declaration against it by any person of importance was made by Captain Rauf Bey to a representative of the Associated Press. Mustafa Kemal Pasha, in a letter to me at the time of the Sivas Congress, dated September 10, 1919, referring to the question, although not very enthusiastically, expresses himself in a way which proves that he was not opposed to the idea. I do not know the details of the debate at the Sivas Congress. I was in Constantinople. But it is publicly known that a very strong speech was made against it by Refet Pasha (the man he refers to as being in favour), and the decision which the Ghazi Pasha caused to be taken adjourning this question for the time followed that speech.

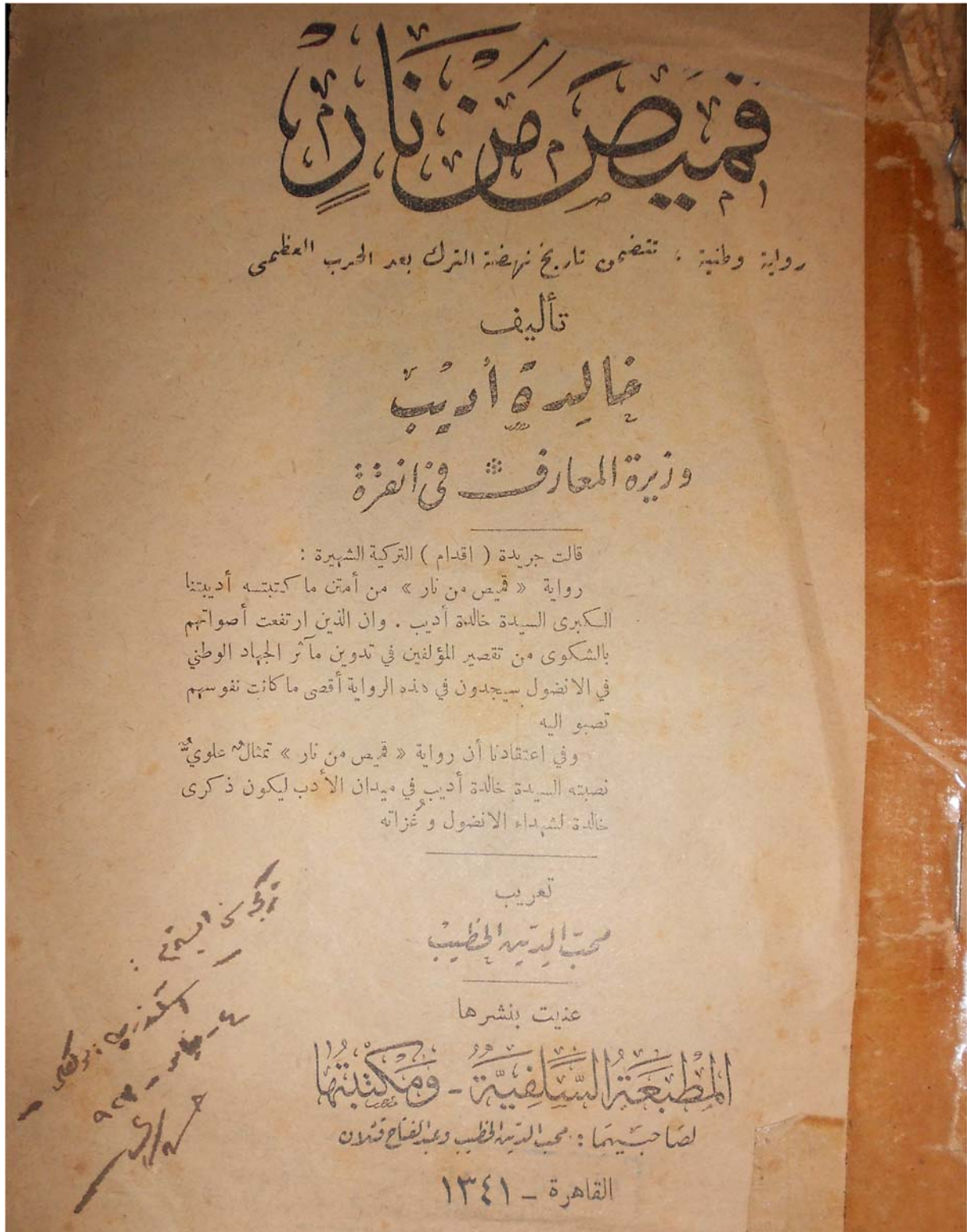
If Mustafa Kemal Pasha speaks of the Wilsonian League's Memorandum simply as a past historical event and enumerates all the important members of his party who favoured it as a possible solution for the Turkish problem, and also frankly gives his own attitude of mind at the time, I have no objection. At the moment when Turkey was occupied by four different armies, one of which was carrying on a systematic extermination (the Greek Army), and when my country was being threatened by another political combination which, if brought about, would mean a greater disaster. I did think the Wilsonian League's Memorandum the mildest alternative and an effective political counter-move. Naturally, I do not blame the Ghazi Pasha for having considered every possible solution, this one included, before starting a sanguinary and very difficult national defence. But when he enumerates the Wilsonian League's proposition in connexion with the "Entente-Liberale" associations I protest.

To the great men who shape history and wish to write it as well I would say that it would be well to remember the comment ascribed to Abraham Lincoln—that you can fool some of the people all of the time, and all of the people some of the time, but you cannot fool all of the people all of the time.

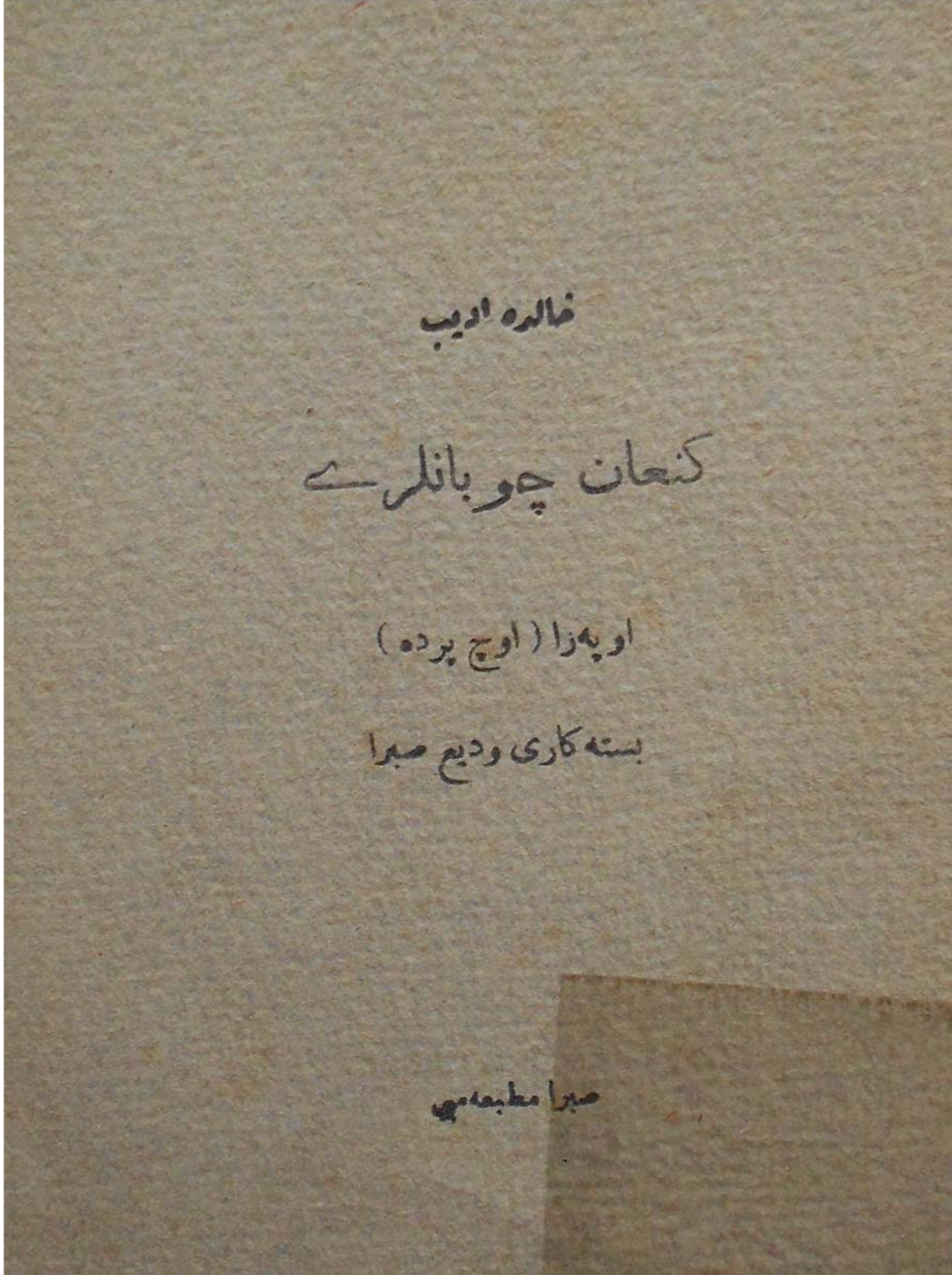
Yours, &c.,

HALIDÉ EDIB.

¹⁴¹² [Sol Sütünda] "Says Turks Resent Kemal's Methods", *New York Times*, 31/02/1931, s. 40. [Sağ sütunda:] Halide Edib, "Turkey and America: The Ghazi's Speech", *Times*, 21/10/1927, s. 12.

¹⁴¹³ İST. ÜNİ. NE, HEA 477, "Ateşten Gömlek; Vatan Hikayesi. Büyük Savaşın Sonra Türk'ün Yenidendirilişi" Hicri 1341'de Kahire'de basılan romanın yazarı Halide Edib "Ankara'da Maarif Vekili" olarak takdim edilmiş. Tercüme için Tuba Deniz'e müteşekkirim.

¹⁴¹⁴ İST. ÜNİ. NE, Ayniyat kayıt nu: 2006 1842

A circular red and black stamp with a scalloped edge. It features a white star and crescent in the center. The text 'POSTES TURQUE' is written in black, and '1920' is at the bottom. There is also some Arabic script at the top.

4. B. Sapolyg

بومیتینغده قور تاریمچی قرار لریکی ویر وَ خلاصک ایچون چالیشمغه یمین ایت !
مسلمان

404

EK LXXIX.¹⁴¹⁶ Millî Mücadele henüz devam ederken, bir ordu mensubu olarak Halide Edib bu mücadelenin ele alınan ilk romanı da olan *Ateşten Gömlek*'i kaleme alır. Romanın yazım süreciyle ilgili olarak kumandanlarını bilgilendirir.¹⁴¹⁷ Amerikalı dostu Crane'a yazdığı bir mektupta romanın "*İngiliz dostlarımızı memnun etmeyecek gerçek sahneler barındırdığını*"¹⁴¹⁸ ifade eder. Roman ilk olarak 1923 yılında Muhsin Ertuğrul tarafından, 1950 yılında ikinci kez Vedad Örfi Bengü tarafından filme uyarlanır.

¹⁴¹⁶ Milli Kütüphane Arşivinden.

¹⁴¹⁷ BOA, HR. İM 16-134.

¹⁴¹⁸ Halide Edib'den R. Crane'a Mektup, 12 Nisan 1922: COL. A, CRC, Correspondence, Kutu: 4a, Dosya: 1.

EK LXXX: Halide Edib'in propaganda çalışmalarından biri olan *Vurun Kahpeye* romanı birkaç kez filme aktarılıp sinemalarda da gösterime girer. *Vurun Kahpeye*, *Ateşten Gömlek* romanından farklı olarak, Millî Mücadelenin zafere ulaşmasından sonra kaleme alındı ve Millî Mücadeleyi istilacı Yunana karşı verilen halk destekli bir mukavemet değil, İstanbul'dan Anadolu'ya geçen öğretmen ve subayların daha çok Anadolu halkına karşı verdikleri bir mücadele olarak kotarma uğraşını yansıtır.¹⁴¹⁹ Roman gerçek düşmanın Yunan değil de İslam olduğunu okuyucuya aşılamağa ister. Aşağıda romanın 1949 yılında Lütü Ö. Akad tarafından yapılan uyarlamasının sahnelendiğı bir sinemada, film afişinin asılı olduğı görölmektedir.¹⁴²⁰

¹⁴¹⁹ Halide, Billings'e yazdığı bir mektubunda Yunan ordusunun çekiliş sonrasinda, işgalci askerle ilişkiye giren birkaç kadını "yerel halk linç etmişti" der. İşte buradan hareketle kaleme aldığını söylediğı *Vurun Kahpeye* romanını "uydurulan ve sanatsal bir sürü ayrıntı"nın eşlik ettiğı bir çalışma olarak ona takdim eder. Halide Edib'ten Florence Billings'e Mektup, 27 Mart 1924: Nicole A.N.M. Van Os, "Halide Edib'in Florence Billings'e Yazdığı İngilizce Mektuplar: 'Bu da Ghejer...' ", *Tarih ve Toplum*, C.39, S. 234, Haziran 2003, s. 329.

¹⁴²⁰ Fotoğraf için bk. Türker İnanoğlu, *5555 Afişle Türk Sineması*, s. 16. Ayrıca bk. a.e. s. 39.

ÖZGEÇMİŞ

Trabzon’da Mehmet Akif Ersoy İlkokulu ve Bölümlü Ortaokulunda öğrenim gördüm. İstanbul Bayrampaşa’da Şair Baki İlköğretim Okulu ve Tuna Lisesinde öğrenimime devam ettim. 2003-2007 yılları arasında İstanbul Üniversitesinde Tarih ve Felsefe (yandal) öğrenimimi tamamladım. 2007-2011 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Türkiye Cumhuriyeti Tarihinde yüksek lisansımı “Alexander Israel Helphand (Parvus Efendi) 1867-1924, Hayatı ve Fikirleri” teziyle sürdürürken Erasmus kapsamında iki dönem Freie Universität Berlin’de değişim öğrencisi olarak bulundum. 2012 yılında “Okutman” olarak Çankırı Karatekin Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümünde başladığım görevime devam etmekteyim.

